

ΝΙΚΟΥ Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑ

**ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ
ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ Γ**

Ἀνακεφαλαίωση καὶ Ἀγαθοτοπία
Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα
τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας

**ΕΚΔΟΣΕΙΣ Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 2001**

ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΚΑΙ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ: ISBN Σειρά 960-242-053-7
ΔΟΓΜΑΤΙΚΗ ΚΑΙ ΣΥΜΒΟΛΙΚΗ ΘΕΟΛΟΓΙΑ Γ: ISBN 960-242-139-8

ΕΚΔΟΣΕΙΣ: ΠΑΝΑΓΙΩΤΗ Σ. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
ΚΑΣΤΡΙΤΣΙΟΥ 12 - 546 23 Θεσσαλονίκη
Τ.Θ. 11220 - 546 26 ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ
Τηλ.: 031-270 941, Fax: 031 228 922
e - mail: pournarasbooks@the.forthnet.gr

© Ν. ΜΑΤΣΟΥΚΑ - Π. ΠΟΥΡΝΑΡΑ
Έπιμέλεια - Έξώφυλλο: Δ. Άθ. Λιάλιου

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ	11
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	25

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α, ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. Ἡ ὑπαρξη Θεοῦ	59
2. Ἀποδείξεις περὶ Θεοῦ	68
3. Θεός τρισυπόστατος	76
4. Ἀΐδια αὐτέκφανση καὶ οἰκονομικὴ κίνηση	84
5. Λόγος	92
6. Ἅγιο Πνεῦμα	98
7. Κτιστό - Ἄκτιστο	103
8. Οὐσία - ἐνέργεια	110
9. Θεοφάνειες	118
10. Θεογνωσία	127
11. Θεῖα ὀνόματα	132
12. Καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ ὁδὸς θεογνω- σίας	139
13. Ὑπομνήματα ἢ μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης	147

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΓΕΝΕΣΗ

1. Ἡ ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία	155
2. Οἱ λόγοι τῶν ὄντων	162
3. Τό ποιός καὶ τό πῶς τῆς δημιουργίας	168
4. Χρόνος καὶ αἰωνιότητα	179
5. Ἅγγελοι καὶ δαίμονες	185
6. Τό κατ' εἰκόνα καὶ τό καθ' ὁμοίωσιν	192

7. Τό προπατορικό ἁμάρτημα	200
8. Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ	216
9. Σῶμα καί ψυχή	223
10. Βιασύνη καί βία	229
11. Μνήμη καί λήθη Θεοῦ	232
12. Πρωτολογία καί ἔσχατολογία	234

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ, ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΤΕΛΕΙΩΣΗ

1. Ἐκτενὴ καί ἐνσαρκη παρουσία τοῦ Λόγου	239
2. Τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας	242
3. Τά τρία ἀξιώματα τοῦ Χριστοῦ	255
4. Ἐκκλησιασμός τῆς δημιουργίας	258
5. Σῶμα Χριστοῦ	261
6. Τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἢ λόγος περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τοῦ κόσμου	263
7. Τέλεση καί περιεχόμενο τῶν μυστηρίων	275
8. Περί οἰκουμενικῶν συνόδων	291
9. Οἰκονομία καί κυβέρνηση	297
10. Δοξασμός, θέωση καί ἀθανασία	300
11. Μέση κατάσταση	306
12. Παράδεισος καί κόλαση	308
13. Ἀνακεφαλαίωση καί ἀγαθοτοπία	312

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ, ΚΤΙΣΗ - ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Μύθος καί δράμα τῆς ἐπιστήμης	319
2. Ἀρχή καί γένεση τοῦ σύμπαντος	333
3. Χρόνος καί κόσμος	339
4. Ἀρχέτυπα καί ἐξέλιξη	343
5. Ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα	346
6. Ἐνότητα τῶν πάντων	351
7. Σχετικότητα	355
8. Ὑπαρξιακή ἐνότητα	359

9. Προσπέλαση τῆς γνώσης	363
10. Κοινωνική ἰσοτιμία	368
11. Κοινότητα ἀγαθῶν	371
12. Φυσιολογία καὶ παθολογία	376
Βιβλιογραφία κατὰ χρονολογικὴ σειρὰ καὶ κατ' ἐπιλογή	381

ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A. Ἐὰν ὁ Ἡράκλειτος ἦταν χριστιανός, θά ἔταν προφήτης	385
--	-----

B. ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ	388
--	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Α	413
-------------	-----

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ Β	431
-------------	-----

«... κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἦν προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν Χριστῷ, τὰ ἐπὶ τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ τῆς γῆς».

(Ἐφεσ. 1,10)

«... καὶ τὴν ἐκ τῶν οὐρανῶν ἐν τῇ δόξῃ τοῦ Πατρὸς παρουσίαν αὐτοῦ, ἐπὶ τὸ ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα, καὶ ἀναστῆσαι πᾶσαν σάρκα πάσης ἀνθρωπότητος»

(Εἰρηναίου, Ἑλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως
1,10 PG 7, 549 AB)

«... ἔξ ἧς κατὰ ἀπειρόδωρον χύσιν ἀγαθότητος τὰ ὄντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος παραγαγεῖν τε καὶ ὑποστήσασθαι, θελήσαι καὶ ἑαυτὸν ἀναλόγως τοῖς ὄλοις καὶ τῷ καθ' ἕκαστον ἀχράντως μεταδοῦναι τὴν πρὸς τὸ εἶναι καὶ διαμένειν ἐκάστῳ χαριζόμενον δύναμιν»

(Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν PG 91,1288 D-1289 A)

«Δύο γὰρ λεγομένων πραγμάτων, θεότητός τε καὶ κτίσεως, καὶ δεσποτείας καὶ δουλείας, καὶ ἁγιαστικῆς δυνάμεως καὶ ἁγιαζομένης»

(Μ. Βασιλείου, Κατ' Εὐνομίου 3 PG 29, 660A)

«Καὶ τίς ὁ τὴν ἀνάγκην ἐπιβαλὼν αὐτῷ, πονηρότατοι, καὶ πάντα πρὸς τὴν αἵρεσιν ἑαυτῶν ἔλκοντες;»

(Μ. Ἀθανασίου, Κατὰ Ἀρειανῶν 3 PG 26, 453B)

«Ἄνθρωπον καὶ Θεὸν εἰδέναι ἐκ τοῦ ἰδέσθαι»

(Ἰουστίνου, Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος PG 6, 481BC)

«Ὅσων ὄψις ἀκοὴ μάθησις, ταῦτα προτιμέω»

«Τοῖς ἐγρηγοροῦσιν ἓνα καὶ κοινὸν κόσμον εἶναι»

(Ἡράκλειτος, H. Diels, IB 59, 89)

ΠΡΟΛΟΓΙΣΜΑ

Ἄκρως ικανοποιητική ὑποδοχή εἶχαν οἱ δύο τόμοι μέ τίτλο *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*, πού ἐκδόθηκαν ἐδῶ καί δέκα χρόνια στή σειρά *Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη*. Μαθητές μου, δάσκαλοι καί διανοοῦμενοι τίμησαν αὐτά τά βιβλία, σέ πολλές περιπτώσεις μέ πολύ ἐνθουσιασμό. (Τό ἴδιο ἀκριβῶς δέν μπορῶ νά πῶ γιά τούς ἀκαδημαϊκοὺς κύκλους, καί μάλιστα τούς φερόμενους ὡς εἰδικούς· γιά πολλοὺς ἡ *Δογματική* ἔχει σταματήσει πρὶν ἀπὸ 40 χρόνια στόν Π. Τρεμπέλα –μερικές φορές πηγαίνουν πίσω καί ἓνα αἰῶνα ὡς τό Δυοβουνιώτη– καί ἀπὸ ἀγνοια ἢ δυσεξήγητη ἀδιαφορία, κόσμημα λαμπρὸ τῶν ἐρευνῶν τους, δέν αἰσθάνονται τὴν ὑποχρέωση γιά θετική ἢ ἀρνητική κριτική –πέρα ἀπὸ τό ὅτι πρέπει νά βγεῖ καί κάτι ἀπὸ τίς δημόσιες σχέσεις). Πρόσφατα ὁ ἐκδοτικός οἶκος Dehoniane Roma ἐξέδωκε τούς δύο τόμους, μεταφρασμένους στήν ἰταλική γλῶσσα ἀπὸ τὴν καθηγήτρια Ἑλένη Παυλίδου. Ζητήθηκε ἐπίσης ἡ ἄδεια τοῦ συγγραφέα νά μεταφραστοῦν στή φινλανδική καί τὴ ρουμανική γλῶσσα. Ἐντωμεταξύ κριτική παρουσίαση ἔκανε ὁ π. Ἰωάννης Σπιτέρης στό ἔργο του, *La teologia ortodossa neo-greca*.

Συγκινητικές ἦταν οἱ ἐπιστολές πρὸς τό συγγραφέα διανοομένων καί ἀπλῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι ἔδειξαν τό ἐνδιαφέρον τους γιά τὴν Ἐκκλησία καί τά θεολογικά γράμματα. Ἔτσι ἔδρεψα πλούσιες παρατηρήσεις καί ἐνδιαφερόσες κριτικές ἀπόψεις. Καί ὁ ἴδιος συνάμα εἶχα τόν καιρὸ

νά διαπιστώσω ότι σε μερικά σημεία του έργου καλό θά 'ταν νά γίνουν συμπληρώσεις και αποσαφηνίσεις. Όσοσο αποφάσισα νά μὴν κάνω αὐτές τίς ἐπεμβάσεις στους δύο τόμους, καί, μολονότι καλό θά 'ταν νά γίνονταν αὐτές οἱ συμπληρώσεις καί οἱ αποσαφηνίσεις, προτίμησα νά τούς ἀφήσω ὡς ἔχουν καί νά συγγράψω ἕναν τρίτο τόμο, πού νά περιέχει σέ νέα σύνθεση τό περιεχόμενο τῶν δύο πρώτων τόμων. Μὲ τὴν εὐκαιρία αὐτή θά ἀποτελεστεῖ ἕνα εὐσύνοπτο ἐγχειρίδιο *Δογματικῆς*. Ἀλλά καί κάτι παραπάνω· πέρα ἀπό τὴν *κατ' ἀκρίβειαν* καταγραφή τοῦ περιεχομένου τῆς χριστιανικῆς πίστεως, θά ὑπάρχει ἐρμηνευτικὴ ἀπάντηση στὰ δεδομένα τοῦ καιροῦ μας. Ὁ πιστός μὲ τό περιεχόμενο τῆς πίστεως του ζεῖ στό περιβάλλον του, σ' αὐτό τό δεύτερο σῶμα του, καί διαλέγεται μὲ αὐτό. *Εἴτε μὲ τὴν ἀπλότητα τῆς πίστεως, εἴτε μὲ τὸν εὐτυχὴ συγκεκριασμὸ ἀπλότητας καί ἀποσαφηνισμένης λογιισύνης, ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κάνει φωτεινά τὰ πράγματα τῆς κτίσης καί τὰ γεγονότα τῆς ἱστορίας*. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ σώζει τὸν ἄνθρωπο καί συνάμα τοῦ λύνει, ὅσο εἶναι ἐφικτό, καί τὰ αἰνίγματα κάθε πραγματικότητας. Ἐτσι νοεῖται λοιπὸν ἡ ἀδιάλειπτη ἀπάντηση τῆς πίστεως πρὸς τὰ δεδομένα τοῦ κόσμου, ὥστε νά συγκροτεῖται ἡ ἠθικὴ στάση καί κάθε κοινωνικὴ σχέση. Τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, πού εἶναι πράγμα ζωντανό καί ὄχι ἀπλῶς θεωρητικὴ διδασκαλία, κάνει τό ἀγωνιστικὸ ἦθος καί τὴν ἀγρυπνὴ κοινωνικὴ συνείδηση. Στὴν προκειμένη περίπτωσι σὺν πῶς εὐτυχές καί ἐντυπωσιακὸ ζευγάρι τῆς ἀπλότητας πίστεως καί ἠθους μὲ τὴ λαγερὴ καί ἀνεπιτήδευτη λογιισύνη μπορεῖ ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος ν' ἀναπαύσει ὄχι μόνο τίς *μεταφυσικὰς του ἀνησυχίας* –πρόκειται, βέβαια, γιὰ μιὰ κακὴ παραδοσιακὴ ἔκφρασι, πού δὲν πρέπει νά παρεξηγηθεῖ–, ἀλλὰ καί τὴν (ἀνιδιοτελή) ὄρεξι τῆς γνώσεως, δηλαδὴ τοῦ εἰδέναι κατὰ τὴν

ἀριστοτελική φιλοσοφία.

Ἐπομένως σέ τοῦτο τό σημεῖο θά μπορούσα νά ἐπισημά-
νω μιά ἐντελῶς νέα προέκταση τῆς δογματικῆς διδασκα-
λίας, μέ τήν ἐμφαντική διευκρίνιση ὅτι ἔτσι κι ἄλλιῶς θά
παραθέσω κατ' ἀκριβείαν (κατά τό *de lege lata* τῶν νομικῶν)
τά δόγματα τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως δέν εἶναι δυνατό σά
πλαίσια ἐνός Προλογίσματος ν' ἀναλύσω μέ λεπτομέρειες
τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς σύγχρονης περιρρέουσας
ἀτμόσφαιρας τοῦ πολιτισμοῦ μας, ὥστε νά ἀποσαφηνίσω
καί νά ἐξάρω τό ἐπαναστατικά ρωμαλέο περιεχόμενο τῆς
δογματικῆς διδασκαλίας, μέ τό ὅποιο εἶναι δυνατό νά κρί-
νει καί νά ἀξιολογήσει κανεῖς τά σημερινά δεδομένα.
Ἄλλωστε αὐτό θά γίνει στήν προέκταση τῆς δογματικῆς δι-
δασκαλίας στόν παρόντα τόμο. (Κατά τή γνώμη μερικῶν,
πού γράφουν πρωτίστως σέ ἐφημερίδες, ὁ κατά πάντα ἐπι-
τυχής καί χαρακτηριστικός ὄρος περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα,
πού προέρχεται ἀπό τόν κάλαμο τοῦ Ἐμμανουήλ Ροῦδη,
εἶναι «διανοουμενίστικος». Πέρα ἀπό τό ὅτι τούτη ἡ λέξη
«διανοουμενίστικος» ἔτσι κι ἄλλιῶς ἤχει φρικαλέα, ὅσοι μέ
τέτοιες κι ἄλλες παρόμοιες ἐκφράσεις πολεμοῦν τή διανό-
ση μοῦ θυμίζου τήν ἀλεπού τοῦ αἰσώπειου μύθου ἀφενός,
καί τό γεγονός ὅτι ὅλα τά ὀλοκληρωτικά καθεστῶτα κατα-
διώκουν μέ νύχια καί μέ δόντια τή διανόηση ἀφετέρου).

Ὅστοςσο σκόπιμο κρίνω νά ἐκθέσω μερικές γενικές καί
εἰσαγωγικές ἀρχές. Ρευστότητα κυριαρχεῖ στίς ἡμέρες μας
στό θεωρητικό ἐπίπεδο, ὅπου διεξάγεται ἡ συζήτηση γιά τή
σχέση ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας. Ἄναφέρομαι σέ τοῦτο τό
πρόβλημα, ἐπειδή, κατά τή γνώμη μου, οἱ πρακτικές ἐπιπτώ-
σεις ἀπό μιά νοοτροπία καί θεωρητική θέση πάνω σ' αὐτό
τό ζήτημα καθορίζουν τήν Α ἢ Β στάση ἀπέναντι σά πράγ-
ματα καί τή ζωή. Πλεῖστοι ὅσοι σημερινοί θετικοί ἐπιστήμο-
νες τηροῦν ἐχθρική στάση πρὸς τή φιλοσοφία, μιά καί τή θε-

ωροῦν ὡς ἀνασταλτικό παράγοντα στήν πρόοδο τῆς ἐπιστήμης ἢ ὡς τό ἴδιο πράγμα μέ τή μεταφυσική. Τό τί ἐννοεῖ ὁ καθένας μέ αὐτόν τόν πολυσήμαντο καί κακοποιημένο ὄρο, τοῦτο ἀποτελεῖ τῶντι θλιβερή ἱστορία στόν κόσμον τοῦ πνεύματος. Τελικά, κυρίως σ' αὐτούς τούς κύκλους, ἡ φιλοσοφία ἐξισώνεται μέ τήν ἐπιστημολογία. Ἄλλοι πάλι, ἐλεύθεροι κατά πάντα στοχαστές, φιλοσοφοῦν κατά τό δοκοῦν σωρεύοντας μύριους ὄσους κακότεχνους ὄρους καί νεολογισμούς, ὅποτε μέ σύμμαχο τή διεθνή δημοσιογραφία ἀναγορεύονται σπουδαῖοι φιλόσοφοι! Σέ τοῦτο τόν κυκεῶνα ὡστόσο μπορεῖ νά ξεχωρίσει κανεῖς οὐκ ὀλίγους φιλοσοφημένους θετικούς ἐπιστήμονες, κατά τό πρότυπο τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς σκέψης καί τῆς βυζαντινῆς νοοτροπίας, καί φιλοσόφους, πού συνειδητά ἢ ἀσύνειδα, προσεγγίζουν τό πρότυπο τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητας.

Μέ ἄλλα λόγια, οἱ διανοούμενοι, κυρίως τῶν νεότερων χρόνων, ἔχουν παρερμηνεύσει ἢ ξεχάσει τοῦτο τό πρότυπο. Ἡ φιλοσοφία, καθαρό γέννημα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἀκόμη καί ὡς τεχνικός ὄρος, ποτέ δέν καλλιεργήθηκε ἐρήμην τῶν ἐπιστημῶν τοῦ καιροῦ της. Καί τοῦτο ἐπισημαίνεται ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐπιμέρους σημασίες τῆς φιλοσοφίας καί τίς παρερμηνεῖες μεταγενέστερων ὑπομνηματιστῶν καί στοχαστῶν. Ἐπομένως ἡ φιλοσοφία κατ' ἀνάγκη ἦταν *μεταεπιστήμη*, ἡ ὁποία στηριζόταν σέ ἐπιστημονικά δεδομένα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, τά ὁποῖα προέκυπταν ἀπό *μικροσκοπική* ἔρευνα πραγμάτων καί γεγονότων, ὅποτε μέ *μακροσκοπική* θεώρηση διατύπωνε ἀρχές καί νοήματα. Πάντως ἡ σχέση ἐπιστήμης καί φιλοσοφίας, ὡς *μεταεπιστήμης*, εἶναι ἀμφίδρομη, ὅποτε χρειάζεται πολλή προσοχή καί συστηματική ἔρευνα γιά νά καθοριστεῖ ἡ παραπάνω λειτουργία σ' ὄλα τά δεδομένα τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἴσως εἶναι καιρός ἡ φιλοσοφία νά γίνει καί πάλι

μεταεπιστήμη, όποτε πλούσιοι θά είναι οί καρποί τοῦ πολιτισμοῦ καί κάθε πολεμική ένταση μεταξύ έπιστήμης καί φιλοσοφίας δέν θά έχει κανένα νόημα. Καταλαβαίνει κανείς εύκολα για ποιό λόγο στή βυζαντινή παράδοση ή άσκηση καί ή χαρισματική θεολογία ονομάστηκαν *φιλοσοφία*, μιά καί προηγοῦνταν τά εκκλησιαστικά πράγματα, τά ιστορικά γεγονότα τῶν θεοφανειῶν τῆς αποκάλυψης καί ή έπιστημονική θεολογία τοῦ καιροῦ εκείνου, όποτε ή *μακροσκοπική* θεώρηση όλων αὐτῶν τῶν δεδομένων δέν ήταν τίποτε άλλο παρά *φιλοσοφία* *ώς μεταεπιστήμη*.

Έπιστρέφοντας στή σημερινή πραγματικότητα, εκφράζω καταρχήν τήν άκρα επιφύλαξή μου άπέναντι στους σύγχρονους φιλοσόφους. Δέν νομίζω ότι θά μπορούσε κανείς νά τους κατατάξει μέ αξιώσεις άπέναντι στή χαρισματική καί στήν έπιστημονική θεολογία, ώστε νά διαλεχθεί μέ αὐτούς κατά τό πρότυπο τῶν πατέρων. Ίσως όφείλω νά έξαιρέσω τήν ύπαρξιακή φιλοσοφία, λόγου χάρη, ή τους στοχαστές, οί όποιοι έπισημαίνοντας τους έρειπιῶνες τῶν ιδεολογιῶν, τή ρευστότητα καί τόν κατακερματισμό πραγμάτων καί γεγονότων (κατά τους δρους *déconstruction* καί *dissémination* τῆς έν πολλοῖς άκατανόητης φιλοσοφίας τοῦ J. Derrida), έπιχειροῦν τελικά, έστω καί άνεπιτυχῶς, νά φιλοσοφήσουν, νά σκεφθοῦν δηλαδή *μακροσκοπικά*, κατά τό άρχαίο έλληνικό πρότυπο. Πάντως, όπως πιστεύω, εμπιστοσύνη όφείλει κανείς νά έχει πρός τις θετικές έπιστήμες καί τά πορίσματά τους, ώστε καί μόνο μέ αὐτές τις κατακτήσεις, ή άκόμη καί μέ τις έπιστημονικές θεωρίες, νά άνάγεται σέ γνήσιες φιλοσοφικές συλλήψεις. Η άπάντηση, λοιπόν, τῆς δογματικῆς διδασκαλίας πρός τά σημερινά δεδομένα θά στηριχτεί σέ θέσεις τῶν θετικῶν έπιστημόνων. Έτσι τό οίκοδόμημα αὐτό τῆς έλληνορθόδοξης παράδοσης –τοῦτο δέν είναι κανένας σωβινισμός– σέ σχέση μέ τή σύγχρονη πραγματικότητα μπο-

ρεϊ ν' αποτελέσει ένα φιλοσοφικό δράμα, ή ακόμα και μιά μυθική κατασκευή, κατά τό αρχαίο ελληνικό πρότυπο. Μέ άλλα λόγια, ένα τέτοιο δράμα θά προϋποθέτει τόσο τίς θέσεις τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, ὅσο καί τίς θέσεις τῆς ἐπιστημονικῆς καί χαρισματικῆς θεολογίας. Καί πρὸς Θεοῦ, δέν πρόκειται γιά καμιά ἀπολογητική!

*

Ἕνα ἄλλο πρόβλημα, κυρίως ἢ ἀποκλειστικά παρ' ἡμῖν ἐμφανιζόμενο, πού ἔχει ν' ἀντιμετωπίσει ἡ ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως, δηλαδή τῆς δογματικῆς διδασκαλίας εἶναι ἡ σχέση τῶν θεολογικῶν κλάδων ἢ μαθημάτων. Κατά ἕνα ἄκρως παράδοξο τρόπο, στοὺς ἑλληνικοὺς θεολογικοὺς κύκλους, στήθηκε μιά (κωμική) διεκκυστίνδα μεταξύ βιβλικῶν μαθημάτων καί τῆς λεγόμενης συστηματικῆς θεολογίας. Ἦδη ὁ καθηγητῆς π. Ἰωάννης Ρωμανίδης εἶχε παρατηρήσει τοῦτο τό σοβαρό ἀτόπημα. Ἐδῶ καταρχὴν νά τονίσω μέ ἔμφαση ὅτι στίς ἡμέρες μας τουλάχιστο δέν ὑπάρχει καμιά συστηματικὴ θεολογία. Γιά μιά τέτοια θεολογία κάνουν λόγο ὅσοι, ἀτυχῶς, ἔχουν μείνει στό Schleiermacher, στόν Ἄνδρουτσο καί τόν Τρεμπέλα. Ἴσως, μάλιστα δέν ἔχουν ὑποψιαστῆ τίποτα ἀπὸ τὴν παρουσία ἐνός Florovsky. (Ἐδῶ ὡστόσο ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι ἐκτιμῶ καί θαυμάζω τοὺς Ἄνδρουτσο καί Τρεμπέλα). Ἡ δογματικὴ καί συμβολικὴ θεολογία, μέ άλλα λόγια, ἐκθέτει καί ἀναλύει τό περιεχόμενο τῶν δογμάτων στηριζόμενη στὴν ἱστορικοφιλοσοφικὴ καί τὴν ἱστορικοδογματικὴ ἔρευνα βιβλικῶν, λειτουργικῶν καί πατερικῶν κειμένων, ἀκόμη καί ἄλλων μνημείων. Ἐπειτα, ἡ ἔρευνα δείχνει περίτρανα ὅτι οἱ πατέρες ἦταν κατεξοχὴν βιβλικοὶ θεολόγοι, ἐξάπαντος βέβαια μέ τὴ μέθοδο τοῦ καιροῦ τους. Ἡ Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὁδοδόξου πίστεως τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, λόγου χάρη, κατὰ τὴ γνώμη μου, εἶναι ἕνα ἀξεπέραστο βιβλικὸ καί ἱστορικοδογματικὸ ἐγχειρίδιο.

Προσωπικά αναγνωρίζω ένα ελαφρυντικό σέ όσους κάνουν λόγο για συστηματική θεολογία, επικρίνοντάς την και διαχωρίζοντας τά βιβλικά μαθήματα απ' αυτήν. Παρ' ήμιν, άτυχώς, αρκετοί άξιόλογοι, κατά τά άλλα, θεολόγοι άσχολούνται κατά άφηρημένο τρόπο μέ θέματα πού άφοροϋν τό τριαδικό και τό χριστολογικό δόγμα, λόγου χάρη. Έπειτα, παραμερίζοντας ή άγνοώντας τούς τεχνικούς όρους τής παράδοσης, και πλάθοντας καινούργιους όρους σωρεύουν «άνθρακας πυρός» επί δικαίους και άδίκους. Προκειμένου νά έρευνηθοϋν μέ πλήρη κατανόηση λεπτές έννοιες, όπως καθ' ύπόσταση ένωση τών δύο φύσεων του Χριστού, προσωπο, ύπόσταση, ούσία, φύση, φυσικές και ούσιώδεις ενέργειες (όχι ύποστατικές ή προσωπικές· τό άπαγορεύουν τά πατερικά κείμενα!), τών προσώπων τής Άγίας Τριάδας, έλευθερία του Θεού, άναμαρτησία του Χριστού κτλ., απαιτείται γερή ιστορικοδογματική και φιλοσοφική ύποδομή.

Δέν είναι λίγες και άσήμαντες οί περιπτώσεις, όπου ή άγνοοϋνται ή έκβιάζονται ή παραθεωροϋνται πατερικά κείμενα, και παρ' όλα αυτά αναπτύσσονται ύψηλές θεολογικές άρχές ως πατερική θεολογία. Ίσως διόλου δέν θά πείραζε άν τονιζόταν ότι αποτελοϋν προσωπικές ανακαλύψεις ή άπόψεις. Μέ όλο τό σεβασμό προς αυτές τίς όντως δύσκολες και ύψηλές προσπάθειες, δέν μπορω νά συμφωνήσω μέ τίς επιδιώξεις και τά αποτελέσματα. Λόγου χάρη, νεότεροι θεολόγοι, μερικοί πράγματι προικισμένοι, πολύ λόγο έκαναν και κάνουν περί προσώπου. Άνεξάρτητα από τή σημαίνουσα θέση, πού έχει ή διδασκαλία περί προσώπου στην όρθόδοξη παράδοση, για τήν όποία θά γίνει λόγος στον οικείο τόπο, οί περί ών ό λόγος νεότεροι θεολόγοι πραγματεύονται τή λεγόμενη θεολογία περί προσώπου χωρίς νά ξεκινάνε από τίς προς τουτο σχετικές πατερικές πηγές, αλλά από τίς σύγχρονες άντιλήψεις περί ενός αυτόνομου και

ειδυλλιακοῦ περσοναλισμοῦ, ὄντας παγιδευμένοι ἔτσι κι ἄλλιῶς σ' αὐτές. Ἐπομένως ἀκατάσχετος λόγος περί προσώπου γίνεται, ἐνῶ παραγνωρίζεται ἡ μεγάλη σπουδαιότητα τῆς ἀνθρώπινης φύσης κατὰ τὴν πατερική θεολογία, τοῦ φυσικοῦ θελήματος σέ σχέση μέ τό γνωμικό θέλημα, τῶν φυσικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ κτλ. κτλ. Παράλληλα, ἄν δέν ἐξαφανίζεται, πάντως ὑποτονικά σημαίνεται ὁ δραματικός ἱστορικός παράγοντας, ἡ πάλη πρός τίς ἀντίθεες δυνάμεις καί ὁ ἀναμενόμενος θρίαμβος κατὰ τοῦ δαινομισμού μέ τὴν ἀνατολή πάντοτε νέων προοπτικῶν. Ἔχω τὴν ἐντύπωση καί τό φόβο ὅτι, ὅπως τό μορμολύκειο τοῦ δαρβινισμού παρέσυρε τοὺς δυτικούς θεολόγους καταρχὴν νά ὑποτιμήσουν τὰ ζῶα, ἔτσι καί ἡ σημερινή ἔμμογή στή θεολογία τοῦ προσώπου θέτει ἢ μπορεῖ νά θέσει στό περιθώριο τὴν κτίση καί τὴν ἱστορία, κι ἀκόμη γιά μιά φορά τὰ δύσμοιρα ζῶα τοῦ πλανήτη μας! Ἄν ὄχι θλιβερό, πάντως δέν εἶναι εὐχάριστο φαινόμενο σύγχρονοι θεολόγοι χωρὶς τόν κατάλληλο θεολογικό ἐξοπλισμό νά κυνηγᾶνε καταπόδι τὴ σύγχρονη διὰ νόηση, μῆτε νά ἐκλέγουν πιά, ν' ἀκολουθοῦνε μόνο.

Ἐξάλλου ὀφείλει κανεὶς νά κατανοήσῃ σωστά τὴ δογματική διδασκαλία, ἡ ὅποια κατεξοχὴν ἀφορᾷ τὴν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας. Χρειάζεται ἀπόλυτος σεβασμός στή σωπή τοῦ μυστηρίου, δηλαδή τῆς θεολογίας (μέ ἐξειδικευμένη σημασία), ἡ ὅποια ἀπλῶς περιγράφει προστατευτικά τὴν αἰδία ὑπαρξη τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας. Μέ αὐτὴ τὴ θεολογία οἱ πατέρες ἀσχολήθηκαν ἄκρως προσεχτικά καί λιτά, καί μάλιστα ἐξαιτίας τῶν ἐπίμονων καί ἐξεζητημένων αἱρέσεων. Τό κύριο μέλημα τῶν πατέρων ἦταν ἡ οἰκονομία. Ἐπιβάλλεται, λοιπόν, οἱ σύγχρονοι θεολόγοι νά μὴν ξεστρατίζουν ἀπ' αὐτὴ τὴν ὁδὸ, καί μάλιστα στίς ἡμέρες μας, ὅπου ἀπὸ τὴ μιά μεριά οἱ πάντες δίνουν ἔμφαση στά πράγματα τῆς φύσης καί στά γεγονότα τῆς ἱστορίας, καί ἀπὸ τὴν

ἄλλη δέν ὑπάρχουν οἱ γνωστές αἱρέσεις, ὡς κυριαρχικές βλέψεις, τοῦ 4^{ου} καί 5^{ου} αἰώνα, πού προσέβαλλαν τό δόγμα τῆς Ἁγίας Τριάδος καί τῆς ἐνανθρώπησης τοῦ Λόγου. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐπιθυμῶ νά ἐπισημάνω ἐμφαντικά τό γεγονός ὅτι ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ *ἐρμηνευτική προέκταση* τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, ὡς ἀπάντηση στά σημερινά δεδομένα, πράγμα πού ἀποτελεῖ μιά ἀπό τίς ἐπιδιώξεις τοῦ παρόντος τόμου, καί ἄλλο ἡ ἀπαρχῆς ἐνασχόληση μέ τίς αἰδιες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐπειδή ἔγινε λόγος γιά συστηματική θεολογία, πρέπει νά σημειώσω ἐπίσης ὅτι εἶναι δυνατή ἡ χρήση αὐτοῦ τοῦ τεχνικοῦ ὄρου μέ τή σημασία πού ἔχει σέ κάθε ἐπιστήμη, ἀνθρωπιστική καί θετική. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τή συστηματική κατάταξη τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας καί πείρας, καί ὄχι γιά τά συστήματα τῶν σχολαστικῶν, πού βασιζονται ἀπλῶς στούς συλλογισμούς (*ἀσυλλογίστους* κατά Γρηγόριο Παλαμά!) μέ τή συνδρομή τῶν γενικῶν ἐννοιῶν (*οὐνιβερσαλίων*), τῶν ἱερῶν κειμένων καί τῶν φιλοσόφων μαθημάτων. Ἡ μέ συστηματικό τρόπο κατάταξη τῶν ἐπιστημονικῶν δεδομένων εἶναι πάντοτε ἀνοιχτή καί μεταβαλλόμενη.

Πάντως πρέπει νά γίνει κατανοητό ὅτι ἡ ἐκκλησιαστική ζωή, ὡς παράδοση, εἶναι *συνεχῆς* (καί ὄχι *ἀσυνεχῆς*) ἱστορία· πρῶτα ἔχει γεγονότα καί ἔπειτα κείμενα. Ἐπομένως ἡ ἐπιστημονική θεολογία, καί συγκεκριμένα ἡ δογματική καί συμβολική θεολογία, κατά τήν ἔρευνα καί τήν ἔκθεση τῶν ἀποτελεσμάτων της δέν μπορεῖ νά χωρίζει βιβλικά καί μεταγενέστερα γεγονότα, τήν ἴδια τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας. Στή *συνεχή* αὐτή ἱστορία ἡ θεολογία τῆς Ἐκκλησίας, ἐπιστημονική καί χαρισματική, παρεμβαίνει νομοτελειακά στήν πολιτική καί πολιτιστική ζωή ἑνός λαοῦ, χωρίς νά σφετερίζεται κοσμική ἐξουσία καί χωρίς ν' ἀναγνωρίζει κα-

μιά μορφή *κατεξουσίασης*. Έτσι στά πρώτα μεταχριστιανικά χρόνια, σύμφωνα μέ τά *Συνοπτικά Εὐαγγέλια* καί τήν *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη λόγου χάρη, ἡ Ἐκκλησία παρεμβαίνει πολιτικά καί μέ τή βοήθεια τῆς ἰουδαϊκῆς ἀποκαλυπτικῆς καταδικάζει τήν ἄκρως τυραννική καί εἰδωλολατρική ἐξουσία τῶν καιρῶν τῆς. Ἀργότερα, μετά τόν 3^ο αἰώνα λόγου χάρη, θά ἴταν ἀστοχία καί προδοσία, ἄν ἡ Ἐκκλησία δέν παρενέβαινε πολιτικά καί πολιτιστικά μέ ἄλλο τρόπο καί ὄχι μέ τήν ἰουδαϊκή ἀποκαλυπτική. Ἕνας τρόπος εἶναι ὁ θρυλούμενος «ἐξελληνισμός» τοῦ Χριστιανισμοῦ, πού δέν ἦταν καθόλου ἀλλοίωση, ἀλλά ρωμαλέα ἀφομοίωση τῆς γλώσσας τοῦ περιβάλλοντος. Τό ἀντίθετο λοιπόν θά ἀλλοίωνε τό Χριστιανισμό, ἄν ἡ Ἐκκλησία δέν εἶχε «ἐξελληνισμένη» θεολογία, πράγμα πού θά σήμαινε νεκρότητα, ἄρα ἔλλειψη προσαρμοστικῆς ἀπάντησης. Ὅμως στά χρόνια τῆς τουρκοκρατούμενης Ὁρθοδοξίας πολύ σωστά μπῆκε ζωηρά στό προσκήνιο καί πάλι ἡ *Ἀποκάλυψη* τοῦ Ἰωάννη γιά εὐνόητους λόγους!

Ἐπομένως ἡ πολιτική καί πολιτιστική παρέμβαση τῆς Ἐκκλησίας στά γεγονότα τῆς ἱστορίας, μέσω τῆς χαρισματικῆς τῆς ζωῆς καί μέ τή βοήθεια τῆς ἐπιστημονικῆς θεολογίας, νοεῖται ἀδιάκοπα σέ μιά *συνέχεια* (καί ὄχι *ἀσυνέχεια*). Δέν ὑφίσταται λοιπόν καμιά *ἀρχέγονη καθαρότητα*, στήν ὁποία ὀφείλουν τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος νά ἐπιστρέψουν· κατά μείζονα λόγο καταντᾶ κωμική ἡ ἀντίληψη ὅτι τοῦτο μπορεῖ ἢ πρέπει νά γίνεται μέ τήν ἱστοριοκριτική ἔρευνα τῶν βιβλικῶν καί πατερικῶν κειμένων! Τέτοιες ἔρευνες εἶναι χρήσιμες οὐκ ὀλίγον, μιά καί μᾶς βοηθᾶνε στίς ἐρμηνευτικές μᾶς προσπάθειες, ὥστε νά ἔχουμε μιά *συνεχῶς* προοδεύουσα καί ζωντανή θεολογία. Ἐτσι οἱ ὅποιες θέσεις τῆς ἱστοριοφιλολογικῆς ἔρευνας κατά κανένα τρόπο δέν μᾶς πηγαίνουν πίσω, ἀλλά μόνο μπρός, *συνεχίζοντας*

μιά ἤδη ὀλοκληρωμένη καί ζωντανή παράδοση. Ἀλλιῶτικα, ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας θά ἴταν κάτι περισσότερο ἀπὸ στατική καί ἀπολιθωμένη. Θά ἔλεγα, ἀλλάζοντας κατὰ τι μιὰ βιβλική εἰκόνα, ὅτι ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας θά ἔμοιαζε μὲ κατάκλειστο καὶ ὄχι ἐλισσόμενον βιβλίον.

Ἡ ἄποψη σύγχρονων θεολόγων ὅτι τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας τῶν πρώτων χρόνων διαψεύστηκαν στήν ἐλπίδα τους, μιὰ καὶ περίμεναν τὴν ἔλευση τοῦ Χριστοῦ στίς ἡμέρες τους, ὡς πρὸς τὴ διατύπωσή της τουλάχιστο πρέπει νὰ κριθεῖ ἀτυχής, ἂν ὄχι ἀφελής. Δέν πρόκειται γιὰ διάψευση, ἀλλὰ γιὰ ἀποτέλεσμα ἔντονης καὶ ἄκρως ἐνθουσιαστικῆς ἀναμονῆς. Μὲ ἄλλα λόγια, τὸ μαρὰν ἀθὰ μὲ ὄλες τίς ἐσχατολογικῆς του παραμέτρους καὶ ἐπιπτώσεις ἰσχύει ἔτσι κι ἀλλιῶς γιὰ ὀλάκερη τὴ συνέχεια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας. Ἡ Ἐκκλησία, κατὰ τὰ ἀντικειμενικά καὶ ἐπιστημονικά δεδομένα (καὶ ὄχι τὰ ἀπολογητικά) προσδοκᾷ τὸν ἀναστημένο ἀρχηγό της κάθε στιγμή ὡς κλέπτην ἐν νυκτί. Οἱ ἐκάστοτε ζῶντες καὶ περιλειπόμενοι ὀφείλουν, ὡς πιστὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, νὰ ἀναμένουν ἕνα τέτοιο ἐνδεχόμενο τῆς κάθε στιγμῆς. Ὡστόσο εὐλόγο εἶναι κατὰ πάντα ἡ ἔνταση καὶ τὸ χρῶμα τῆς ἀναμονῆς νὰ καθορίζεται ἀπὸ τὰ συμβά- ντα καὶ συμβαίνοντα τοῦ κάθε περιβάλλοντος. Ἄλλο πράγμα εἶναι, λόγου χάρη, νὰ ζεῖ κανεὶς ἔντονα τὴν προσδοκία μιᾶς θριαμβευτικῆς ἔλευσης τοῦ ἀναστημένου Κυρίου, γιὰ νὰ πάρει τὰ κεφάλια τῶν καισάρων, καὶ ἄλλο, μὲ τὴν ἴδια προσδοκία, νὰ μετέχει δυναμικά καὶ δημιουργικά στὸν πολιτισμὸ τῆς ἱστορίας, ἀναμένοντας τὴν τελείωση καὶ τὴ μεταμόρφωση τῶν πάντων ἐσχατολογικά στὰ ἄπειρα βάθη τῆς ἐρχόμενης δόξας τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως ἡ ἴδια ἐσχατολογικὴ ἀναμονὴ καὶ κυρίως ὁ ἴδιος δυναμισμὸς χρωματίζουν μιὰ ζωντανὴ πίστη σ' αὐτὴ τὴ συνέχεια καὶ στήν πορεία τῆς Ἐκκλησίας. Οὔτε εἶναι ὀρθὴ ἡ ἄποψη ὅτι στὰ πρῶτα χρόνια

τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς ἢ ἐσχατολογία εἶχε δυναμικά ιστορικό χαρακτήρα καί ἔπειτα ἀτόνησε. Ἡ δημιουργική συμμετοχή στόν πολιτισμό, θά ἔλεγα χωρίς δισταγμό, εἶναι περισσότερο δυναμική ἀπό ὅ,τι ἡ στάση τῶν Χριστιανῶν τά πρῶτα χρόνια. Ὅσοι ἄκουγαν, λόγου χάρη, τό κήρυγμα τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ δέν μεταβλήθηκαν ἀπό ἐργαζομένους σέ περιεργαζομένους, ἐνῶ τοῦτο συνέβη στή Θεσσαλονίκη κατά τά χρόνια τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ἐξοῦ καί ἡ περιώνυμη ρήση: *Εἴ τις οὐ θέλει ἐργάζεσθαι, μηδὲ ἐσθιέτω*. Τέτοια φαινόμενα δέν ἦταν σπάνια τά πρῶτα χρόνια τῆς ἐκκλησιαστικῆς ιστορίας.

Ὁ τρίτος τόμος τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς θεολογίας* πιστεύω ὅτι θά δώσει ἱκανά ἐναύσματα γιά μιὰ οὐσιαστική μελέτη τῶν δογμάτων τῆς Ἐκκλησίας. Ἐδῶ ὀφείλω νά σῆμειώσω μερικά τεχνικά ζητήματα τῆς παρούσας ἔκδοσης αὐτοῦ τοῦ τόμου. Λεπτομερεῖς καί συγκεκριμένες παραπομπές σέ βοηθήματα δέν θά περιέχει αὐτός ὁ τόμος. Γιά τέτοιου εἴδους παραπομπές ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά προσφεύγει-στοὺς δύο πρώτους τόμους. Ὅσες φορές θά μνημονεύονται βοηθήματα, ἡ ἀναφορά θά γίνεται χωρίς παραπομπές σέ σελίδες. Κείμενα ἀγιογραφικά, πατερικά καί τῆς θύραθεν γραμματείας θά ἀναφέρονται ἐνδεικτικά σέ βασικά σημεῖα. Καί στήν προκειμένη περίπτωση οἱ δύο πρῶτοι τόμοι μποροῦν νά καλύψουν ἐνδεχόμενα κενά. Ἐνῶ προϋποτίθενται οἱ κριτικές ἐκδόσεις τοῦ J. Barbel, τοῦ Yves Courtonne, τοῦ W. Jaeger, τοῦ B. Kotter καί ἄλλων, οἱ παραπομπές γιά λόγους εὐχρηστίας γίνονται κυρίως στήν Πατρολογία τοῦ Migne. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι γιά ἔργα πού δέν περιέχονται σ' αὐτή τήν ἔκδοση, χρησιμοποιοῦνται ἄλλες ἐκδόσεις.

Τέλος γιά τή διευκόλυνση τοῦ ἀναγνώστη ἀξίζει νά ση-

μειώσω και τό ἐξῆς· τό ἕνα κεφάλαιο προϋποθέτει τό ἄλλο, ὅπως και ἡ κάθε ἐπιμέρους ἐνότητα ἐνός κεφαλαίου προϋποθέτει τήν ἄλλη. Μέ ἄλλα λόγια, μολονότι ἡ αὐτοτέλεια τῶν κεφαλαίων και τῶν ἐπιμέρους ἐνοτήτων εἶναι δεδομένη, ἡ ὄλη ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδασκαλίας και τῆς σχετικῆς προέκτασης γίνεται μέ ὀργανικό δέσιμο και μέ διήκουσες ἔννοιες· ὁπότε μερικῆς ἐπαναλήψεις εἶναι ἐπιβεβλημένες –μόνο συμπληματικά ἔργα δέν χρειάζονται ἐπαναλήψεις, κι ἂν ἔχουν εἶναι πολύ κακές–, ὅπως ἐπιβεβλημένη εἶναι και ἡ ἀνάγκη τοῦ ἀναγνώστη ν' ἀνατρέχει σέ προηγουμένες ἐνότητες, ὅταν ἀπλῶς ἀποσπασματικά συμβουλευεταί μιά Α ἢ Β ἐνότητα.

Ἡ ἐπιμέλεια τοῦ τόμου ἔγινε μέ περισσή φιλοτιμία ἀπό τήν ἐπίκ. καθηγήτρια Δέσπω Ἀθ. Λιάλιου, ἐκλεκτή συνεργάτισσα, πού φιλοτέχνησε μέ ἐξαιρετική εὐαισθησία τό ἐξώφυλλο και κατήρτισε τά εὐρετήρια. Τήν εὐχαριστῶ θερμῶς ὄχι μόνο για τήν παρούσα συνεργασία ἀλλά ἐξάπαντος για τό κοινοτικό πνεῦμα τῆς ἐργασίας της στήν κοινή προσπάθεια ἀναβάθμισης τῶν σπουδῶν στή Σχολή μας, ἀντίδοτο σέ ἔμπαθεῖς λογισμούς και φθοροποιά πάθη.

Μέ τήν εὐχή ἡ παρούσα ἔκδοση ν' ἀποτελέσει κι αὐτή ἕνα μικρό λιθάρι στό οἰκοδόμημα τῶν θεολογικῶν γραμμάτων, και μέ τήν ἐλπίδα ἄλλοι, μέ τίς δημιουργικές προσπάθειες, νά καλύψουν ἐνδεχόμενες ἑλλείψεις, τήν παραδίδω στό ἀγαπητό ἀναγνωστικό κοινό.

Χριστούγεννα 1996
Ν. Α. ΜΑΤΣΟΥΚΑΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A

Ἐκθεση τοῦ οἰκουμενικοῦ χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας θά ἐπιχειρήσω μέ βάση τήν ὀρθόδοξη θεολογία καί τά μνημεῖα τοῦ πολιτισμοῦ τῆς. Τούτη ἡ θεολογία καί τά μνημεῖα τῆς δέν ἀποτελοῦν ἀπλῶς μιά παράδοση, ὅπως τόσα ἄλλα ἱστορικά ἐπιτεύγματα στήν πορεία τῆς ἀνθρωπότητας, ἀλλά μιά ἄκρως ζωντανή παρουσία. Ἄρκει νά σκεφτεῖ κανεῖς μόνο τή θεία λειτουργία, πού ἐδῶ καί δύο χιλιάδες χρόνια τελεῖται ἀκατάπαυστα μέ ὅλες τίς συνάξεις τῶν μυστηρίων σέ ἀναρίθμητες ἐνορίες ὅπου γῆς, καί παρευθὺς κατανοεῖ καταρχήν ὅλα τά ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα, πού δραματικά πραγματώνουν τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Τῶντι, ἂν ἐξετάσει κανεῖς, λόγου χάρη, ὅ,τι ἔχει ἀπομείνει ἀπό τό βάθος καί τό μεγαλεῖο τῆς ἀρχαίας τραγωδίας, καί συνάμα μελετήσῃ τίς ἐπίπονες, ἀκόμη καί ἀπελπισμένες, προσπάθειες νά ἀναβιωθεῖ τό πνεῦμα τῆς σέ θεατρικές ἐκτελέσεις –ἐξάπαντος μέ ἀμφίβολα ἀποτελέσματα–, θαυμάζει μέ περισσή ἀπορία τό ἀδιαλείπτως τελεσιουργούμενο δράμα, σέ ἄκρως ζωντανή ἔκφραση, τῆς θείας λειτουργίας. Μέ ἄλλα λόγια, στά λειτουργικά κείμενα καί στά ἀπαράμιλλα μνημεῖα τῆς τέχνης ἀποτυπώνονται καί ἀκατάπαυστα ἀναπαριστάνονται ὁ χαρισματικός πλοῦτος, τά δραματικά γεγονότα τοῦ βιβλικοῦ καί τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ κόσμου, μέσω μύριων ὄσων ὠδίνων, ὀδυνῶν καί θριάμβων, καί ἡ οἰκείωση τῆς ἀνθρώπινης ἐμπειρίας, τῆς

ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς συνολικῆς δογματικῆς διδασκαλίας· ἀποτυπώνεται καί ἀναπαριστάνεται μέσα σέ τοῦτο τό περιωρεόν κλίμα ἢ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, στήν ὁποία περιέχεται ὀλάκερη ἢ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητος, ἀρκεῖ νά ἔχει κανεῖς γεγυμνασμένα αἰσθητήρια¹ γιά νά τή δεῖ.

Τά δόγματα τῆς Ἐκκλησίας δέν βρίσκονται διατυπωμένα καί ἀποσαφηνισμένα μονάχα στίς ἀποφάσεις, στά σύμβολα καί στούς ὄρους τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἀλλά σ' ὄλες τίς μορφές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἢ ὁποία ἐξάπαντος ἀποτελεῖ τό κύριο ὄργανικό κομμάτι τῆς ἱστορίας. Βιβλικά, λειτουργικά καί πατερικά κείμενα, ὑπομνήματα καί ἐρμηνευτικά ἔργα, ἀρχιτεκτονική, ζωγραφική, μουσική καί λοιπές μορφές τῆς τέχνης, ἦθη καί ἔθιμα τῆς παράδοσης, πλεῖστα ἄλλα πολιτιστικά στοιχεῖα, καί αὐτά ἀκόμη τά συναξάρια, ἐκφράζουν μέ λαγαρή ἀκρίβεια τήν ἀπλότητα καί τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, ἔτσι ὥστε ὁ λόγιος θεολόγος μέ τό ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό ντύμα συνεπαρμένος, νά στέκεται ἴδιος, ἰσότιμος καί ἀπλός μέ τόν ἀπλό πιστό, πού ζεῖ καί γεύεται τή συγκλονιστικά ρωμαλέα ἀλήθεια τῆς ἀποκάλυψης. Γι' αὐτό ὁ σοφός Μ. Ἀθανάσιος ἔχει ὡς πρότυπο τόν ἀγράμματο, μέ ἀσκημένο νοῦ, Μ. Ἀντώνιο. Ἐξάλλου ὁ λόγιος θεολόγος, πού κατέχει τήν ἐπιστημονική καί φιλοσοφική γλώσσα, μέ τήν ὁποία διατυπώνονται τά δόγματα, ξέρει τόσο τή δογματική διδασκαλία ὅσο ἕνας πού μελετᾷ τήν ὀρθόδοξη ἀγιογραφία ἢ τά λειτουργικά κείμενα. Ἀτυχῶς σήμερα πλεῖστοι ὄσοι θεολόγοι καί λοιποὶ σοφοὶ ἀδυνατοῦν νά συλ-

1. Ἐβρ. 5,14. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,197C: «Οἶμαι γάρ οὐκ ἐπιστήμην ἐνταῦθα παρὰ τῆς Γραφῆς νοεῖσθαι τήν γνῶσιν, ἀλλά τινα διαφορὰν ἐκ τῆς γραφικῆς συνηθείας εὐρίσκω, γνώσεώς τε καί διακρίσεως. Τὸ μὲν γὰρ διακρίνειν ἐπιστημόνως τὸ καλὸν ἐκ τοῦ κακοῦ τελειότερας ἕξεως εἶναι φησιν ὁ Ἀπόστολος, καί γεγυμνασμένων αἰσθητηρίων».

λάβουν τούτη τήν ἀπλή ἀλήθεια, ἐπειδή στή σκέψη τους ἔχουν διασπάσει τήν ταυτότητα τῆς λογιουσύνης καί τῆς ἀπλότητας, καί ἔτσι ἀντιθέτουν τήν κατ' αὐτούς ὑψηλή θεολογία πρὸς τήν ἀπλότητα τῆς πίστεως, ἐνίοτε παρερμηνεύοντας καί τὰ ἴδια τὰ ἱστορικά γεγονότα. Ἄλλωστε αὐτή ἡ ταυτότητα διακρίνει ριζικά τὴ θεολογικὴ σοφία ἀπὸ τίς ἐξειδικευμένες καί φιλοσοφικὲς γνώσεις τῶν ποικιλώνυμων σοφῶν τῆς ἀνθρωπότητας.

Ἐδῶ νὰ παρενθέσω μιὰ βασικὴ διευκρίνιση καί μερικές ἐπεξηγηματικὲς προεκτάσεις, μιὰ καί πιστεύω ὅτι διαφωτίζονται καί ἀξιοποιοῦνται καλύτερα ὅλα τὰ παραπάνω. Ὅταν λέμε ὀρθόδοξη θεολογία, δέν ἐννοοῦμε ὅτι αὐτὴ εἶναι παντελῶς ἀποκλεισμένη ἀπὸ τὴν παράδοση τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Ἄλλωστε νὰ μὴν ξεχνᾶμε ὅτι ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας δέν πρέπει νὰ νοεῖται μονάχα ὡς πλήρωμα τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ καί ὡς ἀπλωτικὴ κίνηση σέ γεωγραφικὰ οἰκουμενικὰ πλαίσια. Ὅπως καί νὰ ἔχει τὸ πρᾶγμα, ἱστορικὰ τουλάχιστον εἴμαστε βέβαιοι ὅτι τὸ πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ εἶναι οἰκουμενικόν, καί οἱ Ἐκκλησίες μετέχουν οὕτως ἢ ἄλλως σέ μιὰ κοινὴ παράδοση. Ξέρουμε ὅτι ὡς τὸ 1054, παρ' ὅλα τὰ μικρὰ σχίσματα μεταξύ Δύσης καί Ἀνατολῆς, ὑπῆρχε μιὰ ἐπικοινωνία ἀνάμεσα στίς Ἐκκλησίες περισσότερο οὐσιαστικὴ καί εἰλικρινὴς ἀπὸ ὅ,τι μεταγενέστερα. Πέρα ἀπ' αὐτὰ τὰ δεδομένα ὀφείλουμε νὰ κρίνουμε μέ ἄκρα προσοχὴ τοὺς σκληροὺς πολιτικούς ἀνταγωνισμοὺς τοῦ παρελθόντος, πού τροφοδότησαν τὴν ἐκρηξὴν νὰ ὑπολογίσουμε ἀκόμη καί τίς σημερινὲς ἐμπλοκὲς πολιτικῶν συμφερόντων καί ραδιοργισμῶν, ὥστε κατὰ τίς θεολογικὲς μας ἐκτιμήσεις νὰ εἴμαστε, ὅσο εἶναι ἐφικτό, περισσότερο ἀποτελεσματικοὶ στίς προσπάθειες ἀλληλοκατανόησης καί ἀλληλοπροσέγγισης. Ὡστόσο, ὅταν ἐπιχειροῦμε ἀπὸ τὴν πλευρὰ τῆς Ὄρθόδοξης Ἐκκλησίας νὰ κάνουμε καταρχὴν

μιά αντιπαράθεση (στά μή δημοσιογραφικά και στά ὀρθά ἑλληνικά ἀντιπαράθεση σημαίνει σύγκριση)² πρὸς τίς Ἐκκλησίες τῆς Δύσης, τοῦτο κατὰ κανένα τρόπο δέν σημαίνει πολεμική ἢ φανατισμό. Ὅφειλουμε μέ τὴν ἀποσαφήνιση τῶν θέσεων καί μέ τὴ συγκριτικὴ ματιά νά ἐντοπίσουμε ἐνδεχομένως τὸν κοινὸ κορμὸ τῆς Χριστιανοσύνης.

Μέ τέτοιες προσπάθειες μπορούμε νά ξεπεράσουμε καταρχὴν ἱστορικές προκαταλήψεις, πού ἔχουν εἰσβάλει στή ζωὴ τῶν Ἐκκλησιῶν μετὰ τὸ σχίσμα τοῦ 1054 μετὰξὺ Δύσης καί Ἀνατολῆς, καί μετὰ τὴν προτεσταντικὴ Μεταρρύθμιση τοῦ 16ου αἰῶνα, καί νά ἀντιμετωπίσουμε ἐπιτυχῶς τίς σημερινές κρίσιμες ἐμπλοκές στίς σχέσεις ἐθνῶν καί Ἐκκλησιῶν. Ὡστόσο οἱ παραδόσεις μας πρέπει νά παρουσιάζονται στή θεωρία καί στήν πράξη ἀτόφιες, γνήσιες καί ἀποσαφηνισμένες, μέ ὅλες τίς ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές προεκτάσεις. Ὁ ἐπιστημονικὸς λόγος τῆς θεολογίας ὀφείλει νά εἶναι ἄκρως ἀκριβῆς καί ἀντικειμενικὸς στήν περιγραφή τόσο τῆς χαρισματικῆς ζωῆς κάθε Ἐκκλησίας, ὅσο καί τῶν ἱστορικῶν μνημείων καί τῆς δογματικῆς διδασκαλίας. Ὅταν, λόγου χάρι, ὁ ὀρθόδοξος δογματολόγος παρουσιάζει τὸ θέμα τοῦ Filioque ἢ βασικά σημεῖα τῆς Ἐκκλησιολογίας, ὅπως πράγματι τὰ ἀποδέχεται καί τὰ ὑποστηρίζει ἢ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, τοῦτο κατὰ κανένα τρόπο δέν εἶναι φανατισμός, ἀλλὰ ἀπεναντίας ἓνα ἀνοιχτὸ βῆμα γιὰ νά κατανοηθεῖ ἀπὸ ὅλους χαρισματικά, ἱστορικά καί κατὰ τὴ σημερινὴ ἐμπειρία ἢ κοινὴ παράδοση. Τὸ ἴδιο ἰσχύει καί ὅταν ἓνας δογματολόγος,

2. Ὁ Yannis Spiteris στὸ ἔργο του *La theologia ortodossa neo-greca*, Bologna 1992, κρίνοντας τὰ δογματικὰ ἔργα τοῦ Νίκου Ματσούκα, μολονότι διατυπώνει πολὺ θετικές καί ἐγκωμιαστικές κρίσεις, παραδόξως τελικὰ ἀποφαίνεται μέ ἔμφαση ὅτι ὑπάρχει ἐκδηλη φανατικὴ πολεμικὴ ἐναντίον τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, παρεξηγώντας αὐτονόητα καί τὸ λεκτικὸ ὄρο *ἀντιπαράθεση!*

ρωμαιοκαθολικός ἢ προτεστάντης, περιγράφει τὴν παράδοσή του. Ἐξάπαντος ἀσαφῆς καὶ διπλωματικά συγκεκαλυμμένη περιγραφή τῆς κάθε παράδοσης μονάχα σύγχυση καὶ ζημιά μπορεῖ νά προξενήσει, χώρια ἀπὸ τὴν ἐπικίνδυνη καλλιέργεια τῆς ὑποκρισίας. Ὅμως μιά εἶναι ἡ βασικὴ καὶ δημιουργικὴ προϋπόθεση· νά παραμερίσουμε ἐπιμόνως πάθη καὶ προκαταλήψεις, καὶ νά πολεμήσουμε, ὅσο εἶναι ἐφικτό, τὰ φθοροποιὰ συμφέροντα, πού κατὰ κύριο λόγο καλλιεργοῦν οὐκ ὀλίγοι πολιτικοί. Πάντως ἔτσι κι ἄλλιῶς ἰσχύουν τελικὰ οἱ θεόπνευστοι λόγοι τοῦ Ἀποστόλου Παύλου: «Οὐ γὰρ δυνάμεθά τι κατὰ τῆς ἀληθείας, ἀλλὰ ὑπὲρ τῆς ἀληθείας»³.

Ὑπὸ τίς παραπάνω προϋποθέσεις μποροῦμε νά ἐλπίζουμε στή συγκότηση μιᾶς οἰκουμενικῆς θεολογίας, μέ ὅλες τίς προεκτάσεις πρὸς τὴν ἐπιστήμη καὶ τὴ φιλοσοφία τῆς περιρέουσας ἀτμόσφαιρας τοῦ πολιτισμοῦ μας, κατὰ τὸ ἀσφαλές πρότυπο τῆς ὀρθόδοξης παράδοσης. Ὡστόσο ὀφείλουμε νά συνειδητοποιήσουμε ὅτι γιὰ μιά τέτοια θεολογία, πλούσια σέ δυναμικὰ στοιχεῖα, χρειάζεται ἀκόμη πολλή προεργασία. Ἦδη ὁ προτεστάντης καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Χαϊδελβέργης Edmund Schlink ἔχει γράψει *Οἰκουμενικὴ Δογματικὴ*⁴. Ἀλλά, παρ' ὅλα τὰ πλούσια οἰκουμενικὰ στοιχεῖα, πού μπορεῖ κανεὶς νά ἐντοπίσει σέ τούτη τὴ *Δογματικὴ*, εἶναι ἔκδηλη ἡ κατὰ τὰ ἄλλα σεβαστὴ καὶ ἀξιοπρόσεχτη προτεσταντικὴ ἀποκλειστικότητα. Τοῦτο ὅμως διόλου δέν σημαίνει ὅτι ἡ *Δογματικὴ* αὐτὴ τοῦ E. Schlink δέν εἶναι χρήσιμη καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα. Οὕτως ἢ ἄλλως ἀποτελεῖ μιά προεργασία γιὰ τὴ μελλοντικὰ ἀποδεκτὴ ἀπὸ ὅλους οἰκουμενικὴ θεολογία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μέγιστη σπουδαιότητα καὶ σημασία ἔχουν τὰ ἔργα καὶ ὁ λόγος τοῦ κάθε πολιτισμοῦ, καὶ πρὸς αὐτὴ τὴ δημιουργία καὶ τὴν ἀξιολόγησή της πρέπει νά

3. Β' Κορινθ. 13,8.

4. *Ökumenische Dogmatik*, Göttingen 1983.

τείνει ή οικουμενική ζωή. Ὁ Γάλλος γλωσσολόγος Vendryes εἶπε μιὰ σπουδαία κουβέντα: βασικοί συντελεστές τοῦ πολιτισμοῦ εἶναι τό χέρι καί ἡ γλώσσα —La main et le langage, voilà l' humanité. Μέ ἄλλα λόγια, τά ἀνθρώπινα χέρια πλαστοουργοῦν τά ἅγια ἔργα καί τά δρώμενα τοῦ πολιτισμοῦ, καί ἡ γλώσσα μέ τό λόγο τά ἐξανθρωπίζει. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ ζωή τῆς Ἐκκλησίας, πού ἀγιάζει τήν κτίση καί τήν ἱστορία, παράγει μέ τά μυστηριακά δρώμενα καί μέ τό λόγο τά μνημεῖα πού κοσμοῦν τήν ἀνθρωπότητα. Μόνο μέ τόν τρόπο αὐτό ἡ Ἐκκλησία, ὡς φορέας τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, συνδυάζοντας ἄρρηκτα *θεοκεντρικότητα* καί *ἀνθρωποκεντρικότητα*, οὐρανό καί μάνα γῆ, ἀγκαλιάζει *χαρισματικά*, καί ὄχι *ἐξουσιαστικά*⁵, τόν κάθε πολιτισμό τῆς ἀνθρωπότητας. Καί μόνο ἔτσι, κι ὄχι μέ ἄλλους γενικούς ἀφορισμούς, ἐπισημαίνεται ἔργω καί λόγῳ ὁ *ἱστορικός* καί *ἐσχολογικός* χαρακτήρας τῆς ἀποκάλυψης. Ἡ μύηση τῶν πιστῶν καί ὄλων τῶν ἀνθρώπων σ' αὐτά τά ἔργα καί σ' αὐτό τό λόγο εἶναι ὁ βασικός καί σωτήριος σκοπός κάθε ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας στόν κόσμο.

*

Γιά νά κατανοήσει κανείς καλύτερα τίς παραπάνω θέσεις γιά τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, τῆς ζωῆς καί τῶν μνημεῖων τῆς Ἐκκλησίας, τόν οικουμενικό χαρακτήρα τῆς θεολογίας καί τή σχέση κόσμου καί ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, πρέπει νά γίνουν

5. Πάμπολλοι διανοούμενοι, πού ἐνδεχομένως θά ἤθελαν τήν ἱστορία, καί φυσικά τήν ἐκκλησιαστική, νά τή γράφουν μονάχα κοκκινοσκουφίτες, στή ζωή τῶν Ἐκκλησιῶν ἐπισημαίνουν ἀπλῶς τήν κακοήθεια τῶν ἱστορικῶν συγκρούσεων, καί ἔτσι ἀσκοῦν περιέργως κωμική κριτική ἐναντίον τῆς ἐκκλησιαστικῆς παρουσίας στόν κόσμο. Ὅμως ἡ ὡς τώρα τουλάχιστον ἱστορία δέν γράφεται ἀπό κοκκινοσκουφίτες, καί εἶναι ἐντελῶς ἀδιανόητο ἢ χαρισματική διάσταση τῆς Ἐκκλησίας νά μήν ἐμπλέκεται κατά καιρούς καί περιστάσεις σέ ὅλα τά ἱστορικά συμπαρομαρτοῦντα. Διαφορετικά, ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ δέν θά ἦταν ἱστορική.

ἀκόμη μερικές διευκρινίσεις για τήν Ἐκκλησία καί τό χαρακτήρα τῆς θεολογίας.

Σύμφωνα μέ τίς βιβλικές καί τίς κατά προέκταση θεολογικές εἰκόνας, πού σημαίνουν τήν Ἐκκλησία, σέ σχέση παράλληλη μέ τήν ἀνάλογη διδασκαλία, εἶναι ἐσφαλμένες οἱ ἀντιλήψεις πού θεωροῦν τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς μιά περιοχὴ στατική, ταυτισμένη μέ μιά ἱστορική φάση ἢ ἀκόμη τό χειρότερο μέ μιά τοπική καί χρονική διάσταση. Ἡ Ἐκκλησία ὁμως εἶναι κάτι τό εὐρύτερο καί δυναμικό. Ἡ ἐπὶ γῆς στρατευόμενη Ἐκκλησία, πού συνάμα εἶναι καί θριαμβεύουσα, ἀποτελεῖ ἀπλῶς μιά φάση καί ὄχι τά ὄρια τῆς ἴδιας τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, μέ ἄλλα λόγια, ἀπλώνεται σέ ὄλα κερη τήν κτίση, αἰσθητή, ἱστορική καί νοητή, ἢ ὁποῖα μετέχει στήν ἄκτιστη δόξα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς ὅτι ἡ κτίση εἶναι Ἐκκλησία. Ὁ Θεός μέ τή δημιουργία ἔκτισε τήν Ἐκκλησία, πού εἶναι σύμβολο, τύπος καί εἰκόνα δική του. Ὁ ἐκκλησιασμός τῶν ὄντων λοιπόν νοεῖται σέ μιά συμπαντική πραγματικότητα, ὅπου ἀπαραίτητα ὑφίσταται ἄρρηκτος καί δυναμικός δεσμός οὐράνιας καί ἐπίγειας πραγματικότητας, νοητῆς καί αἰσθητῆς διάστασης⁶.

Ὅταν κάνουμε λόγο για τήν παρούσα φάση τῆς Ἐκκλησίας, ὀφείλουμε ἐξάπαντος μέ ἀκριβή θεολογικό λόγο νά προσβλέπουμε στήν παραπάνω ἐνιαία εἰκόνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητας. Εὐθύς ἐξαρχῆς λοιπόν πρέπει νά διευκρινίσω τό χαρακτήρα τῆς θεολογίας, γιατί μόνο μέ αὐτή εἶναι δυνατό νά προσδιοριστεῖ καί ὁ χαρακτήρας τῆς Ἐκ-

6. Για τεκμηριωμένες καί περισσότερες θέσεις ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά δεῖ τά ἔργα τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα: 1. *Κόσμος, ἄνθρωπος, κοινωνία κατά τόν Μάξιμο Ὁμολογητή*, Ἀθήνα 1980. 2. *Δογματική καί Συμβολική Θεολογία*, τόμ. Α+Β, Θεσσαλονίκη 1985 (ἀκολουθοῦν καί ἄλλες ἐκδόσεις). 3. Βλ. καί μετάφραση τοῦ παραπάνω ἔργου περί τῆς θεολογίας τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ ἀπό τό M. J. Monsaingeon: *La vie en Dieu selon Maxime le*

κλησίας. Πρὸς τοῦτο ἀρκοῦν δυὸ βασικὲς ἐπισημάνσεις: 1) Ὡς θεολογία πρέπει καταρχὴν νὰ ἐννοοῦμε τὴ συνεχῶς καὶ διαχρονικὰ ρέουσα ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μὲ ὄλες τὶς ἐκδηλώσεις καὶ τὰ μνημεῖα πού παράγει· καὶ ἀκολούθως κάθε ἐπιστημονικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ λειτουργία, πού ἐξαίρει, ἀποσαφηνίζει καὶ προβάλλει τούτῃ τὴν ἐμπειρία. Ἐπιπλέον τοῦτο ἀποτελεῖ ἱστορικὴ νομοτέλεια: πάντοτε προηγούνται τὰ πράγματα καὶ ἡ ζωὴ, καὶ ἔπειτα ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ ἐρμηνεία. Γι' αὐτὸ καὶ στὴν Ἐκκλησία πρῶτα ὑπάρχουν τὰ χαρισματικὰ γεγονότα καὶ ὁ τρόπος ζωῆς μιᾶς κοινότητας, καὶ ἔπειτα ἔχουμε τοὺς λόγους, τὰ ὑπομνήματα, τὰ σχόλια, τὴν παράδοση, καὶ συνάμα τὴν ἀμεση ἀπάντηση πρὸς τὰ δεδομένα ὀλάκερου τοῦ κόσμου καὶ ὀλάκερης τῆς ζωῆς. Μ' αὐτὸ τὸν τρόπο συντελεῖται ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν διαρκῶν θεοφανειῶν στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ἐτσι ἡ Ἐκκλησία, ὡς χαρισματικὸ σῶμα μιᾶς κοινότητας, δραματικά καὶ προοδευτικά πορεύεται στὶς ἴδιες διαστάσεις. 2) Ἐπομένως ἡ ὀρθόδοξη θεολογία ἐπισημαίνει αὐτὸ πού κεῖται στὴ διαχρονικὰ ρέουσα ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας (κατὰ τὸ *de lege lata* τῶν νομικῶν), καὶ ἔπειτα αὐτὸ πού ὡς δέον ἀφορᾷ τὴν πορεία τῆς κτίσης καὶ τῆς ἱστορίας (κατὰ τὸ *de lege ferenda* ἐπίσης τῶν νομικῶν, χωρὶς βέβαια τούτῃ ἡ ἐκθεση νὰ εἶναι νομικὴ), μὲ ἄλλα λόγια, αὐτὸ πού κατὰ κόρον στὶς ἡμέρες μας ἀποκαλεῖται ἱστορικὴ, κοινωνικὴ καὶ ἐσχατολογικὴ διάσταση τῆς θεολογίας ἢ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἐδῶ νὰ ἐπισημάνω ξανά ὅτι ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, μιά καὶ ὁ χαρακτήρας τῆς εἶναι κατεξοχὴν οἰκουμενικὸς, αὐτονόητα τουλάχιστο κατὰ ἓνα μέρος ἀφορᾷ καὶ τὴ δυτικὴ Χριστιανοσύνη. Γι' αὐτὸ ὄσες φορές γίνεται λόγος γιὰ θέματα, τὰ ὀποῖα πραγματεύε-

Confesseur, Nethen 1994. (Ἐδῶ γιὰ ἐπιβεβλημένη ἐνημέρωση, σέ ὀ,τι ἀφορᾷ φθοροποιὰ πάθη, σημειῶνῶ ὅτι ἡ ἐκδοση τοῦ μεταφρασμένου βιβλίου συνάντησε λυσιῶδη ἀντίδραση).

ται ἡ ὀρθόδοξη θεολογία, τοῦτο κατά κανένα τρόπο δέν σημαίνει αἰχμή καί ἀντίθεση πρὸς τή δυτική θεολογία τοῦ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ καί τοῦ Προτεσταντισμοῦ.

Ὡστόσο στήν ὀρθόδοξη παράδοση ὁ δογματολόγος σαφῶς διακρίνει τή διπλή θεολογική μεθοδολογία τῶν πατέρων. Ὅπως εἰπώθηκε πρωτύτερα, πρῶτα θεολογοῦν οἱ πατέρες ζώντας καί γευόμενοι τό μυστήριο τῶν διαρκῶν θεοφανειῶν, κατά τήν ὁδὸ καί τήν ἐμπειρία τῶν προφητῶν, καί ἔπειτα καταγίνονται μέ τήν ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία. Τούτη ἡ διπλή θεολογική μεθοδολογία ἀποτελεῖ βασική λειτουργία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Γι' αὐτό τόσο τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσο καί τά ἄλλα μνημεῖα τῆς παράδοσης εἶναι Ἑπομνήματα μιᾶς ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας. Ἔτσι ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς ἀποτελεῖ τή χαρισματική θεολογία, καί ἡ καταγραφή γεγονότων καί ἐρμηνειῶν τήν ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία. Καταλαβαίνει κανεὶς εὐκόλα καί τό χαρακτήρα τῆς θεολογικῆς γνωσιολογίας. *Ἡ θεογνωσία καταρχὴν εἶναι κάθαρση καί φωτισμός μέσω τῆς ἐμπειρίας, τοῦ λόγου καί τῶν μυστηρίων, ὡς ὄραση τοῦ Θεοῦ στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς Ἐκκλησίας*, ὅπως συνέβαινε στό προφητικό περιβάλλον—προφητική ζωὴ καί ἐμπειρία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος ἀποτελοῦν ἐνιαία γραμμὴ ἱστορικῆς πορείας— δηλαδή γνώση τοῦ Θεοῦ μέσω θέας καί λόγου, *ex visu* καί *ex auditu*. Στήν παρουσία αὐτῶν τῶν πραγμάτων—τά δόγματα ἀποκαλοῦνται *πράγματα* στήν ὀρθόδοξη θεολογία—συντελεῖται κάθε ἐπιστημονική, ἐρμηνευτική καί φιλοσοφική σύλληψη. Ἐξοῦ καί ἡ ἄμεση σχέση Ἐκκλησίας καί θεολογίας πρὸς τά δεδομένα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς.

Ἐπομένως ἡ θεολογία ὡς ζωὴ, ἐπιστήμη καί ἐρμηνεία καταγίνεται μέ τή συνεχή πορεία ἑνός ἱστορικοῦ καί κοινωνικοῦ σώματος, πού εἶναι ἡ Ἐκκλησία. Πατριάρχες, Μωυσῆς,

κριτές, βασιλιάδες, προφήτες, απόστολοι, ιερείς, άγιοι, μέ
 δλάκερο τό σῶμα τοῦ λαοῦ, «σὺν ὄλη τῇ Ἐκκλησίᾳ»⁷, κατά
 τίς *Πράξεις τῶν Ἀποστόλων*, μέσω τῶν διαρκῶν θεοφα-
 νειῶν στήν κτίση καί τήν ἱστορία, ἀπό τά ἱστορικά συμβάντα
 ὡς τά δρώμενα τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, δέχονται καί
 ἐκφράζουν πάντοτε καθ' ὁδόν τήν ἀποκάλυψη τοῦ ἄσαρκου
 καταρχῆν καί τοῦ ἔνσαρκου μετά ταῦτα Λόγου, τοῦ δευτέρου
 προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδας, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει στόν
 κόσμο τήν ἴδια τήν Ἁγία Τριάδα. Τούτη ἡ δραματική πορεία,
 ἀνάμεσα σέ ὀδυνηρές πτώσεις καί ἀνακαινιστικές ἀνόδους,
 ζωγραφίζεται στά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, στά μνημεῖα τῆς
 παράδοσης, στά ἔργα τῶν πατέρων, στά λειτουργικά κείμενα
 καί σ' ὅλες τίς μορφές τέχνης. Ὅποιος μέ τή *μικροσκοπική*
ἐπιστημονική ματιά κατέχει παράλληλα καί τή *μακροσκοπι-*
κή τῶν πραγμάτων, διαβλέπει καθαρά καί ξάστερα τούτη τή
 δραματική πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, τό ὁποῖο
 δέν μπορεῖ νά χωριστεῖ μήτε ἀπό τήν κτίση μήτε ἀπό τήν
 ἱστορία. Ἡ ἀλήθεια αὐτή μέσω τῶν μνημείων τῆς παράδο-
 σης δέν προβάλλεται μονάχα μέ μιᾶ ἀπλή διδασκαλία, ἀλλά
 μέ λόγο, μέ εἰκόνες, μέ σύμβολα, μέ δραματικές παραστάσεις
 καί μέ παραβολικούς μύθους. Οἱ θεόπνευστοι συγγραφεῖς
 πολλῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, λόγου χάρη, καί πά-
 μπολλοί πατέρες τῆς παράδοσης ἔκαναν ποίηση, ἐνῶ οἱ ση-
 μερινοί θεολόγοι, κατά ἓνα μεγάλο μέρος τουλάχιστον,
 ἐγκλωβισμένοι στό *μικροσκοπικό* τῆς ἔρευνας τους –πράγμα
 καταρχῆν βέβαια ὀρθό καί θεμιτό– ἀποθεώνουν τήν τυπο-
 ποίηση καί ἐν πολλοῖς φτιάχνουν μίξερα ἔργα, ἄκρως τυπο-
 ποιημένα, καί ἐνίοτε μερικοί ἔχουν τήν ἀλόγιστη τόλμη νά
 τά ἀντιθέτουν ὡς σωτήριες ἀλήθειες στά κατ' αὐτούς πλατω-

7. Πράξ. 15,22: «Τότε ἔδοξε τοῖς ἀποστόλοις καί τοῖς πρεσβυτέροις σὺν ὄλη τῇ Ἐκκλησίᾳ». Πρόκειται γιά τήν περιώνυμη σύνοδο τῶν Ἱεροσολύμων.

νίζοντα ἢ ἀριστοτελίζοντα ἔργα τῶν πατέρων, ἀναγινώσκοντες καὶ μὴ γινώσκοντες. Καὶ τοῦτο ἰσχύει γιὰ ἑτεροδόξους καὶ ὀρθοδόξους.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἐκεῖνο πού προέχει νά ποῦμε εἶναι ὅτι ἡ δραματική ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας δυό κυρίως ἔργα ἐπιτελεῖ σέ διαρκή πάλη πρὸς τίς ἀντίθεες καὶ δαιμονικές δυνάμεις, οἱ ὁποῖες ἐκδηλώνονται σέ συγκεκριμένες μορφές, ὅπως εἶναι ἡ κατάχρηση ἐξουσίας, ἡ ἀρπακτική ἰδιοτέλεια, ἡ καταστροφική μανία κτλ. Καὶ τούτη ἡ πάλη πορεύεται ὡς τὴν ἐσχατολογική τελείωση τῶν πάντων, καὶ ἐλευθερώνει τὸν ἄνθρωπο 1) ἀπὸ τῆ φυσική, καὶ 2) ἀπὸ τὴν κοινωνική δουλεία⁸. Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ οἰκοδομὴ τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας ὑπενθυμίζει διαρκῶς στὸν ἄνθρωπο τίς στρεβλές σχέσεις, πού ἐν πολλοῖς ἔχει πρὸς τὴ φύση, τὴν ὁποία ἐπιθυμεῖ νά τὴν κατακυριεύσει μέ ἐκρηκτική πλεονεξία καὶ ὄχι μέ τὴν ἔννοια τῆς βιβλικῆς ἐντολῆς, καὶ πρὸς τὸν συνάνθρωπό του, πού ἐπιδιώκει νά τὸν κατεξουσιάσει ἐγωκεντρικά. Καὶ δέν τοῦ ὑπενθυμίζει μονάχα τούτη τὴν πραγματικότητα, ἀλλὰ συνάμα τὸν καλεῖ σέ μιά διαρκή ἀπελευθέρωση ἀπ' αὐτές τίς δουλικές ἐξαρτήσεις, καὶ σέ μιά πάντοτε καινούργια τελειωτική ζωὴ μέσω τῶν ἀγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν, πού διαχέονται στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτὴ εἶναι, κατὰ τό πνεῦμα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ πραγματικὴ ἀπελευθέρωση. Σήμερα πλεῖστοι ὅσοι συζητοῦν γιὰ τὴν ὕπαρξη τοῦ Σατανᾶ,

8. Πρβλ. ἐνδεικτικά Ἰω. 8,32 καὶ 36: «Γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς». «Ἐὰν οὖν ὁ Υἱὸς ὑμᾶς ἐλευθερώσῃ, ὄντως ἐλεύθεροι ἔσεσθε». Ρωμ. 8,21: «Καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις ἐλευθερωθήσεται ἀπὸ τῆς δουλείας τῆς φθορᾶς εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῆς δόξης τῶν τέκνων τοῦ Θεοῦ». Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομῶντος* PG 44, 664CD καὶ 665B: «Δουλεῖα καταδικάζεις τὸν ἄνθρωπον, οὐ ἐλευθέρᾳ ἡ φύσις καὶ αὐτεξούσιος, καὶ ἀντινομοθετεῖς τῷ Θεῷ, ἀνατρέπων αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῇ φύσει νόμον;». «Μόνου Θεοῦ τὸ δυναθῆναι τούτο· μᾶλλον δὲ οὐδὲ αὐτοῦ σχεδὸν τοῦ Θεοῦ».

ἀκόμη και ἀπομυθευτές θεολόγοι, ἀλλά ἓνα πράγμα εἶναι σίγουρο· ὁ ἄνθρωπος πολλά ἔμαθε ἀπὸ τὸ Διάβολο, ἀπὸ τότε πού ἔγινε ὁ κόσμος· ὁμως τώρα μαθαίνει ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸν ἄνθρωπο πολλά φρικαλέα, ὅσα δὲν ἤξερε πρὶν, ὅπως δείχνουν τὰ σημερινὰ δαιμονικά καὶ ἄκρως καταστροφικά ἔργα τῆς σημερινῆς πολιτισμένης καὶ φωτισμένης ἀνθρωπότητας πάνω στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία τῶν λαῶν⁹.

B

Ἐπομένως ἡ θεολογία ὡς ἐρμηνευτικὴ ἐπιστήμη πραγμάτων καὶ γεγονότων κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια εἶναι ἀφενὸς μιά κοινωνικὴ θεώρηση ἑνὸς ζωντανοῦ ἱστορικοῦ σώματος, καὶ ἀφετέρου μιά διαρκῆς ὑπενθύμιση στὸν κόσμο ὀλάκερο μὲ λόγο καὶ ἔργο, γιὰ τὸν προορισμὸ του, ὁ ὁποῖος ὀλοκληρῶνεται σὲ μιά μεταμορφωτικὴ καὶ δοξαστικὴ πορεία μὲ τὸ ξεπέραςμα τῶν φθοροποιῶν καὶ δαιμονικῶν δυνάμεων τῆς ἱστορίας. Κοινωνικὸ καὶ χαρισματικὸ λοιπὸν εἶναι τοῦτο τὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας σὲ δραματικὴ πορεία καὶ συνεχὴ ἔξοδο κατ' ὁδόν. Πρόκειται γιὰ τὴ φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου, μὲ ἄλλα λόγια τῆς Πεντηκοστῆς, τῆς ὁποίας μονάχα ἡ εἰκόνα τῆς *Α' Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῆς*¹⁰ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου μπορεῖ νὰ παραστήσει τὴν πραγματικότητα.

9. Σύμφωνα μὲ κάποια παρόμοια λόγια τοῦ Φώτη Κόντογλου.

10. *Α' Κορινθ.* 12, 14-28: «Καὶ γὰρ τὸ σῶμα οὐκ ἔστιν ἐν μέλος ἀλλὰ πολλά... καὶ εἴτε πάσχει ἐν μέλος, συμπάσχει πάντα τὰ μέλη· εἴτε δοξάζεται μέλος, συγχαίρει πάντα τὰ μέλη». Πρβλ. Πλάτωνος, *Πολιτεία* e, 462 cd: «οἷον ὅταν πού ἡμῶν δάκτυλός πού πληγῆ, πᾶσα ἡ κοινωνία ἢ κατὰ τὸ σῶμα πρὸς τὴν ψυχὴν τεταμένη εἰς μίαν σύνταξιν τὴν τοῦ ἀρχοντος ἐν αὐτῇ ἤσθετό τε καὶ πᾶσα ἄμα συνήλγησε μέρους πονήσαντος ὅλη, καὶ οὕτω δὴ λέγομεν ὅτι ὁ ἄνθρωπος τὸν δάκτυλον ἀλγεῖ».

Τούτη ἡ πραγματικότητα εἶναι ἡ οἰκοδομή καί ἡ σύναξη τοῦ σώματος ἑνός λαοῦ, μέ ἄλλα λόγια μιᾶς κοινότητας μέ χαρισματικούς φορεῖς διακονίας. Τρία εἶναι τά βασικά χαρακτηριστικά τῆς ζωῆς αὐτοῦ τοῦ σώματος: α) ἡ λειτουργική ἐνότητα τῶν μελῶν, β) ἡ ἀγαπητική σχέση, καί γ) ἡ ποικιλία τῶν χαρισμάτων. Σ' αὐτή τήν οἰκοδομή καί τή σύναξη τίποτα δέν εἶναι στατικό καί ἀποτελεσμένο. Τά πάντα εἶναι δυναμικά σέ μιᾶ στήτευση μέ κέρδη καί ἀπώλειες, μέ πικρές δοκιμασίες καί μέ θριάμβους. Γι' αὐτό οἱ Χριστιανοί ὀφείλουν νά μὴν παρασύρονται μήτε ἀπό ἐξιδανικευμένα μήτε ἀπό ἐξαχρειωμένα ἱστορικά πρότυπα. Τά δρώμενα τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ὄραση τῆς θείας δόξας κατὰ τίς θεοφάνειες τῆς ἀποκάλυψης¹¹, καί ὁ θεῖος λόγος ὡς ἄκουσμα τῶν μηνυμάτων συγκροτοῦν τό συνεκτικό ἰστό τοῦ σώματος.

Ὁ Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας προτρέπει τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος νά συνάζονται «πυκνότερον ἐπὶ τὸ αὐτὸ» γιὰ τὴν Εὐχαριστία καί τὴ δοξολογία. Ἔτσι ἀφθαρτίζονται καθαιρώντας μέ τά δρώμενα τοῦ μυστηρίου τίς δαιμονικές δυνάμεις¹². Ἐδῶ ὁ Ἰγνάτιος ἐξάπαντος μᾶς ὑπενθυμίζει τὴν προτροπὴ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, πού λέγει ρητῶς ὅτι μέ τό μυστήριον τῆς Εὐχαριστίας οἱ πιστοὶ καταγγέλλουν τό θάνατον τοῦ Χριστοῦ καί τὸν ἐρχομὸ του κατὰ τά ἔσχατα¹³.

11. Ἡ θεία λειτουργία καί τά μυστήρια, μέ τὴν κατάπεμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἶναι συνεχεῖς θεοφάνειες στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας: «Εἶδομεν τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν...». Ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νά μὴ ζοῦν οἱ Χριστιανοὶ αὐτὲς τίς ἐμπειρίες ἀπλῶς μέ μιᾶ ἠθική ἢ ἠθικίζουσα νοοτροπία, καί νά μὴν ἐρμηνεύουν τίς ἐκφράσεις τῶν κειμένων μεταφορικά καί ἀπλῶς λογοτεχνικά. Ὅπως εἰπώθηκε πρωύτερα, χρειάζονται ἀσκημένες αἰσθήσεις ἢ καλύτερα *γεγυμνασμένα αἰσθητήρια*. Βλ. πῶς πάνω παραπομπὴ 1.

12. Ἰγνατίου, *Πρὸς Ἐφεσίους* 13,1 PG 5, 656A: «Σπουδάσετε οὖν πυκνότερον συνέρχισθαι εἰς εὐχαριστίαν καὶ δόξαν· ὅταν γὰρ πυκνῶς ἐπὶ τὸ αὐτὸ γίνεσθε, καθαιροῦνται αἱ δυνάμεις τοῦ σατανᾶ...».

13. Α' Κορινθ. 11,26: «Ὅσακις γὰρ ἐὰν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε ἄχρι οὗ ἔλθῃ»..

Ἐπομένως ἔχουμε ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίοντα, πού δυναμικά μεταμορφώνουν τήν κτίση καί τήν ἱστορία, τόν κόσμο ὀλάκερο. Ἐξοῦ ἡ μεγάλη εὐθύνη τῶν μελῶν τοῦ σώματος, πού μέ *συνεργιακή δράση*, ἀγάπη καί ὁμόνοια, ἐπίμονα καί ἀσκητικά, κάνουν πράξη τούτη τή δυναμική ἔκχυση τῶν δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί ὅλα αὐτά πραγματώνονται σέ ἀγωνιστικά καί δραματικά πλαίσια. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα ὅτι ἡ εὐχαριστιακή θεολογία ὑπό τόν ἐπίσκοπο, ἡ ὁποία πολύ σωστά ἐπισημαίνεται ἐπίμονα στίς ἡμέρες μας, καταντᾶ ὡστόσο μιά γλυκερή εἰδυλλιακή ἀτμόσφαιρα, ἄν δέν συναρτηθεῖ πρὸς τή δραματική πορεία τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας στή συνεχή καθαίρεση τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων.

Τήν ἐνότητα τῶν μελῶν, τήν ἀγαπητική σχέση καί τήν ποικιλία τῶν χαρισμάτων ἐντός τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ ἡ θεολογία θεωρεῖ ὡς ἔργο τῆς Ἁγίας Τριάδας πρὸς τό συνολικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ τριαδοκεντρικότητα αὐτή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος δέν τεκμαίρεται μόνο ἀπό περικοπές πατερικῶν ἔργων. Οἱ θεολόγοι πατέρες, τά βαπτιστήρια σύμβολα, αὐτά τά ἴδια τά βιβλικά κείμενα, τά λειτουργικά μνημεῖα, ἡ εἰκονογραφία καί ἄλλα τονίζουν στό ἔπακρο τήν παρουσία τῆς Ἁγίας Τριάδας ὡς οἰκονομικῆς ἱστορικῆς φανέρωσης. Σέ λίγες περιπτώσεις καί μέ λίγα ἀποσαφηνισμένα λόγια οἱ θεολόγοι πατέρες ἀναφέρονται στίς αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας, μόνο γιά τήν ἀπόκρουση αἰρέσεων. Ὅμως σύμπασα ἡ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας μέ πρωτοστάτες τούς θεολόγους πατέρες γνωρίζει τή *οἰκονομική καί ἱστορική Τριάδα*¹⁴. Ἐξοῦ καί ἡ ἔμφαση στίς θεοφάνειες τόσο

14. Βλ. ἐνδεικτικά Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐπίτομη εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον* PG 74, 556D-557A: «... τὴν οὐσιώδη παραλαβῶν ἐνότητα ὁ Χριστὸς, ἦν ἔχει μὲν ὁ Πατὴρ πρὸς αὐτόν, αὐτὸς δὲ αὐτὸς πάλιν πρὸς τὸν Πατέρα, συνανακρινάσθαι τρόπον τινὰ καὶ ἡμᾶς ἀλλήλοις βούλεται,

τοῦ ἄσαρκου Λόγου, ὅσο καί τοῦ ἔνσαρκου, ἀπό τόν Ἰουστίνου ὡς τό Γρηγόριο Παλαμᾶ συνεχῶς καί ἀνελλιπῶς¹⁵. Ὁ Θεός τῆς ἀποκάλυψης εἶναι κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνικός, γι' αὐτό εἶναι τριαδικός. Καί εἶναι τριαδικός, κατά τήν ἐμπειρία τῆς Ἐκκλησίας, ἐπειδή εἶναι κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνικός.

Ἐδῶ ἀπαραίτητα νά παρενθέσω ὅτι σημερινοί θεολόγοι, κυρίως ὀρθόδοξοι, παραβλέποντας τήν τριαδοκεντρικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς καί σωρεύοντας «ἄνθρακας πυρός ἐπὶ τῆς κεφαλῆς» τῶν ἑτεροδόξων, ὅπως οἱ γίγαντες τῆς μυθολογίας ὄρη ἐπὶ ὄρεων, πότε ἀνακαλύπτουν τό *χριστομονισμό*, πότε τόν *πνευματομονισμό* καί προσφάτως πότε τόν *πατρομονισμό*. Τέτοια πράγματα ὁμως κατά κανένα τρόπο δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἐντοπίσει στή θεολογία τῆς παράδοσης, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι τριαδοκεντρική. Κοντά σέ τοῦτα τά δεινά ὑπάρχουν καί κάποιοι ἄλλοι σύγχρονοι θεολόγοι, πού, πραγματευόμενοι τίς αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας μέ ἀκατανόητους ἐν πολλοῖς σημερινούς κακέκτυπους τεχνικούς ὅρους, προκαλοῦν ἄλλους, ὥστε νά ἀποφαίνονται ὅτι ἡ περί Ἁγίας Τριάδας διδασκαλία εἶναι ἀνακάλυψη τοῦ Hegel, τοῦ Schelling καί ἄλλων παρομοίων μετά Χριστόν προφητῶν! Ὅμως σοβαρῶς καί ὑπό σοβαρῶν δέν μποροῦν νά συζητηθοῦν τέτοιες θέσεις, τίς ὅποιες προσωπικά δέν τίς θεωρῶ ὡς διαφορετικές ἐπιστημονικές ἀπό-

ἐνδυνάμει δῆλον ὅτι τῆς ἁγίας τε καί ὁμοουσίου Τριάδος, ὡς ἐννοεῖσθαι τὸ σύμπαν τῆς Ἐκκλησίας σῶμα». Ὁ ἴδιος ἐρμηνεύοντας περικοπή τοῦ Ἡσαΐα (52, 1-2), ἀποκαλεῖ τήν Ἐκκλησία *πόλη ἁγία*, πράγμα πού σημαίνει κοινωνία, διάρθρωση καί σφύζουσα ζωή, σέ σχέση πάντοτε μέ τίς ἁγιαστικές ἐνέργειες τῆς Ἁγίας Τριάδας. Βλ. *Εἰ τὸν προφήτην Ἡσαΐαν* 51 PG 70, 1144C.

15. Ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῶν πατέρων στηρίζεται καταρχὴν στὸν Ἀπόστολο Παῦλο καί τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη. Βλ. *Α΄ Κορινθ.* 10, 1-4. *Ἰω.* 12, 40-41.

ψεις, ἀλλά παντελῶς ἀνεπιστημονικές.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκεῖνο πού πρέπει νά τονιστεῖ στό ἔπακρο εἶναι τό γεγονός ὅτι τόσο ἡ βιβλική θεολογία, ὅσο καί ἡ πατερική τήν Ἁγία Τριάδα ἐντοπίζουν κυρίως καί κατεξοχὴν σέ πλαίσια ἱστορικά, κοινωνικά καί οἰκονομικά. Μέ ἄλλα λόγια, κυρίαρχη εἶναι ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας. Ὑπό τό πρίσμα αὐτό ἡ δράση τῆς Ἐκκλησίας συντελεῖται καί καρποφορεῖ στό χῶρο τῶν λαῶν, στόν πολιτισμό τους καί σέ συγκεκριμένες μορφές ζωῆς. Ἀλλιῶτικα δέν νοεῖται ὁ ἱστορικός καί ἐσχατολογικός χαρακτήρας τῆς ἀποκάλυψης καί τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι μόνο μποροῦμε νά καταλάβουμε πλήρως τό τολμηρό καί σοφό βυζαντινὸ πείραμα, πού τολμῶ νά πῶ ὅτι ὑπῆρξε μιὰ γόνιμη καί γενναία πρόκληση στήν ἱστορία. Ἡ ζωὴ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας εἶχε καταρχὴν ὅλως θετική στάση σ' ὅλα τὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ. Δέθηκαν ὀργανικά οὐρανός καί γῆ. Ἡ Ἐκκλησία, κατὰ τοὺς κανόνες, ρητά καί κατηγορηματικά δέν ἀσκεῖ καμιὰ πολιτικὴ ἐξουσία, ὅμως παρεμβαίνει σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις, ἀκόμη καί τίς λεπτομερειακές, τῆς ζωῆς, τοῦ πολιτισμοῦ καί κάθε ἐξουσιαστικῆς δύναμης, ὄχι μέ κατεξουσιαστικὴ ἰσχύ μήτε μέ ὁποιοδήποτε ἐξαναγκασμό, ἀλλά μέ τὴν ἐνέργεια τοῦ χαρισματικοῦ πλοῦτου τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Γι' αὐτό ἡ Ἐκκλησία, ὡς συνολικὸ σῶμα, ποτέ δέν συμβιβάζεται, λόγου χάρη, μέ μιὰ ἐξουσία τυραννική, εἰδωλολατρική καί ἄδικη. Συνάμα παρέχει τό ἀλάτι σέ κάθε πτυχή τοῦ πολιτισμοῦ. Τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν, σέ κάθε ἐποχῇ, ἡ παρέμβασή της μοιάζει μέ τὴν (πολιτικὴ) παρέμβαση τῆς Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη, πού καταδικάζει τὴν αἱματόβροχτη καί σατανόμορφη ἐξουσία τοῦ καιροῦ της. Κι ὅταν λέμε τοῦτα τὰ λόγια, ἐννοοῦμε τὴ δυναμικὴ καί δραματικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας μέ ὅλες τίς κακοήθειες τῆς ἱστορίας καί μέ ὅλους τοὺς θριάμβους. Καί ὡς Ἐκκλησία νοεῖται ὁλόκληρο τό σῶμα της.

Ἐδῶ νά παρενθέσω ἀκόμη γιά μιὰ φορά μιὰ βασική παρατήρηση, πού ἀφορᾶ τοῦτο τό δυναμικό καί δραματικό προχώρημα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀρκετοί θεολόγοι, δυτικοευρωπαῖοι καταρχήν καί ἀκολούθως Ἕλληνες, ἰσχυρίζονται ὅτι ἡ βιβλική θεολογία σήμερα ἀνακάλυψε τόν ἐσχατολογικό καί δυναμικό παράγοντα τῆς ἱστορίας στό περιεχόμενο τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ἐνῶ ἡ θεολογία τῶν πατέρων, κατ' αὐτούς πάντοτε, εἶναι στατική, ἀντιστορική καί πλατωνίζουσα! Βέβαια, ὁ ἰσχυρισμός αὐτός διατυπώνεται χωρὶς καμιά βασική τεκμηρίωση. Καί ἐνῶ περί τά βιβλικά κείμενα οἱ ἐν λόγῳ θεολόγοι «διυλίζουν τόν κώνωπα», ἐνίοτε μάλιστα καί στό ἔπακρο, περί τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀποφαίνονται γενικῶς. Ὡστόσο συμβαίνει τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Ξέρουμε ὅτι τά νεότερα πανεπιστήμια τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ὅπου γῆς, ἐκφράζουν ἢ ἐξυπηρετοῦν τά ὑπάρχοντα στό περιβάλλον τους κοινωνικά καί πολιτιστικά στοιχεῖα. Ἔτσι ἐνώπιον μιᾶς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, πού τονίζει στό ἔπακρο τόν τεχνολογικό καί τόν τεχνοκρατικό παράγοντα μιᾶς δυναμικῆς ἐξέλιξης, οἱ βιβλικοί θεολόγοι, κυρίως προτεστάντες, ἀνέσυραν, ἐπιτυχῶς καί ὀρθῶς βέβαια, ἀπό τά βιβλικά κείμενα μονάχα τόν ἐσχατολογικό καί δυναμικό παράγοντα τῆς ἱστορίας, ἐξυπηρετώντας συνειδητὰ ἢ ἀσύνειδα, ἀλλ' ἐξάπαντος μέ τό γάντι, κυρίως τόν οἰκονομικό δυναμισμό τοῦ καπιταλισμοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχει συμβεῖ κάτι παραπλήσιο μέ αὐτό πού ἔχει ἐπισημάνει ὁ κοινωνιολόγος Max Weber σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τοῦ καπιταλισμοῦ τή γένεση. Περιοώνυμη εἶχε καταστεί ἡ ρῆση *Ruf=Beruf*, δηλαδή ἡ κλήση πρὸς σωτηρία ἐξισώνεται μέ τό ἐπάγγελμα. Ἔτσι ἡ βιβλική θεολογία, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν πολύ σπουδαία συμβολή της στήν ἐρμηνεία τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, ἔχει ἐπιβάλλει μιὰ θεολογία ἀκοσμική, ξεχνώντας καί θέτοντας τήν κτίση στό περιθώριο¹⁶.

16. Τρανό δείγμα αὐτῆς τῆς πραγματικότητας εἶναι ἡ ἀντίδραση ὄλων

Τώρα τελευταία, κυρίως μέ τήν άπειλή έναντίον του περιβάλλοντος, οί περί ών ό λόγος θεολόγοι αρχίζουν νά ψελλίζουν και μερικά οικολογικά, και ίσως παραδόξως άκούσουμε και πάλι από τό στόμα και τή γραφίδα τους τά βαρετά εκείνα περί πλατωνισμού τών πατέρων.

Άλλά οί πατέρες, μολονότι είχαν ένώπιόν τους καταλυτικά έναν κόσμο κλειστό και τυποποιημένο, γεωκεντρικά ακίνητο, χωρίς καμία φιλοσοφία τής ιστορίας, κατόρθωσαν από τό στόμα και τή γραφίδα τους νά συνεχίσουν τά βιβλικά συμβάντα μέ μιά ρωμαλέα κτισιολογία, βάζοντας στό κέντρο τή δημιουργία έκ του μη όντος και τή διάκριση κτιστού και άκτίστου, κατά τήν όποία μονάχα ό Θεός είναι άπόλυτος, ένω ή κτίση είναι σχετική και έξελισσόμενη. Και όλα αυτά δέν ήταν μόνο λόγος και θεωρία, αλλά ένυλώθηκαν στά μυστηριακά δρώμενα του χαρισματικού σώματος τής Έκκλησίας και στή μεταμορφωτική δόξα τής λειτουργικής και άσκητικής ζωής. Έτσι, κατά τή θεολογία τους, τόσο ή κτίση όσο και ή ιστορία πορεύονται δυναμικά και δοξαστικά σέ μιά άπαυστη τελείωση. Και τουτο καταφαίνεται όχι μόνο στά πατερικά και λειτουργικά κείμενα, αλλά και στον ίδιο τό ρωμαλέο πολιτισμό, πού δημιούργησαν. Η θεολογία τών πατέρων, λόγου χάρη, άφομοίωσε τή φιλοσοφία μέ τέτοιο ακριβώς τρόπο, όπως ή όρθόδοξη βυζαντινή εικονογραφία τήν έλληνική τεχνοτροπία και τό σπόρο τής έλληνικής ιδιο-

των θεολόγων στήν όμιλία τής νοτιοκορεάτισσας καθηγήτριας Chung Hung Kyung στήν Ζ' Γενική Συνέλευση του Παγκόσμιου Συμβουλίου Έκκλησιών στήν Καμπέρα τό 1991, πού έκανε λόγο για πνεύματα τής κτίσης, επειδή κατά βάση οί θεολόγοι ήταν επηρεασμένοι από σύγχρονες βιβλικές έρευνες για μιά πνευματολογία τών καρδιών και τής ιστορίας, και όχι τής κτίσης. Μέ βάση τήν πατερική κτισιολογία όμως και τή διδασκαλία για τήν ουσίωση τών πάντων από τίς άκτιστες ένεργειες του Άγίου Πνεύματος θά μπορούσε νά γίνει γόνιμος διάλογος μέ τήν έν λόγω νοτιοκορεάτισσα.

φυΐας. Καί ὅλα τὰ δημιουργήματα αὐτά δέν εἶναι μίμηση καί ἐπανάληψη. Σήμερα ὅλοι πείστηκαν ὅτι ἡ ὀρθόδοξη εἰκόνα εἶναι μιά πρωτότυπη δημιουργία, ὅπως ὀλάκερη ἡ βυζαντινὴ τέχνη. Ἄργά ἢ γρήγορα θά πειστοῦν καί γιά τή θεολογία, ὅταν τήν ἐρευνήσουν, ὅπως τήν τέχνη, ὅτι εἶναι μιά δημιουργία. Ὅπως λοιπόν ἡ εἰκόνα δέν πλατωνίζει, ἔτσι καί ἡ θεολογία δέν πλατωνίζει.

*

Ἡ δυναμική κοινότητα τῆς Ἐκκλησίας πρωτίστως θεραπεύει τὰ μέλη της, περιορίζει κατὰ τό ἐφικτό τήν ἐγωκεντρική ἀτομικότητα καί δοξάζει τὰ πρόσωπα, πάντοτε μέσα σέ κακοήθεια καί δραματικές συγκρούσεις. Τwόντι, ὅποιος μελετᾷ τή χαρισματική ζωὴ τῆς κοινότητας τόσο στά μνημεῖα, ὅσο καί στήν ἴδια τή ζωντανή ἐμπειρία, διαβλέπει καθαρά καί ξάστερα τήν ἀνθήση τῆς προσωπικῆς ζωῆς. Ἐδῶ φανερόνεται, σέ ζωντανές ἐκφράσεις, τό *προσωπικῶς ὑπάρχειν*. Σῶμα λαοῦ καί θεία παρουσία ἀποτελοῦν μιά κοινωνία, ὅπου ἰσχύει τό *ἐνώπιος ἐνωπίω* καί τό *πρόσωπον πρὸς πρόσωπον*. Ἡ ἐρμηνεία τοῦ θεμελίου τῆς ὑπαρξης καί τοῦ *προσωπικῶς ὑπάρχειν* ἐξάπαντος ὀφείλει νά κινεῖται στά πραγματικά δεδομένα τῆς χαρισματικῆς κοινότητας, ἀξιοποιώντας τόσο τὰ μνημεῖα, ὅσο καί τήν ἴδια τή ζωντανή παρουσία τοῦ σώματος. Καί μόνο ἂν ἀκούσει κανεῖς τὰ λόγια τῶν λατρευτικῶν ὕμνων, ἐκεῖνο, λόγου χάρι, τό «πῶς ὀφθῶ σοι» καί τό «πῶς σε βλέπω», καταλαβαίνει ὅτι ἐδῶ γιά πρώτη φορά θεμελιώθηκε ἔργω καί λόγῳ ἡ διαπροσωπική σχέση. Σέ τοῦτο τό σημεῖο εἶναι ἀπαραίτητο νά γίνει διευκρίνιση ἢ περιγραφή τῆς ἔννοιας τοῦ προσώπου. Πολλοί φιλοσοφοῦντες περσοναλιστές ἔχουν τή γνώμη ὅτι τὰ κύρια χαρακτηριστικά τοῦ προσώπου εἶναι ἡ ἑτερότητα καί ἡ ἐπικοινωνία. Ἴσως γι' αὐτό κακῶς κάνουν λόγο γιά προσωπικές ἐνέργειες, πού

πραγματώνουν τήν ἐπικοινωνία μεταξύ ἑτεροτήτων. Ὅμως ἐπικοινωνία σημαίνει κοινότητα, καί ἐπομένως ἢ μέσω (ἀνυπαρκτων) προσωπικῶν ἐνεργειῶν ἐπικοινωνία σημαίνει ὄχι διάφορα ἀλλά κοινά πρόσωπα. Πρόσωπο, λοιπόν, δέν εἶναι ἀπλῶς καί μόνο ἡ ἑτερότητα, ἀλλά κυρίως ἡ ἀνεπανάληπτη ιδιαιτερότητα. Ἐπικοινωνία ἔχουν, ὡς ἀτομικότητες καί πράγματα, ἀκόμη καί τὰ ζῶα καί τὰ φυτά. Οἱ ἀτομικότητες αὐτές ὁμως δέν εἶναι πρόσωπα, δηλαδή ἀνεπανάληπτες ιδιαιτερότητες, ὅπως εἶναι οἱ ἄνθρωποι. Ἔτσι τὰ πρόσωπα ἐπικοινωνοῦν μέσω τῆς κοινῆς τους φύσης, ἐπικοινωνοῦν δηλαδή τῇ κοινῇ φύσει. Ἐξοῦ καί ἡ ὑπαρξη φυσικῶν καί ὄχι προσωπικῶν ἐνεργειῶν.

Μέσω ὄρασης καί λόγου κοινωνοῦν τὰ μέλη τοῦ σώματος, πάντοτε σέ σχέση μέ τό δοτήρα τῆς ζωῆς. Ἐπομένως περιηγήσεις νεότερων θεολόγων στά ἄδυτα τῶν αἰδίων σχέσεων τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας, γιά νά θεμελιώσουν μιά θεολογία τοῦ προσώπου καί ἕνα περσοναλισμό, πέρα ἀπό τό ὅτι δέν ἔχουν κανένα ἀντίκρισμα στή θεολογία τῶν πατέρων, πού τέτοια θέματα τὰ ἐντόπιζαν στίς ἱστορικές καί κοινωνικές σχέσεις τῆς θείας οἰκονομίας, «ἐκβιάζουν» καί «βιάζουν» κάποια κείμενα μέ τήν παράθεση πληθωρικῶν καί ἐν πολλοῖς ἀκατανόητων σχολαστικῶν ὄρων, χωρίς νά ὑπάρχει πρὸς τοῦτο καμιά ἀπολύτως ἀνάγκη. Δίπλα τους ὑπάρχει ἀνέγγιχτος ὁ θησαυρός τῆς θείας οἰκονομίας, αὐτό τό λαγαρό πρότυπο τῆς πατερικῆς θεολογίας καί ἡ ἀπλότητα τῆς ἀλήθειας. Ἔτσι κι ἄλλιῶς ὁ καταιγισμός αὐτῶν τῶν νεότερων ὄρων καί ὁ νεότευκτος σχολαστικισμός κανένα ἀπολύτως δέν ἐνδιαφέρει, καί γι' αὐτό τό ξυράφι τοῦ Ὁκκαμ εἶναι ἀπαραίτητο, γιά νά ἐξαφανίσει κάθε ἐπιζήμια πολυπλοκότητα.

Ἐκεῖνο πού πρυτανεῦει λοιπόν εἶναι τό ἔργο τῆς Ἐκκλησίας, πού ἐπιζητεῖ προοδευτικά τή σωτηρία τῆς κτίσης καί

τῆς ἱστορίας, ἀπορρίπτοντας τόσο τὴν εἰδωλολατρία τῆς ὕλης, ὅσο καὶ τὴν εἰδωλολατρία τοῦ πνεύματος, μέ ἄλλα λόγια τὴν εἰδωλολατρία τῶν ἰδεολογιῶν, οἱ ὁποῖες κυρίως στίς ἡμέρες μας λυμαίνονται τόν κόσμο. Ἡ ἠθική τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἥθος θεραπευμένης ὑπαρξης καὶ ἀσκητικῆς λειτουργίας¹⁷. Ἄλλωστε τό δυναμικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, μέ τέτοιο τρόπο ζωῆς, ἔχει διαμορφώσει πολιτισμούς, ἀλατισμένους μέ τό ἁγιαστικό πνεῦμα αὐτῆς τῆς ζωῆς, τόσο στήν Ἀνατολή ὅσο καὶ στή Δύση. Πολύ καλύτερα θά ἐρμήνευαν τή βυζαντινὴ καὶ τή δυτικὴ μεσαιωνικὴ ἱστορία οἱ ἱστορικοί, ἂν γνώριζαν ὅλες τίς πτυχές τῆς Ἐκκλησιολογίας. Εἶτε πρόκειται γιὰ τὴν κάθοδο τῆς καινῆς Ἱερουσαλήμ, κατὰ τὴν Ἀποκάλυψη τοῦ Ἰωάννη, εἶτε πρόκειται γιὰ τὴν κάθοδο τῶν ἄκτιστων ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν στὸν κόσμο, καθὼς οἱ κομποὶ καὶ γοητευτικοὶ τροῦλοι τῶν βυζαντινῶν ναῶν ἐνώνουν οὐρανὸ καὶ γῆ, εἶτε πρόκειται γιὰ τὰ προτεταμένα τόξα τῶν γοτθικῶν ναῶν, πού ἐπιχειροῦν νά τρυπήσουν τόν οὐρανὸ, ἔχουμε ἐνώπιόν μας τό θεολογικὸ ἄλας ἐνὸς ἥθους, πού διαμορφώνει πολιτισμούς.

Ἄλλὰ ἀπὸ τόν ἠθικισμό ἐνός Ἀρείου καὶ ἐνός Νεστορίου ὡς τοὺς σημερινούς ἠθικολόγους, ἠθικιστὲς καὶ κοινωνιστὲς (ὄχι βέβαια τοὺς ἥρωικά ἀγωνιζόμενους κοινωνικούς ἐργάτες) ἐνεδρεῦει πάντοτε ὁ μέγας κίνδυνος νά διαβρωθεῖ τό ἐκκλησιαστικὸ ἥθος. Τὰ δύο τέρατα, δηλαδή ὁ ἠθικισμὸς καὶ ὁ Μανιχαϊσμὸς, ἀποτελοῦν τίς πιὸ διαβρωτικὲς κακοδοξίες. *Μύριους ὄσους ἀγῶνες ἔκανε καὶ κάνει ἡ θεολογία, γιὰ νά διώξει ἀπὸ τὴν πόρτα τόν ἠθικισμό, καὶ αὐτὸς κατόρθωσε νά εἰσβάλει ἀπὸ τό παράθυρο μασκοφορεμένος μέ τό ἐπικίνδυνο προσωπεῖο τοῦ κοινωνισμοῦ.* (Πρὸς Θεοῦ, καὶ πάλι το-

17. Τεκμηριωμένες θέσεις βλ. στὸ ἔργο τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσοῦκα, *Ἱστορία τῆς βυζαντινῆς φιλοσοφίας (Μέ παράρτημα τό σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα)*, Θεσσαλονίκη 1994.

νίζω ότι ο κοινωνισμός δεν έχει σχέση με την κοινωνική ζωή, όπως και η ήθική με τον ήθικισμό). Από την άλλη μεριά ο Μανιχαϊσμός, που εκτρέφει ρατσιστικές ιδεολογίες κάθε μορφής, κορυφώνει τον κίνδυνο να διαβρωθεί τό εκκλησιαστικό ήθος. Μιά ήθική, έμποτισμένη με μανιχαϊστικό πνεύμα και με μανιχαϊστική ιδεολογία, που ρατσιστικά χωρίζει τους ανθρώπους σε καλούς και κακούς, σε προοδευτικούς και συντηρητικούς, εξάπαντος δεν μπορεί να σώσει τον κόσμο. Στην προκειμένη περίπτωση όφείλω να τονίσω με έμφαση, στό έπακρο όξυμμένη, ότι η Έκκλησία ποτέ δεν πρέπει —μήτε και τό κάνει— να υποτιμά τή μεγάλη σπουδαιότητα των ήρωικων αγώνων, που διεξάγουν άτομα και λαοί, για ν' αλλάξει ο κόσμος. Όστόσο δίνει άλλη έρμηνεία, σύμφωνη με τό εκκλησιαστικό ήθος τής αγιότητας και τής άσκησης. Έντούτοις πλείστοι όσοι σύγχρονοι θεολόγοι έπαυσαν να κάνουν λόγο για θεραπεία, για αγιότητα, για άσκηση και Σατανά. Όραματίζονται τήν Έκκλησία σαν ένα κράτος πρόνοιας και σαν ένα σύλλογο ειρηνιστών. Και έδω άκριβώς βρίσκεται ο μεγάλος κίνδυνος, έπειδή όλα αυτά είναι καλά λίαν. Τουτός ο κίνδυνος αλλοιώνει άκόμη και τήν έπιστημονικότητα τής θεολογίας. Δύο δείγματα άρκοϋν προς τουτό. 1) Ηθικίζουσες αργιοί παραστάσεις κακοποιούν τήν έρμηνεία βιβλικων, πατερικων και λειτουργικων κειμένων. Ο όρος *σάρξ*, λόγου χάρη, κυρίως των πατερικων και των λειτουργικων κειμένων, πρωτίστως έρμηνεύεται με σεξουαλικές παραστάσεις. 2) Η έξουσία καθεαυτή, ύστερα από τό σέξ, κατατάσσεται και αύτή στά θανάσιμα άμαρτήματα, ένω μονάχα ή κατάχρηση έξουσίας και ή ειδωλοποίησή της με τήν κατεξουσίαση άποτελεί ένα τέτοιο άμάρτημα. Όπως ήδη είπώθηκε, ή Έκκλησία παρεμβαίνει πολιτικά και καταδικάζει τή βία και τήν ειδωλολατρία τής έξουσίας, όμως συνεργάζεται με αύτήν, όταν ή έξουσία ένδιαφέρεται με μέσα χρηστά για τήν

πρόοδο του λαού, ό όποιος τελικά κατά ένα μέρος τουλάχιστον ανήκει στό χαρισματικό σώμα τής Έκκλησίας. Η θεολογία έπισημαίνει σωστά ότι ή κατεξουσίαση και ή άρπακτική βουλμία πηγάζουν άπευθείας άπό τήν άλαζονική έγωκεντρικότητα, πού άκόμη και κατά Θουκυδίδη είναι ή «διά πλεονεξίαν και φιλοτιμίαν» φιλαρχία¹⁸.

Χρειάζεται λοιπόν θεραπεία και αγιότητα, έκκλησιαστικό ήθος άσκησης, και παραμερισμός κάθε άγοραίου ήθικισμού και Μανιχαϊσμού. Τούτη τή θεραπευτική δύναμη τήν παρέχει ή κοινωνική διάσταση του σώματος του Χριστού, όπως τήν παριστάνει μέ άκρα ζωντάνια, λόγου χάρη, ό Ίωάννης ό Χρυσόστομος¹⁹. Έτσι μέ βάση όλα, πού έχω εκθέσει, έπιθυμώ νά κλείσω αύτή τήν ένότητα μέ δύο ούσιαστικές, κατά τήν άποψη μου, έπισημάνσεις: 1) Η Έκκλησία ποτέ δέν γίνεται όμοια μέ τόν κόσμο, αλλά μέ τό περιεχόμενο τής άγιαστικής της ζωής μεταμορφώνει τόν κόσμο και τήν πρόοδο. Τίποτα δέν πρέπει νά χάνεται άπό τόν κόσμο και τήν πρόοδό του, αλλά στήν πορεία του μπορεί νά σώζεται, νά θεραπεύεται και νά αγιάζεται άπό τήν Έκκλησία. Άρκει τούτη ή ζωή νά έχει ρωμαλεότητα και δύναμη άφομοιωτική. 2) Έκσυγχρονισμός –ένας λιγάκι κακός τεχνικός όρος– σημαίνει παροχή έκκλησιαστικού περιεχομένου, ώστε νά δημιουργούνται πολιτιστικά άγαθά ή νά άλατίζονται τά όποια παρόμοια κοινωνικά άγαθά. Χωρίς πολιτισμό δέν μπορεί νάπραγματωθεϊ καμιά λεγόμενη προσαρμογή τής Έκκλησίας και κανένας έκσυγχρονισμός. Γιατί ή άποκάλυψη του Θεού στήν κτίση και τήν ιστορία γίνεται για τή μεταμόρφωση και τήν τελείωση τής δημιουργίας.

18. Θουκυδ. 3,82.

19. Βλ. *Είς τήν Β΄ Πρός Κορινθίους Έπιστολήν* PG 61, 527.

Γ

Ἀπό τήν περιώνυμη πλατωνική πολιτεία, πού κεῖται ὡς «παράδειγμα ἐν οὐρανῷ»²⁰, καί ἀπό προγενέστερες ἀκόμη ἐποχές, ἡ ἀνθρωπότητα ἀγωνίζεται, σ' ὄλα τά πλάτη καί τά μήκη τοῦ πλανήτη μας, νά βρεῖ τόπο γιά νά στεγάσει ἕνα ἐπιθυμητό παράδεισο εὐδαιμονίας, ὁμορφιάς καί δημιουργικότητας. Κατά κανόνα τά μελλοντικά ὄραματα τρέφονται ἀπό νοσταλγικές ματιές καί ἀναφορές σέ ἄγνωστες καί μακρινές διαστάσεις τοῦ παρελθόντος. Μέ ἄλλα λόγια, ἀναζητεῖται τόπος θεϊκός καί ἄγνωστος, εἴτε πού ὑπῆρξε καί χάθηκε, εἴτε πού πάντοτε ἀναμένεται νά ἔλθει γιά πρώτη φορά. Μολονότι ὁ σημερινός ἄνθρωπος δέν εἶναι πιά ἐγκλωβισμένος στή φυλακή ἐνός εἰδωλολατρικοῦ καί μυθικοῦ κόσμου, ἀκίνητου μέ κέντρο τή γῆ, δέν ἔπαυσε ὡς τίς ἡμέρες μας νά καλλιεργεῖ καί νά τρέφει οὐτοπίες, ἔχοντας πάντοτε ὡς μοναδικό ἐχέγγυο τήν ἐλπίδα. Ἴσως ἡ ἐλπίδα αὐτή νά μὴν εἶναι καί τόσο αὐθαίρετη καί γυμνή. Γιατί, πέρα ἀπό τίς σχεδόν ἀνεξάντλητες δυνατότητες τῆς ἀνθρώπινης εὐφυΐας, ὑπάρχει καί τό ἐξῆς δεδομένο, πού ὁ καθένας συνειδητά ἢ ἀσύνειδα μπορεῖ νά τό σκεφτεῖ καί νά τό ἀξιολογήσει πολύ θετικά. Σέ σχέση μέ τήν ἡλικία τοῦ σύμπαντος, ἀκόμη καί τοῦ πλανήτη μας, ἡ ὁποία ἀριθμεῖται σέ δισεκατομμύρια χρόνια, ἡ ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου μέ τόν πολιτισμό του εἶναι πολύ μικρή· ἀπλῶς θά μπορούσε κανεῖς νά ἀριθμήσει μερικές χιλιετίες²¹. Ἔτσι κα-

20. Πλάτωνος, *Πολιτεία* Θ, 592 b: «Ἄλλ' ἦν δ' ἐγώ, ἐν οὐρανῷ ἴσως παράδειγμα ἀνάκειται τῷ βουλομένῳ ὄραν καί ὄρωντι ἑαυτὸν κατοικίξειν. Διαφέρειν δὲ οὐδὲν εἴτε πού ἐστὶν εἴτε ἔσται».

21. Ἀπό τόν Ὅμηρο ὡς τίς ἡμέρες μας, λόγου χάρη, θά μπορούσε κανεῖς νά ὑπολογίσει 90 ἕως 100 παπποῦδες! Τό παράδειγμα, πού ἀφορᾷ τή γενε-

ταρχήν δέν θά ἴταν αὐθαίρετη ἢ ἀποψη ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα βρίσκεται σέ νηπιακή ἡλικία, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἠθική της ὠριμότητα καί τήν εἴσοδο σ' ἓνα περισσότερο ὀλοκληρωμένο πολιτισμό, ὄχι βέβαια ἀπαλλαγμένο ἀπό ἀντιθέσεις, ἀλλά ἀπό τήν ἄκρα ὑποκρισία, τήν ἐξουσιομανία καί τήν ἀρπακτική βουλιμία. Ἐξοῦ λοιπόν καί τό βάσιμο τῆς ἐλπίδας ὅτι εἶναι δυνατή, κατά ἓνα μεγάλο μέρος τουλάχιστον, ἡ ἐφαρμογή μιᾶς οὐτοπίας καί ἡ πραγμάτωση-τῶν ὀνείρων ἑνός δράματος.

Οἱ οὐτοπίες δέν ἀναδύονται μόνο σέ ἐποχές δεινῆς κρίσης, ὅπως λένε, ἀλλά ἀκόμη καί σέ καθοριστικές καί γόνιμες ἀνακατατάξεις τῶν πολιτισμῶν. Ὁ σπουδαῖος καί ἰδιότυπος ἱστορικός, γνήσια πρωτότυπος φιλόσοφος τῆς ἱστορίας A. J. Toybee, στό περιώνυμο καί πολύτομο ἔργο του *A Study of History*, καί σέ πολλές μικρές μελέτες²², παρουσιάζει ἐνδιαφέρουσες ἀπόψεις γιά τίς οὐτοπίες, τίς ὁποῖες ἐρμηνεύει, ὕστερα ἀπό συγκριτική ἔρευνα τῶν πολιτισμῶν, μέ θρησκευτικές κατηγορίες, μέ ἀναλύσεις τοῦ ἰδεολογικοῦ ὑποβάθρου τῶν μύθων, ὅπου ὑποκρύπτονται, κατ' αὐτόν, ἰδεατά καί εἰκονικά ὄλες οἱ πολιτικές καί πολιτιστικές ἀνοδοί καί κάθοδοι, καί γενικῶς ὀλάκερη ἡ δραματική περιπέτεια τοῦ θεάτρου τῆς ἱστορίας. Σέ τούτη τήν περιπέτεια ἐκδιπλώνονται ὄλες οἱ οὐτοπίες, κινητήριες δυνάμεις κάθε πολιτισμοῦ. Καί τό κήρυγμα τῆς βασιλείας τῶν οὐρανῶν, πού ἀκούστηκε καί πραγματώθηκε μέσα στίς ἀπέραντες καί ἐνοποιημένες ρωμαϊκές ἐπικράτειες, κατά βάση γεννήματα τῶν ἐκτεταμένων ἑλληνιστικῶν ἐπικρατειῶν, χαρακτηρίζεται ὡς δυναμική οὐτοπία. Ἐξάλλου κατά τό 16ο αἶώνα, στίς ἐπαναστατικές

αλογία μιᾶς A ἢ B οἰκογένειας, δέν σημαίνει ἀντίθεση πρός τήν μητριαρχία ἢ τίς ἀπόψεις τοῦ φεμινισμοῦ!

22. Βλ. A. J. Toybee, *Civilization on Trial*, London 1948. *Christianity among the Religions of the World*, New-York 1957.

ἐκρήξεις καί τίς ἐκκλησιαστικές μεταρρυθμίσεις καί ἀντιμεταρρυθμίσεις, μέσα στήν καρδιά τῆς Δυτικῆς Εὐρώπης καί σέ ἀναγεννητικά ρεύματα, ἀνθίζουν οὐκ ὀλίγες οὐτοπίες παράλληλα μέ τό *Μωρίας ἐγκώμιον* (*Stultitiae Laus*) τοῦ ἀνθρωπιστῆ Ἑράσμου. Ἀρκεῖ ν' ἀναφέρει κανεῖς τήν *Οὐτοπία* τοῦ Thomas More καί τήν *Ἡλίου πόλις* τοῦ Tommaso Campanella. Καί βέβαια ὡς τόν εἰκοστό αἰῶνα συνεχίζονται λογιῶ λογιῶ οὐτοπίες, βαθιά ἐμποτισμένες κυρίως μέ πολιτικές καί οἰκονομικές ἰδεολογίες. Τό ὑπόβαθρό τους ὡστόσο εἶναι θρησκευτικό καί μυθικό. Ἐπομένως ὁ ἀνθρώπος ἐν τόπῳ καί χρόνῳ δέν μένει ἱκανοποιημένος, γυρεύοντας ἄλλες τοπικές καί χρονικές διαστάσεις μέ πίστη, ἐλπίδα καί πάντοτε μέ ὄπλο τήν ἐπινοητικότητα καί τήν εὐφυΐα του. Καί δέν πρόκειται μόνο γιά χωροχρονική διεύρυνση, ἀλλά γιά μεταμορφωτική ἀλλαγῆ, ἔτσι ὥστε, παρ' ὄλες τίς ὑφιστάμενες πάντοτε ἀντιθέσεις, ν' ἀνταπτύσσονται πανανθρώπινες ἀξίες, ἀρετές καί ἄριστες διαπροσωπικές σχέσεις σ' ἓνα δημιουργικό γίγνεσθαι. Ὡστόσο ἐνώπιον μιᾶς τέτοιας προσδοκίας καί τῆς ἀναμενόμενης ἀνάδυσης ἑνός φωτεινοῦ τόπου κυριαρχεῖ ἀπαισιοδοξία καί σκεπτικισμός οὐκ ὀλίγος. Καί αἰτία εἶναι τά ἴδια τά ἔργα τοῦ ἀνθρώπου.

Ἄλλά ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία, κατά τήν ἀποκάλυψη καί συνεπῶς τή χριστιανική διδασκαλία, δέν εἶναι μόνες, κατάμονες καί ἀποκομμένες. Περιέχονται στίς θεῖες ἐνέργειες. Πηγῆ καί ρίζα κάθε κτιστῆς ἐνέργειας εἶναι τοῦτες οἱ θεῖες ἐνέργειες. Ἐτσι ὁ Θεός γίνεται τόπος κίνησης, ζωῆς καί αὐξητικῆς προόδου τοῦ ἀνθρώπου. Ὁ Χριστός ὑποσχέθηκε τήν *ἐτοιμασία* ἑνός τέτοιου τόπου²³. Σύμφωνα μέ τά ἀγιογραφικά δεδο-

23. Ἰω. 14, 2-3: «Ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πατρός μου μοναί πολλαί εἰσιν· εἰ δέ μή, εἶπον ἄν ὑμῖν· ὅτι πορεύομαι ἐτοιμάσαι τόπον ὑμῖν· καί ἐάν πορευθῶ καί ἐτοιμάσω τόπον ὑμῖν, πάλιν ἔρχομαι καί παραλήψομαι ὑμᾶς πρὸς ἑμαυτόν, ἵνα ὅπου εἰμί ἐγώ καί ὑμεῖς ᾗτε».

μένα στην πατερική παράδοση δεσπόζει ή εικόνα του *θείου τόπου*, όπου όλα τά κτιστά όντα και πράγματα καταξιώνονται πλήρως και αύξητικώς. «Ὡν και γινόμενος ὁ Θεός», ἐνεργῶν περιέχει τά πάντα στους κόλπους του²⁴. Ἐπομένως ἡ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν θείων ἐνεργειῶν, ὅπου προοδεύει και αύξάνει ὀλάκερο τό σύμπαν, ἡ κτίση και ἡ ἱστορία, ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος συνεργιακά αἶρει τή ρευστότητα και τή διάβρωση, ἀποτελεῖ τήν ἐπιζητούμενη ἀγαθοτοπία. Πολύς και τρανός ὁ καημός του ἄνθρώπου νά βρεθεῖ και νά κατοικήσει σ' ἕναν τέτοιο ἀγαθό τόπο, ὅσες ὀδύνες και ὀσα τιμήματα κι ἄν εἶναι νά πληρώσει. Λεύτερα ἀσπάζεται τό λόγο του Θεοῦ, πού διαρκῶς του ὑπενθυμίζει τούς νόμους τῆς πραγματικῆς του φύσης και τό δρόμο πρὸς τήν ἀγαθοτοπία, αὐτή πού πλάθει στίς ἐπώδυνες ἐπιδιώξεις του. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ πεμπτουσία του προφητικοῦ λόγου και του ἔργου τῆς παρουσίας, ἄσαρκης και ἔνσαρκης, του Λόγου στην κτίση και τήν ἱστορία ἀναφέρεται σέ μιὰ ὀλοκλήρωση και ἔνοποιήση πάντων τῶν κτιστῶν ὄντων και πραγμάτων. Τοῦτο σημαίνει ἀπαλλαγῆ ἀπό τό κακό, δηλαδή τίς διαβρωτικές ἀλλοιώσεις, και ἐπάνοδο σέ μιὰ αύξητική πορεία προόδου²⁵.

24. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχῆς και ἀναστάσεως* PG 46, 104 A-C: «Και τοῦτο δῆλόν ἐστι ἐκ τῶν θείων λόγων, ὅτι και τόπος γίνεται ὁ Θεός τοῖς ἀξίοις και ὀκος και ἔνδυμα και τροφή και πόσις και φῶς και πλοῦτος και βασιλεία και νόημά τε και ὄνομα τῶν πρὸς τήν ἀγαθὴν ἡμῖν συντελούντων ζωῆν. Ὁ δὲ πάντα γινόμενος και ἐν πᾶσι γίνεται», Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσιον περί διαφόρων ἀπόρων* PG 90, 640C. *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε και ὀικονομικά* PG 90,1328B. *Περί θεολογίας και τῆς ἐνσάρκου ὀικονομίας του Υἱοῦ Θεοῦ* PG 90,1153BC: «Ἡ πάλιν, ἐπειδὴ πάντων τῶν σωζομένων ὁ Θεός ἔσται τόπος, ἀπερίγραφός τε και ἀδιάστατος και ἄπειρος, πᾶσι πάντα γινόμενος κατὰ τήν ἀναλογίαν τῆς δικαιοσύνης· μᾶλλον δὲ κατὰ τό μέτρον τῶν μετὰ γνώσεως ὑπὲρ δικαιοσύνης ἐνταῦθα παθημάτων».

25. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχῆς και ἀναστάσεως* PG 46,104A-C:

Ἡ πορεία λοιπόν τοῦ ἀνθρώπου στήν κτίση καί στήν ἱστορία δέν εἶναι ἕνας αὐτονόητος μονόδρομος· πρόκειται γιά δραματική περιπέτεια. Ἐρριμμένος ὁ ἄνθρωπος στόν κόσμο καί σέ ὀλάκερη τή δημιουργία στέφεται ἀφενός λεύτερος βασιλιάς, καί δοκιμάζεται ἀφετέρου μέ τό κοφτερό δῶρο τῆς ἐλευθερίας του. Δέν εἶναι αὐτονόητα καί ἐκ τοῦ ἀσφαλούς συνδημιουργός, ἀλλά γίνεται μέ πάλη καί ἐλεύθερες ἐπιλογές. Ἀκούει τό θεῖο κάλεσμα καί πορεύεται σέ μιά περιπέτεια, καί σ' ἕνα παίγνιον ἀνόδων καί καθόδων. Στίς πολλές ἀποτυχίες του καί στούς ὀδυνηρούς κατακερματισμούς τῆς ζωῆς του ἀπαντᾷ ἡ θεία ἀγάπη, ἡ σωτήρια ἐπέμβαση *hic et nunc*, ὥστε τελικά νά μπορεῖ νά εἰσέλθει στό θεϊκό τόπο, σέ μιά πράξη θείας ἀνακεφαλαίωσης²⁶.

Σ' αὐτή τή δραματική πορεία, ἐκλεκτό προνόμιο τοῦ ἀνθρώπου, ἀπό τή μιά μεριά –τήν ἄκρως βασική καί πρωταρχική– ὁ Θεός γίνεται τόπος χάρης, κάλλους καί δημιουργικότητας, καί ἀπό τήν ἄλλη τά λογικά ὄντα, χάρη στό θεῖο τόπο, μποροῦν δημιουργικά νά γίνουν θεοί κατά χάρη, ἐπί γῆς καί ἐν οὐρανῷ. Ἀπαραίτητη λοιπόν προϋπόθεση εἶναι νά συμπέσουν θεῖο καί ἀνθρώπινο γίνεσθαι²⁷. Μολονότι ὁ

«Ἀλλά μὴν ἡ θεία φύσις ἡ πηγὴ πάσης ἐστὶ τῆς ἀρετῆς. Ἐν ταύτῃ ἄρα οἱ τῆς κακίας ἀπηλλαγμένοι γενήσονται, ἵνα, καθὼς φησὶν ὁ Ἀπόστολος, τὰ πάντα ἐν πᾶσιν».

26. Ἐφεσ. 1,10. Εἰρηναίου, Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως 10 PG 7,549AB.

27. Ἡ Ἁγία Γραφή καί κατ' ἀκολουθία ἡ πατερική θεολογία πολλές φορές λένε ὅτι ὁ Θεός «γίνεται» ὁ τόπος καί ἡ βασιλεία τῶν ἀξίων καί πιστῶν ἀνθρώπων. Πρόκειται, βέβαια, γιά τήν ἐνεργό παρουσία καί φανέρωση, μέσω τῶν θεοφανειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἐπομένως ὁ Θεός «γίνεται», δηλαδή κάνει ἕνα ἔργο θείας ζωῆς, καί φυσικά ὁ ἴδιος δέν κατασκευάζεται! Ὁ ὀρος λοιπόν «θεῖο γίνεσθαι», ὀπως ἄλλωστε ἡ θεογενεσία, δηλαδή τό βάπτισμα κατὰ τό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, σημαίνει αὐτό πού ὁ Θεός κάνει γιά μᾶς ἢ γίνεται γιά μᾶς, δηλαδή τά

ἐλεύθερος ἄνθρωπος δέν ἔχει νά πάει σ' ἄλλο τόπο, 'μιά καί ἕνας εἶναι ὁ τόπος τοῦ Θεοῦ, δηλαδή ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία, εἶναι σέ θέση νά ἀστοχήσει στό δρόμο τῆς καλῆς ἀλλοίωσης καί νά διαβρώσει τή σωστή σχέση του πρός τήν περιρρέουσα θεία ἀτμόσφαιρα. Σέ τοῦτα τά πλαίσια ἀναδύεται καί συγκροτεῖται τό ἱστορικό δράμα τῆς ἀνθρωπότητας, πού εἶναι *περιπέτεια, παίγνιον, θέατρο, τελείωση, θέωση*. Ἐπομένως ἡ θεωρητική καί πρακτική ἀντιμετώπιση ἀπό ἄτομα καί λαούς, ἀπό πρόσωπα καί κοινότητες, αὐτοῦ τοῦ ἱστορικοῦ δράματος κάνει τόν ἄνθρωπο ν' ἀναδεικνύεται σέ ὄν *δακρυοπετές καί γελαστικόν*²⁸, ὥστε συχνά νά κυριαρχεῖ ἕνας ἐντυπωσιακός *κλαυσίγελως*. Ἔτσι δέν ὑπάρχουν σέ στεγανές κατηγορίες ἐντασσόμενοι ἄνθρωποι μόνο *κλαυσίμαχοι* ἢ μόνο *εἰρηνοποιοί*. Οἱ μὲν καί οἱ δέ εὐκόλα μποροῦν ν' ἀλλάζουν ρόλους, ὁπότε οἱ πράξεις καί τά ἱστορικά δεδομένα ἀναιροῦν κάθε *μανιχαϊστική* ἰδεολογία, μιά καί δέν ὑφίσταται

θεῖα γεγονότα (ὅπως τό ἱστορικό γίνεσθαι σημαίνει τά ἱστορικά γεγονότα). Τοῦτο τό θεῖο γίνεσθαι, ἡ *θεογενεσία*, εἶναι τελικά τό χαρισματικό δῶρο πού παίρνουν τά μέλη τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας. Ὑποχωρῶ στόν πειρασμό καί κάνω αὐτές τίς διευκρινίσεις, μιά καί ἀρκετοί ἀκαδημαϊκοί θεολόγοι σέ συνεδρίαση γιά ἐκλογή καθηγητῆ, προφανῶς ἀπό ἐλαττωματική γνώση τῶν ἀγιογραφικῶν καί πατερικῶν κειμένων, δέν μποροῦσαν νά καταλάβουν τί ἐστὶ *θεογενεσία*, καί τῆ χαρακτήριζαν ὡς αἰρετική διδασκαλία!

28. Κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό τό *γελαστικόν* εἶναι ἴδιον γνώρισμα μόνον τοῦ ἀνθρώπου, καί κανενός ἄλλου ζώου. Θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδιότητα εἶναι ἀνθρώπινο προνόμιο, ὅπως ὁ λόγος καί ἡ λογική. Βλ. *Διαλεκτικά* PG 94,577A-580AB: «Μόνος γὰρ ἄνθρωπος ἔχει τό γελαστικόν καί πᾶς ἄνθρωπος καί ἀεὶ εἰ καὶ μὴ ἀεὶ κέχρηται αὐτῷ. Εἴ τι γὰρ ἄνθρωπος, πάντως γελαστικόν, καὶ εἴ τι γελαστικόν, πάντως ἄνθρωπος... πᾶς γὰρ ἄνθρωπος γελαστικός, καὶ πᾶς γελαστικός ἄνθρωπος. Εἰ γὰρ καὶ γελᾷν λέγεται πίθηκος, οὐ γελᾷ τῇ καρδίᾳ ἀλλὰ τοῖς στήμασι· μμητικόν γὰρ ζῷον ἐστίν».

πουθενά τό ἀπολύτως ἀγαθό ἀπομονωμένο, καί τό ἀπολύτως κακό αὐτοτελές καί κυρίαρχο. Κυρίαρχη πέρα γιά πέρα εἶναι ἡ ἀγαθοτοπία, πού μάχεται μέ ἐπιτυχίες καί ἀπώλειες νά κερδίσει ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων μέσω τῆς ἀγάπης καί τοῦ χαρισματικοῦ πλοῦτου, πού δωρίζει ὁ τριαδικός Θεός στόν κόσμο, εἶναι μοναδική καί πραγματική ἐγγύηση.

*

Ἡ πραγμάτευση τῆς Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας, πού ἤδη ἔκανα στούς δύο τόμους, πού προηγήθηκαν ἐδῶ καί δέκα χρόνια σέ πολλές ἐκδόσεις, ὄχι μόνο γιά τούς φοιτητές μου, ἀλλά γιά ὄλους τούς ἐκκλησιαστικούς ἐργάτες καί τούς διανοούμενους, στηρίχτηκε αὐστηρά στά μνημεῖα τῆς παράδοσης, καί μάλιστα φρόντισα κανένα μνημεῖο, ἀπό ὄλο τό χαρισματικό πλοῦτο τῆς Ἐκκλησίας, νά μή μείνει ἔξω. Αὐθεντικές καί ἐπίσημες, θά ἔλεγα, ἀποφάνσεις καί ἀποφάσεις τῆς Ἐκκλησίας, ὅπως εἶναι τά θεσπίσματα τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, ἐντάσσονται ὀργανικά στήν ἐνιαία ζωή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Στήν τέχνη, λόγου χάρη, κάθε μορφῆς δέν ἀποτυπώνεται τό δόγμα; Συνάμα τούτη ἡ πραγμάτωση, προσανατολισμένη καί βασισμένη μέ ἄκρα ἀκρίβεια στούς τεχνικούς ὄρους καί τά κείμενα, ἀνιχνεύει ἐπίμονα κάθε δυνατότητα νέας διατύπωσης καί ἀντιμετώπισης τῶν προβλημάτων τοῦ σημερινοῦ πολιτισμοῦ καί τῶν σύγχρονων οἰκουμενικῶν διαστάσεων σέ κάθε χῶρο. Μέ ἄλλα λόγια, ἐπιχείρησα μιά πραγμάτευση ἄκρως παραδοσιακή καί παράλληλα; ὅσο εἶναι ἐφικτό καί ἐπιτρεπτό, πλουτισμένη μέ τή γλώσσα τοῦ περιορέοντος κλίματος.

Ἄσκημένα καί γεγυμνασμένα αἰσθητήρια ἀπαιτοῦνται ἐξάπαντος γιά μιά τέτοια πραγμάτευση, ὄχι μόνο ἐπιστημονικά ἀλλά καί ἐκκλησιαστικά. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ ἐπιστημονι-

κή ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς δογματικῆς διδασκαλίας πρέπει νά κινεῖται στά πλαίσια τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας, ἔστω καί κατ' ἐλάχιστον. Ἄλλωστε τοῦτο τό ἐλάχιστον εἶναι ἄκρως δύσκολο καί σπουδαῖο ἔργο γιά ἓνα δογματολόγο. Τό πόσο τό κατόρθωσε ὁ συγγραφέας τῶν δύο τόμων καί πόσο προσκρούει στά ὄρια τῆς μετριοφροσύνης, τοῦτο ἀποτελεῖ μιά ἄλλη ἱστορία. Στήν προκειμένη περίπτωση, ὅπως ἤδη ἐπισήμανα στό *Προλόγισμα*, θά ἐπιχειρήσω ἓνα νέο τόλμημα· τήν ἀκριβή καταγραφή τῆς παραδεδομένης δογματικῆς διδασκαλίας ἀφενός, καί τήν ἀπάντηση πού δίνει στό σημερινό κόσμο ἀφετέρου. Τόν κύριο λόγο ἔχει ἐδῶ ἡ ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική θεολογία, πού θά ἐνταχθεῖ στήν ἐνότητα τῶν γνώσεων ὀλάκερου τοῦ ἐπιστητοῦ τῆς σημερινῆς πραγματικότητας. Δέν πρόκειται, βέβαια, νά μνημονεύσω καί τό ζωδιακό κύκλο, ὅπως σὺν τοῖς ἄλλοις κάνει ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός στό μνημειῶδες ἔργο του *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, ἀλλά τή ματιά τῆς θεολογικῆς πραγμάτευσης ὀφείλω νά κατευθύνω *μικροσκοπικά* καί *μακροσκοπικά* στίς σημερινές κύριες ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές ἀρχές, στήν ἀγωνία τοῦ σύγχρονου κόσμου καί στήν *ἀποειδωλοποιημένη* πέρα γιά πέρα εἰκόνα τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητας. Ἐνα πρέπει νά γίνει κατανοητό· ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία, ὅπως τήν προβάλλει καί τήν πραγματεύεται ὁ Χριστιανισμός, ἀγκαλιάζει κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια, μέ βάση τήν ἴδια τή διδασκαλία του, ὀλάκερο τό σύμπαν. Ἄλλωστε σέ τόσες καί τόσες εὐχές τῆς Ἐκκλησίας, σὺν τοῖς ἄλλοις, δέν λέγεται ξανά καί ξανά ὅτι ὁ Θεός «συνέχει δρακί τὰ σύμπαντα», κρατάει δηλαδή ὀλόκληρο τόν κόσμο στό χέρι του; Καί κάτι ἀκόμη νά παρενθέσω λεπτομερειακό· ἀρκετοί μιά τέτοια πραγμά-

τευση, ὅπως τὴν ἐπισημαίνω στό *Προλόγισμα* καί τὴν *Εἰσαγωγή*, τὴν ὀνοματίζουν *Ἀπολογητική*. Κατανοῶ τὴ σύγχυσή τους, καί τοῦτο μόνο μπορῶ νά πῶ· δέν εἶναι διόλου μιὰ ἀπολογητική προηγουμένων δεκαετιῶν, ἄκρως περίεργη καί ἀποτυχημένη, ἀλλά μιὰ ἐπιστημονική ἔκθεση καί περιγραφή πραγμάτων καί γεγονότων, μέ ὄλους τοὺς κινδύνους μιᾶς Α ἢ Β ἀποτυχίας.

Ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴν ἔκθεση τοῦ περιεχομένου τῆς ὀρθόδοξης πίστεως, καταπῶς τὴν παρουσίασα κατὰ βάση στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας*, ἡ ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδασκαλίας πρέπει νά γίνῃ σύμφωνα μέ τὰ πράγματα καί τὰ γεγονότα, δηλαδή μέ τὴν πραγματικότητα τῆς *θεολογίας*²⁹ καί τῆς *οἰκονομίας*. Ἡ *θεολογία* ἔχει ὡς ὀργανικό ἀντίκρισμα τὸν αὐθύπαρκτο καί αἰδίο τριαδικό Θεό, καί ἡ *οἰκονομία* ὅλες τίς δραματικές, ἱστορικές καί αἰώνια ἀκατάληκτες φάσεις τῆς δημιουργίας καί ἀναδημιουργίας. Καί ὅταν κάνουμε λόγο γιὰ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, τούτῃ τῇ δράσῃ τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν θεοφανειῶν καί φανερώσεών του τὴν ἐννοοῦμε σ' αὐτές τίς φάσεις. Ἐπομένως ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας κατὰ νομοτέλεια, σύμφωνα μέ τὴν ἀποκάλυψη, εἶναι ἀναπόσπαστα συνδεδεμένη μέ τὴν κτίση, μέ τὴ συνολική ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας καί μέ κάθε ὑπέρβαση. Στὴν προκειμένη περίπτωση τίποτα ἀπὸ τὴν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας δέν πρέπει νά χάνεται, μήτε ν' ἀπομονώνεται ἀπὸ τὴ συνολική πραγματικότητα, μήτε νά μεταφέρεται αὐθαίρετα σέ ἀπρόσιτες καί αἰθέριες σφαῖρες. Ἔτσι, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* ὅταν γράφουν ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης, ὁ Σωζομενός καί

29. Ἐδῶ ὁ τεχνικός ὅρος *θεολογία*, ὅπως καταφαίνεται ἄλλωστε ἀπὸ τὰ λεγόμενα, εἶναι ἐξειδικευμένος, καί ἐξάπαντος δέν ταυτίζεται μέ αὐτὸ πού λέμε γενικά *θεολογία* τῶν πατέρων ἢ ἐπιστημονική καί ἐρμηνευτική *θεολογία*.

ἄλλοι, κάνουν λόγο γιά τήν ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας, ἀκόμα καί τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας³⁰. Τό τί σημαίνει, βέβαια, Ἑκκλησιαστική Ἱστορία, ἀκόμη καί τοῦτο τό μάθημα, εἶναι μιά ἄλλη θλιβερή ἱστορία. Ἐν πάσῃ περιπτώσει μιά διαίρεση τῆς Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας, ὡς κλάδου ἢ μαθήματος τῆς θεολογικῆς ἐπιστήμης, ὀφείλει αὐτονόητα νά στηρίζεται στά ἐκκλησιαστικά μνημεῖα, πού ἀπεικονίζουν καί μαρτυροῦν τή θεολογία καί τήν οἰκονομία, ὡς πράγματα καί γεγονότα στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Τοῦτο διαπιστώνει κανεῖς ἐξετάζοντας τόσο τά ἀγιογραφικά, ὅσο καί τά πατερικά καί λοιπά κείμενα τῆς παράδοσης. Τοῦτος ὁ προσανατολισμός καί αὐτή ἡ προσπέλαση στά πράγματα καί τά γεγονότα δέν ὀδηγοῦν μονάχα στόν κατά νομοτέλεια σωστό δρόμο τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν πατέρων, ἀλλά μᾶς ὀπλίζει μέ τέτοιες δυνατότητες, ὥστε πολύ εὔκολα νά διαλεγόμαστε μέ τήν ἐπιστήμη, τή φιλοσοφία καί τά λοιπά ἔργα τῶν δημιουργικῶν χαρισμάτων τοῦ ἀνθρώπου.

30. Βλ. τό ἔργο τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, Ὁρθοδοξία καί αἵρεση στούς ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς τοῦ Δ', Ε', ΣΤ' αἰώνα, Θεσσαλονίκη 21992. (Ἀπό ἀβλεψία στόν τίτλο τῆς δεύτερης ἐκδοσης γράφτηκε *συγγραφεῖς* ἀντί *ιστορικούς*).

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Α

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

1. Ἡ ὕπαρξι Θεοῦ

Τό κάθε λογιῆς περιβάλλον, τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας, ἀποτελεῖ προέκταση τοῦ ἀνθρώπου¹. εἴτε τό βλέπει μέ (ἀνιμιστικά) πρωτόγονο μάτι, εἴτε μέ (ἐπιστημονικά) λαγαρό, μέσα σ' αὐτό ἀναζητεῖ θεότητες, δηλαδή ἐξουσίες καί δυνάμεις, πού νά μπορεῖ νά ξεπεράσει τόν ἑαυτό του ἀναπτύσσοντας δημιουργικά τίς ἀρετές του καί ἀποκρούοντας δεινές ἀπειλές. Γι' αὐτό ἡ *εἰδωλολατρία*, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ κατ' ἀποκλειστικότητα ἔμμνη προσκόλλησι σέ μιά ἐπιμέρους περιοχή τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητος καί ἡ σχεδόν ὀλοκληρωτική ἐξάρτησι ἀπ' αὐτήν, προσιδιάζει ὄχι μόνο στόν πρωτόγονο ἀλλά καί στόν πολιτισμένο ἄνθρωπο. *Μήπως εἰδωλολατρία δέν εἶναι, λόγου χάρι, ἡ δογματική,*

1. Οἱ θετικοί ἐπιστήμονες, ἀστροφυσικοί καί ἄλλοι, κάνουν λόγο γιά τό λεγόμενο *ἀνθρωπικό ἀξίωμα* (*anthropical principle*), θέλοντας νά ἐπισημάνουν ὅτι ὀλάκερο τό σύμπαν εἶναι δομημένο στά μέτρα τοῦ ἀνθρώπου. Στήν προκειμένη περίπτωσι ἐντυπωσιακός εἶναι ὁ προβληματισμός τοῦ Einstein: δέν μπορῶ νά καταλάβω γιά ποιό λόγο ὁ κόσμος εἶναι καμωμένος μέ τέτοιο τρόπο, πού νά μπορῶ νά τόν καταλαβαίνω.

Ἐδῶ να σημειώσω μέ ἔμφασι ἀκόμη μιά φορὰ ὅτι ὁ παραπάνω σχολιασμός, ὅπως καί ἄλλοι παρόμοιοι, κυρίως στήν προέκτασι τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, στό σχετικό *Παράρτημα*, ἐν οὐδενί κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς ἀποτελοῦν ἐπιχειρήματα τῆς γνωστῆς καί παλαιᾶς ἀπολογητικῆς, ἀλλά μόνο ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις πραγμάτων καί γεγονότων.

ένιοτε και σφόδρα φανατική, προσκόλληση σέ μιá ιδεολογία ἢ ἡ λατρεία τῆς ἔξουσιαστικῆς καί χρηματικῆς δύναμης; Ἄλλωστε τέτοιες ἰσχυρές εἰδωλολατρικές τάσεις ὑποβόσκουν σ' ὅλες τίς ἐκδηλώσεις τῆς ζωῆς. Θεότητες ἢ θεοί, εἶναι τά ἐπιμέρους πράγματα, πού μέ τόν ἕνα ἢ τόν ἄλλο τρόπο μποροῦν νά ξεπεράσουν τά φυσικά ὄρια τοῦ ἀνθρώπου. Δυνατός ὁ ἄνθρωπος καί συνάμα ἀδύναμος, σάν εὐθραυστο κρύσταλλο, ζεῖ καί κινεῖται σέ μιá ἡρακλείτεια ἀντιθετική ἀρμονία, ὥστε πραγματικά παρ' ὅλα τά τραύματά του νά εἶναι κάλλιστον ὄν².

Τελικά, καί μάλιστα σέ κοινωνικά καί πολιτιστικά προηγμένες ομάδες, ὁ ἄνθρωπος ἀναζητεῖ τόν ἕνα Θεό, ὁδηγό, λυτρωτή, ἀκόμη καί πολεμιστή εἴτε μέ τό μυθικό ντύμα, εἴτε μέ τρόπο ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό. Πρὸς τοῦτο δέν ἔχει κανεῖς παρά νά μελετήσῃ μέ προσοχή τά κειμενικά σπαράγματα τῶν προσωκρατικῶν φιλοσόφων. Ἄλλωστε στίς κυριότερες περιπτώσεις μύθος, ἐπιστήμη καί φιλοσοφία συμπλέκονται ἀρμονικά. Δυναμική προέκταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ κάθε θεότητα, πηγὴ φωτεινῆς ἐνέργειας, ὅπως ἐτυμολογικά δείχνει ἡ σανσκριτικῆς προέλευσης ἑλληνικὴ λέξη θεός³. Φυσικὲς δυνάμεις, ἀστρικά σώματα, μυθικοὶ καί πραγ-

2. Πρβλ. H. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, Ἡράκλειτος IB 124.

3. Ὁ Πλάτων καί Ἕλληνες πατέρες ὑποστήριξαν ὅτι ἡ ἑλληνικὴ λέξη θεός παράγεται ἀπὸ τά ρήματα *θέειν* καί *θεᾶσθαι*. (βλ. Πλάτωνος, *Κρατ.* 397c. Γρηγορίου Νύσσης, *Πρὸς Εὐνόμιον*, PG 45, 1108B. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36, 128A. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,9 PG 94, 836B-837A). Ὡστόσο ἡ σημερινὴ ἐπιστήμη τῆς γλωσσολογίας ὑποστηρίζει βάσιμα ὅτι ἡ λέξη θεός προέρχεται ἀπὸ τὴ σανσκριτικὴ ρίζα *deva*, στὰ Λατινικά *deus*, πού σημαίνει φῶς, φωτιά, ἡμέρα. Ὁ Ζεὺς (τοῦ Διός) ἔχει σχέση πρὸς τὴ σανσκριτικὴ αὐτὴ ρίζα. (βλ. Karl Kerényi, *Antike Religion*, München 1971). Πάντως ἔχει πολὺ ἐνδιαφέρον ἡ γνώμη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης καί τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, οἱ ὁποῖοι, ἐκτός ἀπὸ τὴν ἀποψη γιὰ τά ρήματα *θέειν* καί

ματικοί ήρωες, ευεργέτες τῆς ἀνθρωπότητος, ἀποτελοῦν τό πρόπλασμα καί τό πλούσιο ὑλικό γιά τό πλάσιμο μύριων ὄσων θεοτήτων. Ὡστόσο σέ κάθε πάνθεο ἀναδεικνύεται ἡ ἐνότητα καί ἡ μιά ἀρχηγική θεότητα. Πάντως ἡ φιλοσοφία, κατά βάση ἡ διαρχική, ἀφοῦ χώρισε ὀξύτατα αἰσθητό καί νοητό κόσμο, ἐπέβαλε τόν ἕνα νοητό καί ἀκίνητο Θεό. Τοῦτο τό διαρχικό σύστημα κυριαρχεῖ καταθλιπτικά καί πάνω σέ μονιστικά συστήματα. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, σ' αὐτό τό χάσμα μεταξύ αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου κρίκος καί μέσο ἐπικοινωνίας δέν εἶναι μονάχα ἡ νοούσα ψυχή, πού ἔτσι κι ἀλλιῶς συγγενεῦει κατά φύση μέ τό νοητό κόσμο, ἀλλά καί μεσάζουσες δαιμονικές θεότητες, ὅπως εἶναι, λόγου χάρη, ὁ δαίμων Ἔρως στό *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα⁴. Σ' ὅλες αὐτές τίς μορφές ζωῆς παράλληλα μέ τά φυσικά καί ἀνθρώπινα εὐρήματα ὑφίσταται σχεδόν κατά κανόνα ἕνα εἶδος ἀποκά-

θεᾶσθαι, τονίζουσι μέ ἔμφαση ὅτι ἡ λέξη θεός παράγεται ἀπό τό *αἰθεῖν*, ἐπικαλούμενοι μάλιστα καί βιβλική ρῆση: «Ὅτι Κύριος ὁ Θεός σου πῦρ καταναλίσκον ἐστίν, Θεός ζητωτής». (Βλ. *Δευτ.* 4,24). Στήν προκειμένη περίπτωση οἱ ἐν λόγω πατέρες νοηματικά ἔχουν προσεγγίσει τήν ἐτυμολογία τῆς ἑλληνικῆς λέξης θεός.

4. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ φράση: «Θεός δέ ἀνθρώπῳ οὐ μείγνυται». (Βλ. *Συμπόσιον* 202e -203a). Νεότερες θεωρίες, πού ἐπισημαίνουν τοὺς παράγοντες, ὅπως εἶναι ὁ φόβος, ἡ ψυχολογική ἀνασφάλεια, οἱ κοινωνικοὶ ἀνταγωνισμοί κτλ. κτλ., οἱ ὁποῖοι διαμόρφωσαν τίς παραστάσεις περὶ Θεοῦ, προφανῶς ἔχουν ἐνδιαφέρον οὐκ ὀλίγον ἀπὸ τήν πλευρά τῆς ἐθνολογίας, τῆς ψυχολογίας καί τῆς κοινωνιολογίας, ὡστόσο ἐπιστημονικά δέν θεμελιώνουσι καμιά ἀπόδειξη τῆς ὁποίας ἀθεΐας. Ἄλλωστε λογικά διόλου δέν εὐσταθεῖ ὁ συλλογισμός ὅτι, ὅταν κανεὶς ἀναζητεῖ κάτι ὠθούμενος ἀπὸ λογῶν λογῶν ἀνάγκης, τοῦτο δέν ὑπάρχει. Πάντως ἤδη ἀπὸ τίς ἔρευνες τοῦ Εὐήμερου, ἀπεσταλμένου τοῦ βασιλεῦς Κάσσανδρου στό νησί Παγγαία, διαμορφώθηκε ἡ ἀποψη ὅτι οἱ πρῶτοι θεοί, ὅπως ὁ Οὐρανός, ὁ Κρόνος καί ὁ Δίας, ὑπῆρξαν σπουδαῖοι καί τρανοὶ ἄνθρωποι, ευεργέτες μεγάλοι καί βασιλιάδες, καί ἔπειτα λατρεύτηκαν ὡς θεϊκά ὄντα. Ἐξοῦ καί ἡ θεωρία τοῦ εὐημερισμοῦ. (Βλ. Εὐσεβίου, *Προπαρασκευῆς Εὐαγγελικῆς βιβλία* 15 PG 21, 117 ABC).

λυψης τῆς ἴδιας τῆς θεότητος. Τοῦτο παρατηρεῖται καί σέ φιλοσοφικούς κύκλους. Στό *Συμπόσιο* τοῦ Πλάτωνα, λόγου χάρη, ὁ Σωκράτης στή μάντισσα Διοτίμα ἀποδίδει τό περιεχόμενο τῆς τόσο ὑψηλῆς ὁμιλίας του.

Ἡ χριστιανική διδασκαλία, πού ἀποτυπώνεται στά βιβλικά κείμενα καί στά περαιτέρω ἐκκλησιαστικά μνημεῖα, προβάλλει καταρχήν μιὰ παράσταση περί Θεοῦ ριζικά διαφορετική ἀπό ὅ,τι προβάλλουν ἡ εἰδωλολατρία καί ἡ διαρχική φιλοσοφία, ἡ ὁποία ὀξύτατα διαχωρίζει αἰσθητό καί νοητό κόσμο. Τούτη ἡ φιλοσοφική κληρονομιά στή σκέψη ἀπλῶν καί διανοουμένων ἀτυχῶς δυσκολεύει τά μέγιστα νά κατανοήσει κανεῖς τό ριζικά διαφορετικό βιβλικό καί ἐκκλησιαστικό Θεό ἀπό τούς θεούς τῆς εἰδωλολατρίας καί τῆς φιλοσοφικῆς διαρχίας. Αὐτονόητα, βέβαια, τέτοια δυσκολία δέν ἔχει οὐσιαστική ἰσχύ σ' ἐκεῖνον πού ζεῖ τήν πείρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ βιβλικός Θεός βιώνεται μέσω αὐτῆς τῆς πείρας μέ τρία ἄκρως βασικά χαρακτηριστικά: 1) Ἐνῶ εἶναι κατά πάντα ὑπερβατικός, συνάμα εἶναι συνδεδεμένος ἐνεργειακά μέ ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα. *Φύση καί ὑπερφύση, φυσική καί μεταφυσική* θεωροῦνται πράγματα λειτουργικά συνδεδεμένα. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ἡ ὑπερβατικότητα τοῦ Θεοῦ νοεῖται ὄχι τοπικά καί χρονικά, ἀλλά μονάχα οὐσιαστικά. Ὁ ὑπερβατικός Θεός ἀπέχει ἀπό τόν κόσμον *φύσει* καί οὐσία, ὄχι *τόπω* καί *χρόνω*. Καί τοῦτο προέρχεται ἀπό τό γεγονός ὅτι εἶναι ὁ ἄκτιστος δημιουργός, ἐνῶ τά πάντα εἶναι κτίσματα. 2) Τίποτα ἀπολύτως δέν παρεμβάλλεται, ὡς μεσάζουσα πραγματικότητα⁵, μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου.

5. Μῆτε ἡ νοούσα ψυχή, σέ ἀντίθεση πρὸς τή διαρχική φιλοσοφία, ἀποτελεῖ μεσάζουσα ὄντοτητα μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου.

“Όλα τὰ αἰσθητὰ πράγματα, ἡ ἀγγελότητᾶς⁶ καὶ ἡ ἀνθρωπότη-
τα ἐπικοινωνοῦν μέ τὸ Θεὸ μέσω ἐνεργειῶν. 3) Ὁ βιβλικὸς
Θεός, πάντοτε οὐσιοποιὸς καὶ ζωοδότης στήν κτίση καὶ τὴν
ἱστορία, εἶναι κινητικὸς, κοινωνικὸς καὶ ἱστορικὸς· μέσω
ἐνεργειῶν συνάπτει σέ κοινωνικά πλαίσια διαπροσωπικὲς
σχέσεις μέ τὰ λογικά πλάσματά του.

Σέ τοῦτα τὰ βιβλικά δεδομένα κινούμενος ὁ Ἰωάννης Δα-
μασκηνός⁷ δίνει ἓνα περιγραφικὸ περί Θεοῦ ὄρισμό: αὐτό
πού εἶναι ἄκτιστο καὶ ἄτρεπτο (καὶ δημιουργεῖ τὰ πάντα) τί
ἄλλο εἶναι παρά ὁ Θεός⁸; Μέ ἄλλα λόγια, δέν θά ἴταν ἀπα-
ραίτητος ἓνας Θεός πού θά εἶχε ὅποιοδήποτε φυσικό, ρευ-
στό καὶ μετρήσιμο μέγεθος. Ὅση δύναμη καὶ μεγαλοπρέπεια
κι ἂν εἶχε, δέν θά διέφερε οὐσιαστικά ἀπό τόν ἄνθρωπο,
ὅποτε μήτε καὶ θά μπορούσε νά τοῦ προεκτείνει τὰ ὄριά του,
μήτε νά τοῦ θεραπεύσει τίς ὅποιες φυσικές του ἀδυναμίες.
Ἐκ τῆς ἄλλης μεριάς ἡ δημιουργία τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τὸ
Θεὸ σημαίνει ὅτι στήν ἴδια του τῆ φυσική κατασκευή· ἔχει
ἐγκατασπαρθεῖ ἀπό τὸ δημιουργό του ἡ γνώση τῆς ὑπαρξης
τοῦ Θεοῦ⁹. Ὁλόκληρο τὸ παιχνίδι τῆς ἀναζήτησης καὶ τῆς

6. Λέξη πού χρησιμοποιεῖ ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς.

7. Ὅχι μόνο ὁ δογματολόγος ἀλλά καὶ ὁ κάθε θεολόγος καὶ ὁ ἀπλὸς πι-
στός ὀφείλουν μεγάλη προσοχή στόν Ἰωάννη Δαμασκηνό. Στά ἔργα του
κατόρθωσε ἓναν ἄθλο χαρισματικῆς καὶ ἐπιστημονικῆς θεολογίας. Δέν νο-
μίζω ὅτι σύγχρονοι βιβλικοὶ καὶ ἱστορικοδογματικοὶ ἐρευνητές θά μπο-
ροῦσαν τόσο πιστά, μεστά καὶ περιεκτικά νά παρουσιάσουν μιὰ παράδο-
ση ὀκτώ αἰώνων. Καὶ ἄς γράφουν οὐκ ὀλίγοι θεολόγοι ὅτι ὁ Ἰωάννης Δα-
μασκηνός δέν ἔχει πρωτοτυπία!

8. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,1
PG 94, 796 C: «Ἄκτιστος οὖν ὦν ὁ δημιουργὸς πάντως καὶ ἄτρεπτός ἐστι.
Τοῦτο δὲ τί ἂν ἄλλο εἶη ἢ Θεός;».

9. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,1
PG 94, 786 C: «Πᾶσι γὰρ ἡ γνώσις τοῦ εἶναι Θεὸν ὑπ’ αὐτοῦ φυσικῶς
ἐγκατέσπαρται», Ἡ λεγόμενη σχέση φυσικῆς καὶ ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυ-
ψης θά ἐξεταστῆ παρακάτω. Ὡστόσο τοῦτο τὸ σημεῖο εἶναι ἡ ὀρθὴ ἀφετη-
ρία.

εύρεσης του Θεού προϋποθέτει λοιπόν α) τούτη τή φυσική γνώση, β) τήν ενεργειακή σχέση του Θεού με τόν άνθρωπο, και γ) τήν ἐλεύθερη τοποθέτηση του ανθρώπου ἀπέναντι στο Θεό. Σ' αὐτή τή σχέση, ἔξαιτίας τῆς διαφορᾶς μεταξύ Θεοῦ καί δημιουργήματος, ποτέ δέν αἶρεται ἡ οὐσιαστική φυσική διάκριση: ἄκτιστος ὁ Θεός, κτιστός ὁ ἄνθρωπος. Καί στήν προκειμένη περίπτωση κυρίαρχο παραμένει τό βιβλικό παράδοξο, μολονότι ἀξεπέραστο εἶναι τό ἀβυσσαλέο χάσμα ὡς πρὸς τήν οὐσιαστική διάκριση μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου, λειτουργικός δεσμός ὑφίσταται φύσης καί ὑπερφύσης, φυσικῆς καί μεταφυσικῆς μέσω τῶν ενεργειῶν τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία.

Ἐπομένως ἡ ὑπαρξη Θεοῦ ἐνώπιον τοῦ ἀνθρώπου κατά κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά εἶναι ἓνα ἀπτό, φυσικό καί συγκεκριμένο πράγμα τοῦ συνολικοῦ κόσμου. Ἄν ὑπῆρχε ἓνα τέτοιο πράγμα ἢ ἀκόμη καί πρόσωπο, ἔξάπαντος δέν θά διέφερε ἀπό τή φυσική κατάσταση τοῦ ἴδιου τοῦ ἀνθρώπου. Τί λόγος θά μπορούσε, λοιπόν, νά γίνει περί Θεοῦ, τουλάχιστο μέ τίς προϋποθέσεις, τούς ὅρους καί τή γλώσσα τοῦ βιβλικοῦ κόσμου; Τοῦτος ὁ βιβλικός κόσμος, πού δέν εἶναι ἄλλος ἀπό τόν ἐκκλησιαστικό, πλουτίζει τόν ἄνθρωπο μέ τήν πείρα, πού εἶναι γνώση λυτρωτική. Ὁ Θεός, ὡς ριζικά διαφορετικός κατ' οὐσία ἀπό τόν ἄνθρωπο, ἐγγυᾶται ἀπολύτως καί τό ξεπέρασμα τῶν φυσικῶν ὁρίων τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Καί ἔξάπαντος δέν μπορεῖ νά εἶναι μήτε εἰσαγγελέας μήτε χωροφύλακας, ἀλλά φωτοδότης καί ζωοδότης. Ἄλλιῶτα θά ἔταν ἓνα φυσικό μέγεθος τό αὐτό κατ' οὐσία μέ τήν ἀνθρώπινη σκέψη. Θά ἄξιζε, λοιπόν, μέσα ἀπό φωτιά καί δάκρυα ν' ἀναζητᾶει ὁ ἄνθρωπος ἓνα τέτοιο Θεό; Ἐπειτα, ἡ ἀναζήτηση Θεοῦ, πάντοτε στά γνωστά ὄρια δημιουργοῦ καί κτίσματος, ποτέ δέν καταλήγει σέ μιά θεογνωσία στατική, μετρήσιμη καί ἀποκλειστικά περιορισμένη. Ἄλλά ἀπό τό χαρακτήρα τῶν

παραπάνω όριών ή γνώση αυτή είναι δυναμική, προοδευτική και διαρκώς δημιουργική¹⁰. Στην προκειμένη περίπτωση ή βεβαιότητα τής πίστης, τό ίδιο δυναμική, συνεχώς ανανεώνεται, προοδεύει και μπορεί νά πορεύεται δημιουργικά. Μιά τέτοια δυναμική βεβαιότητα άνοίγει ένώπιον του άνθρώπου άπαστες μελλοντικές πορείες. Σ' ένα τέτοιο περιωρόον κλίμα έξάλλου και ή οποιαδήποτε άβεβαιότητα ως προς τήν πίστη (θεμιτή άλλωστε έτσι κι άλλιώς) άποκτά τόν ίδιο δυναμικό και δημιουργικό χαρακτήρα. Μιά μετρήσιμη, στατική περί του Θεού βεβαιότητα προφανώς είναι ειδωλική, κλειστή και έγκλωβισμένη σέ άμετακίνητα φυσικά όρια. Τελικά μία τέτοια βεβαιότητα σημαίνει έτσι κι άλλιώς θεωρητικά και πρακτικά άρνηση του Θεού.

Περιώνυμη έχει καταστεί ή βιβλική ρήση: «Είπεν άφρων έν καρδιά αύτου· ούκ έστιν Θεός»¹¹. Τούτη τήν άρχή αύτου του μικρού και άκρωσ περιεκτικού *Ψαλμοϋ* μπορεί κανείς νά τήν αναλύσει και νά γευθει σχεδόν όλόκληρο τό βιβλικό περιεχόμενο τής ζωής. 'Η άφροσύνη συνδέεται όργανικά μέ τήν καρδιά. Στο βιβλικό κόσμο λειτουργικά και άρμονικά συμπορεύονται φύση και ύπερφύση, γή και ούρανός· συνάμα όλάκερη ή ανθρώπινη ύπαρξη όρᾶ, πιστεύει και στοχάζεται. Σέ τοϋτο τόν *Ψαλμό*, μετά τήν τόσο χαρακτηριστική και κοφτερή άπόφανση, βλέπει κανείς ότι ή άθεϊα εκφαίνεται στά έργα τής φθοράς, τής έξαχρείωσης και τής έξουσιαστικής καταδυνάστευσης. 'Η καρδιακή άφροσύνη είναι θεωρητική και πρακτική. 'Επομένως ό βιβλικός ποιητής διόλου δέν ένδιαφέρει για μία άθεϊα άπλως διανοητική, επειδή δέν ξέρει και καμιά πίστη άπλως διανοητική. Και τοϋτο είναι αυτο-

10. *Α' Κορινθ.* 13,12: «Βλέπομεν γάρ ἄρτι δι' έσόπτρου έν αϊνίγματι, τότε δέ πρόσωπον προς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω εκ μέρους, τότε δέ επινώσομαι καθώς και επεγνώσθην».

11. *Ψαλμ.* 13(14).

νόητο, ἀφοῦ δέν ἀναγνωρίζει κατακερματισμένους ἀνθρώπους, ἢ μόνου τοῦ νοῦ ἢ μόνης τῆς καρδιᾶς. Προφανῶς ὁ θάνατος τοῦ Θεοῦ, ὅπως τόν κήρυξε ὁ Hegel καί διαφορετικά ἀπ' αὐτόν ὁ Nietzsche, δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ὁ θάνατος τῆς πίστεως· τῆς πίστεως ἢ μόνου τοῦ νοῦ ἢ μόνης τῆς καρδιᾶς. Ἐπομένως ἡ ἀπλῶς διανοητική ἀθεΐα εἶναι προβληματική, ὅπως το ἴδιο εἶναι καί ἡ ἀπλῶς διανοητική πίστη. Γι' αὐτό εἶναι σωστή ἡ ρήση: ὅ,τι ἀποδεικνύεται (λογικά, ἐπιστημονικά) δέν εἶναι Θεός. Ἔτσι μόνο μπορεῖ νά καταλάβει κανεὶς ὅτι ἡ πίστη στό Θεό (ἢ ὅποια εἶναι καρπός πείρας ὀλάκερης τῆς ὑπαρξης) εἶναι ἓνα γοητευτικό μυστήριο, στή ζωή τοῦ ὁποίου ὁ ἄνθρωπος εὐχαρίστως ἀποδέχεται τό στοίχημα τοῦ Pascal.

Μόνο ὑπό τό παραπάνω πρίσμα ἐρμηνεύεται σωστά ἡ ἀπαράμιλλης ὁμορφιᾶς ἐρωτική ποίηση μερικῶν βιβλικῶν κομματιῶν, ὅσο καί ἀσκητικῶν κειμένων¹². Ἄλλωστε ὁ πρωταρχικός κρίκος στήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου εἶναι ἡ ἀγάπη. Ἀλλά στό σκαλοπάτι τῆς ἀγάπης φτάνει κανεὶς μέσα ἀπό φωτιά καί δάκρυα, ἢ ἀπό σκληρές προσπάθειες· ὀφείλει νά κάνει πέρα πολλές παρακατιανές ἀνάγκες του γιά νά δοθεῖ στήν ἐνέργεια τῆς ἀγάπης. Ἄλλωστε, κυρίως κατά τίς βιβλικές προϋποθέσεις, πού εἶναι συνάμα οἱ ἐκκλησιαστικές, πάντοτε τό πλάσμα βιώνει τήν ἀδυναμία του μπροστά στό Θεό· ξέρει καλά πῶς εἶναι κτίσμα καί μάλιστα εὐθραυστο ἐνώπιον τοῦ παντοδύναμου δημιουργοῦ¹³. Γι' αὐτό τῆ λατρευτική καί δοξολογική του σχέση πρός

12. Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, Ἐρωτες θείων ὕμνων, Sources Chrétiennes 174, 16, 12-13:

Περιπατῶ καί καίομαι ζητῶν ὧδε κάκεισε

καί οὐδαμοῦ τόν ἐραστήν εὐρίσκω τῆς ψυχῆς μου.

13. Κυρίως στό χῶρο τῆς Ἀνατολῆς εἶναι εὐρύτατα διαδεδομένες τέτοιες ιδέες μέ ἐκδηλῆ τῆ βιβλική επίδραση. Πρβλ. μερικούς στίχους τοῦ Τούρ-

τό Θεό, στήν όποία ώριμάζει κατεξοχήν ό καρπός τής θεογνωσίας, τήν πραγματώνει καταρχήν μέσω τής μυθικής και ποιητικής ματιᾶς¹⁴. Τούτη ή διάσταση σήμερα τείνει ν' άγνοηθεῖ και νά πολεμηθεῖ. Άτυχῶς μερικές φορές και ή έπιστημονική θεολογία μέ ήθικίζουσες έρμηνείες τών βιβλικῶν και πατερικῶν κειμένων χάνει αὐτή τή μυθική και ποιητική ματιά. Όμως σ' αὐτή τή λατρευτική και δοξολογική σχέση υπερβαίνονται και παίρνουν δημιουργικό νόημα ή μοναξιά, ή απελπισμένη κραυγή έξαιτίας τής απουσίας τοῦ Θεοῦ, κάθε πικρή δοκιμασία μέσα στή δραματική πορεία τής ιστορίας¹⁵.

κου ποιητῆ Asik Ihsani:

*Έξήγησέ μου, παντοδύναμε θεέ,
γιατί έγώ πεθαίνω κι έσύ ποτέ;
Θεό δέν έχεις, τσίφτη θεέ,
γι' αὐτό έγώ πεθαίνω κι έσύ ποτέ.*

(Άπόδοση από τή γαλλική μετάφραση: Στάθης Δάμος).

14. Στά νεότερα χρόνια, μετά τήν Άναγέννηση και τό Διαφωτισμό κυρίως, διατυπώθηκε ό ισχυρισμός ότι οί μύθοι και οί θρησκείες συντέλεσαν στήν καθυστέρηση τοῦ πολιτισμοῦ. Αὐτόν τόν ισχυρισμό, μέ άόριστες ψυχολογικές και κοινωνιολογικές θέσεις, υποστηρίζουν κατά κανόνα πολιτικοί κύκλοι και φίλα προσκείμενοι πρός αὐτούς διανοούμενοι. Και περισσότερο βάλλεται, ένίοτε λυσσωδῶς, ή δυτική Χριστιανοσύνη. Όστόσο ή ιστορία, σέ διαχρονική πορεία ὡς σήμερα, δέν άποδεικνύει τόν παραπάνω ισχυρισμό. Άπεναντίας συνηγορεῖ για τό έντελῶς αντίθετο, μέ τήν προσθήκη ότι έγινε και γίνεται οὐκ όλίγη έκμετάλλευση τής μυθικής και θρησκευτικής ζωῆς *διά πλεονεξίαν και φιλοτιμίαν*, ὅπως θά έλεγε ό Θουκυδίδης. Άλλωστε και ό λαός γίνεται κατά καιρούς αντικείμενο άγριας έκμετάλλευσης. *Θεός και λαός δύο χρυσές άγελάδες για άρμεγμα!* Άλλά μύθοι, ειδωλολατρία και μονοθεϊστικές θρησκείες σέ πολλές περιπτώσεις υπήρξαν κινητήριες δυνάμεις τής ιστορίας. Πάντοτε ισχύει τό τί φτιάχνεις τήν πέτρα, τό χαλκό και τό σίδερο.

15. Πρβλ. τούς στίχους τοῦ Νίκου Γκάτσου:

*Μές στήν έρημιά τοῦ κόσμου
ένα χέρι γράφει έντός μου:*

2. Ἀποδείξεις περί Θεοῦ

Μολονότι ὁ κατεξοχήν δογματολόγος τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας Ἰωάννης Δαμασκηνός στό ἔργο του Ἔκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως ἀφιερώνει εἰδικό κεφάλαιο μέ τίτλο Ἀπόδειξις ὅτι ἔστι Θεός, νεότεροι ὀρθόδοξοι δογματολόγοι ἰσχυρίστηκαν ὅτι οἱ ἀποδείξεις γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ καμιά σχέση δέν ἔχουν στήν ἀνάπτυξη τῆς δογματικῆς διδασκαλίας¹⁶. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν ἔκαναν τόν κόπο νά διαβάσουν τή Δογματική τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Καί ἡ ἐξήγηση εἶναι ἀπλή· ἀνυποψίαστοι στό ἔπακρο, παγιδεύτηκαν στήν διελκυστίνδα μεταξύ διαφωτιστῶν καί ἀκραιῶν θεολόγων, προσανατολισμένων σέ μιὰ προτεσταντική ἀποκλειστικότητα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή φυσική καί τήν ὑπερφυσική ἀποκάλυψη, καταπῶς ἔχει ἐπικρατήσει τούτη ἡ διάκριση, ὡς μή ὄφειλε, μεταξύ δύο ἀποκαλύψεων. Οἱ μὲν ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ πληροφορία γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ εἶναι χαραγμένη στό λόγο καί τή φύση, καί καμιά ἀπευθείας ἀποκάλυψη θεϊκή στήν ἱστορία δέν ὑπάρχει· οἱ δέ ἐπέμεναν ὅτι τά πάντα, πού σκέφτεται ὁ ἄνθρωπος γιά τό Θεό, εἶναι εἰδῶλα, καί ὅτι ὁ Θεός γνωρίζεται μονάχα μέσω τῆς ἀποκάλυψης του στήν ἱστορία. Περιώ-
 νυμη εἶναι, λόγου χάρη, ἡ ἄποψη τοῦ διαφωτιστῆ Voltaire, πού ἔλεγε ὅτι, ὅσο βέβαιος εἶναι κανεῖς γιά τήν ὑπαρξη τοῦ ρολογᾶ βλέποντας τό ρολοῖ πού κατασκεύασε, τόσο βέβαιος ὀφείλει νά εἶναι γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ ἀντικρίζοντας τόν κό-

κάπου ὑπάρχει Θεός.

Φίλοι σκύλοι μου μήν κλαῖτε

μές στή συμφορά νά λέτε:

κάπου ὑπάρχει Θεός.

16. Ἀτυχῶς καί στό εὐσύννοπτο ἐγχειρίδιο Δογματικῆς τοῦ Ἰωάννη Καρμίρη δέν ἀπαντοῦν ἀποδείξεις περί Θεοῦ, μήτε λέγεται γιά ποιό λόγο ἀπουσιάζουν.

σμο πού δημιούργησε. Ἐπὶ τὴν ἄλλη πλευρά χαρακτηριστική εἶναι ἡ θέση τοῦ νεότερου διαλεκτικοῦ θεολόγου, τοῦ K. Barth, πού τόνιζε μέ ἀνυποχώρητη ἔμφαση ὅτι ὁ Θεός μονάχα μέσω τοῦ Θεοῦ μπορεῖ νά γίνει γνωστός στόν ἄνθρωπο.

Ὅμως, κατά τή βιβλική καί πατερική διδασκαλία, ὑφίσταται αὐτή ἡ διάκριση ἀνάμεσα στή φυσική καί τήν (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη; Ἐξάπαντος ὄχι· τέτοια διάκριση δέν μπορεῖ νά ἐντοπίσει κανεῖς, ἂν διαβάξει μέ προσοχή καί στό σύνολό τους τά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα. Ἡ ἀποκάλυψη, ὡς φανέρωση τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο, δέν γίνεται ἀπλῶς καί μόνο γιά νά μάθει ὁ ἄνθρωπος ὅ,τι ἀφορᾷ τόν προορισμό του μέσω τῶν θεϊκῶν θελημάτων, ἀλλά γιά νά ὑφίστανται, νά κινουῦνται καί νά προάγονται τά πάντα. Οὐσίωση, ζωοποίηση, γνώση εἶναι τά ἀποτελέσματα τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, πράγμα πού εἶναι φυσική συνέπεια τῆς ἴδιας τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου ἐκ τοῦ μή ὄντος, ὅπως θά ἀναπτυχθεῖ τοῦτο παρακάτω στόν οἰκεῖο τόπο. Ἡ ἀποκάλυψη, λοιπόν, μέσω διαρκῶν ἐνεργειῶν ὡς θεοφανειῶν εἶναι μία συνεχῆ παρουσία τοῦ φύσει ἀπρόσιτου Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἐπομένως φυσική καί (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη εἶναι δύο πράγματα λειτουργικά καί ὀργανικά συνδεδεμένα, ἀσυγχύτως καί ἀτρέπτως, ἀχωρίστως καί ἀδιαιρέτως θά ἔλεγα, κάνοντας λεκτική κατάχρηση ὄρων τῆς τέταρτης οἰκουμενικῆς συνόδου. Ὅποιαδήποτε δραστική στάση ἢ ἀμβλυνση ὡς πρός τή δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου νά ἐπικοινωνήσῃ μέ τή θεία παρουσία στόν κόσμο ἀφορᾷ ταυτόχρονα καί τή μιά καί τήν ἄλλη ἀποκάλυψη, κι ἀκόμη καλύτερα· ἀφορᾷ τή μιά καί μοναδική ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἐπομένως, ὑπό τό πρίσμα τῆς βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας, κανεῖς δέν βρίσκεται σέ δίλημμα νά ἐπιλέξει τή μιά καί νά ἀπορρίψει τήν ἄλλη. Ἀπεναντίας, ὅσοι ἐνστερνίζονται τό φιλοσοφικό

πνεῦμα τοῦ Διαφωτισμοῦ ἀσπάζονται κατ' ἀποκλειστικότητα τή λεγόμενη φυσική ἀποκάλυψη, ἐνῶ οἱ ἀκραῖοι διαλεκτικοί θεολόγοι –μεταξύ αὐτῶν διακρίνονται καί μερικοί ὀρθόδοξοι– θεωρώντας μιά τέτοια ἀποκάλυψη ὡς προῖόν φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ περιορίζονται στήν (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη σέ ὄρια στεγανά καί περιχαρακωμένα. Ὑπό τήν περιπέτεια μιᾶς τέτοιας διεκυστίνδας καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι οἱ ἀποδείξεις περί Θεοῦ ἀποδίδονται στούς φιλοσόφους τῆς φυσικῆς ἀποκάλυψης καί ἀποκλείονται ἀπό τή δογματική διδασκαλία, πού ἔτσι ἀναφέρεται μόνο στήν (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη. Προφανῶς ἡ ἀποψη αὐτή δέν μπορεῖ νά ἐναρμονιστεῖ μέ τή βιβλική καί τήν πατερική θεολογία. Ὅποιος κρατάει γιά τόν ἑαυτό του τή μιά ἀπό τίς δύο ἀποκαλύψεις ἔχει στά χέρια του ἕνα κομμάτι ἐνός ἀκρωτηριασμένου σώματος. Στήν προκειμένη περίπτωση πρέπει νά ἀποκλειστεῖ καί μιά τρίτη ἀποψη ὡς μή ὀρθόδοξη. Ρωμαιοκαθολικοί καί ὀρθόδοξοι δογματολόγοι σέ νεότερα ἐγχειρίδια *Δογματικῆς* ἰσχυρίζονται ὅτι φυσική καί (ἱστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη ἀποτελοῦν δύο αὐτόνομες περιοχές σέ μιά ἐπάλληλη καί ἀλληλοδιάδοχη σχέση. Μέ ἄλλα λόγια ὡς ἕνα σημεῖο –καί μόνος του– ὁ ἄνθρωπος πορεύεται στή θεογνωσία μέσω τῆς φυσικῆς ἀποκάλυψης, καί ἔπειτα μόνο μέ τή σκυτάλη τῆς (ἱστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης μπορεῖ νά ἔχει τήν ὀρθή θεογνωσία. Ὅμως, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε πρωτύτερα, κατά τή βιβλική καί πατερική θεολογία δύο τέτοια ἐπάλληλα καί αὐτόνομα στρώματα διόλου δέν εὐσταθοῦν. *Λογική καί φυσική πραγματικότητα* δέν ἀνάγουν πρός τό Θεό ἐρήμην τοῦ Θεοῦ, δηλαδή τῆς φανέρωσής του. Λόγου χάρη, ἡ περιώνυμη ρήση τοῦ ψαλμωδοῦ, *Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ*, ἐνῶ θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς μιά διατύπωση *κοσμολογικῆς ἀπόδειξης* γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ, κατά κανένα τρόπο δέν ἀποτελεῖ

προϊόν μιᾶς ἀπλῆς στοχαστικῆς σκέψης, ἀλλὰ ἐμπειρίας ἑνὸς ἀνθρώπου πού ζεῖ στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μιᾶς κοινότητος, ὅπου ἀκούγεται ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Τό ἴδιο ἰσχύει γιὰ ὅλες τὶς παρόμοιες ἐκφράσεις στὰ βιβλικά καὶ πατερικά κείμενα¹⁷.

Ὡστόσο ἢ μέσω τῶν θεοφανειῶν –καὶ ὀλάκερη ἢ κτίση εἶναι μιὰ θεοφάνεια– παρουσία καὶ φανέρωση τοῦ Θεοῦ κατὰ κανένα τρόπο δέν σημαίνει κατάργηση ἢ ἀντικατάσταση τῆς λογικῆς καὶ φυσικῆς ἰκανότητος τοῦ ἀνθρώπου. Μέσω τοῦ νοῦ καὶ τοῦ λόγου καὶ τῆς συνολικῆς ὑπαρξιακῆς ὄντοτητάς του ὁ ἄνθρωπος ἐπικοινωνεῖ μέ τῆ θεία παρουσία. Γι' αὐτό στή δογματικὴ διδασκαλία, δηλαδή στήν *κατ' ἀκρίβειαν* παράθεση τῶν δογμάτων, ἄκρως θεμιτὴ εἶναι ἢ μέ φιλοσοφικό τρόπο διατύπωση τῆς *κοσμολογικῆς καὶ τελολογικῆς ἀπόδειξης*¹⁸, λόγου χάρι, γιὰ τὴν ὑπαρξὴ Θεοῦ. Ἀλλά

17. Βλ. ἐνδεικτικά *Ψαλμ.* 18,2: «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τό στερέωμα». *Ἐβρ.* 3,4: «Πᾶς γὰρ οἶκος κατασκευάζεται ὑπὸ τινος, ὁ δὲ πάντα κατασκευάσας Θεός». Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36, 32CD: «Τοῦ μὲν γὰρ εἶναι Θεόν, καὶ τὴν πάντων ποιητικὴν τε καὶ συνεκτικὴν αἰτίαν, καὶ ὄψις διδάσκαλος, καὶ ὁ φυσικὸς νόμος· ἢ μὲν τοῖς ὀρωμένοις προσβάλλουσα καὶ πεπηγῶσι καλῶς καὶ ὀδεύουσι, καὶ ἀκινήτως, ἵνα οὕτως εἶπω, κινουμένοις καὶ φερομένοις· ὁ δὲ διὰ τῶν ὀρωμένων καὶ τεταγμένων τὸν ἀρχηγὸν τοῦτον συλλογίζόμενος. Πῶς γὰρ καὶ ὑπέστη τόδε τό πᾶν, ἢ συνέστη μὴ Θεοῦ τὰ πάντα οὐσιώσαντος καὶ συνέχοντος;». Ἰωάννου Δανασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,3 PG 94, 796 D-797A: «Τί τό τάξαν τὰ οὐράνια καὶ ἐπίγεια, ὄσα τε δι' ἀέρος καὶ ὄσα καθ' ὕδατος, μᾶλλον δὲ τὰ πρὸ τούτων, οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ ἀέρα καὶ φύσιν πυρός τε καὶ ὕδατος; τίς ταῦτα ἔμιξε καὶ ἔμερισε; τί τό ταῦτα κινήσαν καὶ ἄγον τὴν ἄληκτον φορὰν καὶ ἀκώλυτον; Ἄρ' οὐχ ὁ τεχνίτης τούτων καὶ λόγον ἐνθεῖς πᾶσι, καθ' ὁ πᾶν φέρεται τε καὶ διεξάγεται;».

18. Κατὰ τὴν τυπικὴ ἀριστοτελικὴ Λογικὴ πολὺ σωστά οἱ ἀποδείξεις αὐτές –ἐνδείξεις τὶς ἀποκαλοῦν μερικοὶ θεολόγοι χωρὶς νά προσέξουν ὅτι ὁ Ἰωάννης Δανασκηνὸς τὶς ὀνομάζει ἀποδείξεις, μιὰ καὶ τὶς ἐντάσσει

οί αποδείξεις αυτές είναι οργανικά ένταγμένες σ' αυτή τή διδασκαλία, πού αποτελεί καρπό τῆς ἐκκλησιαστικῆς πείρας. Κατά κανένα τρόπο δέν μποροῦν φυσική καί (ιστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη νά αὐτονομηθοῦν, καί ὡς αὐτονομημένες νά θεωροῦνται βιβλική καί πατερική διδασκαλία· ἀποτελεοῦν μέλη ἑνός ζωντανοῦ σώματος σωτηριωδῶν γεγονότων. Αὐτονομημένες ἢ φυσική καί ἢ (ιστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη μοιάζουν νά ἔναι, ὅπως εἰπώθηκε, δυό κομμάτια ἑνός ἀκρωτηριασμένου σώματος. Ὡστόσο οἱ φιλόσοφοι μποροῦν νά ἀντλοῦν ἀποδείξεις τῆς φυσικῆς ἀποκάλυψης γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ, οἱ θεολόγοι ὁμως ὀφείλουν νά βλέπουν στά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα τήν ἁρμονική ἐνότητα φύσης καί ὑπερφύσης, φυσικῆς καί μεταφυσικῆς, σώματος καί ψυχῆς τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, καί ἔτσι νά προβάλλουν τήν ὀργανική ἐνότητα φυσικῆς καί (ιστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης. Ἀκόμη καί ἕνας διαφωτιστής, λόγου χάρη, κατά τό πνεῦμα τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας, ὅταν ἀπορρίπτει τήν (ιστορική) ὑπερφυσική ἀποκάλυψη καί ἰσχυ-

ὀργανικά στά γεγονότα τῆς ἀποκάλυψης- ἀποτελοῦν λήψη τοῦ ζητουμένου (*petitio principii*). Ἡ κοσμολογική ἀπόδειξη στηρίζεται στήν ἀρχή ὅτι κάθε πράγμα, πού δέν εἶναι αὐθύπαρκτο, ὡς αἰτιατό ἀνάγει κάπου ἄλλοῦ τήν αἰτία προέλευσός του. Ὑστερα ἀπό μιά ἀλυσίδα αἰτιῶν καί αἰτιατῶν ὀδηγεῖται κανεῖς κατά λογική ἀναγκαιότητα σέ μιά ἀναίτια αἰτιώδη ἀρχή τῶν πάντων. Ἐτσι ὁ κόσμος, πού δέν φαίνεται νά ἔχει τήν αἰτία τῆς ὑπαρξης του στόν ἑαυτό του, τήν ἔχει ἔξω ἀπό τή δική του περιοχή. Ἐξάλλου ἡ τελολογική ἀπόδειξη ἐπισημαίνοντας καταρχήν τήν τάξη καί τό σκοπό ἐντός τοῦ κόσμου, ἐπιβάλλει λογικά τό γεγονός ὅτι κάποιος νοῦς ἔφτιαξε τόν ἁρμονικό κόσμο, καί ἐπομένως ἡ δημιουργία δέν ὀφείλεται σέ μιά ἄσκοπη τυχαιότητα. Ἡ ψυχολογική, ἢ ἱστορική καί ἢ ἠθική ἀπόδειξη γιά τήν ὑπαρξη Θεοῦ δέν μποροῦν νά ἐντοπιστοῦν μέ τρόπο ἀποσαφηνισμένο στά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα· μονάχα ἀπό ὀρισμένες ἐμμεσες ἐρμηνεῖς θά μποροῦσε κανεῖς νά ἐντοπίσει αυτές τίς ἀποδείξεις, οἱ ὁποῖες ἀποτελοῦν λογικά κατασκευάσματα νεότερων δογματολόγων.

ρίζεται ότι ασπάζεται την ύπαρξη Θεοῦ μόνο μέσω τῆς λογικῆς καί φυσικῆς πραγματικότητας, καί αὐτός ἔχει αὐτή τή γνώση ἀπό τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Αὐτό ἐξάγεται ἀπό τή σωστή ἀνάγνωση τῶν βιβλικῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων.

Ἐπομένως οἱ ἀποδείξεις γιά τήν ύπαρξη Θεοῦ, ὡς συλλογιστικές διατυπώσεις, εἶναι ἄκρως θεμιτό νά ἐντάσσονται στήν ἀνάπτυξη τῶν θεμάτων τῆς *Δογματικῆς*. Τοῦτο ἄλλωστε, ὅπως εἰπώθηκε, ἔκανε καί ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός. Ὅμως σ' αὐτές τίς ἀποδείξεις δέν εἶναι δυνατό νά ἐντοπίσει κανεῖς μήτε ν' ἀποδεχτεῖ καί τήν *ὄντολογική ἀπόδειξη* τῆς σχολαστικῆς θεολογίας, μιά καί δέν μπορεῖ νά ἐναρμονιστεῖ μέ τίς προϋποθέσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ἡ ἀπόδειξη αὐτή ὑποστηρίχθηκε μέ ἐπιμονή ἀπό τόν Ἄνσελμο Καντερβουρίας κατά τό 12^ο αἰῶνα καί ἀπορρέει ἀπό τά *universalia*, δηλαδή τίς γενικές ἔννοιες, τῆς *πραγματοκρατίας* (*realismus*). Σύμφωνα μέ τή θεωρία αὐτή οἱ γενικές ἔννοιες, πού βρίσκονται σχηματικά στό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ἔχουν ἔξω ἀπ' αὐτόν ἓνα πραγματικό ἰδεατό ἀντίκρισμα. Ἐπομένως, κατά τή θεωρία αὐτή πάντοτε, ἐφόσον ὁ ἄνθρωπος ἔχει στό νοῦ του τήν παράσταση ἑνός τελειότατου ὄντος, τοῦτο βρίσκεται καί ἔξω ἀπ' αὐτόν. Ὅμως τέτοια ἰδεατά πρότυπα, γενικές ἔννοιες καί πλατωνικά ἀρχέτυπα, δέν εἶναι δυνατό, κατά τήν ὀρθόδοξη θεολογία, νά παρεμβάλλονται μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου. Ὁ Θεός σχετίζεται μέ τόν κόσμο μόνο μέσω τῶν ἐνεργειῶν του. Δέν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο ἀνάμεσα στό Θεό καί τά κτίσματα, μήτε κτιστές ἰδέες μήτε ἄλλα ὅποιαδήποτε ἀρχέτυπα. Ἀλλιῶτα κοντά στό Θεό θά ὑπῆρχαν ποικίλα εἰδῶλα, κάτι πού δέν θά μποροῦσε κατά κανένα τρόπο ν' ἀποδεχτεῖ ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία.

Μία καί μοναδική, λοιπόν, εἶναι ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία, καί ὀργανικά εἶναι συνυφασμέ-

νες ή φυσική και ή (ιστορική) υπερφυσική αποκάλυψη. Ἡ καλύτερα ή διαφοροποίηση αὐτή δέν εἶναι τίποτα ἄλλο, παρά ή δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου και ή ἀξιοποίησή της. Μὲ ἄλλα λόγια, ἄλλο πράγμα εἶναι ὁ πείρα μαθῶν και ἄλλο ἐκεῖνος πού ἔχει ἀπλῶς μιά γνώση σέ ὄ,τι ἀφορᾷ τό Θεό και τήν ὑπαρξή του, ὅπως μέ χαρακτηριστικές εἰκόνες ἀποφαίνεται ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς συνεχίζοντας τήν προηγούμενή του πατερική παράδοση. Ἡ φωτιά, ἄν σκεπαστεῖ μέ ἕνα ἀδιαφανές σῶμα, μπορεῖ νά ζεσταίνει αὐτό και τό γύρω χῶρο, ἀδυνατεῖ ὁμως νά τόν φωτίζει· ἔτσι και ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου, ὅταν εἶναι καλυμμένος μέ φθοροποιά πάθη, μπορεῖ νά ἔχει γνώση τοῦ Θεοῦ, δέν κατέχει ὡστόσο τήν καθαρτική φωτιστική του ἐνέργεια. Πρέπει νά πάθει, λοιπόν, κανείς τά θεῖα, νά εἶναι παθός και μαθός μέ ἀπλά λόγια, και μόνο ἔτσι ἔχει γνώση και ὄραση τοῦ Θεοῦ, εἴτε εἶναι προφήτης εἴτε ἅγιος εἴτε ἀπλός πιστός στήν περιρρέουσα μυστηριακή ἀτμόσφαιρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Καί συνεχίζει ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς· ἐκεῖνος πού στερεῖται τή μέσω τῆς ζωῆς θεῖα ἐμπειρία, δέν εἶναι ὁ πείρα μαθῶν· ἔτσι θεωρεῖ τό Θεό μονάχα λογικά και μοιάζει μέ τόν τυφλό, πού αἰσθάνεται τή θερμότητα τοῦ ἡλίου, δέν μπορεῖ ὁμως νά ἀντιληφθεῖ τή φαιδρότητά του¹⁹. Οἱ τόσο χαρακτηριστικές αὐτές

19. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ὑπέρ τῶν ἱερῶς ἡσυχάζοντων, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα (ἐπιμέλεια Π. Χρήστου), τόμος Α΄, Θεσσαλονίκη 1962, σελ. 418-419: «Ὡσπερ δέ τό πῦρ, ἄν ἐπικαλυφθῆ δι' ὕλης οὐ διαφανοῦς, θερμαίνειν μέν αὐτήν δύναται, φωτίζειν δέ οὐχί, οὕτω και ὁ νοῦς, ὅταν ἐπικείμενον ἔχη τό ζοφῶδες κάλυμμα τῶν πονηρῶν παθῶν, γνῶσιν μέν παρέχειν δύνατ' ἄν, ἀλλ' οὐχί και φῶς». «Οἱ δέ τῶ μὴ παθεῖν τά θεῖα, μὴδ' ἰδεῖν μὴδαμῶς πιστεύοντες ὡς φῶς ὑπέρ φῶς ὀρᾶσθαι τόν Θεόν, ἀλλά λογικῶς μόνον θεωρεῖσθαι, τυφλοῖς εἰκόσιν, οἱ τῆς τοῦ ἡλίου θερμῆς μόνῆς ἀντιλαμβανόμενοι τοῖς ὀρῶσιν ἀπιστοῦσιν ὄτι και φαιδρός ἐστίν ὁ ἡλιος». Βλ. τοῦ αὐτοῦ Ἐλεγχος τῶν συμβαινόντων ἀτόπων, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Α΄, σελ. 644: «Μόνος γάρ ὁ πείρα μαθῶν οἶδε τὰς ἐνεργείας τοῦ Πνεύματος, κατὰ τόν Μέγαν Βασίλειον».

παραστάσεις ἐπισημαίνουν καταρχήν τή μιά καί μοναδική ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, καί τελικά μᾶς λένε ὅτι ἡ λεγόμενη φυσική ἀποκάλυψη, μέ τή λογική καί τίς ἀποδείξεις, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά ἡ ἴδια ἡ δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου. Τούτη ἡ δεκτικότητα παραμένει εἴτε κανεῖς μετέχει εἴτε δέν μετέχει στήν *πέιρα* τῆς θείας παρουσίας. Παραδόξως μερικοί νεότεροι ὀρθόδοξοι θεολόγοι νομίζουν ὅτι ἡ πατερική θεολογία, ὡς καρπός τῶν χαρισμάτων καί τῆς θείας ἐμπειρίας, εἶναι ἀσυμβίβαστη μέ τήν ἐπιστήμη καί τή φιλοσοφία. Προφανῶς δέν ἔχουν κατανοήσει αὐτές τίς εἰκόνες τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ καί τῶν ἄλλων πατέρων – ἴσως καί δέν τίς ξέρουν. Ὅταν γίνεται κανεῖς μέ τά θεῖα *λόγια*, μέ τήν ὄραση Θεοῦ καί τό θεῖο φωτισμό *παθός καί μαθός* δέν παύει ἐν οὐδενί *καί κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς* νά σκέφτεται καί νά δρᾷ, ὅπως πάντοτε, λογικά, ἐπιστημονικά καί φιλοσοφικά. Γι' αὐτό ἡ θεολογία, ὡς χαρισματική καί ἐπιστημονική λειτουργία, ὑστερογενῶς μπορεῖ κάλλιστα νά ἐπιβάλλει συλλογιστικῶς ἀρχές φιλοσοφικές.

Ἴσως ἐρωτήσει κανεῖς ἄν ὄλα τά παραπάνω μποροῦν νά στηριχτοῦν στήν ἔρευνα καί τήν ἐρμηνεῖα βιβλικῶν καί πατερικῶν κειμένων. Νομίζω ὅτι τοῦτο εἶναι κατά πάντα δυνατόν· ἀρκεῖ τά κείμενα, καί κυρίως τά βιβλικά, νά μὴν ἐρμηνεύονται μέ μεταφορικές καί ἠθικίζουσες παραστάσεις σάν νά ἔναι κάποια ποιηματάκια. Καί ἐννοῶ τούς ὄρους, λόγου χάρη, *φῶς, ὄραση, δόξα, ζωή, μεταμόρφωση, ἐνέργεια* κτλ. κτλ. Βέβαια, εἶναι ἔτσι κι ἄλλιῶς θεμιτή κάθε ἐρμηνευτική ἀποψη τῶν σύγχρονων θεολόγων, πού χρησιμοποιοῦν ἱστορικοκριτικά δεδομένα, ἀλλά εἶναι σίγουρο ὅτι ἡ Ἐκκλησία μέ τό θεολογικό, λειτουργικό καί καλλιτεχνικό πλοῦτο, χωρίς ν' ἀπορρίπτει τά ἐπιστημονικά κριτήρια, ἀπέφυγε ἐρμηνεῖες τῶν βιβλικῶν κειμένων μέ μεταφορικές καί ἠθικίζουσες σημασίες, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει τό ἐπιστημονικό ἐρώτημα

παραμένει ἀμείλιχτο, ἄν οἱ συγγραφεῖς αὐτῶν τῶν κειμένων, ζώντας στό περιρρέον κλίμα μιᾶς χαρισματικῆς κοινότητας καί ὄντας οἱ ὀρῶντες τή φωτοδοτική δόξα καί τά μυστήρια τῆς θείας βασιλείας, θά μπορούσαν νά δεχτοῦν ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου καί ὄχι ἐνεργειακή. Ἐδῶ ἐπιθυμῶ νά κλείσω μέ μιά παρένθεση. Ὑπό τό παραπάνω πρίσμα μπορούμε, χωρίς τίς πολυπλοκότητες τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν καί μέ τό ξυράφι τοῦ Ὀκκαμ, νά καταλάβουμε ποιά ἦταν ἡ βασική διαφορά στή διαμάχη σχολαστικῶν ἀντισηχαστῶν καί ἡσυχαστῶν τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ κατά τό 14^ο αἰῶνα. Οἱ σχολαστικοί μέ τή *διαλεκτική μέθοδο* ἀποδέχονταν ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου, ἐνῶ οἱ ἡσυχαστές παλαμικοί μέ τήν *ἀποδεικτική μέθοδο*, πού στηρίζεται στά ἔργα καί στό λόγο, ἀσπάζονταν ἐπιμόνως μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου τήν ἐνεργειακή σχέση. Ἐπομένως, διαλέγετε καί παίρνετε!

3. Θεός τρισυπόστατος

Τό χριστιανικό παράδοξο ἢ τό παράδοξο τῆς ἀποκάλυψης εἶναι ἡ διδασκαλία γιά Θεό ἀπρόσιτο καί προσεγγιζόμενο, ριζικά ἀνόμοια ὡς πρὸς τή φύση του, σέ σχέση μέ ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα, καί συνάμα παρόντα οὐσιώνοντας, συνέχοντας καί ζωοποιώντας τά πράγματα τῆς κτίσης καί τά γεγονότα τῆς ἱστορίας. Τοῦτον τό Θεό προβάλλουν ἡ ζωή καί τά μνημεῖα τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή τό βιβλικό καί ἐκκλησιαστικό Θεό. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τήν τρισυπόστατη μονάδα, δηλαδή τόν τρισυπόστατο ἢ τριαδικό Θεό. Πλεῖστοι ὄσοι διανοούμενοι καί οὐκ ὀλίγοι θεολόγοι, ἀκόμη καί ἀπλοῖκοι ἄνθρωποι, δέχονται ὅτι ὁ τριαδικός Θεός εἶναι ἀπλῶς μιά θεωρητική σύλληψη μέ λίγο ἢ πολύ σεβασμό σ' ἓνα μᾶλλον διανοητικό μυστήριο, πού

ἀπαιτεῖ μιά θυσία τοῦ λογικοῦ (*sacrificium intellectus*). Τό ἐντελῶς ἀντίθετο συμβαίνει. Ὁ τριαδικός Θεός ἀναδύεται ἀπό τίς ἱστορικές κοινότητες τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἱστορικός καί ἄκρως κοινωνικός. Ἔτσι, ἐνῶ γίνεται ἀποδεκτός ὡς ἀπρόσιτος καί ὑπερβατικός κατά πάντα, ἐκτοπίζει ἀνυποχώρητα τόν αὐτάρκη, ἀκίνητο καί ἰδεατό Θεό φιλοσοφικῶν ἀντιλήψεων· ἐξαφανίζει τίς ἐπιμέρους φυσικές καί ἰδεατές θεότητες, καί μέ τήν παρουσία του σέ ὀλάκερο τόν κόσμο ἐπιβάλλει μιά χαρακτηριστική οἰκουμενικότητα· παρέχει ζωή καί κίνηση στά πάντα, ἀφοῦ ὁ ἴδιος εἶναι Θεός ζωντανός, πηγὴ ἀδαπάνητη κάθε ἐνέργειας, κατά τίς τόσο φωτεινές εἰκόνες τῶν βιβλικῶν κειμένων τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης. Ἐνας ἄρρηκτος, λοιπόν, συνδυασμός ἀπρόσιτου καί προσεγγιζόμενου Θεοῦ ὑπάρχει, τοῦ ὁποίου οἱ παραστάσεις ξεκινᾶνε ἀπό σαφῶς ἱστορικά καί κοινωνικά δεδομένα καί δέν λυμαίνονται τό νόμο τῆς ταυτότητας ἢ τῆς (μὴ) ἀντίφασης, μιά καί ἀναπαύονται στό νόμο τῆς συνάρτησης. Ὁ πρῶτος νόμος εἶναι τῆς ἀριστοτελικῆς λογικῆς καί ὁ δεύτερος τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Εἰπώθηκε πρωτύτερα, στήν *Εἰσαγωγή*, ὅτι ὁ Θεός ὡς κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνικός εἶναι τριαδικός, καί ὡς τριαδικός εἶναι κινητικός, ἱστορικός καί κοινωνικός. Πρόκειται γιά μιά χαρακτηριστική ταυτολογία. Πῶς θά ἦταν δυνατόν ὁ κατά πάντα ὑπερβατικός Θεός τῆς βιβλικῆς ἱστορίας, ὁ χορηγός τῆς ζωῆς καί τῆς κίνησης, αὐτός πού καταλύει κάθε ἐπιμέρους φυσική καί ἰδεατή θεότητα, νά μὴν εἶναι ὁ ἴδιος ὁ *Ζῶν καί κινούμενος*, ὁ *ᾧν καί διαλεγόμενος* πρωτίστως μέ τόν ἑαυτό του, καί νά μὴ φανερόνεται μέ ἐνέργειες καί ἔργα στήν κτίση καί τήν ἱστορία; Τοῦτες εἶναι οἱ προϋποθέσεις τῆς τριαδικότητας –καί ὄχι ἀφηρημένες συλλήψεις–, πού μέσω τῶν θεοφανειῶν, ὅπως τίς ἐρμηνεύει ἡ πατερική θεολογία, ἀποσαφηνίζονται πλήρως. Περί τῶν θεοφανειῶν ὁμως θά γίνῃ λόγος στόν οἰκειό τόπο.

Βιβλική και πατερική θεολογία αποφαίνεται κατηγορηματικά ότι ο τριαδικός Θεός, απρόσιτος κατά πάντα –περί αυτού κάνουν λόγο πάμπολλες ρήσεις της Ἀγίας Γραφῆς και ἄλλες τόσες χαρακτηριστικές εἰκόνες– αποτυπώνεται στήν κτίση και τήν ἱστορία ὡς ζωντανή παρουσία. Γιὰ τοῦτο τό λόγο, κατά τόν ἄρρηκτο δεσμό ἄλλωστε φυσικῆς και (ἱστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης, ὀλάκερη ἡ κτίση εἶναι μιὰ ἐπιβλητική θεοφάνεια, πού αἶρει τά σύνορα μεταξύ ὄρατῶν και ἀοράτων. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα ὅτι μιὰ τέτοια ἐρμηνεία περί θεοφανείας δέν θά μπορούσε νά γίνει ἀποδεκτή, ἂν ἡ βιβλική και πατερική θεολογία ἀποδεχόταν ἠθική σχέση Θεοῦ και κόσμου και ὄχι ἐνεργειακή. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, συμπυκνώνοντας ἄριστα τό πεντόσταγμα βιβλικῶν και πατερικῶν κειμένων, μέ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα περιγραφή μᾶς λέει ὅτι ἡ αἰτία, ἡ ποικιλομορφία (φανέρωση σοφίας) και ἡ κίνηση (φανέρωση ζωῆς) τῶν ὄντων και ὄλης τῆς κτίσης φανερώνουν και ἐξυμνοῦν τόν τριαδικό Θεό²⁰. Ἡ ἐμμονή τῆς πατερικῆς θεο-

20. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περί διαφόρων ἀπόρων* PG 90, 296BC: «Ὡς γάρ ἐκ τῶν ὄντων τὸν κυρίως ὄντα Θεὸν ὅτι ἔστι πιστεύομεν· οὕτως και ἐκ τῆς τῶν ὄντων οὐσιώδους κατ' εἶδος διαφορᾶς τὴν κατ' οὐσίαν ἐμφυτον αὐτοῦ Σοφίαν ὑφεστῶσαν, και τῶν ὄντων συνεκτικὴν διδασκόμεθα. Καί πάλιν, ἐκ τῆς οὐσιώδους κατ' εἶδος τῶν ὄντων κινήσεως, τὴν κατ' οὐσίαν ἐμφυτον αὐτοῦ ζωὴν ὑφεστῶσαν, και τῶν ὄντων συμπληρωτικὴν μανθάνομεν ἐκ τῆς κατὰ τὴν κτίσιν σοφῆς θεωρίας τὸν περὶ τῆς Ἀγίας Τριάδος, Πατρὸς λέγω, και Υἱοῦ και Ἀγίου Πνεύματος, λόγον, λαμβάνοντες· Θεοῦ γάρ ἀίδιός ἐστιν ὡς ὁμοούσιος δύναμις ὁ Λόγος, και θεϊότης ἀίδιος τὸ Πνεῦμα Ἅγιον. Κατάκριτοι τοιγαροῦν οἱ μὴ συνδιδασθέντες ἐκ τῆς τῶν ὄντων θεωρίας, τὴν αἰτίαν τῶν ὄντων, και τὰ κατὰ φύσιν τῆς αἰτίας ἴδια, τὴν δύναμιν λέγω και τὴν θεϊότητα. Βοᾷ τοίνυν ἡ κτίσις διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ποιημάτων, και ὁλον ἀπαγγέλλει τοῖς νοερώς δυναμένοις ἀκούειν τὴν ἰδίαν αἰτίαν τριαδικῶς ὑμνουμένην· λέγω δὲ τὸν Θεὸν και Πατέρα και τὴν ἄφραστον αὐτοῦ δύναμιν και θεϊότητα, ἦγουν τὸν μονογενῆ Λόγον και τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον. Ταῦτα γάρ ἐστι τὰ ἀόρατα

λογίας σ' αὐτή τήν ἐρμηνεία περί θεοφανείας ἐξηγεῖται μόνο ἀπό τό ὅτι ἀποσκοπεῖ νά καταδείξει ὅτι ὁ τριαδικός Θεός εἶναι ἱστορικός, κοινωνικός καί κινητικός.

Ἐξάλλου ὑπό τό πρίσμα τῆς ἱστορικοδογματικῆς ἐρευνας εἶναι πολύ ἀπλό καί γνωστό ὅτι ὁ λατρευτικός πλοῦτος τῆς Ἐκκλησίας μέ πολύ συγκεκριμένο τρόπο καί μέ ἀπαράμιλλο καλλιτεχνικό ντύμα ὑμνεῖ καί προβάλλει τόν τριαδικό Θεό, πού φωτίζει, θεραπεύει καί ἀνακαινίζει τά πάντα μέ τήν εὐδοκία τοῦ Πατέρα, ὡς προκαταρκτικῆς αἰτίας, μέ τήν αὐτουργία τοῦ Υἱοῦ καί μέ τή συνεργία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί τοῦτο συμβαίνει στά πρῶτα κιόλας βήματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ὅπως ἄλλωστε μαρτυροῦν τό γεγονός διάσπαρτα σπαράγματα κειμένων σέ βιβλία τῆς Κ. Διαθήκης. Βαπτιστήρια σύμβολα, βαπτισματικές ὁμολογίες, λειτουργικά κείμενα, προερχόμενα ἤδη ἀπό τούς πρώτους αἰῶνες, ἀποτυπώνουν τήν πίστη στόν τριαδικό Θεό, ὑπερβατικό καί

τοῦ Θεοῦ, τὰ ἀπό τῆς κτίσεως τοῦ κόσμου νοήσει καθορώμενα». Βλ. ἐνδεικτικά Ρωμ. 1,20: «Τὰ γάρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀπό κτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασιν νοούμενα καθορᾶται, ἥ τε αἰδῖος αὐτοῦ δύναμις καί θεϊότης, εἰς τό εἶναι αὐτούς ἀναπολογήτους...». Εἶναι πολύ γνωστό ὅτι ὁ διαλεκτικός θεολόγος Κ. Barth μέ τό περὶνυμο Ἑπόμνημά του στήν Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολή (*Der Römerbrief*), τό 1918, ἀνέτρεψε παντελῶς τή φυσική θεολογία τοῦ Προτεσταντισμοῦ καί ἀπέρριψε κάθε ἔννοια φυσικῆς ἀποκάλυψης. Ἐπομένως θά διαφωνοῦσε μέ τήν παραπάνω ἐρμηνεία τῆς πατερικῆς θεολογίας, ὅπως τό ἴδιο θά ἔκαναν καί ἀρκετοὶ ἄλλοι βιβλικοὶ θεολόγοι. Προσωπικά φρονῶ ὅτι καί μέ τά ἱστοριοφιλολογικά κριτήρια δέν μπορεῖ κανεὶς νά ὑποστηρίξει πειστικά καί σοβαρά ὅτι στίς προθέσεις τοῦ Ἀποστόλου Παύλου ἦταν νά ἀποκλείσει τή φυσική ἀποκάλυψη, ἥ καλύτερα νά θέσει τέτοιο θέμα πού ἔθεσαν ἀργότερα πάσης φύσεως θεολόγοι. Μέ ἄλλα λόγια, ὁ τονισμός, σ' αὐτή τήν Ἐπιστολή, τῆς ἀνθρώπινης ἐξαχρείωσης δέν ἔχει καμιά σχέση μέ τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς κτίσης. Σ' αὐτό τό σημεῖο γιά νά κατανοήσει ὁ ἀναγνώστης τό πρόβλημα ὀφείλει ν' ἀνατρέξει στά ὅσα εἰπώθηκαν γιά τή σχέση φυσικῆς καί ὑπερφυσικῆς (ἱστορικῆς) ἀποκάλυψης.

προσεγγιζόμενο μέσω τῆς παρουσίας του στὸν κόσμο, ζωντανό, ἀγαπητικό καὶ προσωπικό²¹. Ἡ ἀπλότητα τῶν βαπτιστηρίων συμβόλων, πού δέν ἀντιμετώπιζε ἐξάπαντος τὴ μεταγενέστερη προβληματικὴ ἀκραίων αἰρετικῶν καὶ μεγάλων θεολόγων, ἔτσι κι ἀλλιῶς φανερῶνει τὸν ἀπρόσιτο βιβλικὸ Θεὸ καὶ τὴ ζωντανή μέσω ἐνεργειῶν παρουσία του στὸν κόσμο. Τοῦτο καταφαίνεται στὴ θεολογία Ἀπολογητῶν καὶ ἀντιαιρετικῶν θεολόγων²². Ἐπομένως στοὺς εὐχυμούς καρπούς μιᾶς ζωντανῆς ἱστορίας τῶν κοινοτήτων ὑπάρχει τὸ εὐπλαστο ὑλικὸ γιὰ τὸ ἔργο τῆς μεταγενέστερης λόγιας θεολογίας.

Ἐτσι ἀργότερα, κυρίως ἀπὸ τὸν 4^ο αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, μὲ τὴν ἐμφάνιση δεινῶν καὶ πεπαιδευμένων αἰρετικῶν, ὅπως ὁ Ἄρειος, ὁ Ἀέτιος, ὁ Εὐνόμιος, ὁ Ἀπολινάριος, ὁ Νεστόριος καὶ ἄλλοι, τὸ τριαδικὸ καὶ τὸ χριστολογικὸ δόγμα διατυπώνεται μὲ θεωρητικὸς τεχνικὸς ὅρους μιᾶς μεταπλασμένης

21. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Συζήτησις μὲ τὸν Πύρρον* PG 91, 320 BC. Βλ. λειτουργικά κείμενα καὶ σχετικὲς ἀπόψεις στὶς ἐργασίες: Παντελεήμονος Ροδοπούλου, Μητροπολίτου Τυρολόης καὶ Σερεντίου, *Μελέται Α'* (Κανονικά-Ποιμαντικά-Λειτουργικά-Οἰκουμενικά-Διάφορα), Θεσσαλονίκη 1993. Δέσπως Ἀθ. Λιάλιου, *Ἑρμηνεῖα τῶν δογματικῶν καὶ συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας - Ἑρμηνεῖα τῶν οἰκουμενικῶν συμβόλων καὶ τῶν συναφῶν ἱερῶν κανόνων* (Θεολογικὴ ἀνάλυση μὲ ἀναφορὲς στὶς πηγές), τόμος Α', Θεσσαλονίκη 1992, καὶ τῆς ἰδίας, *Ἑρμηνεῖα τῶν δογματικῶν καὶ συμβολικῶν κειμένων τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας*, τόμος Β', *Ἑρμηνεῖα τῆς Ἐκθέσεως τῶν Διαλλαγῶν, τῶν Β' καὶ Γ' Ἐπιστολῶν τοῦ ἁγ. Κυρίλλου πρὸς Νεστόριο καὶ συναφῶν ἰ. κανόνων τῆς Γ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου* (Φιλοσοφικὴ καὶ Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 27), Θεσσαλονίκη 1994.

22. Βλ. ἐνδεικτικὰ Εἰρηναίου, *Εἰς ἐπίδειξιν τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος* 3 (μετάφραση Ἰω. Καραβιδόπουλου, Θεσσαλονίκη 1965): «Ἐδέχθημεν τὸ βάπτισμα διὰ τὴν ἄφεσιν τῶν ἁμαρτιῶν εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Θεοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ τοῦ σαρκωθέντος Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν τῷ Ἁγίῳ Πνεύματι τοῦ Θεοῦ».

ἀριστουργηματικά φιλοσοφικῆς γλώσσας. Θεολογία καὶ θεοσπίσματα οἰκουμενικῶν συνόδων ἔχουν τὸν πρῶτο καὶ βασικό ρόλο μιᾶς ἐπεξεργασίας τῶν ἐκφρασμάτων τῆς ἐκκλησιαστικῆς πείρας. Καταρχὴν κρίνεται ἀναγκαῖο νὰ περιγραφοῦν οἱ αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων ἢ τῶν ὑποστάσεων τῆς Ἁγίας Τριάδας καθ'αυτῆς, στὴν ὑπερβατικὴ ἀπρόσιτη σφαῖρα θὰ λέγαμε, καὶ ἔπειτα ἡ σχέση τῆς Τριάδας πρὸς τὸν κόσμον μέ τὴν ἐνεργειακὴ παρουσία σ' αὐτόν. Τό πρῶτο ἀποτελεῖ τὴ θεολογία (μέ ἐξειδικευμένη σημασία τοῦ ὄρου) καὶ τό δεύτερο τὴν οἰκονομία. Ἄϊδια αὐθυπαρξία τῶν τριῶν ὑποστάσεων μέ συναΐδιες σχέσεις ἀφενός, καὶ παρουσία τῆς Τριάδας στὸν κόσμον μέσω ἐνεργειῶν ἀφετέρου, ἀποτελοῦν τὴ μία καὶ μοναδικὴ πραγματικότητα. Τό δόγμα, πού ἐκφράζει αὐτὴ τὴν ἀλήθεια καὶ τὴν πραγματικότητά, ποτέ δέν ἀπομονώθηκε ἀπὸ τὴ δοξολογικὴ καὶ λειτουργικὴ ζωὴ. Γι' αὐτό καὶ οἱ φιλοσοφικοὶ ὄροι ἔχουν πάντοτε στό ἐκκλησιαστικὸ κλίμα ἓνα «ἐνσαρκο» περιεχόμενο.

Σέ μακρὰ ἐξέλιξη, ἀνάμεσα σέ διαμάχες πολιτικῆς καὶ ἱστορικῆς κακοῦθειας, τό τριαδικὸ δόγμα, ἐκτός ἀπὸ πείρα ζωῆς, ἀπαρτίστηκε σέ ἀποσαφηνισμένη θεωρητικὴ διδασκαλία μέ μεταπλασμένους φιλοσοφικοὺς ὄρους. Μέ τὴ θεολογία τοῦ Μ. Ἀθανασίου καὶ τὴ ρωμαλέα συμβολὴ τῶν Καππαδοκῶν καὶ τῶν μετέπειτα θεολόγων ἔγινε ἡ ἀποσαφήνιση καὶ ἡ καθιέρωση τῶν ὄρων οὐσία καὶ φύση, πρόσωπο καὶ ὑπόσταση. Οὐσία καὶ φύση καθιερώθηκαν ὡς ἔννοιες ταυτόσημες, πού σημαίνουν μιὰ καὶ τὴν ἴδια κοινὴ πραγματικότητα. Πρόσωπο καὶ ὑπόσταση καθιερώθηκαν ἐπίσης ὡς ἔννοιες ταυτόσημες, πού σημαίνουν τό ἰδιαίτερο πρᾶγμα, τὴν ἰδιαιτερότητα ὡς ἀτομικότητα. Αὐτές οἱ καθιερώσεις στό χῶρον τῶν θεολογικῶν ἐρίδων καὶ συζητήσεων δέν ἦταν αὐτονόητες, ἀλλὰ προξένησαν οὐκ ὀλίγους ἀγῶνες, ὥσπου νὰ παρουν τὴν τελικὴ τυποποίησή τους. Ἡ αἰδία σχέση τῶν τριῶν

προσώπων ἢ ὑποστάσεων ἀποσαφηνίζεται ὑπό τό πρίσμα τριῶν βασικῶν προϋποθέσεων· αἴτιο τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῆς Ἁγίας Τριάδας καθεαυτῆς εἶναι μόνο τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Πατέρα, ὁ ὁποῖος γεννᾷ τόν Υἱό καί ἐκπορεύει τό Ἅγιο Πνεῦμα. Ὁ Θεός Πατέρας, λοιπόν, εἶναι τό αἴτιο τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κατά τίς ὑποστάσεις τους, ἐπομένως καί κατά τήν οὐσία καί τήν ἐνέργεια. Ὅμως οἱ τρεῖς ὑποστάσεις εἶναι συναΐδιες, μέ ἄλλα λόγια συνυπάρχουν αἰδίως στήν ἔκφανση (ἢ αὐτέκφανση) τῆς μιᾶς οὐσίας καί τῆς μιᾶς ἐνέργειας. Ἐπομένως ἔχουμε τίς ἐξῆς προϋποθέσεις: 1) Ἕνα καί μοναδικό αἴτιο, τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Πατέρα, 2) ταυτότητα οὐσίας καί ἐνέργειας (τά τρία πρόσωπα εἶναι ὁμοοὐσία), καί 3) διάκριση τῶν τριῶν προσώπων. Τούτη ἡ διάκριση δέν σημαίνει διαίρεση κατά τά δεδομένα τῆς κτιστῆς πραγματικότητας· στή θεολογική γλώσσα λέγεται ἑτερότητα: ἄλλος ὁ Πατέρας, ἄλλος ὁ Υἱός καί ἄλλος τό Ἅγιο Πνεῦμα.

Ἔτσι τό μοναδικό αἴτιο, ἡ ταυτότητα οὐσίας καί ἐνέργειας, καί ἡ ἑτερότητα τῶν προσώπων περιγράφουν τήν τρισυπόστατη μονάδα. Ὁ τριαδικός Θεός εἶναι μονάδα, γιατί ἕνα εἶναι τό αἴτιο, μιά ἡ οὐσία καί μιά ἡ ἐνέργεια· καί εἶναι τριαδικός κατά τίς ὑποστάσεις, γιατί ὑπάρχει ἡ ἑτερότητα τῶν ὑποστάσεων. Ὁ Πατέρας εἶναι ἀγέννητος, ὁ Υἱός γεννητός καί τό Πνεῦμα ἐκπορευτό, ἡ πρόβλημα κατά τό Γρηγόριο Θεολόγο. Οἱ τρεῖς αὐτές ιδιότητες λέγονται ὑποστατικές (ἢ ὑποστατικά προσόντα), καί εἶναι μεταξύ τους ἀμεταβίβαστες καί ἀκοινωνητες· κάθε ιδιαίτερο προσόν ἀνήκει στήν ιδιαίτερη ὑπόσταση, καί ὑπάρχει μονάχα ἡ ἑτερότητα τῶν ὑποστάσεων. Ὁ Πατέρας εἶναι ἀγέννητος καί ὄχι γέννημα μήτε πρόβλημα· ὁ Υἱός εἶναι γέννημα καί ὄχι ἀγέννητος μήτε πρόβλημα· καί τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι πρόβλημα καί ὄχι ἀγέννητο μήτε γέννημα. Οἱ τρεῖς ὑποστάσεις ὁμως, ὡς ὁμο-

ούσιες, συναϊδίες και ἄκτιστες, κοινωνοῦν κατὰ τὴν ταυτότητα ἢ τὴν κοινότητα τῆς μιᾶς οὐσίας καὶ τῆς μιᾶς ἐνέργειας. Ὡς πρὸς τὴ σχέση τῆς Ἁγίας Τριάδας πρὸς τὴ δημιουργία, δηλαδή τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία, τὰ πρόσωπα διακρίνονται ὡς πρὸς τὴν ἰδιαιτερότητα τῶν ἔργων ποῦ ἐπιτελοῦν στὴν ἱστορία τῆς οἰκονομίας, καὶ ἔχουν κοινὴ βούληση καὶ ἐνέργεια. Ὁ Πατέρας πάντοτε εἶναι ἡ προκαταρκτικὴ αἰτία, ὁ Υἱὸς φανερῶνει καὶ πραγματώνει τὸ ἔργο τῆς οἰκονομίας, καὶ τὸ Ἅγιο Πνεῦμα τελειώνει τοῦτο τὸ ἔργο. Κοινὴ βούληση καὶ ἐνέργεια ἔχουν καὶ τὰ τρία πρόσωπα²³.

23. Ὡς πρὸς τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας καὶ τὴ μεταξύ τους σχέση βλ. ἐνδεικτικὰ Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 3.9 PG 26, 340B: «Τὰ μὲν γὰρ ἄλλα πάντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπέστη διὰ τοῦ Υἱοῦ καὶ πολλὴν ἔχει τῆ φύσει τὴν διάστασιν· αὐτὸς δὲ ὁ Υἱὸς ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐστὶ φύσει καὶ ἀληθινὸν γέννημα». *Ἐπιστολὴ 1 πρὸς Σεραπίωνα* 30 PG 26, 597C: «Ἐθεὸς ἐστὶν ὁ διαιρῶν τὸν Υἱὸν ἀπὸ τοῦ Πατρὸς καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον καὶ εἰς κτίσμα κατασπῶν». Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς 3* PG 36, 76B: «Μονὰς ἀπ' ἀρχῆς εἰς δυάδα κινήθεισα μέχρι Τριάδος ἔστη». PG 36, 70C. *Λόγος 25* PG 35, 1221B. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Ἐννομίον 2* PG 29, 593C· 572B-597A· 641B. Γρηγορίου Νύσσης, *Κατ' Ἐννομίον 2* PG 45, 533A: «... μία γὰρ θεότης ἐν Πατρὶ τε καὶ Υἱῷ καὶ Πνεύματι Ἁγίῳ· διὰ τοῦτο γίνεται μεσίτης ἀπαξ ὁ Κύριος, Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων, συνάπτων τὸν ἀνθρωπὸν δι' ἑαυτοῦ τῆ θεότητι». *Πῶς τρία πρόσωπα λέγοντες ἐν τῇ θεότητι οὐ φάμεν τρεῖς θεούς* PG 45, 180C: «Ἐπὶ δὲ τῆς Ἁγίας Τριάδος οὐχ οὕτως· ἐν γὰρ πρόσωπον καὶ τὸ αὐτὸ τοῦ Πατρὸς ἐξ οὐπερ ὁ Υἱὸς γεννᾶται καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκπορεύεται. Διὸ δὴ καὶ κυρίως τὸν ἕνα αἰτίον μετὰ τῶν αὐτοῦ αἰτιατῶν ἕνα Θεὸν φάμεν τεθαρηγκότως, ἐπειδὴ καὶ συνυπάρχει αὐτοῖς». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων 2,7* PG 3, 645B: «... ὅτι μὲν ἐστὶ πηγαία θεότης ὁ Πατὴρ, ὁ δὲ Ἰησοῦς καὶ τὸ Πνεῦμα τῆς θεογόνου θεότητος, εἰ οὕτω χρή φάναι, βλαστοὶ θεόφυτοι, καὶ οἶον ἄνθη καὶ ὑπερούσια φῶτα, πρὸς τῶν ἱερῶν λογίων παρελήφαμεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ τῶν δύο τοῦ Χριστοῦ φύσεων* PG 91, 145B: «Οἶον ἐπὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ταυτότης μὲν ἐστὶν οὐσίας· ἑτερότης δὲ προσώπων· μίαν γὰρ οὐσίαν ὁμολογοῦμεν, τρεῖς δὲ ὑποστάσεις». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,8* PG 94, 817B: «Κατὰ μὲν οὖν τὸ πρῶτον σημαινόμενον κοινωνοῦσιν αἱ τρεῖς τῆς Ἁγίας Τριάδος ὑπέρθει ὑποστάσεις (ὁμοούσιοι γὰρ καὶ ἄκτιστοι ὑπάρ-

4. Αΐδια αὐτέκφανση καὶ οὐκονομικὴ κίνηση

Ὁ ἀπρόσιτος κατὰ πάντα βιβλικὸς καὶ ἐκκλησιαστικὸς Θεὸς φανερῶνεται στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας. Βιβλικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα ὡς Ὑπομνήματα μιᾶς ἱστορικῆς συνέχειας περιγράφουν τούτη τὴ δόξα τοῦ Θεοῦ μέ εἰκόνες καὶ ὑψηλοὺς τεχνικοὺς ὄρους. Κατὰ τὰ βιβλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς ἄκρως παραστατικὲς εἰκόνες παρουσιάζουν τὸν ἀπρόσιτο Θεὸ νά γίνεται τόπος τῆς ἀγαθότητάς του, ὡς δόξας καὶ φωτός. Τοῦτο ἀποτελεῖ μιὰ παραχώρηση καὶ δωρεὰ τοῦ Θεοῦ, τόσο ὡς πρὸς τὴ θεία προσφορά, ὅσο καὶ ὡς πρὸς τὴν ἰκάνωση τοῦ ἀνθρώπου μέσω ῥωγμῶν ἢ περασμάτων ἢ ἐσόπτρων νά δεῖ τὴ μεταμορφωτικὴ καὶ φωτοδοτικὴ δόξα²⁴. Σ' αὐτὸ τὸ ἀπρόσιτο καὶ σ' αὐτὴ τὴ φανέρωση ἐδράζεται ἡ ἀποκάλυψη καὶ τὸ σχῆμα τοῦ τριαδικοῦ δόγματος. Ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, οἱ προϋποθέσεις εἶναι κατεξοχὴν ἱστορικὲς. Ἡ παράδοση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς

χουσι), κατὰ δὲ τὸ δεύτερον σημαίνονμενον οὐδαμῶς (μόνος γὰρ ὁ Πατὴρ ἀγέννητος)».

24. Βλ. ἐνδεικτικὰ χαρακτηριστικὲς βιβλικὲς παραπομπές, Ἐξοδ. 33,19-23: «Καὶ εἶπεν· ἐγὼ παρελεύσομαι πρότερός σου τῇ δόξῃ μου καὶ καλέσω ἐπὶ τῷ ὀνόματί μου Κύριος ἐναντίον σου· καὶ ἐλεήσω ὃν ἂν ἐλεῶ, καὶ οἰκτιρήσω ὃν ἂν οἰκτιρῶ. Καὶ εἶπεν· οὐ δυνήσῃ ἰδεῖν μου τὸ πρόσωπον· οὐ γὰρ μὴ ἴδῃ ἄνθρωπος τὸ πρόσωπόν μου καὶ ζήσεται. Καὶ εἶπεν Κύριος· ἰδοὺ τόπος παρ' ἐμοί, στήση ἐπὶ τῆς πέτρας· ἤνικα δ' ἂν παρέλθῃ μου ἡ δόξα, καὶ θήσω σε εἰς ὀπὴν τῆς πέτρας καὶ σκεπάσω τῇ χειρὶ μου ἐπὶ σέ, ἕως ἂν παρέλθῃ· καὶ ἀφελῶ τὴν χεῖρα, καὶ τότε ὄψῃ τὰ ὀπίσω μου, τὸ δὲ πρόσωπόν μου οὐκ ὀφθῆσεται σοι». Ἰω. 1,18: «Θεὸν οὐδεὶς ἑώρακεν πώποτε· μονογενὴς Θεὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρὸς, ἐκεῖνος ἐξηγήσατο». Ἰω 8,38: «Ἄ ἐγὼ ἑώρακα παρὰ τῷ Πατρὶ λαλῶ καὶ ὑμεῖς οὐκ ἀκούσατε παρὰ τοῦ Πατρὸς ποιεῖτε». Α' Κορινθ. 13,12: «Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι' ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον».

τό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ ἐντάσσει στή *θεολογία* (μέ ειδική σημασία τοῦ ὄρου) καί τή φανέρωση τῆς δόξας στήν *οἰκονομία*. Ἔτσι κατά τίς προϋποθέσεις αὐτές μπορούμε νά κάνουμε διάκριση μεταξύ *αἰδίας* καί *οἰκονομικῆς Τριάδας*, χωρίς τούτη ἡ διάκριση νά σημαίνει, φυσικά, διάσπαση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ! Ἀπεναντίας, ἡ αἰδία ἐνδοτριαδική κίνηση τῶν προσώπων καί ἡ οἰκονομική φανέρωση τῆς Τριάδας στόν κόσμο ἀποτελοῦν τό ἀπολύτως βασικό σχῆμα, πού περιγράφει τό τριαδικό δόγμα. *Μέ ἄλλα λόγια, κατά τά βιβλικά καί πατερικά δεδομένα, δέν θά ὑπῆρχε Τριάδα, χωρίς τή διάκριση ἀνάμεσα στόν κατά πάντα ἀπρόσιτο Θεό καί τή φωτοδοτική φανέρωσή του στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Τά τρία ὑπερούσια φῶτα (Φῶς ὁ Πατέρας, Φῶς ὁ Υἱός καί Φῶς τό Ἅγιο Πνεῦμα) φωτίζουν ὀλάκερη τή δημιουργία μέ τή δόξα τῆς βασιλείας, ἡ ὁποία οὐσιώνει, ζωοποιεῖ, λογοποιεῖ καί θεώνει τά πάντα κατά τή δεκτικότητά τους. Τοῦτο σημαίνει ὅτι μόνο τά λογικά ὄντα, λόγου χάρη, μπορούν κατά τή δεκτικότητά τους, ὄχι μόνο νά οὐσιώνονται, ἀλλά καί νά ζωοποιοῦνται, καί νά λογοποιοῦνται καί νά θεώνονται²⁵.*

Ἐπομένως ἡ ἐξέλιξη στήν παράσταση καί τή διατύπωση τοῦ τριαδικοῦ δόγματος κινεῖται πάντοτε στήν ἴδια ἀλήθεια καί στίς ἴδιες προϋποθέσεις. Θά μπορούσε κανεῖς νά ὑπο-

25. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θεῶν ὀνομάτων* 4,4 PG 3, 697C-700A. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφόρων ἀποριῶν* PG 91,180BC. Γρηγορίου Παλαμᾶ Ἀντιρρητικός 5, στή σειρά Π. Χρήστου, Γρηγορίου Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Γ', Θεσσαλονίκη 1970, σελ. 375: «Τά μὲν οὖν τῆς οὐσιοποιοῦ ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ μετέχει μόνης, εἰ καί διὰ ταύτης ὄλου τοῦ Θεοῦ μετέληφεν, ἀλλ' οὐχί καί τῆς ζωοποιοῦ· τὰ δὲ καί τῆς ζωοποιοῦ, ἀλλ' οὐχί καί τῆς σοφοποιοῦ· τὰ δὲ καί ταύτης πρὸς ταῖς ἄλλαις. Μόνοι δὲ οἱ τὴν ἑαυτῶν τετηρηκότες τάξιν ἄγγελοι καί ὄσοι τῶν ἀνθρώπων ἐπανῆλθον εἰς τὸ δεδομένον τοῖς λογικοῖς ἀνωθεν ὑπερφυῆς ἀξίωμα καί τῆς θεοποιοῦ ἐνεργείας καί χάριτος μεταλαγχάνουσιν αὐτοῦ τοῦ θεοῦ καί ἀπορρήτου φωτισμοῦ».

στηρίζει ότι ὡς τό Μ. Ἄθανάσιο καί ἐφεξῆς δέν γίνεται σαφῆς καί ὀλοκληρωμένη διάκριση μεταξύ αἰδίας καί οἰκονομικῆς Τριάδας. Ὅμως ἕνας τέτοιος ἰσχυρισμός εἶναι ἐσφαλμένος καί παραπλανητικός. Ἡ διάκριση γίνεται ἐξάπαντος, ἀλλά κατά τὰ δεδομένα καί τίς διδακτικές ἀπαιτήσεις τοῦ τότε περιβάλλοντος. Ἔτσι μπορεῖ κανεῖς ἄνετα νά ἐντοπίσει τούτη τή διάκριση σέ εἰκονικές καί ἀπλές παραστάσεις, ἀκόμη καί κυρίως στό βιβλικό χῶρο. Καί οἱ παραστάσεις αὐτές μποροῦσαν νά ἐξυπηρετήσουν ἄριστα διδακτικούς καί ἀμυντικούς στόχους τῆς Ἐκκλησίας κατά τή συγκεκριμένη ἐκείνη ἐποχή. Ἔτσι, δέν εἶναι διόλου σπάνιο τό γεγονός ἱστοριοδογματικοί νά πλανῶνται ὡς πρός τίς ἐκτιμήσεις τους καί νά λένε ὅτι πρῖν ἀπό τό Μ. Ἄθανάσιο ἢ δέν ὑπῆρχε ἀπαρτισμένη διδασκαλία περί τοῦ τριαδικοῦ δόγματος ἢ οἱ παραστάσεις ἦταν βεβαρημένες μέ ὑποπτα καί αἰρετικά στοιχεῖα. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι τέτοιοι ἰσχυρισμοί προέρχονται ἀπό τό τραγικό λάθος, μέ γυαλιά μιᾶς μεταγενέστερης καί ἐξελιγμένης διδασκαλίας, μέ διαφορετικούς ἀποσαφηνισμένους ὄρους, νά κρίνονται προγενέστερες καταστάσεις, πού αὐτονοήτως δέν μποροῦν νά καθορίζονται ἀπό δεδομένα κατοπινῶν ἀναγκῶν. Πρῖν ἀπό τήν Α' οἰκουμένην σύνοδο τοῦ 325, λόγου χάρι, οἱ Ἀπολογητές, οἱ Ἀλεξανδρινοί καί ὁ ἴδιος ἀκόμη ὁ Εἰρηναῖος ἀποκαλώντας τόν Υἱό λόγο, σοφία, δύναμη καί ἐνέργεια τοῦ Πατέρα, δέν διευκρινίζουν ποῦ ἀναφέρονται αὐτοί οἱ ὄροι, ἄν δηλαδή ἀφοροῦν τήν αἰδία ἢ τήν οἰκονομική Τριάδα. Στήν προκειμένη περίπτωση δέν ὑφίσταται κανένα πρόβλημα, ἀφοῦ δέν εἶχε κἀν τεθεῖ καταρχήν ἕνα τέτοιο θέμα, πού ἀργότερα θά ἀνεκυπτε ἐξαιτίας τῶν μεγάλων αἰρέσεων τοῦ 4ου αἰώνα. Μελετώντας κανεῖς προσεκτικά τὰ κείμενα τῶν Ἀπολογητῶν, τῶν Ἀλεξανδρινῶν καί ἄλλων ἀντιλαμβάνεται κάθε φορά τή σωστή χρήση τῶν ὄρων. Τό ἴδιο ἰσχύει ἐπίσης γιά τή διδα-

σκαλία θεολόγων περί *ύποταγής* τοῦ Υἱοῦ στόν Πατέρα (subordinatio). Καμιά αίρετική ἀπόκλιση δέν ὑπῆρχε, ἀφοῦ οἱ ἐν λόγῳ θεολόγοι μέ τή διαφοροποίηση αὐτή ἤθελαν νά ἀποκρούσουν τήν ἐπικίνδυνη τριαδική αίρεση τοῦ μοναρχιανισμοῦ. Ἄλλωστε ὁ ὄρος *ύποταγή* τοῦ Χριστοῦ εἶναι καθαρό γέννημα τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας ²⁶.

Αὐτό, λοιπόν, πού κατά τούς πρώτους χριστιανικούς αἰῶνες ἦταν κατά τό ἐφικτό αὐτονόητα ζωντανό –*ἡ ζωή καί τό κάλλος ὑπάρχουν, δέν ἀποδεικνύονται*–, τό ὅτι, δηλαδή, ἀπό τό ἕνα μέρος ὁ Θεός εἶναι ἀπρόσιτος κατά πάντα, ριζικά ἀνόμοιος ἀπό ὅ,τι ὀλάκερος ὁ κόσμος, καί ἀπό τό ἄλλο ἡ φωτοδοτική του δόξα φανερώνεται στήν κτίση καί τήν ἱστορία –καταπῶς ἄλλωστε μέ ἀπαράμιλλο εἰκονικό τρόπο παριστάνεται σέ πλεῖστα ὄσα κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς–, ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 4^{ου} αἰῶνα, ἄρχισε νά ἀμφισβητεῖται μέ τόν τονισμό τῆς ἠθικῆς σχέσης Θεοῦ καί κόσμου καί μέ τόν ταυτόχρονο ἐξοστρακισμό τῆς ἐνεργειακῆς σχέσης Θεοῦ καί κόσμου· ὅποτε οἱ θεολόγοι, ὅπως καταρχήν ὁ Μ. Ἄθανάσιος, κάνουν τήν περιώνυμη διάκριση μεταξύ *αἰδίας καί οικονομικῆς Τριάδας*. Ἔτσι μόνο διασώζεται ἡ ἄμεση ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου· γι' αὐτό ὁ Υἱός δέν μπορεῖ νά εἶναι κτίσμα, πράγμα πού ἰσχύει καί γιά τό Ἅγιο Πνεῦμα. Γιατί, ἂν ὁ Υἱός καί Λόγος καί τό Ἅγιο Πνεῦμα εἶναι κτίσματα, τότε ὁ ἀπρόσιτος Θεός δέν ἐπικοινωνεῖ ἄμεσα καί ἐνεργειακά ὁ ἴδιος μέ τόν κόσμο, ἀλλά μέσω κτισμάτων²⁷. Ἐξοῦ καί

26. Λεπτομέρειες γιά τό πρόβλημα αὐτό, πού ἀφορᾷ κυρίως τή νεότερη ιστορικοδογματική ἔρευνα βλ. στους δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ματσούκα.

27. Μ. Ἄθανασίου, *Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 17 PG 25,125AB: «...ἐκτός μέν ἐστι τοῦ παντός κατ' οὐσίαν, ἐν πᾶσι δέ ἐστι ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσι, τὰ πάντα διακοσμῶν, καί εἰς πάντα ἐν πᾶσι τήν ἑαυτοῦ πρόνοιαν ἐφαπλῶν, καί ἕκαστον καί πάντα ὁμοῦ ζωοποιῶν». Κατά Ἀρειανῶν 1,8 PG 26,28A: «Πῶς δέ οὐκ, ἀντικρυς ἀγνοήσας τήν ἐκ τοῦ Πατρὸς

ἡ ἄκρως χαρακτηριστική διάκριση κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, περὶ τῆς ὁποίας ὁ ἐπαρκῆς λόγος στὸν οἰκεῖο τόπο. Ἐπομένως τριαδικὸς Θεὸς σημαίνει ἀφενὸς τὸ ἀπρόσιτο κατὰ πάντα αὐτοῦ, καὶ ἀφετέρου τὴν ἄμεση, βουλευτική καὶ ἐνεργειακὴ φανέρωσή του στὸν κόσμο μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας. Ἐδῶ νὰ παρενθέσω ὅτι σύγχρονοι βιβλικοὶ καὶ ἄλλοι θεολόγοι, ὀρθόδοξοι καὶ ἑτερόδοξοι, ἐρμηνεύοντας βιβλικά κείμενα μὲ ἠθικὲς καὶ ἠθικίζουσες παραστάσεις, προβάλλουν συγκεκαλυμμένα καὶ ἐνίοτε ἀσύνειδα τὴν αἵρεση τοῦ Ἀρείου, ποὺ σημαίνει ἄρνηση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὡς τοῦ Ζωντανοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία αὐτοπροσώπως! Καὶ καμία ἀντίρρηση: διαλέγετε καὶ παίρνετε· ἀλλὰ νὰ ξέρουμε τί λέμε καὶ τί ὑποστηρίζουμε ἐπιστημονικά!

Ἀπὸ τὸ Μ. Ἀθανάσιο καὶ ἐφεξῆς, λοιπόν, τούτη ἡ διάκριση μεταξὺ αἰδίας καὶ οἰκονομικῆς Τριάδας ἐπιβάλλεται ἄκρως κυριαρχικά στὴ θεολογικὴ σκέψη τῶν πατέρων, καὶ ἔτσι κατοχυρώνονται καὶ ἐξασφαλίζονται τὰ βασικά δόγματα τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, τοῦ εἶδους τῆς σωτηρίας, τοῦ ἔργου τῆς θείας βασιλείας ὡς ἐν οὐρανῷ καὶ ἐπὶ τῆς γῆς, κτλ. κτλ. Ὁ τριαδικὸς Θεὸς εἶναι Ζῶν καὶ κινούμενος. Καὶ τούτη ἡ κίνηση ὑπάρχει αἰδία καὶ ἀδαπάνητα. Ἡ ἀρειανικὴ αἵρεση, κατὰ τὸ Μ. Ἀθανάσιο λόγου χάρη, σημαίνει ἄρνηση ὄχι μόνο τῆς αἰδίας κίνησης –ὅποτε ἡ θεία οὐσία θὰ ἦταν ἔρημη, μὴ καρπογόνος, πηγὴ στείρα–, ἀλλὰ καὶ τῆς δημιουργικῆς καὶ βουλευτικῆς ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, ἀφοῦ κτιστὸς κρῖκος, δηλαδή ὁ Υἱὸς ὡς κτίσμα, θὰ συνέδεε Θεὸ καὶ κόσμος. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ὄχι ἄμεση καὶ ἐνεργειακὴ σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου.

τοῦ Υἱοῦ γνησίαν καὶ ἀληθινὴν γέννησιν, πλανηθήσεται καὶ περὶ τῆς ἐνσάρκου παρουσίας αὐτοῦ;». Ἐπιστολὴ 1 Πρὸς Σεραπίωνα 30 PG 26, 597C. Γρηγορίο Θεολόγου, Θεολογικὸς 4 PG 36, «...καὶ γνώσης τίς μὲν φύσεως λόγος, τίς δὲ οἰκονομίας». Λόγος 45 Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα PG 36,628C: «Ταῦτά μοι περὶ Θεοῦ πεφιλοσοφήσθω τανῦν. Οὐδὲ γὰρ ὑπὲρ ταῦτα καιρὸς, ὅτι μὴ θεολογία τὸ προκείμενον ἡμῖν, ἀλλ' οἰκονομία».

Αυτέκφαντη, όμως, *καί αΐδια κίνηση* στην Τριάδα σημαίνει ετερότητα υποστάσεων, τοῦ Πατέρα ὡς *ἀγέννητου*, τοῦ Υἱοῦ ὡς *γεννήματος* καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὡς *προβλήματος*. Ἡ μονάδα ἐξάλλου σημαίνεται μέ τό ἕνα αἴτιο τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῶν υποστάσεων τοῦ Υἱοῦ καί τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πού εἶναι ὁ Πατέρας, μέ τή μιά κοινή οὐσία καί μέ τή μιά κοινή ἐνέργεια τῶν τριῶν υποστάσεων. Στήν οικονομική φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδας στόν κόσμο, μέ τήν κοινή βούληση καί ἐνέργεια, ἡ ετερότητα τῶν υποστάσεων σημαίνεται μέ τά διαφορετικά ἔργα τους: 1) προκαταρκτική αἰτία πάντοτε ὁ Πατέρας, πού *εὐδοκεῖ*, 2) πραγμάτωση τοῦ ἔργου τῆς φανέρωσης καί τῆς σωτηρίας ἀπό τόν Υἱό, πού *αὐτουργεῖ*, καί 3) ἀγιαστική τελείωση αὐτοῦ τοῦ ἔργου ἀπό τό Ἁγιο Πνεῦμα, πού *συνεργεῖ*. Γιά τήν ἀκριβή ἐρμηνεία τοῦ τριαδικοῦ δόγματος σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀπαιτεῖται προσοχή οὐκ ὀλίγη, γιά νά μή γίνονται σύγχρονοι ἀκροβατισμοί τῆς διανοίας, πού τελικά ἐκθέτουν τή θεολογική διάνοηση τῶν ἡμερῶν μας. Πρῶτα πρῶτα πρέπει νά τονίσει κανεῖς μέ ἔμφαση ὅτι οἱ πατέρες περιγράφοντας τίς αἰδίες σχέσεις τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδας ἦταν ἄκρως λιτοί καί μέ ἕνα στόχο· νά μποῦν φραγμοί στίς αἰρετικές καί διανοητικές προσβολές, καί πέραν τούτου οὔ. Ἡ θεολογική τους σκέψη ἐντούτοις εἶναι πλούσια στήν περιγραφή τῆς οικονομικῆς φανέρωσης τῆς Ἁγίας Τριάδας μέ τό συντελούμενο ἔργο στήν πορεία τῆς ἱστορίας. Τονίζουν τά διαφορετικά ἔργα καί τήν κοινή βούληση καί ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων. Πάντοτε ὁ Πατέρας νοεῖται ὡς τό μοναδικό αἴτιο ὄχι μόνο τοῦ τρόπου ὑπαρξης τῶν δύο ἄλλων προσώπων, ἀλλά καί τῆς οὐσίας καί τῆς ἐνέργειας. Ἔτσι ἐνῶ τά ὑποστατικά προσό- ντα (ἀγέννητο, γεννητό, πρόβλημα) εἶναι ἀκοινώνητα καί ἀμεταβίβαστα, ἡ οὐσία καί ἡ ἐνέργεια εἶναι κοινά γνωρίσματα. Ἐπομένως ἡ προκαταρκτική αἰτία κατά τήν αἶδια Τριά-

δα είναι άλλο πράγμα, και άλλο πράγμα κατά την οικονομική Τριάδα. Γι' αυτό ο σαρκούμενος Υἱός χρίεται με την προκαταρκτική ενέργεια του Πατέρα, αλλά και ο ίδιος ο Υἱός είναι ο χρίων και ο χριόμενος· χρίει την ανθρωπότητα ως Θεός και χρίεται ο ίδιος ως άνθρωπος, συνεργούντος του Ἁγίου Πνεύματος, ἀφοῦ κοινή είναι ἡ βούληση καὶ ἡ ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων²⁸.

28. Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 2,2 PG 26,149C: «Εἰ δὲ μὴ καρπογόνος ἐστὶν αὐτὴ ἡ θεία οὐσία, ἀλλ' ἔρημος, κατ' αὐτούς, ὡς φῶς μὴ φωτίζων καὶ πηγὴ ξηρά, πῶς δημιουργικὴν ἐνέργειαν ἔχειν αὐτὸν λέγοντες οὐκ αἰσχύνονται; Καὶ ἀναιροῦντες δὲ τὸ κατὰ φύσιν, πῶς τὸ κατὰ βούλησιν προηγεῖσθαι θέλοντες οὐκ ἐρυθριῶσιν;». «Ὑπεραναβέβηκε δὲ τῆς βουλήσεως τὸ πεφυκέναι καὶ εἶναι αὐτὸν Πατέρα τοῦ ἰδίου Λόγου. Εἰ τοίνυν τὸ πρότερον, ὅπερ ἐστὶ τὸ κατὰ φύσιν, οὐχ ὑπῆρξε κατὰ τὴν ἐκείνων ἀνοίαν, πῶς τὸ δεύτερον, ὅπερ ἐστὶ κατὰ βούλησιν, γένοιτ' ἄν; Πρότερον δὲ ἐστὶν ὁ Λόγος καὶ δεύτερον ἡ κτίσις». 2,80 PG 26, 316C: «Αὕτη μὲν γὰρ ἡ Σοφία κτίζουσα καὶ δημιουργὸς ἐστὶν, ὁ δὲ ταύτης τύπος ἐγκτιζέται τοῖς ἔργοις, ὡσπερ καὶ τῆς εἰκόνας τὸ κατ' εἰκόνα. Ἀρχὴν δὲ ὁδῶν λέγει, ἐπειδὴ ἡ τοιαύτη σοφία ἀρχὴ τις καὶ ὡσπερ στοιχειώσις τῆς ἐπὶ Θεὸν γνώσεως γίνεται». Βλ. *Παροιμ.* 8,22. Ἡ ἐνασχόληση μὲ αὐτὸ τὸ χωρίο καταλαμβάνει σχεδὸν ὁλόκληρο τὸ δεύτερο λόγο *Κατὰ Ἀρειανῶν*. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός* 4 PG 36,132B: «Χριστὸς διὰ τὴν θεότητα· αὕτη γὰρ ἡ χρίσις τῆς ἀνθρωπότητος, οὐκ ἐνεργεῖα κατὰ τοὺς ἄλλους χριστοὺς ἀγιάζουσα, παρουσία δὲ ὄλου τοῦ χριόντος· ὁ αὐτὸς οὖν ἦ τε χρίσις καὶ ὁ χρίων ἦν, ἦ τε θέωσις καὶ ὁ θεοποιῶν· δι' ἑαυτοῦ ἔχρισεν ὡς ἠθέλησε τὸ ἡμέτερον φύραμα, δι' ἄφατον φιλανθρωπίας πέλαγος». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρὸς Ἀθανάσιον Κυζίκου*, στή σειρά Π. Χρήστου, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 435-36: «Ἀλλὰ καὶ ὁ παρ' Ἀκινδύνου συκοφαντηθεὶς θεολόγος τοῦτο διδασκέτω, γράφων κατὰ τῶν μίαν φύσιν ἐπὶ Χριστοῦ κακῶς δογματιζόντων· τὸ Χριστὸς ὄνομα τῆς ὑποστάσεως λέγομεν, οὐ μονοτρόπως λεγόμενον, ἀλλὰ τῶν δύο φύσεων ὑπάρχον σημαντικόν· αὐτὸς γὰρ ἑαυτὸν ἔχρισε, χρίων μὲν ὡς Θεὸς τὸ σῶμα τῆ θεότητι αὐτοῦ, χριόμενος δὲ ὡς ἄνθρωπος· αὐτὸς γὰρ ἐστὶ τοῦτο κάκεινο· χρίσις δὲ ἡ θεότης τῆς ἀνθρωπότητος». Μ. Βασιλείου, *Περὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος* PG 32,184C: «Ὅταν μὲν τὴν αὐτοῦ οἰκείαν ἐννοῶμεν ἀξίαν, μετὰ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ θεωροῦμεν, ὅταν δὲ τὴν εἰς τοὺς μετόχους ἐνεργουμένην χάριν ἐνθυμηθῶμεν ἐν ἡμῖν εἶναι λέγομεν». Μαξίμου

“Όλα τὰ ἀνωτέρω τονίζονται μέ ἔμφαση —καί μέ κάποιες αὐτονόητες καί χρήσιμες ἐπαναλήψεις, ὅπως σέ ἔργα μέ διήκουσα ἔννοια—, ἐπειδή σήμερα ἔχει εἰσβάλει ὡς λύμη πρωτοτυπίας μιά διάσπαση αὐτῆς τῆς τριαδοκεντρικότητας, ἡ ὁποία (τριαδοκεντρικότητα) δέν εἶναι κατά βάση τίποτα ἄλλο παρά ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας καί τῆς σωτηρίας μέσω τῆς θείας βασιλείας· ἔτσι ὁμως μέ τῆ διάσπαση ἐμφανίζονται συστήματα πότε πατρομονισμοῦ, πότε χριστομονισμοῦ καί πότε πνευματομονισμοῦ, ὅπως κιόλας εἰπώθηκε πρωτύτερα, καί μέ περισσότερες λεπτομέρειες στούς δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ματσούκα. “Ὅπως καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα, ὅταν διαβάξει μέ προσοχή τὰ οἰκεῖα βιβλικά καί πατερικά κείμενα, καί μελετᾷ τό λειτουργικό πλοῦτο τῆς Ἐκκλησίας, μέγας εἶναι ὁ κίνδυνος ἀπ’ αὐτά τὰ συστήματα τῶν πατρομονιστῶν, χριστομονιστῶν καί πνευματομονιστῶν. Συνειδητά καί μᾶλλον ἀσύνειδα προσβάλλουν τό ἴδιο τό τριαδικό δόγμα, τήν τριαδοκεντρική ζωή τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. Καί τοῦτο ἰσχύει γιά ὀρθοδόξους καί ἑτεροδόξους —ὁ τελευταῖος ὁρος ὅπως ἐπικράτησε νά λέγεται.

Τέλος ὀφείλω νά σημειώσω ὅτι, μόνο ἂν κατανοήσει κανεῖς τήν περιγραφή τοῦ τριαδικοῦ δόγματος καί τῆς τριαδοκεντρικῆς ζωῆς, δηλαδή τήν ἑτερότητα τῶν ὑποστάσεων, τήν προκαταρκτική αἰτία τοῦ Πατέρα καί τήν ταυτότητα οὐσίας καί ἐνέργειας τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, μπορεῖ νά καταλάβει πῶς ὁ Υἱός εἶναι ὁ λόγος, ἡ σοφία, ἡ δύναμη καί ἡ θέληση τοῦ Πατέρα, καί τό “Ἅγιο Πνεῦμα ἡ ἐκφαντορική δύναμη τῆς θε-

Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφόρων ἀποριῶν* PG 91,1036C: «Κίνησις οὖν θεότητος ἡ δι’ ἐκφάνσεως γινομένη περί τε τοῦ εἶναι αὐτήν καί τοῦ πῶς αὐτήν ὑφεστάναι τοῖς αὐτῆς δεκτικοῖς καθέστηκε γνώσις». *Εἰς τήν προσευχήν τοῦ Πάτερ ἡμῶν* PG 90,892C: «Οὐδ’ ὡς ἐξ ἄλλης ἄλλην· οὐ γάρ κατά παραγωγῆν ἐκ μονάδος τριάς, ἀγένητος ὑπάρχουσα καί αὐτέκφαντος».

ότητας του Πατέρα, κατά την έκφραση του Ἰωάννη Δαμασκηνού, ὁ ὁποῖος, φυσικά, ἀκολουθεῖ τὴν πατερικὴ γραμμὴ, κυρίως ἀπὸ τὸ Μ. Ἀθανάσιο καὶ ἐφεξῆς²⁹. Καὶ ἔτσι μόνο μπορεῖ νὰ καταλάβει καὶ τὴ διάκριση, ποὺ κάνει ὁ Μ. Ἀθανάσιος, μεταξύ τῆς γέννησης τοῦ Υἱοῦ ἀπὸ τὸν Πατέρα, ὡς καρποῦ τῆς φύσης – φύσεως τὸ γεννᾶν–, καὶ τῆς κτίσης ὡς ἔργου τῆς κοινῆς θέλησης. Ἐπομένως, λέγοντας οἱ Ἀπολογητὲς καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ τὸν Υἱὸ λόγος, σοφία καὶ ἐνέργεια τοῦ Πατέρα, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸ ὅτι εἰκονικά γινόταν ἡ διάκριση ἀπρόσιτης αἰδίας Τριάδας καὶ οἰκονομικῆς φανέρωσης τῶν ἐνεργειῶν τῆς, δὲν εἶχαν εἰσαγάγει κανένα εἶδος Ἀρειανισμοῦ. Οἱ ἐν λόγῳ, λοιπόν, θεολόγοι δὲν εἶναι αἰρετικοὶ μήτε καὶ μέ τὰ γυαλιὰ τῆς μεταγενέστερης θεολογικῆς σκέψης. Μὲ λίγα καὶ ἀπλά λόγια: ἡ Ἐκκλησία ἔχει τὴν πείρα τῆς Ἁγίας Τριάδας ἀπὸ τὰ ἔργα τῆς οἰκονομικῆς φανέρωσής τῆς.

5. Λόγος

Ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης αὐθεντικῶς καὶ ἐξ ἐφόδου³⁰ πολιτογράφησε τὸν ὄρο Λόγος στὴ βιβλικὴ καὶ θεολογικὴ γλῶσσα, ὀνοματίζοντας τὸ δεῦτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας

29. Ἰωάννου Δαμασκηνού, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,12 PG 94,849AB: «...οὐκ ἔστι τῷ Πατρὶ λόγος, σοφία, δύναμις, θέλησις, εἰ μὴ ὁ Υἱός, ὃς ἔστιν ἡ μόνη δύναμις τοῦ Πατρὸς ἢ προκαταρκτικὴ τῆς τῶν πάντων ποιήσεως. Οὗτος ὡς τελεία ὑπόστασις γεννωμένη, ὡς οἶδεν αὐτός, Υἱός ἔστι καὶ λέγεται. Τὸ δὲ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον ἐκφαντορικὴ τοῦ κρυφίου τῆς θεότητος δύναμις τοῦ Πατρὸς, ἐκ Πατρὸς μὲν δι' Υἱοῦ ἐκπορευομένη, ὡς οἶδεν, οὐ γεννητῶς· διὸ καὶ Πνεῦμα Ἅγιον τὸ τελεσιουργὸν τῆς τῶν ἀπάντων ποιήσεως».

30. Ἰω. 1,1-2: «Ἐν ἀρχῇ ἦν ὁ Λόγος, καὶ ὁ Λόγος ἦν πρὸς τὸν Θεόν, καὶ Θεὸς ἦν ὁ Λόγος. Οὗτος ἦν ἐν ἀρχῇ πρὸς τὸν Θεόν».

Τριάδας, δηλαδή τόν Υιό του Θεού ή τόν Υιό του ανθρώπου τῶν συνοπτικῶν Εὐαγγελιστῶν, ὡς Λόγο. Ὁ δρος αὐτός παραλληλίστηκε ἢ καλύτερα ταυτίστηκε μέ τόν δρο Σοφία τῆς Π. Διαθήκης. Ἐκτοτε σέ μία μακραίωνη δημιουργική πορεία ἀναπτύχθηκε μιά ρωμαλέα θεολογία μέ κέντρο τήν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου, σ' ὅλες τίς ἐκκλησιαστικές ἐκφάνσεις, δηλαδή τίς διδακτικές, ἀπολογητικές, ἀντιαιρετικές, λειτουργικές, ὕμνολογικές κτλ. κτλ. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ ἑλληνικός λόγος, στίς ἀνθρωπολογικές καί κοσμολογικές του διαστάσεις, μεταμορφώθηκε ἄκρως ἀφομοιωτικά στό περιρρέον κλίμα τῆς θεολογίας, πράγμα πού σημαίνει γνήσια καί πρωτότυπη δημιουργία, ὅπως ἀκριβῶς ἡ ἐλληνική ἰδιοφυΐα μεταμορφώθηκε καί μεταπλάστηκε στό χῶρο στής ἀγιογραφίας καί ἀρχιτεκτονικῆς. Ἐδῶ νά παρενθέσω ὅτι γιά νά συντελεστεῖ τούτη ἡ ρωμαλέα καί δημιουργική προσαρμογή μήτε ὁ Εὐαγγελιστής Ἰωάννης μήτε οἱ μετέπειτα θεολόγοι πατέρες συζήτησαν προβληματιζόμενοι περί τοῦ πῶς θά γινόταν ἡ προσαρμογή, ὅπως συζητοῦν νεότεροι θεολόγοι, ὄλων τῶν Ἐκκλησιῶν, περί τοῦ πῶς θά ἐκσυγχρονίσουν τή χριστιανική διδασκαλία! Φαίνεται καθαρά καί ξάστερα ὅτι ἡ προσαρμογή εἶναι ἡ ἴδια ἡ ὑπάρχουσα δυναμική τῆς ζωῆς, καί ἐξάπαντος οἱ ὅποιοι προβληματισμοί καί οἱ ὅποιες συζητήσεις δέν μποροῦν νά διαδραματίσουν τόν πρωτεύοντα ρόλο.

Ἔτσι ἡ πατερική θεολογία μέ τελείως ἀποσαφηνισμένο τρόπο ἐπισημαίνει ὅτι ὁ ἓνας καί μοναδικός Θεός δέν εἶναι ἄλογος, ἐπειδή ὁ Θεός Πατέρας γεννᾷ αἰδία τό Λόγο. Αὐτός ὁ Λόγος ποτέ δέν ἄρχισε νά ὑπάρχει μήτε ποτέ θά παύσει νά ὑπάρχει· δέν εἶναι ἀνυπόστατος, ἀλλά ἐνυπόστατος, τέλειος κατά πάντα καί ζωντανός. Ἀπεναντίας, ὁ ἀνθρώπινος λόγος εἶναι ἀνυπόστατος καί διαχέεται στόν ἀέρα, ἐπειδή ἡμεῖς εἴμαστε ὄντα κτιστά, ἐξαρτώμενα ἀπό τήν πηγὴ τῆς ζωῆς,

τῆς κίνησης καὶ τῆς ἐνέργειας, ὄντα ἐπίκληρα καὶ εὐδιάλυτα. Ὁ Λόγος γεννᾶται ἀπὸ τὸν Πατέρα, τὸ μόνο αἷτιο, ὡς ἰδιαιτέρη ὑπόσταση, ἐνῶ κατὰ τὴν οὐσία εἶναι ὁ αὐτὸς μὲ τὸν Πατέρα, δηλαδή ὁμοούσιος. Ὁ Θεὸς Πατέρας ὡς τὸ μοναδικὸ αἷτιο εἶναι συνάμα καὶ ἀναίτιος καὶ ἀγέννητος. Ἡ θεολογία πάντοτε ἀπλῶς περιγράφει τὸ μυστήριον, καὶ δέν διανοεῖται νὰ τὸ ἀναλύσει μὲ ἐπιμέρους ἐπιστημονικὲς διακριβώσεις, γιατί τότε δέν θά ἴταν κᾶν μυστήριον, ἀλλὰ ἓνα ὁποιοδήποτε κτιστὸ δεδομένο, μικρὸ, ἐπίκληρον καὶ εὐδιάλυτον. Στὴν προκειμένη περίπτωση ἡ θεολογία ἐξαίρει τὴν ἄκτιστη πραγματικότητα πέρα ἀπὸ κάθε γνωστὴ ἀναγκαιότητα ὑφιστάμενη νομοτελειακᾶ στᾶ κτιστὰ πράγματα. Γι' αὐτὸ ὁ Θεὸς Πατέρας ὀνομάζεται ὡς τὸ μοναδικὸ ἀναίτιο αἷτιο· δέν προέρχεται ἀπὸ κανένα· μήτε ἔχει τὸ εἶναι ἀπ' αὐτὸν τὸν ἴδιον, κατὰ τὴ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ· ἀκόμη δέν προέρχεται οὔτε ἀπὸ κάτι ἀπὸ ὅσα ἔχει ὁ Θεὸς Πατέρας³¹. Ὁ δογματολόγος ἔχοντας τούτη τὴν περιγραφή τοῦ μυστηρίου, ὀφείλει νὰ εἶναι ἄκρως προσεκτικὸς κᾶνοντας λόγο γιὰ ἐλευθερία τοῦ Θεοῦ, γιατί ἐλευθερία στὴν κτιστὴ πραγματικότητα νοεῖται α) ὡς ὀριακὴ κίνηση τῶν ὄντων, β) ὡς ἀπαλλαγὴ ἀπὸ ἐξαρτήσεις, ποτέ δμως ἀπὸ καθορισμένες ἀναγκαιότητες, καὶ γ) ὡς ἐπιλογή στόχων γιὰ τὴν Α καὶ Β πραγμάτωση. Ἔτσι ὁ Θεὸς Πατέρας, ὅπως ἄλλωστε ὅλα τὰ πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας ὡς ὁμοούσια, εἶναι πέρα ἀπὸ κάθε ἀναγκαιότητα, καὶ δέν ἔχει τὸ εἶναι μήτε ἀπὸ τὸν ἴδιον μήτε ἀπὸ ὅποια δικὴ του δυνατότητα –αὐτὸ λέγει ρητῶς ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς ἐρμηνεύοντας καὶ ἀκολουθώντας πιστᾶ τὴν προηγούμενὴ του παράδοση–, γιατί, σὲ ἀντίθετη πε-

31. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,8 PG 94,821CD: «Ὁ μὲν γὰρ Πατὴρ ἀναίτιος καὶ ἀγέννητος (οὐ γὰρ ἔκ τινος· οὐδὲ ἐξ αὐτοῦ τὸ εἶναι ἔχει οὐδέ τι τῶν ὅσα ἔχει, αὐτὸς δὲ μᾶλλον ἔστι ἀρχὴ καὶ αἰτία τοῦ εἶναι καὶ τοῦ πῶς εἶναι φυσικῶς τοῖς πᾶσιν)».

ρίπτωση, τοῦτο θά σήμαινε ἐξάπαντος ἀναγκαιότητα ἢ καλύτερα ὑποταγή σέ κάποια ἀναγκαιότητα καί ἀποδοχή της. Γι' αὐτό ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός διευκρινίζει καί ἀποσαφηνίζει ρητῶς ὅτι κάνουμε λόγο γιά βούληση τοῦ Θεοῦ, ὄχι ὁμως γιά προαίρεση· ὁ Θεός βούλεται, δέν βουλεύεται³². Σέ ἄλλη συνάφεια ὁ ἴδιος θεολόγος πατέρας ἀποκαλεῖ προαιρετικό τό Λόγο, ὅπως καί τό Ἅγιο Πνεῦμα³³, πράγμα πού σημαίνει ὅτι Λόγος καί Ἅγιο Πνεῦμα δέν ὑπόκεινται σέ καμιά ἀναγκαιότητα.

Μέσω τοῦ Λόγου ἀποκαλύπτεται ἡ Ἁγία Τριάδα στόν κόσμο, δηλαδή στήν κτίση καί τήν ἱστορία· τήν ἀπρόσιτη κατ' οὐσία Τριάδα ἀποκαλύπτει ὁ Λόγος κατ' ἐνέργεια σέ μιά ἀκατάπαυστη σχέση μεταξύ Θεοῦ καί ὀλάκερης τῆς δημιουργίας. Μιά ἀσίγαστη δραματική πορεία, ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, σημαδεύεται μέ τή δημιουργία, μέ τά ἐπώδυνα τραύματα τοῦ ἀνθρώπου, τίς ἐπιτυχίες καί ἀποτυχίες του, τή συνάντησή του, εἴτε θέλει εἴτε δέν θέλει, μέ τή θεία παρουσία, τόν ἀνήφορο πρός τήν τελείωση ἐν μέσω πτώσεων καί τήν παράδοσή του στή θεία ἀλήθεια καί ἀγαθότητα —ἡ χριστιανική ἀποκάλυψη διόλου δέν μπορεῖ ν' ἀποδεχτεῖ τήν πληροφορία τοῦ Ἡροδότου ὡς ἔστι φθονερὸν τὸ θεῖον—, ἔτσι ὥστε τελικά τόν τελευταῖο λόγο νά τόν ἔχει ὁ Θεός ὄντας ἀπρόσιτος καί ἀποκαλυπτόμενος. Καί σ' ὅλη αὐτή τήν πορεία ἡ ἀποκάλυψη, ὡς παροχή ζωῆς, προόδου καί τελείωσης, συντελεῖται μέσω τοῦ ἄσαρκου καί τοῦ ἔνσαρκου Λό-

32. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2,22 PG 94,945CD: «Χρῆ δὲ γινώσκειν, ὅτι ἐπὶ Θεοῦ βούλησιν μὲν λέγομεν, προαίρεσιν δὲ κυρίως οὐ λέγομεν· οὐ γὰρ βουλεύεται ὁ Θεός. Ἄγνοιας γὰρ ἔστι τὸ βουλεύεσθαι· περὶ γὰρ τοῦ γινωσκομένου οὐδεὶς βουλεύεται. Εἰ δὲ ἡ βουλή ἀγνοίας, πάντως καὶ ἡ προαίρεσις. Ὁ δὲ Θεός πάντα εἰδῶς ἀπλῶς οὐ βουλεύεται».

33. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,7 PG 94,805AB.

γου. Όπως ειλώθηκε ήδη στον οικείο τόπο, άπαρασάλευτη είναι ή τριαδοκεντρικότητα, αλλά στην ιστορία της θείας οικονομίας γνωρίζουμε τά μυστήρια της άποκάλυψης, επειδή ο Λόγος φανερώνει την Τριάδα, με την *εὐδοκία* του Πατέρα, την *αὐτουργία* του Υίου και τή *συνεργία* του Ἁγίου Πνεύματος, και πάντοτε με κοινή θέληση και ἐνέργεια³⁴.

Τήν ανάδειξη και καταξίωση του κόσμου και του ανθρώπου μόνο σε σχέση με τό Θεό περιγράφει ἐρμηνευτικά ή θεολογία ἐπισημαίνοντας τό ἔργο του Λόγου. Στην προκειμένη περίπτωση διορθώνεται, θά λέγαμε, και συμπληρώνεται ή ἀρχαιοελληνική λέξη *κόσμος*, ο οποίος κατέχει, κατά την ἑλληνική σκέψη πάντοτε, αὐτοδύναμα τήν τάξη, τή λογική διάρθρωση, τήν εὐρυθμία και τό κάλλος³⁵. Σε σχέση με τό Λόγο της θεολογίας ὁμως ο κόσμος, ἐνοποιημένος ὡς αἰσθητός και νοητός, ἔχει τάξη, λογική διάρθρωση, εὐρυθμία, μουσική και κάλλος, επειδή μετέχει στή *θεία δόξα* με δοξολογι-

34. Μ. Ἀθανασίου, *Περί της ἐνανθρωπήσεως του Λόγου* 3 PG 25,101 AB: «...Ὁ Θεός γάρ αγαθός ἐστι, μάλλον δέ πηγή της αγαθότητος ὑπάρχει· αγαθῶ δέ περί οὐδενός ἄν γένοιτο φθόνος· ὄθεν οὐδενί τῶ εἶναι φθονήσας, ἐξ οὐκ ὄντων τά πάντα πεποίηκε διὰ του ἰδίου Λόγου του Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Συζητήσεις με τον Πύρρον* PG 91,320BC: «Ταῦτα ο Πατήρ διεξῆλθε, δείξει βουλόμενος τήν σάρκωσιν ἔργον οὖσαν της θείας και μόνης θελήσεως, εὐδοκοῦντος μὲν του Πατρός, αὐτουργοῦντος δέ του Υίου και συνεργοῦντος του Ἁγίου Πνεύματος». Μ. Ἀθανασίου, *Κατά Ἀρειανῶν λόγος* 2,81 PG 26,320AB: «Ἡ αὐτή μέντοι Σοφία του Θεοῦ ἐστιν, ἥτις πρότερον μὲν διὰ της ἐν τοῖς κτίσμασιν εἰκόνας ἑαυτης, δι' ἦν και λέγεσθαι κτίζεσθαι, ἐφανέρου ἑαυτήν, και δι' ἑαυτης τὸν ἑαυτης Πατέρα· ὕστερον δέ αὐτή, οὖσα Λόγος, γέγονε σάρξ, ὡς εἶπεν ο Ἰωάννης, και μετά τό καταργῆσαι τὸν θάνατον και σῶσαι τό γένος ἡμῶν ἐτι και πλέον ἀπεκάλυψεν ἑαυτὸν τε και δι' ἑαυτοῦ τὸν ἑαυτοῦ Πατέρα».

35. Γνωστή εἶναι ή ἀποψη του Ἡρακλείτου για τὸν ξυνὸν ή κοινὸν λόγον, πού διαδραματίζει προοδευτική και μεταμορφωτική σταδιοδρομία ὡς τούς στωικούς και τό Φίλωνα, για νά καταλήξει ἄκρως μεταπλασμένος στον Εὐαγγελιστή Ἰωάννη.

κό ὕμνο πρὸς αὐτήν. Σ' αὐτὰ τὰ πλαίσια ὁ ἄνθρωπος εἶναι *μικρόκοσμος* αὐτοῦ τοῦ ἀπέραντου *μακρόκοσμου*, αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ, πεπληρωμένου μέ τό φῶς τῆς θείας δόξας³⁶, αὐτοῦ τοῦ ἴδιου *ἀπαυγάσματος* τῆς θείας ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητος. Ὁ σύμπας κόσμος εἶναι *τόπος* αὐτοῦ τοῦ δοξαστικοῦ φωτός, ὅπου *ἀνακεφαλαιώνονται* καὶ *συμπεριλαμβάνονται* τελικά μέσω ὠδίνων καὶ ὀδυνῶν ὄλα τὰ κτίσματα. Ἐπομένως ἡ συμπαντική πραγματικότητα μέσω τῆς ἀπαυστης οὐσίωσής της ἀπό τό Λόγο ἔχει παναρμόνια κίνηση καὶ *εὐρυθμία*. Ἔτσι, σύμφωνα μέ τή θεολογική αὐτή περιγραφή

36. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τῆς Ἑξαήμερου* PG 44,281B: «Καί γάρ ὁ κόσμος οὗτος ὄλος ὥσπερ βιβλίον ἔγγραφόν ἐστίν, ὑπαγορευόμενον τήν τοῦ Θεοῦ δόξαν». 293 B. *Εἰς τήν ἐπιγραφὴν τῶν Ψαλμῶν* PG 44,444AB: «Θεραπεία γάρ φύσεώς ἐστίν ἡ τῆς ζωῆς εὐρυθμία, ἦν μοι δοκεῖ συμβουλεύειν δι' αἰνιγμάτων ἢ μελωδία». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,296BC: «Βοῶ τοίνυν ἡ κτίσις διὰ τῶν ἐν αὐτῇ ποιημάτων, καὶ οἷον ἀπαγγέλλει τοῖς νοερώς δυναμένοις ἀκούειν τήν ἴδιαν αἰτίαν τριαδικῶς ὕμνουμένην». *Μυσταγωγία* PG 91,669BCD: «Ὁλος γάρ ὁ νοητός κόσμος ὄλω τῷ αἰσθητῷ μυστικῶς τοῖς συμβολικοῖς εἶδεσι τυπούμενος φαίνεται τοῖς ὄραν δυναμένοις». Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι ἡ φιλοσοφική *κοσμολογία* ἀνατάσσεται πιά στή *χριστιανική κοσμολογία*, παίρνοντας ἐξάπαντος ἓνα ἄλλο χαρακτήρα καὶ ἐπιβάλλοντας μιά νέα φιλοσοφική θεώρηση. Ἡ *κοσμολογία* στό *χῶρο* τῆς θεολογίας συνδέεται ἁρμονικά καὶ παραγωγικά μέ τήν *κτισιολογία*. *Κόσμος, τόπος, χρόνος, ἐνέργεια, κτισιολογία, κτιστότητα, σχετικότητα, κτιστό, ἄκτιστο* εἶναι ὄροι θεολογικοί, πού ἀνοίγουν εὐρύτατους ὀρίζοντες στή συνολική αἰσθητή καὶ νοητή πραγματικότητα. Τούς ἐν λόγω ὄρους μπορεῖ ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης νά ἀνεύρει μέ λεπτομερειακές ἀναλύσεις σέ μελέτες τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα κυρίως ἀπό τό 1974 κ.έ., μελέτες γιά τό Μ. Ἀθανάσιο, γιά τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ, γιά τό Μάξιμο Ὁμολογητή κτλ. κτλ., ὅποτε μπορεῖ νά ἀντιληφθεῖ, κατά τήν ἀποψή μου, πολύ ἱκανοποιητικά τόσο τή νέα *κοσμολογία*, ὅσο καί τό περιεχόμενο τῆς *κτισιολογίας*. Ἐδῶ νά σημειωθεῖ ὅτι ὄλοι οἱ παραπάνω καὶ ἄλλοι σχετικοί ὄροι ἔχουν ἀνασυρθεῖ καὶ ἐρμηνευθεῖ ἀπό τό συγγραφέα μέ πολλή προσοχή ἀπό τὰ δόκιμα μνημεῖα τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Ἡ ὅποια χρῆση καὶ ἐρμηνεία αὐτῶν τῶν ὄρων ἀπό ἄλλους συγγραφεῖς – πάντοτε μετά τό 1974 κ.έ. – δέν εἶναι κάθε φορά ἐπιτυχής.

τῆς κτιστῆς πραγματικότητας ὁ ἄνθρωπος εἶναι λογικός χά-
ρη στή μέθεξί του στό Λόγο. Ἐπειδή μέσω τοῦ Λόγου ἔγιναν
καί διακρατοῦνται τά πάντα, αὐτός πού θεωρεῖ σωστά τήν
κτίση, θεωρεῖ εὐστοχα καί τό δημιουργό καί ζωοδότη Λόγο.
Γι' αὐτό ἀκριβῶς, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε στόν οἰκείο τόπο, δέν
μπορεῖ νά χωριστεῖ καί νά αὐτονομηθεῖ ἡ (λεγόμενη) φυσική
ἀποκάλυψη. Ἐξάλλου ὁ ἴδιος ὁ ἄνθρωπος χάνοντας τή σω-
στή θεωρία τῆς κτίσης, ἀλογοῦται καί δαιμονοποιεῖται. Ἡ
ἀλογία αὐτή, πότε σέ ἀμβλυμμένη καί πότε σέ δξύμμενη μορ-
φή, ἀποτελεῖ δραματικό καί τραγικό στοιχεῖο τῆς ἱστορίας
τοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ πολιτισμοῦ του. Ἡ σχέση ὁμως κό-
σμου καί Λόγου, στά σωστά ὄρια, κι ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐμπι-
στεύεται στή χαρισματική ἔκχυση τῆς θείας δόξας, ἀποτελεῖ
πάντοτε καί σέ κάθε πορεία τήν ἐλπίδα γιά θεραπεία καί
πρόοδο ὀλάκερης τῆς κτίσης³⁷.

6. Ἅγιο Πνεῦμα

Κατά τήν πατερική θεολογία δέν εἶναι δυνατόν ὁ Λόγος
νά εἶναι ἀπνεύματος· ἔχει πνεῦμα. Ἄλλα τοῦτο τό πνεῦμα
δέν μοιάζει μέ τό πνεῦμα (=πνοή) τοῦ ἀθρώπινου λόγου.
Γιατί τό πνεῦμα, πού προέρχεται (ἐκπορεύεται) ἀπό τόν Πα-

37. Μ. Ἀθανασίου, *Κατά Ἑλλήνων* 33 PG 25,68B. *Περί τῆς ἐνανθρωπή-
σεως τοῦ Λόγου* 11 PG 25,116A: «Ἡ πῶς ἂν εἴεν λογικοί μὴ γινώσκοντες
τόν τοῦ Πατρὸς Λόγον, ἐν ᾧ γέγονασιν;». *Κατά Ἀρειανῶν* 1,12 PG
26,36B: «Εἰ δὲ δι' Υἱοῦ γέγονε καὶ ἐν αὐτῷ τὰ πάντα συνέστηκεν, ἐξ ἀνά-
γκης ὁ τὴν κτίσιν ὀρθῶς θεωρῶν θεωρεῖ καὶ τὸν ταύτην δημιουργήσαντα
Λόγον, καὶ δι' αὐτοῦ τὸν Πατέρα νοεῖν ἀρχεται». *Περί τῆς ἐνανθρωπήσε-
ως τοῦ Λόγου* 13 PG 25,117CD-120A: «Οὕτω τοίνυν ἀλογωθέντων τῶν
ἀνθρώπων καὶ οὕτω τῆς δαιμονικῆς πλάνης ἐπισκιάζουσας τὰ πανταχοῦ
καὶ κρυπτούσης τὴν περὶ τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ γνῶσιν, τί τὸν Θεὸν ἔδει
ποιῆσαι; Σιωπῆσαι τὸ τηλικούτον καὶ ἀφεῖναι τοὺς ἀνθρώπους ὑπὸ δαι-
μόνων πλανᾶσθαι καὶ μὴ γινώσκειν αὐτοὺς τὸν Θεόν;».

τέρα και συνοδεύει τό Λόγο, εἶναι ζωντανό και ἐνυπόστατο, εἶναι τό τρίτο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, δηλαδή τό Ἅγιο Πνεῦμα³⁸. Ἀπεναντίας, ὁ ἀνθρώπινος λόγος ἔρχεται σέ σχέση μέ τήν ἔλξη, τή φορά και τήν πνοή τοῦ ἀέρα γιά τήν ἐκφώνηση λέξεων, ἐνώ ὁ ἴδιος ὁ ἀέρας δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἓνα συστατικό τοῦ σώματος. Κατά τίς εἰκονικές αὐτές τριάδες τῆς πατερικῆς θεολογίας, στόν ἄνθρωπο ὑπάρχει ἡ σχέση νοῦ, λόγου και πνεύματος (=πνοῆς), ἀλλά και τά τρία δέν εἶναι ἐνυπόστατα· ἀπεναντίας ἡ σχέση Θεοῦ Πατέρα, Λόγου και Πνεύματος εἶναι σχέση ἐνυποστάτων ὄντων:³⁹ τριῶν ὁμοούσιων και διακεκριμένων προσώπων, ὅπως τό πράγμα ἤδη ἀναπτύχθηκε στόν οἰκεῖο τόπο. Τό Ἅγιο Πνεῦμα, λοιπόν, καθώς εἶναι ἰδιαίτερη ὑπόσταση στίς αἰδίες σχέσεις τῆς Ἁγίας Τριάδας, στήν οἰκονομική φανέρωση ἐπιτελεῖ τό εἰδικό ἔργο τοῦ ἁγιασμοῦ και τῆς τελείωσης τῶν πάντων, μέ κοινή βουλευτική ἐνέργεια τῶν τριῶν προσώπων. Ἔτσι θεωρεῖται ὁκοκληρωμένη ἡ δυναμική φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδας στήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας και στήν τελε-

38. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,7 PG 94,805BC: «...ἀλλά δύναμιν οὐσώδη, αὐτήν ἐφ' ἑαυτῆς ἐν ἰδιζούσῃ ὑποστάσει θεωρουμένην, ἐκ τοῦ Πατρὸς προερχομένην και ἐν τῷ Λόγῳ ἀναπαυομένην και αὐτοῦ οὔσαν ἐκφαντικήν, οὔτε χωρισθῆναι τοῦ Θεοῦ, ἐν ᾧ ἐστι, και τοῦ Λόγου, ᾧ συμπαρομαρτεῖ...».

39. Γιά τίς γνωστές του ψυχολογικές τριάδες – esse, posse, velle ἢ mens, potititia, apotit κτλ., ὅπου συνδετικός κρίκος τῶν δύο πρώτων στοιχείων εἶναι στήν πρώτη τριάδα ἡ βούληση, και στή δεύτερη ἡ ἀγάπη– ὁ Αὐγουστίνος ἐπικρίθηκε ὡς κατά κάποιον τρόπο εισηγητής τοῦ Filioque. Ἴσως ἡ ἐπίκριση τούτη νά ἔναι σωστή, ἀλλά ὁ ἴδιος ὁ Αὐγουστίνος εἶχε τονίσει ὅτι ἡ σύγκριση ἀνάμεσα στίς ἐκφάνσεις τῆς ψυχῆς και τῆς Τριάδας εἶναι ἐξωτερική και σχηματική. Βλ. Αὐγουστίνου, *Confessiones* 13,11,12 PL32,849. Στήν προκειμένη περίπτωση τῶν πατέρων τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας βλέπουμε νά γίνεται κάτι ἀνάλογο. Ὡστόσο, ἔτσι κι ἄλλῶς ὑπάρχουν τέτοιες θεολογικές προϋποθέσεις, πού ἀποκλείουν κάθε τάση πρὸς τό φιλοκλιβιστικό πνεῦμα.

τουργία τῶν μυστηρίων, μέ τήν εὐδοκία τοῦ Πατέρα, τήν αὐτουργία τοῦ Υἱοῦ καί τή συνεργία τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

Στήν καρδιά τῆς θείας οἰκονομίας, κατά τήν παρούσα φάση τῆς Ἐκκλησίας, τό τελεσιουργούμενο μυστήριο τῆς Πεντηκοστῆς εἶναι τό συγκεκριμένο ἀγιαστικό ἔργο τοῦ Παρακλήτου, δηλαδή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ εἰκόνα τῆς πνοῆς⁴⁰ τοῦ Παρακλήτου, στήν ἴδια τή ζωή τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἐντείνει τήν τελειωτική καί ἐσχατολογική πορεία. Τούτη ἡ εἰκόνα, κατά τή θεολογία, ἔχει οὐσιαστικό ἀντίκρισμα, γιατί περιγράφει τή χορηγία ζωῆς. Ὅλη ἡ κτίση γιά νά ὑπάρχει μεταλαμβάνει τήν οὐσιοποιό ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Δυνάμει αὐτῆς τῆς μυστηριακῆς σχέσης κτίσης καί Θεοῦ, σημαίνεται καί ἡ Ἐκκλησία στή ζωή τῶν μυστηρίων. Τελικά τά πάντα ἀναπνέουν στήν πνοή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καμιά φύση ἀνενέργητη δέν ὑπάρχει. Ἡ ἐκχυση τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στήν κτίση καί τήν ἱστορία πραγματώνει τήν ἴδια τή συνέχεια τῆς τελειωτικῆς καί ἐσχατολογικῆς πορείας. Ἔτσι μόνο μπορεῖ νά γίνει λόγος γιά μελλούμενα καί ἐξελισσόμενα γεγονότα, καί μέ αὐτόν τόν τρόπο καταλαβαίνει κανεῖς τήν οἰκονομική φανέρωση τῆς Ἁγίας Τριάδας στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ὡστόσο ἡ ἱστορική αὐτή συνέχεια, σέ κατεύθυνση ἀνοιχτῶν ὀριζόντων, ἀκατάπαυστα ἀνανεώνεται μέ τήν ἐκχυση τῶν δωρεῶν τῆς Πεντηκοστῆς. Τοῦτο καταφαίνεται στήν τελεσιουργία τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας. Ξανά καί ξανά γίνεται ἡ ἐπίκληση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, σέ κάθε σύ-

40. Πράξ. 2,2: «Καί ἐγένετο ἄφνω ἐκ τοῦ οὐρανοῦ ἦχος ὥσπερ φερομένης πνοῆς βιαίας καί ἐπλήρωσεν ὅλον τόν οἶκον... καί ἐπλήσθησαν πάντες πνεύματος ἁγίου». 17,25: «...αὐτός διδοὺς πᾶσι ζωὴν καί πνοὴν καί τά πάντα». Ἰω. 3,8: «Τὸ πνεῦμα ὅπου θέλει πνεῖ, καί τήν φωνήν αὐτοῦ ἀκούεις, ἀλλ' οὐκ οἶδας πόθεν ἔρχεται καί ποῦ ὑπάγει».

ναξη ἐπὶ τὸ αὐτό,⁴¹ γιὰ νὰ κατέλθει ὡς ἀγιαστικὴ καὶ μεταμορφωτικὴ ἐνέργεια, πράγμα πού συνάμα σημαίνει καὶ ἀπόκρουση κάθε διαβρωτικῆς καὶ παρασιτικῆς δυνάμεως. Ἐπομένως ἡ πορεία τῆς ἀγιασμένης κτίσης καὶ ζωῆς δέν εἶναι εἰδυλλιακὴ καὶ ἐξωπραγματικὴ. Μάχη καὶ ἀσκησιολογία γίνεται σὲ κάθε προχώρημα τῶν ἀγιαστικῶν δυνάμεων, πού παίρνουν ὡς δῶρο οἱ ἄνθρωποι. Ὅπως τὸ Ἅγιο Πνεῦμα μέ τὴν ἔκχυση τῶν ἐνεργειῶν του, πάντοτε σὲ τριαδοκεντρικὴ ἐκδήλωση τοῦ Πατρὸς δι' Υἱοῦ ἐν Ἁγίῳ Πνεύματι, νικάει τὸ μὴ ὄν ἢ τὸ μηδέν καὶ κτίζει ἑτεροῦσια ὄντα, ριζικὰ διάφορα ἀπὸ τῆς θείας οὐσίας, μέ τὸν ἴδιο τρόπο κτίζει συνεχῶς τὴ δημιουργία καθαιρώντας κάθε ἀλλοτριωτικὴ καὶ φθοροποιὴ δύναμη. Ἡ πνοὴ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κτίζει, οὐσιώνει, συντηρεῖ, παρέχει δύναμη καὶ συνέχει τὰ πάντα⁴². Αὐτὸ εἶναι τὸ μυστήριον τῆς φανέρωσης τοῦ Τριαδικοῦ Θεοῦ στὸν κόσμον, ὁ ὁποῖος τελειώνεται μέ τὴν ἔκχυση τῶν δωρεῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος.

41. Πράξ. 2,1. Ἰγνατίου, Πρὸς Ἐφεσίους 13,1 PG5, 656 A.

42. Ψάλμ. 103(104),30: «Ἐξαποστελεῖς τὸ πνεῦμά σου, καὶ κτισθήσονται, καὶ ἀνακαινεῖς τὸ πρόσωπον τῆς γῆς». Ψάλμ. 32(33),6: «Τῷ λόγῳ τοῦ Κυρίου οἱ οὐρανοὶ ἐστερεώθησαν καὶ τῷ πνεύματι τοῦ στόματος αὐτοῦ πᾶσα ἡ δύναμις αὐτῶν». Ἰώβ 33,4: «Πνεῦμα θεῖον τὸ ποιησάν με, πνοὴ δὲ παντοκράτορος ἡ διδάκουσά με». Σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο νὰ διευκρινίσω ὅτι κανένα νόημα δέν ἔχει τυχόν ἔνστασις κάποιου σύγχρονου βιβλικοῦ θεολόγου, πού θὰ μᾶς πληροφοροῦσε ὅτι ἡ μέ τὰ σημερινὰ κριτήρια ἐρμηνεία τῆς Π. Διαθήκης, λόγου χάριν, δέν θὰ μπορούσε νὰ δεχτεῖ ὅτι ἐδῶ ἐννοεῖται τὸ Ἅγιο Πνεῦμα. Ἐξάπαντος θὰ ἴταν τῶντι ἄκρως παράδοξο νὰ δεχόταν κάτι τέτοιο ἡ σύγχρονη ἐρμηνευτικὴ. Γιατί, πρὶν ἀπὸ χιλιάδες χρόνια ἄλλοι ἐρμηνευτές, μέ ἄλλα κριτήρια καὶ στὰ περισσότερα σημεῖα μέ ἄλλες μεθόδους, διατύπωσαν τίς θέσεις τους. Καὶ ἡ θεολογικὴ ἐπιστήμη ἔργον ἔχει νὰ περιγράφει τί κεῖται (de lege lata) καὶ ὄχι μέ συγκρίσεις ν' ἀπορρίπτει ἱστορικὲς καὶ ἐρμηνευτικὲς πλάνες τῶν πατερικῶν κειμένων! Κι αὐτὸ μπορεῖ νὰ τὸ καταλάβει κανεὶς, διακρίνοντας ξεκάθαρα τὸ ἐπιστημονικὸ ἀδιέξοδο καὶ τὴν ἔλλειψη σοβαρότητας, ἂν συγκρίνει ἐπιστημο-

Τούτη ἡ *χύσις ἀγαθότητος*⁴³ προοδευτικά, ἀγωνιστικά καί μεταμορφωτικά, μέ τήν ἀνακεφαλαίωση ὄλων τῶν θραυσμάτων τῆς δημιουργίας, πού ὀλοένα διασκορπίζονται καί ἐνώνονται, πραγματώνει τήν ἀγαθοτοπία, γιά τόν ἄνθρωπο *ἐπί τῆς γῆς καί ἐν οὐρανῶ*. Ἡ ἐνέργεια αὐτή τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἔρχεται ὡς χάρη, ὡς δύναμη δημιουργική καί λυτρωτική· πρόκειται γιά *κάθοδο*, ἀπλωτική φορὰ πρὸς συνάντηση τῆς κτίσης ὀλάκερης, καί σ' αὐτή τή φορὰ συντελεῖται ἡ ἔνωση Θεοῦ καί ἀνθρώπου, στά πλαίσια ἑνός σώματος, μιᾶς κοινωνίας. Δέ συμβαίνει, κατά τή θεολογία πάντοτε, τό ἀντίστροφο· μέ μόνη τήν καταρχήν ἀνθρώπινη ἄσκηση, ὅπως θέλουν οὐκ ὀλίγοι σοφοί κατά τά ἄλλα δάσκαλοι καί ὀδηγοί τοῦ ἀνθρώπου, ν' ἀνέλθει ἡ ἀνθρώπινη ἐνέργεια καί νά συναντήσῃ τή θεία δύναμη σμίγοντας μέ αὐτήν. Προηγείται ἡ ἀκατάπαυστη *χύσις ἀγαθότητος*, ἡ ἀπλωτική φορὰ, ἡ συμβατικά λεγόμενη *κάθοδος* τοῦ Πνεύματος, καί ἀκολουθεῖ ἡ μετά τήν ἄρση τῶν διαβρωτικῶν παρασίτων ἄνοδος καί ἀναγωγή τῆς κτίσης πρὸς τήν ἀγαθοτοπία τῆς τελείωσης. Τό Ἁγιο Πνεῦμα, ἡ *πιό ζωντανή ἐλπίδα τῆς ἀνθρωπότητος*, *μας ὑπενθυμίζει διαρκῶς τήν ἀνεπάρκειά μας, τά χαρίσματά*

νικά, γιά νά τίς ἐπαληθεύσει, τίς ἐρμηνεῖς πού ἔχουν δώσει οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης στίς περικλοπές κειμένων τῆς Π. Διαθήκης, πού ἐνσωμάτωσαν σ' αὐτά τά βιβλία. Εἶναι προφανές ὅτι ἄλλη δουλειά ἔκαναν οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Διαθήκης καί ἄλλη κάνουν οἱ σύγχρονοι βιβλικοὶ θεολόγοι. Ἄν κανεῖς ἔχει ἀντιρρήσεις καί προτιμήσεις, γι' αὐτόν ἰσχύει τό *διαλέγετε καί παίρνετε*. Ὡστόσο ὀφείλω ρητῶς νά τονίσω ὅτι ἡ σύγχρονη βιβλική θεολογία εἶναι ἄκρως χρήσιμη γιά νά ἐρμηνεύσουμε καλύτερα, ὡς ἔχουν, τά πατερικά κείμενα, καί μόνο ἔτσι μποροῦμε νά προχωρήσουμε σέ νέες συνθέσεις ἐρμηνευτικῶν θεμάτων. Ἀρκεῖ, βέβαια, νά ἐρευνᾶμε μέ σωστή ἐπιστημονική μέθοδο καί τά πατερικά κείμενα.

43. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφόρων ἀποριῶν* PG 91,1288D-1289A.

μας, τόν έρχομό του, πού δέν έχει τέλος, και τούς άνοιχτούς όρίζοντες τής τελειωτικής πορείας. 'Ο έρχομός του Πνεύματος, ώς πέμψης και ένεργειας, δικαιώνει τήν άσκησι, καταξιώνει τό συνεργιακό άγώνα του άνθρώπου και σέ μία χαρισματική κοινωνία του σώματος άναδεικνύει τό πρόσωπο. Έπομένως ό άνθρωπος ώς άτομικότητα σώζεται και καταξιώνεται μέ τήν ένταξή του στή χαρισματική κοινωνία του σώματος, πού και αυτό μέ τή σειρά του είναι ένταγμένο στήν περιρρέουσα άτμόσφαιρα των ένεργειών του 'Αγίου Πνεύματος. Τό μεμονωμένο σώμα τής άτομικότητας του κάθε άνθρώπου έχει ώς δεύτερο σώμα τό περιβάλλον του και κατ' έπέκταση τό σώμα τής χαρισματικής κοινωνίας. Μέ άλλα λόγια, τό "Άγιο Πνεύμα προεκτείνει και έλευθερώνει δάκαρη τήν κτίση σέ διαστάσεις άπειρες και δημιουργικές. Έδω νά παρενθέσω μία άπλως έρμηνευτική, και όχι βέβαια άπολογητική, διευκρίνιση. Τό κάθε λογής περιβάλλον τής κτιστής πραγματικότητας γνωρίζεται φανερώνοντας τά μυστικά του μέ τήν έπιστημονική έρευνα και τίς λογικές καταμετρήσεις. Αυτή ή γνώση έλέγχεται ώς σωστή ή έσφαλμένη άποκλειστικά και μόνο μέ τά κριτήρια τής έπιστημονικής έρευνας και τής λογικής. Τό μέγα σφάλμα θά ήταν, αν ύπάρξει έπιστημονικός ισχυρισμός ότι μόνο αυτή ή γνώση ύπάρχει και τίποτα άλλο. Μέ αυτή, λοιπόν, τήν παρένθεση καταλαβαίνει κανείς ότι τό "Άγιο Πνεύμα, στα πλαίσια τής τριακοδεντικότητας, λευτερώνει τό κάθε λογής περιβάλλον στίς άπειρες διαστάσεις τής άκτιστης πραγματικότητας.

7. Κτιστό-άκτιστο

Άπό τή Γένεση τής Π. Διαθήκης ώς τήν Άποκάλυψη του 'Ιωάννη -τουτο ισχύει για όσους ξέρουν νά διαβάσουν συνο-

λικά τὰ βιβλικά κείμενα, καί δέν περιορίζονται στήν ἀπομνημόνευση χωριών μήτε ἐγκλωβίζονται σέ μερικά θραύσματα ιστοριοφιλολογικῶν τους ἐρευνῶν— κτίση, ἱστορία, ἄγγελοι, δαίμονες, ἄνθρωποι ἀποτελοῦν ὡς κτίσματα τῆ δούλη πραγματικότητα σέ σχέση μέ τόν ἀπρόσιτο κατά πάντα καί συνάμα προσεγγιζόμενο Θεό μέσω τῆς κατερχόμενης φωτεινῆς του δόξας. (Ὁ ὄρος δούλη αὐτονοήτως, ὡς βιβλικός καί πατερικός, δέν ἔχει ἠθική καί κοινωνική σημασία παρά μονάχα ὀντολογική). *Ὅλα τὰ κτίσματα, μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχουν, ζοῦν καί προάγονται, μέσα στήν περιρρέουσα αὐτή ἀτμόσφαιρα τῆς θείας δόξας.* Ἐπομένως, κατά τή βιβλική καί αὐτονοήτως τήν πατερική θεολογία, καί ὅπως τή διδασκαλία αὐτή κατά ἄριστο τρόπο διατύπωσε ὁ Μ. Βασίλειος, δύο πράγματα ὑπάρχουν: ἡ θεότητα καί ἡ κτίση. Τά βιβλικά κείμενα τόσο τῆς Π. Διαθήκης, ὅσο καί τῆς Κ. Διαθήκης μέ ἀπαράμιλλης ὁμορφίᾳ καί μαστοριᾷ εἰκονικές παραστάσεις μᾶς παρουσιάζουν τό δημιουργό Θεό ὡς ριζικά ἀνόμοιο καί ἀπρόσιτο σέ σχέση μέ τὰ δημιουργήματα ἀφενός, καί συνάμα προβάλλουν τά ἴδια τὰ δημιουργήματα ὡς ἐξαρτώμενα πλήρως ἀπ' αὐτόν ἀφετέρου· κι αὐτό, γιατί ὁ Θεός εἶναι ὁ χορηγός τοῦ εἶναι, τῆς κίνησης, τῆς ζωῆς καί κάθε προαγωγῆς τῶν κτισμάτων. *Δέν ὑπάρχει πουθενά ἡ ὑπόνοια ὅτι ὁ Θεός μπορεῖ νά δαπανηθεῖ, ἐνῶ ἡ δημιουργία διαρκῶς ἐξαντλεῖται καί χρειάζεται πλήρωση, στηριγμό καί χορηγία ἐνέργειας.* Κι ὅλα τὰ συμβάντα καί συμβαίοντα διαδραματίζονται σ' ἓνα θέατρο, πού εἶναι ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία. Ὁ ἀπρόσιτος Θεός *συγκαταβαίνει* καί ἐκχύνοντας τή φωτεινή του δόξα— ὄση μποροῦν τὰ πλάσματα νά δοῦν καί νά ἀντέξουν— γίνεται, κατά τό μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ στά κτιστά ὄντα, προσιτός⁴⁴. Στήν προκειμένη περίπτωση στά βιβλικά κείμενα δέν μπορεῖ κανεῖς νά ἐντοπίσει ἀφηρημένη

44. Βλ. παραπομπή 24 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

διάκριση αἰσθητῶν καὶ νοητῶν, ὕλης καὶ πνεύματος, σώματος καὶ ψυχῆς. Αἰσθητά καὶ νοητά, καὶ ὄλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα, εἶναι κτίσματα καὶ στέκουν ἀπέναντι στὸν κατὰ πάντα κυρίαρχο Θεό. Αὐτός εἶναι ὁ βιβλικὸς κόσμος: Θεός καὶ δημιουργία. Τίποτα, δέν παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στή δούλη πραγματικότητα καὶ στὸν κυρίαρχο καὶ ζωοδότη Θεό.

Ἐξάπαντος αὐτός ὁ κόσμος δέν ἦταν γνωστός στοὺς μονιστές καὶ διαρχικούς φιλοσόφους τοῦ ἀρχαίου ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀλληλογνωρίστηκαν καὶ συγκρούστηκαν ἀργότερα, καθὼς τόσο ὁ Ἰουδαϊσμός, ὅσο καὶ ὁ Χριστιανισμός σπάζοντας τὸν ἀποκλειστικὸ κλοιὸ τῆς Παλαιστίνης καὶ τοῦ ἀμιγροῦς πολιτισμοῦ της ξεχύθηκαν στὸν εὐρύτερο χῶρο τῆς οἰκουμένης, τῆς Ρωμαϊκῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τῶν ἐκτεταμένων ἑλληνιστικῶν ἐπικρατειῶν. Προφανῶς οἱ πρῶτοι χριστιανοὶ ἀπολογητές, τοῦ δευτέρου αἰῶνα, δέν ἔχουν δίκαιο ὑποστηρίζοντας ὅτι ὁ Πλάτων, λόγου χάρη, καὶ ἄλλοι σοφοὶ τῆς Ἀρχαίας Ἑλλάδας εἶχαν συλήσει τίς ιδέες τοῦ Μωυσῆ! Ὁ Πλάτων, ὁ πιὸ χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας, μιᾶς ἐπιβλητικῆς κυρίαρχης σκέψης καὶ ιδεολογίας ἀνά τοὺς αἰῶνες ὅπου γῆς, ἔχει εἰσαγάγει καὶ ἐπιβάλλει ὄχι μόνο δύο αὐτόνομους κόσμους, τὸν *αἰσθητό* καὶ τὸν *νοητό*, ἀλλὰ καὶ μιὰ εὐχρησθη καὶ ἄκρως βολικὴ γλῶσσα, πού κάνει λόγο συνεχῶς γιὰ ὕλη καὶ πνεῦμα, σῶμα καὶ ψυχὴ κτλ. κτλ., καὶ χρησιμοποιεῖται ἀκόμη καὶ ἀπὸ μονιστές φιλοσόφους, ἀπὸ θετικούς ἐπιστήμονες, ὕλιστές, ἀθέους καὶ Χριστιανούς! Γι' αὐτὸ χρειάζεται προσοχὴ οὐκ ὀλίγη. Τὸ πιὸ βασικὸ χαρακτηριστικὸ τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας εἶναι ἡ αὐθυπαρξία τῶν δύο κόσμων: τοῦ *αἰσθητοῦ* καὶ τοῦ *νοητοῦ*. Ὁ πρῶτος εἶναι ἓνα *ρέον γίγνεσθαι* χωρὶς νά ἰσχύει ἡ ταυτότητα $A = A$. Ὁ δεύτερος εἶναι ἀνώλεθρος, ἀφθαρτος καὶ ἀθάνατος. Γιὰ τὸν κόσμο τοῦ νοητοῦ ἰσχύει ὁ νόμος τῆς ταυτότητας, πράγμα πού σημαίνει ὅτι ἡ ψυχὴ, ὡς νοητὴ, εἶναι

καί αὐτή ἀνώλεθρη καί ἀθάνατη. Ἐξάπαντος ἐλλείπει παντελῶς ἀπ' αὐτῆ τῆ διαρχική φιλοσοφία ἡ ἔννοια τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μή ὄντος, ὅπως θά ἀναπτυχθεῖ στόν οἰκειῶ τόπο. Βέβαια, καί ὁ Πλάτων ἀποκαλεῖ στόν *Τίμαιο* τό θεό ποιητή, δημιουργό καί πατέρα. Ὅμως κατά τόν Πλάτωνα δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἄλλη δημιουργία ἀπ' αὐτῆ πού πραγματώνει ὁ κάθε ἄνθρωπος, παράγοντας κάτι ἀπό τήν ὅποια οὐσία ἑνός πράγματος ἢ διακοσμώντας καί ὁμορφαίνοντας τή ρέουσα ὑλική πραγματικότητα μέ τό ντύμα τοῦ νοητοῦ κόσμου. Αὐτό ἔκανε, σέ παγκόσμια διάσταση, ὁ δημιουργός θεός καλλύνοντας ὅλα τά ρευστά αἰσθητά πράγματα μέ τήν ἀνώλεθρη νοητή ὁμορφιά. Ὅλο τό παιχνίδι διαδραματίζεται στήν αὐθυπαρξία τῶν δύο κόσμων, τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ· τοῦ πρώτου γενητοῦ καί τοῦ δευτέρου ἀγενήτου. *Γενητό καί γίγνεσθαι* ὡστόσο δέν σημαίνει δημιουργία, ἀλλά αὐτό πού εἶναι ρευστό καί μεταβάλλεται, ἐνῶ ἀπεναντίας τό ἀγένητο εἶναι τό ἄφθαρτο καί ἀμετάβλητο.

Ἡ πατερική θεολογία σέ μιᾶ δημιουργική ἱστορική συνέχεια κατέχει καταρχήν τή βιβλική διδασκαλία γιά τόν ἀπρόσιτο καί προσεγγιζόμενο μέσω τῆς δόξας του Θεοῦ. Πρόκειται γιά μιᾶ ἀρραγή ἱστορική συνέχεια, πού θά τή δοῦμε στίς *θεοφάνειες*, στόν οἰκειῶ τόπο. (Τούτη ἡ ἄκρως βασική καί ἀξονική διδασκαλία τῆς παράδοσης μένει σχεδόν ἄγνωστη σέ ἀκαδημαϊκούς θεολόγους, ἡμέτερους καί ξένους· κι ὅταν μνημονεύεται, καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα ὅτι ἀπλῶς λέγεται κάτι, ὅπως τά μικρά παιδιά ἀποστηθίζουν τό μάθημά τους). Εὐθύς ἑξαρχῆς ἡ θεολογία, σέ μιᾶ ἄκρως ρωμαλέα καί πλήρως ἀφομοιωτική προσαρμογή, μέσα στό περιορρόον κλίμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ, στόν ὅποιο προηγουμένως εἶχε θητεύσει ἕνα μεγάλο μέρος τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, χωρίς μήτε κατ' ἐλάχιστο νά ἀρνηθεῖ τίς ἀπαράμιλλης παραστατικότητας βιβλικές εἰκόνες περί ἀπροσίτου καί προσεγγιζόμενου μέσω τῆς

δόξας του Θεοῦ, υιοθέτησε τή διάκριση κτιστοῦ-ἄκτιστου. Ἡ διάκριση αὐτή ὄχι μόνο εἶναι πέρα γιά πέρα σύμφωνη μέ τίς βιβλικές εἰκόνες, ἀλλά ἀποτελεῖ καί μιὰ ριζική τροποποίηση τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας περί τῆς αὐθύπαρξιας τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου. Πρόκειται γιά μιὰ ἐπαναστατική τροποποίηση, θέση-κλειδί, γιά ὀλάκερη τήν πατερική θεολογία· ἡ σπουδαιότητά της δέν εἶναι μόνο θεολογική, ἀλλά συνάμα καί φιλοσοφική.

Μέ ἄλλα λόγια τό κτιστό - ἄκτιστο ἐπιβάλλει ἀξονικές ἀλλαγές στή σκέψη καί τή ζωή τοῦ θεολογικοῦ καί τοῦ φιλοσοφικοῦ χώρου. 1) Τό αὐθύπαρκτο ζευγάρι γενητό - ἀγένητο, πού εἶναι πρωτεῦον στή διαρχική φιλοσοφία, ἀντικαθίσταται ἀπό τό ζευγάρι κτιστό - ἄκτιστο. Στό πρῶτο ζευγάρι τό γενητό δέν εἶναι μόνο αὐθύπαρκτο, ἀλλά ριζικά ἀντίθετο πρὸς τό νοητό κόσμο, δηλαδή πρὸς τό ἀγένητο, πού εἶναι ὁ νοητός κόσμος. Στό δεύτερο ζευγάρι τό κτιστό δέν εἶναι αὐθύπαρκτο καί περιέχει ὄλα τά αἰσθητά καί τά νοητά κτίσματα. Μολονότι ριζικά διαφορετικό κατ' οὐσία ἀπό τό ἄκτιστο, δέν εἶναι ἀσυμβίβαστο καί ἀντίθετο πρὸς αὐτό, ἀλλά ἐξαρτώμενο ἀπό τό ἄκτιστο κατά τό εἶναι, τή ζωή καί τήν κάθε προαγωγή μέσω ἐνεργειακῆς σχέσης Θεοῦ καί κτισμάτων. (Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι νεότερες μελέτες, ἄκρως ἐξονυχιστικές καί σχολαστικές, πού ἀπαριθμοῦν πολλές σημασίες τοῦ γενητοῦ καί τοῦ ἀγενήτου λίγο ἐνδιαφέρουν τή θεολογία, ἐπειδή ἀπό τό ἕνα μέρος εἶναι καρπός νεότερων ἐρευνητῶν, ἐνδιαφερομένων κυρίως γιά διδακτορικές διατριβές καί ἀκαδημαϊκές θέσεις, καί ἀπό τό ἄλλο δέν ἀπασχόλησαν διόλου τή θεολογία, ἡ ὁποία σκόπευε μόνο στήν παραπάνω τροποποίηση πού μνημονεύτηκε). 2) Ἡ διάκριση κτιστοῦ - ἀκτίστου⁴⁵ εἶναι πρωτεύουσα, καί κάθε ἄλλη διάκρι-

45. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Ἐννομίον* 3 PG 29,660A: «Δύο γάρ λεγομένων πραγμάτων, θεότηός τε καί κτίσεως καί δεσποτείας καί δουλείας, καί ἁγιαστικῆς δυνάμεως καί ἁγιαζομένης». Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,184C: «Συνομολογεῖται γάρ πάντη τε καί πάν-

ση, πού αυτόνοσήτως υίοθετεῖ ἡ θεολογία, δηλαδή γεννητοῦ - ἀγενήτου, αἰσθητοῦ - νοητοῦ, ὕλης - πνεύματος, σώματος - ψυχῆς κτλ., εἶναι δευτερεύουσα. Ἄτυχως τοῦτο δέν ἔχουν κατανοήσει, καί ἀκόμη δέν κατανοοῦν, ἡμέτεροι καί ξένοι θεολόγοι, καί ἔτσι προχειρολογώντας, καί μὴ διαβάζοντας τά πατερικά κείμενα, κάνουν λόγο γιά πλατωνισμό τῶν πατέρων. (Ἐδῶ καί πάλι νά σημειώσω ὅτι ἡ θέση αὐτῆ τῶν πατέρων διόλου δέν σημαίνει ὅτι ἡ θεολογία ὡς πρὸς τὴν ἔκ-

τως τὴν μὲν ἄκτιστον φύσιν καί ἄτρεπτον εἶναι καί ἀεὶ ὡσαύτως ἔχειν, τὴν δὲ κτιστὴν ἀδύνατον ἄνευ ἀλλοιώσεως συστήναι. Αὐτὴ γὰρ ἡ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι πάροδος κινήσις τίς ἐστὶ καί ἀλλοίωσις τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι, κατὰ τὸ θεῖον βούλημα μεθισταμένου». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1568AB: «Τρεπτόν μὲν γὰρ ἅπαν κτίσμα κατὰ φύσιν· ὧν γὰρ ἡ γένεσις ἀπὸ τροπῆς ἤρξατο, ταῦτα ἀνάγκη κατὰ φύσιν τρεπτά εἶναι· ἢ οὐ τροπῆ ἢ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγωγή; Μόνον οὖν φύσει ἄτρεπτον τὸ θεῖον, ὡς ἄκτιστον καί ἀεὶ ὄν». Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,3 PG 82, 897C: «Ὁ μὲν γὰρ ἄτρεπτον φύσεως τυγχάνει, τέλειος ὧν καί διὰ πάντων ἀνεκδήσ· οἱ δὲ τῆ εἰς ἑκατέρω τροπῆ ὑποκείμενοι, τῆς παρὰ τούτων βοηθείας δέονται». Συμειών τοῦ Νέου Θεολόγου, *Ἐρωτες θεῶν ὕμνων*, Sources Chrétiennes 174, σελ. 35,87-90: «Τῷ ἄκτίστῳ τὸ κτιστὸν γὰρ πῶς ποτε ἐξισωθεῖ»;». Περισσότερα βλ. στοὺς δύο τόμους τῆς *Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα. Ἐπίσης θεωρῶ σκόπιμο νά σημειώσω τά μνημειώδη ἔργα τοῦ K. Barth καί K. Rahner, ἑνὸς προτεσταντῆ καί ἑνὸς καθολικοῦ, ὅπου ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ λεπτομερῶς νά βρεῖ πλουσιότατες ἀποψεις τόσο παραδοσιακές, ὅσο καί σύγχρονες ἀπὸ τὸν κόσμον τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Καταλαβαίνει κανεὶς πολὺ εὐκόλα καί ἐκ πρώτης ὄψεως ὅτι σ' αὐτά τά ὀγκωδέστατα ἔργα ἐξαντλοῦνται ἐξονυχιστικὰ ὅλα τά θέματα δογματικῆς, συμβολικῆς καί οἰκουμενικῆς θεολογίας, ὅποτε μπορεῖ νά κάνει τὴ σύγκριση μὲ τίς ἀνάλογες θέσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. 1) K. Barth, *Die Kirchliche Dogmatik*, τόμοι 14 ἀπὸ τὸ 1932-1967, Zürich 1970. 2) K. Rahner, *Schriften zur Theologie*, τόμοι 14 ἀπὸ 1954-1980, Zürich-Köln 1980. Τοῦ πρώτου οἱ 14 τόμοι περιέχουν πάνω ἀπὸ 9.000 σελίδες, καί τοῦ δευτέρου οἱ 14 ἐπίσης τόμοι πάνω ἀπὸ 7.000 σελίδες. Βλ. ἐπίσης H. Zahrnt, *Die Sache mit Gott*, München 1966. Δ. Ι. Τσελεγγίδη, *Ἡ σωτηριολογία τοῦ Λουθήρου. Συμβολὴ στὴ μελέτη τῆς θεολογίας τοῦ Λουθήρου ἀπὸ ὀρθόδοξη ἄποψη* (Φιλοσοφικὴ καί Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 22), Θεσσαλονίκη 1991, καί Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ὁ Προτεσταντισμὸς* (Φιλοσοφικὴ καί Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 31), Θεσσαλονίκη 1995.

φρασή της τίποτε δέν ὀφείλει στόν ἑλληνικό καί τόν ἀνατολικό πολιτισμό. Συνέβη ὅ,τι ἀκριβῶς εἶχε συμβεῖ στή βυζαντινή τέχνη, στήν ἀγιογραφία, στή μουσική, στήν ἀρχιτεκτονική κτλ. Οἱ τέχνες αὐτές ἀφομοίωσαν τόν ἑλληνικό πολιτισμό καί τήν ἑλληνική ἰδιοφυΐα, κατά κανένα ὁμως τρόπο δέν ἀπομιμήθηκαν πολιτιστικά στοιχεῖα· δημιουργήσαν αὐτόνομα καί πρωτότυπα ἔργα. Καί μέσω αὐτῶν τῶν ἔργων διασώθηκε ὁ Ἑλληνισμός καί ἐπιβίωσε· ἀλλιῶτικα θά εἶχε πεθάνει, γιατί πλὴν τοῦ Χριστοῦ, νεκραναστάσεις δέν γίνονται!). 3) Ὁλόκληρη ἡ δημιουργία, ἀπό τό λιθαράκι ὡς τόν ἄγγελο, ὑπόκειται στό νόμο τῆς κτιστότητας. Ἡ κτιστότητα αὐτή σημαίνει ὅτι τά πάντα, αἰσθητά καί νοητά, μποροῦν νά ἀλλοιωθοῦν, γιατί τά πάντα ἐξελίσσονται. Ἔτσι ἔχουμε τήν καλή ἀλλοίωση, τήν προαγωγή καί τήν πρόοδο, καί τήν κακή ἀλλοίωση τῶν ὄντων, πού τείνει ὡς τόν ἐκμηδενισμό. Δέν νοεῖται καμιά φιλοσοφική ἄποψη περί νοητοῦ κόσμου ἀφθαρτου καί ἀναλλοίωτου κατά φύση. Τά πάντα, αἰσθητά καί νοητά, ἀφθαρτίζονται σέ σχέση μέ τό χορηγό τοῦ εἶναι καί τῆς ζωῆς, πού εἶναι ὁ Θεός. Ἐπιβάλλεται μιά ριζικά διαφορετική φιλοσοφική θέση σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σχέση Θεοῦ καί κόσμου. **Κτιστότητα**, λοιπόν, σημαίνει ἀλλοίωση καί ἐξέλιξη καί τοῦ νοητοῦ κόσμου. 4) Ἡ κτιστότητα αὐτονοήτως ἐπιβάλλει καί τό νόμο τῆς **σχετικότητας**. Τά πάντα εἶναι σχετικά· μόνο ὁ ἀκτιστος Θεός εἶναι ἀπόλυτος. Ὅλα τά ὄντα ὑπόκεινται στήν ἀλλοίωση, ἀλλά ὑπάρχει μιά ποικιλία ὡς πρός τή δεκτικότητα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐξέλιξη πάντοτε σέ σχέση μέ τό ζωοδότη Θεό. Ἔτσι οἱ ψυχές καί οἱ ἄγγελοι εἶναι ἄυλα καί ἀσώματα ὄντα σέ σχέση μέ ὑλικά καί σωματικά· σέ σχέση μέ τό Θεό εἶναι καί αὐτά ὑλικά καί σωματικά· μόνο ὁ Θεός εἶναι ὁ ὄντως ἀσώματος καί ἄυλος⁴⁶. Καταλα-

46. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 2,3 PG 94,868A: «Ἀσώματος δέ λέγεται καί ἄυλος (ὁ ἄγγελος) ὅσον πρός ἡμᾶς· πᾶν γάρ συγκρινόμενον πρός Θεόν τόν μόνον ἀσύγκριτον παχύ τε

βαίνει κανείς πόσο άδιανόητο θά ήταν ένας πλατωνικός ή νεοπλατωνικός φιλόσοφος νά πει ότι ή ψυχή σέ σχέση μέ τή θεότητα εἶναι ύλική καί σωματική. Ἐπεναντίας, ή ψυχή, κατά τή φιλοσοφία τους, εἶναι φύσει συγγενής μέ τή θεότητα, ἐπειδή στή διάκριση *αἰσθητοῦ - νοητοῦ, γενητοῦ - ἀγενήτου*, τοποθετεῖται στήν περιοχή τοῦ *νοητοῦ* καί τοῦ *ἀγενήτου*. Ὅπως εἰπώθηκε ὁμως πρωύτερα, ή διάκριση *κτιστοῦ - ἀκτίστου* ἀνατρέπει τή διάκριση τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας. Τό *κτιστό - ἄκτιστο* ἀποτέλεσε, λοιπόν, τόσο στή θεολογία ὅσο καί στήν κατοπινή φιλοσοφία, ὡς παράγωγο τῆς θεολογίας, μιά τώνοντι ἐπανάσταση. Ὡστόσο δέν εἶναι διόλου κάτι ἀσυμβίβαστο ή παράταιρο πρὸς τή βιβλική θεολογία.

8. Οὐσία - ἐνέργεια

Ἡ διάκριση *κτιστοῦ - ἀκτίστου* μέ τή σημασία, τό περιεχόμενο καί τίς παραμέτρους, πού ἀναφέρθηκαν πρωύτερα, ἐπέβαλε ἕνα ἀπό τά πιό μεστά καί ἄκρως ἀποκαλυπτικά κεφάλαια τῆς θεολογικῆς παράδοσης. Πρόκειται δηλαδή γιά τή διάκριση οὐσίας καί ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Καί στήν προκειμένη περίπτωση, ὁποῖος δέν μελετᾶ συνολικά καί ὀρθά τά πατερικά κείμενα, μήτε ἔχει ἀντιληφθεῖ τή θέση-κλειδί, πού εἶναι ή διάκριση *κτιστοῦ - ἀκτίστου*, δέν εἶναι δυνατό νά

καί ύλικὸν εὐρίσκεται, μόνον γὰρ ὄντως ἄνυλον τὸ θεῖόν ἐστι καὶ ἀσώματον». Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας 3 PG 94,1345A: «Ὁ μὲν γὰρ Θεὸς φύσει καὶ παντελῶς ἀσώματος· ἄγγελος δὲ καὶ ψυχὴ καὶ δαίμων πρὸς μὲν Θεὸν συγκρινόμενοι τὸν μόνον ἀσύγκριτον σῶματά εἰσι, πρὸς δὲ τὰ ὑλικά σῶματα ἀσώματοι». Ἄν κατανοηθεῖ αὕτη ή διάκριση *κτιστοῦ - ἀκτίστου* μέ τίς ἐπιπτώσεις στή σκέψη καί τή ζωή τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρὸς τήν *κτιστότητα* καί τή *σχετικότητα* τῶν ὄντων μποροῦμε νά ἐλπίσουμε ότι δέν θά ἀκοῦμε τά βαρετά ἐκεῖνα περὶ πλατωνισμοῦ τῶν πατέρων, ὅπως ἐδῶ καὶ καιρῶ, ἐπιτέλους, ἀναγνωρίστηκε ή πρωτοτυπία, ή θεολογική σημασία καί ή ἄκρως ἀφομοιωμένη ἑλληνικότητα τῆς βυζαντινῆς τέχνης.

ἐκτιμήσει ἐπιτυχῶς τὴ σπουδαιότητα καὶ τὴ θεολογικὴ βαρῦτητα, πού ἔχει ἡ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ. Εἶναι γνωστό ὅτι παλαιότερα δογματικά ἐγχειρίδια ὄχι μόνο δέν ἔκαναν λόγο γι' αὐτὴ τὴ διάκριση, ἀλλὰ τουναντίον, ὅπως ὁ Χρῆστος Ἀνδρουτσος λόγου χάρη, ὑποστήριζαν ὅτι μιὰ τέτοια ἄποψη εἶναι πεντελῶς ἀσύστατη! Στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Μασσούκα λέγονται ἱκανά γιὰ τὸν ἰσχυρισμό αὐτῶν τῶν δογματολόγων, καὶ μέ τίς σχετικῆς τεκμηριώσεις.

Ἡ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας, ἐπειδὴ εἶναι ἄρρηκτα συνδεδεμένη μέ τό κτιστό - ἄκτιστο, εἰσάγει ἐπίσης ὄχι μόνο μιὰ ἐπαναστατικὴ θεολογικὴ θέση, ἀλλὰ καὶ μιὰ συνακόλουθη φιλοσοφικὴ. Οἱ ὄροι πιά οὐσία καὶ ἐνέργεια στήν προκειμένη περίπτωση ἀποκτοῦν μιὰ ἰδιαίτερη βαρῦτητα. Ἡ θεολογία μέ αὐτὴ τὴ διάκριση δυό κυρίως πράγματα ἐπισημαίνει ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πείρα: 1) Ἡ ἀπρόσιτη θεότητα δέν ἀποτελεῖ μιὰ ἀκίνητη καὶ ἀφηρημένη, νοητὴ καὶ ἰδεατὴ πραγματικότητα. Εἶναι φύσις ἐνεργοῦσα, ὡς πηγὴ κάθε κίνησης καὶ ζωῆς στήν ὅλη κτιστὴ συμπαντικὴ πραγματικότητα. Ἐπομένως σέ κάθε ἀμφισβήτηση ἦταν κατηγορηματικὴ ἡ θεολογία ὡς πρὸς τὴν ἐνέργεια τῆς θεότητας, πού εἶναι τοῦ ἄκτιστου Θεοῦ. Ἀλλιῶτα δέν μποροῦσε νά νοηθεῖ δημιουργία, κίνηση, ζωὴ, ἀποκάλυψη, πρόνοια. 2) Ὅπως ἀκριβῶς συμβαίνει στὴ διάκριση κτιστοῦ - ἀκτίστου, ἔτσι καὶ στὴ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας ἐπισημαίνεται ἀπαραίτητα καὶ αὐτονόητα ἡ ἐνεργειακὴ σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου, καὶ ὄχι βέβαια ἡ ἠθικὴ. Καὶ σέ ἄλλη συνάφεια τονίστηκε ὅτι καὶ τὰ βιβλικά κείμενα, τόσο τῆς Π. Διαθήκης, ὅσο καὶ τῆς Κ. Διαθήκης, μέσω τῶν εἰκονικῶν παραστάσεων τὴν ἐνεργειακὴν σχέση τὸνίζουν. Ἡθικίζουσες καὶ φιλοσοφικῆς ἐρμηνεῖες τῶν κειμένων αὐτῶν ἀποτελοῦν θέσεις καὶ σύγχρονων ἐρμηνευτῶν, οἱ ὁποῖες ἐξάπαντος δέν ἀποδίδουν τό σωστό περιε-

χόμενο, πού ἤθελαν νά παρουσιάσουν οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλικῶν κειμένων. Τοῦτο ὁμως ἀποτελεῖ μιά ἄλλη ἱστορία, καί ἐν πάσῃ περιπτώσει, μολονότι ὅλες οἱ ἐρμηνευτικές ἀπόψεις εἶναι σεβαστές, προσωπικά δέν θά μπορούσα νά δεχτῶ ἀβασάνιστα ὅτι οἱ βιβλικοί ὄροι, ἐπί παραδείγματι, *χάρις*, *δύναμη*, *φῶς*, *δόξα*, *πνοή*, *πνεῦμα* κτλ. κτλ. ἐννοοῦνται ἀπό τούς συγγραφεῖς μεταφορικά καί ἠθικά καί ὄχι πραγματικά.

Ἦδη ὁ Μ. Ἀθανάσιος συμπληρώνοντας τίς εἰκονικές παραστάσεις τῶν βιβλικῶν κειμένων, ἀποφαίνεται μέ κατηγορηματικό τρόπο ὅτι ὁ Θεός, *ἐκτός τοῦ παντός κατ' οὐσίαν*, εἶναι παρῶν σ' ὅλη τή δημιουργία μέ τίς δυνάμεις του⁴⁷. Ἔχουμε λοιπόν *ἀπουσία* καί *παρουσία* τοῦ Θεοῦ, μιά ἐπισήμανση τῆς θεολογίας συγκλονιστική καί ιδιαίτερα χαρακτηριστική. Ριζικά ἀνόμοιος ὁ Θεός ἀφενός, καί πραγματικά παρῶν –ὄχι μεταφορικά καί ἠθικά, μολονότι περιγράφεται ποιητικά καί εἰκονικά– ἀφετέρου, ἀφοῦ αὐτός ἔχει πάντοτε γιά τά πράγματα καί τά γεγονότα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας τόν πρῶτο καί τόν τελευταῖο λόγο. Μετά τό Μ. Ἀθανάσιο, τό Μ. Βασίλειο καί τούς ἐπόμενους πατέρες σταθερή καί δεδομένη εἶναι αὐτή ἡ διάκριση οὐσίας - ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, γιά νά κορυφωθεῖ καί νά ἐξαρθεῖ στό ἔπακρο κατά τό 14^ο αἰῶνα, τότε πού ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς καί οἱ σύν αὐτῷ συγκρουήθησαν μέ τούς λόγιους σχολαστικούς γιά τό θέμα κυρίως τῆς *θεογνωσίας*. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ὡς τώρα μύριες ὄσες συγκεχυμένες ἱστορικές καί θεολογικές ἀπόψεις, πού ὑποστηρίζονται στίς ἔρευνες σήμερα –μερικές εἶναι ιδιαίτερα διασκεδαστικές γιά τήν ἄγνοια καί τήν προχειρότητα–, ὀφείλω νά ἐξάρω αὐτή τήν κύρια πλευρά τῆς *θεογνωσίας*. Μέ λίγα καί ἀπλά λόγια, οἱ ὄντως σοφοί σχολαστικοί

47. Μ. Ἀθανασίου, *Περί τῆς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 17 PG 25,125 AB. Λεπτομερεῖς τεκμηριώσεις βλ. στούς δυό τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα.

τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοῦ 14^{ου} αἰώνα, ὅπως ὁ Βαρλαάμ, ὁ Ἀκίνδυνος, ὁ Γρηγορᾶς καί ἄλλοι, ἰσχυρίζονταν ὅτι ἡ θεογνωσία, μέσω βιβλικῶν κειμένων καί φιλοσόφων μαθημάτων, δέν εἶναι τίποτε ἄλλο παρά μιά ἀναγωγή τοῦ ἀνθρώπου στό Θεό. Ὁ φωτισμός πού δέχεται ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἠθικός, κτιστός, μορφωτικός κτλ. κτλ. Οἱ παλαμικοί ἀμφισβητοῦσαν αὐτή τήν ἠθική σχέση Θεοῦ - κόσμου, καί τόνιζαν τήν ἐνεργειακή, πού εἶναι καθαρῶς βιβλική· ὁ Θεός εἶναι παρῶν ἐνεργῶν ὁ ἴδιος στήν κτίση καί τήν ἱστορία· στόν κτιστό καί φθαρτό ἄνθρωπο δίνει φώτιση, ἐνέργεια, χάρη, πλουτισμό κτλ. κτλ. Καί ἀφοῦ φωτιστεῖ, μπορεῖ ὁ ἄνθρωπος, μέσω τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας πάντοτε, νά ἀναχθεῖ στό Θεό. Ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, τεκμηρίωσε τούτη τή θεογνωσία, ὡς ἔργο τοῦ Θεοῦ γιά τήν ἀνθρωπότητα καί τήν κτίση, μέσω τῆς ἱστορικῆς συνέχειας Παλαιᾶς καί Καινῆς Διαθήκης. Γι' αὐτό ἔχει ἐξάρει δύο κεντρικά σημεῖα αὐτῆς τῆς ἱστορίας: τό ὄρος Σινᾶ καί τό ὄρος Θαβώρ· τή μεταμόρφωση τοῦ Μωυσῆ γιά νά καταλάβει τί ἐστι θεῖος νόμος, καί τή μεταμόρφωση τῶν ἀποστόλων Πέτρου, Ἰακώβου καί Ἰωάννη, παρόντων καί τοῦ Μωυσῆ καί τοῦ προφήτη Ἡλία, γιά νά μεταδώσουν αὐτό τό φωτισμό στόν κόσμο. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ σχολαστικοί ἐντοπίζουν τή θεογνωσία σέ μιά πράξη ἀνόδου, ἐνῶ οἱ παλαμικοί σέ μιά πράξη καθόδου, πέρα γιά πέρα ἱστορική καί συνεχή. Ἔρχεται καί ξανάρχεται πάντοτε τό ἴδιο διλημματικό πρόβλημα· ἔγινε ἢ δέν ἔγινε ὁ (ἄσαρκος) Λόγος σάρξ; Ἔχουμε ἀπολυτρωτική ἢ ἠθική ἀποκάλυψη; (Ἄκουσα σέ συνέδρια ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων ἐπιθέσεις ἐναντίον τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, προερχόμενες ἀπό ὀρθόδοξους βέβαια, καί τόν ἰσχυρισμό ὅτι ἡ διδασκαλία του εἶναι μιά προσωπική του ἰδιαιτερότητα, ὅπως ἡ σύνδεση Σινᾶ καί Θαβώρ! Γιά τή σύνδεση αὐτή βέβαια πρέπει νά εὐθύνονται καί οἱ Εὐαγγελιστές, πράγμα πού ἐνδεχομένως δέν πρόσε-

ξαν οί επικριτές!). *Άλλωστε τούτο τό διλημματικό πρόβλημα παρελαύνει άκμαίο και ζωηρό σ' όλη τήν ιστορία τών αίρέσεων, από τούς γνωστικούς, τούς δοκῆτες, τόν *Άρειο, τό Νεστόριο, τόν Εὐτυχή και τούς εικονομάχους ώς τούς σημερινούς ἠθικιστές, κοινωνιστές και κάθε είδους μανιχαϊστές. (Πρός Θεοῦ, κατά κανένα τρόπο δέν υποβιβάζω ἠθική και κοινωνική δικαιοσύνη· τό έντελῶς αντίθετο). *Υπό τήν προϋπόθεση ότι ξέρουμε επιστημονικά τί λέμε, ἔπειτα αὐτονοήτως ισχύει τό *διαλέγετε και παίρνετε*.

Στά τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ '50 και στίς ἀρχές τοῦ '60 στή Θεσσαλονίκη υπό τόν καθηγητή Παναγιώτη Χρήστου ἀρχισε ἡ ἔκδοση τών ἀνεκδότων ἔργων τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ και μιά ραγδαία ἐνασχόληση μέ τά παλαμικά ἔργα. Βέβαια, εἶχαν προηγηθεῖ οἱ Ρῶσοι τῆς διασποράς και κατεξοχὴν ὁ Flo-gonsky, και παρ' ἡμῖν μέ τή διδακτορική του διατριβή στά μέσα τοῦ '50 ὁ π. Ἰωάννης Ρωμανίδης τάραξε λιγάκι τά νερά. *Ὡς μέλος τῆς ἐκδοτικῆς ομάδας υπό τόν Π. Χρήστου παρακολούθησα ὄλες τίς φάσεις αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης. Μπορῶ νά πῶ ότι και ὡς σήμερα, υπό τό βάρος ὁμολογιακῶν πιέσεων, ἀκόμη και προσωπικῶν λόγων και ιδεολογημάτων μανιχαϊστικῶν, παρ' ἡμῖν δέν ἔχουν ξεκαθαρίσει τά πράγματα. Τό λυπηρό εἶναι ότι οἱ, κατά τήν ἀποψή μου, συγκεχυμένες ἀπόψεις προέρχονται τόσο ἀπό ἀντιτιθέμενους πρὸς τή θεολογία τοῦ Παλαμᾶ, ὅσο και ἀπό ὑποστηρικτές. *Ἡ ἀγνοια και ἡ ὁποια ιδεολογική προκατάληψη ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶναι οἱ πιό κακοί σύμβουλοι σέ κάθε επιστημονική ἔρευνα.

Σέ ἱκανές περιπτώσεις, ἀπό τό ἕνα μέρος ὁ ζῆλος γιά τήν ὀρθόδοξη διδασκαλία, και ἀπό τό ἄλλο μιά Α ἢ Β ἀνεπάρκεια σέ ὁ,τι ἀφορᾶ τή σημασία τών θεολογικῶν ὄρων, ὅπως εἶναι *οὐσία, φύση, ὑπόσταση, πρόσωπο, ἐνέργεια*, σύγχρονες θεολογικές ἀπόψεις ἐγκυμονοῦν οὐκ ὀλίγους κινδύνους, θεωρητικούς καταρχήν, σέ ὁ,τι ἀφορᾶ τήν ἀκρίβεια στή δια-

τύπωση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Καί πέρα ἀπό τὰ ἄλλα, μιά ἀνακριβής θεολογία, καί μάλιστα σέ δόγματα ὅπως τό τριαδικό καί τό χριστολογικό, ἔχει δυσμενεῖς ἐπιπτώσεις, παραπλανητικές ἐπιδράσεις, στούς λεγόμενους ἑτερόδοξους στό χῶρο τῆς οἰκουμενικῆς κίνησης. Μιά μερίδα ὀρθόδοξων θεολόγων, ξένων καί Ἑλλήνων, τώρα τελευταῖα ἐπιχειρεῖ νά καθιερώσει τόν ὄρο *ὑποστατική ἢ προσωπική ἐνέργεια* στό τριαδικό καί τό χριστολογικό δόγμα. Τό ἄκρως παράδοξο στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ὅτι ὄχι μόνο πουθενά δέν ὑφίσταται καμιά τεκμηρίωση στήν πατερική γραμματεία –τό ἐντελῶς ἀντίθετο μάλιστα· ἡ ἐνέργεια εἶναι δράση τῆς οὐσίας ἢ τῆς φύσης–, ἀλλά καί ὁ ὄρος *ὑποστατική ἐνέργεια* αὐτονοήτως χρησιμοποιήθηκε ἀπό αἵρετικούς στό τριαδικό καί τό χριστολογικό δόγμα. Γιατί, ἂν ἡ ἐνέργεια εἶναι *ἴδιον* τῆς ὑπόστασης, τότε εὐκόλα μπορεῖ κάποιος νά ἰσχυριστεῖ ὅτι τά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας εἶναι ἀνόμοια, μιά καί ἰσχύει τό *ἄλλος καί ἄλλος καί ἄλλος*, ἢ καί ὅτι, ἀπό τήν ἀποψη τῆς κοινωνίας τῶν ἰδιαιτεροτήτων, θά ἀποτελοῦσαν ἕνα κοινό πρόσωπο! Μέ τόν ἴδιο τρόπο θά μποροῦσε νά ἰσχυριστεῖ κανεῖς ὅτι μιά ἐνέργεια ἔχει ὁ σαρκωμένος Λόγος⁴⁸.

48. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Μαρίνον* PG 91,200A. Ἔργα θεολογικά καί πολεμικά PG 91,109A: «Τίς ὑποστατικὴν ἐνέργειαν εἴρηκέ ποτε, καί πόθεν τοῦτο καί παρὰ τίνος λαβόντες προσφέρουσιν;». *Πρὸς Νικάνδρον* PG 91,108D-109A: «Τοῦτο μὲν ἡμῖν συνταχθήσεται, φυσικὴν τὴν ἐνέργειαν λέγουσι· εἰ δὲ πάλιν ὑποστατικὴν, ἀλλοτριώσομεν αὐτὸν τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Πνεύματος κατὰ τὴν ἐνέργειαν. Οὐδενὶ γὰρ χαρακτηριστικῶ τῆς ἰδίας ὑποστάσεως κοινωνήσοι ποτ' ἂν Πατρὶ καὶ Πνεύματι». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Περὶ ἐνώσεως καὶ διακρίσεως*, στή σειρά Π. Χρήστου Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Β', Θεσσαλονίκη 1966, σελ. 91: «Καθάπερ ὁ ἥλιος ἀμειώτως τοῖς μετέχουσι μεταδιδούς θερμῆς καὶ φωτός, ἐμφύτους ταῦτ' ἔχει καὶ οὐσιώδεις ἐνεργείας, οὕτω καὶ αἱ θεῖαι μεταδόσεις, ἀμειώτως ἐνοῦται τῶ μεταδιδόντι φυσικαὶ καὶ οὐσιώδεις ἐνεργειαὶ εἰσιν αὐτοῦ, τοιγαροῦν καὶ ἄκτιστοι». *Πρὸς Δανιὴλ Αἴνου*, τόμος Β', σελ. 383: «Πῶς δὲ ἡ μὲν οὐσία οὐχ ὑπόστασις οὐδὲ ὑποστατικόν, οὐ

Ὅστος δέν εἶναι μόνο αὐτός ὁ λόγος πού ἐπιβάλλει τήν ἀπόρριψη τοῦ παραπάνω ὄρου· ἐνδεχομένως θά ἔλεγε κανείς ὅτι κανένας κίνδυνος δέν ὑφίσταται, μιά καί εἶναι ὑπόθεση θεωρητική, καί ἴσως ὁ ὄρος αὐτός, δηλαδή *προσωπική ἐνέργεια*, θά μπορούσε νά πλουτίσει τό θεολογικό λεξιλόγιο. Προσωπικά δέν βλέπω κανένα πλουτισμό, μήτε ἡ πρόκληση (challenge) τοῦ κόσμου ζητεῖ καθιέρωση τέτοιων ὄρων, οἱ ὁποῖοι ἄλλωστε, ὅπως φάνηκε, μόνο σύγχυση μπορούν νά προκαλέσουν. Ἀλλά ἡ πατερική θέση γιά *οὐσιώδη καί φυσική ἐνέργεια*, στή διάκριση μάλιστα αὐτή *οὐσίας - ἐνέργειας* τοῦ Θεοῦ, πέρα ἀπό τό ὅτι ρωμαλέα προσάρμοσε τό βιβλικό κόσμο στό περιρρέον πολιτιστικό κλίμα τοῦ περιβάλλοντος, ἤδη ἐπέβαλε ἕναν ἐπιπλέον ὄρο ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό. Ἡ ἐνέργεια εἶναι γνώρισμα κάθε πράγματος, κτιστοῦ καί ἄκτιστου! Μέ κάθε πράγμα συνδέεται ἡ ἐνέργεια, καί ὄχι, βέβαια, μέ πρόσωπα. Τά πρόσωπα ἐνεργοῦν, ἐπειδή ἀπαραίτητα ὑπάρχουν *οὐσιωμένα*· δέν ὑπάρχουν *πρόσωπα ἀνούσια*. Ἀλλά ἡ ἐνέργεια ἄρρηκτα καί ὀργανικά ὑφίσταται σέ κάθε πράγμα. Ἔτσι ἔχουμε ἐνέργεια τῆς φωτιᾶς, τοῦ νεροῦ, τοῦ ἀέρα, τοῦ ἡλίου, τοῦ ἀνθρώπου, τοῦ ἀγγέλου, τοῦ Θεοῦ κτλ. κτλ. Ἡ ἐνέργεια δέν εἶναι *προσωπική!* Καί ἰδού μιά ἐπιστημονική καί φιλοσοφική φράση τῆς πατερικῆς θεολογίας: *οὐ γάρ ἐστι φύσις ἀνενέργητος*⁴⁹. Τό ἀνενέργητο ἰσοῦται μέ τό

γάρ τῶν τριῶν ἐνός οὐδὲ μία ὑπόστασις, τήν δέ ἐνέργειαν ὑποστατικὴν ποιεῖτε; Τὰ γάρ ἴδια Υἱοῦ ἢ Πνεύματος αἱ ὑποστάσεις καὶ τὰ ὑποστατικά εἰσι. Καὶ τίς τῶν εὐ φρονούντων, κατὰ τὸν θεῖον Μάξιμον εἰπεῖν, ὑποστατικὴν ἐνέργειαν εἰρηκὲ ποτε;». *Ἀντιρρητικός 1*, στήν ἴδια σειρᾶ, τόμος Γ', σελ. 55: «Οὐκουν ἡ ἐνέργεια τῶν ὑποστατικῶν ἐστιν· ἐκεῖνα γάρ οὐκ οὐσίαν ἀλλ' ὑπόστασιν χαρακτηρίζει. Ταῦτ' ἄρα καὶ ὁ θεῖος πάλιν Μάξιμος, ἀντικρὺς πρὸς τοὺς νεήλυδας τούτους θεολόγους ποιούμενος τὸν λόγον, τίς, φησίν, ὑποστατικὴν ἐνέργειαν εἰρηκὲ ποτε, καὶ πόθεν τοῦτο καὶ παρὰ τίνος λαβόντες προφέρουσιν;».

49. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, 3,15 PG 94,1056B.

άνυπαρκτο⁵⁰. Οί πατερικές αυτές εκφράσεις μᾶς θυμίζουν ἀνάλογη γλώσσα τῶν σημερινῶν θετικῶν ἐπιστημόνων –καί ἡ παρατήρηση αὐτή γίνεται γιά ἐρμηνευτικούς λόγους, καί πρὸς Θεοῦ ὄχι γιά ἀπολογητικούς!

Ἐπομένως ἡ πατερική θεολογία διόρθωσε, πλούτισε καί ἐπεξέτεινε τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφικῆς παράδοσης τὸν ὄρο ἐνέργεια. Ἡ ἐνέργεια, ὡς δραστική δύναμη καί αἴτιο κίνησης, εἶναι κλειστή καί περιορισμένη. Ἄπλῶς ἀρκεῖ ν' ἀνακαλέσει κανεὶς στὴ μνήμη του τὸ ἐνεργεῖα τοῦ Ἀριστοτέλη, τὸ ὁποῖο εἶναι, σέ ἀντίθεση πρὸς τὸ δυνάμει, τὸ πράγμα πού ὑπάρχει κατ' ἐντελέχεια καί στὰ ὀριακά περιγράμματα, προκαθορισμένα ἀπὸ προηγούμενες ἀνεκδήλωτες δυνατότητες. Τέλεια κίνηση, ὅπου ἐξαντλεῖται ἡ ἐνέργεια, εἶναι ἡ κυκλικὴ μέσα σ' ἓνα κόσμο εὐκλείδειο βέβαια, καί ὄχι νοούμενο σέ σημερινές συμπαντικές διαστάσεις. Τῆς Ἁγίας Γραφῆς ὁ ὄρος ἐνέργεια ἐπεκτείνεται ἔτσι κι ἄλλιῶς, ἐπειδὴ σέ τελικὴ ἀνάλυση ὁ μόνος ἐνεργῶν καί δωρητῆς κάθε ἐνεργείας εἶναι ὁ ἀπρόσιτος καί μέσω τῆς δόξας του προσεγγιζόμενος Θεός. Οἱ εἰκονικές παραστάσεις περὶ Θεοῦ καί τῆς σχέσης του πρὸς τὴν κτίση καί τὴν ἱστορία ἐκφράζουν περισσότερο ὀλοκληρωμένα τὴν ἀπεριόριστη φορὰ τῆς ἐνεργείας παρὰ οἱ ὄροι δυνάμη καί ἐνέργεια στὰ βιβλικά κείμενα. Θά μπορούσε κανεὶς νὰ ἐντοπίσει μόνον κάποιες ἐξαιρέσεις σέ κείμενα γραμμένα πρωτοτύπως ἑλληνιστί καί ἐπηρεασμένα ἀπὸ τὸ ἑλληνικὸ πνεῦμα, ὅπως εἶναι ἡ Σοφία Σολομῶντος. Σέ ἄλλα βιβλικά κείμενα δεσπίζουσα εἶναι ἡ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, δημιουργοῦ καί ἀπολυτρωτῆ τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας⁵¹.

50. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Μαρίνον PG 91,200C. Γρηγορίου Παλαμᾶ, Ἀντιρρητικός 1, Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Γ', σελ. 50.

51. Σοφ. Σολομ. 7,26: «...ἀπαύγασμα γάρ ἐστιν φωτὸς αἰδίου καί ἔσο-

Πάντως, όπως και αν έχει τό πράγμα, ή διάκριση ούσίας - ενέργειας είναι μιά σημαίνουσα θεολογική και φιλοσοφική διδασκαλία.

9. Θεοφάνειες

Όσοι έκαναν και έξακολουθοῦν νά κάνουν λόγο για πλατωνισμό τής πατερικής θεολογίας διόλου, βέβαια, δέν πρόσεξαν τήν ένιαία και άξονική γραμμή, πού άκολουθήσαν οί πατέρες και οί έκκλησιαστικοί ιστορικοί στήν πραγμάτωση και έρμηνεία τῶν θεοφανειῶν. Άλλωστε ή τόσο κυρίαρχη και άκρως βασική αὐτή διδασκαλία περί θεοφανειῶν μένει σχεδόν άγνωστη ή παντελῶς άνεκμετάλλευτη στους θεολογικούς κύκλους. Παρ' ήμιν, όπως σημείωσα και πρωτύτερα, οὐκ όλίγοι θεολόγοι από τό 1974 κ.έ. άρχισαν λίγο ή πολύ νά κάνουν λόγο για τή διάκριση κτιστοῦ - άκτίστου, έστω και χωρίς συνειδητοποίηση πλήρη τής σημασίας της, αλλά περί θεοφανειῶν, φαίνεται, υπάρχουν κάποιες δυσκολίες ως προς τήν υιοθέτηση αὐτῆς τής κεντρικής διδασκαλίας. Προφανῶς τοῦτο όφείλεται στό ότι ή διδασκαλία αὐτή, μολονότι βασική, είναι λεπτομερειακή και έξειδικευμένη, όποτε ή χρήση και ή έφαρμογή της είναι έργο άρκετά δύσκολο και επίπονο. Άπό τόν Άπόστολο Παῦλο, τόν Εὐαγγελιστή Ίωάννη και τούς άπολογητές ως τό Γρηγόριο Παλαμά και έξῆς παραμένει άπαρασάλευτη ή άξονική γραμμή τής πατερικής θεολογίας, κατά τήν όποία σέ μιά άρραγή ιστορική συνέχεια ή

πτερον άκηλίδωτον τής τοῦ Θεοῦ ενεργείας». Κολ. 1,29· 2,12: «Είς δ και κοπιῶ άγωνιζόμενος κατά τήν ενεργείαν αὐτοῦ τήν ενεργουμένην, έν έμοι έν δυνάμει». «...έν ᾧ και συνηγέρθητε διά τής πίστεως τής ενεργείας τοῦ Θεοῦ τοῦ έγείραντος αὐτόν εκ νεκρῶν».

ἀποκάλυψη συντελείται στήν κτίση καί τήν ἱστορία μέσω φωτοδοτικῶν θεοφανειῶν, μέ ἄλλα λόγια μέσω δράσης καί λόγου — *ex visu* καί *ex auditu*—, πού δέχονται καί κατανοοῦν οἱ χαρισματικοί φορεῖς μέ ὄλο τό σῶμα μιᾶς κοινότητας, δηλαδή ἑνός λαοῦ: πατριάρχες, Μωυσῆς, κριτές, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι, ὀλάκερο τό σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας μέ τή μετοχή του στά δρώμενα τῶν μυστηρίων. Στήν προκειμένη περίπτωση ἐκεῖνο πού ἔχει τήν ἄκρα σπουδαιότητα εἶναι αὐτή ἡ *συνέχεια* ἀπό τήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ⁵² ὡς τήν Πεντηκοστή καί τά συνεχιζόμενα γεγονότα στούς κόλπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητας. *Ὁ ἄσαρκος Λόγος καί ἐν συνεχείᾳ ἔνσαρκος, ἀποκαλύπτοντας τήν Τριάδα μέ τή φανέρωσή του, πραγματώνει μέσω θεοφανειῶν τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἢ τήν ἱστορία τῆς σωτηρίας, ὅπως λέγεται στούς κύκλους τῶν βιβλικῶν θεολόγων.* Ὅπως τόνισα πρωτύτερα, πολύ λίγο προσέχτηκε καί προσέχεται αὐτή ἡ πλευρά τῆς πατερικῆς θεολογίας, πού μέ ἐπιμονή θέλει νά τονίσει τή *συνέχεια* τῆς ἱστορίας, τήν *ταυτότητα* τῶν δυό Διαθηκῶν καί τόν ἱστορικό χαρακτήρα τοῦ τριαδικοῦ καί τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, δηλαδή τήν ἱστορική ἐμπειρία πού διαμορφώνει αὐτά τά δόγματα ὡς περιεχόμενο ζωῆς, πίστεως καί θεολογικῆς διατύπωσης. Ἡ ἄξονική αὐτή γραμμή τῶν θεοφανειῶν εἶναι ἕνα ἀπό τά πολλά καί τρανά δείγματα, τά ὅποια πείθουν γιά τήν προχειρολογία ἐκείνων πού ὑποστηρίζουν τόν ἐξελληνισμό τοῦ Χριστιανισμοῦ καί τόν

52. Ἐπειδή ἀπαραίτητη εἶναι ἡ γνώση τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ, ἀπό ἀποψη κυρίως τῆς θρησκευτικῆς παράδοσης, σέ ἄμεση σχέση πρός τήν περαιοτέρω ἱστορική πορεία, πού εἶναι ὁ Χριστιανισμός, προτείνω πρός τοῦτο τρία ἐξαιρέτα ἔργα. 1) Βασιλείου Μ. Βέλλα, *Θρησκευτικαί προσωπικότητες τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης*, τόμος Α', Ἀθήναι 1957· τόμος Β', Ἀθήναι 21963. W. F. Albright, *From the Stone Age to Christianity*, New York 21957. Σ. Αγουρίδης, *Ἱστορία τῆς θρησκείας τοῦ Ἰσραήλ*, Αθήνα 1995.

πλατωνισμό τῶν πατέρων. Ἡ ζωὴ καὶ ἡ θεολογικὴ σκέψη, κατὰ τοὺς πατέρες πάντοτε, κινεῖται σ' αὐτὴ τὴν ἱστορικὴ συνέχεια: δημιουργία, Ἰσραήλ, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι μέσω τῆς παρουσίας τοῦ ἄσαρκου καὶ τοῦ ἔνσαρκου Λόγου.

Συνοψίζοντας ἄριστα καὶ μέ τό δικό του τρόπο μιά παράδοση, πού ὅπως εἰπώθηκε ξεκινᾷ ἀπό τόν Ἀπόστολο Παῦλο καὶ τόν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη, ὁ Μάξιμος Ὁμολογητῆς λέγει ὅτι ὁ ἄσαρκος Λόγος νοητῶς ἐνεδήμει τοῖς πατριάρχεις καὶ προφήταις, προτυπώνοντας τὰ μυστήρια τῆς ἔνσαρκης παρουσίας του. Μετά τὴν ἐνανθρώπησή του ἀκόμη καὶ στοὺς τελείους προτυπώνει τὰ μυστήρια τοῦ μέλλοντος⁵³. Σαφὴς εἶναι ὁ τονισμὸς ὄχι μόνο τῆς ἱστορικῆς συνέχειας, ἀπὸ τοὺς πατριάρχες καὶ ἐξῆς, ἀλλὰ καὶ τῆς εἰσόδου στὴ φάση τοῦ αἰωνίου μέλλοντος. Ὁ Λόγος εἰσβάλλει μέ τὴν ἀσώματη φανέρωσή του στίς ἀρχές τῆς ἱστορίας καὶ ἡ ἱστορία μετὰ τὴν ἔνσαρκη παρουσία του εἰσβάλλει καὶ αὐτὴ, με τὴν ἴδια συνέχεια, στοὺς κόλπους τῆς αἰωνιότητος: ἐνιαία πορεία μέ ἄρρηκτους κρίκους καὶ δεσμούς, πού ἐγγυᾶται ὁ Λόγος. Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι, παρ' ὄλες τίς θεολογικὲς παρεκκλίσεις, σέ μιά αὐτονόητη ποικιλία, οἱ ὅποῖες, φαίνεται, σέ μερικὲς διατυπώσεις νά μὴν εἶναι τριαδοκεντρικὲς, στή θεολογία ἀπὸ τόν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ ἐξῆς κυρίαρχη εἶναι ἡ διδασκαλία ὅτι ὁ Λόγος ἀποκαλύπτει τὴν Τριάδα. Οἱ παρεκκλίσεις ἐξηγοῦνται ἀπὸ τίς συζητήσεις ἐξαφορμῆς τῶν ἀντιτριαδικῶν αἰρέσεων. Ἐπομένως οἱ θεοφάνειες εἶναι χρι-

53. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ* PG 90,1137B-D: «Ὡσπερ πρὸ τῆς ἐμφανοῦς καὶ κατὰ σάρκα παρουσίας νοητῶς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος τοῖς πατριάρχεις καὶ προφήταις ἐνεδήμει, προτυπῶν τὰ μυστήρια τῆς αὐτοῦ παρουσίας, οὕτω καὶ μετὰ ταύτην τὴν ἐνδημίαν οὐ μόνον ἐν τοῖς ἔτι νηπίοις παραγίνεται, διατρέφων πνευματικῶς καὶ ἄγων πρὸς ἡλικίαν τῆς κατὰ Θεὸν τελειότητος· ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς τελείοις, προδιαγράφων αὐτοῖς κρυφίως τῆς μελλούσης αὐτοῦ παρουσίας ὡς ἐν εἰκόνι τοὺς χαρακτῆρας».

στοκεντρικές, πράγμα πού σημαίνει τριαδοκεντρικές⁵⁴.

Πάντως μέ τίς θεοφάνειες ἀποσαφηνίζεται τί σημαίνει ἀποκάλυψη ἢ ἀποκαλυπτικές ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ, λοιπόν, δέν γίνεται μέσω κτιστῶν πραγμάτων, μήτε μέσω τῶν ἰδίων τῶν ἱερῶν κειμένων, ἀλλά συντελεῖται ἀκατάπαυστα μέ τίς θεοφάνειες στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἄλλωστε ὀλάκερη ἡ κτίση εἶναι μία διαρκῆς θεοφάνεια, ἐνῶ συνάμα οἱ χαρισματικοί φορεῖς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, πατριάρχες, Μωυσῆς, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι μετέχοντας στή φωτοδοσία τῶν θεοφανειῶν, καί, ἔχοντας κάνει κτήμα τήν πείρα τῆς ἀλήθειας, τή μεταδίδουν χαρισματικά σ' ὄλο τό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Τά ἴδια τά μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος μέ τόν παραπάνω τρόπο μετέχουν στίς θεοφάνειες τῶν μυστηριακῶν δρωμένων. Στά μυστήρια συντελοῦνται φωτοδοτικές θεοφάνειες μέ τήν *πέμψη* τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, δηλαδή μέ τή συνεχιζόμενη πορεία τῆς Πεντηκοστῆς. Ἔτσι τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί ὄλα τά μνημεῖα τῆς παράδοσης εἶναι Ἑπομνήματα μιᾶς ἱστορίας, τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, ἔτσι ὥστε νά ἐρμηνεύονται χαρισματικά, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἱστορικοφιλολογική διάσταση, μονάχα μέσω τῶν χαρισματικῶν φορέων τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ παράδοση κατέχει τά ζωντανά κριτήρια τῆς ἀλήθειας, καί εἶναι πάντοτε ἱστορική στά πλαίσια τῆς ζωῆς καί τοῦ χαρίσματος. Νομοτελειακά, θά ἔλεγε κανεῖς, προηγεῖται ἡ ζωή, ἡ ζωντανή ἔκφραση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, καί ἀκολουθοῦν τά διάφορα μνημεῖα ὡς Ἑπομνήματα τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας.

Ἐν πρώτοις, λοιπόν, ὁ Ἀπόστολος Παῦλος καί ὁ Εὐαγ-

54. Πέρα ἀπό τίς τεκμηριώσεις, πού γίνονται ἐδῶ, ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ περισσότερες λεπτομέρειες στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα.

γελιστής Ἰωάννης στίς θεοφάνειες τῶν δραματικῶν γεγονότων τῆς Π. Διαθήκης βλέπουν τήν παρουσία τοῦ ἄσαρκου Λόγου, τοῦ ἴδιου τοῦ Χριστοῦ: *Ταῦτα εἶπεν Ἡσαΐας ὅτι εἶδεν τήν δόξαν αὐτοῦ, καί ἐλάλησεν περὶ αὐτοῦ, μᾶς λέγει ὁ Ἰωάννης*⁵⁵. Ἐδῶ πρόκειται γιά τήν δραση τοῦ Ἡσαΐα. Ἐξάλλου ὁ Ἀπόστολος Παῦλος στήν ἱστορική πορεία τοῦ Ἰσραήλ ἐν μέσω τῆς ἐρήμου βλέπει τό Λόγο νά κατευθύνει τό λαό του στίς διάφορες θεοφάνειες –καμιά σημασία δέν ἔχει τό ὅτι ὁ Παῦλος δέν ἀποκαλεῖ τό Χριστό Λόγο: *Οὐ θέλω γάρ ὑμᾶς ἀγνοεῖν, ἀδελφοί, ὅτι οἱ πατέρες ἡμῶν πάντες ὑπὸ τήν νεφέλην ἦσαν, καί πάντες διὰ τῆς θαλάσσης διήλθον, καί πάντες εἰς τόν Μωυσῆν ἐβαπτίσαντο ἐν τῇ νεφελῇ καί ἐν τῇ θαλάσσει, καί πάντες τό αὐτό πνευματικόν ἔπιον πόμα· ἔπινον γάρ ἐκ πνευματικῆς ἀκολουθούσης πέτρας, ἡ πέτρα δέ ἦν ὁ Χριστός*⁵⁶. Ἦδη ὁ ἄσαρκος Λόγος, κατά τόν Παῦλο, ὡς ἀρχιερεὺς, ἐπιτελεῖ καί τελεσιουργεῖ μυστήρια στά πλαίσια τοῦ περιούσιου λαοῦ. Ἔτσι ἡ Ἁγία Τριάδα μέσω τοῦ Λόγου εἶναι παρούσα στήν ἱστορική πορεία τοῦ Ἰσραήλ. (Ἐρωτῶ ὅσους συγκρίνουν ἱστορικοφιλολογικά δεδομένα τῆς σύγχρονης ἔρευνας στά κείμενα τῆς Π. Διαθήκης μέ ἐρμηνευτικές θέσεις τῆς πείρας τῶν πατέρων· ποιός σύγχρονος ἐρευνητής τῆς Π. Διαθήκης μπορεῖ ἱστορικοφιλολογικά νά συμφωνήσῃ μέ τόν Ἀπόστολο Παῦλο ὅτι ἡ πέτρα ἦταν ὁ Χριστός; Μποροῦν σέ τέτοια σημεῖα νά γίνονται συγκρίσεις; Θά ποῦμε ὅτι ὁ Παῦλος κάνει ἐπιστημονικό λάθος; Ὁχι, ἀλλά ἄλλη δουλειά κάνει. Τό ἴδιο, λοιπόν, κάνουν στίς ἐρμηνείες τους καί οἱ πατέρες. Ἐπομένως τά κείμενα, τόσο τῆς Παλαιᾶς ὅσο καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, δέν δημιουργοῦν τήν κοινότητα, ἀλλά ἡ κοινότητα ζεῖ μιά *συνεχῆ ἱστορία*, στήν ὁποία μετέχουν καί οἱ πατέρες, καί αὐτή δημιουργεῖ ἀπό τήν

55. Ἰω. 12,40-41.

56. Α΄ Κορινθ. 10,1-4.

κτηθείσα πείρα της μνημεία και Ὑπομνήματα, ὅπως εἰπώθηκε καὶ προηγουμένως).

Ἔτσι δὲν εἶναι τυχαῖο τὸ γεγονός ὅτι οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοὶ, ὅπως ὁ Εὐσέβιος, ὁ Σωκράτης καὶ ἄλλοι, ἀκολουθοῦν κατὰ πόδας τὴ θεολογία σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν ἐρμηνεία τῶν θεοφανειῶν. Κατὰ τίς θεοφάνειες ὁ Λόγος, τὸ δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, ἀσάρκως, αὐτοπροσώπως καὶ ἐν εἰκονικῇ ὁράσει ἀποκαλύπτει τὴν ἴδια τὴν Τριάδα. Κατὰ τὸν Εὐσέβιο τὸν ἴδιο τὸ Λόγο εἶδαν ὁ Ἀβραάμ κατὰ τὴ φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων στίς βελανιδιές τοῦ Μαμβρῆ⁵⁷, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ στήν Ἱεριχώ καὶ ὁ Μωυσεῖς στή φλεγόμενη βάτο⁵⁸. Κατὰ πληροφορία ἐπίσης τοῦ Εὐσεβίου ὁ Μ. Κωνσταντίνος, ἀπευθυνόμενος πρὸς τὸ Μακάριο Παλαιστίνης καὶ τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους, τοὺς προέτρεψε νά κτίσουν ἐκκλησία στίς βελανιδιές τοῦ Μαμβρῆ, τοποθεσία ὅπου φιλοξενήθηκαν καὶ οἱ τρεῖς ἄγγελοι ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ: Ἐκεῖ πρῶτον ὁ Σωτὴρ αὐτὸς μετὰ τῶν δύο ἀγγέλων, τὴν ἑαυτοῦ ἐπιφάνειαν τῷ Ἀβραάμ ἐπεδαψιλεύσατο· ἐκεῖ τοῖς ἀνθρώποις ὁ Θεὸς ἤρξατο φαίνεσθαι⁵⁹. Τὴν ἴδια ἐρμηνευτικὴ γραμμὴ ἔχουν καὶ οἱ ἱστορικοὶ Σωκράτης καὶ Σωζομενός. Ὁ δεύτερος μάλιστα λέγει χαρακτηριστικὰ ὅτι ὁ Ἀβραάμ ἀξιώθηκε νά γίνει ὄχι μόνο αὐτόπτης μάρτυρας, ἀλλὰ καὶ ἐστιάτωρ τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ⁶⁰.

Ἐξάλλου οἱ μεγάλοι καὶ χαρισματικοὶ θεολόγοι τῆς Ἐκκλησίας συνεχίζουν ἀπαρασάλευτα τὴ βιβλικὴ παράδοση, δεχόμενοι τὴν ἐρμηνεία περὶ θεοφανειῶν τῆς Π. Διαθήκης, πού

57. Γέν. 18,1-21.

58. Εὐσεβίου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1,2 PG 20,57AB καὶ 60AB.

59. Εὐσεβίου, Εἰς τὸν βίον τοῦ μακαρίου Κωνσταντίνου τοῦ βασιλέως 3,53 PG 20,1116B.

60. Σωκράτους, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 2,19 PG 67,229B. Σωζομενοῦ, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία 1,1 PG 67,853A-856A.

μᾶς ἔδωσαν θεόπνευστοι συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης. Οἱ θεολόγοι πατέρες κατά ἓνα μεγάλο ποσοστό ὀνομάζουν τὸν Υἱό, τὸ Λόγο, ὡς τὸ Μεγάλῃς βουλῆς ἄγγελο, πού ἐνδημεῖ στοὺς πατριάρχες, στὸ Μωυσῆ καὶ στοὺς προφῆτες. Καὶ στὸ φερόμενο ὡς ἔργο τοῦ Μ. Βασιλείου, *Ἐρμηνεία εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν*, ὁ Λόγος ὀνομάζεται *Μεγάλῃς βουλῆς ἄγγελος*⁶¹. Μὲ μερικές λεπτές ἐρμηνευτικές διαφοροποιήσεις βιβλική παράδοση, πατέρες καὶ ὕμνολογία ἐμμένουν στή χριστοκεντρικότητα τῶν θεοφανειῶν, πού συνάμα εἶναι τριαδοκεντρικότητα. Ἰουστίνος, Θεόφιλος Ἀντιοχείας, Εἰρηναῖος, Ἰππόλυτος, Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς, Ὠριγένης, Κύριλλος Ἱεροσολύμων, Μ. Ἀθανάσιος, Εὐσέβιος καὶ οἱ μετέπειτα ἱστορικοί, ἢ *Μακρόστιχος Ἐκθεσις*, Μ. Βασίλειος, Γρηγόριος Θεολόγος, Γρηγόριος Νύσσης, Μάξιμος Ὁμολογητής, Ἰωάννης Δαμασκηνός καὶ Γρηγόριος Παλαμᾶς ἀκολουθοῦν κατὰ βάση ἐνιαία γραμμὴ στήν ἐρμηνεία τῶν θεοφανειῶν καὶ τῆς ἄσαρκης καὶ ἔνσαρκης φανέρωσης τοῦ Λόγου, τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ, τοῦ Μεγάλῃς βουλῆς ἀγγέλου. Ὁ Ἀβραάμ, ὁ Μωυσῆς, ὁ Ἰησοῦς τοῦ Ναυῆ, ὁ Ἡσαΐας, ὁ Ἱερεμίας καὶ οἱ λοιποὶ προφῆτες ὑπῆρξαν αὐτόπτες μάρτυρες τῆς ἄσαρκης ἐνδημίας τοῦ Λόγου στήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ· καὶ τοῦτο συνέβη, ἐπειδὴ ἦταν φίλοι Θεοῦ καὶ μέτοχοι τῶν ἐνεργειῶν τοῦ ἄσαρκου Λόγου κατὰ τίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης. Λόγου χάρις ὁ Ἰουστίνος μᾶς λέγει: *Ἄλλ' εἰς ἀπόδειξιν γεγονασιν οἶδε οἱ λόγοι, ὅτι Υἱὸς Θεοῦ καὶ ἀπόστολος Ἰησοῦς Χριστός ἐστι, πρότερον Λόγος ὢν, καὶ ἐν ἰδέᾳ πυρός ποτε φανείς, ποτὲ δὲ καὶ ἐν εἰκόνι ἀσωμάτων· νῦν δὲ διὰ θελήματος Θεοῦ ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπείου γένους ἄνθρωπος γενόμενος, ὑπέμεινε καὶ παθεῖν ὅσα αὐτὸν ἐνήργησαν οἱ δαίμονες. Χαρακτηριστικά εἶναι καὶ τὰ λόγια τοῦ Ὠριγένη: Ἦν γὰρ μετὰ Μωυσέως καὶ ἦν μετὰ Ἡσαΐου καὶ μετὰ ἐκάστου τῶν ἁγίων.*

61. PG 30,505BC.

Πῶς δύνανται ἐκεῖνοι λόγον Θεοῦ λελαληκέναι, τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ μὴ ἐπιδημήσαντος αὐτοῖς; Ταῦτα δὲ μάλιστα καθ' ἡμᾶς τοὺς ἐκκλησιαστικούς ἀναγκαῖόν ἐστι γινώσκεισθαι, οἵτινες θέλομεν τὸν αὐτὸν εἶναι Θεὸν Νόμου καὶ Εὐαγγελίου, τὸν αὐτὸν Χριστόν, καὶ τότε καὶ νῦν καὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας. Ὁ Κύριλλος Ἱεροσολύμων μιλάει μὲ τὸν ἴδιο τόνο: Ἦδει τοῦτον καὶ Μωυσῆς, ἦδει τοῦτον καὶ Ἡσαΐας, ἦδει τοῦτον καὶ Ἱερεμίας. Οὐδεὶς τῶν προφητῶν ἠγνόει τοῦτον. Ἐπέγνωσαν τοῦτον καὶ δαίμονες. Καὶ γιὰ τὴν ἴδια πορεία τῆς ἀποκάλυψης κάνει λόγο καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος, ἐπιδιώκοντας τὴν ἀπόκρουση τῆς ἀρειανικῆς αἵρεσης: Εἰ δὲ καὶ ποτε ὀφθέντος ἀγγέλου, ὁ ὄρων φωνῆς ἤκουε Θεοῦ, ὡς ἐπὶ τῆς βάτου γέγονεν... Καὶ ὁ μὲν φαινόμενος ἦν ἄγγελος· ὁ δὲ Θεὸς ἐν αὐτῷ ἐλάλει. Ἄ δὲ λαλεῖ ὁ Θεὸς πρόδηλον ὅτι διὰ τοῦ Λόγου λαλεῖ, καὶ οὐ δι' ἄλλου. Ἐξάλλου ὁ Μ. Βασίλειος τὸν Μεγάλης βουλῆς ἄγγελον ἐπισημαίνει στή θεοφάνεια τῆς φλεγόμενης βάτου, προσθέτοντας μὲ ἔμφαση ὅτι τὴν ἀλήθεια αὐτὴ τὴν ἔχει μάθει ὁ χορὸς τῶν δασκάλων τῆς θεολογίας. Λέγει, λοιπόν, σὺν λόγῳ Κατ' Εὐνομίου: Γέγραπται γὰρ ὅτι ὤφθη τῷ Μωυσεῖ ἄγγελος Κυρίου ἐπὶ τῆς βάτου ἐν πυρὶ φλογός. Ἄγγελον τοίνυν προτάξασα τῆς διηγήσεως ἡ Γραφή, Θεοῦ ἐπάγει τὴν φωνήν... Τίς οὖν ὁ αὐτὸς καὶ ἄγγελος καὶ Θεός; Ἄρα οὐχὶ περὶ οὗ μεμαθήκαμεν ὅτι καλεῖται τὸ ὄνομα Μεγάλης βουλῆς ἄγγελος; Σ' αὐτές τίς περιπτώσεις καταφαίνεται κατὰ ἄριστο τρόπο ὅτι ὁ Λόγος ἀποκαλύπτει τὸν Πατέρα καὶ ἐπομένως τὴν Τριάδα· οἱ θεοφάνειες εἶναι χριστοκεντρικές, δηλαδή τελικά τριαδοκεντρικές. Καὶ θά μπορούσε κανεὶς, ἐπεκτεινόμενος, νά συνεχίσει τὴν παράθεση ἐνδιαφερουσῶν περικοπῶν, τίς ὁποῖες ὁ ἐνδιαφερόμενος μπορεῖ νά βρεῖ στίς παραπομπές⁶².

62. Ἰουστίνου, Ἀπολογία Α, 63,7-12 PG 6,424C. Πρὸς Τρύφωνα Ἰου-

Ἐξάλλου ἡ παραπάνω ἐρμηνεία καί θεολογία τῶν θεοφανειῶν βρίσκεται ἐνυλωμένη στήν τέχνη τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας. Ἡ Ἁγία Τριάδα στήν εἰκονογραφία παριστάνεται μέ τή φιλοξενία τῶν τριῶν ἀγγέλων ἀπό τόν Ἀβραάμ στίς βελανιδιές τοῦ Μамβρη. Ἡ ὑμνολογία ἐξαίρει κατά κόρον τή χριστοκεντρικότητα τῶν θεοφανειῶν, ἐπιδιώκοντας νά προβάλει τό τριαδικό δόγμα, ὄχι μονάχα μέ λεπτούς θεολογικούς ὅρους, ἀλλά καί μέ τά δραματικά γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας μέσω τῶν θεοφανειῶν. Ἔτσι ἡ λατρεία τῆς Ἐκκλησίας ἀποσκοπεῖ νά παράσχει θεογνωσία *ex visu* καί *ex auditu*. Πέρα ἀπό τήν εἰκονογραφία, λοιπόν, οἱ ἐκκλησιαζόμενοι ψάλλουν καί ἀκοῦνε, λόγου χάρη, τή Μ. Παρασκευή ἀπό τήν πέμπτη ὥδή τοῦ κανόνα τῆς ἐσπέρας τά ἐξῆς συγκλονιστικά: *Θεοφανείας σου, Χριστέ, τῆς πρὸς ἡμᾶς συμπαθῶς γενομένης, Ἡσαΐας, φῶς ἰδῶν ἀνέσπερον, ἐκ νυκτὸς ὀρθρίσας, ἐκραύγαζεν· ἀναστήσονται οἱ νεκροί...* Στά περιώνυμα ἐγκώμια τῆς Μ. Παρασκευῆς οἱ πιστοὶ ψάλλουν μέ συγκίνηση: *Οὕς ἔθρεψε τῶ μάννα, ἐκίνησαν τὴν πτέρναν κατὰ τοῦ εὐεργέτου.* Ἐξάλλου στό τροπᾶριο τῆς Κασσιανῆς λέγεται μέ ἀπαράμιλλη ποιητικὴ ὁμορφιά ὅτι ἡ γονατισμένη πόρνη μπροστά στό Χριστό καταφιλεῖ καί μέ τά μαλλιά της

δαῖον διάλογος PG 6,613C. Θεοφίλου Ἀντιοχείας, *Πρὸς Αὐτόλυνκον* 2,10 PG 6,1064C-1065A. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 4,5 PG 8,985BC. Ἰππολύτου, *Κατὰ πασῶν αἰρέσεων ἔλεγχος* 10,33 PG 16,3447B-3451B. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, *Παιδαγωγός* 8 PG 8,329A. Ὠριγένης, *Ὁμιλία εἰς τὸν Ἰερεμίαν* PG 13,349A. Κυρίλλου Ἱεροσολύμων, *Κατήχησις* 10 PG 33,681AB. Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 3,14 PG 26,349C-352A. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίου* 2 PG 29,609AB. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς δεῦτερος* 2-3 PG 36,28A-29AB. Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ τοῦ βίου Μωσέως* PG 44,321A. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ θεολογίας καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας τοῦ Υἱοῦ Θεοῦ* PG 90,1137CD. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Εἰς τὴν Μεταμόρφωσιν* PG 96,968D. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κατάλογος τῶν ἐκβαινόντων ἀτόπων*, τόμος Α', σελ. 666.

σφογγίζει τά πόδια του, πού ἡ Εὔα ἐκεῖνο τό δειλινό στόν Παράδεισο εἶχε ἀκούσει νά ἤχοῦνε τά βήματά τους: *Καταφιλήσω τοὺς ἀχράντους σου πόδας, ἀποσμήξω τούτους δὲ πάλιν τοῖς τῆς κεφαλῆς μου βοστρύχοις· ὧν ἐν τῷ παραδείσῳ Εὔα τό δειλινόν κρότον τοῖς ὠσίν ἤχηθεισα, τῷ φόβῳ ἐκρύβη.* Τέλος σύμφωνα μέ μιά ἄλλη ἐνδεικτική ἀναφορά στό κάθισμα τοῦ ὄρθρου τῆς Ὑπαπαντῆς λέγεται ὅτι ὁ Παλαιός τῶν ἡμερῶν τῆς προφητείας τοῦ Δανιήλ εἶναι ὁ Λόγος πού ἐνανθρώπησε: *Νηπιάζει δι' ἐμέ ὁ Παλαιός τῶν ἡμερῶν*⁶³.

10. Θεογνωσία

Ἡ θεογνωσία εἶναι ὀργανικά συνδεδεμένη μέ τόν τρόπο ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν φωτοδοτικῶν θεοφανειῶν στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Κάθε ἄλλη ἀπόπειρα καί κάθε ἄλλος ἰσχυρισμός βρίσκονται ἐξάπαντος ἐκτός στόχου. Μέ ἄλλα λόγια, δέν ὑφίσταται θεογνωσία ἐκτός αὐτῆς τῆς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ μέσω θεοφανειῶν. Μόνο ὑπό τό πρίσμα τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν πατέρων, περί τῆς ὁποίας ἐγινε λόγος, θά μπορούσε κανεῖς μέ μεθόδους λογικῆς καταμέτρησης δεδομένων ζωῆς καί μέ ἔρευνα πάνω σέ μνημεῖα καί φορεῖς νά κάνει λόγο γιά θεογνωσία σέ ὄρια στοχαστικά καί αὐτονόητα. Ἀλλά ἡ γνώση τῶν μυστηρίων τοῦ Θεοῦ, δυναμικά, ἱστορικά καί ἐσχατολογικά, διενεργεῖται στήν ἐμπειρία τῶν θεοφανειῶν. Καί πάλι νά ὑπενθυμίσω· προηγουῖνται πάντοτε τά πράγματα καί ἡ ζωή· οἱ πατέρες πρῶτα ζοῦσαν καί ἀνέπνεαν στό περιορῶν κλίμα μιᾶς ζωῆς, καί ἔπειτα θεολογοῦσαν ἐπιστημονικά καί στοχαστικά, πράγμα πού σημαίνει τήν ὁδό τῆς διπλῆς θεολογικῆς με-

63. Δαν. 7,13.

θοδολογίας⁶⁴. Τήν ἴδια πορεία, καί στήν ἴδια *ιστορική συνέχεια*, συνεχίζει ἡ Ἐκκλησία· ἀλλιώς δέν μπορεῖ νά ἔχει τή δοκιμασμένη ταυτότητά της.

Ἐπομένως ἀπό τή μιά μεριά εἶναι ὁ *πείρα* μαθῶν, αὐτός πού χαρισματικά ἔχει τή γνώση τῆς ζωῆς, ὅπως καί ὄλα τά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, καί ἀπό τήν ἄλλη ἡ θεογνωσία πού προκύπτει ἀπό τήν ὑστερογενή περιγραφή, ἀνά-

64. Βλ. ἐνδεικτικά Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικός 1* PG 36,136CD καί 25 A: «Οὐ παντός, ὦ οὔτοι τὸ περὶ Θεοῦ φιλοσοφεῖν, οὐ παντός· οὐχ οὔτω τὸ πρᾶγμα εὖνον καὶ τῶν χαμαὶ ἐρχομένων... ὅτι τῶν ἐξητασμένων καὶ διαβεβηκότων ἐν θεωρίᾳ καὶ πρὸ τούτων, καὶ ψυχὴν καὶ σῶμα κεκαθαρμένων ἢ καθαιρομένων, τὸ μετριώτατον». «Ἐγὼ σοὶ κἀνατυῖθα παρέξομαι πλατείας ὁδοῦς· φιλοσόφει μοι περὶ κόσμου ἢ κόσμων, περὶ ὕλης, περὶ ψυχῆς, περὶ λογικῶν φύσεων βελτιόνων τε καὶ χειρόνων, περὶ ἀναστάσεως, κρίσεως, ἀνταποδόσεως, Χριστοῦ παθημάτων. Ἐν τούτοις γὰρ καὶ τὸ ἐπιτυγχάνειν οὐκ ἄχρηστον, καὶ τὸ διαμαρτάνειν ἀκίνδυνον». Στήν προκειμένη περίπτωση, χωρὶς τὸ πρίσμα τῆς διπλῆς θεολογικῆς μεθοδολογίας τῶν ὀρθόδοξων πατέρων, οἱ παραπάνω περικοπές ἀπὸ τὸν ἴδιο *Θεολογικό* λόγο τοῦ Γρηγορίου ἐξάπαντος θά ἦταν ἄκρως ἀντιφατικές. Ἐξάλλου ὑπ' αὐτὸ καὶ μόνο τὸ πρίσμα μποροῦμε νά καταλάβουμε γιὰ ποιὸ λόγο ἡ φιλοσοφία στήν πατερική παράδοση πότε παρουσιάζεται χρήσιμη καὶ πότε δαιμονική. Στήν πρώτη περίπτωση εἶναι ἔρευνα, στοχασμός καὶ φιλοσοφική ἐκτίμηση κτιστῶν δεδομένων, ἀκόμη καὶ τῶν ἰδίων τῶν ἱερῶν κειμένων· στή δεύτερη ἡ φιλοσοφία ὑποκαθιστᾷ ἢ ἐπιχειρεῖ νά ὑποκαταστήσει τή θεολογία ὡς χαρισματική πείρα καὶ ὄραση τῆς θείας δόξας. Ὅσοι σοφοὶ σχολαστικοὶ τοῦ 14^{ου} αἰῶνα καὶ σημερινοὶ ἐπικριτὲς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, τὸν κατατάσσουν στοὺς ἐχθροὺς τῆς φιλοσοφίας, ἐξάπαντος ἀγνοοῦν τήν παραπάνω διάκριση καὶ τή σαφὴ θέση πού εἶχε πάρει ὁ ἴδιος ἀπέναντι στήν *κατὰ κόσμον* καὶ τήν *κατὰ Χριστόν φιλοσοφίαν*. Ἡ δεύτερη δέν ἔχει καμιά σχέση μὲ ἔρευνα καὶ ἐπιστήμη. Πρόκειται γιὰ τή χαρισματική γνώση μέσω φωτισμοῦ· γιὰ τήν πρώτη πλέκει ἐγκώμιο, μιά καὶ ἀφορᾷ τοὺς λόγους, τὰ ἦθη, τίς πόλεις, τήν ὕλη κτλ. Μὲ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιὰ τήν ἔρευνα ὄλων τῶν κτιστῶν δεδομένων. Ἄν κανεῖς, λέγει ὁ Παλαμᾶς, δέν καταλαβαίνει πῶς ἀποκτᾶται ἡ ἀλήθεια, καὶ αὐτὴ ἡ στάση του εἶναι ἐκούσια, τότε εἶναι πονηρός· ἂν εἶναι ἀκούσια, τότε εἶναι ἀφιλόσοφος καὶ ἀνόητος. Τίς ἀπόψεις αὐτές θά τίς ζήλευε σήμερα κάθε ἔμπειρος ἐπιστημολόγος. Βλ. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Ἀντιρρητικός 6*, τόμος Γ', σελ. 379-380.

λυση, ἔρμηνεία καὶ ἐπεξεργασία τῶν δεδομένων τῆς πείρας. Ὁ Ἰουστίνος διατύπωσε μιὰ ἐπιστημολογικὴ ἀρχή, πού ἀργότερα ἔμελλε ν' ἀποτελέσει τό θεμέλιο καὶ τὴν ἀμετακίνητη βάση τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς: *κατέχει κανεὶς τίς ἐπιστῆμες μέ τὴ μάθησι, ὅπως λόγου χάρι τὴ μουσικὴν, τὴν ἀριθμητικὴν καὶ τὴν ἀστρονομίαν, ἐνῶ, γιὰ νὰ γνωρίσει τὸν ἄνθρωπον καὶ τὸ Θεό, εἶναι ἀπαραίτητο νὰ τοὺς δεῖ*⁶⁵, *πέρα ἀπὸ τὸ λόγο πού θά ἀκούσει. Σ' αὐτὴ τὴν ἀρχή, λοιπόν, θεμελιώνεται ἡ θεογνωσία μέσω δρασης καὶ λόγου, καὶ κατὰ συνέπειαν ἡ διπλὴ θεολογικὴ μεθοδολογία τῶν πατέρων. Ὅπως εἰπώθηκε σκόπιμα οὐκ ὀλίγες φορές: προηγεῖται ἡ ζωὴ καὶ ἔπεται ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρμηνεία. Οἱ δύο παραπάνω λειτουργίαι συνταιριάζονται καὶ συνεργάζονται ἀρμονικὰ, ἐφόσον ἡ καθεμία ἐπιτελεῖ τὸ ἔργον τῆς στὰ ὄρια τῆς αὐτονομίας τῆς. Σύγχυσις αὐτῶν τῶν ὁρίων προξενεῖ ρήγματα στὴν ἐκκλησιαστικὴν ζωὴν, ἀσαφεῖς διδασκαλίαι καὶ ἐνίοτε, ὡς μὴ ὄφελος, ἐπικίνδυνες αἱρέσεις.*

Ἔτσι ἀπὸ τὴν συνεργιακὴν πλευρὰ τῶν μελῶν τοῦ σώματος, γιὰ νὰ γίνῃ κτῆμα ἡ παροχὴ τῆς χαρισματικῆς ἀλήθειας καὶ ἀγαθότητος, ἀπαιτοῦνται *γεγυμνασμένα αἰσθητήρια*, κατὰ τὴν ἔκφραση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ τῶν πατέρων. Μέσω αὐτῶν τῶν *αἰσθητηρίων* πραγματώνεται ἡ πρόσληψις αὐτῆς τῆς χαρισματικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι *διάκρισις, πείρα καὶ μέθεξις*. Ἡ ὑστερογενὴς ἐρμηνευτικὴ γνώσις προϋποθέτει τὴν ὑπαρξιν φορέων αὐτῆς τῆς πείρας καὶ μνημεῖα ἢ *ὑπομνήματα* αὐτῆς τῆς χαρισματικῆς ζωῆς⁶⁶. Ἀλλὰ πρωτίστως

65. Ἰουστίνου, *Πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον διάλογος* PG 6,481BC: «Ὅμοίως ἐστὶν ἄνθρωπον εἰδέναι καὶ Θεόν, ὡς μουσικὴν καὶ ἀριθμητικὴν καὶ ἀστρονομίαν ἢ τι τοιοῦτον; Αἱ μὲν γὰρ ἐκ μαθήσεως προσγίνονται ἡμῖν ἢ διατριβῆς τινός· αἱ δὲ ἐκ τοῦ ιδέσθαι παρέχουσι τὴν ἐπιστήμην».

66. Βλ. παραπομπὴ 1 τῆς *Εἰσαγωγῆς*. Ἐβρ. 5,14 : «Τελείων δὲ ἐστὶν ἡ στερεὰ τροφή, τῶν διὰ τὴν ἕξιν τὰ αἰσθητήρια γεγυμνασμένα ἐχόντων

καρπός δρασης, άκοής και προπαντός άλλου θεοπτίας είναι ή θεογνωσία. Σ' αυτό τό σημείο απαιτείται μιά διευκρίνιση. Μολονότι όλα τά μέλη του σώματος ακροώνται τό λόγο, βλέπουν τά δρώμενα και τό φως τό άληθινό –Εϊδομεν τό φως τό άληθινό, έλάβομεν πνεύμα έπουράνιον, ψάλλουν οί πιστοί στό τέλος της λειτουργίας–, ή θεοπτία, ως λειτουργικό και ύπέρτατο χάρισμα, είναι τό έργο των πατριαρχών, του Μωυσή, των προφητών, των αποστόλων και των άγιων. Άπό την ορθόδοξη θεολογία ο Μωυσής καλείται θεόπτης –ιστορική συνέχεια και ταυτότητα των δύο Διαθηκών–, όπως θεόπτες είναι και οί προφήτες, άπόστολοι και οί άγιοι. Άλλά ή πείρα τους δεν είναι χάρισμα ιδιόκτητο, ούτε καν προσωπικό· άνήκει σ' όλη την κοινότητα και σ' όλο τον κόσμο άκόμη· μεταδίδεται και μετέχεται από όλα τά μέλη του εκκλησιαστικού σώματος στα πλαίσια της ποικιλίας των χαρισμάτων.

Έτσι καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι ή θεογνωσία μέσω των ενεργειών του Θεού δεν είναι διόλου άφηρημένη ή απλώς θεωρητική· μήτε αναφέρεται μόνο σέ αισθητά ή μόνο σέ νοητά πράγματα. Έπομένως ή θεολογική γνωσιολογία υπερβαίνει τό φιλοσοφικό πρόβλημα του ρεαλισμού και του ιδεαλισμού, και της διάσπασης αισθητού και νοητού κόσμου. Καταρχήν ή γνωσιολογία αυτή έπισημαίνει μιά πραγματική

πρός διάκρισιν καλού τε και κακού». Ο Όδυσσεάς Έλύτης κάνει λόγο για άσκημένες αισθήσεις, που καταρχήν αποδέχονται την ύπαρξη μυστηρίου και θέτουν υπό άμφισβήτηση τά έξαγόμενα κάθε πρωτοβάθμιας γνώσης, προερχόμενης από αισθήσεις άγύμναστες. Βλ. Έν λευκῶ, Άθήνα 21993, σελ. 393-94. Πρβλ. Διδύμου Τυφλου, *Είς Ψαλμούς 17* PG 39,1264B: «Ότε μόν τό έπίστασθαι, ότε δέ ήνώσθαι και ανακεκρῶσθαι τόν γινώσκοντα τῷ γινωσκομένῳ». Εύαγγριου Ποντικού, *Γνωστικά Κεφάλαια*, στό W. Frankenberg, *Evagrius Ponticus*, VI, 2, Berlin 1912, σελ. 363: «Ή τούτου του κόσμου θεωρία διπλασία έστιν, ή μόν πραγματική, ή δέ πνευματική· και προς μόν την πρώτην προσέρχονται και άνδρες άσεβεις, προς δέ την δευτέρα μόνον άγιοι έγγίζουσιν».

γνωστική σχέση, όπου τό ὑποκείμενο, πού γνωρίζει καί πιστεύει, ἀπαραίτητα ἔχει ἀπέναντί του, ὡς πηγὴ πληροφοριῶν, τίς θεῖες ἐνέργειες καί κατόπιν ὅλα τὰ κτιστά πράγματα καί τὰ ἱστορικά γεγονότα. Θά ἔλεγε κανεῖς μέ τή φιλοσοφική γλώσσα ὅτι ἡ θεολογική γνωσιολογία εἶναι ρεαλιστική. Ἐξαρτᾶται ἄλλωστε, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε ἀρκετές φορές, ἀπό τήν ὄραση καί τό λόγο. Σ' αὐτό τό σημεῖο ἡ γνωσιολογία αὐτή συμφωνεῖ μέ τή γνωσιολογία τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, σχεδόν στήν ὁλότητά της. Προσωκρατικοί, Δημόκριτος, Σωκράτης, Πλάτων, Ἀριστοτέλης προϋποθέτουν πάντοτε ὅτι στή γνωστική σχέση προηγοῦνται τὰ πράγματα· καί τοῦτο ἀνεξάρτητα ἀπό τίς πάμπολλες ἐπιμέρους διαφορές τους. Ἀκόμη καί οἱ πλατωνικές ιδέες εἶναι νοητά πράγματα, πού τὰ θεᾶται ἡ ψυχὴ⁶⁷ ἢ τὰ θυμᾶται, ὅταν βρίσκεται φυλακισμένη στό σῶμα. Ἀλλά ἡ θεολογική γνωσιολογία εἶναι ὀργανικά συνυφασμένη μέ τήν ὄντολογία, πράγμα πού δέν παρατηρεῖται στήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία. Κατά τή θεολογία, δηλαδή, ἡ συνολική ὕπαρξη τοῦ ἀνθρώπου φωτοδοτεῖται μέσω τῆς θέας καί τῆς ὄρασης, ὁπότε στή γνωστική σχέση χαριτώνεται, τελειώνεται καί μετὰ μεταμορφώνεται. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα πόσο πρόχειρες εἶναι οἱ ἀπόψεις ὅτι στή βυζαντινὴ ὀρθόδοξη πνευματικότητα κυριαρχεῖ πλατωνικός ἢ νεοπλατωνικός μυστικισμός. Πάντως στή βυζαντινὴ παράδοση τό μόνο ἀγαθὸ ἐν ἀνεπαρκείᾳ εἶναι ὁ μυστικισμός.

Ἡ προσευχή, καί γενικῶς ἡ δοξολογική καί λατρευτική σχέση μεταξύ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, δέν θά μπορούσαν νά νοηθοῦν ἔξω ἀπό τό περιρρέον κλίμα τῶν θεοφανειῶν, δηλαδή τῆς θεογνωσίας πού προκύπτει ἀπ' αὐτές, καί καταρ-

67. Πλάτωνος, *Φαίδων* 66c: «...ἀπαλλακτέον αὐτοῦ καὶ αὐτῇ τῇ ψυχῇ θεατέον αὐτὰ τὰ πράγματα». Ἄλλωστε ἡ λέξη ἰδέα παράγεται ἀπὸ ρίζα τοῦ ρήματος ὀράν.

χίν τῆς θεοφάνειας, πού ἀναγγέλλει ὀλάκερη ἡ συμπαντική πραγματικότητα. Ἡ κτίση, λοιπόν, εἶναι μιά διαρκῆς θεοφάνεια, ὅπως ἤδη εἰπώθηκε. Τούτη ἡ θεοφάνεια ἀσαφῶς ἐκλαμβάνεται ὡς φυσική ἀποκάλυψη. Περί αὐτοῦ τοῦ θέματος ὁμως ἀναπτύχθηκαν προηγουμένως ἱκανά στὸν οἰκεῖο τόπο, γι' αὐτό μόνο μερικές διευκρινίσεις χρειάζονται σέ σχέση μέ τή θεογνωσία. Ἐφόσον καταχρηστική εἶναι ἡ διάκριση φυσικῆς καί (ἱστορικῆς) ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης, ἀφοῦ, κατά τή σχέση κτιστοῦ–ἀκτίστου καί οὐσίας–ἐνέργειας τοῦ Θεοῦ, μιά εἶναι ἡ ἀποκάλυψη σέ ὀλάκερο τόν κόσμον, ἔτσι καί ἡ θέα τοῦ κόσμου, γιά ὅποιον ἔχει ἀσκημένες αἰσθήσεις ἢ γεγυμνασμένα αἰσθητήρια, εἶναι πηγὴ θεογνωσίας⁶⁸. Μέ ἄλλα λόγια, πέρα ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη δεκτικότητα νά προσπελάζει αὐτὴ τὴν πηγὴ, καί σ' αὐτὴ τὴν περίπτωση, δηλαδή τὴ θεοφάνεια, ὁ Θεὸς μέσω τῶν ἄπαυστων ἐνεργειῶν του πραγματώνει τελικά τὴ θεογνωσία μέσα στὸν ἄνθρωπο. Μετά τὴν πρόσληψη τῆς δωρεᾶς μέ τὴν ἴδια δεκτικότητά του ὁ ἄνθρωπος ἀνάγεται σέ ὅποια ἔρευνα ἐπιθυμεῖ μέσω ἐπιστήμης, φιλοσοφίας καί ἐπίμονων στοχασμῶν. Πάντοτε, ὅπως εἰπώθηκε, προηγεῖται ἡ ζωὴ, ἡ δωρεά, καί ἀκολουθεῖ μετὰ ἡ ὅποιαδήποτε ἑρμηνευτικὴ ἐκτίμηση τῶν πραγμάτων, τῶν γεγονότων καί τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς.

11. Θεῖα ὀνόματα

Βιβλικά καί πατερικά κείμενα, καί νεότερα ἐγχειρίδια Δογματικῆς, ἀποδίδουν ὀνόματα στό Θεό μέ βάση ὀρισμένες ἀναφερόμενες ιδιότητες αὐτοῦ. Εὐθύς ἐξαρχῆς ὀφείλει κανεὶς νά παρατηρήσει ὅτι ἡ μέ σχολαστικὸ τρόπο κατάταξη

68. *Ψαλμ. 18(19),2* : «Οἱ οὐρανοὶ διηγοῦνται δόξαν Θεοῦ, ποίησιν δὲ χειρῶν αὐτοῦ ἀναγγέλλει τὸ στερέωμα».

τῶν θείων ὀνομάτων σέ κατηγορίες, τήν ὁποία ἀκολουθοῦν ἐγχειρίδια *Δογματικῆς*, ἀπό τή μιά μεριά ἀποτελεῖ συστηματική «στένωση» τοῦ θέματος, καί ἀπό τήν ἄλλη εἰσάγει ἕνα πρότυπο, πού μπορεῖ νά ὀδηγήσει στήν εἰδωλοποίηση τῆς θείας πραγματικότητας. Καί ἐξηγοῦμαι: ἐνώπιον τῶν ἀναρίθμητων *θεωνυμιῶν*, πού προσάγουν βιβλικά καί πατερικά κείμενα, καί ἐν μέσω τῆς ἐπιβαλλόμενης ἔτσι κι ἀλλιῶς *σιωπῆς* ἀπέναντι στό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ, μιά ἐκλογίκευση τῶν θείων ἰδιοτήτων 1) σέ φυσικές: *πανταχοῦ παρουσία, αἰωνιότητα, παντοδυναμία*, 2) σέ λογικές: *παντογνωσία, σοφία*, καί 3) σέ ἠθικές: *ἀγιότητα, δικαιοσύνη, ἀγάπη*, διόλου δέν ἀνταποκρίνεται πρὸς τό περιεχόμενο τόσο τῶν μνημείων της, ὅσο καί τῆς ἐμπειρίας, πού παρέχει ἡ χαρισματική καί ἐπιστημονική θεολογία. Ὁ πλοῦτος τῶν *θεωνυμιῶν* ἀφενός, καί ἡ *σιωπή* ἐνώπιον τοῦ ἀπρόσιτου μεγαλείου τῆς θείκης πραγματικότητας ἀφετέρου μποροῦν νά ἐξαφανιστοῦν ἀπό τήν ὄραση τῶν μελῶν τοῦ σώματος ἢ τουλάχιστο νά μποῦν στό περιθώριο, καί νά ἰσχύσει κυριαρχικά στή χριστιανική συνείδηση μιά παράσταση περὶ Θεοῦ, πού ἔχει ἀπλῶς περιορισμένα ἀντικειμενικά ὄρια, μέ μύριες ὄσες ἐπιπτώσεις στή στάση τοῦ ἀνθρώπου· ἄλλωστε εἶναι γνωστό ὅτι εὐκαίρως ἀκαίρως τέτοιες παραστάσεις ὀδήγησαν μερικούς φιλοσοφοῦντες σέ τέτοιο ἀγωνιώδη προβληματισμό, ὥστε νά διακηρύξουν τό *θάνατο τοῦ Θεοῦ!* Μέ ἄλλα λόγια, τό ἀδιέξοδο προέκυψε, ἐπειδή ἀναζητοῦσαν τό Θεό σέ φυσικές, λογικές καί ἠθικές περιοχές, ἐπιχειρῶντας νά τεκμηριώσουν τήν παρουσία του. Ὅμως μήτε τά μυστικά τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τοῦ σύμπαντος μπορεῖ κανεῖς νά βρεῖ καί νά τεκμηριώσει κινούμενος ἀποκλειστικά καί μόνο σ' αὐτές τίς περιοχές. Κι αὐτό, πρὸς Θεοῦ, δέν λέγεται γιά λόγους ἀπολογητικούς, ἀλλά μονάχα γιά λόγους ἐρμηνευτικούς.

Ἐπομένως σχολαστική κατά πάντα εἶναι ἡ διαίρεση τῶν

ὀνομάτων τοῦ Θεοῦ κατά τίς παραπάνω κατηγορίες· μήτε μέ-
 βάση τὰ μνημεῖα τῆς παράδοσης θά μπορούσε κανείς νά ἔξα-
 ντλήσει τήν ὀνοματοδοσία σέ ὀκτώ ὀνόματα. Στήν προκειμέ-
 νη περίπτωση καταρχήν πρέπει νά γίνει μιά σαφῆς διάκριση
 ἀνάμεσα στά ὀνόματα, πού ἀποδίδονται χωριστά στά πρό-
 σωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας, καί σέ ἐκεῖνα πού ἀφοροῦν τό
 Θεό ὡς τρισυπόστατη μονάδα. Τά πρῶτα ὀνόματα λέγονται
 ὑποστατικά, καί τό καθένα ἀναφέρεται ἀποκλειστικά σ' ἓνα
 πρόσωπο: *Πατέρας ἀγέννητος, Υἱός γεννητός καί Ἅγιο*
Πνεῦμα ἐκπορευτό ἢ προβλητό. Ἐπειδή οἱ ὑποστατικές
 ιδιότητες (ἢ τὰ ὑποστατικά προσόντα) εἶναι ἀμεταβίβαστες
 καί ἀκοινώνητες, καί οἱ ὀνομασίες εἶναι καί αὐτές ἀμεταβί-
 βαστες. Ἐδῶ, φυσικά, πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι αὐτές οἱ ὀνο-
 μασίες δόθηκαν ἀπλῶς γιά νά περιγραφεῖ τό μυστήριο τῆς
 τρισυπόστατης θεότητας, καί ὄχι γιά νά παρασταθεῖ ἀποκα-
 λυπτικά ἡ οὐσία τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος! Σ' ὅλες
 αὐτές τίς περιπτώσεις ἡ θεολογία εἶναι ἀπλῶς περιγραφική.

Ἡ ἔξέταση, λοιπόν τῶν *θεωνυμιῶν* δέν ἀφορᾷ τὰ ὑπο-
 στατικά ὀνόματα, ἀλλά τίς ὀνομασίες πού ἀποδίδονται, καί
 διαιροῦνται σχολαστικῶς κατά κατηγορίες ἐνίοτε, στήν
 Ἁγία Τριάδα. Ἐτσι καί ἡ διάκριση τριῶν ὁδῶν, μέσω τῶν
 ὁποίων διαμορφώνονται τρεῖς ὁμάδες ὀνομάτων, εἶναι scho-
 λαστική. Ἡ πρώτη ὁδός εἶναι ἡ ἀρνητική (*via negationis*).
 Ἀκολουθώντας αὐτή τήν ὁδό ὁ δογματολόγος, ἀφαιρεῖ συ-
 γκεκριμένα ὄριακά γνωρίσματα τῆς κτιστῆς ἀντικειμενικῆς
 πραγματικότητας, καί τό ἀρνητικό περιεχόμενο ἀποδίδει ὡς
 ιδιότητα στό Θεό. Λόγου χάρι, ὁ Θεός δέν ὑπόκειται στό
 χρόνο, ἄρα εἶναι αἰώνιος· δέν ὑπόκειται στό χῶρο, ἄρα εἶναι
 πανταχοῦ παρών κτλ. κτλ. Ἡ δεύτερη ὁδός εἶναι ἡ θετική
 (*via affirmationis*). Μέσω αὐτῆς ὁ δογματολόγος ἀποδίδει
 στό Θεό γνωρίσματα θετικά, πού ξέρουμε ὅλοι. Λόγου χάρι,
 ὁ Θεός εἶναι δίκαιος, σοφός κτλ. κτλ. Ἡ τρίτη ὁδός εἶναι ὁ

τονισμός μιᾶς ὑπεροχῆς (via eminentiae). Τούτη ἡ ὁδὸς δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ δεύτερη, ἡ θετικῆ· μόνο πού ἀποδίδει ὁ δογματολόγος στό Θεό γνωρίσματα σέ ὑπερθετικό βαθμό ἢ στό ἔπακρο τονισμένα: παντοδύναμος, παντογνώστης κτλ. κτλ. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι μιὰ τέτοια διαίρεση καί ἡ ἴδια ἡ μέθοδος καθεαυτή κινουῦνται σέ καθαρῶς σχολαστικά πρότυπα, ὅσο καί ἂν ὁ δογματολόγος ἐπιμένει νά παραπέμπει σέ ὀρισμένα βιβλικά καί πατερικά κείμενα. Συνήθως μερικοὶ ἀσπάζονται καί μιὰ ἐσφαλμένη ἀποψη, κατά τήν ὁποία, ὅπως ἰσχυρίζονται, ἡ ἀρνητικῆ ὁδὸς εἶναι ὁ λεγόμενος ἀποφατισμός. Ὅμως, ὅπως θά φανεῖ στόν οἰκειό τόπο ἀμέσως παρακάτω, ὁ ἀποφατισμός, ὡς τρόπος ζωῆς καί ὡς διδασκαλία θεολογική, εἶναι ἐντελῶς ἄλλο πράγμα. Τούτη ἡ ἀρνητικῆ ὁδὸς κατά κανένα τρόπο δέν διαφέρει ἀπό τή θετικῆ ὁδὸ, μιὰ καί ἡ ἀφετηρία εἶναι πάντοτε ἡ θετικῆ καί ἀντικειμενική πλευρά. Ἀπλῶς αἴρονται θετικά γνωρίσματα, ἀλλά τό ἀποτέλεσμα, πού προκύπτει, ἐξάπαντος δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπό τή θετικῆ περιοχῆ. Τό ἄχρονο καί τό πανταχοῦ παρόν, λόγου χάρη, ἐξακολουθεῖ ἔτσι κι ἄλλιῶς νά προσδιορίζεται, ἔστω καί ἀρνητικά, ἀπό τό χρόνο καί τό χῶρο. Ὁ ἀποφατισμός, ὡς θεωρία καί πράξη, ξεπερνᾷ καί αὐτά τά ἀρνητικά γνωρίσματα.

Ἀφήνοντας κανεῖς τίς σχολαστικές διακρίσεις σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τά θεῖα ὀνόματα, ὀφείλει νά τονίσει τά ἑξῆς. Βιβλικά καί πατερικά μνημεῖα καταρχήν παρουσιάζουν τό Θεό μέ ἀναρίθμητα ὀνόματα καί μέ ἀπειρία εἰκόνων, καθώς περιγράφουν ἰδιότητές του, διαμορφωμένες ὡς παραστάσεις στή συνείδησή μας ἀπό τίς ἀντανακλάσεις τῶν ἐνεργειῶν του στόν κόσμο, ἀπό τήν ἱερά φωτοφάνεια ⁶⁹, κατά Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη. Ἄλλωστε τά βιβλικά κείμενα πολλαπλῶς πα-

69. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί θεῶν ὀνομάτων* 1,3 PG 3, 589B.

ρουσιάζουν τό Θεό ὡς φωτεινή φανέρωση στόν κόσμο. Ἐπομένως ἐκεῖνο πού ἐξαρχῆς πρέπει νά τονίσει κανεῖς εἶναι τό γεγονός ὅτι κανένα ὄνομα δέν ἀποδίδεται στό ἀπρόσιτο τοῦ Θεοῦ κατά τά βιβλικά κείμενα, ἢ στή θεία οὐσία κατά τήν πατερική θεολογία. Τά ὄνόματα ἔχουν σχέση πρός τίς φανερώσεις τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία⁷⁰. Ἡ κάθοδος τῶν θείων ἐνεργειῶν, κατά τά βιβλικά καί πατερικά κείμενα, εἶναι πηγὴ ὀνοματοδοσίας, καί καμιά ἄνοδος ὁποιασδήποτε νοούσας ψυχῆς ἢ ὑπαρξῆς πρός κόσμους ὑψηλοῦς δέν εἶναι δυνατό νά παράγει θεωνυμίες. Ἴδού ἡ σύμπτωση Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη καί βιβλικῆς διδασκαλίας, καί τοῦτο τονίζεται, μιά καί οὐκ ὀλίγοι θεωροῦν τό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη νεοπλατωνικό φιλόσοφο!

Πάνω ἀπό ὅλα τά ὄνόματα, πού ἀποδίδονται στόν τριαδικό Θεό γιά νά δηλωθοῦν περιγραφικά ὀρισμένες ιδιότητες, τά πιό κυρίαρχα στή βιβλική περιοχὴ, καί φυσικά στήν ἴδια τή θεολογία, εἶναι τά κατηγορήματα τῆς ζωῆς καί τῆς ἀγάπης. Ὁ Θεός εἶναι *Ζῶν* καί *Ἀγάπη*. Πρόκειται σίγουρα γιά παραστάσεις, εἰλημμένες ἀπό τή φυσική καί κτιστή πραγματικότητα, ἀλλά μποροῦν νά ἐκφράζουν βοηθητικά καί ζωηρά τήν ἐμπειρία πού γεύεται ὁ πιστός. Ὁ Θεός παραμένει πάντοτε, κατά τά βιβλικά καί πατερικά μνημεῖα, «ἄλεκτος καί ἄνωνόμαστος»⁷¹, ἐνῶ κατά τίς φωτοδοτικές θεοφάνειές του,

70. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* 2,7 PG 3,645A: «Πάντα γὰρ τὰ θεῖα καί ὅσα ἡμῖν ἐκπέφανται, ταῖς μετοχαῖς μόναις γινώσκειται· αὐτὴ δὲ ὅποια ποτὲ ἐστὶν κατὰ τὴν οἰκείαν ἀρχὴν καὶ ἰδρυσιν ὑπὲρ νοῦν ἐστὶν καὶ πᾶσαν οὐσίαν καὶ γνῶσιν. Οἶον, εἰ τὴν ὑπερούσιον κρυφίότητα Θεόν ἢ ζωὴν ἢ οὐσίαν ἢ λόγον ὀνομάσαιμεν, οὐδὲν ἕτερον νοοῦμεν ἢ τὰς εἰς ἡμᾶς ἐξ αὐτῆς προαγομένας δυνάμεις, ἐκθεωτικὰς ἢ οὐσιοποιούς ἢ ζωογόνους ἢ σοφοδώρους».

71. Εὐσεβίου. *Εἰς Κωνσταντῖνον βασιλέα τριακονταετηρικός* 12 PG 20,1385B. Ἡ παραπομπὴ αὐτὴ εἶναι ἀπλῶς ἐνδεικτικὴ. Τέτοιες εἰκονικὲς παραστάσεις καί ἐκφράσεις ὑπάρχουν ἀπειρες στά βιβλικά καί πατερικά κείμενα.

δηλαδή τίς φανερώσεις του μέσω ενεργειῶν του στόν κόσμο, συνάπτοντας σχέσεις μέ τά πλάσματα του μέσω τοῦ κοινωνικοῦ σώματος ζωῆς καί ἀγάπης, ὀνοματίζεται μέ ποικιλία ὄρων καί εἰκόνων. Ἡ ὀνοματοδοσία αὐτή ἔχει στενή καί ὀργανική σχέση μέ τήν ἐμπειρία τῶν μελῶν κάθε ιστορικής κοινότητος. Ὡστόσο *ζωή καί ἀγάπη*, κατά τά ἴδια τά μνημεῖα καί τήν ἐμπειρία τῶν μελῶν, ἔχουν χαρακτήρα πραγματικό, οὐσιαστικό καί περιεκτικό. Μέ ἄλλα λόγια, δέν πρέπει νά νοηθοῦν μέ φτηνές παραστάσεις ἑνός συνηθισμένου συναισθηματισμοῦ. *Ζωή καί Ἀγάπη, καθῶς ἀποδίδονται στό Θεό, ὡς γλωσσικοί ὄροι διευρύνονται, καθαίρονται ἀπό κάθε τυχόν ιδιοτέλεια ἢ κακοήθεια, καί ἔτσι ἀποκτοῦν ἰδιάζοντα ὑψηλό τόνο, πού φανερώνει μιά ἐπιβλητική ὄντολογία: πρόκειται, μέ ἄλλα λόγια, γιά αὐτοζωή καί αὐτοαγάπη.*

Παράλληλα πρός τό ζευγάρι τῶν ἐννοιῶν ζωή-ἀγάπη, κατά τά ἴδια θεολογικά μνημεῖα, κυριαρχεῖ ἐπιβλητικά καί τό κατηγορημα *φῶς*. Καί τοῦτο τό κατηγορημα εἶναι πλουτισμένο μέ μιά ὑψηλή ὄντολογία. Γι' αὐτό καί ὁ Θεός εἶναι ὁ ὢν. *Ζωή, ἀγάπη, φῶς, ὄν*, ἀποτελοῦν ἀδιαμφισβήτητα τίς πιό χαρακτηριστικές ὀνομασίες, πού ἀποδίδονται στό Θεό. Βέβαια, *πεῖρα μαθόντες* εἶναι οἱ πιστοί τῆς κάθε κοινότητος μέσα στό χαρισματικό περιρρέον κλίμα, ὅμως οἱ ὀνομασίες αὐτές, πού ἀντλοῦνται ἀπό τά δεδομένα τῆς ἀνθρώπινης καί λοιπῆς πραγματικότητος, εἶναι ἄριστα ἐρμηνευτικά πρότυπα ὄχι μόνο γιά τήν ὑψηλή θεολογία, ἀλλά καί γιά ὀλάκερη τήν κοινωνία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἄλλωστε καί ἡ ἴδια ἡ ὑψηλή θεολογία εἶναι ὀργανικά μπολιασμένη σ' αὐτό τό κοινοτικό σῶμα· μέ ἄλλα λόγια, εἶναι ἀπλή καί χαρισματική. Γ' αὐτό καί ἡ ὀνοματοδοσία αὐτή δέν μπορεῖ κατά κανένα τρόπο νά νοηθεῖ ἀπομονωμένη ἢ ἔξω ἀπ' αὐτό τό χαρισματικό κλίμα τῆς κοινοτικῆς ζωῆς, τῆς προφητείας, τῶν μυστηρίων καί τῆς θεολογίας.

Ἐπομένως, ἐνῶ ἡ ἐμπειρία τῆς ζωῆς καί ἡ θεολογία δέν ἀπέρριψαν τήν ὀνοματοδοσία στή φανέρωση τῶν θείων καί ἀποκαλυπτικῶν ἐνεργειῶν, πάντοτε τά ὀνόματα εἶχαν ἀπλῶς βοηθητική, σχετική καί ἐρμηνευτική ἀξία. Γι' αὐτό ὁ Θεός, χωρίς κανένα ἀπολύτως προβληματισμό, ἀπό τούς θεολόγους πατέρες καλεῖται *ἀνώνυμος* καί *πολυώνυμος*. Ἡ θεολογία, δηλαδή, ὑπερβαίνει τήν ἀρχή τῆς (μὴ) ἀντίφασης (πού κατά βάση εἶναι ἡ ἀρχή τῆς ταυτότητας $A=A$), καί ἴσως ἀσπάζεται τήν ἀρχή τῆς *συνάρτησης*. Πάντως διόλου δέν ἐνοχλεῖται ἀπό τήν καταστροφή τοῦ παραπάνω λογικοῦ ἀξιώματος, καί μῆτε μεριμνᾷ νά διευθετησε αὐτή τήν κατάσταση. Ἔτσι κατά αὐτονόητο τρόπο ὁ Θεός εἶναι ὁ ὢν καί τό μὴ ὄν συγχρόνως, ἀνώνυμος καί πολυώνυμος, ἄρρητος καί ρητός, κινούμενος καί ἀκίνητος, φῶς καί γνόφος κτλ. κτλ. Καί ὄχι μόνο δέν γίνεται ἀπολύτως καμιά προσπάθεια γιά νά διευθετηθεῖ ἡ ἀντίφαση, ἀλλά ἀπεναντίας ἐπισημαίνεται ἡ ἀναγκαιότητα μιᾶς τέτοιας ἀντίφασης. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ θεολογία κινδυνεύει νά προδώσει τό θησαυρό της, ἂν τυχόν θελήσει νά παραμερίσει τούτη τήν ἀποφατική ὁδό, πού περιγράφει τή θεογνωσία. Γιατί σέ μιά τέτοια παραχώρηση καταστρέφεται στή θεωρία καί τήν πράξη ἡ μοναδικότητα τῆς σχέσης κτιστοῦ καί ἀκτίστου. Ὁ Θεός, λόγου χάρη, ὅταν καλεῖται μὴ ὄν, ὀνομάζεται ἔτσι γιά νά ἀρθεῖ κάθε ἐννοια τῆς κτιστότητας ἀπ' αὐτόν· τότε ὁ Θεός «διασώζεται» ἀπό τήν ἐμπλοκή του στήν εἰδωλολατρία! Ἀπεναντίας, τό μὴ ὄν, πού εἶναι ἡ κτίση, σημαίνει τήν ἑτερούσια σέ σχέση πρός τό ὄν πραγματικότητα, αἰσθητή καί νοητή⁷², στό ὁποῖο μετέχει

72. Τό μὴ ὄν τῆς πλατωνικῆς καί νεοπλατωνικῆς φιλοσοφίας σημαίνει τό αὐθύπαρκτο αἰσθητό (ύλικό) πράγμα, πού δέν ἔχει ταυτότητα μέ τό αὐθύπαρκτο, νοητό καί ἀφθαρτο ὄν. (Βλ. Πλωτίνου, Ἐννεάδες 1,8,3: «Μὴ ὄν δέ οὐ τι τό παντελῶς μὴ ὄν, ἀλλ' ἕτερον μόνον τοῦ ὄντος... τοῦτο δέ ἔστι τό αἰσθητὸν πᾶν καί ὄσα περι τό αἰσθητὸν πάθη».)

αὐτὴ γιὰ νὰ ὑπάρχει καὶ νὰ κινεῖται. Στὴν προκειμένη περιπτώση καὶ πάλι ἰσχύει καὶ ἐπιβάλλεται ἡ βασικὴ διάκριση κτιστοῦ–ἀκτίστου, ὥστε ὁ δογματολόγος καὶ κάθε ζωντανό μέλος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος νὰ κινοῦνται, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὶς θεωνυμίες, στὰ ὄρια τῆς σχετικότητας.

12. Καταφατικὴ καὶ ἀποφατικὴ ὁδὸς θεογνωσίας

Τρόπος καὶ πείρα ζωῆς εἶναι καταρχὴν ἡ καταφατικὴ καὶ ἡ ἀποφατικὴ ὁδὸς θεογνωσίας, καὶ ἔπειτα διδασκαλία ἢ θεολογικὴ μέθοδος. Καὶ σέ τοῦτο τό σημεῖο ἴσως θά ἦταν ἀπαραίτητο νὰ θυμηθεῖ κανεὶς τὴ διπλὴ θεολογικὴ μεθοδολογία τῶν πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, ἡ ὁποία, φυσικά, διαμορφώθηκε στὴ διάκριση κτιστοῦ– ἀκτίστου. Πάντως εὐθύς ἐξαρχῆς πρέπει νὰ τονιστεῖ μέ ἔμφαση τό γεγονός ὅτι στὴ θεολογικὴ αὐτὴ μεθοδολογία ποτέ ἡ καταφατικὴ καὶ ἡ ἀποφατικὴ ὁδὸς γνώσης δέν βρέθηκαν σέ διαλεκτικὴ καὶ ἀσυμβίβαστη σχέση⁷³. Στὴ ζωὴ καὶ στὴ σκέψη ἀναπτύχθηκαν καὶ ἀναπτύσσο-

73. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90, 340 CD: «Ὅταν τό θεῖον καταφάσκωμεν τῶν ὄντων, φησί, συνεπινοοῦμεν αὐτό τοῖς οὖσιν· ἀλλ' ὡς αἰτίαν ποιητικὴν. Ὅταν δέ τῶν ὄντων αὐτό παντελῶς ἀποφάσκωμεν οὔτε καθ' αἰτίαν αὐτό συνεπινοοῦμεν τοῖς οὖσιν· ὅτι μηδεμίαν, ὡς ἀληθῶς εἰπεῖν, ἔχει πρὸς τὰ ὄντα σχέσιν· καθ' ἣν τὴν ἐπ' ἀμφοῖν ὧν ἔστι σχέσις ἔννοιαν ἅμα συναναφέρειν πεφύκαμεν. Οὐκοῦν ὁ καλὸς θεολόγος τὴν καθ' ὑπεροχὴν ἀγνωσίαν θέσιν γνώσεως ἀληθῶς ποιεῖται, τοῦ Θεοῦ τὸ παντελῶς ἀνενόητον». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* PG 3, 872A: «Καὶ διὰ γνώσεως ὁ Θεὸς γινώσκεται καὶ δι' ἀγνωσίας.» *Περὶ μυστικῆς θεολογίας* PG 3, 1000B: «... δέον ἐπ' αὐτῇ καὶ πάσας τὰς τῶν ὄντων τιθέναι καὶ καταφάσκειν θέσεις, ὡς πάντων αἰτία, καὶ πάσας αὐτὰς κυριώτερον ἀποφάσκειν, ὡς ὑπὲρ πάντα ὑπερουσίη, καὶ μὴ οἶεσθαι τὰς ἀποφάσεις ἀντικειμένας εἶναι ταῖς καταφάσεσιν, ἀλλὰ πολὺ πρότερον αὐτὴν ὑπὲρ τὰς στερήσεις εἶναι τὴν ὑπὲρ πᾶσαν καὶ ἀφαίρεσιν καὶ θέσιν». Γρηγορίου Παλαμά, *Ὅτι Βαρλαάμ καὶ Ἀκίνδυνός εἰσιν οἱ διχοτομοῦντες*, σὺν Γρηγο-

νται αρμονικά, και μόνο στη διάνοια ὀρισμένων κυρίως νεότερων θεολόγων, ἀντιτίθενται και μερικές φορές παίρνουν διαζύγιο! Τοῦτο ὅμως ἀποτελεῖ μιά ἄλλη ἱστορία, ἡ ὁποία λίγο ἐνδιαφέρει ἐδῶ σέ τούτη τήν πραγματεύση.

Ὡστόσο πολύ ἀπλά μποροῦμε νά καταλάβουμε τή λειτουργική σχέση καταφατικῆς και ἀποφατικῆς θεολογίας, ἂν ἐπιμείνουμε στό δεσμό κτιστοῦ και ἀκτίστου. Οὐρανός και γῆ, ὑπερφύση και φύση ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι ὀργανικά συνδεδεμένα. Ὁ Θεός εἶναι, ὅπως πρωτύτερα εἰπώθηκε κατά τά βιβλικά και πατερικά μνημεῖα, ἀπρόσιτος και μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας προσεγγιζόμενος. Ὁ ἄνθρωπος μετέχει στήν ἀκτιστή δόξα, ἀλλά συνάμα πορεύεται ἀδιαλείπτως σέ μιά τελείωση, πάντοτε κτιστός και ἄλλοιωτός. Ἔτσι ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ γνώση και ἀγνωσία χαρακτηρίζουν τή θεογνωσία, πού ἀποκτᾶ ὁ ἄνθρωπος. Ἀπό τή μιά μεριά, μέ βάση τήν ἐμπειρία, ἀποδίδει ἀναλογικῶς γνωρίσματα στό Θεό ἀπό τά κτιστά δεδομένα, εἴτε ὀνόματα εἴτε εἰκόνες και σύμβολα⁷⁴, ἀπό τήν ἄλλη μετά τήν κάθοδο τῆς φωτεινῆς θείας δόξας και τή μεταμόρφωσή του, στήν προσωπική και ὑπαρξιακή σφαῖρα μέσω τῆς μυστηριακῆς κοινωνίας, ἀνάγεται

ρίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Β', σελ. 277: «Εἰ δέ τις φαίη μή κινεῖσθαι τόν Θεόν, καθάπερ ὁ μέγας Διονύσιος φησιν ἐν τῇ μυστικῇ και ἀποφατικῇ θεολογίᾳ, μανθανέτω μηδὲ ἐστηκέναι τοῦτον κατ' αὐτήν, μηδὲ δύναμιν εἶναι, μηδὲ δύναμιν ἔχειν, μηδὲ ἐν εἶναι, μηδὲ ἀλήθειαν. Ἄλλ' ἡ ἀποφατικῇ θεολογίᾳ αὕτη τῇ καταφατικῇ θεολογίᾳ οὐκ ἐναντιοῦται, καθ' ἣν και κινεῖται ὁ Θεός και κίνησιν ἔχει, και ὡς δύναμις ὦν ὡς ἀληθῶς και δύναμιν ἔχων, εἰς τε και αὐτοαλήθεια θεολογεῖται τε και προσκυνεῖται παρ' ἡμῶν».

74. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1, 11 PG 94, 841AB: «Ἐπεὶ δέ πλεῖστα περὶ Θεοῦ σωματικώτερον ἐν τῇ θείᾳ Γραφῇ συμβολικῶς εἰρημένα εὐρίσκομεν, εἰδέναι χρῆ, ὡς ἀνθρώπους ὄντας ἡμᾶς και τὸ παχὺ τοῦτο σαρκίον περικειμένους τὰς θείας και ὑψηλὰς και ἀύλους τῆς θεότητος ἐνεργείας νοεῖν ἢ λέγειν ἀδύνατον, εἰ μή εἰκόσι και τύποις και συμβόλοις τοῖς καθ' ἡμᾶς χρησαίμεθα».

στό Θεό χωρίς ὀνόματα καί προσδιορισμούς. Δεμένος ὁ ἄνθρωπος μέ *τὴν κτίση, τὸ χρόνο καὶ τὴν ἱστορία* ποτέ δέν χάνει αὐτό τὸ δεσμό, καθὼς ἡ χάρη, ἡ ἐνέργεια, αὐτὴ ἡ θεία δόξα εἰσβάλλει καὶ προσλαμβάνει τὴν κτιστὴ πραγματικότητα. Ἐπομένως καταφάσκει τὴν κτιστὴ πραγματικότητα. Ἐπίσης καταφάσκει καὶ ἀποφάσκει τὸ θεῖον, μιά καὶ μετέχει τόσο στό *κτιστό*, ὅσο καὶ στό *ἄκτιστο*. Τρόπος ζωῆς καὶ θεολογικὴ μέθοδος, μέ ἄλλα λόγια, κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια ὀδεύουν τίς δύο αὐτές ἀτραπούς γνώσης: *τὴν καταφατικὴ καὶ τὴν ἀποφατικὴ*. Κάθε διάρρηξη αὐτοῦ τοῦ δεσμοῦ δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά μιά ἀπὸ τίς συνέπειες τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, περὶ τοῦ ὁποῖου λόγος θά γίνει στόν οἰκεῖο τόπο.

Δυὸ πόδια, λοιπόν, εἶναι ἡ *κατάφαση* καὶ ἡ *ἀπόφαση* γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴ θεολογικὴ σκέψη, τὰ ὁποῖα ἐγγυῶνται τὴν ἰσορροπία σ' ὄλη τὴν πορεία τοῦ ἀνθρώπου γιὰ τὴν τελείωση. Ἡ *κατάφαση* δένει τὸν ἄνθρωπο μέ τὴ *μᾶνα γῆ, τὸ χρόνο καὶ τὴν ἱστορία* —πράγματα πού ποτέ δέν μποροῦν νά χαθοῦν—, ἐνῶ ἡ *ἀπόφαση* τὸν ἐπεκτείνει καὶ τὸν ὀλοκληρώνει μέσα στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς θείας βασιλείας. Σ' αὐτὴ τὴν *ἐπέκταση* καὶ τὴν *ὀλοκλήρωση*, γῆ, χρόνος καὶ ἱστορία ἐντάσσονται καὶ ὀλοκληρώνονται στὴν ἀπεραντοσύνη τοῦ ἀκτίστου. Σέ μιά τέτοια φάση παύει ὁ Θεός νά προσδιορίζεται μέ παραστάσεις εἰλημμένες ἀπὸ τὰ κτιστά δεδομένα· εἶναι *ἀνόητος νοῦς· ἀλογία καὶ ἀνοησία καὶ ἀωνυμία*⁷⁵ χαρακτηρίζουν αὐτὴ τὴν κατάσταση· ὁ Θεός *αἰεὶ κινούμενος ἐφ' ἑαυτοῦ μένει*, κατὰ τὴν ἐρμηνευτικὴ ἀπόδοση τοῦ Γεωργίου Παχυμέρη⁷⁶. Ὁμως ὁ ἄνθρωπος φέρνει μαζί του καὶ

75. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 1, 1-2 PG 3, 58A-D.

76. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 10, 3 PG 3, 945B. Ἐδῶ ἀπλῶς νά σημειώσω ὅτι αὐτὴ ἡ ἀκατάπαυστη κίνηση τοῦ ἀκίνητου

κουβαλάει *τή μάνα γῆ, τό χρόνο καί τήν ιστορία*. Ἄλλωστε ὄλα αὐτά, ὡς κτίσματα, οὐσιώνονται καί κινοῦνται μέσα στό περιρρέον κλίμα τῶν θείων ἐνεργειῶν. Στή μυστηριακή κοινωνία τῆς ἀγάπης καί τήν προσωπική-ὑπαρξιακή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου αὐτά τά δύο πόδια μένουν μεταμορφωμένα, γιατί τελικά, ἐφόσον ὑπάρχουν στήν *ἐπέκταση* καί τήν *ὀλοκλήρωση*, θεραπεύουν κάθε *μετεωρισμό, διάσπαση* καί *διασκορπισμό* τῆς κτιστῆς πραγματικότητας, συνάζοντας ὄλα τά θραύσματα τῆς πτώσης. Τίποτα δέν πρέπει νά χαθεῖ ἀπό τή δημιουργία. Κοντολογίς, ἐφόσον ἡ κατά φύση κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ *ἐνότητα* καί ὄχι ἡ *διάσπαση*, καί συνάμα ἡ *ἐξασφάλιση* τῆς *ἐπέκτασής* του κατοχυρώνεται στή σχέση κτιστοῦ-ἀκτίστου, μαζί πᾶνε *κατάφαση* καί *ἀπόφαση*. *Γνωρίζουμε τό Θεό μέ ὀνόματα καί συμβολικές παραστάσεις, καί ὁ ἴδιος, ὡς ριζικά ἀνόμοιος σέ σχέση μέ τά κτίσματα, εἶναι ἀκατάληπτος κατά τήν οὐσία, καί κατά τόν τρόπο πού ὑπάρχουν οἱ ὑποστάσεις τῆς Ἁγίας Τριάδος* 77.

Σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀπαραίτητη κατά πάντα εἶναι μιᾶ διευκρίνιση. Ἐνδεχομένως νά νομίσει κανεῖς ὅτι ἡ *ἀκαταληψία* αὐτή εἶναι φιλοσοφική ἀντίληψη, πού κατάφερε νά παρεισφρήσει στή θεολογία ἐξαιτίας, κατά τούς πρόχειρους ἰσχυρισμούς οὐκ ὀλίγων, πλατωνισμοῦ τῶν πατέρων. Συμβαίνει τό ἐντελῶς ἀντίθετο. Καταρχήν κανεῖς δέν μπορεῖ νά ἀμφισβητήσῃ ὅτι στήν Ἁγία Γραφή πλεῖστες ὄσες εἰκονικές παραστάσεις κάνουν λόγο γιά τό *ἀπρόσιτο* τοῦ Θεοῦ, καί μάλιστα μέ ἐντυπωσιακότερο τρόπο ἀπό ὅ,τι μιᾶ ἀφηρημένη

Θεοῦ σέ ὀλάκερη τήν κτίση, καί ἡ συνεχῆς πρόσληψη ὄλου τοῦ κόσμου στή μεταμορφωτική θεία δόξα ἀποκλείουν κάθε οὐσιαστική σχέση πρὸς τή νεοπλατωνική φιλοσοφία.

77. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1, 8 PG 94, 820A : «Οὕτω μὲν τῆς θείας διδασκούσης Γραφῆς, τοῦ δὲ τρόπου τῆς γεννήσεως καί τῆς ἐκπορεύσεως ἀκατάληπτου ὑπάρχοντος».

φιλοσοφική ὀρολογία. Περί αὐτοῦ ἤδη ἔχει γίνει ἀρκετός λόγος. Ἐπειτα, ἡ ἀκαταληψία αὐτῆ τοῦ Θεοῦ, κατὰ τὴν πατερική θεολογία, συνδεδεμένη μὲ τὴν ἀποφατική ὁδὸ θεογνωσίας, ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος διαφέρει ριζικά ἀπὸ τὴν ἀνάλογη φιλοσοφική ἀντίληψη, καὶ ἀπὸ τὸ ἄλλο καθιερώνει μιὰ νέα φιλοσοφική ἀρχὴ γιὰ τὴ θεότητα. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ ἀποφατισμὸς τῶν πατέρων, πού ἐξαιρεῖ τὸ ἀκατάληπτο τοῦ ἀνοήτου καὶ ἀωνύμου Θεοῦ, δέν ἀνάγει κατὰ κανένα τρόπο τὸν ἄνθρωπο σὲ ὑπερκόσμιες σφαῖρες, ἐπειδὴ στίς συγκεκριμένες σχέσεις τῆς μάνας γῆς, τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἱστορίας ὁ Θεὸς παραμένει ἀκατάληπτος. Ἀπεναντίας, τοῦ λέει νά μὴν ἐπιχειρήσει κανένα τέτοιο ἄλλα, γιατί κατ' οὐσία εἶναι ριζικά ἀνόμοιος σὲ σχέση μὲ τὸ Θεό, *ψυχῇ τε καὶ σώματι*· ἐπομένως ὀφείλει νά ἐνταχθεῖ στὴ μυστηριακὴ κοινωνία τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἀναμένοντας τὴν κάθοδο καὶ τὸ φωτισμὸ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Καί σ' αὐτὴ τὴν κοινωνική, προσωπική καὶ ὑπαρξιακὴ σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου μπορεῖ νά ἔχει θεογνωσία καὶ ὁποιαδήποτε ἄνοδο—οἱ ὄροι κάθοδος καὶ ἄνοδος εἶναι καταφατικοὶ καὶ συμβατικοί— πρὸς τὸ Θεό. Ἡ αὐτουργία τοῦ Υἱοῦ, τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, πάντοτε σὲ πλαίσια τριαδοκεντρικά, πραγματώνει τούτῃ τὴν κοινωνική, προσωπική καὶ ὑπαρξιακὴ σχέση, ὄχι μόνο μέσω τῆς σάρκωσής του, ὡς ὑπόστασης τοῦ Λόγου σαρκωμένης, ἀλλὰ καὶ ὡς ἄσαρκης φανέρωσής του κατὰ τίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης⁷⁸, ὅποτε ἡ σχέση δέν συντελεῖται σὲ ὑπερκόσμια σφαῖρα καὶ στό ὑπερέραν—οὐκ ὀλίγοι παρ' ἡμῖν διανοούμενοι λένε δι τὸ Χρι-

78. Γνωρίζοντας ἄριστα δογματικὴ διδασκαλία, δηλαδή θεολογία, οἱ ὀρθόδοξοι ἀγιογράφοι καὶ θέλοντας νά τονίσουν τὴν ἀδιατάρακτη καὶ συνεχῆ γραμμὴ τῆς ἱστορίας, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ θεία οἰκονομία, τὴν Ἁγία Τριάδα παριστάνουν μὲ τὴ θεοφάνεια τῶν τριῶν ἀγγέλων στίς βελανιδιές τοῦ Μαρβρῆ, τοὺς ὁποίους φιλοξένησε ὁ πατριάρχης Ἀβραάμ.

στιανισμός είναι θρησκεία τοῦ ὑπερπέραν!—, ἀλλά σέ συγκεκριμένη κοινότητα. Μήτε τούτη ἢ συγκεκριμένη κοινότητα μπορεῖ νά θεωρηθεῖ μέ χαρακτηριστικά παγανισμοῦ, γιατί ἰδρύεται, ὅπως τό διακηρύσσουν συγκεκριμένοι χαρισματοῦχοι φορεῖς, ἀπό τόν ἀπρόσιτο κατ' οὐσίαν καί συνάμα προσεγγιζόμενο Θεό μέσω τῆς φωτεινῆς του δόξας.

Ἄπεναντίας, ὁ φιλοσοφικός ἀποφατισμός, τοῦ πλατωνισμοῦ καί τοῦ νεοπλατωνισμοῦ λόγου χάρη, μολονότι δείχνει νά μοιάζει μέ τό θεολογικό τῶν πατέρων, εἶναι ριζικά διαφορετικός. (Ἄλλο θέμα ἢ γνώση τῆς φιλοσοφίας καί τῶν ὄρων, ἢ ὅποια μέσα στό τότε πολιτιστικό κλίμα προσφέρεται ὡς μέσο γιά μιά ρωμαλέα δημιουργία στό χῶρο τῆς θεολογίας καί τοῦ πολιτισμοῦ. Σ' αὐτή τῇ δημιουργική προσαρμοστικότητα ζεῖ ἡ ἑλληνική ἰδιοφυΐα καί συνάμα ὡς ζωντανή, καί ὄχι μουσειακή στήν ἀντιγραφή καί τό σχολιασμό χειρογράφων, συμβάλλει σ' αὐτά τά συντελούμενα δημιουργικά ἔργα). Εἴτε πρόκειται γιά τήν ὑψιστή ἰδέα τοῦ Ἄγαθοῦ, εἴτε γιά τό Ἔν, ἡ ἀκαταληψία αὐτῶν νοεῖται ὅσο ὁ ἄνθρωπος ὑπόκειται στά σωματικά καί ὑλικά περιγράμματα. Μέ παραστάσεις, δηλαδή, τῆς ὕλης, τῶν αἰσθήσεων καί τῆς διάνοιας ἀκόμη, κατά τό φιλοσοφικό ἀποφατισμό, δέν εἶναι δυνατή ἡ προσπέλαση τοῦ θείου, τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ὡς ἐδῶ τά πράγματα μοιάζουν μέ τό θεολογικό ἀποφατισμό. Ὅμως ἡ διαρκική αὐτή φιλοσοφία—ἔστω καί μονιστικοῦ χαρακτήρα, ὅπως εἶναι τοῦ νεοπλατωνισμοῦ— ὡς πρωτεύουσα διάκριση δέν ἔχει, φυσικά, τό κτιστό—ἄκτιστο, ἀλλά τό αἰσθητό—νοητό. Ἡ ψυχή ἢ ὁ νοῦς τοῦ ἀνθρώπου ἔχει φυσική συγγένεια μέ τό νοητό κόσμο. Ἐπομένως ὁ ἀποφατισμός τῆς φιλοσοφίας προτρέπει τόν ἄνθρωπο ν' ἀφήσει τά αἰσθητά περιγράμματα καί μέ τῇ νοοῦσα ψυχή ν' ἀναχθεῖ στό Ἄγαθό ἢ στό Ἔν, μέ ἄλλα λόγια νά ἐπιστρέψει ἐκεῖ ὅποτε μπορεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία του, ἐπειδή εἶναι συγγενής μέ αὐτά. Ἄπαιτεῖται

ἐξάλλου κάθαρση ἀπό τῆ ρυπαρότητα τῶν αἰσθητῶν περιγραμμάτων, ὥστε νά συντελεστεῖ ἡ ὑψιστή νοητή γνῶση. Καμιά κάθοδος κανενός Θεοῦ δέν ὑπάρχει γιά νά φωτίσει τήν κτίση, τίς αἰσθήσεις, τήν ψυχή, τό νοῦ, ὥστε μετά συνολικά ἡ ὑπαρξη νά πετύχει καί τήν ἄνοδό της πρὸς τό νοητό κόσμο. *Κοντολογίς, ὁ θεολογικός ἀποφατισμός τῶν πατέρων δείχνει ἐπίμονα καί ἀνυποχώρητα τήν κάθοδο καί τό φωτισμό τῶν ἐνεργειῶν στόν κόσμο, ἐνῶ ὁ φιλοσοφικός ἀποφατισμός δείχνει τό ἴδιο ἐπίμονα καί ἀπαρασάλευτα τήν ἄνοδο πρὸς τή νοητή πατρίδα* ⁷⁹. Ἀνεξάρτητα, λοιπόν, ἀπό τίς ὅποιες ἄλλες διαφορές ἢ καί ὁμοιότητες μεταξύ θεολογικοῦ καί φιλοσοφικοῦ ἀποφατισμοῦ, ἡ παραπάνω ἄκρως βασικὴ καί οὐσιαστικὴ διαφορά ἀρκεῖ γιά νά θέσει κανεῖς ὀριστικά τά πράγματα στή θέση τους. Τήν οὐσιαστικὴ αὐτὴ διαφορά παραβλέπουν παντελῶς καί ὅσοι σήμερα ἱστορικοὶ καί θεολόγοι συγκρίνουν τόν ἠσυχασμό μέ κάποια ἀνάλογα ρεύματα τῆς ἀνατολικῆς φιλοσοφίας! Καταρχὴν δέν ξέρω ἂν μποροῦν νά εὐρεθοῦν ἱκανά ἱστορικοφιλολογικά δεδομένα, πού θά μποροῦσαν νά τεκμηριώσουν μιὰ ὁποιαδήποτε ἐξάρτηση τοῦ ἠσυχασμοῦ ἀπό τά ἐν λόγῳ ἀνατολικά ρεύματα· γνωρίζω ὁμῶς ὅτι οἱ προειρημένοι ἐρευνητές δέν ἔχουν ἀντιληφθεῖ τούτη τήν κάθοδο τῶν ἐνεργειῶν, τῆς θείας χάριτος, πού θεραπεύουν ψυχή καί σῶμα, ὅπως κατὰ ἄκρως βιβλικό τρόπο δέ-

79. Πρόκλου, *Εἰς τὸν Τίμαιον 64 b*, E. Diehl, τόμος Α', Λευκίδια 1903: «Διότι συναφὴ πρὸς τὸ θεῖον ἐστὶ, τῷ δὲ ὁμοίῳ τὸ ὁμοίον συνάπτεσθαι φιλεῖ..., καὶ ὑπὸ τοῦ σώματος ὡς δεσμοτηρίου συνειλημμένοι δεῖσθαι τῶν θεῶν ὀφείλουσι περὶ τῆς ἐντεῦθεν μεταστάσεως, καὶ ὅτι ὡς παῖδας πατέρων ἀποσπασθέντας εὐχεσθαι προσήκει, περὶ τῆς πρὸς τοὺς ἀληθινοὺς ἡμῶν πατέρας, τοὺς θεοὺς, ἐπανόδου, καὶ ὅτι ἀπάτορες τινες ἄρα καὶ ἀμήτορες εἰκόσιν εἶναι οἱ μὴ ἀξιούντες εὐχεσθαι μηδὲ ἐπιστρέφειν εἰς τοὺς κρείττονας, καὶ ὅτι ἐν πᾶσιν ἔθνεσιν οἱ σοφία διενεγκόντες περὶ εὐχὰς ἐσπούδασαν, Ἰνδῶν μὲν βραχμᾶνες, μάγοι δὲ Περσῶν, Ἑλλήνων δὲ οἱ θεολογικώτατοι, οἳ καὶ τελετὰς κατεστήσαντο καὶ μυστήρια».

χονται οί ήσυχαστές, μήτε τό προφανές γεγονός ότι οί όποιοι γκουρού τής Ἀνατολῆς, άνεξάρτητα από τό όντως μεγάλο ένδιαφέρον πού έχουν οί άντιλήψεις τους, μιλάνε γιά μιά αύτοάσκηση και αύτοθεραπεία τής ψυχοσωματικῆς ύπόστασης τοῦ άνθρώπου, ώστε αύτός νά πετύχει τήν ένωση ἢ τήν άνοδο πρός τό παγκόσμιο πνεῦμα. Ἡ ένέργεια τοῦ άνθρώπου, συντονισμένη και άφυπνισμένη συναντᾶ τήν όποια παγκόσμια ένέργεια. Κατά τόν Πλήθωνα όφείλουμε νά διακρίνουμε τά άλογα από τά γαιόδούρια! Κι αύτό λέγεται άπλως και μόνο γιά τήν έπιστημονική διάκριση, και όχι γιά τό περιεχόμενο τοῦ θεολογικοῦ και τοῦ φιλοσοφικοῦ άποφατισμοῦ.

Τόσο ό θεολογικός άποφατισμός, όσο και ό φιλοσοφικός δέν άποτελοῦν άπλως θεωρητικές συλλήψεις τής διανοίας, αλλά πρωτίστως εἶναι τρόπος και στάση ζωῆς άπέναντι στή συνολική πραγματικότητα, όποτε τίθεται τό έρώτημα γιά τή σχέση Θεοῦ και κόσμου, αισθητῶν και νοητῶν πραγμάτων. Ὅμως τελικά τό κρίσιμο έρώτημα εἶναι μέ ποιο τρόπο μπορεῖ κανείς νά προσπελάσει τό νοητό κόσμο εἴτε τοῦ θεοῦ εἴτε τής φιλοσοφίας. Ἡ άποφατική όδός καταρχήν, και στίς δύο περιπτώσεις, γλυτώνει τό θεῖον και τό νοητό κόσμο από κάθε έγκλωβισμό στό δόκανο τής ειδωλολατρικῆς σκέψης· άναγνωρίζει έτσι κι άλλιως τήν άνθρώπινη μικρότητα μπροστά στό μυστήριο τοῦ μεγαλείου τής θεϊκῆς πραγματικότητας. Ἀλλά ἡ θεολογία εὐθύς άμέσως άποκόπτεται ριζικά από τή φιλοσοφία, δημιουργώντας συνάμα δική της φιλοσοφική άρχή: 1) Θεωρεῖ δευτερεύουσα τή διάκριση αισθητοῦ-νοητοῦ, και πρωτεύουσα τή διάκριση κτιστοῦ-άκτίστου· ἡ φιλοσοφία παραμένει μονάχα στή διάκριση αισθητοῦ-νοητοῦ· 2) θεωρεῖ ριζικά άνόμοια τή συνολική ύπαρξη, ψυχῆ τε και σώματι, κατ' οὐσία σέ σχέση μέ τό Θεό· ἡ φιλοσοφία δέχεται τή νοούσα ψυχή φυσικῶς συγγενική πρός τή νοητή

πραγματικότητα, τή μόνη ανώλεθρη· 3) αναμένει τήν κάθοδο καί τό φωτισμό τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία, ὥστε νά συντελεστεῖ προοδευτικά ἡ θεραπευτική μεταμόρφωση τοῦ ἀνθρώπου· ἡ φιλοσοφία ζητεῖ τό συντονισμό καί τήν ἄσκηση τῶν ψυχικῶν καί σωματικῶν δυνάμεων, γιά νά πετύχει ὁ ἄνθρωπος τήν ἄνοδο πρὸς τό παγκόσμιο πνεῦμα. Οἱ παραπάνω συγκρίσεις βοηθοῦν ἐρμηνευτικά οὐκ ὀλίγον γιά νά γίνει κατανοητό τί ἐστὶ καταφατική καί ἀποφατική ὁδός θεογνωσίας στό χῶρο τῆς θεολογίας. Καί, πρὸς Θεοῦ, δέν ἀποτελοῦν ἀπολογητική!

13. Ὑπομνήματα ἢ μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης

Σέ παλαιά ἐγχειρίδια *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* –χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Χρήστου Ἀνδρούτσου⁸⁰, λόγου χάρη– διαβάζουμε ὅτι πηγὴ τῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ ἱερά Παράδοσις. Ἡ διατύπωση αὐτὴ αὐτονοήτως μεταφερόταν συχνά πυκνά σέ σχολικὲς *Κατηχήσεις*. Ὅμως μιά τέτοια διατύπωση εἶναι καταχρηστική καί παραπλανητική –πράγμα πού φαίνεται σέ ὀρισμένες ἐκδηλώσεις τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ὡστόσο ἀπὸ τὰ περαιτέρω συμφραζόμενα τῶν ἐγχειριδίων φαίνεται ὅτι ὑπὸ τὸν ὄρο Ἀποκάλυψις ἐννοεῖται μᾶλλον τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, τό ὁποῖο εἶναι θησαυρισμένο στήν Ἁγία Γραφή καί τήν Παράδοση. Ἀλλά, ὅπως καί ἂν ἔχει τό πρᾶγμα, ἔτσι κι ἄλλιῶς ἡ σύγχυση ἐπιτείνεται καί ἐπικρατεῖ. Ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση δέν μποροῦν νά νοηθοῦν ὡς πηγές τῆς ἀποκάλυψης! Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ ποτέ δέν παύει νά συντελεῖται στήν κτίση καί τήν ἱστορία, γιατί ὡς

80. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δοκίμιον Συμβολικῆς ἐξ ἐπόψεως ὀρθόδοξου*, ἐν Ἀθήναις 1901.

ἀποκάλυψη δέν νοεῖται ἡ παροχή κάποιων κωδίκων, πού νά ρυθμίζουν τή συμπεριφορά τῶν μελῶν μιᾶς κοινότητας. Ἐάν συνέβαινε κάτι τέτοιο, τότε ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση θά ἦταν ἀπλῶς κάποια θεσπίσματα καί νομικά κατασκευάσματα. Ὅμως, ὁ Θεός, ὡς πηγὴ τῆς ἀποκάλυψης, μέ τίς διαρκεῖς φανερώσεις του μέσω τῶν θεοφανειῶν ἀποκαλύπτει τό θέλημά του καί τή δόξα του, ὄχι μόνο γιά νά μάθουν μερικές γνώσεις οἱ ἄνθρωποι, ἀλλά ὀλάκερη ἡ κτίση καί ἡ ἀνθρωπότητα νά οὐσιώνεται, νά πορεύεται σέ μιά ἐξέλιξη καί νά τελειώνεται θεραπευτικά. Θεοφάνεια καί ἀποκάλυψη ἐπομένως δέν εἶναι κάθε φορά πού ἡ *κατάπεμψη* τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος μεταβάλλει τόν ἄρτο καί τόν οἶνο τοῦ θυσιαστηρίου σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ; Ἐξάπαντος εἶναι θεοφάνεια, κατά τή *συνεχῆ* ἱστορική παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, καί γι' αὐτό οἱ πιστοί μετά τήν τελεσιουργία τοῦ δράματος τῆς Θείας Εὐχαριστίας ψάλλουν: *Εἶδομεν τό φῶς τό ἀληθινόν...* Ἡ Ἁγία Γραφή καί ἡ Παράδοση, λοιπόν, εἶναι *Ἐπομνήματα ἢ μνημεῖα* μιᾶς συνεχιζόμενης δυναμικά καί ἐσχατολογικά ἱστορικής πορείας, στήν ὁποία ἐκφαίνονται οἱ φάσεις τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτό τοῦτα τά μνημεῖα, πού καταγράφουν γεγονότα τῆς φανέρωσης τοῦ Θεοῦ καί πράγματα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἔχουν ἄκρως δεσπόζουσα καί κυρίαρχη θέση στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία, ὡς κοινότητα ἑνός σώματος, παράγει αὐτά τά μνημεῖα, τά καθορίζει καί τά ἐρμηνεύει, καί, φυσικά, δέν εἶναι αὐτά τά ἴδια πού καθορίζουν τήν Ἐκκλησία. Ἄλλωστε ἱστορικά εἶναι αὐτόδηλο ὅτι ἡ Ἐκκλησία, ὡς ἱστορική κοινότητα μέ πολλές φάσεις, πρῶτα συγκροτήθηκε χωρίς ἀγιογραφικά βιβλία καί *Κανόνα* βιβλίων, καί ἔπειτα καθόρισε τά γνήσια βιβλία τοῦ *Κανόνα* τῆς Ἁγίας Γραφῆς⁸¹. Μέ τόν ἴδιο

81. Ὁ κλειστός καί ἀπαρτισμένος κατάλογος τῶν κανονικῶν βιβλίων τόσο τῆς Π. Διαθήκης (49), ὅσο καί τῆς Κ. Διαθήκης (27) ἔχει γίνει μέσα

τρόπο παράγει και όλα τα υπόλοιπα μνημεία, που έχουν θησαυρισμένη την *πείρα* της εκκλησιαστικής ζωής, με διδαχές, άθλους, γεγονότα, πράγματα, ακόμη και με τη μνεία δλης της ιστορικής κακοήθειας. Κι αυτή η ζωή, τούτη η *πείρα*, συνεχίζει να πορεύεται δυναμικά και έσχατολογικά. Άλλιώςτικά τά μνημεία, ή Άγία Γραφή και ή Παράδοση, θά ήταν άπλως κάποια βιβλία, ένδεχομένως ακόμη και μουσειακά.

Έπειδή ή Άγία Γραφή, κατά κύριο λόγο, και ή Παράδοση θεωρήθηκαν δυό κλειστοί κώδικες, που ρυθμίζουν τή ζωή της Έκκλησίας, ή θεολογία τών σχολαστικών έγχειριδίων άπώλεσε στην περιγραφή της 1) τό δυναμισμό τών γεγονότων και τών πραγμάτων της άποκάλυψης, 2) τήν ταυτότητα τών δυό Διαθηκών, Παλαιάς και Καινης, και 3) τήν άρραγή *ιστορική συνέχεια* της θείας οικονομίας, και τήν έσχατολογική πορεία της Έκκλησίας προς τήν *ανακεφαλαίωση τών πάντων* και τήν *άγαθοτοπία*. Παλαιά και Καινή Διαθήκη παρουσιάστηκαν σά δυό κλειστοί κόσμοι, όπου ο πρώτος περικλείει στατικά μιά άτελή άποκάλυψη του Θεού και ο

στην ιστορική κοινότητα ύστερα από συζητήσεις και αποφάσεις. Πάντως ο κλειστός αυτός κατάλογος άπλως ήταν μιά ένδεικτική περιχαράκωση, αναγκαία κατά πάντα, άπένταντι στις τάσεις αίρεσης και κατάχρησης. Όμως ή Έκκλησία επέτρεψε, άνετα και έλεύθερα, όρθά στοιχεία από κρυφον βιβλίων να χρωματίσουν τή λατρευτική ζωή και τήν τέχνη. Τούτο σημαίνει διι ο κλειστός κατάλογος τών βιβλίων δέν άποτελεί κώδικα νομικό μήτε και περιορίζει καταθλιπτικά τήν έλευθερία της εκκλησιαστικής ζωής. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός, λόγου χάρη, ένω είχαν προηγηθεί άριθμήσεις τών βιβλίων άπο τίς τοπικές συνόδους και είχε φανεί διι ή 39^η εορταστική έπιστολή του Μ. Άθανασίου είχε λύσει τό θέμα, στην *Έκδοσιν ακριβή της όρθοδόξου πίστεως* δέχεται 28 κανονικά βιβλία της Κ. Διαθήκης, προσθέτοντας τούς *Κανόνες τών άγιών άποστόλων διά Κλήμεντος*. (Βλ. PG 94, 1176 κ.έ.). Για τήν ιστορία τών Κανόνων Παλαιάς και Καινης Διαθήκης βλ. Σάββα Άγουρίδου, *Είσαγωγή εις τήν Καινήν Διαθήκην*, Άθήναι 1971. Ιωάννου Καραβιδόπουλου, *Είσαγωγή στην Καινή Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1980. Δαμιανού Άθ. Δόικου, *Συνοπτική Είσαγωγή στην Παλαιά Διαθήκη*, Θεσσαλονίκη 1980.

δεύτερος μιά τέλεια! Ἐτελῶς, λένε οἱ σχολαστικοί, ἀποκαλύπτεται ὁ Θεός στήν Π. Διαθήκη, καί τέλεια στήν Κ. Διαθήκη. Ἄλλά τέτοια διδασκαλία τῶν Ἑπομνημάτων ἢ μνημείων τῆς Ἐκκλησίας, δηλαδή τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῆς Παράδοσης, δέν εἶναι διόλου νοητή. Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί στήν ἱστορία εἶναι αὐτονοήτως πάντοτε τέλεια, δυναμική καί μεταμορφωτική. Ἡ πρόοδος, τά τελειωτικά στάδια καί ἡ ἀπαυστη φορά πρὸς κατάληψη τῆς ἀλήθειας καί τῆς ἀγαθότητος χαρακτηρίζουν μονάχα τά κτίσματα. Ἡ κτίση καί ἡ ἱστορία, δηλαδή ἡ δημιουργία, ἐξελίσσονται, ἐπειδή ὑπόκεινται στήν κτιστότητα, τῇ σχετικότητα καί τὴν τρεπτότητα· ὁ Θεός εἶναι ἀτρεπτος, καί ἀνεξέλικτη καί ἀτρεπτη μένει ἡ ἀποκάλυψή του στὸν κόσμον. Γι' αὐτὸ οἱ θεολόγοι πατέρες ἐρμήνευσαν τίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης ὡς τὴν ἄσαρκη παρουσία τοῦ Λόγου, μέ ἄλλα λόγια ὡς φανέρωση τῆς Ἁγίας Γραφῆς· τὸ αὐτὸ ἐπραξάν καί οἱ ἀγιογράφοι. Κι αὐτὸ ἔγινε, ἐπειδὴ οἱ πατέρες ἐρμηνεύουν πράγματα καί γεγονότα, καί ὄχι πρωτίστως χωρῖα ἢ περικοπές κειμένων τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Προηγεῖται ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἢ ἡ ἱστορία τῆς σωτηρίας κατὰ τοὺς σημερινούς βιβλικούς θεολόγους, καί ἀκολουθοῦν τά Ἑπομνήματα. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ πατέρες νοιάζονται γιὰ τὴ συνέχεια τῆς ἱστορίας, καί σ' αὐτὴ προσαρμόζουν τίς περικοπές τῆς Ἁγίας Γραφῆς. Γι' αὐτὸ ἀσάρκως ἐνδημεῖ ὁ Λόγος στοὺς πατριάρχες καί τοὺς προφῆτες, ἐνσάρκως στὴ φάση τῆς Κ. Διαθήκης, καί προτυπώνοντας τὸ μέλλον δείχνει τὴν ἐσχατολογικὴ πορεία πρὸς τὴν ἀκατάληκτη κίνηση. Ἔτσι, καταλαβαίνει κανεὶς εὐκολα, ὅτι κλειστοὶ κόσμοι τῶν δύο Διαθηκῶν, Παλαιᾶς καί Καινῆς, καί τῆς Παράδοσης ὀδηγοῦν στήν ἐρμηνεία μιᾶς στατικῆς σωτηρίας, ἀπλῶς ἠθικῆς καί νομικῆς. Ὁ δογματολόγος ὀφείλει νὰ ἀποκλείσει τελείως μιά τέτοια ἀντίληψη ἀπὸ τὴν ἐκθεση τοῦ δυναμικοῦ καί οἰκουμενικοῦ

χαρακτήρα τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας.

Πέρα ἀπό ὅλα αὐτά, ὀφείλει κανεὶς νά δίνει σχετική καί συμβατική σημασία καί στή διάκριση Ἁγίας Γραφῆς καί Παράδοσης ὡς δύο πηγῶν (ὄχι τῆς ἀποκάλυψης) ἀλλά τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἡ Ἐκκλησία ποτέ δέν ξεχώρισε μέ τέτοια ἔμφαση αὐτές τίς δύο πηγές. Ἡ καλύτερα, ἡ Ἐκκλησία γνωρίζει μιὰ παράδοση, πού νοεῖται μονάχα σέ *ιστορική συνέχεια*, ὅποτε καί τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς ἀποτελοῦν τό πιό ἐκλεκτό, θά ἔλεγε κανεὶς, κομμάτι αὐτῆς τῆς παράδοσης. Ὅλα εἶναι παράδοση, καί ὡς Ἑπομνήματα ἢ μνημεῖα αὐτῆς τῆς ἱστορίας ἔχουν ὀργανική σχέση πρός τήν ἐκκλησιαστική ζωή⁸². Ἀλλωστε ξέρουμε ὅτι ἡ Μεταρρύθμιση τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἀπό τό 16^ο αἰῶνα καί ἐφεξῆς, ἐξαίροντας σχεδόν τή μοναδικότητα τῆς Ἁγίας Γραφῆς (*sola scriptura*), ὡς πηγῆς τοῦ λόγου τοῦ Θεοῦ, ἀνάγκασε τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία στή σύνοδο τοῦ Τριδέντου (1545-1563) νά ἀνακηρύξει μέ ἔμφαση Ἁγία Γραφή καί Παράδοση ὡς δύο ἰσότημες καί ἰσόκυρες πηγές τοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Ἀλλά ὁ κίνδυνος νά γίνουν παρερμηνεῖες, νά ἀπομονωθοῦν τά βιβλία τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καί τελικά νά θεωρηθοῦν λίγο πολύ ὡς κώδικες ἠθικῆς, πίστεως καί συμπεριφορᾶς ἦταν ἐνεργός

82. Ὁ Ἀπόστολος Παῦλος τή διδασκαλία τή θεωρεῖ καρπό τῆς παράδοσης. Ἐπομένως ἡ παράδοση κάνει τίς Ἐπιστολές του, καί ὄχι αὐτές τήν παράδοση. Βλ. Α' Κορινθ. 11, 2: «Ἐπαινώ δέ ὑμᾶς ὅτι πάντα μου μένησθε καί καθὼς παρέδωκα ὑμῖν τὰς παραδόσεις κατέχετε». 11,23: «Ἐγὼ παρέλαβον ἀπὸ τοῦ Κυρίου, ὃ καὶ παρέδωκα ὑμῖν, ὅτι ὁ Κύριος Ἰησοῦς ἐν τῇ νυκτὶ ἣ παρεδίδοτο...». Στὴν προκειμένη περίπτωση παραλαβὴ καί παράδοση ἀποτελοῦν μιὰ ἀλυσίδα. Ὁ Κύριος, ἀπὸ τὸν ὅποιο παρέλαβε ὁ Παῦλος τίς παραδόσεις, εἶναι φυσικὰ ἡ ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα· ἡ παράδοση εἶναι τοῦ Κυρίου. Β' Θεσσ. 2, 15: «Ἄρα οὖν, ἀδελφοί, στήκετε, καὶ κρατεῖτε τὰς παραδόσεις ὡς ἐδιδάχθητε εἴτε διὰ λόγου εἴτε δι' ἐπιστολῆς ἡμῶν». 3, 6: «... στέλλεσθαι ὑμᾶς ἀπὸ παντός ἀδελφοῦ ἀτάκτως περιπατοῦντος καὶ μὴ κατὰ τὴν παράδοσιν ἣν παρελάβετε παρ' ἡμῶν».

καί ἐπί θύραις. Ἔτσι ὁμως κλείνει ἡ δυναμική ιστορική συνέχεια καί ἡ πίστη στίς διαρκεῖς θεοφάνειες τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καί τήν ἱστορία ὡς τά ἔσχατα. Γιατί, ὅπως εἰπώθηκε κιάλας ἀρκετές φορές, ἡ ἀποκάλυψη δέν εἶναι στατική, ἀλλά συνεχῆς παροχή ὄχι μόνο ἀπλῶν γνώσεων, ἀλλά ζωῆς, θεραπείας καί τελείωσης στά μέ δραματικό τρόπο πορευόμενα μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος.

Ὁ κίνδυνος αὐτός παρερμήνευσε καί τό χαρακτήρα τῆς θεοπνευστίας. Ἡ θεοπνευστία θεωρήθηκε ὡς μιά ἔκτακτη ἐνέργεια τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ἀποκλειστικά ἀναφερόμενη στούς ἱερούς συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καί πέραν τούτου οὔ. Ἡ καλύτερα, ἡ ὑπόλοιπη ιστορική συνέχεια τῆς Ἐκκλησίας καθορίζεται, κατ' ἀνάγκη πλέον, ἀπό τά βιβλία τοῦ Κανόνα! Ὅμως, ἡ θεοπνευστία εἶναι χορηγία ζωῆς σ' ὄλο τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, καί ποτέ δέν παύει, ἐφόσον ἀναδεικνύονται χαρισματικοί φορεῖς, πάντοτε ὁμως ἐντός τοῦ ἱεραρχημένου σώματος τῆς Ἐκκλησίας, οἱ ὁποῖοι μέ τό φωτισμό τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἀφενός προφυλάγονται ἀπό κάθε πλάνη, ἀφετέρου ἐρμηνεύουν ὀρθά τίς ἤδη ἀποκεκαλυμμένες ἀλήθειες μέσα στήν ἱστορική κοινότητα⁸³. Ἡ ἐπιστημονική καί φιλοσοφική ἐρμηνεία, ὡς τό πράγμα διευκρινίζει ὁ Γρηγόριος Θεολόγος στό Θεολογικό πρῶτο λόγο του⁸⁴, δέν εἶναι ἀπαραίτητο πάντοτε νά ἔχει ἄμεση σχέση

83. Παρ' ἡμῖν συστηματικά καί περιεκτικά μέ τό θέμα τῆς θεοπνευστίας ἀσχολήθηκαν ὁ Εὐάγγελος Ἀντωνιάδης καί ὁ Παναγιώτης Τρεμπέλας. Ὁ πρῶτος ὑποστηρίζει τή σωστή ἐκκλησιαστική θέση, σύμφωνη μέ τήν ἐμπειρία τῆς παράδοσης. Τοῦ Παναγιώτη Τρεμπέλα ἡ ἀποψη ἔχει ἐπηρεαστεῖ οὐκ ὀλίγον ἀπό προτεσταντικές ἀντιλήψεις (βλ. Ε. Ἀντωνιάδου, *Ἐπί τοῦ προβλήματος τῆς θεοπνευστίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθήναι 1938. Π. Τρεμπέλα, *Ἡ θεοπνευστία τῆς Ἁγίας Γραφῆς*, Ἀθήναι 1938. *Δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, τόμος Α', Ἀθήναι 1959).

84. βλ. τήν παραπομπή 64 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

μέ τή χαρισματική θεολογία καί θεοπνευστία. Μέ άλλα λόγια, ὁ χαρισματικός πατέρας μπορεῖ ἄνετα νά κάνει καί μιά Α ἢ Β ἐπιστημονική ἔρευνα καί ἐρμηνεία, μέ τή σειρά του καί ὁποιοσδήποτε ἄλλος, χωρίς νά εἶναι ἀπαραίτητα χαρισματικός φορέας, μπορεῖ νά ἐρμηνεύει ἐπιστημονικά ἢ φιλοσοφικά ὀρισμένα κείμενα ἢ θεολογικές θέσεις, ὅποτε κατά τό πνεῦμα τοῦ Γρηγορίου Θεολόγου *τό ἐπιτυγχάνει οὐκ ἄχρηστον, καί τό διαμαρτάνει ἀκίνδυνον*. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή πρόκειται γιά θέσεις καθαρά ἐπιστημονικές. Εἰπώθηκε καί ἄλλοῦ, ἄλλη δουλειά κάνει ὁ θεόπνευστος Εὐαγγελιστής ἢ πατέρας τῆς Ἐκκλησίας, καί ἄλλη ὁ ἐπιστήμονας ἐρμηνευτής. Ὁ δεύτερος ὡστόσο πάντοτε εἶναι χρήσιμος γιά τήν ἐρμηνευτική ἐπεξεργασία τῶν μνημείων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, μόνο ὑπό τό παραπάνω πρίσμα μποροῦμε ν' ἀπαλλαγοῦμε ἀπό τό δόκανο τῆς κατά γράμμα θεοπνευστίας τῶν βιβλίων τῆς Ἀγίας Γραφῆς, πού ὡς γνωστόν προξένησε στά νεότερα χρόνια οὐκ ὀλίγα προβλήματα, σέ Δύση καί Ἀνατολή, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σχέση ἀποκάλυψης, ὡς ἀλήθειας, καί ἐπιστημονικῶν δεδομένων σέ κάθε τομέα τοῦ ἐπιστητοῦ. Ἀλλά γιά τήν ἐπιστήμη, καί μάλιστα γιά τήν ἔρευνα τῶν θετικῶν ἐπιστημῶν, θά εἰπωθοῦν λεπτομέρειες στόν οἰκεῖο τόπο, μόνο, φυσικά, γιά λόγους ἐρμηνευτικούς καί ποτέ ἀπολογητικούς.

Ἡ πίστη, λοιπόν, στά πράγματα καί τά γεγονότα τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ, πάντοτε σέ μιά ἱστορική συνέχεια, περνάει ἐν μέσω δοκιμασιῶν, ὠδίνων καί ὀδυνῶν. Μόνο ἔτσι τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας, χαρισματικά καί σέ μιά ἄμεση σχέση πρός αὐτά τά αὐτόπιστα συμβάντα καί συμβαίνοντα, κατανοοῦν καί τά Ὑπομνήματα αὐτῆς τῆς ἱστορίας, δηλαδή τά κείμενα τῆς Ἀγίας Γραφῆς. Οἱ πιστοί ζοῦν αὐτόπιστα πράγματα καί γεγονότα, ἐφόσον μετέχουν στό κοινωνικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ὅποτε, ὅσα τοῦ Θεοῦ μποροῦν νά γί-

νουν γνωστά, γνωρίζονται, αποδεικνύονται και δέν ζητούνται διαλεκτικά ή συλλογιστικά⁸⁵. Οί συλλογισμοί ακολουθοῦν μετά τήν πείρα τῶν συμβάντων και συμβαινόντων. Ἔτσι ἡ πίστη δέν ἔχει μιά στατική και κλειστή, ἀλλά μονάχα μιά δυναμική και προοδευτική βεβαιότητα⁸⁶. Ἐπομένως μόνο ὑπό τό πρίσμα αὐτό ἐρμηνεύουμε σωστά τό λεγόμενο τοῦ Γρηγορίου Παλαμά διὰ πίστεως ἐπιστημόνως ἔχομεν⁸⁷, πού ἀφορᾷ τή θεογνωσία. Ἄτυχῶς, παρ' ἡμῖν οὐκ ὀλίγοι ἐπιστήμονες ἤ περί τά πράγματα τῆς πίστεως ἀσχολούμενοι, ἐξαιτίας ἐλαττωματικῆς και ἀτροφικῆς γνώσης τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν, νομίζουν διὰ πίστη σημαίνει μιά ἀδύναμη ἀφέλεια⁸⁸ ἤ διὰ τή Ἁγία Γραφή διδάσκει τό πιστεῦε και μή ἐρεῦνα, πράγμα πού ἰσχύει ἀπολύτως μόνο γι' αὐτούς! Καίρός νά ἐπανέλθουμε στή σωστή γνώση τῶν μνημείων τῆς Ἐκκλησίας.

85. Γρηγορίου Παλαμά, Θεοφάνης 4, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμά συγγράμματα, τόμος Γ', σελ. 223-24. Πρὸς Ἀκίνδυνον Α', τόμος Α', σελ. 212-13: «Συνορθῶς ὡς τά τῆς θεολογίας ἔστι μὲν ὡς αὐτόπιστά ἔστιν, ἔστι δ' ὡς παρακαλεῖ τόν τοῦ διδασκομένου νοῦν εἰς ἐπίσκεψίν τε και ἐξέτασιν;». «Ὡς γάρ αἰσθησις ἐν τοῖς ὑπ' αἰσθησιν λογικῆς οὐ δεῖται δεῖξεως, οὕτω οὐδέ πίστις ἐν τοῖς τοιούτοις ἀποδείξεως». «Ἡμεῖς δέ οὐκ ἐξ ἐνδόξων ἐπὶ τό θεολογεῖν ὀρμώμεθα ἀρχῶν, ἀλλ' ἀμεταπέιστως περί ταύτας ἔχομεν, θεοδιδάκτους οὖσας. Πῶς οὖν οὐκ ἀποδεικτικόν, ἀλλά διαλεκτικόν τόν τοιοῦτον συλλογισμόν ἐροῦμεν;». «Εἰ δέ μανθάνομεν και ζητοῦμεν και τοῦτο παρὰ τῶν εὐ εἰδόντων και ἐπισταμένων, τά μὲν ἄρα τοῦ Θεοῦ γινώσκεται, τά δέ ζητεῖται, ἔστι δ' ἃ και ἀποδείκνυται, ἕτερα δέ εἰσιν ἀπερινόητα πάντη και ἀνεξερεῦνητα· τρόπος γεννήσεως, ἐκπορεύσεως...».

86. Βλ. Ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ τοῦ πρώτου κεφαλαίου. Τό 11^ο κεφάλαιο τῆς Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς ἄκρως χαρακτηριστικά και δραματικά περιγράφει τόν ἀγωνιστικό και δυναμικό χαρακτήρα τῆς πίστεως.

87. Βλ. παραπομπή 85 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

88. Τό διὰ τή πίστη, ἀπεναντίας, σημαίνει κάτι δυναμικό και ἀγωνιστικό, συνδεδεμένο μέ συγκεκριμένες μορφές ζωῆς, δείχνει και ἡ γλωσσική διαμόρφωση ἀπ' αὐτή τή λέξη ὄρων, πού ἐμφανίζουν πράγματα και γεγονότα: ἀξιόπιστο, αὐτόπιστο, ἀπιστία, πίστωση, τράπεζα πίστεως, ἄνθρωπος πίστεως κτλ. κτλ. Πρβλ. Ἡράκλειτος IB 86: Ἄπιστή διαφυγάνει μὴ γινώσκεισθαι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Β

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ - ΓΕΝΕΣΗ

1. *Ἡ ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία*

Ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία μέσω *τῆς ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργίας* ἀνοίγει μιὰ τελείως νέα προοπτική στή θεολογική καί φιλοσοφική σκέψη· κυρίως ἀποτελεῖ ρήγμα στή φιλοσοφική θεώρηση τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Μυθικές, θρησκευτικές καί φιλοσοφικές ἀντιλήψεις, ἔξω ἀπό τό βιβλικό καί πατερικό χῶρο, ὡς δημιουργία δέν θεωροῦν τίποτα ἄλλο παρά μονάχα τήν ἐπεξεργασία, τό πλάσιμο καί τήν ἀπαυστη κυκλική ἀναπαραγωγή ἑνός πράγματος. Ὅ,τι παράγεται ἢ πολλαπλασιάζεται ἢ μεταπλάσσεται προέρχεται ἀπό τήν οὐσία αὐτοῦ τοῦ πράγματος, ὑλικοῦ ἢ πνευματικοῦ¹. Αὐτονοήτως σ' αὐτή τήν πράξη τῆς δημιουργίας ὑπάρχει ἀγώνας, κυφορία, ὀδύνη, κατόρθωμα. *Ἡ ἐκ τοῦ μή ὄντος*² *δημιουργία*, λοιπόν, σ' αὐτό τό σημεῖο ἐπιφέρει τήν

1. Ὁ ποιητής, πατέρας, καί δημιουργός στόν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα μεταπλάσσει καί ἀρχιτεκτονεῖ τή ρευστότητα καί ἀταξία τοῦ αἰσθητοῦ κόσμου, καθὼς αὐτός κινεῖται *πλημμελῶς καί ἀτάκτως*, σέ μιὰ ἀρμονική τάξη μέ τό ντύμα τοῦ νοητοῦ κόσμου. (Βλ. *Τίμ.* 29c· 30a· 35a· 41c). Ὅ,τι παράγεται, προκύπτει ἀπό τήν ἀθύπαρκτη οὐσία τόσο τοῦ ἀτάκτου αἰσθητοῦ κόσμου, ὅσο καί τῆς *ἀφθαρτῆς καί ἀνώλεθρης* πραγματικότη-
τας.

2. Αὐτή εἶναι ἡ κυρίαρχα δεσπόζουσα ἔκφραση στήν πατερική θεολογία, καί ὄχι ἡ ἔκφραση *ἐκ τοῦ μηδενός*, ἡ ὁποία σπανιότατα καί μόλις

ἐπαναστατική ρήξη στή μυθική και φιλοσοφική σκέψη. Ὀλάκερη ἢ συμπαντική πραγματικότητα, αἰσθητός και νοητός κόσμος, ἀπό τό τελευταῖο λιθαράκι ὡς τόν ἄγγελο, προέρχεται *ὄχι ἀπό τήν οὐσία*³ τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι τό ὄν, ἀλλά κτίζεται ὡς μιά ριζικά ἀνόμοια οὐσία σέ σχέση μέ τή θεία οὐσία τῆς βουλευτικῆς θείας ἐνέργειας. Ἐπομένως ὄλάκερη ἢ δημιουργία εἶναι *ἐτερούσια, ὄλάκερη κτιστή*, σέ σχέση μέ τό Θεό. Μέ ἄλλα λόγια, και ἀπλά λόγια: ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι, λόγου χάρη, ὅ,τι παράγουμε και δημιουργοῦμε, τό φτιάχνουμε ἀπό τήν οὐσία μας ἢ ἀπό τήν οὐσία (ἢ φύση) ὁποιοῦδήποτε πράγματος· ὁ Θεός *δημιούργησε τά πάντα ὄχι ἀπο τήν οὐσία του, μήτε ἀπό τήν οὐσία κανενός πράγματος, ἀλλά μονάχα μέσω τῆς βουλευτικῆς του ἐνέργειας ἔκτισε τά πάντα ἐτερούσια σέ σχέση μέ αὐτόν τόν ἴδιο*. Ἐπομένως τίποτα δέν μεσολαβεῖ μεταξύ τριαδικοῦ Θεοῦ και συμπαντικῆς πραγματικότητας. Τοῦτο εἶναι τό μυστήριο *τῆς ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργίας* –ἐκ τοῦ μηδενός κατά τά σχολαστικά

και μετά βίας ἀναφέρεται σέ κάποια κείμενα, και σημαίνει ἀκριβῶς ὅ,τι ἡ ἔκφραση *ἐκ τοῦ μή ὄντος*.

3. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,8 PG 94,812C: «Ἡ γάρ κτίσις, εἰ και μετὰ ταῦτα γέγονεν, ἀλλ' οὐκ ἐκ τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας, ἐκ δὲ τοῦ μή ὄντος εἰς τό εἶναι βουλήσει και δυνάμει αὐτοῦ παρήχθη, και οὐχ ἄπτεται τροπῆ τῆς τοῦ Θεοῦ φύσεως. Γέννησις μὲν γάρ ἐστι τό ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ γεννῶντος προάγεσθαι τό γεννώμενον ὁμοιον κατ' οὐσίαν, κτίσις δὲ και ποίησις τό ἔξωθεν και οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ κτίζοντος και ποιῶντος γενέσθαι τό κτιζόμενον και ποιούμενον ἀνόμοιον παντελῶς». *Κατά Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1512B: «Ὅτι οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ τήν κτίσιν παρήγαγεν, ἀλλ' ἐκ τοῦ μή ὄντος εἰς τό εἶναι θελήματι». PG 94,1552B: «Τό ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ ἀνάρχου και ἀκτίστου ἀναρχον και ἀκτιστόν ἐστι... Εἰ δὲ κτίσματά εἰσιν, οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτῶν εἰσι». PG 94,1576B: «...και ὑπ' αὐτοῦ ἐκτίσθαι τά πάντα, τά τε ὄρατά και τὰ ἀόρατα, οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκ τοῦ μή ὄντος εἰς τό εἶναι».

ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς—, πού ἐξάπαντος εἶναι ρῆγμα στή μυθική καί φιλοσοφική σκέψη, ἡ ὁποία ξέρει μονάχα δημιουργία ἀπό τήν οὐσία τῶν κάθε λογῆς πραγμάτων καί κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια σέ μιά ἀνακύκλωση. Τό μηδέν εἶναι ἀνύπαρκτο· εἶναι πλάσμα ἢ σημαίνει ἀπουσία ἀριθμοῦ ἢ πράγματος. Ἐπομένως καί ἡ θεολογία ἀσπάζεται τό ἀξίωμα ὅτι τίποτα δέν γίνεται ἀπό τό τίποτα (*nihil fit ex nihilo*), ἐπειδή τά κτίσματα ἐγιναν ἀπό τό Θεό μέσω τῆς βουλητικῆς του ἐνέργειας.

Τούτη ἡ διδασκαλία θραύει τόν κύκλο καί βάζει ὀλάκερο τό σύμπαν στήν ἀτελεύτητη, ἀδαπάνητη καί ἀεικίνητη θεία ἀπειρότητα· ἔτσι τό σύμπαν ἀποειδωλοποιεῖται καί, μολονότι κατ' οὐσία ἐξαρθώμενο ἀπό τίς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, ἀποκτᾶ καθαρότητα καί δυναμισμό. Τά κτίσματα δέν εἶναι συνύπαρκα μέ τό Θεό. Σύμφωνα μέ τή φιλοσοφική ὀρολογία τῆς ἐποχῆς τῶν πατέρων, ὁ Θεός δέν εἶναι δημιουργός μόνο ποιότητων ἢ τῶν εἰδῶν, ἀλλά ὕλης καί εἶδους. Ἡ ἀποψη τῆ διαρχικῆς φιλοσοφίας, κατά τήν ὁποία ἡ ἀυθύπαρκτη καί ρευστή αἰσθητή πραγματικότητα μορφοποιεῖται, ἀρχιτεκτονεῖται καί διαρθρώνεται μέ τό ντύμα τῆς ἀυθύπαρκτης ἐπίσης νοητῆς οὐσίας ἀνατρέπεται ἐπαναστατικά ἀπό τήν ἀντίληψη τῆς ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργίας⁴. Ἀυθύπαρκτος

4. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἐξαήμερον* PG 29,33B: «Οὐκ ἐξ ἡμισείας ἐκάτερον, ἀλλ' ὄλον οὐρανόν καί ὄλην γῆν, αὐτήν τήν οὐσίαν τῷ εἶδει συνειλημμένην. Οὐχί γάρ σχημάτων ἐστίν εὐρέτης, ἀλλ' αὐτῆς τῆς φύσεως τῶν ὄντων δημιουργός». 33A: «Ὁ δέ Θεός πρὶν τι τῶν νῦν ὀρωμένων γενέσθαι εἰς νοῦν βαλόμενος καί ὀρμήσας ἀγαγεῖν εἰς γένεσιν τὰ μή ὄντα, ὀμοῦ τε ἐνόησεν ὀποῖόν τινα χρῆ τόν κόσμον εἶναι, καί τῷ εἶδει αὐτοῦ τήν ἀρμόζουσαν ὕλην συναπεγέννησεν». Μαξίμου Ὀμολογητοῦ, *Κεφάλαια περὶ ἀγάπης* PG 90,1049A καί 1025B: «Ἄλλ' οὗτος ὁ λόγος τῶν Ἑλλήνων ἐστίν· ὀτίνες οὐσιῶν μὲν οὐδαμῶς, ποιότητων δέ μόνον δημιουργόν τόν Θεόν εἰσάγουσιν. Ἡμεῖς δέ τόν παντοδύναμον ἐγνωκότες Θεόν, οὐ ποιότητων, ἀλλά οὐσιῶν πεποιωμένων, δημιουργόν αὐτόν

είναι μόνο ο τριαδικός Θεός, πού δημιουργεί *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*, ὄχι ἀπὸ τὴν οὐσία του ὀλάκερο τὸ σύμπαν καὶ τὸν ἄνθρωπο. Ἐπομένως καὶ κατὰ τὴ θεολογία ἰσχύει τὸ ἀξίωμα τῆς φιλοσοφίας: *ὅ,τι ὑπάρχει, ὑπάρχει ἀπὸ μόνο του ὡς αὐθύπαρκτο, καὶ ἀπὸ τὸ μηδὲν δὲν γίνεται τίποτα*⁵. Καὶ τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδὴ ἡ δημιουργία προέρχεται ἀπὸ τὸν αὐθύπαρκτο Θεό.

Ὡστόσο ὑφίσταται τὸ ἐρώτημα κατὰ πόσο τὰ βιβλικά κείμενα, καὶ κυρίως τὰ πρῶτα κεφάλαια τῆς *Γένεσης*, συμφωνοῦν μὲ τὴν πατερικὴ διδασκαλία περὶ τῆς *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργίας*. Θὰ ἔλεγε κανεὶς ἀδίστακτα ὅτι τῶντι καὶ τὰ βιβλικά κείμενα τὸ αὐτὸ λένε, καὶ μάλιστα μὲ τρόπο ἀπλό, εἰκονικὸ, μυθικὸ καὶ ἄκρως παραστατικὸ. Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης*, προερχόμενο ἀπὸ τὴν *Ιερατικὴ πηγὴ*⁶, διακρίνεται γιὰ τὰ ἐξῆς βασικά χαρακτηριστικά: 1)

εἶναι φαμεν. Εἰ δὲ τοῦτο, οὐκ ἐξ αἰδίου συνύπαρκτα τῷ Θεῷ τὰ δημιουργήματα». «Οἱ μὲν Ἕλληνες ἐξ αἰδίου λέγοντες συνυπάρχειν τῷ Θεῷ τὴν τῶν ὄντων οὐσίαν, τὰς δὲ περὶ αὐτὴν ποιότητας μόνον ἐξ αὐτοῦ ἐσχηκέναι· τῇ μὲν οὐσίᾳ οὐδὲν λέγουσιν ἐναντίον, ἐν δὲ ταῖς ποιότησι μόναις τὴν ἐναντίωσιν εἶναι».

5. H. Diels, *Παρμενίδης* IB6: «Ἔστι γὰρ εἶναι, μηδὲν δ' οὐκ ἔστιν». *Μέλισσος* IB 1: «Ἄει ἢ ὅ,τι ἢ καὶ αἰεῖ ἔσται. Εἰ γὰρ ἐγένετο, ἀναγκαστὸν ἔστι πρὶν γενέσθαι εἶναι μηδὲν· εἰ τοίνυν μηδὲν ἦν, οὐδαμὰ ἂν γένοιτο οὐδὲν ἐκ μηδενός».

6. Οἱ νεότεροι ἐρευνητὲς τῆς Π. Διαθήκης ἔχουν συμβάλει τὰ μέγιστα στὸν προσδιορισμὸ τῶν κατὰ καιροῦς πηγῶν τῆς *Γένεσης* καὶ τῶν ἄλλων βιβλίων τῆς *Πεντατεύχου*. Ἀπὸ τῆ *γιαχβικῆ πηγῆ* ὡς τὴν *Ιερατικὴ* μεσολαβοῦν περίπου πέντε αἰῶνες, ἂν δεχτοῦμε τελικὰ ὡς ἀφετηρία τὸ 10^ο ἢ τὸν 9^ο αἰῶνα. Γίνεται δεκτό, βέβαια, ὅτι οἱ πηγές αὐτές στηρίζονται καὶ σὲ προγενέστερες παραδόσεις. Ἐδῶ νὰ σημειώσω αὐτὸ, πού ἐπανειλημμένα ἔχω τονίσει καὶ σὲ ἄλλες μελέτες μου· ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὰ συμπιλήματα, πού κάνει ἓνας συγγραφέας –τὸ αὐτὸ κάνουν καὶ οἱ νεότεροι συγγραφεῖς ὄλων τῶν τομῶν τοῦ ἐπιστητοῦ!– σημασία ἔχει τί θέλει νὰ ἐκφράσει, καὶ ὄχι ποιὲς πηγές χρησιμοποιεῖ καὶ ποιός εἶναι ὁ

Ἐνῶ περιέχει μυθικά ἀρχέτυπα τοῦ ἀνατολικοῦ περιβάλλοντος, ἡ διήγηση ἔχει ἄκρα λιτότητα καί, χωρίς φυσικά νά εἶναι ἐπιστημονική, παρουσιάζει ἀξιοσημείωτη περιγραφική διάρθρωση. 2) Γίνεται λόγος μόνο γιά κοσμογονία, καί γιά καμιά θεογονία κατά τό πρότυπο, λόγου χάρη, τῆς ἑλληνικῆς καί τῆς βαβυλωνιακῆς μυθολογίας. Κατά τήν πρώτη προηγεῖται τό χάος. Ὁ οὐρανός, γῆ καί ἔρωτας, ὡς θεότητες καί ὄχι ὡς κτίσματα, διαδραματίζουν τόν πρωτογενή ρόλο τῆς κοσμογονίας καί θεογονίας. Γεννιοῦνται τέρατα καί θεότητες, πού συγκρούονται σκληρά γιά τήν ἐπικράτηση. Τελικά μετά τόν ἀλληλοσπαραγμό τοῦ Οὐρανοῦ, τοῦ Κρόνου καί τοῦ Δία, κυριαρχεῖ ὁ τελευταῖος μέσα στό πάνθεο τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας⁷. Κατά τή βαβυλωνιακή μυθολογία γίνεται πεισματική πάλη ἀνάμεσα σέ θεούς· πρωτοστατοῦν ὁ Μαρντούκ καί τό θαλάσσιο τέρας, ἡ Τιαμάτ. Τελικά ὁ Μαρντούκ κομματιάζει τήν Τιαμάτ καί δημιουργεῖ τόν οὐρανό καί τή γῆ, φτιάχνοντας καί ὀρίζοντας συνάμα τίς δικαιοδοσίες τῶν θεῶν. Μέ τήν ἐπικράτηση τοῦ Μαρντούκ συγκροτεῖται ἡ κοσμική τάξη καί ἡ θεϊκή ἱεραρχία μέσα σέ μιά κοσμογονική καί θεογονική κυοφορία⁸. Ἀκόμη γιά μιά φορά σημειῶνῶ ὅτι οἱ παρενθέσεις αὐτές γίνονται ὄχι γιά λόγους ἀπολογητικούς, ἀλλά μόνο γιά τή σωστή ἐρμηνεία τῶν βιβλικῶν κειμένων, καί στήν προκειμένη περίπτωση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*. 3) Κατά τή διήγηση αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου ἡ ὑπαρξη τοῦ Θεοῦ εὐθύς ἐξαρχῆς εἶναι αὐτόνοητη, καί μάλιστα ὡς αὐτοῦπαρξη· κανένας ἀγώνας δέν γίνεται νά κυριαρχήσει πάνω στό χάος καί τό σκοτάδι. Μέ τό

χρόνος προέλευσής τους. Οἱ λεπτομέρειες σχετικά μέ τίς πηγές ἀπλῶς μᾶς βοηθοῦν σέ ὀρισμένα ἐρμηνευτικά προβλήματα, καί πέραν τούτου οὔ.

7. Ἡσιόδου, *Θεογονία* 116 κ.έ.

8. Παναγῆ Λεκατσᾶ, *Τό θεῖον δράμα*, Ἀθήνα 1976.

λόγο του ὁ Θεός –πολύ προχωρημένη ἄποψη– δεσπόζει ἀπολύτως κυριαρχικά μέ τή δημιουργία τοῦ φωτός. Λόγος, λοιπόν, καί ἐνέργεια στά πρῶτα βήματα. Ἡ θεία παρουσία εἰσβάλλει αὐτοκυρίαρχη, αὐτόνομη καί ἀδιαμφισβήτητη. 4) Δέν φαίνεται ἐξάρτηση τοῦ Θεοῦ ἀπό προϋπάρχουσα ἄλλη πραγματικότητα. Νεότεροι ἐρευνητές τῆς Π. Διαθήκης, προφανῶς μέ τά γυαλιά τῆς χαλδαϊκῆς καί βαβυλωνιακῆς μυθολογίας, κάνουν λόγο γιά δημιουργία ἀπό προϋπάρχοντα ἄλλα πράγματα. Ἐπηρεάζονται μάλιστα καί ἀπό ἄλλες διηγήσεις τῆς Π. Διαθήκης, ὅπου ὁ Θεός εἶναι ἀντίπαλος δρακόντων καί λογιῶ λογιῶ ἐχθρικών δυνάμεων. Ἀλλά τόσο ἡ φωτεινή διήγηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, κατά τό ἑβραϊκό καί τό κείμενο τῶν *Ο'*, ὅσο καί ἡ θεία παρουσία μέσα στήν κτίση καί τήν ἱστορία δέν μπορεῖ νά συμφωνήσει μέ τά σεβαστά, κατά τά ἄλλα, συμπεράσματα τῶν ἐν λόγῳ παλαιοδιαθηκολόγων. 5) Ὅπως καί ἂν ἔχει τό πράγμα, σ' ὅλα τά βιβλία τῆς Π. Διαθήκης ὁ Θεός κρατάει τά σύμπαντα, τόν ἄνθρωπο καί τήν ἱστορία στό χέρι του, καί τά κάνει ὅ,τι θέλει. Συναρπαστικές εἶναι οἱ εἰκόνες πού δείχνουν τήν αὐτοκυρίαρχη, αὐτόνομη καί ἀπόλυτη παρουσία τοῦ Θεοῦ σέ μιᾶ σχετική κτίση καί ἱστορία. Ὅλα ὑπάρχουν, κινοῦνται καί μποροῦν νά πάρουν πνοή ζωῆς μόνο ἀπό τό Θεό⁹. Ἴσως οἱ παραστατικές αὐτές εἰκόνες νά ἴναι περισσότερο χαρακτηριστικές καί ἀποκαλυπτικές ἀπό ὅ,τι οἱ φιλοσοφικές ἔννοιες. 6) Νεότεροι δογματολόγοι ἔχοντας τόν καημό νά βροῦν σέ βιβλικό κείμενο τήν ἔκφραση ἐκ τοῦ μηδενός παραπέμπουν στό *Β' Μακ. 7, 28*, ὅπου ὑπάρχει ἡ ἔκφραση

9. Ἐνδεικτικά καί μόνο βλ. *Ψαλμ. 103(104), 28-30*: «Ἀνοίξαντος δέ σου τήν χεῖρα τά σύμπαντα πλησθήσονται χρηστότητος· ἀποστρέψαντος δέ σου τό πρόσωπον ταραχθήσονται. Ἄντανελεῖς τό πνεῦμα αὐτῶν, καί ἐκλείψουσιν καί εἰς τόν χοῦν αὐτόν ἐπιστρέψουσιν. Ἐξαποστελεῖς τό πνεῦμά σου καί κτισθήσονται καί ἀνακαινιεῖς τό πρόσωπον τῆς γῆς».

ἐξ οὐκ ὄντων, ἡ ὁποία ἀφορᾶ τὴ δημιουργία τοῦ κόσμου. Φρονῶ ὅτι ἡ ἔκφραση αὐτὴ δὲν εἶναι καθαρὰ βιβλική, ἀφοῦ τὸ *Β' Μακκαβαίων*, γραμμένο ἀπὸ ἑλληνιστὴ Ἰουδαῖο, δὲν ἐκφράζει τὸν εἰκονικὸ καὶ παραβολικὸ τρόπο τῆς ἰουδαϊκῆς σκέψης. Ἔτσι κι ἀλλιῶς αὐτὴ ἡ ἀπομονωμένη ἔκφραση εἶναι ἄκρως ἰσχνή¹⁰ σὲ σχέση μετὰ τὴς ρωμαλέας καὶ μεγαλειώδεις εἰκόνες τῶν βιβλίων τῆς Π. Διαθήκης, οἱ ὁποῖες λένε πάμπολλα πράγματα σὲ ὅ,τι ἀφορᾶ τὴ δημιουργία καὶ τὴν πορεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Σ' αὐτὲς τὴς εἰκόνες καὶ τὴν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας στηρίζονται οἱ πατέρες καὶ μετὰ ρωμαλέα προσαρμοστικότητα καὶ ἀπάντηση σὲ φιλοσοφικὴς θέσεις κάνουν λόγο γιὰ τὴ δημιουργία ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. Ἄλλωστε κατὰ τὴν Ἁγία Γραφή στό σύνολό της, ἀπὸ τὴ Γένεση ὡς τὴν Ἀποκάλυψη¹¹ τοῦ Ἰωάννη, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι μονάχα δημιουργὸς τοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ αὐτὸς πού δίνει κίνηση καὶ πνοή, φῶς καὶ ζωὴ σ' αὐτὲς τὴς διαστάσεις τῆς δημιουργίας του, καὶ τελικὰ αὐτὸς πού δημιουργικὰ καὶ ἐσχατολογικὰ ἀνακαινίζει τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ἐνώπιον μιᾶς τέτοιας περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, τί θὰ μποροῦσε νὰ προσφέρει μιὰ ἀπλή ἔκφραση γιὰ τὴν ἐκ τοῦ μηδενός δημιουργία; Ἐξάπαντος ὄχι πολλὰ πράγματα. Καιρὸς εἶναι νὰ διαβάζουμε καὶ νὰ χαιρόμαστε τὰ κείμενα στό σύνολό τους, καὶ κάθε ἐπιμέρους ἐρμηνευτικὴ θέση νὰ ἔναι ἄκρως καλοδεχούμενη ὡς πραγματικὴ βοήθεια.

10. Ἐδῶ κρίνω σκόπιμο νὰ μνημονεύσω τὰ σοφὰ λόγια τοῦ προικισμένου ἐρευνητῆ Μανόλη Ἀνδρόνικου, τὰ ὁποῖα ἰσχύουν γιὰ κάθε ἐρμηνεῖα ἱστορικῶν μνημείων: «Πέρα ἀπὸ τὴς ὁποῖες ἐπιστημονικὴς λεπτομέρειες τῶν σοφῶν ὑπάρχει, πιστεύω, ἡ οὐσιαστικὴ ἀντιμετώπιση τῆς ἱστορίας που δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ ἐγκλωβισθεῖ οὔτε στὴν προφορὰ ἐνός γράμματος οὔτε στὸν σχολαστικισμό τῶν γραμματικῶν». (Στὸ ἔργο του: *Βεργίνα—οἱ βασιλικοὶ τάφοι*, Ἀθήνα 1984).

11. Φαίνεται ὅτι ὑπάρχει στενὴ σχέση Γένεσης καὶ Ἀποκάλυψης τοῦ Ἰωάννη.

2. Οί λόγοι τῶν ὄντων

Ἡ διάκριση κτιστοῦ-ἀκτίστου, οὐσίας-ἐνέργειας καί ἡ ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία στηρίζονται καί κατανοοῦνται μέ τούς λόγους τῶν ὄντων, ὅπως τούς πραγματεύεται ἡ πατερική θεολογία. Μέ ἄλλα λόγια, πρόκειται γιά τή σχέση τοῦ σύμπαντος κόσμου καί τοῦ Θεοῦ. Μέ τήν ἀποσαφήνιση αὐτῆς τῆς σχέσης δίνεται καί ἡ ἀπάντηση στήν ἀντίληψη τῶν διαρχικῶν φιλοσόφων, κατά βάση πλατωνικῶν, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τό δεσμό αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου.

Μολονότι ριζικά κατ' οὐσία διαφέρει ὁ κτιστός κόσμος ἀπό τόν ἄκτιστο Θεό, οἱ λόγοι τῶν ὄντων πραγματώνουν ὀργανική ἐνότητα μεταξύ κτιστοῦ-ἀκτίστου, αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων. Ἡ ἐνότητα αὐτή δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά αὐτό πού θέλει αἰώνια ὁ τριαδικός Θεός. Τίποτα δέν μεσολαβεῖ μεταξύ Θεοῦ δημιουργοῦ καί ὀλάκερης τῆς δημιουργίας, παρά μονάχα ἡ αἰδία βούληση τοῦ Θεοῦ, ὡς ἐνέργεια, νά κτισθοῦν ἢ νά κτίζονται διαρκῶς καί νά ὑπάρχουν τά πάντα. Ἐπομένως αὐτά πού θέλει ὁ Θεός, καί ὅπως τά θέλει νά εἶναι, εἶναι οἱ λόγοι τῶν ὄντων. Ἡ πατερική θεολογία τούς ἀποκαλεῖ δημιουργικές δυνάμεις, ἀγαθά θελήματα, παραδείγματα, προορισμούς καί οὐσιοποιούς παράγοντες¹². Ἔτσι ὁ κόσμος συνυπάρχει αἰδία μέ τό Θεό ὡς θέλημά του. Εὐθύς ἐξαρχῆς ὀφείλει ὁ δογματολόγος νά τονίσει

12. Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίου 1* PG 29,556d -557: «Φυσική μὲν, ὡς ἡ τῶν κτισμάτων κατὰ τούς δημιουργικούς λόγους διαταχθεῖσα». Ζαχαρίου Σχολαστικοῦ, *Διάλεξις* PG 85,1068B: «Φαμέν γάρ τὸν Θεὸν αἰεὶ δημιουργόν, ὡς ἔχοντα τούς δημιουργικούς λόγους ἐν ἑαυτῷ, καὶ ὅταν ἐθέλῃ προάγοντα». Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θείων ὀνομάτων* 5,8

μέ ἔμφαση ὅτι οἱ λόγοι αὐτοὶ δέν ἀποτελοῦν κτιστά ἀρχέτυπα μήτε νοητά ἢ ἰδεατά πράγματα κατὰ τὴν ἀντίληψη τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ἀπλῶς αἰδιῶς ὁ Θεός θέλει τὸν κόσμον νά ὑπάρχει καί νά κτίζεται ἐξελισσόμενος. Ἡ διδασκαλία αὐτῆ ἔχει κατὰ βάση τὴν ἀρχή της στοὺς Καππαδόκες, ἀλλά μόνο κατὰ τὴ διατύπωση καί τὴν προφανή ἀπάντηση στὴ διαρχικὴ φιλοσοφία περὶ αὐθυπαρξίας τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου. Σέ πλῆθος βιβλικῶν εἰκόνων διαπιστώνει κανεῖς αὐτῆ τὴ σχέση, πού ἐπιβάλλουν οἱ λόγοι τῶν ὄντων, μεταξύ δημιουργοῦ καί δημιουργημάτων.

Ἡ ἀποσαφήνιση αὐτῆς τῆς σχέσης μέ φιλοσοφικὴ ὀρολογία κατὰ πάσα πιθανότητα, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἴσως ὀφείλεται στὴ σωστὴ καταρχὴν ἄποψη τοῦ Ὁριγένη ὅτι ἡ δημιουργία πάντοτε συνυπῆρχε μέ τὸ Θεό, ἐπειδὴ ἡ παντοδυναμία καί ἡ κυριότητά του εἶναι αἰδία¹³. Ἀντίπαλοι τοῦ Ὁριγένη, κατὰ τὴν ἐποχὴ κυρίως τῶν ὠριγενιστικῶν ἐριδῶν, καί ση-

PG 3, 824C: «Πολλῶ γε μᾶλλον ἐπὶ τῆς καὶ αὐτοῦ καὶ πάντων αἰτίας, προῦφεστάναι τὰ πάντα τῶν ὄντων παραδείγματα, κατὰ μίαν ὑπερούσιον ἔνωσιν συγχωρητέον· ἐπεὶ καὶ οὐσίας παράγει κατὰ τὴν ἀπὸ οὐσίας ἔκβασιν. Παραδείγματα δέ φαμεν εἶναι τοὺς ἐν τῷ Θεῷ τῶν ὄντων οὐσιοποιούς καὶ ἐνιαίως προῦφεστῶτας λόγους, οὓς ἡ θεολογία προορισμοὺς καλεῖ, καὶ θεῖα καὶ ἀγαθὰ θελήματα, τῶν ὄντων ἀφοριστικὰ καὶ ποιητικὰ καθ' οὓς ὁ ὑπερούσιος τὰ ὄντα πάντα καὶ προώρισεν καὶ παρήγαγεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,293D-296A: «Οἱ τῶν ὄντων λόγοι προκαταρτισθέντες τῶν αἰώνων Θεῷ, καθὼς οἶδεν αὐτός, ἀόρατοι ὄντες· οὓς καὶ ἀγαθὰ θελήματα καλεῖν τοῖς θείοις ἔθος ἐστὶν ἀνδράσιν». *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν* PG 91,1080A: «Τοὺς γὰρ λόγους τῶν γεγονότων ἔχων πρὸ αἰώνων ὑφεστῶτας βουλήσει ἀγαθῆ κατ' αὐτοὺς τὴν τε ὀρατὴν καὶ ἀόρατον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπεστήσατο κτίσιν».

13. Ὁριγένους, *Περὶ ἀρχῶν*, 1,2,10 PG 11,139B-140A: «Πῶς δὲ οὐκ ἄτοπον τό, μὴ ἔχοντά τι τῶν πρεπόντων αὐτῷ τὸν Θεόν, εἰς τό ἔχειν ἐληλυθῆναι; Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἐστὶν ὅτι παντοκράτωρ οὐκ ἦν, αἰεὶ εἶναι δεῖ ταῦτα δι' ἃ παντοκράτωρ ἐστί· καὶ αἰεὶ ἦν ὑπ' αὐτοῦ κρατούμενα, ἀρχοντι αὐτῷ χρώμενα».

μερινοί οὐκ ὀλίγοι θεολόγοι θεωροῦν τὴν ἄποψη αὐτὴ καθαρῶς φιλοσοφικὴ καὶ κακὸδοξη. Φρονῶ ἀπεναντίας, ὅτι ὡς σύλληψη εἶναι σωστὴ καὶ ὅτι προετοίμασε τοὺς λόγους τῶν ὄντων. Οἱ ἐπικριτὲς δὲν ἔχουν προσέξει ὅτι ὁ Ὁριγένης α) δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία, ὁπότε ὁ κόσμος εἶναι κτιστός καὶ β) ἀποδέχεται τὴν κοινὴ θεολογικὴ θέση ὅτι ὁ Θεὸς ὡς αἰδίως αὐθύπαρκτος πάντοτε ἠθέλε καὶ θέλει τὸν κόσμον. Ἐπομένως ὁ Θεὸς ἔχει προτεραιότητα καὶ προηγείται ἀπὸ τὸν κόσμον ὡς ἄκτιστος, δηλαδὴ ὡς αὐθύπαρκτος καὶ ἔχοντας ριζικὰ ἀνόμοια οὐσία σὲ σχέση μὲ τὸν κτιστόν κόσμον. Γιὰ χρονικὴ προτεραιότητα θεολογικὰ καὶ φιλοσοφικὰ δύσκολα μπορεῖ νὰ μιλήσει κανεὶς πρὶν ἀπὸ τὴν πραγμάτωση καὶ ἐξέλιξη τῆς δημιουργίας. Ποιὸς χρόνος ὑπάρχει πρὶν ἀπὸ τὴν ἐμφάνιση τοῦ κόσμου; Μὲ ἄλλα λόγια, ἡ ριζικὴ διαφορὰ Θεοῦ καὶ κόσμου ὑφίσταται ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἄκτιστος καὶ ὁ κόσμος κτιστός. Φύσει λοιπὸν προηγείται ὁ Θεὸς καὶ ὄχι χρόνῳ¹⁴. Ἀτυχῶς στοὺς ἐπικριτὲς τοῦ Ὁριγένη, σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο, ἀνήκει καὶ ὁ πολὺς G. Florovsky¹⁵. Ὁ Ὁριγένης, λοιπὸν, ἀκολουθώντας τὴν πείρα τῆς παράδοσης, στὴν ἱστορικὴ συνέχεια, δέχεται τὸν τριαδικὸ Θεὸ ὡς Ζωντανό, Ἀγαπῶντα καὶ Ἐνεργοῦντα, καὶ συνάμα ὡς ἀναλλοίωτο, ἄτρεπτο καὶ μὴ ἐξελισσόμενο· τὸν κόσμον, ἀπεναντίας, τὸν θεωρεῖ κτιστό, ἐξελισσόμενο καὶ ἐξαρτώμενο ἀπὸ τὴ θεία ἐνέργεια, χωρὶς νὰ παίξει κανένα ρόλο ἢ ἄποψή του ὅτι συνυπάρχει μὲ τὸ Θεὸ καὶ κινεῖται κυκλικὰ.

Πάντως ἡ ἄποψη τοῦ Ὁριγένη καταλήγει ἀναπότρεπτα καὶ φυσιολογικὰ στὴν ἰδιοφυὴ θεωρία γιὰ τοὺς λόγους τῶν

14. Πρβλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,13 PG 94,853C: «Πάντα ἀπέχει Θεοῦ, οὐ τόπω ἀλλὰ φύσει».

15. G. Florovsky, «The Concept of Creation in Saint Athanasius, σὺν *Studia Patristica* 6(1962).

όντων. Μέ τή θεωρία αὐτή ἀφενός ἀνατρέπεται κάθε πλατωνική καί νεοπλατωνική ἀντίληψη περί αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων, καί ἀφετέρου κάθε ἴχνος εἰδωλολατρικῆς νοοτροπίας. Κτίση καί ἱστορία, πράγματα καί γεγονότα εἶναι θεῖα θελήματα, ἀποτελέσματα τῆς θείας βουλευτικῆς ἐνέργειας. Τά πάντα ἀρχιτεκτονοῦνται, διαρθρώνονται καί ὑπάρχουν μέ λόγο καί λογικότητα. Λόγος καί λογικότητα βρίσκονται στή δομή κάθε πράγματος, καί ἐξασφαλίζουν τήν ἐνότητα μέ τίς θεῖες ἐνέργειες, καί ἀναμεταξύ τους. Ἡ ἀλογία εἶναι τρεπτική καί παρασιτική δύναμη, πού διαιρεῖ καί κατακερματίζει τά ὄντα· ὑπερβαίνεται καί νικᾶται μέ τό λόγο καί τή λογικότητα. Ἔτσι, κατά τούς πατέρες, ἡ γνώση τῶν λόγων, τῆς φυσικῆς δομῆς πραγμάτων καί γεγονότων, ὀδηγεῖ στή γνώση τῶν θείων ἐνεργειῶν, τοῦ ἴδιου τοῦ Λόγου, καί ἡ γνώση αὐτῶν τῶν ἐνεργειῶν στή γνώση τῶν λόγων, πραγμάτων καί γεγονότων τῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἡ ἐνότητα κτιστοῦ-ἀκτίστου, αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου, σημαίνει ὅτι ὅλα τά φαινόμενα, ὁ ἴδιος ὁ κόσμος, ἐνυπάρχουν στό νοητό κόσμο τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν λόγων, καί οἱ λόγοι ἐνυπάρχουν στά φαινόμενα ὡς τύποι καί νόμοι τῆς φυσικῆς πραγματικότητας. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ σχέση αὐτή λόγων καί τύπων ἀποτελεῖ τήν ἴδια τήν ἐνότητα. Μέσω τῶν φαινομένων γνωρίζει κανεῖς τά μή φαινόμενα· καί πολύ περισσότερο μέσω τῶν μή φαινομένων τά φαινόμενα¹⁶. Καταλαβαίνει κανεῖς πολύ εὐκόλα ὅτι ἡ θεολογία τῶν πατέρων

16. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91, 669 BCD: «Ὁλος γάρ ὁ νοητός κόσμος ὄλω τῷ αἰσθητῷ μυστικῶς τοῖς συμβολικοῖς εἶδεσι τυπούμενος φαίνεται τοῖς ὁρᾶν δυναμένοις· καί ὄλος ὄλω τῷ νοητῷ ὁ αἰσθητός γνωστικῶς κατά νοῦν τοῖς λόγοις ἀπλούμενος ἐνυπάρχων ἐστίν. Ἐν ἐκείνῳ γάρ οὗτος τοῖς λόγοις ἐστί· κάκεινος ἐν τούτῳ τοῖς τύποις... Καί εἰ καθορᾶται διά τῶν φαινομένων τά μή φαινόμενα, καθῶς γέγραπται, πολλῶ δὴ καί διά τῶν μή φαινομένων τοῖς θεωρίᾳ πνευματικῇ προσανέχουσι τά φαινόμενα νοηθήσεται. Τῶν γάρ νοητῶν ἡ διά

ἐκεῖνο πού πάντοτε θέλει νά ἐξάρει εἶναι ἡ ἐνεργειακή, καί ὄχι ἡ ἠθική, σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Γι' αὐτό ἡ κτισιολογία καί ἡ ἀνθρωπολογία αὐτῆς τῆς θεολογίας μοιάζει νά 'ναι μιά φυσιολογία.

Ἐξάλλου οἱ λόγοι τῶν ὄντων ἐπιβάλλουν ἓνα Θεό κινούμενο, καί μιά δημιουργία, κτίση καί ἱστορία, ἐξελισσόμενη. Τίποτα δέν ὑπάρχει στατικό καί ἀποτετελεσμένο. Ἀπόλυτος καί ἄτρεπτος Θεός ἀπό τή μιά μεριά, καί σχετικός καί ἀλλοιωτός ὁ κόσμος ἀπό τήν ἄλλη, μέσα σέ μιά ἀσίγαστη πορεία. Καί μόνο δύο πράγματα ὑπάρχουν, κατά τό Μ. Βασίλειο, ἡ θεότητα καί ἡ κτίση¹⁷: τίποτα δέν παρεμβάλλεται μεταξύ τους παρά μονάχα ὁ συνεκτικός ἰστός τῶν θείων ἐνεργειῶν. Ἔτσι καταργεῖται πλήρως ἡ εἰδωλολατρία, ἡ διάκριση ἱερῶν καί βέβηλων πραγμάτων. Τό σύμπαν ἀποειδωλοποιεῖται, καί τό μυθικό ντύμα κάθε διδασκαλίας, ἡ ὁποία ἀφορᾷ τό Θεό, τόν κόσμο καί τόν ἀνθρωπο, καλλύνεται, ἐκλεπτύνεται καί γίνεται εἰκονική παράσταση πέρα γιά πέρα ἀντιειδωλολατρική. Πρόκειται γιά μιά σχέση ἀπολύτρωσης καί ἐλευθερίας, ἀρκεῖ ὁ ἀνθρωπος νά τήν κατανοήσει ζώντας σ' ἓνα τέτοιο περιρρέον κλίμα τῶν μυστηριακῶν

τῶν ὄρατῶν συμβολική θεωρία τῶν ὄρωμένων ἐστί διὰ τῶν ἀοράτων πνευματικῆ ἐπιστήμη καί νόησις». *Εἰς τήν προσευχήν τοῦ Πάτερ ἡμῶν* PG 90,877BC: «Οὐρανόν καί γῆν ἦνωσε δι' ἑαυτοῦ· καί τοῖς νοητοῖς συνῆψε τὰ αἰσθητὰ καί μίαν ἔδειξε τήν κτιστήν φύσιν ταῖς τῶν ἑαυτῆς ἀκρότησι μερῶν, κατ' ἀρετήν τε καί τῆς πρώτης αἰτίας ἐπίγνωσιν, πρὸς ἑαυτήν συνδεομένην· δεικνύς, οἶμαι, δι' ὧν ἐπετέλει μυστικῶς, ὡς ὁ μὲν λόγος ἐστί τῶν διεστώτων ἔνωσις· ἡ δὲ ἀλογία τῶν ἠνωμένων διαίρεσις». *Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,485D: «Ὅτι κατήγορος ἡ κτίσις γίνεται, φησί, τῶν ἀσεβῶν ἀνθρώπων· διὰ μὲν τῶν ἐν ἑαυτῇ λόγων τὸν ἑαυτῆς κηρύττουσα ποιητήν· διὰ δὲ τῶν ἐν αὐτῇ κατ' εἶδος ἕκαστον φυσικῶν νόμων πρὸς ἀρετήν παιδαγωγούσα τὸν ἀνθρώπον».

17. Βλ. παραπομπή 45 τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

δρωμένων τῆς Ἐκκλησίας καί ὀλάκερου τοῦ σύμπαντος κόσμου.

Ἄτυχῶς οὐκ ὀλίγοι ξένοι ἐρευνητές, καί μερικοὶ ἡμέτεροι ἀκολουθώντας αὐτοὺς κατὰ πόδας, ἐρμηνεύουν τοὺς λόγους τῶν ὄντων ὡς πλατωνικὴς ἰδέες, κτιστὰ ἀρχέτυπα καί ἄλλα ἰδεατὰ πράγματα. Προφανῶς ὑπάρχει ἄγνοια τῶν πηγῶν καί μὴ σωστὴ ἐρμηνευτικὴ ἀρχή. Πρόκειται μᾶλλον γιὰ σχολαστικὴ ἐπίδραση ἀπὸ τὰ περιώνυμα *οὐνιβερσάλια*. Ἡ συνολικὴ καί ἐξολοκλήρου ἀνάγνωση τῶν πηγῶν, μέ βία τὶς θεολογικὴς προϋποθέσεις τῶν πατέρων ἀποδεικνύει τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο. Οἱ λόγοι τῶν ὄντων ἐξαίρονται πάντοτε σέ σημεῖα κρίσιμα, ὅπου ἐπιδιώκεται νά τονιστεῖ ἡ ἐνεργεικὴ σχέση Θεοῦ καί κόσμου, τὸ *κτιστό-ἄκτιστο*, καί νά παραμεριστεῖ κάθε ἠθικισμὸς, Μανιχαϊσμὸς καί κτιστολατρεία. ἤδη ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς –ἀπαραίτητη προϋπόθεση εἶναι νά διαβάσουμε στό σύνολο τὰ παλαμικά κείμενα– ἀντιτιθέμενος στίς σχολαστικὴς ἀπόψεις περὶ κτιστῶν *πρωτύπων*, *ἀρχετύπων* καί *φασμάτων* ὡς θεοφανειῶν, ρητῶς τονίζει ὅτι οἱ ἀντίπαλοί του στηρίζονται σέ *παραδείγματα* καί ἰδέες τοῦ Πυθαγόρα καί τοῦ Πλάτωνα· τοὺς ἀποκαλεῖ πολύθεους, ἐπειδὴ παρεμβάλλουν τέτοιες κτιστές θεότητες μεταξὺ τοῦ Θεοῦ καί τοῦ γενητοῦ κόσμου¹⁸. Ἐπομένως ἡ ἐρμηνεία τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ προφανῶς εἶναι εὐστοχό-

18. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κατάλογος τῶν ἐκβαινόντων ἀτόπων*, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Α', σελ. 677: «Ἄλλὰ γὰρ τὰ τοιαῦτα παραδείγματα Πυθαγόρας μὲν καί Πλάτων καί Σωκράτης ταπεινῶς καί ἀναξίως τοῦ Θεοῦ αὐθυπάρκτους ἐδόξασαν ἀρχὰς συναίτιους τῷ Θεῷ. Τούτους οὖν αἰτιατέον ὡς πολυθεούς, οἵτινες μεταξὺ τῆς ὑπερουσιότητος ἐκείνης καί τῶν γενητῶν θείας οὐσίας ἐτέρας ἀρχικὰς τῶν ὄντων αὐτοσχεδιάσαντες παρ' ἑαυτῶν ὑπέστησαν... Ἡμεῖς δὲ καί οἱ πατέρες ἡμῶν οὐδὲν τούτων αὐθυπάρκτον δοξάζομεν, οὐδ' ἀναίτιον οὐδὲ συναίτιον τῷ Θεῷ, διὸ καί *προορισμοὺς καί προγνώσεις* ταῦτά φάμεν καί *θελήματα* Θεοῦ, ὄντα μὲν πρὸ τῶν κτισμάτων ἐν αὐτῷ –πῶς

τερη τῶν σημερινῶν ἐρευνητῶν, μιά και ζοῦσε τά ἴδια τά πράγματα και τά γεγονότα.

3. Τό ποιός και τό πῶς τῆς δημιουργίας

Τό πρῶτο κεφάλαιο τῆς *Γένεσης* εἶναι καθαρῶς θεοκεντρικό¹⁹. Δεσπόζει ὁ Θεός, ὁ λόγος του και τό φῶς του²⁰ κυρίαρχα και ἐντυπωσιακά, σ' ὅλη τῆ λιτή ἀφήγηση. Ἡ δεύ-

γάρ οὔ;— προηγμένων δι' ὑστερον τῶν κτισμάτων κατ' αὐτά». *Ἀντιρρητικός 1*, στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Γ', σελ. 61· «Ἄρ' οὐ τὰς πλατωνικάς ἰδέας ἐπεισάγουσι τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ και πολλοὺς θεοὺς ἀναπεΐθουσι πρεσβεύειν, ὧν τῆ μεθέξει συνέστηκε τό πᾶν;».

19. Βλ. ἐπίσης Φιλοθέου Κοκκίνου, *Ἔργα* (ἔκδοση Δ. Β. Καϊμάκη), μέρος Α', Θεσσαλονίκη 1983, σελ. 536: «Τόν μὲν ἑλληνικόν ὕθλον τῆς πολυθεΐας (Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης) μετὰ τῶν πλατωνικῶν ἰδεῶν ἐκβάλλων...» Ὁφείλω νά σημειώσω σ' αὐτό τό σημεῖο μέ ἔμφαση ὅτι μιά τέτοια ἐρμηνευτική ἄποψη τῆ θεωρῶ ἀπολύτως φιλολογική και ἐπιστημονική, και φυσικά τελικά μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ θεολογική. Σύμφωνα και μέ τήν παραπομπή 10 τοῦ ἴδιου κεφαλαίου — πρόκειται για τῆ σοφή παρατήρηση τοῦ Μανόλη Ἀνδρόνικου— ἕνα ὁποιοδήποτε κείμενο, βιβλικό, φιλοσοφικό, ποιητικό κτλ., δέν ἐρμηνεύεται μόνο μέ ἐπιμέρους σχολαστικές συγκρίσεις, λεκτικές παρατηρήσεις και ἄλλα χρήσιμα ἢ μή πράγματα, ἀλλά και ἀπό προσπάθεια νά ἐπισημανθοῦν και οἱ καημοὶ τοῦ συγγραφέα· κάτι θέλει νά πεῖ πάντοτε ὁ κάθε συντάκτης, και αὐτό δέν βγαίνει μόνο μέ τίς παραπάνω ἐπεξεργασίες· χρειάζεται και μιά καθολική ὄραση. Ἄς σκεφτοῦμε τί θά μπορούσε κανεὶς νά καταλάβει ἢ νά χαρεῖ ἀπό Ἰλιάδα και Ὀδύσεια ἂν ἀπλῶς ἐγκλωβιζόταν στοὺς ἀναριθμητοὺς κειμενικοὺς τεμαχισμοὺς τῶν ὁμηριστῶν. Καί τό ἐρώτημα: μήπως τοῦτα τά ἔπη γράφτηκαν μόνο γι' αὐτό τό σκοπό; Θέλω νά πιστεύω ὅτι ἡ παρατήρησή μου αὐτῆ θέτει ἕνα σοβαρὸ φιλολογικό και ἐρμηνευτικό πρόβλημα. Σημειῶνω ὅλα αὐτά, ἐπειδὴ, κυρίως στόν ἀκαδημαϊκὸ χῶρο, ἀκούω οὐκ ὀλίγα παράξενα πράγματα, πού ἀφοροῦν τήν ἔρευνα φιλολογικῶν κειμένων.

20. Τό φῶς τοῦ Θεοῦ και ὁ λόγος του ζωογονοῦν τά πάντα, γι' αὐτό ὁ ἥλιος, πού δημιουργεῖται τήν τέταρτη ἡμέρα, εἶναι ἀπλῶς μιά λάμπα.

τερη διήγηση περί δημιουργίας στό δεύτερο κεφάλαιο, τό οποῖο προέρχεται ἀπό τή γιαχβική πηγῆ, θά μπορούσε νά χαρακτηριστεῖ ὡς ἀνθρωποκεντρικό²¹. Στήν κτίση καί τήν ἱστορία ἐμφανίζονται στό προσκήνιο οἱ δύο βασικοί πρωταγωνιστές. Ὁμως ὁ Θεός εἶναι ὁ ὑπέρ τό μέτρον δυνατός, ἐνῶ ὁ ἄνθρωπος, ἐξαρτώμενος ἀπό τό Θεό, ὀφείλει ὑπακοή, μέ τό καθαρῶς βιβλικό περιεχόμενο τῆς ἔννοιας. Θέτει τό ἐρώτημα *ποιός* ἔκανε τόν κόσμο, καί ἡ ἀπάντηση εἶναι: ὁ ἀπρόσιτος καί προσεγγιζόμενος μέ τό λόγο καί τή δόξα του Θεός, ὁ ὁποῖος γνωρίζεται στήν ἱστορία τῆς κοινότητος τοῦ λαοῦ, ὅπου ὁ ἴδιος ἀναδεικνύει καί ἀναγνωρίζει ἀπεσταλμένους καί προφήτες, πού τόν ὀραματίζονται καί ἀκοῦνε τό λόγο καί τό θέλημά του.

Ἄρκετοί πατέρες, καί κυρίως οἱ δύο Καππαδόκες Μ. Βασίλειος καί Γρηγόριος Νύσσης, ἐρμηνεύουν θεολογικά τό ἐρώτημα τοῦ *ποιός*, ἀκολουθώντας τίς βιβλικές διηγήσεις. Ὁμως προχωροῦν καί παραπέρα, θέλοντας καί μέ ἐπιστημονικές συμπληρώσεις νά ἀναλύσουν καί νά ἐρμηνεύσουν τό *πῶς* ἔγινε ὁ κόσμος. Ἐξοῦ καί οἱ δύο *Ἐξαήμεροι* τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Καί ἄλλοι θεολόγοι

Ἄπεναντίας ὁ Ἕμνος τοῦ Ἐχνατών, πού προέρχεται ἀπό τή θρησκευτική μεταρρύθμιση τοῦ Φαραῶ Ἀμένωφης Δ' μέ τήν ἐπιβολή τῆς ἡλιολατρείας κατά τό 14^ο αἰῶνα, στόν ἥλιο ἀποδίδει τήν ἐπί γῆς ζωή. Καί ὁ *Ψαλμός 103(104)* δέν θεωρεῖ τόν ἥλιο πηγῆ ζωῆς, παρά μονάχα φωστήρα. Γι' αὐτό πάντοτε εἶχα τήν ἀπορία πῶς τόσοι ἐρευνητές ἔδωσαν παράδοξα ἐμφαντική σημασία στή φιλολογική ὁμοιότητα μεταξύ τοῦ Ἕμνου τοῦ Ἐχνατών καί τοῦ *Ψαλμοῦ 103*.

21. Αὐτός φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ σκοπός τοῦ τελικοῦ συντάκτη τῆς *Γένεσης*: νά παρουσιάσει εὐθύς ἐξαρχῆς στό κέντρο τῆς δημιουργίας τή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου. Τά πάντα κάνει ὁ Θεός, καί ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νά ἐξαρτᾶται ἀπ' αὐτόν γιά νά ἔχει ζωή. Ἔτσι, λοιπόν, ὁ συντάκτης, γιά νά πετύχει τό σκοπό του, παίρνει δύο διαφορετικές διηγήσεις περί δημιουργίας, ἀπό τήν ἱερατική καί τή γιαχβική πηγῆ, γιά νά δείξει αὐτή τή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου.

πατέρες ασχολήθηκαν με αυτό τό θέμα είτε παρεμπιπτόντως είτε σέ εϋρύτερα επιστημονικά δεδομένα, ὅπως ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός στή *Δογματική* του²², ἀλλά τῶν δύο Καππαδοκῶν τό ἔργο ἔχει συστηματικό καί ἐξειδικευμένο χαρακτήρα. Ἐκεῖνο πού ἐντυπωσιάζει στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἡ σαφής διάκριση, πού κάνουν καί οἱ δύο τους, ἀνάμεσα στό ποιός ἔκανε τόν κόσμο, καί πῶς ἐγινε αὐτός! Τό πρῶτο εἶναι θέμα καθαρά χαρισματικῆς πείρας καί θεολογίας, ἐνῶ τό δεύτερο ἐπιστήμης καί ἔρευνας! Ὅσο καί νά φαίνεται παράδοξο, αὐτός ὁ διαχωρισμός δέν εἶχε γίνει οὔτε τό 19^ο αἰῶνα στή Δύση, ὅποτε συγκρούστηκαν ἐπιστήμη καί θρησκεία, καί ἀπολογητές ἀνέλαβαν τό ἄχαρο ἔργο τῆς ἐναρμόνισης ἐπιστήμης καί πίστεως. Θά μπορούσα νά πῶ ἀδίστακτα ὅτι ἀκόμη καί σήμερα, σέ Ἄνατολή καί Δύση, ἔξακολουθεῖ τοῦτο τό πρόβλημα, ὡς μή ὠφελε, νά ταλανίζει ἐκκλησιαστικούς καί θεολογικούς κύκλους, ἐνῶ ὁ ἐπίσκοπος Καισαρείας Μ. Βασίλειος, λόγου χάρη, ἤδη τόν τέταρτο αἰῶνα σέ κάποια κυρήγματα του, πού ἀποτέλεσαν τήν *Ἐξαήμερο*, εἶχε λύσει τό ζήτημα. Λέγει, λοιπόν, ὁ Μ. Βασίλειος ὅτι δέν ἐλαττώνεται ὁ θαυμασμός μας γιά τά μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ, ἂν βροῦμε τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἐγιναν ὅλα αὐτά τά θαυμαστά ἔργα τοῦ Θεοῦ· ἂν πάλι δέν τό κατορθώσουμε, μᾶς ἀρκεῖ ἡ ἀπλή πίστη, πού βέβαια, ὅπως καί ἄλλοτε εἰπώθηκε, δέν εἶναι ἀφελής παραδοχή κάποιων ἀπόψεων, ἀλλά καρπός χαρισματικῆς πείρας, ἀσκημένων καί γεγυ-

22. Στό ἔργο του: *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως*, ὅπου ἀναφέρει ἀκόμη καί τά δώδεκα ζῶδια. Ἡ ἐργασία αὐτή τῶν πατέρων δέν εἶχει διόλου ἀπολογητικό χαρακτήρα μέ τή νεότερη σημασία τοῦ ὄρου, ἀλλά καταρχήν γινόταν γιά λόγους ἐρμηνευτικούς καί συνάμα ἀνταποκρινόνταν στά ἐπιστημολογικά δεδομένα τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, κατά τά ὅποια ὅλες οἱ γνώσεις τοῦ ἐπιστητοῦ, αὐτονοήτως καί οἱ θεολογικές, ἔπρεπε νά ἀρχιτεκτονηθοῦν καί νά διαρθρωθοῦν σ' ἓνα ἐνιαῖο σύνολο.

μνασμένων αισθητηρίων –κατά τή βιβλική και πατερική παράδοση ή πίστη είναι τό πιό δυναμικό και άνοιχτό πράγμα, και κάνουμε λόγο για πίστη και όχι για οποιαδήποτε καρικατούρα. Έξάλλου ό ίδιος ό Μ. Βασιλείος, στά σοφά κηρύγματα του κατά τόν Έσπερινό του Πάσχα τό 370, σπεύδει νά διαφωτίσει τό άκροατήριό του μέ μιά άλλη βαρυσήμαντη παρατήρηση· μάς λέγει ότι ή διήγηση τής Γένεσης πολλά παρέλειψε νά πει, επειδή ό Θεός θέλησε νά γυμνάσουμε τό νοϋ μας, όξύνοντάς τον μέ τή δική μας έρευνα. Γι' αυτό μάς είπε λίγα για νά βρούμε μόνοι μας τά υπόλοιπα²³! Σήμερα ακόμη διστάζουν μερικοί νά πουν τέτοια πράγματα! (Και ό λόγος είναι γνωστός· μάς κυνηγάει ό βρυκόλακας τής κατά γράμμα θεοπνευστίας τής Άγίας Γραφής, και ίσως άσυνείδητα κυνηγάει και μερικούς βιβλικούς θεολόγους, πού παραδόξως πιστεύουν ότι μόνο τά βιβλικά κείμενα είναι άυθεντικές πηγές τής αποκάλυψης, και μάλιστα όχι

23. Μ. Βασιλείου, *Είς τήν Έξαήμερον* PG 29,25A: «Οϋ γάρ έλαττοϋται ή επί τοίς μεγίστης έκπληξις, επειδάν ό τρόπος καθ' όν γίνεται τι τών παραδόξων *έξευρεθή*· ει δέ μη άλλα τό γε άπλούν τής πίστεως ισχυρότερον έστω τών λογικών αποδείξεων». PG 29,33B: «Πολλά άπεισιώπησεν, ύδωρ, άέρα, πϋρ, τά εκ τούτων άναγεννώμενα πάθη· ά πάντα μέν ως συμπληρωματικά του κόσμου συνυπέστη τῷ παντί δηλονότι· παρέλιπε δέ ή ιστορία τόν *ήμέτερον νοϋν γυμνάζουσα* προς έντρίχειαν, έξ όλίγων άφορητήν παρεχομένη *έπιλογίζεσθαι* τά λειπόμενα». Κατά άκρωσ παράδοξο τρόπο ό C. Mango και ό G. Podskalsky, παρουσιάζοντας τίς παραπάνω περικοπές, παραλείπουν όλα τά άλλα, και έμμένουν μόνο στή φράση: *τό γε άπλούν τής πίστεως, ισχυρότερον έστω τών λογικών αποδείξεων*. Και έτσι βγάζουν τό βαρύγδουπο συμπέρασμα: Ό Μ. Βασιλείος μάς λέει νά μή μάς ενδιαφέρουν όλα τά άλλα, αλλά μόνο νά πιστεύουμε! Οί περί ών ό λόγος έρευνητές έχουν τό προνόμιο, τά όνόματά τους νά γράφονται μέ λατινικούς χαρακτήρες, όποτε, για πολλούς ήμετέρους, έχουν τή σφραγίδα τής σοφίας και τής άυθεντίας. (Βλ. λεπτομέρειες στό έργο του Νίκου Ά. Ματσούκα, *Έπιστήμη, φιλοσοφία και θεολογία στήν Έξαήμερο του Μ. Βασιλείου*, Θεσσαλονίκη 21990).

αυτούσια αλλά κομμένα και ραμμένα μέσω της ιστοριοφιλολογικής έρευνας! Φυσικά, δέν υπάρχει πιό στατική αντίληψη και νοοτροπία απ' αυτό τό γεγονός, άφοϋ ή ιστορία τής σωτηρίας ποτέ δέν έκλεισε σέ μερικά θεόπνευστα κείμενα, αλλά είναι μιά συνεχής πορεία μέσω πάντοτε τών φωτοδοτικῶν θεοφανειῶν²⁴). Ὡστόσο οί Καππαδόκες, και ρητῶς ή σιωπηρῶς ὀλάκερη ή ἐκκλησιαστική παράδοση, χάρη στή διπλή θεολογική μεθοδολογία τών πατέρων, πολύ άνετα γνώριζαν ὅτι ή ἀποκάλυψη είναι αϊμάτινη πορεία στήν κοινότητα τών λαῶν, ὅπου ή γνώση, χαρισματική και ἐπιστημονική, είναι μιά συνεχής κατάκτηση, μέ άσκηση και τρόπο ζωής.

Ἐντυπωσιακότερος και άκρως χαρισματικός είναι ὁ Γρηγόριος Νύσσης. Ἀκολουθώντας και συμπληρώνοντας τό ἐξελικτικό σχήμα τής δημιουργίας, πού παρουσιάζει στήν Ἑξαήμερό του ὁ Μ. Βασίλειος, ἐφαρμόζει κατά ἄριστο τρόπο τίς χαρισματικές του βιβλικές και περαιτέρω θεολογικές γνώσεις· ἄκτιστος και ἄτρεπτος, ἀπόλυτος και μόνος ζωοδότης είναι ὁ τριαδικός Θεός. Ὀλάκερη ή κτίση, συμπεριλαμβανομένου και τοῦ ἀνθρώπου αὐτονοήτως, είναι σχετική και ἐξελισσόμενη. Ἡ ἐξέλιξη ἄρχισε ἀμέσως μετά τή συλλήβδην και ἐν ἀκάρει δημιουργία τών καταβολῶν ὀλάκερου τοῦ σύμπαντος κόσμου και τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι ἀκαριαίως δημιουργήθηκαν πρῶτα τό καθόλου σύμπαν και ὁ καθόλου ἄνθρωπος, και ἔπειτα ἄρχισε ή ἐμφάνιση οὐρανοῦ, αἰθέρα, ἀστεριῶν, φωτιᾶς, ἀέρα, θάλασσας, γῆς, ζῶων, φυτῶν, ἀνθρώπου ! Στίς πρῶτες καταβολές, λοιπόν, ὑπῆρχαν ὄλος ὁ κόσμος και ὄλη ή ἀνθρωπότητα²⁵! Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, ἐπομένως, ὁ κατά πάντα χαρισματικός θεολόγος, μέ τό πα-

24. Βλ. Θεοφάνειες τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

25. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τής Ἑξαήμερου* PG 44,72AB: «Ἡ οὖν ἀθρόα τών ὄντων παρά τής ἀφράστου δυνάμεως τοῦ Θεοῦ καταβολή

ἀρχή παρὰ τοῦ Μωυσέως, ἦτον κεφάλαιον κατωνομάσθη, ἐν ἧ τὸ πᾶν συστήναι λέγεται... Οὐκοῦν τοῦτο νοεῖν ἡ ἀρχὴ τῆς κοσμογονίας ὑποτίθεται ὅτι πάντων τῶν ὄντων τὰς ἀφορμὰς καὶ τὰς αἰτίας καὶ τὰς δυνάμεις συλλήβδην ὁ Θεὸς ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο καὶ ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ θελήματος ὀρμῇ, ἡ ἐκάστου τῶν ὄντων οὐσία συνέδραμεν, οὐρανός, αἰθήρ, ἀστέρες, πῦρ, ἀήρ, θάλασσα, γῆ, ζῶα, φυτά...». PG 44,77D: «Τὰ πάντα ἦν ἐν πρώτῃ τοῦ Θεοῦ περὶ τὴν κτίσιν ὀρμῇ, οἶονεὶ σπερματικῆς τινος δυνάμειος πρὸς τὴν τοῦ παντός γένεσιν καταβληθείσης, ἐνεργεία δὲ τὰ καθ' ἕκαστον οὐπω ἦν». *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,185BCD: «Εἰπὼν ὁ λόγος ὅτι ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἀνθρώπον τῷ ἀορίστῳ τῆς σημασίας ἅπαν ἐνδείκνυται τὸ ἀνθρώπινον. Οὐ γὰρ συνωνομάσθη τῷ κτισματι νῦν ὁ Ἀδὰμ καθὼς ἐν τοῖς ἐφεξῆς ἡ ἱστορία φησὶν· ἀλλ' ὄνομα τῷ κτισθέντι ἀνθρώπῳ οὐχ ὁ τίς, ἀλλ' ὁ καθόλου ἐστίν. Οὐκοῦν τῇ καθολικῇ τῆς φύσεως κλήσει τοιοῦτόν τι ὑπονοεῖν ἐναγόμεθα, ὅτι τῇ θεῖα προγνώσει τε καὶ δυνάμει *πᾶσα ἡ ἀνθρωπότης* ἐν τῇ πρώτῃ κατασκευῇ περιεἴληπται». Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, λοιπόν, προσάγει ἕνα ἐντυπωσιακὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα· ὁ μέγας κόσμος καὶ ὁ μικρὸς κόσμος σπερματικὰ βρίσκονται στίς πρῶτες καταβολές *ὡς καθόλου σύμπαν καὶ ὡς καθόλου ἀνθρώπος*. Πρόκειται γιὰ μιὰ ἐξέλιξη αἰσθητοῦ καὶ νοητοῦ κόσμου. Πουθενά στὰ κείμενα δὲν γίνεται λόγος γιὰ δύο δημιουργίες, μιᾶς τοῦ ιδεώδους ἀνθρώπου καὶ μιᾶς τοῦ ἱστορικοῦ Ἀδὰμ. Ἡ *πρώτη κατασκευὴ* σημαίνει τίς πρῶτες καταβολές· οἱ παραπέρα ἐμφανίσεις τόσο στὸν κοσμικὸ χῶρο, ὅσο καὶ στὴν ἱστορία, ἀφοροῦν τὴν ἐξέλιξη τῶν σπερματικῶν καταβολῶν καὶ ὄχι πτώση ἀπὸ ἰδεατὸ κόσμον στὸν αἰσθητό, ὅπως παρερμηνευτικά δέχονται ὁ Hans Urs von Balthasar, ὁ Jean Daniélou, ὁ W. Völkner, ὁ Ἡλίας Μουτσούλας, ὁ Π. Χρήστου καὶ ὁ Χ. Μπούκης. Οἱ δικοὶ μας ἀκολουθοῦν κατὰ πόδας τοὺς ξένους, μὲ ἐξαίρεση τὸν Π. Χρήστου, ὁ ὁποῖος ἀφετηριακά πολὺ σωστά τοποθετεῖται στὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης. Ἡ παρερμηνεία αὐτῆ προέρχεται α) ἀπὸ τὴ γενικὴ προκατάληψη ὅτι οἱ πατέρες πλατωνίζουν, καὶ β) ἀπὸ τὸ ὅτι δὲν συνέδεσαν οἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐρευνητές τὰ δύο ἔργα μεταξὺ τους, ὅπως ρητῶς ὁ Νύσσης τὰ συνδέει: τὸ *Περὶ τῆς Ἑξαήμερου* καὶ τὸ *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου*. Σ' αὐτὸ τὸ συνδυασμὸ καταφαίνεται πλήρως ἡ μιὰ δημιουργία τῶν πάντων, *μακρόκοσμος καὶ μικρόκοσμος*, ὅπως τοὺς ὀνομάζει ὁ ἴδιος ὁ Νύσσης, καὶ τὸ ἐξελικτικὸ σχῆμα τοῦ σύμπαντος κό-

Ματσούκα, «Οί δύο δημιουργίες στό ἔργο τοῦ Γρηγορίου Νύσσης», στήν *Κληρονομία* 21, 1989). Πρβλ. καί τή ρήση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης: «Οὐ γάρ δόγμα τόν λόγον ποιούμεθα, ὥστε ἀφορμῆν δοῦναι τοῖς διαβάλλουσιν· ἀλλ' ὁμολογοῦμεν ἐγγυμνάζειν μόνον ἑαυτῶν τήν διάνοιαν». (*Περὶ τῆς Ἑξαήμερου*, PG 44,68C). Πρόκειται γιά τήν ἀποψη τοῦ Μ. Βασιλείου: Ὁ Θεός μᾶς ἔδωσε λίγα γιά νά γυμνάσουμε τό νοῦ μας, βρίσκοντας τά ὑπόλοιπα.

Ἐδῶ νά σημειώσω μέ ἔμφαση ὅτι ἡ ἀδυναμία νά κατανοηθεῖ τοῦτο τό ἐξελικτικό σχῆμα –κατά τό ὅποιο μιά δημιουργία ὑπάρχει κι ὅλα τά ἄλλα εἶναι ἀποτελέσματα τῆς περαιτέρω κίνησης καί μεταβολῆς– παρασύρει τούς ἐρευνητές, μέ τή βοήθεια, φυσικά, καί τῶν προκαταλήψεων, νά ἐντοπίζουν καί δεύτερη ἢ καί τρίτη δημιουργία τοῦ Θεοῦ. Εἶναι φανερό ὅτι στίς προθέσεις τῶν πατέρων δέν ὑπάρχουν τέτοιες συλλήψεις. Οἱ παρερμηνεῖες αὐτές γίνονται καί σέ ἄλλους συγγραφεῖς, ὅπως εἶναι, λόγου χάρι, ὁ Εὐάγγελος Ποντικός. Δέν πρόσεξαν ὁμως ὅτι καί ὁ ἐν λόγῳ συγγραφέας κάνει λόγο γιά γένεση καί μεταβολή ἢ κίνηση (βλ. ἐνδεικτικά *Σχόλια εἰς τοὺς Ψαλμοὺς* PG 12,130B: «Ἡ μὲν γένεσις τὴν τῶν λογικῶν οὐσίωσιν δηλοῖ· ἡ δὲ κτίσις τὴν ἀπὸ τοῦ κρείττονος ἐπὶ τὸ χεῖρον μεταβολήν». *Γνωστικὰ κεφάλαια*, στό W. Frankenberg, Evagrius Ponticus, VI, 85, σελ. 417: «...ἀρχῆ κτίσεως ταῦτα μεθ' ἡμῶν οὐκ ἔκτισται, ἀλλὰ μετὰ τὴν κτίσιν εἰς τὴν ψυχὴν παρεισήληθεν». Πρβλ. καί II, 5, σελ. 133: «Σῶμα πνευματικόν, τῶν λογικῶν φύσεων ἐστίν ἢ πάντων τῶν ὄντων θεωρία, ζῶη δὲ αὐτῶν ἀληθινή ἢ ἐκ τῆς ἀγίας μονάδος γινώσις»). Μὲ ἄλλα λόγια, ὅταν γίνεται ἀρχικά λόγος γιά νόες ἢ πνεύματα, ἐννοεῖται ἡ συνολικὴ δομὴ τῆς δημιουργίας, αἰσθητὴ καί νοητὴ, ἀλλὰ στήν ἀνεξέλικτη καί μὴ πεπτωκυῖα κατάσταση. Οἱ ἐκάστοτε ἐκπτώσεις δημιουργοῦν τὴν ἐμφάνιση τῶν φθαρτῶν (καί ὄχι πνευματικῶν) σωμάτων μέ τίς συμπαρομαρτοῦσες ἐπιπτώσεις. Ἔτσι ἡ ἀνακαίνιση σημαίνει ἀποκατάσταση τῆς φύσης καί πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ προορισμοῦ τῆς ἐξέλιξης. Τολμῶ νά πῶ ὅτι καί ὁ Ὁριγένης, ὅταν κάνει λόγο γιά τά λογικά ὄντα καί τὴν προϋπαρξη καί τὴν πτώση τῶν ψυχῶν, δέν θέλει νά μᾶς πεῖ ὅτι ὁ Θεός μέ δεύτερη δημιουργία κάνει γιά τιμωρία τά σώματα, ἀλλὰ ὅτι οἱ ψυχές στήν πεπτωκυῖα κατάσταση ντύνονται πλέον μέ σώματα φθαρτά, ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ἀστοχῆς κίνησός τους. Ἐξελικτικὸ σχῆμα μικρότερης ἐμβέλειας ἔχει στήν *Ἑξαήμερό του* ὁ Μ. Βασίλειος. Ἄλλωστε ὁ Γρηγόριος Νύσσης ἔγραψε συμπληρωματικά τὴ δική του *Ἑξαήμερο*, θέλοντας

ραπάνω σχῆμα τόνισε στο ἔπακρο τῆ διάκριση μεταξύ τοῦ ποιός καί τοῦ πῶς τῆς δημιουργίας. Πηγὴ κάθε ὄντος, κάθε κίνησης καί ζωῆς εἶναι ὁ ἀδαπάνητος καί ἀναλλοίωτος, ἀνεξέλικτος ὡς κατὰ πάντα τέλειος, τριαδικός Θεός· ὀλάκερη ἡ δημιουργία, ὡς κτιστή, ὑπόκειται –μέ τῆ μετοχῆ της στήν πηγὴ κάθε ὄντος, κίνησης καί ζωῆς– στήν ἐξελικτικὴ τελείωση, ἡ ὁποία στά βάθη τῆς θείας ἀπειρότητας ποτέ δέν μπορεῖ νά ἔχει πέρας²⁶.

Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ θεόπνευστη ἀλήθεια ἀναφέρεται ἀποκλειστικά στο ποιός τῆς δημιουργίας, καί στήν ἀδαπάνητη καί ἄπειρη θεία κίνηση μέσω τῆς κτίσης καί τῆς

νά συμπεριλάβει σ' αὐτὴ καί τὴν κατασκευή τοῦ ἀνθρώπου. (Βλ. Μεγάλου Βασιλείου *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29, 149C: «Ἐκάστου γένους τὰς ἀπαρχὰς νῦν, οἶονεὶ σπέρματά τινα τῆς φύσεως προβληθῆναι κελεύει· τὸ δὲ πλῆθος αὐτῶ ἐν τῇ μετὰ ταῦτα διαδοχῇ ταμιεύεται, ὅταν αὐξάνεσθαι καί πληθύνεσθαι δέη». PG 29,189CD-192A: «Τοῦτο ἐναπέμεινε τῇ γῆ πρόσταγμα καί οὐ παύεται ἐξυπηρετουμένη τῶ κτίσαντι. Τὰ μὲν γὰρ ἐκ τῆς διαδοχῆς τῶν προὔπαρχόντων παράγεται· τὰ δὲ ἔτι καί νῦν ἐξ αὐτῆς τῆς γῆς ζωογονούμενα δείκνυται... τὰς δὲ ἐγγέλεις οὐδὲ ἄλλως ὀρωμεν ἢ ἐκ τῆς ἰλύος συνισταμένας· ὧν οὔτε ὦν οὔτε τις ἄλλος τρόπος τὴν διαδοχὴν συνίστησιν, ἀλλ' ἐκ τῆς γῆς ἔστιν αὐτοῖς ἡ γένεσις». Σ' αὐτὸ τό σημείο ὁ Μ. Βασίλειος ἔχει τῶντι μιά πρωτοποριακὴ ἄποψη. Θὰ λέγαμε, μέ δική μας ἐπιστημονικὴ ὀρολογία, ὅτι δέν κάνει ριζικὴ διάκριση ἀνόργανης καί ὀργανικῆς ὕλης, ἀφοῦ, θέλοντας νά ἐξηγήσει μιά ἐσφαλμένη γνώμη τῶν ἀνθρώπων ἐκείνης τῆς ἐποχῆς ὅτι τὰ χέλια καί ἄλλοι μικροοργανισμοὶ παράγονται ἀπὸ τῆ λάσπη αὐτομάτως(!), μᾶς λέει ὅτι δύο τρόποι πολλαπλασιασμοῦ ὑπάρχουν: α) τὰ μὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ δέ, καί β) ἡ ἴδια ἡ γῆ εἶναι προικισμένη μέ ζωογονητικὰς ἰδιότητες.

26. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44,885D: «...καί τὸν τινὰ πάντοτε κτίζεται, διὰ τῆς ἐν τοῖς ἀγαθοῖς ἐπαυξήσεως πρὸς τὸ μείζον ἀλλοιούμενη, ὡς μὴδὲ ταύτη τι πέρας ἐνθεωρεῖσθαι, μὴδὲ ὀρω τινὶ τὴν πρὸς τὸ κρεῖττον αὐξήσιν αὐτῆς περιγράφεσθαι». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91,677A: «Θεὸς γὰρ ἡ ἀλήθεια περὶ ὄν ἀκαταλήκτως καί ἀλήστως κινούμενος ὁ νοῦς λῆγειν οὐκ ἔχει ποτέ τῆς κινήσεως, μὴ εὐρίσκων πέρας ἐνθα μὴ ἔστι διάστημα».

ιστορίας. Τό πῶς τῆς δημιουργίας εἶτε μέ μῦθο εἶτε μέ ἐπισημονικές παραστάσεις ἐντάσσεται στήν ἀνθρώπινη ἐπινοητικότητα. Πάντως τόσο οἱ εἰκονικές παραστάσεις τῶν βιβλικῶν κειμένων, ὅσο καί οἱ ἐκλεπτυσμένοι φιλοσοφικοί ὄροι τῆς θεολογίας παρέχουν τήν αὐτή εἰκόνα καί τό αὐτό ντύμα σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό ποιός καί τήν ἀδαπάνητη καί ἀπειρηθεία κίνηση. Χριστιανικά καί ἄρα οἰκουμενικά σ' αὐτό τό γεγονός θεμελιώνεται ἡ ἔννοια τοῦ θαύματος. Τό χριστιανικό θαῦμα, δηλαδή, ἐντάσσεται καί ἐρμηνεύεται μονάχα α) στό περιορῆον κλίμα τῆς ἀδαπάνητης καί δημιουργικῆς θείας ἐνέργειας, β) στά γενικά ἱστορικά πλαίσια τῆς παρουσίας τοῦ Θεοῦ μέσω τῆς μεταμορφωτικῆς του δόξας καί γ) στόν ἐσχατολογικό καί τελικό σκοπό τῆς τελείωσης τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἀτομικό, ἐγκεντρικό καί ἀποσπασματικό θαῦμα, πού δέν ἐντάσσεται σ' αὐτά τά συλλογικά καί κοινωνικά πλαίσια τῆς θείας δόξας δέν μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ χριστιανικό καί ἄρα οἰκουμενικό. Ἐτσι ὁ Χριστιανός τό κάθε εἶναι, τή δική του ὑπαρξη, τό φῶς καί τή σωτηρία του θεωρεῖ θαῦμα, καί ἔτσι καταλαβαίνει καί τήν ὅποια θεωρούμενη ἔκτακτη ἐπέμβαση τῆς θείας δόξας γιά νά γίνει ἕνα θαῦμα. Καί τοῦτο ὁμως τό θαῦμα πρέπει νά ἐντάσσεται στά παραπάνω οἰκουμενικά πλαίσια. Ἀλλιῶτικα θά εἶναι ἕνα παράξενο καί μαγικό γεγονός. Ἐξάλλου τό θαῦμα; ἀφοῦ ἐντάσσεται ἀπολύτως στή μεταμορφωτική θεία δόξα καί στή συνολική καί ἐσχατολογική ἀλλαγή τοῦ κόσμου, κατά κανένα τρόπο δέν συγκρούεται μέ τούς φυσικούς νόμους. Οἱ βιβλικοί συγγραφεῖς διόλου δέν σκοτίζουν νά δικαιολογήσουν ἕνα θαῦμα, διηγοῦνται τά θαύματα σάν νά ἔναι συνηθισμένα ἱστορικά γεγονότα, ὅσο καταπληκτικά κι ἄν τά λένε! Στά χέρια τοῦ Θεοῦ οὐσιώνονται οἱ νόμοι καί τά θαύματα· θά ἔλεγε κανεῖς ὅτι τά θαύματα εἶναι προέκταση τῶν νόμων ἢ τό συνεχές κτίσιμο τῆς κοσμικῆς πορείας.

Ἄρνηση αὐτοῦ τοῦ θαύματος σημαίνει τὴν ἀποδοχὴ ἑνὸς κλειστοῦ καὶ στατικοῦ κόσμου. Γι' αὐτὸ ἡ πατερικὴ θεολογία, κινούμενη σ' αὐτὸ τὸ περιρρέον βιβλικὸ κλίμα, θέλει νά πει ὅτι ἡ ἄκτιστη δημιουργικὴ ἐνέργεια δέν συγκρούεται μέ τὴν κτιστὴ νομοτέλεια τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς. Τὸ ἄκτιστο, δηλαδή, δέν μπορεῖ νά συγκρουστεῖ μέ τὸ κτιστό, ἀλλὰ φτιάχνει καὶ κτίζει συνεχῶς νομοτελειακά δεδομένα.

Ἡ ἐξελικτικὴ πορεία τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ νομοτελειακὴ καὶ φυσικὴ ἐξήγηση, σέ σχηματικὰ πλαίσια, καὶ σύμφωνα μέ τὸ πρῶτο κεφάλαιο τῆς Γένεσης, προερχόμενο ἀπὸ τὴν ἱερατικὴ πηγὴ, ἔχει μιὰ περιγραφικὴ «ἐπιστημονικότητα» καὶ λιτότητα, ἀλλὰ πρωτοστατεῖ τὸ γενικὸ μυθικὸ ντύμα. Πρόκειται ἄλλωστε γιὰ τὸ πῶς τῆς δημιουργίας. Σέ ἕξι φάσεις πραγματώνεται ἡ διαμόρφωση τοῦ σύμπαντος: 1) γένεση τοῦ φωτός, 2) σχηματισμὸς τῆς ἀτμόσφαιρας, 3) διαμόρφωση τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θάλασσας καὶ ἐμφάνιση τοῦ φυτικοῦ βασιλείου, 4) δημιουργία τοῦ ἡλίου, τῆς σελήνης καὶ τῶν ἀστεριῶν, 5) δημιουργία τῶν θαλάσσιων ὀργανισμῶν καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ, καὶ 6) δημιουργία τῶν τετραπόδων καὶ τελικὰ τοῦ ἀνθρώπου κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ. Οἱ ἕξι αὐτὲς φάσεις ὀνομάζονται ἡμέρες. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία πρόκειται γιὰ σύμβολα. Ἄλλωστε οἱ φάσεις αὐτὲς δέν ἐξαντλοῦνται στὸν ἀριθμὸ ἕξι, ἀλλὰ στὸ ὀκτώ. Ἡ ἕβδομη ἡμέρα εἶναι τὸ διάστημα ἀπὸ τὴν πραγμάτωση τῆς δημιουργίας ὡς τὴ συντέλεια τοῦ κόσμου, καὶ ἡ ὄγδοη ἡμέρα εἶναι ἡ ζωὴ τῆς θείας βασιλείας, *ἡμέρα Κυρίου, ἀνέσπερη, ἀδιάδοχη καὶ ἀτελεύτητη*. Ἐπομένως αὐτὰ τὰ σύμβολα δέν σημαίνουν μῆτε ἐλάχιστο χρόνο μῆτε ἑκατομμύρια χρόνια· εἶναι ἀπλῶς συμβολικὲς παραστάσεις τῶν ὀκτώ φάσεων²⁷. Ἐκεῖνο πού ἐντυπωσιάζει ἐπίσης στὴ διήγηση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γένε-

27. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,52A: «Ἡμέρα γὰρ

σης είναι ὁ ἔντονος καί ἐπίμονος τονισμός τοῦ «ἀντιμανιχαϊστικοῦ πνεύματος». Ὁ Θεός σέ κάθε τέλος μιᾶς ἡμέρας βλέπει τά πάντα καλά. Μήτε κτίσματα μήτε θεότητες μήτε λοιπές δυνάμεις ὑπάρχουν στό σύμπαν παρά μονάχα ἡ φωτεινή καί ἐνεργός παρουσία τοῦ Θεοῦ. Τό μυθικό ντύμα σ' αὐτό τό φῶς τῆς θείας δόξας, καί αὐτή ἡ ἀτμόσφαιρα προσιδιάζει σ' ὄλα τά βιβλικά κείμενα. Ἐπιπλέον στή διήγηση τῆς *Γένεσης* ὁ ἥλιος τοποθετεῖται τήν τέταρτη ἡμέρα, καί εἶναι ἀπλῶς μιᾶ λάμπα, ἀφοῦ ὁ Θεός δίνει κίνηση, πνοή καί ζωή στήν κτίση. Στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι σαφής ἡ πολεμική κατά τῆς ἡλιολατρείας²⁸.

Κυρίου, φησί, μεγάλη καί ἐπιφανής· καί πάλιν· ἵνα τί ὑμῖν ζητεῖν τήν ἡμέραν τοῦ Κυρίου... Ἐπεὶ ἀνέσπερον καί ἀδιάδοχον καί ἀτελεύτητον τήν ἡμέραν ἐκείνην οἶδεν ὁ λόγος, ἦν καί ὀγδόην ὁ ψαλμωδός προσηγόρευσεν, διὰ τό ἔξω κείσθαι τοῦ ἑβδομαδικοῦ τούτου χρόνου». Στήν προκειμένη περίπτωση σαφής εἶναι ἡ ἔννοια τοῦ συμβόλου τῆς ἡμέρας.

28. Βλ. παραπομπή 20 τοῦ παρόντος κεφαλαίου. Ἦδη ὁ Μ. Βασίλειος εἶχε ἐπισημάνει γιά ποιό λόγο ἡ ἥλιος δημιουργεῖται ἡ τέταρτη ἡμέρα· ἀναφέρεται τήν τετάρτη ἡμέρα ἀπό τό συντάκτη τοῦ κειμένου. Μᾶς λέγει, λοιπόν, ὁ Μ. Βασίλειος ὅτι ἔπρεπε νά προστατευθοῦν οἱ πιστοί καί νά μὴν ἀκολουθήσουν τήν ἡλιολατρεία, νομίζοντας πῶς ὁ ἀρχηγός τῆς ζωῆς εἶναι ὁ ἥλιος ὡς δημιουργήμα τῆς πρώτης ἡμέρας καί ὡς ζωοδότης. (Βλ. *Εἰς τὴν Ἐξαήμερον* PG 29,96AB: «Καθ' ἑαυτὴν ἡ γῆ προφερέτω τὴν βλάστησιν, οὐδεμιᾶς συνεργείας ἐτέρωθεν δεομένη. Ἐπειδὴ τινες οἴονται τὸν ἥλιον αἴτιον εἶναι τῶν ἀπὸ τῆς γῆς φυομένων, τῇ ὀλκῇ τοῦ θερμοῦ πρὸς τὴν ἐπιφάνειαν τὴν ἐκ βάθους δύναμιν ἐπισπώμενον, ἵνα καί τοῦ προσκυνεῖν τὸν ἥλιον, ὡς αὐτὸν τὴν αἰτίαν τῆς ζωῆς παρεχόμενον, οἱ πεπλανημένοι παύσωνται». Προκειμένου νά καταπολεμήσει καί ὁ Μ. Βασίλειος τὴν ἡλιολατρεία, ἢ καλύτερα νά ἐρμηνεύσει σωστά τό κείμενο τῆς *Γένεσης*, παρατηρεῖ ὅτι δέν ἔπρεπε νά γίνει σύγχυση ἀνάμεσα στό Θεό καί τόν ἥλιο. Προξενεῖ ἐντύπωση τό γεγονός ὅτι, ὅσο ἔξω, ὅσοι ἀσχολήθηκαν μέ τὴ σχέση τοῦ Ἵμνου τοῦ Ἐχνατῶν—ὅπου ὁ ἥλιος εἶναι ὁ ζωοδότης— πρὸς τὴν Π. Διαθήκη καί συγκεκριμένα πρὸς τὸν *Ψαλμὸ 103(104)*, γιά νά ἀποδείξουν τὴν ἐξάρτηση τῆς θρησκείας τῶν Ἑβραίων ἀπὸ τὴ μεταρρύθμιση τοῦ Ἀμένωφ Δ', ἐνῶ μύρια ὄσα λένε μικρά καί μεγάλα, δέν παρατηροῦν ὅτι ὁ ἥλιος τῆς Π. Διαθήκης εἶναι

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὅλη αὐτή ἡ διδασκαλία καί θεολογία γιά τό ποιός καί τό πῶς τῆς δημιουργίας, πέρα ἀπό τίς ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές ἐρμηνεῖες, κυρίως ἀπό τήν πλευρά τῆς θεολογίας, παραμένει τόσο στά βιβλικά ὅσο καί στά πατερικά μνημεῖα περιβεβλημένη μέ τό ντύμα τῆς μυθικῆς ὁμορφιάς. Ἔτσι οἱ κάθε λογῆς ἀπομυθευτές, πέρα ἀπό τά ἐπιστημονικά ὀλισθήματά τους, μοιάζουν νά ἔναι αἰσθητικά καί καλλιτεχνικά ἀνέραστοι.

4. Χρόνος καί αἰωνιότητα

Πουθενά σέ βιβλικά καί πατερικά κείμενα δέν μπορεῖ κανεὶς νά ἐντοπίσει ἀφηρημένη ἔννοια τοῦ χρόνου. Ἄλλωστε οἱ εἰκονικές παραστάσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς στό σύνολό της, οἱ ὁποῖες φέρνουν πολύ κοντά τή θεία δόξα καί τίς θεῖες ἐνέργειες στά αἰσθητά πράγματα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας, δημιουργοῦν τήν αἴσθηση μιᾶς μόνιμης εἰσβολῆς ἢ ἐπικοινωνίας τῆς αἰωνιότητος μέσα στόν κόσμον. Σέ τοῦτο τό κλίμα, ὅπου θεῖα θελήματα καί θεῖες ἐνέργειες συμπλέκονται μέ τά δρώμενα τῆς ἱστορίας, δέν ἐντοπίζονται ἀφηρημένες κινήσεις, μήτε διαστήματα ἀπομακρυσμένα ἀπό τό χῶρον καί τή ροή τῶν πραγμάτων. Ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ πατερική θεολογία, ὡς διαρκῆς ὑπομνηματισμός τῶν βιβλικῶν γεγονότων, ὅσο καί νά κινεῖται στίς ἀφηρημένες φιλοσοφικές ἔννοιες, τελικά εἶναι προσγειωμένη στό χῶρον καί τήν κονίστρα τῶν βιβλικῶν δρωμένων. Τά ἔργα τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Ἰσαάκ καί τοῦ Ἰακώβ, ἡ Ἐρυθρά Θάλασσα, τό ὄρον Σι-

μιά λάμπα! Οἱ ἐν λόγῳ ἐρευνητές μου θυμίζουσαν ἐκεῖνον τό ναύαρχο ἐπὶ Ὀθωνος, πού εἶχε κατηγορηθεῖ ὅτι ἀμέλησε νά ρίξει τοὺς κατά τό πρωτόκολλον προβλεπόμενους κανονιοβολισμούς σέ μιᾶ ἀφιξη ὑψηλοῦ ἐπισήμου, καί ἀπολογούμενος ἀνέφερε δέκα ἐξεζητημένους λόγους, χωρὶς νά πεῖ τόν ἕνα καί μοναδικό ὅτι δέν εἶχε μαροῦτι!

νά, ἡ ἔρημος, οἱ βασιλεῖς, οἱ προφῆτες, ἡ περιπέτεια τῆς γέννησης τοῦ Χριστοῦ, ἡ σταύρωση, ἡ ἀνάσταση, ἡ Πεντηκοστή, καί σ' ὅλα ἡ ἐνδημία τοῦ ἄσαρκου καί τοῦ ἔνσαρκου Λόγου κτλ. κτλ., συνθέτουν τόν κόσμον τῆς πατερικῆς θεολογίας. Μέ ἄλλα λόγια, ὑπάρχει μιά ἀξιοθαύμαστη σύνθεση πραγμάτων τῆς κτίσης, γεγονότων τῆς ἱστορίας καί φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν. Ἡ θεολογία αὐτή, ὅταν τήν ἐξετάζει κανεῖς σέ βάθος, στό σύνολο καί προσεχτικά, ἐνθυμίζει τά ἄκρως πρωτότυπα καί δημιουργικά ἔργα τῆς τέχνης τοῦ καιροῦ ἐκείνου: ποίηση, μουσική, ζωγραφική, ἀρχιτεκτονική κτλ. Ὑπό τό ἀνωτέρω πρίσμα, μπορεῖ κανεῖς νά κατανοήσει σωστά καί ὀλοκληρωμένα τή σχέση χρόνου, κόσμου καί αἰωνιότητος.

Ἀσχολούμενος μέ τήν Ἑξαήμερον ὁ Μ. Βασίλειος, διατυπώνει λιτά καί χαρακτηριστικά τή σχέση κόσμου καί χρόνου, μιά σχέση πού καταφαίνεται τόσο στά βιβλικά συμβάντα, ὅσο καί στήν περαιτέρω ἐκκλησιαστική ζωή. Ὁ χρόνος συμφύεται μέ τόν κόσμον καί μέ τά ὑπάρχοντα σ' αὐτόν, ὅπως ζῶα καί φυτά. Μέ ἄλλα λόγια, γεννιέται καί πορεύεται μαζί μέ ὅλα τά πράγματα καί τά γεγονότα τοῦ κόσμου. Ἡ ροή τῶν ἴδιων αὐτῶν πραγμάτων καί γεγονότων εἶναι ὁ χρόνος, καί μάλιστα σέ μιά ἀσύλληπτη ροή τοῦ παρελθόντος, τοῦ μέλλοντος καί τοῦ παρόντος. Τίποτα ἀπ' αὐτά δέν μπορεῖ νά πιάσει κανεῖς σταθερά, μιά καί εἶναι ἡ ἴδια ἡ φύση τῶν συμβάντων καί συμβαινόντων, ἡ ἴδια ἡ κτίση στό σύνολό της, πού ρέει καί φεύγει· εἶναι διάστημα πού συμπαρεκτείνεται μέ τά συστατικά τοῦ κόσμου²⁹. Σ' αὐτά τά βή-

29. Μεγάλου Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἑξαήμερον* PG 29,13B: «Συμφυῆς ἄρα τῷ κόσμῳ καί τοῖς ἐν αὐτῷ ζῴοις τε καί φυτοῖς ἡ τοῦ χρόνου διέξοδος ὑπέστη, ἐπειγομένη αἰεὶ καί παραρρέουσα καί μηδαμοῦ παυομένη τοῦ δρόμου. Ἡ οὐχὶ τοιοῦτος ὁ χρόνος, οὗ τὸ μὲν παρελθὸν ἠφανίσθη, τὸ δὲ μέλλον οὐπω πάρεστι, τὸ δὲ παρὸν πρὶν γνωσθῆναι διαδιδράσκει τὴν

ματα καί τά ἴχνη κινούμενος ὁ ἀπαράμιλλης σοφίας στοχαστής θεολόγος Μάξιμος Ὁμολογητής μᾶς δίνει μιά ἐξαίσια περιγραφή τῆς πορείας τοῦ κόσμου ὡς μιᾶς ὁλότητας, πάντοτε ὑπό τό βάρος τῆς διάσπασης καί τοῦ κατακερματισμοῦ –μιᾶς πορείας πάντων τῶν χρόνων καί τῶν αἰώνων καί τῶν περιεχομένων τους πρός τήν ἀδιάστατη ἐνότητα τοῦ ἄκτιστου δημιουργοῦ. Σ' αὐτή τήν ἐνότητα περατώνεται τό δράμα τῶν διασπάσεων, ὅποτε ὁ κόσμος, σύμφυτος μέ χρόνο καί μέ τά λογικά ὄντα, γίνεται περιοχὴ τῆς ἄκτισης πραγματικότητας. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες εἰσβάλλουν στό διάστημα τοῦ χρόνου, πού εἶναι συνάμα καί κόσμος, καί μετά τήν πορεία ὁ ἴδιος ὁ χρόνος εἰσβάλλει στά ἄπειρα βάθη τῆς ἄκτιστης θεότητας. Κόσμος καί χρόνος, δηλαδή ἡ ἐνιαία κτιστή πραγματικότητα, σώζεται καί θεώνεται. Δέν πρόκειται γιά ὑπέρβαση τοῦ χρόνου –μιά φιλοσοφική καί ἀσαφῆς ἔκφραση–, ἀλλά γιά εἴσοδο καί σωτηρία τοῦ χρόνου στή δόξα τῆς θείας βασιλείας. Ἡ ἱστορική καί χρονική αὐτή πορεία δείχνει τίς διαστάσεις τῆς οἰκουμενικότητας, ἀνακεφαλαίωσης καί ἀγαθοτοπίας κατά τρόπο ἄκρως χαρακτηριστικό. Ὑπό τό ἐρμηνευτικό πρίσμα νεότερων καί σύγχρονων ἀντιλήψεων περί χρόνου καταλαβαίνει κανεῖς πολύ εὐκόλα αὐτή τή θέση τῆς πατερικῆς θεολογίας, ἡ ὁποία, ὅπως εἰπώθηκε, εἶναι καταφανῆς στά δρώμενα τοῦ

αἰσθησιν; Τοιαύτη δέ τις καί τῶν γινομένων ἡ φύσις ἡ ἀὔξανομένη πάντως ἡ φθίνουσα, τό δέ ἰδρυμένον καί στάσιμον οὐκ ἐπίδηλον ἔχουσα». *Κατ' Εὐνομίον 1 PG 29,560B*: «Χρόνος δέ ἐστὶ τό συμπαρεκτεινόμενον τῇ συστάσει τοῦ κόσμου διάστημα». *Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων PG 90,609A*: «Ἡ θέωσις ἐστὶ, καθ' ὑπογραφῆς λόγον πάντων τῶν χρόνων καί τῶν αἰώνων, καί τῶν ἐν χρόνῳ καί αἰῶνι περιοχὴ καί πέρασ. Περιοχὴ δέ καί πέρασ τῶν χρόνων καί τῶν αἰώνων ἐστὶ καί πάντων τῶν ἐν αὐτοῖς, ἡ τῆς ἀκραιφνοῦς καί κυρίως ἀρχῆς, πρὸς τό κυρίως τέλος καί ἀκραιφνῆς ἐν τοῖς σωζομένοις ἀδιάστατος ἐνότης».

βιβλικού και κατά οργανική επέκταση του εκκλησιαστικού κόσμου. Έπομένως, χρόνος, κατά τὰ δεδομένα τῆς θεολογίας, δέν ὑφίσταται ἀνεξάρτητος, ἀλλά εἶναι ὀργανικά συνημμένος –*συμφύεται τῷ κόσμῳ*– μέ κάθε τόπο, χῶρο, κίνηση, συμβάντα καί ὅλα τὰ συμπαρομαρτοῦντα.

Ἡ ἀντίληψη αὐτή περί χρόνου, τήν ὁποία ὑποστηρίζει ἡ πατερική θεολογία, ἀπό τή μιὰ μεριά δέν συμβιβάζεται μέ τήν πλατωνική καί ἀριστοτελική, καί ἀπό τήν ἄλλη μοιάζει νά ἔναι σύγχρονη. Στόν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα, λόγου χάρη, ὁ χρόνος εἶναι ἀπείκασμα ἢ εἰκόνα τοῦ νοητοῦ κόσμου. Ἐξάλλου ὁ Ἀριστοτέλης θεωρεῖ τό χρόνο μέτρο τῆς κίνησης, ἀνεξάρτητη διάσταση ἐντός τῆς ὁποίας *περιέχονται* ὅλα τὰ ὄντα. Ἡ κίνηση εἶναι ἀδιανόητη χωρίς τόπο, κενό καί χρόνο³⁰. Ἐκεῖνο πού ἔχει σημασία οὐκ ὀλίγη εἶναι ἡ ἀντίληψη περί χρόνου ὡς ἀνεξάρτητης διάστασης, πράγμα πού ἔμελλε ν' ἀπασχολήσει τό Νεύτωνα καί τόν Κάντ, οἱ ὁποῖοι τελικά καί αὐτοί ἀποδέχτηκαν χρόνο ἀνεξάρτητο σέ σχέση μέ τό ἄλλο περιβάλλον τοῦ κόσμου. Ὅπως ἤδη εἰπώθηκε ἡ σημερινή ἀντίληψη ἔχει ριζικά ἀλλάξει στό χῶρο τῆς φυσικῆς καί τῆς ἀστροφυσικῆς. Ὁ χρόνος δέν νοεῖται ἀνεξάρτητος ἀπό τό χῶρο καί ἀπόλυτος. Ἡ θεολογική ἀποψη, λοιπόν, θά ἔλεγε κανεῖς, δέν προσεγγίζει ἀπλῶς τή σύγχρονη ἀντίληψη περί χρόνου, ἀλλά ταυτίζεται μέ αὐτήν. Ἐπομένως, τό λεγόμενο στά σχολαστικά ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς ὅτι ὁ Θεός δημιούργησε τόν κόσμο *ἐν χρόνῳ* εἶναι μιὰ κάκιστη διατύπωση, ἄν τή συσχετίσει κανεῖς πρός τὰ βιβλικά καί πατερικά κείμενα. Προφανῶς ἡ ἔκφραση αὐτή προ-

30. Ἀριστοτέλους, *Φυσική ἀκρόασις Δ' 219 b' 221a*: «Τοῦτο γάρ ἐστιν ὁ χρόνος, ἀριθμός κινήσεως κατὰ τό πρότερον καί τό ὕστερον». «Τό ἐν χρόνῳ εἶναι, τό μετρεῖσθαι αὐτῆς (τῆς κινήσεως) τό εἶναι». «Ἀνάγκη πάντα τὰ ἐν χρόνῳ ὄντα περιέχεσθαι ὑπό χρόνου». *Γ' 200 b*: «...πρός δέ τούτοις ἄνευ τόπου καί κενοῦ καί χρόνου κινήσις ἀδύνατον εἶναι».

έρχεται από τήν ἀριστοτελική περιοχὴ καὶ ἀντίληψη, καὶ κατὰ κανένα τρόπο ἀπὸ τῆ βιβλικὴ διδασκαλία καὶ τήν πατερικὴ θεολογία. Τὸ ἐν χρόνῳ σημαίνει μιὰ διάσταση ἀνεξάρτητη ἀπὸ τὸν κοσμικὸ χῶρο καὶ ὅτι σ' αὐτῇ τῇ διάστασι δημιουργήθηκαν τὰ πάντα, καὶ τελικὰ περιέχονται ὅλα αὐτὰ μέσα σ' αὐτῇ τῇ διάστασι, κάτι τέτοιο πού θά ἔλεγε κανεὶς σύμφωνα μέ τήν ἀριστοτελικὴ ἄποψη. Ὅμως, ὁ χρόνος δημιουργήθηκε *συμφυῆς* μέ τὸν κόσμον, κατὰ τῆ χαρακτηριστικὴ ἔκφραση τοῦ Μ. Βασιλείου, ὅπως εἰπώθηκε πρωτύτερα³¹. Χρόνος ἀνεξάρτητος ἀπὸ τὸν κόσμον δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ, ἀλλὰ ἀρχικὰ καὶ πάντοτε μαζί μέ τὸν κόσμον καὶ ὅλα

31. Ὅσο ξέρω, ὅλες οἱ ἱστορίες τῆς φιλοσοφίας καὶ ὅλες οἱ μελέτες περὶ χρόνου ἀρχίζουν μέ τήν ὄντως ἐντυπωσιακὴ ρῆση τοῦ Αὐγουστίνου ὅτι ὁ Θεὸς δημιούργησε τὸν κόσμον ὄχι ἐν χρόνῳ ἀλλὰ μέ τό χρόνο. (Bl. *De civitate Dei* 11,6 PL 41,322: «Procul dubio non est mundus factus in tempore, sed cum tempore»). Ἔτσι ὁ Αὐγουστίνος θεωρεῖται ὡς πρῶτος πού διατύπωσε αὐτῇ τῇ τόσο ἐνδιαφέρουσα θεολογικὴ καὶ συνάμα φιλοσοφικὴ ἀντίληψη περὶ χρόνου. Ἄγνοεῖται, φυσικὰ, ὅτι ὄχι μόνο προηγήθηκε ὁ Μ. Βασίλειος, ὁ ὁποῖος ἐκφράζει τῆ διαχρονικὰ ἰσχύουσα βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία, ἀλλ' ὅτι προφανῶς ὁ Αὐγουστίνος ἐξαρτᾶται ἀπὸ τήν *Ἐξαήμερον* τοῦ Μ. Βασιλείου, ἂν συγκρίνει κανεὶς τό 11^ο κεφάλαιο τῶν *Ἐξομολογήσεων* του πρὸς τὰ λεγόμενα τοῦ Μ. Βασιλείου περὶ χρόνου, κυρίως περὶ παρελθόντος, μέλλοντος καὶ παρόντος. Ἡ ἐξάρτηση φαίνεται ὅτι εἶναι ἀκόμη καὶ φραστικὴ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, καὶ ἡ ἐξάρτηση ἂν δέν ὑπάρχει, αὐτονοήτως προηγεῖται ἡ *Ἐξαήμερος* τοῦ Μ. Βασιλείου. Τί θά μπορούσε, λοιπόν, νά πει κανεὶς γιὰ τούτῃ τὴν ἀγνοία ἢ ἀμάθεια; Ἀρκεῖ νά σημειώσω ὅτι ὡς σήμερα ἀκόμη ἀρνοῦνται οἱ περισσότεροι ὅτι ὑπάρχει αὐτοδύναμη βυζαντινὴ φιλοσοφία. Ἔρχεται ὦρα, καὶ νῦν ἐστίν, ὅμως, πού θά ἀναγνωριστεῖ ἡ βυζαντινὴ φιλοσοφία, ὅπως ἐκόντες ἀκόντες ἀναγνώρισαν τώρα τελευταῖα τὴν πρὶν κατὰ τῆ συντριπτικὴ πλειοψηφία τῶν διανοουμένων ἐκτρωματικὴ βυζαντινὴ εἰκονογραφία καὶ τέχνη! Καὶ τοῦτο θά γίνει, ὅταν τὰ πνευματικὰ μας ἀφεντικά, οἱ δυτικὸι ἐπιστήμονες, κάνουν αὐτῇ τῇ ἀνακάλυψι –ἢ παρατήρησι αὐτῇ αὐτονοήτως δέν ἀποτελεῖ ἀντιδυτικὴ αἰχμὴ, ἀλλὰ βολὴ κατὰ τῶν δικῶν μας κακέκτυπων ἀπομιμήσεων.

τά συμπαρομαρτοῦντα. Ἔτσι ὑπερβαίνεται καί ἀπορρίπτεται ἡ φιλοσοφική ἀντίληψη περὶ χρόνου.

Ἐξάλλου, πέρα ἀπὸ τῆ *συμφυῖα* χρόνου καί κόσμου, ἡ δημιουργία *ἐκ τοῦ μὴ ὄντος*, ὅπως ἔχει περιγραφεῖ πρωτύτερα, ἐπιβάλλει καί τὸ *δεσμό* κόσμου καί αἰωνιότητος. Εἰσβάλλει ὡς διαρκῆς παρουσία ὁ οὐσιοποιός καί ζωοδότης Θεός μέσω τῶν ἐνεργειῶν του σ' αὐτόν τόν *κοσμόχρονο* τῆς δημιουργίας, γιὰ νὰ μπορεῖ νὰ ὑφίσταται καί νὰ ἐξελισσεται τελειωτικά. Ὅπως χρειάστηκε τῆ βουλευτικῆ θεῖα ἐνέργεια γιὰ νὰ ὑπάρξει, ἔτσι τῆ χρειάζεται ἐπίσης καί γιὰ τὴν περαιτέρω πορεία της. Σ' αὐτῆ, λοιπόν, τῆ σχέση κόσμου, χρόνου καί αἰωνιότητος θεμελιώνεται μιὰ νέα φιλοσοφικὴ ἀρχή: ἡ ἐνότητα τῶν πάντων, μέ τῆ σαφῆ ὡστόσο διάκριση μεταξὺ τοῦ αὐθύπαρκτου Θεοῦ καί τῆς ἐξαρτώμενης ἀπ' αὐτόν συμπαντικῆς πραγματικότητος. Ἡ αἰωνιότητα συνυπάρχει μέ τόν κόσμο, ἐπειδὴ αὐτός ἦταν πάντοτε *στοὺς λόγους τῶν ὄντων*, δηλαδή *στά θεῖα θελήματα*, καί ὡς πραγματωμένος καί ἐξελισσόμενος ὑφίσταται πάντοτε σέ σχέση μέ τὴν παρουσία τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν δημιουργικῶν καί τελειωτικῶν του ἐνεργειῶν. *Ὅ,τι ὑπάρχει, ὑπάρχει ἀπὸ μόνο του*, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, καί *τό μηδέν εἶναι ἀνύπαρκτο· μόνο μηδενικός χρόνος ὡς ἀφετηρία μιᾶς πραγμάτωσης ὑφίσταται*. Τοῦτο τὸ βασικὸ ἀξίωμα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας ἔτσι κι ἄλλιῶς γίνεται ἀποδεκτὸ ἀπὸ τῆ βιβλικὴ καί πατερικὴ θεολογία. Ὅμως ἡ φιλοσοφία πρέπει νὰ διορθωθεῖ ὡς πρὸς τόν ἐντοπισμὸ τῆς αὐθύπαρκτης πραγματικότητος. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία –καί κατὰ τίς σύγχρονες ἐπιστημονικῆς ἀντιλήψεις³², καί τοῦτο λέγεται ὄχι γιὰ ἀπολογητικούς, ἀλλὰ γιὰ καθαρῶς ἐρμηνευτικούς λόγους– ὁ κόσμος δέν ἦταν πάντοτε, ὅπως τόν βλέπουμε, μήτε καί μπο-

32. Ἐπανελημμένως τονίζεται τοῦτο στό περισπούδαστο ἔργο τοῦ Η. Butterfield, *The Origin of Modern Science, 1300-1800*, London 1980.

ρει νά παραμείνει ἔτσι ἀναλλοίωτος. Τό ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται ἰσχύει μόνο γιά τόν τριαδικό Θεό, καί ὄχι γιά τόν κόσμο³³. Ὡστόσο ἡ αὐθυπαρξία εἶναι συνδεδεμένη ἔτσι κι ἄλλιῶς σέ μιά ἐνότητα μέ τήν ὑπαρξή καί τήν τελειωτική πορεία τοῦ κόσμου.

5. Ἄγγελοι καὶ δαίμονες

Ὁλάκερη ἡ δημιουργία αἰσθητή καί νοητή, πραγματώνεται καί φανερώνεται κατά φάσεις, σύμφωνα μέ τούς προαιώνιους δημιουργικούς λόγους, ὡς θεῖα θελήματα. Εἰπώθηκε ἤδη ὅτι συνέπεια τῆς ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργίας εἶναι ἡ ἐξέλιξη. Τούτη, αὐτονοήτως, δέν ἀφορᾷ τή θεία δημιουργική βούληση, στήν ὁποία προαιώνια ὑπάρχουν τά θελήματα, ἀλλά μονάχα τήν κτιστή πραγματικότητα, ἡ ὁποία χαρακτηρίζεται ἀπό ποικιλία διαστημάτων, καταστάσεων, κινήσεων, πραγμάτων καί γεγονότων. Ἐπειδή ἡ ἐξέλιξη καί ἡ ποικιλία ἀφορᾷ μόνο τή δημιουργία, ἴσως γι' αὐτό τό λόγο ὁ Γρηγό-

33. H. Diels, *Ἡράκλειτος IB 30*: «Κόσμον τόνδε, τόν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται, πῦρ ἀείζωνον, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα». Βέβαια, ὁ Ἡράκλειτος ἐδῶ ὡς κόσμος ἐννοεῖ τήν τάξη καί τή λειτουργική ἀρμονία, ἀλλά αὐτονοήτως ἀσπάζεται τό φιλοσοφικό ἀξίωμα: Ἔστι γὰρ εἶναι, μηδέν δ' οὐκ ἔστιν. Τό παντοτινό, λοιπόν, εἶναι, καί κατά τά σημερινά ἐπιστημονικά δεδομένα, δέν μπορεῖ νά εἶναι ὁ κόσμος. Κατά τήν πατερική θεολογία εἶναι ὁ τριαδικός Θεός. (Πρβλ. τό θαυμάσιο ἰδιόμελο ἀπό τούς Αἴνους τῆς Κυριακῆς τῆς Πεντηκοστῆς: «Τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἦν μὲν ἀεὶ καὶ ἔστι καὶ ἔσται, οὔτε ἀρχάμενον οὔτε παυσόμενον, ἀλλ' ἀεὶ Πατρὶ καὶ Υἱῷ συντεταγμένον· ζωὴ καὶ ζωοποιούν, φῶς καὶ φωτὸς χορηγόν, αὐτάγαθον καὶ πηγὴ ἀγαθότητος· δι' οὗ Πατὴρ γνωρίζεται, καὶ Υἱὸς δοξάζεται, καὶ παρὰ πάντων γινώσκεται μίᾳ δύνامي, μίᾳ σύνταξις, μίᾳ προσκύνησις τῆς Ἁγίας Τριάδος»).

ριος Νύσσης στήν *Ἐξαήμερό* του λύνει ἐρμηνευτικά τό πρόβλημα λέγοντας ὅτι τά πάντα *συλλήβδην καί ἐν ἀκαρεῖ* δημιουργήθηκαν ὡς καταβολές, καί μετά ἀκολουθεῖ ἡ συμπαντική ἐξελικτική κίνηση³⁴. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ δημιουργία, ἀπό τήν *αἰτία τῶν λόγων* καί ἐξῆς ἀποτελεῖ μιᾶ συνέχεια πραγματώσεων καί φανερώσεων. Πρῶτα δημιουργοῦνται οἱ αἰῶνες καί τά ἀγγελικά ὄντα. Ἔτσι καί σύμπασα ἡ μετέπειτα δημιουργία κινεῖται στήν κτιστή «διαστηματική» ἀπεραντοσύνη, στήν περιρρέουσα ὡστόσο αἰδία θεία ἀπειρότητα. Γι' αὐτό, ἐνῶ αὐτή ἡ κίνηση εἶναι οἰονεῖ χρονική, δέν χαρακτηρίζεται ἀπό τούς θεολόγους πατέρες ὡς χρόνος³⁵. Ὑπό

34. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τῆς Ἐξαήμερου* PG 44,72AB.

35. Κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό τό ὄνομα τοῦ αἰῶνα εἶναι *πολύσημον*. Ἄλλη σημασία ἔχουν οἱ αἰῶνες, πού εἶναι κτίσματα, δηλαδή ἡ «διαστηματική» διάρκεια καί κίνηση, σέ νοητά περιγράμματα, κατ' ἀναλογία πρὸς τήν ἄκτιστη καί αἰδία διάρκεια καί κίνηση, καί ἄλλη σημασία ἔχει αὐτή ἡ αἰδία πραγματικότητα. Ἐπομένως ἄλλο πράγμα οἱ αἰῶνες καί ἡ αἰωνιότητα τῆς δημιουργίας, καί ἄλλο ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ, ἡ ὁποία ταυτίζεται μέ τήν αἰδιότητα. (Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἐξαήμερον* PG 29,49D-52AB: «Εἰ δέ πολλοὺς ἡμῖν αἰῶνας παρίστησιν ἡ Γραφή... ὥστε μᾶλλον καταστάσεων καί πραγμάτων ποικίλων διαφοράς, ἀλλ' οὐχὶ περιγραφάς καί πέρατα καί διαδοχάς αἰῶνων ἐκ τούτου δείκνυσθαι». Κατ' *Εὐνομίου* 1 PG 29,556C: «Οὐ γάρ δυνατόν τῇ ἑαυτοῦ εἰκόνι ἀπαυγασθεῖσιν τὸν Θεὸν τῶν ὄλων μὴ αἰδίου συνεῖναι καί μὴ χρόνου μόνου καί αἰῶνων δὲ πάντων ἐπέκεινα τὴν συνάφειαν ἔχειν». Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὰ Θεοφάνια* PG 36,320B· *Εἰς τὸ Ἅγιον Πάσχα* PG 36,628C: «Αἰῶν γὰρ οὔτε χρόνος οὔτε χρόνου τι μέρος· οὐδὲ γὰρ μετρητὸν (μετρεῖται γὰρ τὸ διεσπασμένον), ἀλλ' ὅπερ ἡμῖν ὁ χρόνος ἡλίου φορᾶ μετρούμενος, τοῦτο τοῖς αἰδίοις αἰῶν, τὸ συμπαρεκτεινόμενον τοῖς οὐσιν, οἷόν τι χρονικὸν κίνημα καί διάστημα». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς Ὁρθοδόξου πίστεως* 2,1 PG 94,864ABC: «Καί αὐτὸν γὰρ τὸν αἰῶνα αὐτὸς ἐποίησε· μόνος γὰρ ἀναρχος ὢν ὁ Θεός, πάντων αὐτὸς ἐστὶ ποιητής, τῶν τε αἰῶνων καί πάντων τῶν ὄντων... Πάντων οὖν τῶν αἰῶνων εἷς ποιητής ἐστὶν ὁ Θεός, ὁ καί τά σύμπαντα δημιουργήσας, ὁ ὑπάρχων πρὸ τῶν αἰῶνων». 2, 1 PG 94, 861BC: «Λέγεται πάλιν αἰὼν, οὐ χρόνος

τό πρίσμα τῶν νεότερων ἀντιλήψεων περί σχετικότητας τοῦ χρόνου, ἐρμηνευτικά μποροῦμε νά καταλάβουμε καλύτερα τί ἐννοοῦσαν οἱ θεολόγοι πατέρες, λέγοντας τήν αἰωνιότητα τῶν ὄντων *οἷόν τι χρονικόν κίνημα καί διάστημα*, ἀλλά ὄχι τό συνηθισμένο χρόνο, πού τόν ὑπολογίζουμε μέ τίς μετρήσεις μας. Ἐπιπλέον κατανοεῖ κανεῖς καί τή θεολογική (φιλοσοφική τελικά) ἀποψη τῆς πατερικῆς διδασκαλίας, κατά τήν ὁποία δέν ὑπάρχει ἀνεξάρτητο ὑπερέραν, ἀλλά δεσμός κόσμου, χρόνου καί αἰωνιότητας. Σέ τοῦτα τά πλαίσια, ἡ καλύτερα σ' αὐτό τό ἐνιαῖο κοσμικό σύμπαν, νοοῦνται τά πνεύματα, οἱ ἀγγελικές δυνάμεις, σέ σχέση μέ τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας καί τοῦ ἀνθρώπου, ἡ αἰωνιότητα τοῦ ὁποίου σέ *συνεχῆ* πορεία εἶναι αἰσθητή, νοητή, ἱστορική, κοσμική καί θεία.

Οἱ φάσεις τῆς δημιουργίας, λοιπόν, ἀρχίζουν ἀπό τόν κόσμο τῶν πνευμάτων, δηλαδή τῶν ἀγγέλων. Ὁ ὀρισμός τῆς *Πρός Ἑβραίους Ἐπιστολῆς* ἐκφράζει λιτά καί περιεκτικά τό σκοπό καί τό ἔργο τῶν ἀγγέλων: εἶναι λειτουργικά πνεύματα, προορισμένα νά διακονοῦν τό ἔργο τῆς σωτηρίας³⁶. Ἡ διακονία αὐτή ἐννοεῖται μέσα στά πλαίσια τοῦ ἱε-

οῦδὲ χρόνου τι μέρος, ἡλίου φορᾶ καί δρόμῳ μετρούμενον, ἡγουν δι' ἡμερῶν καί νυκτῶν συνιστάμενον, ἀλλὰ τό συμπαρεκτεινόμενον τοῖς αἰδίοις, οἷόν τι χρονικόν κίνημα καί διάστημα». Πρβλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Αἰρετικῆς κακομυθίας ἐπιτομή* 5 PG 83, 465D: «Καί οὐ συνείδον οἱ ἐμβρόντητοι, ὡς ὁ αἰὼν οὐκ οὐσία τίς ἐστίν ὑφ'esτώσα, ἀλλὰ διάστημά τι χρόνου δηλωτικόν, ποτέ μὲν ἀπείρου, δταν περί Θεοῦ λέγεται, ποτέ δὲ τῇ κτίσει συμμέτρου, ἄλλοτε δὲ τῇ ἀνθρωπίνῃ ζωῇ». Βλ. καί *Ἑβρ.* 1, 2: «Δι' οὗ καί ἐποίησεν τοὺς αἰῶνας». Πρβλ. *Ψαλμ.* 89, 1-2.

36. *Ἑβρ.* 1, 14: «Οὐχί πάντες εἰσὶν λειτουργικά πνεύματα εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα διὰ τοὺς μέλλοντας κληρονομεῖν σωτηρίαν;». Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός σέ εἰδικό κεφάλαιο τῆς *Ἐκδόσεως ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* κάνει λόγο γιά τοὺς ἀγγέλους καί δίνει ἕναν περιγραφικό ὀρισμό γιά τή νοερή φύση τους.

ραρχημένου συμπαντικοῦ σώματος. Καί οἱ ἄγγελοι εἶναι μέλη αὐτοῦ τοῦ σώματος, ὅποτε ἡ διακονία τους εἶναι αὐτονόητη. Εὐλογία καθίσταται ἡ πίστη ὅτι οἱ ἄγγελοι εἶναι προστάτες, ὥστε ὄχι μονάχα ὁ κάθε ἄνθρωπος νά ἔχει τόν προστάτη ἄγγελο ἀλλά καί τὰ ἔθνη³⁷. Ἐνῶ πάμπολλες φορές μνημονεύονται οἱ ἄγγελοι στήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, τρία μονάχα ὀνόματα ἀναφέρονται: οἱ ἀρχάγγελοι Γαβριήλ καί Μιχαήλ καί ὁ Ραφαήλ. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης κάνει ἐξονυχιστικό λόγο γιά τούς ἀγγέλους συστηματοποιώντας τίς πληροφορίες ἀπό τήν Ἁγία Γραφή· ἔτσι τούς κατατάσσει σέ τρεῖς τριάδες, πού κάνουν ἐννιά τάγματα ἀγγέλων: α) Θρόνοι, Χερουβίμ, Σεραφεῖμ, β) Ἐξουσίες, Κυριότητες, Δυνάμεις καί γ) Ἄγγελοι, Ἀρχάγγελοι, Ἀρχές. Σεραφεῖμ σημαίνει τή φωτιά καί Χερουβίμ τήν ἔκχυση τῶν γνώσεων³⁸. Τό ἔργο τῶν ἀγγελικῶν ταγμάτων, ὅπως θεολογικότερα τό περιγράφει ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, εἶναι κατεξοχήν φωτοδοτικό. Μιά ἀεικίνητη ἱεραρχία, μεταβιβάζει ἀπό πάνω πρὸς τὰ κάτω —οἱ τοπικοὶ αὐτοὶ προσδιορισμοὶ εἶναι συμβατικοί— τίς ἀδιάκοπες θεῖες ἐλλάμψεις. Πάντως, τόσο αὐτή ἡ ἀεικίνησια, ὅσο καί ἡ ἀγγελοφάνεια καί φωτοφάνεια εἶναι κατά βάση θεοφάνεια. Ἔτσι μονάχα τὰ κτιστά λειτουργήματα παίρνουν τίς σωστικές καί φωτοδοτικές διαστάσεις. Ἄλλωστε ἡ κτίση, σέ ὅποιαδήποτε περιοχή κι ἂν ἀναφέρεται κανεῖς, δέν μπορεῖ ποτέ νά νοηθεῖ ἔξω ἀπό τίς θεῖες ἐνέργειες³⁹. Ἐπομένως, κάθε ἀγγελοφάνεια ἢ ἀποστολή, ὅπως λέει ἡ Ἁγία Γραφή, εἶναι ἀδιανόητη καθεαυτή. Οἱ

37. Πράξ. 12, 1-15· Δαν. 10, 12-13.

38. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί τῆς οὐρανιας ἱεραρχίας* 6, 1 PG 3, 200D-201A. Βλ. καί 7, 1 PG 3, 205C.

39. Κολ. 1, 16: «... ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τὰ πάντα ἐν τοῖς οὐρανοῖς καί ἐπὶ τῆς γῆς, τὰ ὄρατα καί τὰ ἀόρατα, εἴτε θρόνοι εἴτε κυριότητες εἴτε ἀρχαί εἴτε ἐξουσίαι».

ἄγγελοι, ὡς κτιστά ὄντα, δέν εἶναι πανταχοῦ παρόντες, μήτε μέ δική τους πρωτοβουλία μποροῦν νά προωθοῦν τό ἔργο τῆς σωτηρίας καί τῆς τελείωσης, δηλαδή ἔξω ἀπό τό ἱεραρχικό σῶμα. Γι' αὐτό οἱ ἀγγελοφάνειες εἶναι θεοφάνειες.

Κατά τήν ἐκκλησιαστική παράδοση οἱ ἄγγελοι συμπαραστέκουν τοὺς ἀνθρώπους στό δραματικό ἀγώνα κατά τοῦ κακοῦ καί στήν πορεία τῆς τελείωσης. Στόν κόσμο τῶν ἀγγέλων ἔχει διαδραματιστεῖ κιόλας ἡ τελειωτική πορεία. Κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό οἱ ἄγγελοι, πού ἔμειναν ἐδραῖοι στό ἀγαθό, μόνιμα καρπώνονται τίς δωρεές τῆς τελείωσης, μετέχοντας στή θεία δόξα αὐξητικῶς καί ἀδιαλείπτως. Οἱ ὑπόλοιποι ὁμως, πού ἀπομακρύνθηκαν ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια, δαιμονίστηκαν καί ἔχασαν τήν τελείωση. Μεταβλήθηκαν σέ πνεύματα ἀρνητικά καί καταστροφικά. Ἔτσι, δαίμονες εἶναι καταστροφικά πνεύματα, πού λυμαίνονται τό ἔργο τῆς σωτηρίας κάνουν τό ἀντίθετο ἀπό ὅ,τι οἱ ἄγγελοι. Ἀρχηγός τους εἶναι ὁ Ἐωσφόρος, ὁ Σατανάς. Εἶναι σαφές ἡ διδασκαλία τῆς Ἀγίας Γραφῆς καί τῆς παράδοσης ὡς πρὸς τά αἷτια τοῦ δαιμονισμοῦ. Οἱ ἄγγελοι, πού δαιμονίστηκαν, ἐγκατέλειψαν τό ἴδιον οἰκητήριον. Ἐπομένως, μακριά ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια καί δόξα, οἱ δαίμονες μηδενίζονται ὡς πρὸς τήν ἀγαθότητα, ἀναπτύσσοντας καταστροφικές δυνάμεις⁴⁰. Γι' αὐτό εἶναι πέρα γιά πέρα ἀσυμβίβαστοι πρὸς τή δόξα καί τό μεγαλεῖο τοῦ Θεοῦ⁴¹. Ὁ Ὁριγένης δέχεται ὅτι τά πνεύματα, σύμφωνα μέ τή στάση τους πρὸς

40. Β' Πέτρ. 2, 4: «Εἰ γάρ ὁ Θεὸς ἀγγέλων ἀμαρτησάντων οὐκ ἐφείσατο, ἀλλὰ σιροῖς ζόφου ταρταρώσας παρέδωκεν εἰς κρίσιν τηρουμένους...». Ἰούδα 6: «Ἀγγέλους τε τοὺς μὴ τηρήσαντας τὴν ἑαυτῶν ἀρχὴν ἀλλὰ ἀπολιπόντας τὸ ἴδιον οἰκητήριον εἰς κρίσιν μεγάλης ἡμέρας δεσμοῖς αἰδίοις ὑπὸ ζόφου τετήρηκεν».

41. Ματθ. 8,29: «Τί ἡμῖν καὶ σοί, Υἱέ τοῦ Θεοῦ; ἦλθες ὧδε πρὸ καιροῦ βασανίσαι ἡμᾶς;». Ἰακ. 2,19: «Καὶ τὰ δαιμόνια πιστεύουσιν καὶ φρῖσσοσιν».

τό δημιουργό, διαφοροποιήθηκαν σέ τρεῖς κατηγορίες. Ὅσα πέτυχαν νά φτάσουν τήν κορυφή τῆς τελείωσης εἶναι τά ἀγαθά πνεύματα· ὅσα ἔμειναν στάσιμα στήν πρόοδο, ἀπό τόν κόρο τῆς θέας τοῦ Θεοῦ, ἔγιναν δαίμονες· ὅσα πάλι ἀπλῶς ἔχασαν τή θερμότητα τῆς ἀγάπης, γινόμενα παγερά, ἔγιναν ψυχές, καί γιά τό σωφρονισμό τιμωρήθηκαν νά ἐνδυσθῶν σώματα⁴². Ἀργότερα ἡ πατερική θεολογία θά θεωρήσει ὅτι ἡ τρυφή στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀκόρεστη θεά, ἀκολουθώντας τόν Ὁριγένη, ἀλλά διορθώνοντάς τον ὡς πρὸς τήν αἰτιολόγηση τῆς ἔκπτωσης τῶν λογικῶν ὄντων ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια καί δόξα τοῦ Θεοῦ.

42. Ὁριγένους, *Περὶ ἀρχῶν* 1,8. Βλ. *Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte*, τόμος Ε', Leipzig 1913, σελ. 96: «Οὐδὲ γὰρ προσωπολήπτης ὁ Θεός, ἵνα πάντα ταῦτα μιᾶς φύσεως ὄντα (πάντα γὰρ λογικά εἰσι ἀθάνατα), τοὺς μὲν ποιήσοι δαίμονας, τοὺς δὲ ψυχάς, τοὺς δὲ ἀγγέλους· ἀλλὰ δῆλον ὅτι ἕκαστον πρὸς ὃ ἡμαρτε τιμωρούμενος, τὸν μὲν ἐποίησε δαίμονα, τὸν δὲ ψυχὴν, τὸν δὲ ἄγγελον. Εἰ μὴ γὰρ ἦν τοῦτο, καὶ προὔπηρχον αἱ ψυχαί, διατί τινες μὲν τῶν νεωστὶ τεχθέντων εὐρίσκομεν τυφλοὺς, μηδὲν ἁμαρτήσαντας, ἄλλους δὲ μηδὲν ἔχοντας κακὸν τικτομένους; Ἀλλὰ δῆλον ὅτι προὔπηρχόν τινες ἁμαρτίαι ταῖς ψυχαῖς ἀφ' ὧν ἕκαστη πρὸς τὴν ἀξίαν ἀπολαμβάνει». Βλ. καὶ *Περὶ ἀρχῶν* 2,8,3, σελ. 160: «Τὰ λογικά τὰ τῆς θείας ἀγάπης ἀποψυγέμενα καὶ ἐντεῦθεν ψυχὰς ὀνομασθέντα τιμωρίας χάριν σώμασι παχυτέροις τοῖς καθ' ἡμᾶς ἐνδυσθῆναι καὶ ἀνθρώπους ὀνομασθῆναι». Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι οἱ ἀπόψεις αὐτές δὲν υἱοθετήθηκαν μῆτε ἀπὸ τή θεολογία μῆτε ἀπὸ ἐπίσημη ἀπόφαση τῆς Ἐκκλησίας· ἀπεναντίας, ἔξαιτίας τῶν ὠριγενιστικῶν ἐρίδων, καταδικάστηκαν ἀπὸ τὴν πέμπτη οἰκουμενικὴ σύνοδο τὸ 553. Πάντως δὲν ξέρουμε στό τεταμένο ἐκεῖνο κλίμα τί ἔμεινε ἀτόφιο καὶ τί ἀλλοιώθηκε ἀπ' αὐτά τά σημεῖα τῆς διδασκαλίας τοῦ Ὁριγένη. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁ Ὁριγένης ἀπλῶς δὲν δέχτηκε δημιουργία σώματος καὶ ψυχῆς συγχρόνως ἢ ἐννοεῖ τό φθαρτὸ σῶμα ὡς ἐπακόλουθο τῆς ἀλλοίωσης τῆς ψυχῆς μετὰ τὴν πτώση, καί, ἐπειδὴ δὲν ἀρνεῖται τὴν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος δημιουργία, ἔτσι κι ἀλλιῶς τά ἐπιλήψιμα παραπάνω στοιχεῖα, σέ σχέση μὲ τὴν καθαρότητα τοῦ δόγματος, δὲν μποροῦν νά θεωρηθῶν πλατωνικά.

Σύμφωνα με τίς θεολογικές προϋποθέσεις, οί δαίμονες, μιά καί βρίσκονται ἔξω ἀπό τή θεοποιό ἐνέργεια καί δόξα τοῦ Θεοῦ, δέν μποροῦν νά εἶναι πανταχοῦ παρόντες, μήτε νά δημιουργήσουν κάτι ἐκ τοῦ μή ὄντος. Ὁ πειρασμός τῶν δαιμόνων προσβάλλει τό φρόνιμο λογισμό, σκοτίζει τό νοῦ τοῦ ἀνθρώπου καί προξενεῖ εἰδωλικά φαντάσματα. Ὁ Μ. Ἀθανάσιος στή βιογραφία τοῦ Μ. Ἀντωνίου σέ πάμπολλες θέσεις μιλάει γιά τά πλάσματα τῆς φαντασίας τῶν πειραζομένων, ὥστε αὐτοί νά νομίζουν ὅτι παλεύουν μέ τερατόμορφα ὄντα. Πρόκειται γιά μιά «φυσιολογία» τοῦ λόγου καί τοῦ νοῦ, καί συνάμα γιά μιά «παθολογία». Οἱ περιγραφές εἶναι ρεαλιστικές καί συναρπαστικές. Ἀπεναντίας πρὸς τοὺς ἠττημένους ἀπό τόν πειρασμό, ὁ Μ. Ἀντώνιος, μετά ἀπό εἴκοσι χρόνια ἄσκησης καί δεινῶν ἀγώνων κυβερνᾶται ὑπό τοῦ λόγου. Ὁ ἀληθινός ἀσκητής δέν πτοεῖται μπροστά εἰδωλικά κατασκευάσματα, στοὺς μετασχηματισμούς καί τίς μιμήσεις τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων, γιατί ὅλα αὐτά εἶναι φαντασία καί μηδέν. Ὅποιος ἔχει τή θεία δύναμη, ἀφανίζει καί σκορπίζει αὐτές τίς σατανικές φαντασιώσεις⁴³. Ἡ σατανοφάνεια εἶναι ἐρεθισμός καί προσβολή τῆς φαντα-

43. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος καί Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου* PG 26, 857A: «Καί ἦν ὁ τόπος εὐθύς πεπληρωμένος φαντασίας λεόντων, ἄρκτων, λεοπάρδων, ταύρων καί ὄφρων...». 860A: «Ἀλλά καί πάλιν ὁ ἐχθρὸς, βλέπων αὐτοῦ τὴν σπουδὴν καί θέλων ἐμποδίσαι ταύτην, ὑπέβαλεν ἐν ταῖς ὁδοῖς ἀργυροῦ δίσκου μεγάλου φαντασίαν». 861A: «Εἶτα πάλιν οὐκ ἔτι φαντασίαν, ἀληθινὸν δὲ χρυσὸν ἐρριμμένον ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐώρακεν ἐρχόμενος». Ἐδῶ πρόκειται γιά κάτι ἄκρως ἀξιοσημείωτο. Ὁ ἀσκητής εἶδε καί πραγματικὸ χρυσάφι· τοῦτο ὁμως δέν εἶναι δημιούργημα τοῦ δαίμονα, ἀλλὰ ἀνήκε σέ κάποιον φιλάργυρο. Μήτε αὐτό πτόησε τόν ἀσκητή. Βλ. καί 865-877A: «Ἄλλ' ἡμᾶς οὐδ' οὕτως πάλιν χρῆ τοὺς πιστοὺς τάς τε φαντασίας αὐτοῦ φοβεῖσθαι». Οἱ διηγήσεις αὐτές εἶναι ἄκρως ἐνδιαφέρουσες, καί μποροῦν νά πάρουν μιά θέση σέ «παθολογίες» σύγχρονων εἰδικῶν ἐπιστημόνων.

σίας με παθολογική αλλοίωση τῆς λειτουργίας τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἐπεναντίας, ἡ ἀγγελοφάνεια, ἐπειδή εἶναι θεοφάνεια, σημαίνει τὴν πραγματικὴ παρουσία τοῦ Θεοῦ στὸν κόσμο μέσω τῶν ἐνεργειῶν. Στὴν ἀγγελοφάνεια, ἀπὸ τὴν πλευρὰ τοῦ προφήτη, τοῦ ἁγίου καὶ τοῦ ὁποιοῦ πιστοῦ, ἀπαιτεῖται δύναμη καὶ ἐπιτηδειότητα, γιὰ νὰ δεῖ τὴ θεία δόξα ἔξω ἀπὸ κάθε παθολογικὴ φαντασία⁴⁴.

6. Τό κατ' εἰκόνα καὶ τό καθ' ὁμοίωσιν

Τό σύνολο τῆς πατερικῆς θεολογίας καὶ τῶν ἐγχειριδίων τῆς Δογματικῆς ἐπανειλημμένα ἐρχεται καὶ ξανὰρχεται στὴν περιώνυμη ρήση τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς Γένεσης: *Ποιήσωμεν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν, καὶ ἀρχέτωσαν τῶν ἰχθύων τῆς θαλάσσης καὶ τῶν πετεινῶν τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῶν κτηνῶν καὶ πάσης τῆς γῆς καὶ πάντων τῶν ἐρπετῶν τῶν ἐρπόντων ἐπὶ τῆς γῆς*⁴⁵. Ἔτσι ὁ ἄνθρωπος εὐθύς ἐξαρχῆς διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κτίση, ἀπὸ τό φυτικὸ καὶ τό ζωικὸ βασίλειο κατὰ τὰ δύο αὐτὰ ἄκρως περισπούδαστα χαρακτηριστικά: 1) εἶναι δημιούργημα κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ, καὶ 2) ἔχει λάβει τὴν ἐξουσία νὰ κυριαρχεῖ πάνω σέ ὀλάκερη τὴν κτίση, μέ ἄλλα λόγια ἔχει τὴν κυριαρχικότητα. Ἐπομένως κατὰ τὴ διήγηση αὐτῆ τῆς Γένεσης ὁ ἄνθρωπος δέν διαφοροποιεῖται ἀπὸ τὴν ὑπόλοιπη κτίση μέ τὰ συνηθισμένα κριτήρια πού

44. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος καὶ Πολιτεία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου* PG 26, 888A: «Ὁ γοῦν ἀληθινὸς ἄγγελος, ἀποσταλεὶς παρὰ τοῦ Κυρίου κατὰ τῶν Ἀσσυρίων, οὐ χροεῖαν ἔσχεν ἄλλων, οὐ φαντασίας τῆς ἔξωθεν, οὐ τύπων οὐ κρότων· ἀλλ' ἡρέμα τῇ ἐξουσίᾳ ἐκέχρητο, καὶ ἀνεῖλεν ὀγδοήκοντα πέντε χιλιάδες».

45. Γέν. 1,26.

θέτει κυρίως ἡ φιλοσοφία, ὅτι δηλαδή ὁ ἄνθρωπος διαφέρει ἀπό τό ζωικό βασιλείο ὡς προικισμένο ὄν μέ λογική, μέ νοῦ καί μέ ἀθάνατη ψυχή. Βέβαια, οἱ ιδιότητες αὐτές δέν ἀποκλείονται ἀπό τά βιβλικά καί κατά βάση ἀπό τά πατερικά κείμενα, ἀλλά τά χαρακτηριστικά τῆς διαφοροποίησης τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τήν ὑπόλοιπη κτίση εἶναι πάντοτε, κατά τή βιβλική καί τήν πατερική θεολογία, τό *κατ' εἰκόνα* καί τό *καθ' ὁμοίωσιν*, καί ἡ δύναμη τῆς *κυριαρχικότητας*. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα ὅτι αὐτά τά χαρακτηριστικά, καί ὄχι τά κριτήρια τῆς φιλοσοφικῆς σκέψης, ἐπιβάλλουν μιά σχέση ἰδιαίχουσα καί ἀκατάλυτη μεταξὺ Θεοῦ καί ἀνθρώπου, δημιουργοῦ καί δημιουργήματος. Καί πέρα ἀπό τήν ἐπιβαλλόμενη αὐτή σχέση, διαβλέπει κανεῖς εὐκολα καί τό *συγκεκριμένο* καί *πραγματιστικό* χαρακτήρα τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας καί τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ἐδῶ, δηλαδή, δέν ὑπάρχουν ἀφηρημένες ἐννοίες; ἀλλά συγκεκριμένα πράγματα καί πραγματικές σχέσεις: *εἰκόνα, ὁμοίωση, κυριαρχία*. Λογική, νοῦς, νόηση, νοητός κόσμος, στοχασμός κτλ. —ἐννοίες κατά βάση φιλοσοφικές μέ κατά τό μᾶλλον καί ἥττον ἀφηρημένο χαρακτήρα— δέν ἀπορρίπτονται διόλου, ἀλλά δευτερευόντως ἐντάσσονται στή σχέση δημιουργοῦ καί δημιουργήματος μέσω τῆς *εἰκόνας*, τῆς *ὁμοίωσης* καί τῆς *κυριαρχίας*.

Ὁ τονισμός τοῦ *κατ' εἰκόνα* καί τοῦ *καθ' ὁμοίωσιν*, ὅπως ἀναπτύσσονται στά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα, ἀποκλείει ἀφενός τήν ἀφηρημένη σύλληψη τοῦ ἀνθρώπινου ὄντος, καί ἀφετέρου ρίχνει τόν ἄνθρωπο σέ μιά δυναμική πορεία, πού ὡστόσο ἐδράζεται στή διαπροσωπική σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου. Τούτῃ τῇ δυναμικῇ προοπτικῇ, οἱ πατέρες τῆ στήριξαν καί στή φιλολογική διάφορά καί σχέση τοῦ *κατ' εἰκόνα* πρὸς τό *καθ' ὁμοίωσιν*. Τό δεύτερο δηλώνει πορεία ἐνέργειας καί ἀνάπτυξης. Ὡστόσο τοῦτο ἔγινε ὄλως δευτερευόντως, ἐπειδή οἱ πατέρες στηρίζονταν περισσότερο, ἢ

καλύτερα σχεδόν έξολοκλήρου, στά πράγματα, στά γεγονότα και στίς πραγματικές σχέσεις, και όχι σέ λεξίδια και φρασιδία. Είναι σαφές, μέ άλλα λόγια, ότι ή ιστορική πορεία του έκλεκτου λαού είχε στή ζωή του τούτη τή δυναμική σχέση. Γι' αυτό ή παρατήρηση σύγχρονων κυρίως βιβλικῶν ἐρευνητῶν ότι στό πρωτότυπο ἑβραϊκό κείμενο *τό κατ' εἰκόνα* και *τό καθ' ὁμοίωσιν* εἶναι συνώνυμα, και ότι ἐπομένως, οἱ πατέρες στηριζόμενοι στους Ο' οἰκοδομοῦν μιὰ θεολογία ἐπί μή αὐθεντικοῦ κειμένου(!), πέρα ἀπό ὅ,τι εἶναι ἄκρως σχολαστική και ἐπιστημονικά στό ἔπακρο ἐξεζητημένη, διόλου δέν ἐκτιμᾷ τή βασική προϋπόθεση ότι ή πατερική θεολογία στηριζόταν πάντοτε στά πράγματα και τά γεγονότα. Στήν προκειμένη περίπτωση ἀπό τά πράγματα ἀποδεικνύεται ὅτι μέσω του *κατ' εἰκόνα* και του *καθ' ὁμοίωσιν* ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖται σέ μιὰ σχέση *πορείας, κυριαρχίας και συνδημιουργίας*.

Πάντως ή ἔννοια τῆς εἰκόνας εἶναι κυρίαρχη στή θεολογική διδασκαλία, ἀκόμη και σέ λιγοστές ἀλλά οὐσιαστικές περικοπές τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ βιβλική θεολογία και σέ πλήρη συμφωνία ή πατερική ἀποδίδουν καταρχήν τήν εἰκόνα στό Λόγο, στό δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἔτσι ὁ Χριστός καλεῖται εἰκόνα του Θεοῦ, ὡς δημιουργική ἀρχή, και ἔχει φυσικά ἄμεση και οὐσιαστική ἀναφορά πρὸς τό πρόσωπο του Θεοῦ Πατέρα ὡς *ἀπαύγασμα* τῆς δόξας του και χαρακτηρας τῆς ὑπόστασῆς του⁴⁶. Στήν προκειμένη περίπτωση ὁ Λόγος ἢ ὁ Χριστός (ὡς σαρκωμένος Λόγος) θεω-

46. Ἐβρ. 1,3: «Ὁς ὦν ἀπαύγασμα τῆς δόξης και χαρακτηρ τῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ, φέρων τε τά πάντα τῷ ρήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ...». Β' Κορινθ. 4,4: «Ἐν οἷς ὁ Θεός του αἰῶνος τούτου ἐτύφλωσεν τά νοήματα τῶν ἀπίστων εἰς τό μή αὐγάσαι τόν φωτισμόν του Εὐαγγελίου τῆς δόξης του Χριστοῦ, ὃς ἐστίν εἰκὼν του Θεοῦ». Κολ. 1,15-16: «Ὁς ἐστίν εἰκὼν του Θεοῦ του ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως, ὅτι ἐν αὐτῷ ἐκτίσθη τά πάντα...».

ρεϊται φυσική εικόνα του Πατέρα, κατά την περαιτέρω ανάπτυξη της ορθόδοξης θεολογίας, όποτε εξαίρεται ό ίδιος ό Χριστός στην τάξη της θεότητας. Έτσι τούτη ή εικόνα, κατά την πατερική θεολογία, θεωρείται και λέγεται φυσική σέ αντιδιαστολή πρός τίς τεχνητές εικόνες⁴⁷.

Όστόσο ή θεολογία, ή όποία ανέπτυξε μιά πλούσια διδασκαλία γιά την εικόνα ως ανθρωπολογική έννοια, καθιέρωσε τρεις βασικές θέσεις γιά τό *κατ' εικόνα* και τό *καθ' όμοίωσιν* : α) ή εικόνα φανερώνει μιά άμετακίνητη σχέση μεταξύ Θεού και ανθρώπου, β) αποκλείει τή φυσική συγγένεια σέ τούτη τή σχέση, και δέχεται την *έτερότητα* και συνάμα την *έτερουσιότητα* του δημιουργήματος σέ αναφορά πρός τό δημιουργό. Γι' αυτό ή σωστή έκφραση είναι: τό *κατ' εικόνα* του Θεού δημιουργημα, και όχι τό δημιουργημα ως εικόνα του Θεού. Η δεύτερη έκφραση, μολονότι είναι έν χρήσει, είναι καταχρηστική. γ) Σ' αυτή τή σχέση, όπως ήδη είπώθηκε, ύφίσταται ένας δυναμισμός, μιά τάση γιά τελείωση του δημιουργήματος. Η δυναμική αυτή φορά, πάντοτε στή σχέση κτιστου-άκτιστου, είναι ακριβώς τουτο τό *καθ' όμοίωσιν*. Τό δημιουργημα τείνει νά γίνει θεός κατά χάρη, νά φτάσει την άκρα τελείωση, νά μοιάσει τό Θεό. Τούτη ή φορά έξάπαντος είναι τό αποτέλεσμα μιās προίκας, πού έδωσε ό δημιουργός στό πλάσμα του, αλλά δέν μπορεί νά νοηθεί ως μιά αυτόνομη έμφυτότητα. Γι' αυτό ακριβώς, ένω ή πατερική θεολογία υιοθετεί τό άριστοτελικό σχήμα *δυνάμει-ένεργεία*, τό ξεπερνάει δίνοντας έντελώς διαφορετικό περιεχόμενο μεταξύ του *κατ' εικόνα* και του *καθ' όμοίωσιν*. Έδω δέν πρόκειται, όπως συμβαίνει στην άριστοτελική φιλοσοφία, γιά την κλειστή κίνηση από τό *δυνάμει* όν στό

47. Γιά τά είδη της εικόνας βλ. την έμπεριστατωμένη ανάπτυξη στή διδακτορική διατριβή του Δημητρίου Ίω. Τσελεγγίδη, *Η θεολογία της εικόνας και ή ανθρωπολογική σημασία τους*, Θεσσαλονίκη 1984.

ἐνεργεία στή φορά τῆς ὀλοκλήρωσης καί μορφοποίησης τοῦ ὄντος κατά τό εἶδος του. Ἀπεναντίας, τό *κατ' εἰκόνα* ὡς προίκα καί δεκτικότητα τοῦ ἀνθρώπου νά δεῖ, νά μιμηθεῖ καί νά μοιάσει τό Θεό, ἐξελίσσεται μονάχα σέ σχέση μέ τό ζωοδότη Θεό, καταλήγοντας στήν κορυφή τοῦ *καθ' ὁμοίωσιν* Θεοῦ. Ἡ κίνηση αὐτή εἶναι *συνεχῆς* σέ ἱστορικά πλαίσια, καί συνάμα ἄπειρη φορά μέσα στους κόλπους τῆς ἄπειρης θεότητας. Ἀρχίζει ἀπό δῶ τήν πορεία, κινδυνεύοντας νά παλινδρομήσει, νά μηδενιστεῖ, ἐνῶ κραταιώνεται στή σχέση κτιστοῦ-ἄκτιστου μέ τήν ἄσκηση καί τή συνεχή συνεργία· καθώς κατορθώνει νά ξεπεράσει τήν πτώση στό μηδέν φτάνει ὀριστικά στήν κορυφή τῆς τελείωσης –καί δέν παύει νά κινεῖται πρός τήν ἴδια τή φορά τῆς ζωῆς. Μέ αὐτό τόν τρόπο ἡ ὄλη γραμμή καί διαδρομή ξεπερνάει τήν κλειστή κίνηση τοῦ *δυνάμει ὄντος* πρός τό *ἐνεργεία* τῆς ἀριστοτελικῆς φιλοσοφίας.

Πάντως ὁ ἄνθρωπος ὡς κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ πλάσμα ἔχει τή δεκτικότητα νά δεῖ ὡς συνολική ὑπαρξη τό Θεό, νά τόν γευθεῖ, νά συζῆσει μαζί του, νά μεταμορφωθεῖ καί νά μεταβληθεῖ σέ πλάσμα θείας ὠραιότητας καί θείου κάλλους. Τοῦτο τό *κατ' εἰκόνα* ἡ συνολική πατερική θεολογία ἐντοπίζει στή νοερή καί αὐτεξούσια φύση τῆς νοούσας ψυχῆς⁴⁸. Ὅμως ἀρκετές φορές, ὅπως ὁ Ἐπιφά-

48. Εἶναι ἄκρως χαρακτηριστικά τά παρακάτω λόγια τοῦ ὀσίου Κορδοῦης: «Τό *κατ' εἰκόνα*, ὡ φιλόσοφε, νοητέον οὐ κατὰ τήν σωμάτων σύνθεσιν, ἀλλά κατὰ νοερόν ἐντετυπῶσθαι ὁ τῆς ἀληθείας παρίστησι λόγος. Ἄκουε τοίνυν καί σύνες. Ἀγαθός ὢν ὁ Θεός τῇ φύσει ἐνέπηξε τῇ νοερᾷ τοῦ ἀνθρώπου οὐσίᾳ τό *κατ' εἰκόνα* αὐτοῦ καί ὁμοίωσιν, οἷον τήν ἀγαθότητα, τήν ἀπλότητα, τήν ἀγιότητα, τήν καθαρότητα, τήν μακαριότητα καί τὰ τούτοις ὁμοια· ἵνα ἀπερ ἔστιν ὁ Θεός τῇ φύσει, ταῦτα κατὰ τήν αὐτοῦ χάριν ἔχειν δυναθῆ καί ὁ ὑπ' αὐτοῦ κτισθεὶς ἄνθρωπος, τοῦτ' ἔστι τό νοερόν αὐτοῦ». Βλ. Γελασίου Κυζικηνοῦ, *Τῶν κατὰ τήν ἐν Νικαίᾳ συνοδὸν πραχθέντων σύνταγμα* 2,1 PG 85,1260AB.

νιος, ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός καί ὁ Γρηγόριος Παλαμᾶς, ἐντοπίζουν τὸ κατ' εἰκόνα στὸν ὄλο ἄνθρωπο· ὁ Παλαμᾶς μάλιστα λέγει ὅτι στὸν ὄλο ἄνθρωπο πραγματώνεται ἴσως (=δηλαδή ἐξίσου) καί τὸ καθ' ὁμοίωσιν. Χαρακτηριστικό εἶναι ἐπίσης τὸ γεγονός ὅτι στὸν ἴδιο θεολόγο καί στό ἴδιο κείμενο, ὅπως λόγου χάρη στή νεκρώσιμη ἀκολουθία, τὸ κατ' εἰκόνα ἐντοπίζεται πότε στή νοερή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί πότε στὸν ὄλο ἄνθρωπο. Ἐντυπωσιακὴ εἶναι αὐτὴ ἡ περίπτωση τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ. Ἐπομένως ἡ ἐξήγηση εἶναι ἀπλή. Ἐπειδὴ οἱ θεολόγοι πατέρες ἀποδέχονται αὐτονοήτως τὴν ὑπαρξιακὴ ἐνότητα καί τὴν ψυχοσωματικὴ ὑπόσταση τοῦ ἀνθρώπου, δέν ὑφίσταται κανένα πρόβλημα μήτε ἀντίφαση, καθὼς τὸ κατ' εἰκόνα ἐντοπίζεται πότε στή νοερή φύση τοῦ ἀνθρώπου καί πότε στὸν ὄλο ἄνθρωπο. Αὐτονόητο εἶναι νὰ τονίζεται περισσότερο ἢ νοερὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνώτερη λειτουργία τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας⁴⁹.

49. Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Πρὸς Βαρθολαῖμ Β' 48* στό Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ συγγράμματα, τόμος Α', σελ. 287: «Καί πᾶς μὲν ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα ἐστὶ τοῦ Θεοῦ, ἴσως καί ὁμοίωσιν». Ὅτι οὐχὶ καί ἐκ τοῦ Ἰησοῦ ἀλλ' ἐκ μόνου τοῦ Πατρὸς ἐκπορεύεται τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον, τόμος Α', σελ. 8: «Τί δέ ἐστὶν ζῶσαν; Ἀεῖζων, ἀθάνατον, ταῦτόν δ' εἰπεῖν λογικὴν· ἡ γὰρ ἀθάνατος λογικὴ... τοιαύτη γὰρ ἡ ὄντως ζῶσα ψυχὴ. Τοῦτο δέ τῷ κατ' εἰκόνα ταῦτόν, εἰ δὲ βούλει καί καθ' ὁμοίωσιν...». «...ὡς εἶναι τὸν αὐτὸν σάρκα καί νοῦν καί πνεῦμα καί τὸ κατ' εἰκόνα καί ὁμοίωσιν θεῖαν τὴν ψυχὴν ἔχειν ἐντελῶς ὡς ἐνιαίαν οὖσαν ἐν νῷ καί λόγω καί πνεύματι». Ἐπιφανίου, *Κατὰ αἰρέσεων* PG 42,344B: «Ἄλλ' εἶναι μὲν πιστεῦειν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ τὸ κατ' εἰκόνα, ἐν παντί δὲ μάλιστα καί οὐχ ἀπλῶς». Σέ περιώνυμο ἰδιόμελο τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, πού ψάλλεται κατὰ τὴ νεκρώσιμη ἀκολουθία, λέγονται τὰ ἐξῆς χαρακτηριστικά, πού δείχνουν τὸ κατ' εἰκόνα ν' ἀνήκει στὸν ὄλο ἄνθρωπο, στό σῶμα καί στήν ψυχὴ: «Θρηνῶ καί ὀδύρομαι, ὅταν ἐννοήσω τὸν θάνατον, καί ἴδω ἐν τοῖς τάφοις κειμένην τὴν κατ' εἰκόνα πλασθεῖσαν ἡμῖν ὠραιότητα, ἄμορφον, ἄδοξον, μὴ ἔχουσαν εἶδος». Σέ ἄλλη συνάφεια, στά ἴδια τὰ

Ἡ δογματική, λοιπόν, ὀφείλει νά δίνει πρωταρχική σημασία στό κατ' εἰκόνα καί τό καθ' ὁμοίωσιν, ὡς δεκτικότητα καί πορεία γιά τελείωση μέσα στά πλαίσια μιᾶς σχέσης καί ἑνός ζωτικοῦ χώρου. Ὁ χώρος αὐτός, ἐνῶ ἐξαρτᾶται ἀπευθείας ἀπό τίς ἄκτιστες θεῖες ἐνέργειες, εἶναι συγκεκριμένος, ἀπτός καί κοινωνικός στό ἔπακρο. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου, λοιπόν, εἶναι θέμα δεκτικότητας, προίκας, ἐξαρτημένης ἐμφυτότητας καί σχέσης πρός τό περιβάλλον του. Δέν πρόκειται γιά καμιά ἠθική, δικαιοκική καί ἀπλῶς βουλευτική σχέση, ἀλλά γιά ἕναν πράγματι ζωτικό χώρο, ὅπου γίνεται ἢ δέν γίνεται ἡ ὁμοίωση μέ τό Θεό, ἡ ἀνάπτυξη καί ἡ ἐκλάμπρυνση. Καί τοῦτο συμβαίνει ἐπειδή, κατά τή θεολογία, ἡ σχέση κτίσης καί Θεοῦ εἶναι ἐνεργειακή, σχέση με-

κείμενα τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας λέγεται ὅτι τό σῶμα καταλήγει στή γῆ, ἐνῶ τό κατ' εἰκόνα τό παίρνει ὁ Πλάστης. Εἶναι σαφές ὅτι, ἐξαιτίας τῆς ψυχοσωματικῆς καί ὑπαρξιακῆς ἐνότητας, μπορεῖ κανεῖς νά ἐπισημαίνει τό κατ' εἰκόνα σ' ἕνα μέλος τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, καί αὐτονοήτως ν' ἀνήκει στόν ὄλο ἀνθρώπο. Γι' αὐτό καί στήν προκειμένη περίπτωση τῆς νεκρώσιμης ἀκολουθίας δέν ὑπάρχει καμιά ἀντίφαση. Περβλ. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 5,6,1 PG 7,1137A. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,233B-236A: «Ἔστι δέ τοῦτο, τό μήτε κατά τήν ἑλληνικήν ἀπάτην ἐν κακία τινί βαρηθείσας τὰς τῶ παντί συμπεριπολούσας ψυχάς, ἀδυναμία τοῦ συμπαράθεειν τῇ ὀξύτητι τῆς τοῦ πόλου κινήσεως, ἐπὶ τήν γῆν καταλίπτειν οἶεσθαι· μηδ' αὖ πάλιν οἰοῖναι πῆλινον ἀνδριάντα προδιαπλασθέντα τῶ λόγῳ ἀνθρώπων· τούτου ἕνεκα τήν ψυχὴν γίνεσθαι λέγειν. Ἡ γάρ ἂν ἀτιμωτέρα τοῦ πηλίνου πλάσματος ἢ νοερά φύσις ἀποδειχθεῖη... Διπλῆς γάρ φύσεως ἡμῶν νοουμένης κατά τήν ἀποστολικήν διδασκαλίαν, τοῦ τε φαινομένου ἀνθρώπου, καί τοῦ κεκρυμμένου, εἰ τό μὲν προὔπαρχοι, τό δέ ἐπιγένοιτο, ἀτελής τις ἢ τοῦ δημιουργήματος ἀπελεγχθήσεται δύναμις». Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Προσωποποιία* PG 150,1361BC: «Ἰσχυρισάμην γάρ ἐκ τῆς γραφικῆς ἀνθρώπου *φυσιολογίας* ὀρμώμενον, μὴ ἂν ψυχὴν μόνην, μήτε σῶμα μόνον λέγεσθαι ἀνθρώπον, ἀλλὰ τό *συναμφοτέρον*, ὃ δὴ κατ' εἰκόνα πεποιηκέναι Θεός λέγεται».

τοχῆς· ἡ κτίσις μετέχει στό Θεό γιά νά ὑπάρχει, νά ζεῖ, νά στοχάζεται καί νά θεώνεται, πάντοτε κατά τή δεκτικότητα τοῦ κάθε ὄντος. Ἡ ἀπόκρουση, ὁμως, τῆς θεοποιοῦ ἐνέργειας ὁδηγεῖ στή στέρηση τῆς θείας δόξας.

Ἐδῶ νά σημειώσω παρενθετικά ὅτι ὁ σχολαστικισμός, καί ὄχι βέβαια στό σύνολό της ἡ νεότερη ρωμαιοκαθολική θεολογία, θεωρώντας ἀδιανόητη μιὰ τέτοια μετοχή, διαμορφώνει μιὰ ἄποψη τοῦ κατ' εἰκόνα καί τοῦ καθ' ὁμοίωσιν στηριγμένη πάνω σέ ἠθικές καί δικαιοῦς κατηγορίες. Λεῖπει ἡ δυναμική σχέση τοῦ κατ' εἰκόνα πρὸς τό καθ' ὁμοίωσιν, ἔξοῦ καί ἡ στατική ἀντίληψη τῆς ἀνάπτυξης καί τῆς δικαιοσύνης τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξάλλου ὁ Προτεσταντισμός, μολονότι ἀντέδρασε θεολογικά πρὸς τίς σχολαστικές θέσεις, τελικά δέχτηκε τήν ἴδια στατικότητα καί τόν ἠθικό χαρακτήρα τῆς ἀνάπτυξης τοῦ κατ' εἰκόνα. Κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν, δυὸ ἐπ' ἀλλήλα στατικά στρώματα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, μέ αὐτονομία στήν ἀνάπτυξή τους, ὅπως τά ἀποδέχτηκε σέ γενικές γραμμές ὁ σχολαστικισμός, ὁδήγησαν τήν προτεσταντική θεολογία, κυρίως τῆς λεγόμενης ὀρθοδοξίας, στήν ταύτιση τοῦ κατ' εἰκόνα πρὸς τό καθ' ὁμοίωσιν, ἔτσι ὥστε τό προπατορικό ἁμάρτημα νά σημαίνει παντελή ἔξαχρείωση τοῦ ἀνθρώπου καί ἀνάγκη νά στραφεῖ ἡ θεολογία πρὸς τόν ἀπόλυτο προορισμό. Ὅμως, νεότερα δυτικά ρεύματα, στηριζόμενα κυρίως πάνω σέ βιβλικές ἔρευνες καί προϋποθέσεις, ἀνακαλύπτουν καί στηρίζουν τή διδασκαλία γιά τή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, πού εἶναι σχέση ζωῆς, ὁπότε αὐτό τό περιεχόμενο μπορεῖ νά πάρει, στή θεωρία καί τήν πράξη, καί ἡ σχέση τοῦ κατ' εἰκόνα καί τοῦ καθ' ὁμοίωσιν ⁵⁰.

50. Στά πλαίσια τοῦ οἰκουμενικοῦ πνεύματος τοῦ Χριστιανισμοῦ θά μποροῦσε κανεὶς νά ἐπισημάνει ὅτι τόσο τό ἠθικό καί δικαιοῦς πνεῦμα τῆς σχολαστικῆς δυτικῆς παράδοσης, ὅσο καί οἱ προϋποθέσεις τῆς διαρχίας τοῦ Filioque (ὅτι τό Ἅγιο Πνεῦμα ἐκπορεύεται καί ἐκ τοῦ Υἱοῦ), θά

7. Τό προπατορικό ἀμάρτημα

Ἡ διήγηση τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, προερχόμενη ἀπό τῆ γιαχβική πηγῆ, ἀνακαλεῖ στή μνήμη τοῦ ἐπαρκοῦς ἀναγνώση –καί ὄχι βέβαια τοῦ ἐγκλωβισμένου ἀπλῶς σέ ἠθικιστικά πλαίσια ἢ σέ σχολαστικές ἀναλύσεις ιστορικοκριτικῶν εὐρημάτων– ὑψηλά καί μεστά κείμενα τραγικῶν συγκρούσεων. Γνωστό εἶναι σέ ὄλους ὅτι ἡ διήγηση αὐτή κάνει λόγο γιά μιὰ παρακοή τῶν πρωτοπλάστων σέ συγκεκριμένη ἐντολή τοῦ Θεοῦ, νά μή γευθοῦν κατά κανένα τρόπο τόν καρπό τοῦ δέντρου τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Οἱ συνέπειες τῆς παρακοῆς εἶναι ἄκρως ἐπώδυνες: θάνατος, ὡς ἐπιστροφή τοῦ ἀνθρώπου στή γῆ, ἀπό τήν ὁποία προῆλθε, ἀφιλόξενο φυσικό περιβάλλον, σκληρή

μποροῦσαν νά θεωρηθοῦν καταρχήν ὡς θεμιτές ἐρμηνευτικές ἀπόψεις, πού ἔπρεπε νά ἔναι μιὰ ἀπάντηση πρὸς τό περιορῶν κλίμα τοῦ τότε περιβάλλοντος. Ἐπομένως, εἶναι πολύ εὐλογη ἡ ἀποψη ὅτι οἱ θέσεις αὐτές μποροῦν ν' ἀναβαπτισθοῦν στό ὀλοκληρωμένο χριστιανικό περιβάλλον, νοούμενο ιστορικά καί χαρισματικά, καί νά διορθωθοῦν ἢ νά συμπληρωθοῦν μέ τό δυναμισμό αὐτό τῆς σχέσης κτιστοῦ-ἀκτίστου, καί τοῦ ζωτικοῦ χώρου, πού μεταμορφώνεται προοδευτικά καί ἐνεργειακά μέ τή σχέση του πρὸς τή φανέρωση τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ρωμαιοκαθολικισμός καί Προτεσταντισμός, ἡ καρδιά τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης καί τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἐξάπαντος ἔχουν πολλά νά δώσουν στήν ἀνθρώπινη, ἂν στρατευθοῦν πρὸς τό ὀλοκληρωμένο οἰκουμενικό πνεῦμα. Ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία, ἐξάλλου, ἐν μέσω ὠδίνων καί ὀδυνῶν, ἐμελλε νά παρουσιάσει ἄρκετά τραύματα στό ιστορικό γίγνεσθαι μέσα στό σῶμα τοῦ λαοῦ τῆς. Ὅμως τό μεταμορφωτικό πνεῦμα τῆς ζωντανῆς τῆς παράδοσης μέλλει νά ἔναι ἡ κορυφαία ἐλπίδα στό χῶρο τῆς οἰκουμένης. (Βλ. παραπομπή 45 τοῦ πρώτου κεφαλαίου, ὅπου γίνεται λόγος γιά δύο ἀντιπροσωπευτικούς καί μεγάλους θεολόγους τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης, τόν K. Barth, καί τόν K. Rahner).

ἐργασία, ὠδίνες καὶ ὀδύνες, λύπες καὶ ἰδρώτας, ντροπὴ καὶ γυμνότητά, καὶ πάνω ἀπὸ ὅλα φόβος. "Ὅλα αὐτὰ τὰ δεινὰ πείθουν ὅτι ὁ ἀφηγητὴς καὶ συντάκτης τοῦ κειμένου ἐν οὐδενί κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς ἐννοεῖ τὴν σχέσιν τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸ συγκεκριμένο θεῖο θέλημα μὲ περιεχόμενο ἠθικό, νομικό καὶ δικαιοκ. Πρόκειται γιὰ σχέση ζωῆς καὶ θανάτου. Ἡ ἄκρως λιτὴ καὶ συναρπαστικὴ διήγησις τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ τῆς *Γένεσις* κορυφώνει τὴν δραματικότητα μὲ τὸν ἐξορισμὸ τῶν πρωτοπλάστων ἀπὸ τὸν παράδεισον καὶ μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τῆς φρουρᾶς τῶν Χερουβὶμ μὲ τὴν πύρινη ρομφαία γιὰ νὰ κόψουν τὴν πορείαν τῶν πρωτοπλάστων πρὸς τὸ δέντρο τῆς ζωῆς. Ἔτσι ἡ διήγησις αὐτὴ θέλει νὰ μᾶς πείθῃ ὅτι οἱ πρωτόπλαστοι ἦσαν τοποθετημένοι μεταξὺ τοῦ δέντρον τῆς ζωῆς καὶ τοῦ δέντρον τῆς γνώσεως τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τῆς ὁποίας καρπὸς ὑπῆρξε ὁ θάνατος.

Καταλαβαίνει κανεὶς εὐθὺς ἐξαρχῆς, καὶ μὲ μόνη μιά ἀνάγνωσις αὐτοῦ τοῦ κεφαλαίου, ὅτι ἡ παραπάνω μυθικὴ, εἰκονικὴ καὶ παραβολικὴ διήγησις⁵¹ ἐξάπαντος δὲν μπορεῖ νὰ ἐρμηνευθεῖ μονάχα μὲ τίς ἱστορικοφιλολογικὰς ἐπιμέρους ἐξερευνήσεις, ἀλλὰ μὲ εὐρύτερες ἱστορικὰς ἀναδρομὰς μὲ ἔνταξιν αὐτοῦ τοῦ συναρπαστικοῦ δράματος στὴν περιορέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς θρησκευτικῆς καὶ πολιτιστικῆς παράδοσις τοῦ Ἰσραὴλ. Οἱ ἐπιμέρους ἐξερευνήσεις ὡστόσο, πάντοτε καλοδεχόμενες, μποροῦν νὰ βοηθοῦσιν οὐκ ὀλίγον τὴν ἐρμηνείαν τῶν κειμένων, ἐνῶ ἀπομονωμέναι ἀπὸ τὸ καθόλου ἐρμηνευτικὸ σχῆμα δὲν λένε τίποτα. Ἡ ἱστορία, ἡ ζωὴ καὶ ὀλάκερον τὸ σύμπαν νοοῦνται σὲ καθολικὰς διαστάσεις καὶ ὄχι σὲ θλιβερά ἀποσπάσματα, θραύσματα καὶ ἐρειπιῶνες τῆς κατακερματισμένης σκέψεως. Θεώρησα, λοιπόν,

51. Ἐκρως ἐπιτυχὴς καὶ χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ ὀρισμὸς περὶ μύθου τοῦ φιλοσόφου Θέωνα: Μῦθος ἐστὶ λόγος ψευδῆς εἰκονίζων ἀλήθειαν.

φρόνιμο και σκόπιμο νά παρενθέσω αυτά τά λίγα, ἐπειδή πρόκειται γιά ἓνα θέμα ἄκρως σπουδαῖο καί λεπτό, γιά τό ὅποιο ἔχουν εἰπωθεῖ πάμπολλα, ἀπό ἄποψη ἐπιστημονική, φιλοσοφική, θεολογική, πολεμική καί προπαντός ἄλλου παρανοϊκή. Ἀκόμη καί σεξουαλικό κρίμα θεωρεῖται τό προπατορικό ἀμάρτημα. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή τό φίδι, ὡς πειραστής στό δράμα τῆς πτώσης, παραπλανᾷ οὐκ ὀλίγους νά φαντάζονται σεξουαλικά κρίματα⁵². Ὅμως ὀφείλουν νά ξέρουν ὅτι στή μυθολογία πλούσιοι καί ποικίλοι εἶναι οἱ συμβολισμοί τοῦ φιδιοῦ⁵³.

52. Ὁ ἐνδιαφερόμενος ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ ἄκρως τεκμηριωμένες ἀπόψεις, μέ βάση πλούσια βιβλικά καί πατερικά δεδομένα, περὶ τοῦ ὅτι τελείως ἄσχετη εἶναι ἡ σεξουαλικότητα μέ τό προπατορικό ἀμάρτημα, στά ἔργα τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Ἐπιστήμη, φιλοσοφία καί θεολογία στήν Ἐξαήμερο τοῦ Μ. Βασιλείου* (Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 10), Θεσσαλονίκη 21990, καί *Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ* (Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 5), Θεσσαλονίκη 21986. Ἀκόμη μήτε οἱ πλατωνικοί μήτε οἱ νεοπλατωνικοί μήτε οἱ γνωστικοί μήτε οἱ Μανιχαῖοι μήτε ὁ Φίλων ταυτίζουν σεξουαλικότητα καί πτώση. Κατ' αὐτούς, ἀπλούστατα, μετά τήν πτώση τῶν ψυχῶν ἢ τῶν νοῶν ἢ τῶν πνευματικῶν σπινθήρων στόν ὑλικό κόσμο, ὁ γάμος διαιωρίζει τόν ἐγκλωβισμό τους στήν ὕλη, ὁμοῦς ἡ γαμική συνάφεια πρωτογενῶς καμιά σχέση δέν ἔχει πρός τήν πτώση. Πολύ περισσότερο οἱ πατέρες, πού σύν τοῖς ἄλλοις ὡς σφόδρα ἀντιμανιχαῖστές θεωροῦν τό γάμο εὐλογημένο δῶρο τοῦ Θεοῦ γιά νά νικηθεῖ ὁ θάνατος, δέν θά μποροῦσαν νά ἐρμηνεύσουν τήν πτώση ὡς σεξουαλική σχέση! Κανένας ἀπολύτως, μήτε ὁ Κλήμης Ἀλεξανδρεὺς μήτε καί ὁ Μ. Ἀθανάσιος, περὶ τῶν ὁποίων στά παραπάνω ἔργα ἀναφέρονται καί ἐρμηνεύονται ἐκτενῆ κείμενα τῶν ἔργων τους, ταυτίζουν προπατορικό ἀμάρτημα καί σεξουαλικότητα –κατ' ἀνάγκη χρησιμοποιοῦν αὐτῇ τῇ φρικαλέα λέξει, γιατί δέν ἐπιθυμῶ νά τήν ἀντικαταστήσω μέ τόν ἔρωτα καί τήν ἐρωτικότητα!

53. Στό ἔπος τοῦ Γκιλγκαμές, λόγου χάρη, τό φίδι κλέβει ἀπό τόν ἄνθρωπο τό βότανο τῆς ἀθανασίας. Ἡ μοιραία αὐτῇ πράξη γίνεται, ὅταν ὁ Γκιλγκαμές κατεβαίνει στόν Ἅδη γιά νά πάρει στόν πάνω κόσμο τόν Ἐγκιντού. Φεύγοντας μαζί μέ τόν Ἐγκιντού, πῆρε καί τό βότανο τῆς ἀθανασίας, πού τό ἔχασε καθῶς δρασκέλιζε τήν ἔξοδο τοῦ Ἅδη. Τό φίδι

Ἡ πατερική θεολογία στηρίζεται ἐξολοκλήρου στό περιεχόμενο τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, ἀλλά ἐξάπαντος σέ συνάρτηση πρός ὅλα τά δραματικά γεγονότα τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, καί κατά θαυμαστή προσαρμοστικότητα πρός τό περιρρέον πνευματικό κλίμα τῆς τότε ἐπικρατούσας φιλοσοφικῆς γλώσσας. Ὅμως, ἂν κανεῖς ἐρευνήσει σωστά τά πατερικά κείμενα, μένει ἐκπληκτος γιά τήν πιστότητα μέ τήν ὁποία μεταμορφώνεται ἡ μυθική, εἰκονική καί παραβολική γλώσσα τῆς Ἀγίας Γραφῆς σ' ἓνα δυναμικό καί ἐξελικτικό σχῆμα, πού ἀγκαλιάζει σέ μιά ἐνότητα κτίση, ἱστορία καί ἄνθρωπο.

Ἀπό τή μιά μεριά ἡ κατά φύση σχέση τοῦ ἀνθρώπου πρός τό ζωοδότη Θεό (τό δέντρο τῆς ζωῆς!), ἀπό τήν ἄλλη ὁ πειρασμός γιά τήν ἄμεση ἀπόκτηση τῆς ἰσοθεΐας, χωρίς τήν προοδευτική ἀνάπτυξη τοῦ ἀνθρώπου μέσω τῆς σχέσης πρός τό δοτήρα τῆς ζωῆς. Ὁ ἄνθρωπος τοποθετεῖται ἀνάμεσα στό δέντρο τῆς ζωῆς καί στό δέντρο τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Ἀπό τό ἓνα μέρος ἡ ὑπακοή, πού ἐγγυᾶται γεύση τῆς ζωῆς καί πλήρη ἀνθήση αὐτῆς, καί ἀπό τό ἄλλο ἡ παρακοή ὡς γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, πού σημαίνει στέρηση καί θάνατο. Μιά καί μοναδική πηγὴ τοῦ εἶναι καί τῆς ζωῆς ὑπάρχει, πού εἶναι ὁ δημιουργός Θεός. Ὅλα αὐτά διαδραματίζονται σέ μιά πορεία ἀγώνα, σύγκρουσης καί δημιουργίας, ἢ καλύτερα συνδημιουργίας. Ὁ ἄνθρωπος δέν βαδίζει τό δρόμο πού ὀδηγεῖ στό δέντρο τῆς ζωῆς, στή συνδημιουργία, στήν ἰσοθεΐα μέσω τῆς ὑπακοῆς· ἐπιλέγει τήν ἄμεση ἰσοθεΐα μέσω τῆς παρακοῆς. Ὅμως ἡ παρακοή σημαίνει ἀνταρσία καί ἐξορισμό ἀπό τόν παράδεισο τῆς ὄντως ζωῆς. Πάντως μιά εἶναι τελικά ἡ ὁδός: ἡ πορεία πρός τή ζωή. Λαθεμένος κατά τραγικό τρόπο εἶναι ὁ προσαπαρμόνευε κι ἔκλεψε τό βότανο τῆς ἀθανασίας. Καμιά σχέση τοῦτο τό δράμα μέ τὴ σεξουαλικότητα!

νατολισμός.

Ἡ πατερική θεολογία ἐντάσσει ὄλο αὐτό τό δράμα καί τή σχέση στά ὄρια κτιστοῦ–ἀκτίστου, ὄντος καί μή ὄντος. Ἡ κτίση νομοτελειακά μετέχει στόν ἄκτιστο Θεό. Ἡ μετοχή αὐτή ἐξασφαλίζει τό εἶναι καί τήν περαιτέρω προκοπή. Ἡ περαιτέρω αὐτή προκοπή τῶν λογικῶν πλασμάτων, κατά τά δεδομένα τοῦ κατ' εἰκόνα καί τοῦ καθ' ὁμοίωσιν, πραγματώνεται στήν ὑπάκοη σχέση τοῦ μή ὄντος, τοῦ κτίσματος, πρὸς τό ζωοδότη Θεό. Ἐπομένως μιά στρεβλή καί ἀνυπάκοη σχέση δέν ἐξαφανίζει μηδενιστικά τόν ἄνθρωπο, ἀλλά διακόπτει τήν ἀνάπτυξη, σκοτεινιάζει τό ζωτικό περιβάλλον τῆς ζωοποιοῦ σχέσης. Ὅμως ποιά εἶναι αὐτή ἡ παρακοή καί ἡ γνώση τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, δηλαδή ἡ πικρὴ αὐτή γεύση τοῦ θανάτου; παρακοή, κατά τήν πατερική θεολογία, εἶναι ἡ λήθη τοῦ Θεοῦ, ἡ διακοπή τῆς δοξολογικῆς σχέσης (ὡς ἐκδήλωσης φιλίας καί ἀγάπης καί ὄχι ὡς ταπεινωτικῆς ἐξουθένωσης), ἡ ἀποστασία ἀπό τά νοητά –ὅποτε θραύεται ἡ ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν–, ἡ ἐγωκεντρικὴ συσπείρωση τοῦ ἀνθρώπου ἰδιοτελῶς στήν ἀτομικότητά του κτλ. κτλ. Στήν *Πρὸς Ῥωμαίους Ἐπιστολή* ὁ Ἀπόστολος Παῦλος, κάνοντας λόγο γιά τήν ἀποστασία τοῦ ἀνθρώπου, ἄκρως χαρακτηριστικά τονίζει αὐτή τήν παρακοή: «... διότι γνόντες τὸν Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἠὺχαρίστησαν, ἀλλὰ ἐματαιώθησαν ἐν τοῖς διαλογισμοῖς αὐτῶν, καὶ ἐσκοτίσθη ἡ ἀσύνετος αὐτῶν καρδιά»⁵⁴. Μολονότι τὸν γνώρισαν τό Θεό, δέν τὸν δοξολόγησαν μήτε τὸν εὐχαρίστησαν. Αὐτὴ εἶναι ἡ διακοπή τῆς σχέσης, πού δέν εἶναι ἀπλῶς ἠθικὴ ἀλλὰ σχέση ζωῆς, καί αὐτὴ εἶναι ἡ παρακοή, πού, ὅπως βγαίνει ἀπὸ τήν παραπάνω παύλεια ρήση, συνεχῶς ἐπαναλαμβάνεται ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Ἐδῶ πρέπει νά τονιστεῖ κάτι ἄκρως

54. *Ῥωμ.* 1,21.

σπουδαίο. Τό προπατορικό ἁμάρτημα εἶναι δυναμικό –ὄσο καί νά φαίνεται τοῦτο παράδοξο–, μιά ἀπαρχή συνεχῶν μεταπατορικῶν ἁμαρτημάτων. Τό ἴδιο δράμα παίζεται στήν κονίστρα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας· ὑπακοή φιλίας, ἀγάπης, δοξολογίας, ἀνάπτυξης· παρακοή λήθης, ἀμνησίας, σκότους καί ὀδύνης λόγω τῆς στέρησης. Τοῦτο, λοιπόν, σέ γενικές καί ἀπλές ἐπισημάνσεις εἶναι ἡ ἐρμηνεία τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος ἀπό τό σύνολο, θά ἔλεγε κανεῖς, τῆς πατερικῆς θεολογίας.

Στόν παράδεισο ὁ ἄνθρωπος ἔπρεπε νά γυμνάσει τή βούλησή του στόν ἀγώνα καί τή διέλκυστίδα ὑπακοῆς–παρακοῆς, γιά νά φτάσει μέ συνδημιουργική ἀνάπτυξη στήν *ἰσοθεΐα*, στό καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ, πού εἶναι δῶρα τοῦ πλάστη. Τό δέντρο τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ, κατά τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό εἶναι γιά τή *δοκιμασία* καί τή *γυμνασία* τῆς ἀνθρώπινης βούλησης⁵⁵. Τοῦτο σημαίνει αὐτογνωσία τῆς οἰκείας κτιστῆς φύσης· αὐτή εἶναι καλή γιά τούς τέλειους, ἐκείνους πού μέ ἐπιτυχῆ καί ὑπομονετικό ἀγώνα ἀναπτύσσουν τή ζωή σέ σχέση μέ τό ζωοδότη Θεό, ἀλλά κακή καί ὀδυνηρή γιά τούς ἀτελεῖς καί ἀνυπόμονους, ὅποτε ἐξαιτίας τῆς ἐγωκεντρικῆς τους συσπείρωσης χάνουν τή θεοποιοῦ εὐεργεσία τοῦ δέντρου τῆς ζωῆς. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ αὐτογνωσία αὐτή, δηλαδή ἡ γνώση τῆς οἰκείας φύσης, δέν ἀφορᾷ ἀπλῶς τήν κατάσταση τῆς ἀνθρώπινης φύσης, τά δῶρα καί τή δεκτικότητά του, ἀλλά καί τή σχέση τοῦ ἀνθρώ-

55. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 2,11 PG 94,913AB-916AB: «Τό μὲν ξύλον τῆς γνώσεως ἀπόπειράν τινα καί δοκιμῆν καί γυμνάσιον τῆς τοῦ ἀνθρώπου ὑπακοῆς καί παρακοῆς. Διὸ καί ξύλον τοῦ γινώσκειν καλόν καί πονηρόν κέκληται, ἦ ὅτι δύναμιν ἐδίδου γνωστικῆν τοῖς μεταλαμβάνουσιν τῆς οἰκείας φύσεως, ὅπερ καλόν μὲν τοῖς τελείοις, κακόν δὲ τοῖς ἀτελεστέροις... Τό δὲ τῆς ζωῆς ξύλον ἢ ξύλον ἔχον ἐνέργειαν ζωῆς παρεκτικῆν ἢ τοῖς τῆς ζωῆς ἀξίοις καί τῷ θανάτῳ μὴ ὑποκειμένοις μόνοις ἐδώδιμον».

που προς τό ζωοδότη Θεό. Ἡ κακή αὐτογνωσία συγχέει τὰ ὄρια τῆς κτιστότητας –ἐπομένως εἶναι γνώρισμα ἀτέλειας καί ἔλλειψης προόδου στή σχέση– καί ὁδηγεῖ σέ μιά πέρα γιά πέρα ἐσφαλμένη ἐκτίμηση. Ἄντί ὁ ἀτελής ἄνθρωπος, ὁ νήπιος, νά πάρει τό δρόμο τῆς προκοπῆς καί τῆς τελείωσης, γιά νά γίνει θεός κατά χάρη, ἐπαναστατεῖ καί βάζει κατά φαντασία στό θρόνο τοῦ Θεοῦ τόν ἑαυτό του, σταματώντας νά τόν δοξάζει καί νά τόν εὐχαριστεῖ. Ἐπομένως σύμφωνα μέ τό καθόλου ἐρμηνευτικό σχῆμα καί ὄχι μέ ἐπιμέρους ἱστοριοφιλολογικά εὐρήματα –χρήσιμα ἀπλῶς γιά τήν καλύτερη κατανόηση–, ἐδῶ πρόκειται ὄχι γιά μιά ἠθική παράβαση– ἄλλωστε πῶς δικαιολογοῦνται τόσες καί τόσες ὀδυνηρές συνέπειες, ἀριθμούμενες ἀπό τόν ἀφηγητή τοῦ δράματος; –μήτε γιά προσβολή μιᾶς δικαιοκῆς τάξης, ἀλλά γιά ὕβρη, τραγική σύγκρουση τῶν πεπερασμένων ὀρίων τοῦ κτιστοῦ πλάσματος πρὸς τὰ ἄπειρα βᾶθη τῆς θεότητας, ὥστόσο μέσα σέ ἱστορικά δεδομένα· πρόκειται γιά διάρρηξη μιᾶς σχέσης ζωῆς, γιά ματαίωση μιᾶς τελειωτικῆς πορείας, γιά μιά *ὄντολογική παραχάραξη*, γιά στροφή σ' ἕναν ἄλλο δρόμο. Γι' αὐτό ἡ πατερική θεολογία εἶδε τό προπατορικό ἁμάρτημα ὡς ἀρρώστια καί δέν ἔκανε λόγο γιά καμιά κληρονομική ἐνοχή παρά μονάχα γιά κληρονόμηση τῆς φθορᾶς καί τοῦ θανάτου⁵⁶. Ἔτσι κατά τήν ἀριστοουργηματική διήγη-

56. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Εἰς τὴν Πρὸς Ρωμαίους Ἐπιστολὴν* PG 74,789AB: «Νενόσηκεν οὖν ἡ φύσις τὴν ἁμαρτίαν διὰ τῆς παρακοῆς τοῦ ἑνός, τουτέστιν Ἀδάμ· οὕτως ἁμαρτωλοὶ κατεστάθησαν οἱ πολλοί, οὐχ ὡς τῷ Ἀδᾶμ συμπαραβεβηκότες, οὐ γὰρ ἦσαν πώποτε, ἀλλ' ὡς τῆς ἐκείνου φύσεως ὄντες τῆς ὑπὸ νόμον πεσοῦσης τὸν τῆς ἁμαρτίας. Ὡσπερ τοίνυν ἠρρώστησεν ἡ ἀνθρώπου φύσις ἐν Ἀδᾶμ διὰ τῆς παρακοῆς τὴν φθορὰν εἰσέδου τε οὕτως αὐτὴν τὰ πάθη, οὕτως ἀπῆλλακται πάλιν ἐν Χριστῷ». Βλ. Ἰωάννου Ρωμανίδου, *Τὸ προπατορικὸν ἁμάρτημα*, Θεσσαλονίκη 21970. Βλ. ἐπίσης τὴ διδακτορική διατριβὴ τοῦ Ἀθανασίου Β. Βλέτση, *Ὀντολογία τῆς πτώσης στή θεολογία τοῦ Μαξίμου Ὁμολογη-*

ση τοῦ τρίτου κεφαλαίου τῆς Γένεσης, ἡ ὁποία φτάνει τό ὕψος ἀκραίων τραγικῶν συγκρούσεων, τά περιζώματα, πού ἔρασαν οἱ πρωτόπλαστοι ἀπό φύλλα συκιᾶς, ὁ Θεός τά ἀντικαθιστᾶ μέ δερμάτινους χιτῶνες. Ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ἐρμηνεῖες πού δόθηκαν, κυρίως ἀλληγορικές ἀπό τόν Ὁριγένη καί τό Γρηγόριο Νύσσης⁵⁷, ἐδῶ διαχέεται ἡ ἐλπίδα γιά λύση τοῦ δράματος, καί μέ τήν ὑπόσχεση ὅτι οἱ ἀπόγονοι τῆς γυναίκα, τελικά, θά συντρίψουν τό φίδι!⁵⁸ Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ ἐρμηνεία, πού δίνουν ὁ Ὁριγένης καί ὁ Νύσσης, κυρίως ὁ δεύτερος, εἶναι σύμφωνη μέ τίς προϋποθέσεις τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας. Ἡ διασάλευσή τῆς σχέσης ὄντος καί μὴ ὄντος ὀδηγεῖ τόν ἄνθρωπο στή φθαρτή ζωή· καί τούτη ὁμῶς διέπεται ἀπό τή φυσική νομοτέλεια τῆς θείας πρόνοι-
ας, τῶν ἰδίων τῶν ζωοποιῶν ἐνεργειῶν, νοούμενη πάντοτε σέ σχέση μέ τήν κτιστή πραγματικότητα. Ἀπό τή ζωή τούτη γίνεται ἡ πορεία γιά τή μεταμόρφωση καί τελείωση.

Στήν προκειμένη περίπτωση τόσο κατά τό τρίτο κεφάλαιο τῆς Γένεσης, ὅσο καί κατά τήν περαιτέρω ἐρμηνεία τῶν πατέρων, εἶναι ἔκδηλη κατά πάντα ἡ «ἀντιμανιχαϊκή» τάση τίποτα δέν παρεμβάλλεται μεταξύ Θεοῦ καί ἐπαναστάτη ἀνθρώπου· μῆτε ἡ παρέμβαση τοῦ φιδιοῦ σημαίνει αὐτοδύναμο (κακό) ἀντίπαλο τοῦ Θεοῦ. Τούτη ἡ «ἀντιμανιχαϊκή» τάση συμφωνεῖ ἐξάπαντος καί μέ τήν ἴδια καταφανή τάση

τοῦ, Θεσσαλονίκη 1994.

57. Κατά τόν Ὁριγένη οἱ δερμάτινοι χιτῶνες εἶναι τά ἀνθρώπινα σώματα. Ὁ Νύσσης θεωρεῖ τούς δερμάτινους χιτῶνες ὡς τή συνολική ζωή τοῦ ἀνθρώπου μέ τά φυσιοκρατικά της χαρακτηριστικά, πού μεταμορφώνονται καί ἀπαθανατίζονται μέσω τῆς ἐν Χριστῷ ἀπολύτρωσης. (Βλ. Ὁριγένους, *Εἰς τήν Γένεσιν ἐκλογαί* PG 11, 101A. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχῆς καί ἀναστάσεως* PG 46, 148A-149A).

58. Ἡ ὑπόσχεση αὐτή ἀπό τήν ἐκκλησιαστική παράδοση θεωρήθηκε *Πρωτευαγγέλιο*. Φυσικά, μιά τέτοια θέση θά 'ταν παράδοξο νά μπορούσε νά τεκμηριωθεῖ μέ ἱστοριοφιλολογική ἔρευνα!

τοῦ πρώτου κεφαλαίου τῆς *Γένεσης*, προερχόμενου ἀπὸ τὴν ἱερατική πηγὴ. Γι' αὐτό, πολὺ σωστά, οἱ πατέρες ἐρμηνεύουν τὴν πτώση μὲ μιὰ ὄντολογία, τῆς ὁποίας ὁ θάνατος εἶναι παρασιτική δύναμη τῆς ὑπαρξης, τραῦμα καὶ παρά φύση κατάσταση. Ἐξοῦ καὶ ἡ ἀναγκαιότητα τοῦ γάμου, ἀφοῦ ὑπάρχει θάνατος, ὁ ὁποῖος ἔτσι κι ἄλλιῶς ὡς ἐχθρὸς πρέπει νὰ κατατροπωθεῖ. Ὁ γάμος εἶναι τὸ πρῶτο ἀντίδοτο κατὰ τοῦ θανάτου. Πολὺ ἐπαναστατικά ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνὸς θεωρεῖ τὸ γάμο ὡς τρανὸ ἐφόδιο πολέμου, γιὰ νὰ μὴ ἀναλωθεῖ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀπὸ τὸ θάνατο. Τὴν ἴδια γραμμὴ ἀκολουθοῦν πλεῖστοι ὄσοι θεολόγοι πατέρες⁵⁹.

59. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* PG 94, 1208A: «Ἐκ παρθένου γὰρ γῆς ὁ ἄνθρωπος πεπλαστούργηται, ἐκ μόνου Ἀδάμ Εὐὰ ἔκτισται, ἐν παραδείσῳ παρθενία ἐπολιτεύετο... ὅτε διὰ τῆς παραβάσεως θάνατος εἰς τὸν κόσμον εἰσηλθε, τότε ἔγνω Ἀδάμ Εὐὰν τὴν γυναῖκα αὐτοῦ... ὥστε διὰ τὸ μὴ ἐκτριβῆναι καὶ ἀναλωθῆναι τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ὑπὸ τοῦ θανάτου ὁ γάμος ἐπινενόηται, ὡς ἂν διὰ τῆς παιδοποιίας τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων διασώζηται... Ἐδύνατο γὰρ ὁ Θεὸς καὶ ἐτέρῳ τρόπῳ τὸ γένος πληθύναι, εἰ τὴν ἐντολὴν μέχρι τέλους ἐτήρησαν ἀπαραχάρακτον. Ἄλλ' εἰδῶς ὁ Θεὸς τῇ προγνώσει αὐτοῦ, ὁ πάντα εἰδῶς πρὶν γενέσεως αὐτῶν, ὡς μέλλουσιν ἐν παραβάσει γίνεσθαι καὶ θανάτῳ κατακρίνεσθαι προλαβὼν ἐποίησε τὸ ἄρρεν καὶ τὸ θῆλυ καὶ αὐξάνεσθαι καὶ πληθύνεσθαι προσέταξεν». Ἰωάννου Χρυσοστόμου. *Εἰς τὴν Γένεσιν* PG 53, 125: «Μετὰ γὰρ τὴν παράβασιν τὰ τῆς συνουσίας γέγονεν· ἐπεὶ μέχρις ἐκείνου καθάπερ ἄγγελοι οὕτω διητῶντο ἐν τῷ παραδείσῳ...». *Περὶ παρθενίας* PG 48,544: «Ὅπου γὰρ θάνατος, ἐκεῖ γάμος· τούτου δὲ οὐκ ὄντος, οὐδὲ οὗτος ἔπεται». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καὶ οἰκονομικά* PG 90,132B: «Ἀρχὴν ἔσχε μετὰ τὴν παράβασιν ἡ τοῦ ἀνθρώπου φύσις τῆς ἰδίας γενέσεως τὴν καθ' ἡδονὴν ἐκ σπορᾶς σύλληψιν, καὶ τὴν κατὰ ρεῦσιν γέννησιν». Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,189C. Πολλοὶ θεολόγοι δὲν προσέχουν ὅτι οἱ πατέρες κάνουν μιὰ ὄντολογία, στὸ κέντρο τῆς ὁποίας εἰσβάλλει παρά φύση ὁ θάνατος· ὅποτε ἀκολουθεῖ μιὰ νέα ὄντολογικὴ ἐκδήλωση, ὅπου ἐγκαθίσταται ἰσχυρὸς ὁ νόμος τῆς θνητότητας. Ἐπομένως ἡ μὴ ἀναγκαιότητα τοῦ γάμου πρὶν ἀπὸ τὴν εἰσβολή

Ἡ θέση αὐτῆ τῶν πατέρων πολύ ὁμοιάζει τῇ σημερινῇ ἀποψη τῶν βιολόγων ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι ἰσχυρότερη ἀπὸ τὸ θάνατο, μιά καί προχωράει μὲ τὴν παραγωγὴ ἀπογόνων. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεὶς πόση ἐπιπολαιότητα ἔχουν οἱ ἰσχυρισμοὶ οὐκ ὀλίγων προχειρολόγων, θεολόγων καὶ ἄλλων ἐρευνητῶν, οἱ ὅποιοι κάνουν λόγο γιὰ προπατορικὸ ἁμάρτημα, κατὰ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία, ταυτιζόμενο μὲ τὴ σεξουαλικότητα.

Ἐπομένως τὰ μυθικὰ ἀρχέτυπα, οἱ εἰκονικὲς παραστάσεις καὶ οἱ παραβολικὲς διηγήσεις πρέπει νὰ ἐρμηνεύονται μέσα στοῦ κλίμα τῶν συγκεκριμένων, αἰσθητῶν καὶ πνευματικῶν πραγμάτων τῆς ἱστορίας τοῦ Ἰσραὴλ καὶ τῆς Ἐκκλησίας. Γι' αὐτὸ καὶ ἡ ἄκρως δυσσερμηνευτὴ διήγησις τῆς Γένεσης⁶⁰ γιὰ τὴν προέλευσις τῶν γιγάντων τῆς γῆς, ἀπὸ τὸ γάμο τῶν ἀγγέλων (υἰῶν τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ κείμενο τῶν Ο΄) μὲ τίς θυγατέρες τῶν ἀνθρώπων, κατὰ κανένα τρόπο δὲν πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὑπερβατικὰ ἢ πλατωνικὰ, σάμπως ὁ ἀφηγητὴς τοῦ βιβλικοῦ κειμένου νὰ ἔταν Πλάτων ἐν Ἰσραὴλ! Ὁ μύθος μοιάζει νὰ ἔναι πλατωνικὸς, ἀλλὰ ἐξάπαντος ὁ ἀφηγητὴς χρησιμοποιοεῖ τοῦτο τὸ ἀρχέτυπο θέλοντας νὰ τονίσῃ στοῦ ἔπακρο τὴ διαφθορὰ τοῦ ἀνθρώπινου γένους, ὅποτε ὁ κατακλυσμὸς εἶναι μιά δίκαιη καὶ φυσιολογικὴ κατάληξις. Πίσω ἀπὸ τὸ μυθικὸ ἀρχέτυπο, τοῦτα τὰ αἰθέρια ὄντα, τὰ

τοῦ θανάτου δὲν σημαίνει παρθεσία ἀσκητικῆς ἢ ἠθικῆς φύσης. Μῆτε ἡ πατερικὴ θεολογία κάνει λόγο γιὰ ιδεώδη ἢ ἰδανικὸ ἀνθρώπο πρὶν ἀπὸ τὴν πτώσι. Τέτοιες σχολαστικὲς ἀναλύσεις οὔτε καν τίς διανοοῦνται οἱ θεολόγοι πατέρες. Ἀπλῶς μιᾶνε γιὰ μιά ὄντολογία μὲ τὴν παρασιτικὴ δύναμη τοῦ θανάτου. Ὁ σχολαστικὸς Θωμᾶς Ἀκινάτης δέχεται τὸ γάμο στὴν παραδείσια κατάστασι, μιά καὶ δὲν ἀκολουθεῖ τὴν ὄντολογία τῶν πατέρων τῆς Ἀνατολῆς (βλ. *Summa Theologiae* I, 98,2). Προφανῶς εἶναι ἡ αὐγουστίνεια ἀποψη, κατὰ τὴν ὁποία ἡ γαμικὴ συνήθεια ὑπῆρχε στὸν παράδεισο χωρὶς ἄμαρτην ἡδονή.

60. *Γέν.* 6,1-4.

perhilim, πού σμίγουν μέ τίς θυγατέρες τῶν ἀνθρώπων, σημαίνουν πρόσωπα ἱστορικά, μιά φυλή, ἐν πάσῃ περιπτώσει κάτι πολύ συγκεκριμένο. Ἄλλά καί ἡ ἑξαχρείωσή τους εἶναι πολύ μεγάλη. Γι' αὐτό ἐπιλέγεται ἕνα τέτοιο μυθικό ἀρχέτυπο, γιά νά δειχθεῖ αὐτή ἡ τρομαχτική ὄδυνηρή πτώση. Ἔτσι ἡ ἰουδαιοχριστιανική παράδοση προτείνει καταρχήν σωστά τόν ἐρμηνευτικό τρόπο, ὅταν δέχεται ὅτι τά καθαρὰ αὐτά ὄντα εἶναι οἱ εὐσεβεῖς ἀπόγονοι τοῦ Σήθ, πού ἔσμιξαν μέ τίς θυγατέρες τῆς φυλῆς τοῦ Κάιν. Σύγχρονες πολύπλοκες καί φιλότιμες ἐρμηνευτικές ἀπόπειρες, κατά τή γνώμη μου, φαίνονται ἀπροσγειώτες οὐκ ὀλίγον.

Ἐξάλλου τόσο κατά τή διήγηση τῆς *Γένεσης*, ὅσο καί κατά τήν πατερική θεολογία ὁ ρόλος τοῦ Σατανᾶ, ὡς πλάσματος ἐπίσης τοῦ Θεοῦ, διαδραματίζεται σέ ἀπτές καί συγκεκριμένες ἀνθρώπινες πράξεις καί σχέσεις. Βέβαια, στήν Κ. Διαθήκη ὁ ρόλος αὐτός ἀποκτᾶ δυναμικότερο καί δαιμονικότερο χαρακτήρα, ἀλλά καί στήν Π. Διαθήκη ὁ Σατανᾶς εἶναι ὁ ἀντίπαλος τοῦ Θεοῦ καί συνάμα ὁ κατήγορος γιά τίς παραβάσεις τοῦ ἀνθρώπου, οἱ ὁποῖες ὡστόσο δέν παύουν νά συντελοῦνται μέ πλήρη ἀνθρώπινη εὐθύνη καί ἐλευθερία⁶¹. Σ' ὅλη τή μακραίωνη ἱστορία καί τήν ἱερή φιλολογία τοῦ Ἰσραήλ, πουθενά δέν μποροῦμε νά δοῦμε ἀνεύθυνη πράξη τοῦ ἀνθρώπου ἢ τῆς κοινότητας, μολονότι τά πάντα εἶναι θέλημα καί σχέδιο Θεοῦ, ἢ μερικές φορές, ὅπως στήν παρεκτροπή τοῦ Δαβίδ, ὁ σατανικός πειρασμός ἀποτελεῖ τό ξεκίνημα τῆς πράξης⁶². Πάντως στήν πατερική παράδοση τῆς Ἀνατολῆς τονίζεται μέ ἔμφαση ὁ φθοροποιός ρόλος τοῦ Διαβόλου, ἔτσι ὥστε ὁ ἄνθρωπος, ἤδη ἀπό τό προπατορικό ἀμάρτημα καί ἐφεξῆς, νά θεωρεῖται θύμα τοῦ δαιμονικοῦ πειρασμοῦ. Ὁ Αὐγουστίνος ἔδωσε μιά ἀποδυναμωμένη

61. *Γέν.* 3,1-19. *Α' Παραλ.* 21,1. *Ζαχ.* 3,1-3.

62. *Α' Παραλ.* 21,1.

περί τοῦ ρόλου τοῦ Σατανᾶ ἄποψη σέ ὄ,τι ἀφορᾷ τή γένεση τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ἐποφασιστικό ρόλο διαδραμάτισε μονάχα ἡ ἀνθρώπινη βούληση, ἐνῶ ὁ Σατανᾶς ἔγινε μετά τήν παράβαση τοῦ ἀνθρώπου τό τιμωρό ὄργανο τοῦ Θεοῦ⁶³. Κατά τήν πατερική παράδοση, λοιπόν, ἔρχεται ἡ θεία ἀρωγή γιά νά σώσει τό θῦμα αὐτό ἀπό τά «εἰδωλικά» φαντάσματα τοῦ Διαβόλου. Ὅμως, ἀπό τήν ἄλλη πλευρά, μεγάλη εἶναι ἡ ἀναγκαιότητα τῆς ἄσκησης κατά τή διάρκεια τῆς τελειωτικῆς πορείας τοῦ ἀνθρώπου. Πάντως ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ –καί ὄχι ἡ ἐπέμβασή του ν' ἀποκαταστήσει τήν τάξη τῆς δικαιοσύνης στό χῶρο τῆς θείας ζωῆς– πρὸς τόν ἄνθρωπο εἶναι πλούσια καί ἀνεξάντλητη. Ὁ ἄνθρωπος χρησιμοποιεῖ τό αὐτεξούσιό του γιά ν' ἀποκρούει τίς ἐπιθέσεις τῶν πονηρῶν δυνάμεων, γιά νά ἀσκεῖται, καί κατά βάση γιά νά δέχεται τή θεία ἀρωγή.

Τό προπατορικό ἁμάρτημα, λοιπόν, ὡς παρακοή, ὡς λήθη τοῦ Θεοῦ, ὡς διακοπή τῆς δοξολογικῆς σχέσης ἀνθρώπου καί Θεοῦ, ὡς διάσπαση αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων, ὡς τέλος πάντων ἀνταρσία καί ὕβρη πρὸς τό ζωοδότη Θεό, διαδραματίζει ρόλο βασικό σέ μιᾶ *ἱστορική συνέχεια* Π. Διαθήκης καί ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας. Πάντως δέν ἀποτελεῖ τό κεντρικό γεγονός τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας. Στούς σύγχρονους βιβλικούς θεολόγους ἐντυπωσιάζει τό γεγονός ὅτι τό προπατορικό ἁμάρτημα, ὅπως παρουσιάζεται στή *Γένεση*, δέν διαδραματίζει κανένα ἱστορικό ρόλο στή μετέπειτα ζωή, ἱστορία καί ἱερή γραμματεία τοῦ Ἰσραήλ. Ἡ διήγηση φαίνεται σάν ξένη καί αὐτόνομη στό χῶρο τῆς Π. Διαθήκης⁶⁴. Κατά τήν ἄποψή μου ἡ σκέψη τῶν ἐρευ-

63. Αὐγουστίνου, *De civitate Dei* 14,13-15 PL 41,420-24.

64. Βλ. Walther Zimmerli, *Grundriss der alttestamentlichen Theologie*, Stuttgart ³1978 (Ὑπάρχει καί ἑλληνική μετάφραση ἀπό τό Βασίλειο Στογιάννου).

νητῶν, πέρα από μιά ἀδυναμία προφανή νά ἐντάξει τά ἐπιμέρους πορίσματα τῆς ἔρευνας στήν καθόλου *ιστορική συνέχεια*, παγιδεύεται στήν ἔρμηνεία πού δίνει ἡ δυτική θεολογική σκέψη, καθαρό γέννημα τῆς αὐγουστίνειας θεολογίας, στό χωρίο *Ρωμ. 5, 12*. Φυσικά, πουθενά στήν Π. Διαθήκη, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ἄποψη περί συλλογικῆς εὐθύνης, δέν γίνεται λόγος γιά ἓνα ἀμάρτημα, δηλαδή τό προπατορικό, πού μεταβιβάζεται κληρονομικά ὡς ἐνοχή στους ἀπογόνους. Ἀπεναντίας, ὅπως τονίστηκε κιόλας, στήν Π. Διαθήκη ποτέ δέν παραλείπεται νά ἐπισημανθεῖ ρητά ἢ τουλάχιστον νά νοηθεῖ ἡ εὐθύνη κάθε πράξης πού κάνει ὁ κάθε ἄνθρωπος καί ὁ λαός στό σύνολό του. Ὅσοτόσο δέν εἶναι σωστή ἡ ἄποψη ὅτι τό προπατορικό ἀμάρτημα πουθενά δέν ἀπαντᾷ στή μετέπειτα ἱστορία καί ἱερή φιλολογία τοῦ Ἰσραήλ. Σέ κάθε ἀμάρτημα καί σέ κάθε παρακοή ἢ ἀνταρσία τοῦ ἀνθρώπου, ὡς μεμονωμένου ἀτόμου, ἢ ὡς λαοῦ στό σύνολό του, ἀκριβῶς οἱ ἴδιες προϋποθέσεις προβάλλονται καί τά ἴδια ἀποτελέσματα τονίζονται: ἀπώλεια τῆς θείας ἐνέργειας, φθορά, θάνατος, τιμωρία καί ἔξωση ἀπό μιά θεία μακαριότητα, πού ἐξασφαλίζεται μέ ὄλα τά ὑλικά καί πνευματικά ἀγαθά σέ περίπτωση ὑπακοῆς στό θέλημα τοῦ Θεοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, κάθε φορά πού γίνεται ἀνομία, τό ἴδιο ἀμάρτημα τῆς *Γένεσης* διαδραματίζεται καί οἱ ἴδιες συνέπειες ἐπιναλαμβάνονται. Ἄλλωστε, κατά τά βιβλικά καί τά πατερικά κείμενα, σέ μιά ἄρρηκτη *ιστορική συνέχεια προπατορικό καί μεταπατορικά ἀμαρτήματα* ἔχουν ἀλυσιδωτή σχέση.

Τό σημεῖο πού πρέπει νά τονιστεῖ ἰδιαίτερα εἶναι ἡ *ιστορικότητα* καί ἡ *ιστορική συνέχεια*, στήν ὁποία διαδραματίζεται τό προπατορικό ἀμάρτημα μέ ὄλα τά συμπαρομαρτοῦντα *μεταπατορικά* ὀλισθήματα τοῦ ἀνθρώπου, τόσο κατά τά βιβλικά κείμενα, ὅσο καί κατά τά πατερικά. Εἰπώθηκε κιόλας ὅτι διόλου δέν εὐσταθοῦν οἱ ἀπόψεις ὅτι σύμφωνα

μέ μιά τάση τῆς πατερικῆς θεολογίας, ὅπως λόγου χάρη στήν περίπτωση τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, προηγήθηκε ἡ δημιουργία τοῦ ἰδεατοῦ ἀνθρώπου καί ἀκολούθησε τοῦ συγκεκριμένου καί ἱστορικοῦ⁶⁵. Παρομοίως καί ἡ ἔκφραση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ ἅμα τῶ εἶναι ἢ ἅμα τῶ γενέσθαι⁶⁶ ἐξάπαντος σημαίνει ὅτι ἡ πτώση διαδραματίζεται μαζί μέ τή δημιουργία, καί ὄχι βέβαια ὅτι ὁ ἄνθρωπος μεταβαίνει ἀπό μιά ἰδεατή σφαῖρα στήν ἱστορική κονίστρα! Μιά τέτοια ἐρμηνεία, πού θά ὑποστήριζε αὐτή τή μετάβαση, προφανῶς κατοποιεῖ φιλολογικά καί τή γλωσσική μορφή τοῦ κειμένου. Τόσο στά κείμενα τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, ὅσο καί τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ ὁ λόγος γίνεται γιά τό αἰσθητό καί τό νοητό στοιχεῖο τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης, καί ἐπομένως δέν παρατηρεῖται καμιά ἀπόκλιση ἀπό τήν ἱστορική γραμμή τῆς βιβλικῆς προοπτικῆς. Ὁ ἄνθρωπος παρακούει ἢ διακόπτει τή δοξολογική σχέση πρός τό ζωοδότη δημιουργό ἢ λησμονεῖ τό Θεό καί ἐπιδιώκει, μολονότι εἶναι ἐκ τοῦ μή ὄντος ἐξαρτώμενο ἀπό τήν πηγὴ τῆς ζωῆς δημιουργήμα, τήν πλήρη αὐτονόμηση βαδίζοντας τήν ὁδὸ τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι.

Σχηματικά, λοιπόν, θά μπορούσε νά πεῖ κανεὶς ὅτι τό προπατορικό ἁμάρτημα, ὡς παρακοή τοῦ ἀνθρώπου στήν

65. Βλ. παραπομπή 25 τοῦ παρόντος κεφαλαίου.

66. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρὸς Θελάσιον περὶ διαφορῶν ἀπόρων* PG 90,613C· 628AB. *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,1321AB. Ἑρμηνευτικά σήμερα μπορούμε νά ἔχουμε μεγάλη βοήθεια ἀπὸ τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν γιά τή σχετικότητα τοῦ χρόνου. Ἄλλωστε καί ὁ πιὸ ἐλάχιστος χρόνος δέν παύει νά εἶναι χρόνος καί νά ἔχει ὅλες τίς ιδιότητες ἢ τὰ χαρακτηριστικά γνωρίσματα τοῦ χρόνου, καί συνάμα νά θεωρεῖται *συμφυῆς* μέ τήν κοσμική πραγματικότητα. Ἄρκει καί μόνο, ἐξάλλου, νά θυμηθεῖ κανεὶς καί τὰ τρία κρίσιμα λεπτά τῆς δημιουργίας, κατὰ τή θεωρία τῆς *μεγάλης ἔκρηξης* (*big bang*), ὅπου συνέβησαν ἀσύλληπτης ἔκτασης κοσμογονικῆς ἐξελίξεις. Ἐξάλλου, ὑποθετικά, ἔνα δχημα μέ τήν ταχύτητα τοῦ φωτός φτάνει στό φεγγάρι σ' ἔνα δευτερόλεπτο!

Ίδια τήν κατά φύση ανάπτυξή του, μέσω της δοξολογικῆς σχέσης πρὸς τὸ δοτήρα τῆς ζωῆς, σημαίνει τὴ διάρρηξη οὐρανοῦ καὶ γῆς, ἱστορίας καὶ αἰωνιότητος. Τοῦτο τὸ ρήγμα ὡστόσο ἀφορᾷ τὴ σχέση τοῦ ἀνθρώπου –καί, αὐτὸ δὲν φαίνεται ὀλοκληρωτικὸ καὶ ὀριστικὸ–, καὶ ὄχι τὴν ἐνότητα αἰσθητῶν καὶ νοητῶν, κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου, ὅπως τὴν ἔκαστα ἀσφαλίζει ἢ κατ' ἐνέργεια παρουσία τοῦ Θεοῦ στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Πάντως ὁ ἄνθρωπος σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα νιώθει ἀπομόνωση καὶ χωρισμένη τὴ μάνα γῆ ἀπὸ τὸν οὐρανὸ, καὶ ἀγῶνα μεγάλο καταβάλλει γιὰ νὰ βρεῖ ὀλοκληρωμένο τὸ νῆμα τῆς ἐπικοινωνίας. Κατὰ τὴ θεία οἰκονομία, ὅμως, ἡ φιλανθρωπία τοῦ Θεοῦ, πάντοτε ἴδια, ἐγγυᾶται τὴν προσέγγιση τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴ θεία τελειότητα, μιά σχέση πού ἔτσι κι ἄλλιῶς ὑπῆρχε καὶ θά ὑπάρχει πάντοτε, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τίς ἀνθρώπινες ἀποτυχίες καὶ ἀνταρσίες. Μὲ ἄλλα λόγια, ὁ Θεὸς ἰδρύει ξανά καὶ ξανά τὴν ἀγαπητικὴ σχέση, καὶ ἡ προσέγγισή του θά διαδραματιζόταν μέσω τῆς ἄσαρκης καὶ τῆς ἔνσαρκης παρουσίας τοῦ Λόγου, ἀκόμη καὶ χωρὶς τὸ συμβάν τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος. Ἐπομένως τόσο ἡ ἄσαρκτη παρουσία τοῦ Λόγου, ὅσο καὶ ἡ ἔνσαρκτη δὲν προσδιορίζονται ἀπὸ τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα. Μὲ ἄλλα λόγια, κατὰ τοὺς πατέρες τῆς Ἀνατολῆς, τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα δὲν ἀποτελεῖ κεντρικὸ γεγονός τῆς ἱστορίας· κέντρο εἶναι ἡ σχέση κτιστοῦ–ἀκτίστου, ὅπου συντελεῖται μὲ δραματικὸ τρόπο καὶ μέσω πορείας ἢ τελείωσης τῆς κτίσεως καὶ τοῦ ἀνθρώπου⁶⁷.

Στὴ Δύση κυριάρχησε μιά ἀντίληψη, πού θέτει τὸ προπα-

67. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* PG 7,939AB: «Ἐγὼ εἶπα· υἱοὶ ὑψίστου ἐστὲ πάντες καὶ θεοί· ὑμεῖς δὲ ὡς ἄνθρωποι ἀποθνήσκετε... Εἰς τοῦτο γὰρ ὁ Λόγος ἄνθρωπος, ἵνα ὁ ἄνθρωπος τὸν Λόγον χωρήσας, καὶ τὴν υἰοθεσίαν λαβὼν, υἱὸς γένηται Θεοῦ». Μ. Ἀθανασίου, *Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου* 54 PG 25,192B: «Αὐτὸς γὰρ ἐνηνθρώπησεν, ἵνα ἡμεῖς θεοποιηθῶμεν...».

τορικό ἁμάρτημα στό κέντρο τῆς ἱστορίας, καί ἐξαρτᾶ τήν ἑνανθρώπηση ἀπ' αὐτό τό ἁμάρτημα. Ἦδη ὁ Αὐγουστίνος εἶχε παρατηρήσει κατηγορηματικά: *si homo non periisset, Filius hominis non venisset* (Ἄν ὁ ἄνθρωπος δέν χανόταν, ὁ υἱός τοῦ ἀνθρώπου δέν θά ἐρχόταν)⁶⁸. Ἐπομένως ἡ δικαιοσύνη παράβαση καί ἡ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου ἐπιβάλλουν μιᾶ εἰκόνα ὄχι θεραπευτικῆς σωτηρίας, ἢ ἀκόμη τελείωσης, θέωσης καί ἐσχατολογικῆς ἐκλάμπρυνσης, ἀλλά μιᾶς στατικῆς ἀποκατάστασης μιᾶς ἠθικῆς καί νομικῆς τάξης. Ἔτσι καθιερώθηκε καί ἡ μεταβίβαση σέ ὄλους τούς ἀνθρώπους, μαζί μέ τή σύλληψη καί τή γέννησή τους, τῆς κληρονομικῆς ἐνοχῆς, ἐνῶ ἡ σωστή βιβλική καί πατερική θεολογία κάνει λόγο γιά κληρονόμηση τῆς φθορᾶς καί τοῦ θανάτου· ὁπότε ἡ σωτηρία εἶναι ἡ θεραπεία, μιᾶ ἀπαρχή τῆς συνέχισης ἐσχατολογικά καί ἀκατάληκτα μιᾶς προόδου δόξας, τελείωσης καί κάλλους. *Προπατορικό ἁμάρτημα*, κατά τή βιβλική καί πατερική θεολογία πάντοτε, σημαίνει, σὺν τοῖς ἄλλοις, ἀστοχία, ἀποτυχία, στραβοπάτημα, καί χάσιμο ἑνός μελλοντικοῦ ἀγαθοῦ μέ τήν παρεμβολή τῶν *μεταπατορικῶν ἁμαρτημάτων*.

68. Μεταξὺ τῶν σχολαστικῶν θεολόγων τοῦτο τό ζήτημα πολὺ συζητήθηκε, σέ συνάρτηση μάλιστα μέ τήν ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης, ὅπως διατύπωσε τή θεωρία κατά κλασικό τρόπο ὁ Ἄνσελμος Καντερβουρίας στό ἔργο του: *Cur Deus homo*. Ἡ ἑνανθρώπηση, μετά τήν προσβολή τῆς θείας δικαιοσύνης ἐξαιτίας τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἦταν ἀπαραίτητη, γιατί ἡ θυσία τοῦ ἀναμάρτητου Χριστοῦ ὡς μέγιστη πληρωμή τῆς ὀφειλῆς θά μποροῦσε νά ἀποκαταστήσει τή διασαλευμένη θεϊκὴ τάξη, μιᾶ καί ὁ ἄνθρωπος ἀδυνατοῦσε νά ξεπληρώσει τό βαρύντατο χρέος. Κίνητρο, βέβαια, εἶναι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ, πού στέλνει τόν υἱό του νά σώσει τόν ἄνθρωπο. Ἡ σωτηρία ὁμως δέν εἶναι θεραπεία τοῦ τραύματος, ἀλλὰ ἀποκατάσταση τῆς δικαιοσύνης καί ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης. (Βλ. Gustav Aulén, *Christus Victor*, London 1953. Δ. Τσελεγγίδη, *Ἡ ἱκανοποίηση τῆς θείας δικαιοσύνης κατά τόν Ἄνσελμο Καντερβουρίας. Θεολογικὴ προσέγγιση ἀπὸ ὀρθόδοξη ἀποψη*, (Φιλοσοφικὴ καί Θεολογικὴ Βιβλιοθήκη 33), Θεσσαλονίκη 1995.

των. Μέ άλλα λόγια, σταμάτησε τό ξεκίνημα μιᾶς προόδου, ἡ πραγμάτωση τοῦ καθ' ὁμοίωσιν. Ὁ ἄνθρωπος τελικά μέ τή θεραπεία τῆς φύσης του ξεκινάει γιά τήν ἐσχατολογική καί ἀκατάληκτη πορεία τῆς πραγμάτωσης τοῦ καθ' ὁμοίωσιν, τῆς τελείωσης καί τοῦ δοξασμοῦ. Ἔτσι ἡ πορεία αὐτή στήν κτίση καί τήν ἱστορία εἶναι κατεχοξήν οἰκουμενική στά πλαίσια μιᾶς συμφιλιωτικῆς ἀνακεφαλαίωσης.

8. Τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ

Εἰπώθηκε ἤδη μέ ἀπαραίτητες τεκμηριώσεις ὅτι, κατά τή βιβλική καί πατερική θεολογία, α) τό καλό καί τό κακό πρωτίστως δέν ἔχουν ἠθικό χαρακτήρα, ἀλλά ἀποτελοῦν τήν ἴδια τήν ἐξέλιξη, τήν ἀνάπτυξη καί τήν ἀλλοίωση τῶν πραγμάτων· ὅποτε τά πράγματα ἢ μένουν ἀκέραια μετασηματιζόμενα θετικά καί αὐξητικά ἢ τείνουν σέ μηδενιστικές ἀλλοιώσεις· β) τά πάντα, χωρίς καμιά ἐξαίρεση, χαρακτηρίζονται ὡς ἀγαθά καί θετικά· μποροῦν ὡστόσο νά ἀλλοιωθοῦν ἐπί τό τελειότερο ἢ ἐπί τό χειρότερο. Ἔτσι, κατά τήν πατερική θεολογία, ἔχουμε τήν καλή ἀλλοίωση καί τήν κακή ἀλλοίωση—καί *tertium non datur*. Στά κείμενα τῶν μνημείων τῆς παράδοσης εἶναι σαφῆς ἡ ἀντιμανιχαϊκή τάση, ὀξυμμένη στό ἔπακρο, ὥστε μόνο τό ἀγαθό νά ὑπάρχει, μέ άλλα λόγια, ὁ αὐθύπαρκτος τριαδικός Θεός καί ὄλα τά δημιουργήματα.

Στήν προκειμένη περίπτωση τό κακό ἀφορᾷ μονάχα ὀλακέρῃ τήν κτιστή πραγματικότητα, ἀπό τό τελευταῖο λιθαράκι ὡς τόν ἄγγελο. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ὄλα τά δημιουργήματα προῆλθαν ἐκ τοῦ μή ὄντος, δηλαδή ἐκ τοῦ μηδε-

νός, όποτε τείνουν ή προς τήν τελείωση ή προς τό μηδέν. Έπομένως, ή καλή άλλοίωση ή ή κακή – μηδενιστική άλλοίωση όφείλεται κατά βάση στην τρεπτότητα τών όντων. Αυτή καθεαυτή τούτη ή τρεπτότητα δέν είναι τό κακό, έπειδή είναι αίτία όχι μόνο τής μηδενιστικής άλλοίωσης, αλλά και τής τελειωτικής. Τά λογικά όντα, κατά τή βασική περιοχή, όπου ήγεμονεύουν ή λογική και τό αυτεξούσιο, είναι έθελό-τρεπτα, ένω τά άλογα τρέπονται κατά νομοτέλεια. Έπομένως ως προς τήν καλή ή κακή άλλοίωση έχουμε δύο βασικούς παράγοντες: α) τήν τρεπτότητα τών όντων και β) τό αυτεξούσιο⁶⁹. Όπως ειπώθηκε κιόλας στην άμέσως παρα-

69. Μ. Άθανασίου, *Κατά Άρειανών 1,20* PG 26,53A: «Τά μέν γάρ άλλα οϊά έστι τά γενητά ουδέν όμοιον κατ' ουσίαν έχει προς τόν πεποιηκότα: άλλ' έξωθεν αυτού έστι χάριτι και βουλήσει αυτού τῷ Λόγω γινόμενα, ώστε πάλιν δύνασθαι παύεσθαι ποτε, ει θελήσειεν ό ποιήσας: τούτῃς γάρ έστι φύσεως τά γενητά». *Κατά Έλλήνων 41* PG 25,81C: «Τών μέν γάρ γενητῶν ή φύσις, άτε δη έξ ουκ όντων ύποστάσα, ρευστή τις και άσθενής και θνητή καθ' έαυτήν συγκρινομένη τυγχάνει». Σ' αυτό τό σημείο, σύν τοις άλλοις, είναι εμφανής ό άπολογητικός και πολεμικός τόνος έναντίον τής φιλοσοφικής ανθρωπολογίας. Άλλωστε τό έργο αυτό του Μ. Άθανασίου επιγράφεται *Κατά Έλλήνων*, πού, βέβαια, αναφέρεται στους έχοντες τό ειδωλολατρικό φρόνημα και όχι στους φυλετικά Έλληνες! Βλ. επίσης *Κατά Άρειανών 1,7* PG 26,25A: «Τόν γάρ όντα του Θεου Λόγον άποστραφέντες, πλάσαντες δέ έαυτοίς τόν ουκ όντα, εις τό μηδέν πεπτώκασι». Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εύνομίου 3,2* PG 29,660C: «Ου γάρ αν έξέπεσεν ό Έωσφόρος ό πρωί ανατέλλων, ουτε συνετριβη επί τής γής, ει φύσει υπήρχε του χειρόνος ανεπίδεκτος». Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευής ανθρώπου* PG 44,184C. Κυρίλλου Άλεξανδρείας, *Εις τό κατά Ιωάννην Εύαγγέλιον 1* PG 73,88B: «Έπειδή δέ τό εκ του μη όντος εις τό είναι παρενεχθέν ανάγκη και φθειρεσθαι, και τήν αρχήν δλωσ έχον εις τέλος έπείγεται (μόνη γάρ τή θεία κατά πάντα υπερκειμένη φύσει τό μήπω από αρχής ήρχθαι τινος, και άτελευτήτως είναι πρέπει) σοφίζεται τρόπον τινά τήν έν τοις πεποιημένους άσθένειαν ό δημιουργός, και μηχανάσθαι πώς εκ τέχνης αυτοίς τό άίδιον». Μαξίμου Όμολογητου, *Μυσταγωγία* PG 91,668B: «Και κινδυνεύση αυτοίς και αυτό

πάνω παράγραφο, ὁ θάνατος τοῦ ἀνθρώπου, πού προῆλθε ἀπό τήν παρακοή, ὀφείλεται σ' αὐτή τήν *τρεπτότητα*. Οἱ ἄγγελοι καί οἱ ἄνθρωποι, λοιπόν, δέν εἶναι ἀθάνατοι καί ἀτελεύτητοι κατά φύση, ἀλλά κατά χάρη. Μόνος ἄτρεπτος, ἀναλλοιώτος, τέλειος καί φύσει ἀθάνατος εἶναι ὁ τριαδικός Θεός. Τίς ιδιότητες τοῦ ἀτρέπτου, τοῦ ἀναλλοιώτου, τοῦ τελείου καί τῆς ἀθανασίας ἀποκτοῦν τά λογικά κτίσματα στή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί κατά μετοχή στίς θείες ἐνέργειες. Ἡ τελειότητα τοῦ ἀνθρώπου, καί ὄλων τῶν κτιστῶν ἢ

τὸ εἶναι εἰς τὸ μὴ ὄν μεταπεσεῖν, τοῦ Θεοῦ χωριζόμενον». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* 69 PG 94,1568AB: «Τρεπτόν μὲν ἅπαν κτίσμα κατά φύσιν· ὧν γὰρ ἡ γένεσις ἀπὸ τροπῆς ἦρξατο, ταῦτα ἀνάγκη κατά φύσιν τρεπτὰ εἶναι. Ἡ οὐ τροπῆ ἢ ἐκ τοῦ μὴ ὄντος εἰς τὸ εἶναι παραγωγή; Μόνον οὖν φύσει ἄτρεπτον τὸ θεῖον ὡς ἄκτιστον καί αἰεὶ ὄν. Τὰ δὲ κτίσματα, ὅσα μὲν λογικὰ ἐθελότρεπτα, τῷ θελήματι τρεπόμενα, τὰ δὲ λοιπὰ κατά σῶμα». Βλ. καί παραπομπή 45 τοῦ πρώτου κεφαλαίου. *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* 24 PG 94,1529B: «Τρεπτὴ οὖν οὔσα ἡ ὕλη τῷ θείῳ προστάγματι ζωοῦται καὶ φθείρεται καὶ πάλιν ζωοῦται ὥστε οὐχ ἡ φθορὰ δημιουργεῖ γένεσιν, ἀλλὰ τὸ θεῖον πρόσταγμα ζωοῖ καὶ γενεσιουργεῖ». *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* 31 PG 94,1537D: «Ἀρετὴ γάρ ἐστι τὸ μένειν ἐν τοῖς ὄντοις τῆς οἰκειᾶς φύσεως». Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,8 PG 67,68B: «Τοὺς δὲ λέγοντας... ὅτι ἐξ οὐκ ὄντων ἐγένετο ἢ ἐτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας φάσκοντας εἶναι ἢ κτιστὸν ἢ τρεπτόν ἢ ἀλλοιωτὸν τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία». (Ἀπὸ τὸ Σύμβολο Νικαίας τοῦ 325). Θεοδωρήτου Κύρου, *Ὁρθόδοξος καὶ Ἑραμιστῆς* PG 83,36D: «Ὡσπερ γὰρ τῶν ἀνθρώπων κοινόν ἐστι τὸ θνητόν, οὕτω τῆς Ἁγίας Τριάδος κοινόν τὸν ἄτρεπτόν τε καὶ ἀναλλοιώτον. Ἄτρεπτος τοιγαροῦν καὶ ὁ μονογενῆς Υἱός, καθὰ καὶ ὁ γεννήσας Πατὴρ καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα». Θεοδωρήτου Κύρου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,3 PG 82,897C: «Ὁ μὲν γὰρ ἀτρέπτου φύσεως τυγχάνει, τέλειος ὧν καὶ διὰ πάντων ἀνευδεής· οἱ δὲ τῆ εἰς ἑκάτερα τροπῆ ὑποκείμενοι, τῆς παρὰ τούτων βοηθείας δέονται». Συμεῶν τοῦ Νέου Θεολόγου, *Ἐρωτες θεῶν ὕμνων*, Sources Chrétiennes 156,7,40: «Καὶ θεόν με πεποίηκας, βροτὸν ὄντα τὴν φύσιν».

γενητῶν πραγμάτων, εἶναι καταρχὴν σχετική⁷⁰, καὶ ἐπομένως στὴν περαιτέρω δυναμικὴ καὶ αὐξητικὴ πορεία του ὁ ἄνθρωπος τείνει ἀκατάπαυστα πρὸς τὸ καθ' ὁμοίωσιν καὶ τὴν ἐκλάμπρυνση τῆς θείας δόξας.

Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία τὸ κακό, λοιπόν, δέν εἶναι ποινή, ὕστερα ἀπὸ παράβαση δικαιοκῆς τάξης· πρόκειται γιὰ νόσο, γιὰ ἀλλοίωση ἢ διάβρωση τῆς κάθε ἀγαθῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἐπειδὴ κάθε κτίσμα, σέ ὁποιαδήποτε διαβάθμιση κι ἂν βρῖσκεται, προέρχεται ἀπὸ τὸ μὴ ὄν, κατὰ τὴ μηχανικὴ ἢ τὴν ἐθελότρεπτη κίνησή του κατευθύνεται ἢ στὴν τελειωτικὴ ὀλοκλήρωση ἢ στὴ μηδενιστικὴ ἀλλοίωση. Τὰ αὐτεξούσια ὄντα δοκιμάζουν τὴ στέρηση κατὰ τρόπο συνειδητό, ὅταν χάνουν τὸ δρόμο τῆς τελειωτικῆς πορείας. Ἐπομένως, ἐκ τοῦ μηδενός ἢ δημιουργία, καὶ ἐκ τῆς δημιουργίας τὸ μηδέν. Καὶ ἀφοῦ ὅλα εἶναι ἀγαθὰ, τὸ κακό, ὡς ὀφειλόμενο στὴν παραμορφωτικὴ ἀλλοίωση τοῦ ὁποιοῦ ἀγαθοῦ, δέν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ πράγμα· μέ ἄλλα λόγια, δέν ἔχει ὑπόσταση. Ἔτσι τὸ κακό «κλέβει» τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀγαθοῦ, μιὰ καὶ ἡ ὁποιαδήποτε διαβρωμένη (ἀγαθὴ) ὑπόσταση κυριαρχεῖται ἀπὸ τὴν παρασιτικὴ διάβρωση τοῦ κακοῦ. Εἶναι, λοιπόν, τὸ κακό μὴ ὄν, ἐπειδὴ δέν εἶναι πράγμα μῆτε ὑπόσταση, ἀλλὰ «ὑπάρχει» ὡς διάβρωση στὴν ὅποια παραμορφωμένη ἀγαθὴ πραγματικότητα. Γι' αὐτό, ἐνῶ εἶναι μὴ ὄν, προσωρινὰ προξενεῖ μεγάλη ὀδύνη σ' ὅλα τὰ ἀγαθὰ ὄντα, ὄχι ὡς ὑπόσταση, ἀλλὰ ὡς *παρυστάση*⁷¹.

70. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπὴ τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 4,38 PG 7,1105B: «Ὁὐ γὰρ ἠδύνατο ἀγέννητα εἶναι τὰ νεωστὶ γεγεννημένα. Καθὸ δὲ μὴ ἔστι ἀγέννητα κατὰ τοῦτο ὕστερον τῶν τοῦ τελείου».

71. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ θεῶν ὀνομάτων* 4,2-31 PG 3,721A καὶ 732C: «Διὸ οὔτε ὑπόστασιν ἔχει τὸ κακόν, ἀλλὰ παρυστάσιν, τοῦ ἀγαθοῦ ἕνεκα καὶ οὐκ ἑαυτοῦ γινόμενον». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Σχόλια εἰς τὰ τοῦ Ἀγίου Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου* PG 4,53B: «Ὡστε ἀνυ-

Κάθε φορά πού άστοχεϊ ό άνθρωπος στην επιτέλεση όποιοιδήποτε αγαθοῦ ή όποιασδήποτε αγαθής πράξης ή σχέσης άπλως βρίσκεται σε πλάνη· επιθυμεί μονάχα τό αγαθό και τοῦτο μόνο εἶναι τό κίνητρό του, αλλά από άστοχία πράττει τό νομιζόμενο αγαθό, δημιουργώντας ένα αγαθό διαβρωμένο και παραμορφωμένο⁷². Πάντως, παρ' όλη τήν παραμόρφωση, ποτέ δέν επιτρέπει ό Θεός μιá αγαθή πραγματικότητα νά εκλείψει τελείως. Ἀκόμη και οἱ δαίμονες έχουν μοίρα αγαθοῦ⁷³. Ἡ θέση αὐτή, ότι καταρχήν τά πάντα εἶναι αγαθά και θετικά, συμφωνεῖ μέ σύγχρονες σχετικές αντιλήψεις τῆς επιστήμης. Ἔτσι τό κακό νοεῖται πάντο-

πόστατον τό κακόν, ἐπειδή μὴ μετέχει τοῦ Θεοῦ κατά στέρησιν ἕξεως φαινόμενον». 305B: «Τοῦ αγαθοῦ και τῆς κατά φύσιν κινήσεως ἦτοι τάξεως άποτυγχάνοντες, φερόμεθα εἰς τήν παρὰ φύσιν άλογον και παντελή και άνούσιον άνυπαρξίαν· ὅθεν και μηδαμῆ μηδέν δν λέγει τό κακόν». *Κεφάλαια περι άγάπης* PG 90,1052A: «Οὐ περι τήν οὐσίαν τῶν γεγονότων τό κακόν θεωρεῖται· αλλά περι τήν έσφαλμένην άλόγιστον κίνησιν». Και ό Αὐγουστίνος στίς *Ἐξομολογήσεις* του προσεγγίζει, ως προς τή γένεση τοῦ κακοῦ ἕξαιτίας τῆς δημιουργίας από τό μηδέν, τήν πατερική ὀρθόδοξη διδασκαλία. Βλ. *Confessiones* 12,17,25 PL 32,835: «Verum tamen quia non de ipsa substantia Dei, sed ex nihilo cuncta facta sunt, quia non sunt id ipsum quod Deus, et inest quaedam mutabilitas omnium». T. Koch, «Das Böse als theologisches Problem», στο *Kerygma und Dogma* 4, Göttingen 1978. Ἐδῶ ό συγγραφέας αναφέρει ότι και ό Θωμᾶς Ἀκινάτης ὑποστηρίζει παρόμοια άποψη.

72. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος*, PG 94,1560C: «Πάντων και τῶν κακῶν άρχή και τέλος τό αγαθόν· τοῦ γάρ αγαθοῦ ἕνεκα πάντα, και ὄσα αγαθά και ὄσα ἕναντία. Και γάρ και ταῦτα πράττομεν τό αγαθόν ποθοῦντες· οὐδεὶς γάρ εἰς τό κακόν άποβλέπων, ποιεῖ άπερ ποιεῖ. Διό οὐδέ ὑπόστασιν ἔχει τό κακόν αλλά παρυπόστασιν, τοῦ αγαθοῦ ἕνεκα και οὐχ ἑαυτοῦ γινόμενον· πάν γάρ γινόμενον ἦ δι' αγαθόν γίνεται ἦ δια νομιζόμενον αγαθόν».

73. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περι θείων ὀνομάτων* PG 3,725B: «...και οὐ πάντῃ ἄμοιροι (οἱ δαίμονες) αγαθοῦ, καθ' ὃ και εἰσι και ζωσι και νοοῦσι και ὄλως ἔστι τις ἕν ἑαυτοῖς ἑφέσεως κινήσις».

τε ὡς ἀστοχία, μιά καί τέτοια ἀστοχία ἦταν καί τό προπατορικό ἀμάρτημα. Τό γεγονός τοῦτο καθορίζει καί τήν τραγωδία τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς καί τῆς ἱστορίας. Ἐπηρεασμένος ὁμοίως ὁ ἄνθρωπος, κυρίως ἀπό τό νομικό πνεῦμα καί τή δικαιοσύνη τάξη, στό ἐκδηλούμενο κακό θέλει πάντοτε ν' ἀναζητεῖ εὐθύνη καί τιμωρία. Ὡστόσο πάρα πολύ ὀδύνη καί κακό ὑποφέρουμε χωρίς νά φταίμε. Ζοῦμε σέ μιά τραγωδία, πού μόνο ἡ μετάνοια, ἡ ἄσκηση καί ἡ ἀναζήτηση τῆς θείας βασιλείας μᾶς σώζει⁷⁴. Μέ τό κακό καί τά δεινοπαθήματα δέν μποροῦμε νά βγάζουμε συμπεράσματα γιά τήν ἀμαρτωλότητα τοῦ Α ἢ τοῦ Β, μιά καί τό κακό ἀποτελεῖ τραγωδία, καί πολλές φορές –γιά τή θεία πρόνοια πάντοτε– μέσο παιδαγωγίας καί κράτυνσης γιά τήν ἐπιτέλεση τοῦ ἀγαθοῦ μέ τό ξεπέραςμα τοῦ κακοῦ. Ἄλλωστε γιά κάθε ἀγαθή πράξη πρέπει κανείς νά ξεπεράσει πλεῖστες ὄσες μηδενιστικές ἀντιστάσεις. Τά μεταπατορικά ἀμαρτήματα ἔτσι κι ἄλλιως ἀποτελοῦν μιά διαρκή πρόκληση γιά ἄσκηση καί πραγμάτωση ἀγαθῶν ἔργων στίς συγκεκριμένες σχέσεις τῆς ζωῆς καί τῆς ἱστορίας.

Τό μή ὄν, κατά τήν πατερική θεολογία, δέν εἶναι ἡ αὐθύπαρκτη ἄμορφη ὑλική πραγματικότητα, πού δέχεται ἡ διαρκική φιλοσοφία, ἀλλά κάθε κτιστή πραγματικότητα: ὕλη, σώματα, ψυχές, ἄγγελοι, λογική, λόγος, νοῦς. Ἐπομένως, ὅλη ἡ κτίση εἶναι μή ὄν, ἀπό τό πιό ὑποτυπῶδες αἰσθητό στοιχεῖο ὡς τό ἀκρότατο ἀγγελικό τάγμα. Καί λέγεται μή ὄν, ἐπειδή, ὡς κτιστή ἑτερούσια σέ σχέση μέ τόν αὐθύπαρκτη Θεό πραγματικότητα, μετέχει στό ὄν, στή ζωή, τήν κίνη-

74. Λουκ. 13,1-3: «Παρήσαν δέ τινες ἐν αὐτῷ τῷ καιρῷ ἀπαγγέλλοντες αὐτῷ περὶ τῶν Γαλιλαίων ὧν τό αἷμα Πιλάτος ἔμιξεν μετὰ τῶν θυσιῶν αὐτῶν. Καί ἀποκριθεὶς εἶπεν αὐτοῖς· δοκεῖτε ὅτι οἱ Γαλιλαῖοι οὗτοι ἀμαρτωλοὶ παρὰ πάντας τοὺς Γαλιλαίους ἐγένοντο, ὅτι ταῦτα πεπόνθασιν; Οὐχί, λέγω ὑμῖν, ἀλλ' ἐάν μὴ μετανοήτε, πάντες ὁμοίως ἀπολεισθε».

ση και τήν προκοπή. *Μή ὄν*, ὁμως, κατά τή διαρχική φιλοσοφία, εἶναι ἡ αὐθύπαρκτη ὕλική πραγματικότητα, ἄμορφη, ἄζωη καί ἀκίνητη· παίρνει ὁμορφιά, μορφή καί κίνηση ἀπό τό νοητό κόσμο, πού μόνο αὐτός εἶναι ἀγαθός, ἀναλλοίωτος καί ἀνώλεθρος. Ἔτσι τό κακό εἶναι στέρηση αὐτῆς τῆς ὁμορφιάς καί τῆς κίνησης· ἀπεναντίας, κατά τήν πατερική θεολογία ἡ στέρηση εἶναι ἡ μηδενιστική ἀλλοίωση ἢ παραμόρφωση κάθε κτιστῆς πραγματικότητας, αἰσθητῆς καί νοητῆς. Τό κακό πλήττει τή δομή ὄλων τῶν κτιστῶν ὄντων, καί δέν εἶναι μόνο στέρηση τῆς ὁμορφιάς, μορφῆς καί κίνησης τῆς (κακῆς) ὕλικῆς πραγματικότητας, κατά τή διαρχική φιλοσοφία πάντοτε. Ἡ ὕλη εἶναι ἐξίσου ἀγαθή⁷⁵, ὅπως κάθε νοητή πραγματικότητα· δέν καλλύνεται ὡς ἄμορφη καί κακή ἀπό τό νοητό κόσμο, ἀλλά συνταιριάζεται ἁρμονικά μέ αὐτόν. Τέλος, τό βασικό συμπέρασμα ἀπό ὄλα αὐτά συνοψίζεται στό γεγονός ὅτι μόνο ἡ *αὐτοαγαθότητα* ὑπάρχει, καί κανένα *αὐτόκακον*.

75. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* PG 7,505A: «Υλικὸν οὐδ' ὅτι οὖν εἰληφέναι λέγουσι αὐτόν· μή γάρ εἶναι τὴν ὕλην δεκτικὴν σωτηρίας». Πρόκειται γιὰ τοὺς γνωστικούς πού ἀρνοῦνταν τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Λόγος Α' πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας* PG 94,1245BC: «Οὐ προσκυνῶ τῇ ὕλῃ, προσκυνῶ δὲ τὸν ὕλης δημιουργόν, τὸν ὕλην δι' ἐμὲ γινόμενον, καὶ ἐν ὕλῃ κατοικῆσαι καταδεξάμενον, καὶ δι' ὕλης τὴν σωτηρίαν μου ἐργασάμενον, σέβων οὐ παύσομαι τὴν ὕλην δι' ἧς ἡ σωτηρία μου εἵργασται· σέβομαι δὲ οὐχ ὡς Θεόν· ἀπαγε· πῶς γὰρ τὸ ἐξ οὐκ ὄντων τὴν γέννησιν ἐσχηρός, Θεός;». Βλ. λεπτομερεῖς ἀναλύσεις γιὰ ὄλα τὰ παραπάνω στό ἔργο τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Τὸ πρόβλημα τοῦ κακοῦ*, Θεσσαλονίκη 21986.

9. Σῶμα καί ψυχή

ἮΟχι μόνο τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας, ἀλλά καί τῆς μονιστικῆς εἶναι πρόβλημα καί ζητούμενο τό δισύνθετο ἢ ἡ ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξαιρετες καί πάμπολλες μελέτες πραγματεύονται τήν ἐνότητα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης κατά τά βιβλικά κείμενα, ὅπως καί τήν ὀξεία διάκριση σώματος καί ψυχῆς κατά τήν πλατωνική, λόγου χάρη, φιλοσοφία καί τά οὐκ ὀλίγα πλατωνίζοντα συστήματα. Κυρίαρχη πάντως εἶναι ἡ ἀντίληψη γιά τήν ψυχή ἢ τό πνεῦμα ὡς ζωτική δύναμη τοῦ ἀνθρώπου, ὁ ὁποῖος νοεῖται σέ μιά ἐνότητα. Ἔτσι κι ἀλλιῶς ὡστόσο, σέ τούτη τήν ἐνότητα καί σύμφωνα μέ ὄλες τίς ἀπόψεις ὑφίστανται διαβαθμίσεις σωματικῶν καί ψυχικῶν λειτουργιῶν. Στήν προκειμένη περίπτωση δέν ἐνδιαφέρουν οἱ ποικίλες ἀπόψεις, καί μάλιστα οἱ ἐξονυχιστικά ἐκφερόμενες λεπτομέρειες, ἀλλά ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση καί τά μνημεῖα τῆς. Κατά τήν πατερική θεολογία, λοιπόν, πού ἀκολουθεῖ κατά πόδας τή βιβλική, σῶμα καί ψυχή ἀποτελοῦν μιά λειτουργική ἐνότητα. Τό θαυμαστό, σ' αὐτή τή συμφωνία βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας, εἶναι ἡ ριζική διαφοροποίησή τους σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή γλώσσα. Τῆς βιβλικῆς διδασκαλίας ἡ γλώσσα εἶναι εἰκονική καί περιγραφική, ἐνῶ τῆς πατερικῆς θεολογίας φιλοσοφική, καί μάλιστα μέ κυρίαρχη τήν πλατωνική διαρχία σώματος καί ψυχῆς. Ὅμως ἡ ρωμαλέα προσαρμοστικότητα τῆς πατερικῆς θεολογίας ἀφομοίωσε τή γλώσσα τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας καί κατάφερε νά παρουσιάσει τό βιβλικό κόσμον ἀριστοτεχνικά μεταπλασμένο καί μέ τό ἴδιο περιεχόμενο, σ' αὐτό τό θέμα, δηλαδή στό ἀνθρωπολογικό.

Προχειρολόγοι ἐρευνητές οὐκ ὀλίγοι, ἐπηρεασμένοι ἀπό

τή φιλοσοφική γλώσσα τῆς θεολογίας καί τῆς ἀσκητικῆς ἀκόμη διδασκαλίας, πολύ εὐκόλα κάνουν λόγο γιά πλατωνικούς καί πλατωνίζοντες πατέρες. Οἱ ἀπόψεις τους εἶναι ἐσφαλμένες, ἐπειδή ἀπλῶς στηρίζονται σέ ἐπιμέρους φιλολογικές καί γλωσσικές συγκρίσεις, καί μερικές φορές μάλιστα βασισμένες σέ ἄρτια ἐπιστημονική δουλειά. Ὅσο τοὺς διαφεύγει τό κοινόν καί τό καθόλου. (Εἰπώθηκε πολλές φορές ὅτι ἡ φυσική καί ἱστορική πραγματικότητα εἶναι *συνεχῆς καί ἐνιαία*). Στήν προκειμένη περίπτωση σκόπιμα ἐπιλέγω δύο θεολόγους, γιά τοὺς ὁποίους εἰπώθηκαν μύρια ὄσα γιά τίς πλατωνικές καί ἑλληνικές τους ἀντιλήψεις· τό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη καί τόν Εὐάγριο Ποντικό. Γιά τόν πρῶτο μάλιστα σέ πρόσφατο θεολογικό συνέδριο ἀκούστηκε ὅτι εἶναι πλατωνικός φιλόσοφος! Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἐντούτοις, καθορίζοντας τήν ἄρρηκτη ἐνότητα σώματος καί ψυχῆς, πού καί τά δύο ἀγιάζονται, πολιτογραφεῖ στή θεολογία τόν ὄρο: *ὁ ὄλος ἄνθρωπος*. Ἐπίσης κάνει λόγο γιά *ὀλική σωτηρία*. Τίθεται τό ἀμείλικτο ἐρώτημα, πού προφανῶς δέν εἶναι ἐφικτό νά ἔχει ἀπάντηση ἀπό ὄσους προχειρολογοῦν: ποιός πλατωνικός ἢ νεοπλατωνικός θά ἔλεγε α) ὅτι ἀγιάζεται καί τό σῶμα, β) ὑπάρχει μόνο ὁ ὄλος ἄνθρωπος, καί γ) ἡ σωτηρία εἶναι ὀλική; Ἐξάλλου ὁ Εὐάγριος Ποντικός σημειώνει μέ ἔμφαση ὅτι δέν εἶναι μόνο ἡ ψυχή, πού τήν πλημμυρίζει ὁ θεῖος ἔρωτας, ἀλλά ἀκόμη περισσότερο καί ἡ σάρξ ⁷⁶. Ἄρρηκτη, λοιπόν, ἐνότητα σώμα-

76. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περί τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* PG 3,565BC: «Διὸ καὶ τῶν ἱερῶν ἡ θεία θεσμοθεσία τὰς θεαρχικὰς κοινωνίας ἀμφοῖν δωρεῖται· τῇ ψυχῇ μὲν ἐν καθαρᾷ θεωρίᾳ καὶ ἐν ἐπιστήμῃ τῶν τελουμένων· τῷ σώματι δὲ κατὰ τὸ θεϊότατον ὡς ἐν εἰκόνι μύρον, καὶ τὰ τῆς θεαρχικῆς κοινωνίας ἱερώτατα σύμβολα, τὸν ὄλον ἄνθρωπον ἀγιάζουσα (οἱ ὑπογραμμίσεις εἶναι δικές μου), καὶ τὴν ὀλικὴν αὐτοῦ σωτηρίαν ἱερουργοῦσα, καὶ τελειοτάτην αὐτοῦ τὴν ἀνάστασιν ἔσεσθαι διαγγέλλουσα ταῖς καθολικαῖς ἀγιστεῖαις». Εὐαγρίου Ποντικοῦ, Ὑπομνή-

τος και ψυχῆς, ἀκόμη και κατά τούς θεώρουμένους ὡς πλατωνικούς φιλοσόφους!

Τήν κατά φύση λειτουργική ἐνότητα σώματος και ψυχῆς παρουσιάζουν κατά ἓνα ἄκρως ἐνδιαφέροντα, ἴσως και ἐπισημονικό τρόπο, ὁ Γρηγόριος Νύσσης και ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός. (Ἐδῶ ἀπλῶς νά παρενθέσω ὅτι ὁ πρῶτος ἔχει φορτωθεῖ οὐκ ὀλίγες πλατωνικές ἐπιβαρύνσεις ἀπό ἐρευνητές ξένους και ἡμετέρους). Ἀπό τόν Πλάτωνα ὡς τόν Καρτέσιο (Descartes), ἴσως ἀκόμη και ὡς σήμερα, συζητοῦν ποῦ ἐδρεύει ἡ ψυχή· στήν καρδιά ἢ στόν ἐγκέφαλο ἢ κάπου ἄλλου; Ὁ Γρηγόριος Νύσσης, στηριζόμενος στή λειτουργική ἐμπειρία ἀφενός, και στίς θεολογικές προϋποθέσεις ἀφετέρου, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ψυχή μέ τίς νοητικές της λειτουργίες, ἐξαιτίας τῆς ἀνακράσεώς της μέ τό σῶμα, πρέπει νά ἐντοπίζεται ὁμοτίμως σ' ὄλα τά μέρη τοῦ σώματος! Ὅλες οἱ ἄλλες ἀπόπειρες και ἐξηγήσεις, κατά τό Γρηγόριο Νύσσης πάντοτε, ἀποτελοῦν στοχαστική ματαιολογία. Ἐξάλλου και ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός, πέρα ἀπό τήν ἐπαναστατική θεωρία τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τήν ὁποία ἀσπάζεται, ὑποστηρίζει κατηγορηματικά τήν ἄποψη ὅτι ἡ ψυχή δέν περιέχεται ἀπό τό σῶμα, ἀλλά αὐτή τό περιέχει, ὅπως ἀκριβῶς ἡ φωτιά περιβάλλει τό πυρακτωμένο σίδηρο⁷⁷. Ἐπομένως, ἡ ψυχή

ματα εἰς τούς Ψαλμοῦς PG 27,277C: «Οὐ μόνον, φησίν, ἡ ψυχή τοῦ ἔρωτος ἐμπέπλησται τοῦ θείου· ἀλλά πλέον τι και ἡ σάρξ». Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι ἀπό τήν ἄποψη τῆς οὐσιαστικῆς διδασκαλίας, κανένα ρόλο δέν παίζει ἡ διαπίστωση ἂν τό Α ἢ Β ἀσκητικό κείμενο δέν ἀνήκει σ' ἓνα συγκεκριμένο ἀσκητή. Ἀπλούστατα, προέρχεται ἀπό ἓνα ἐνιαῖο περιρρέον πνευματικό και πολιτιστικό κλίμα.

77. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44,156C: «Σιγησάτω τοίνυν πᾶσα στοχαστική ματαιολογία τῶν μυρίοις τισί σωματικοῖς τήν νοητήν ἐναποκλειόντων ἐνέργειαν, ὧν οἱ μὲν ἐν καρδίᾳ τό ἡγεμονικόν εἶναι τίθενται, οἱ δέ τῷ ἐγκεφάλῳ τόν νοῦν ἐνδιδιαιτᾶσθαί φασι, ἐπιπολαίους τισί πιθανότησι τᾶς τοιαύτας ἐπινοίας κρατοῦντες». PG 44,

είναι ὁ ζωτικός καί ἐνεργειακός χῶρος, ὅπου ἁρμονικότατα συνυφαίνονται τὰ στοιχεῖα τῆς ὑπόστασης τοῦ ἀνθρώπου. Ἐλλωστε αὐτή τήν ἁρμονία προφανῶς δείχνει ὁ ἁγιοπνευματικός φωτιστέφανος τῶν ἁγίων!

Ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, ὁ ἄνθρωπος εἶναι χάριτι ἀθάνατος, ἐνῶ φύσει ἀθάνατος εἶναι μονάχα ὁ Θεός⁷⁸. Ἐλλωστε τὰ πάντα ὑπάρχουν, ἐπειδή περιέχονται στίς ἐνέργειες τοῦ

160D: «Τὸν δὲ νοῦν ὁμοίμως ἐκάστω τῶν μορίων, κατὰ τὸν ἄφραστον τῆς ἀνακράσεως λόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβοῦς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 1,13 PG 94,853A: «Ἡ δὲ ψυχὴ συνδέεται τῷ σώματι ὅλη ὅλη καὶ οὐ μέρος μέρει καὶ οὐ περιέχεται ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλὰ περιέχει αὐτὸ ὡσπερ πῦρ σίδηρον καὶ ἐν αὐτῷ οὔσα τὰς οἰκειὰς ἐνεργείας ἐνεργεῖ».

78. Ἰουστίνου, Διάλογος πρὸς Τρύφωνα Ἰουδαῖον 5,5 PG 6,488C-489A: «Τούτου χάριν καὶ ἀποθνήσκουσιν αἱ ψυχαὶ καὶ κολάζονται· ἐπεὶ εἰ ἀγέννητοι ἦσαν, οὐτ' ἂν ἐξημάρτανον οὔτε ἀφροσύνης ἀνάπλεω ἦσαν, οὐδὲ δειλαὶ καὶ θρασεῖαι πάλιν...». 6,1 PG 6,489B: «Ὅτι δὲ ζῆ ψυχὴ, οὐδεὶς ἀντεῖποι. Εἰ δὲ ζῆ, οὐ ζωὴ οὔσα ζῆ, ἀλλὰ μεταλαμβάνουσα ζωῆς· ἕτερον δὲ τι τὸ μετέχον τινὸς ἐκείνου οὐ μετέχει. Ζωῆς δὲ ψυχὴ μετέχει, ἐπεὶ ζῆν αὐτὴν ὁ Θεὸς βούλεται». Τατιανοῦ, Πρὸς Ἑλληνας 13 PG 6,833AB: «Οὐκ ἔστιν ἀθάνατος, ἄνδρες Ἕλληνες, ἡ ψυχὴ καθ' ἑαυτήν, θνητὴ δέ· ἀλλὰ δυνατὸν ἢ αὐτὴ καὶ μὴ ἀποθνήσκειν. Θνήσκει μὲν γὰρ καὶ λύεται μετὰ τοῦ σώματος μὴ γινώσκουσα τὴν ἀλήθειαν, ἀνίσταται δὲ ὕστερον ἐπὶ συντελείᾳ τοῦ κόσμου σὺν τῷ σώματι θάνατον διὰ τιμωρίας ἐν ἀθανασίᾳ λαμβάνουσα· πάλιν οὐ θνήσκει κἂν πρὸς καιρὸν λυθῆ, τὴν ἐπίγνωσιν τοῦ Θεοῦ πεποιημένη». Στὴν προκειμένη περίπτωση εἶναι ἔντονη ἡ ἀπολογητικὴ αἰχμὴ κατὰ τῶν φιλοσόφων καὶ τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου. Αὐτὴ ἡ στάση συνεχίστηκε καὶ στοὺς κατοπινοὺς χρόνους, μιά καὶ ἡ ἀπολογητικὴ αὐτὴ εἶναι συνδεδεμένη μὲ τὴ βιβλικὴ καὶ πατερικὴ διδασκαλία γιὰ τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου σὲ σχέση μὲ τὸ ζωοδότῃ δημιουργό. Ἡ ἴδια διατύπωση περίπου ἀπαντᾷ καὶ στό Κατὰ Ἑλλήνων τοῦ Μ. Ἀθανασίου. (Βλ. παραπομπὴ 69 τοῦ παρόντος κεφαλαίου). Κυρίλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον PG 73,89D: «Τὸ τῆς ζωῆς μετέχον οὐκ αὐτὸ κυρίως ἔστιν ζωὴ· ἕτερον γὰρ τι ὑπάρχον ἐν ἑαυτῷ φαίνεται. Εἰ τοίνυν μεθεκτός ὁ Υἱὸς τοῖς γενητοῖς ὡς ζωὴ, ἕτερος ἂν εἴη παρὰ τὰ μετέχοντα αὐτοῦ καὶ ζωῆς δεόμενα».

τριαδικοῦ Θεοῦ. Μιά τέτοια ἀνθρωπολογία, βέβαια, ἐκ πρώτης ὄψεως, ἀντιπαραβάλλεται προκλητικά πρὸς τὴν ἀνάλογη διδασκαλία τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας. Ἡ διαφοροποίηση, πού ἔτσι κι ἄλλιῶς φαίνεται ριζική, προέρχεται ἀπὸ τὴ διαφορετικὴ κοσμολογία μεταξύ θεολογίας καὶ φιλοσοφίας. Ὅμως μπορεῖ κανεῖς, σέ ὅ,τι ἀφορᾶ ἀπλῶς τὴν ἰδέα τῆς ἀθανασίας, ν' ἀναγνωρίσει κοινὰ καὶ ἐνδιαφέροντα στοιχεῖα. Ἐδῶ πάντως τονίζονται τὰ οὐσιώδη χαρακτηριστικά γνωρίσματα τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς θεολογίας. Ἀλλά, πέρα ἀπὸ τὴ διαφοροποίηση αὐτή, ὑφίσταται καὶ ἓνα ἄλλο χαρακτηριστικὸ γνώρισμα τῆς θεολογίας σέ ὅ,τι ἀφορᾶ τὸ θάνατο· ἀπὸ τὴ μιά τὸν θεωρεῖ, ὅπως ἄλλωστε καὶ βιώνεται, ὡς ἓνα τραγικὸ γεγονός, καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη κατὰ παραχώρηση τοῦ Θεοῦ εἶναι μιά εὐεργεσία γιὰ νὰ μὴ διαιωνίζεται τὸ κακό⁷⁹. Τὰ πάντα ἐρμηνεύονται σωστά στή σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου, καὶ συγκεκριμένα σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο στή σχέση Θεοῦ καὶ ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Ἡ δεύτερη αὐτὴ σχέση, ὡστόσο, ἐξάπαντος ἐντάσσεται στὴν πρώτη, ὁπότε ὄλα ἐναρμονίζονται σέ μιά οἰκουμενικὴ ἀνακεφαλαίωση, στὸν τόπο καὶ τὸν καιρὸ, πού ἰδρύει ὁ ἴδιος ὁ τριαδικὸς Θεὸς ὡς ζωαρχικὴ πηγὴ.

Μερικὲς φορές, ὅπως λόγου χάρη στὸ Μάξιμο Ὁμολογητὴ, διαβάζει κανεῖς ὅτι τὸ σῶμα εἶναι θνητό, ἐνῶ ἡ ψυχὴ ἀθάνατη. Πρόκειται γιὰ τὸ νόμο τῆς *σχετικότητας*. Ἡ θέση αὐτὴ κατὰ κανένα τρόπο δέν λυμαίνεται τὴν πρώτη σχέση μεταξύ Θεοῦ καὶ ὀλάκερης τῆς κτίσης. Σ' αὐτὴ τὴ σχέση μόνο ὁ Θεὸς εἶναι ὁ φύσει ἀθάνατος, ἐνῶ ὁ ἀνθρώπος κατὰ

79. Μ. Βασιλείου, Ὅτι οὐκ ἔστιν αἴτιος τῶν κακῶν ὁ Θεός PG 31,345A: «Οὐ μὴν οὐδὲ ἐκώλυσε τὴν διάλυσιν διὰ τὰς προειρημένας αἰτίας, ἵνα μὴ ἀθάνατον ἡμῖν τὴν ἀρρωστίαν διατηρήσῃ». Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὰ Θεοφάνεια* PG 36,324D: «Κερδαίνει μὲν τι κἀνταῦθα τὸν θάνατον, καὶ τὸ διακοπῆναι τὴν ἁμαρτίαν, ἵνα μὴ ἀθάνατον ἦ τὸ κακόν».

χάρη μετέχει στήν ἀθανασία. Στή δεύτερη σχέση μεταξύ σώματος καί ψυχῆς ἐπισημαίνεται τό γεγονός ὅτι τά δύο αὐτά στοιχεῖα, κτιστά πάντως κατά τή θεολογία, διαβαθμίζονται ὡς πρός τά στάδια τῆς πορείας τους. Τό σῶμα φαίνεται διαλυτό, δυσκίνητο καί ἄμεσα σύνθετο ἐνώπιον τοῦ θανάτου· ἡ ψυχὴ ἀνήκει στόν κτιστό νοητό κόσμον καί ἀναμένει στίς θεῖες ἐνέργειες τήν ἀνάστασιν τοῦ σώματος. Ἐξοῦ καί ὁ χαρακτηρισμός τοῦ θνητοῦ καί τοῦ ἀθανάτου, τοῦ πρώτου γιά τό σῶμα καί τοῦ δευτέρου γιά τήν ψυχὴ⁸⁰. Ὅμως σῶμα καί ψυχὴ, ὡς κτίσματα ἐκ τοῦ μή ὄντος, δέν εἶναι φύσει ἀθάνατα, ἀλλά γίνονται κατά χάριν μόνο μέ τή θεία ζωοποιητική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ. Τό Μάξιμο Ὁμολογητὴ ἀπασχόλησε καί τό πρόβλημα τῆς δημιουργίας (ἢ καλύτερα συνδημιουργίας) τῆς ψυχῆς ἀπό τοὺς γονεῖς. Ὅπως εἶναι γνωστό σχεδόν ὅλοι οἱ θεολόγοι δέν ἀποδέχτηκαν τήν ὠριγενική ἄποψη γιά τήν προὔπαρξιν τῶν ψυχῶν. Ἔτσι κατά τή θεολογία ἡ ψυχὴ μεταφυτεύεται μέ τό σῶμα ἀπό τοὺς γονεῖς. Ὁ Μάξιμος ἐκπροσωπεῖ τήν ἄποψη ὅτι ἡ ψυχὴ δημιουργεῖται κατά τή σύλληψιν τοῦ ἀνθρώπου «τῷ βουλήματι τοῦ Θεοῦ»⁸¹. Ἡ πράξις αὐτὴ τῆς δημιουργίας, ὅπως ὑποστηρίζεται, δέν διαφέρει ριζικά ἀπὸ τή μεταφύτευσιν τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοὺς γονεῖς μέ τό χάρισμα τῆς συνδημιουργίας, ἐπειδὴ ἔτσι κι ἄλλιῶς τά πάντα οὐσιοποιοῦνται μέ τή μετοχὴν τους στίς ἄκτιστες ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ, μέ ἄλλα λόγια, τά πάντα πάντοτε κτίζονται, κατά τή χαρακτηριστικὴ ἔκφρασιν τοῦ Γρηγορίου Νύσσης⁸².

80. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ ψυχῆς* PG 91,356ABC· 357C. Τό ἔργο αὐτό δέν θεωρεῖται γνήσιο.

81. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν* PG 91,1324C.

82. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44,885D.

10. Βιασύνη και βία

Ὁ συντάκτης τῶν διηγήσεων τῆς Γένεσης, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς χρησιμοποιούμενες πηγές, σύν τοῖς ἄλλοις εὐθύς ἐξαρχῆς περιγράφει μέ ἄκρα παραστατικότητα καί δραματικότητα δύο χαρακτηριστικές ιδιότητες τοῦ ἀνθρώπου, τῆ βιασύνη καί τῆ βία. Μέσω τῶν ἐνεργῶν αὐτῶν ιδιοτήτων φαίνεται νά διαγράφεται καί νά πορεύεται ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Ὁ ἀνθρώπος ἀπό βιασύνη, πρὶν ἀκόμη μέ ὑπακοή καί ὑπομονή ἀνδρωθεῖ μέ τῆ βρώση τοῦ καρποῦ τῆς ζωῆς, θέλησε νά γίνει θεός καί προτίμησε τὴν ἀνυπακοή· ἀνώριμος κατὰ πάντα γεύεται τῆ γνώση τῆς οἰκείας φύσης του, ὅποτε μόνος του, ἐξόριστος ἔξω ἀπὸ τὴν παραδείσια περιοχὴ, ἀναδύεται σέ μιά ἐπίπονη πορεία προόδου μέσα στὴν ἱστορική κονίστρα. Πέρα ἀπὸ τὰ ἄλλα δεινά, πού ἐπισημαίνουν οἱ σχετικές διηγήσεις τῶν πρώτων κεφαλαίων τῆς Γένεσης, εὐθύς ἐξαρχῆς δεσπάζει ἡ ἀδελφοκτονία. Ὁ ἀγρότης Κάιν σκοτώνει τὸ βοσκό Ἄβελ, καί ἀπὸ δῶ καί πέρα ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας διαδραματίζεται πότε σέ αἱμάτινες συγκρούσεις καί πότε μέσω αὐτῶν σέ θριαμβευτικά ἐπιτεύγματα. Ἀκόμη καί οἱ εὐσεβεῖς ἀπόγονοι τοῦ Σῆθ, γιοῦ τοῦ Ἀδάμ, διαφθείρονται, ὅποτε ὁ κατακλυσμὸς γίνεται μιά φυσική συνέπεια.

Ὁ ἀνθρώπος, λοιπόν, ἀπὸ βιασύνη, χάνει τὴν παραδείσια πορεία πρὸς τελείωση, καί ἀμέσως ἐμπλέκεται στὴ βία. Βιασύνη καί βία, τίς ὁποῖες ὀφείλει νά ξεπεράσει, ἀποτελοῦν δυναμικά χαρακτηριστικά τῆς μεταπατορικῆς του φύσης, τὴν ὁποία τώρα γνωρίζει, ἐπειδὴ ἡ δική του φύση εἶναι ὁ καρπὸς τῆς γνώσης τοῦ καλοῦ καί τοῦ κακοῦ. Βέβαια, τοῦτα τὰ δυναμικά χαρακτηριστικά προκύπτουν ὡς ἀλλοιώ-

σεις τῆς ἀγαθῆς ἀνθρώπινης φύσης ἔξαιτίας τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, ἔξάπαντος ἰάσιμες, καί δέν ἀποτελοῦν τό κακό ὡς ὑπόσταση. Τῆ θεραπείᾳ τῆς ἀνθρώπινης φύσης ὑπόσχεται καί ἐνεργεῖ ὁ Θεός. Ὁ ἄνθρωπος συνεργιακά ἔχει δύο ἐκμηδενιστικές δυνάμεις νά νικήσει γιά νά ξεπεράσει βιασύνη καί βία. Ἡ νωθρότητα, ἡ ἀκόμη καί ἡ ἀκηδία, κάνουν τόν ἄνθρωπο νά ἀφήνεται στή βιασύνη καί ν' ἀποκρούει τά δῶρα τῆς χάριτος καί τῆς ὑπομονῆς· ἀπό τήν ἄλλη μεριά ἡ ἐγωκεντρικότητα τροφοδοτεῖ, σέ δύσκολες συνθήκες τοῦ περιβάλλοντος, τή φωτιά τῆς βίας.

Ἡ δραματική ἔξοδος τοῦ ἀνθρώπου ἀπό τόν τρόπο ζωῆς τοῦ παραδείσου σημαίνει μιᾶ ἄλλη μοναδική πιά πορεία του μέσα στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ὅμοιος κατά πάντα μέ τά συστατικά τῆς μάνας γῆς καί τῆς γήινης ζωῆς σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή σωματική του φύση, ἡ τή σωματότητα, κατά τήν ἔκφραση τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτη, ὀφείλει ν' ἀποτρέψει τή διάσπαση καί τόν κατακερματισμό του σέ στοιχεῖα γήινα καί οὐράνια. Στή συνεχή πορεία του ὁ ἄνθρωπος ἀπαραίτητα βρίσκεται στό περιρρέον κλίμα τῶν θείων ἐνεργειῶν. Ἡ δική του συνεργιακή συμβολή συνίσταται κυρίως στήν ὑπομονή καί τήν ὠρίμανση, ἀγαθά πού τά ἔχασε διαμιᾶς στήν παραδείσια κατάσταση ἔξαιτίας βιασύνης. Ἡ ἀνωριμότητα, πού σημαίνει στάση στήν ἀνάπτυξη καί τήν πρόοδο εἶναι πάντοτε ὁ μέγας κίνδυνος, ὁ ὁποῖος σωρεύει ἀμείλικτα ἀποτυχίες ἐπί ἀποτυχιῶν. Πολύ χαρακτηριστικά ἄλλωστε, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας στήν περί προπατορικοῦ ἁμαρτήματος παράγραφο ὁ Γρηγόριος Νύσσης κάνει λόγο γιά πτώση ἢ ἀποτυχία τοῦ ἀνθρώπου νά πάρει τό δρόμο τῆς παραδείσιας κατάστασης ἅμα τῶ γενέσθαι τῆς δημιουργίας του, ἐπειδή ἀκριβῶς θέλει νά τονίσει τούτη τήν ἀνωριμότητα καί τή βιασύνη. Ἡ πρόοδος καί ἡ ὠρίμανση στήν ἐξέλιξη –κάθε κτιστή πραγματικότητα ἐξελλίσσεται· μόνο ὁ τέλειος Θεός

είναι ανεξέλικτος!— απαιτεί *ύπομονή, αποδοχή τής χάρις, έλευθερη φιλική και αγαπητική σχέση μέσω τής ύπακοης*. Έτσι καρποφορεί ή χάρις, ή όποία αποτρέπει έξάπαντος κάθε άνωριμη άνυπομονησία και άσκηση βίαιης συμπεριφορᾶς. ‘Ο παραδείσιος άνθρωπος έμελλε νά φτάσει στό καθ’ όμοίωσιν μέσω τής ύπακοης, αλλά διάλεξε τό δρόμο τής βιασύνης, τής βίας και ενός άλλου έξελικτικού δρόμου. Σ’ αυτό τόν όδυνηρό δρόμο σώζεται κυριολεκτικά κάθε φορά, πού άνακαλύπτει τόν άρρηκτο δεσμό ύπακοης και αγάπης. ‘Υπακοή χωρίς αγάπη είναι τυραννία και άκρα ύποκρισία· σημαίνει συσπείρωση, άμυντική σύγκλειση και μίσος παρά αγάπη —μίσος, βέβαια, ως νομιζόμενο αγαθό, κατά τήν έκφραση, όπως ειπώθηκε ήδη, του ‘Ιωάννη Δαμασκηνού.

‘Επομένως, έτσι κι άλλιώς ό άνθρωπος, πάντοτε πλάσμα κατ’ εικόνα και καθ’ όμοίωσιν Θεού, ζητεί πρωτίστως τή βασιλεία των ούρανών. Διψάει για ούρανό και άθανασία, μή θέλοντας ώστόσο νά χάσει τό δεσμό του μέ τή μάνα γη. Γι’ αυτό πρέπει νά ένώσει κάθε διάσπαση και νά συμφιλιώσει γη και ούρανό μέ *ύπάκουη αγάπη*. Αίρει τή βιασύνη και τή βία σ’ αυτή τήν αγωνιστική και καρτερική αγάπη, σύμφωνα μέ τό *Ματθ. 11, 12* : ‘*Η βασιλεία των ούρανών βιάζεται και βιασται άρπάζουσιν αυτήν!*’ Έδω ό βιαστής είναι ό άγωνιστής. Αυτός είναι ό δρόμος τής μεταπατορικῆς έποχῆς: αγωνιστικός και δραματικός έν μέσω ωδίνων και όδυνών, ένω οι ένέργειες του Θεού θεραπεύουν τά τραύματα τής ανθρωπότητας, καθώς ως θύμα του Διαβόλου ό άνθρωπος, κατά τήν πατερική θεολογία, έχει άμέριστη τή θεία φιλανθρωπία. Τούτη τή βιασύνη υπέθαλψε ό Διάβολος, όταν ευθύς έξαρχῆς έσπειρε έλπίδα και επιθυμία θέωσης στόν άνθρωπο, κατά τή χαρακτηριστική έκφραση του ‘Ιωάννη Δαμασκηνού. ‘Ο Διάβολος, λοιπόν, χρησιμοποίησε τόν ίδιο τό θεμιτό πόθο, πού έμφύτευσε ό Θεός στόν άνθρωπο:

νά γίνει θεός. Όμως ο Διάβολος *ἔσπειρε* τοῦτο τόν πόθο παρακινώντας τόν ἄνθρωπο στήν ἀνυπακοή μέ *βιασύνη* καί *βία* : ἀνώριμος ὁ ἄνθρωπος ἀκόμη εὐθύς ἀμέσως ἔκανε τά πρῶτα βήματα τῆς θέωσής του ὄχι μέ *ὑπακοή ἀγάπης*, ἀλλά μέ *ἀνυπακοή ἐγωκεντρικότητας*.

11. Μνήμη καί λήθη Θεοῦ

Βιβλικά καί πατερικά κείμενα σέ πάμπολλες περιπτώσεις ἄμεσα ἢ ἔμμεσα κάνουν λόγο γιά τή σχέση Θεοῦ καί ἀνθρώπου μέσω *μνήμης καί λήθης*. Καταλαβαίνει κανείς εὐκολά ὅτι τά δύο αὐτά, οὐσιαστικά κατά πάντα ἀνθρωπολογικά στοιχεῖα, ἐπισημαίνουν ὅτι ἡ ἀνθρώπινη ὑπαρξη, πάντοτε κατά τή βιβλική καί τήν πατερική θεολογία, καταξιώνεται ἢ ἀπαξιώνεται στή σχέση της πρός τήν πηγή τῆς ζωῆς καί στήν ἐξάρτησή της ἀπ' αὐτήν. Τούτη ἡ σχέση καί ἡ ἐξάρτηση ζωῆς καί θανάτου σημαίνει αὔξηση καί πρόοδο μιᾶς διαπροσωπικῆς φιλίας ἢ διατάραξή της. Θυμόμαστε καί *ξεχνᾶμε*, δηλαδή, ἕνα φιλικό καί ἀγαπημένο πρόσωπο· τέτοια σχέση ιδρύει ὁ δημιουργός καί ζωοδότης Θεός μεταξύ τῆς δικῆς του βούλησης καί τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου. Ἄλλωστε μιά τέτοια σχέση τήν καταλαβαίνουμε καί τή νιώθουμε πολύ καλά ἐμεῖς τά ἀνθρώπινα ὄντα, μιά καί εἶναι ὁ ὑψιστος καημός μας ἡ φιλία, ἡ ἀγάπη καί ἡ λησμονιά. Δέν εἶναι μόνο καημός ὅλα αὐτά, ἀλλά τά ἴδια τά θεμέλια τῆς ὑπαρξῆς μας.

Τό προπατορικό ἁμάρτημα καί τά συμπαρομαρτοῦντα μεταπατορικά δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά διάβρωση τῆς μνήμης Θεοῦ ἐξαιτίας τῶν τραυμάτων ἀπό τή φόνισσα κάθε διαπροσωπικῆς σχέσης λήθη! Ἡ θεραπεία τῆς τραυματισμένης σχέσης ζωοδότη Θεοῦ καί κτίσματος γίνεται μέσω τῆς

μνήμης Θεοῦ, τῆς ὁποίας ὁ συνεκτικός ἰστός πλουτίζεται ἀπό τίς ἰαματικές θείες ἐνέργειες. Ἐντυπωσιάζει ἄλλωστε τὰ μέγιστα ἡ περιώνυμη ρήση τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ στόν *Πρῶτο Θεολογικό*: *Μνημονευτέον γάρ Θεοῦ μᾶλλον ἢ ἀναπνευστέον*. Δέν εἶναι σπάνιες οἱ ρήσεις τῶν πατέρων, οἱ ὁποῖες θυμίζουν μιὰ *φυσιολογία*. Ἐδῶ ἡ μνήμη ἐξαίρεται ὡς λειτουργία περισσότερο ἀπαραίτητη ἀπό τήν ἀναπνοή. Ὅσοι δέν ἐρμηνεύουν τά βιβλικά καί πατερικά κείμενα μέ ἠθικίζουσες παραστάσεις κατανοοῦν ὅτι οἱ μεταφορικές αὐτές ἐκφράσεις ὑποδηλώνουν καί πραγματικές καταστάσεις. Ἡ μνήμη Θεοῦ, βέβαια, νοεῖται πάντοτε μέσω συγκεκριμένων ἐκδηλώσεων, ὅπως εἶναι ἡ δοξολόγηση τοῦ ὀνόματος τοῦ Θεοῦ, μέ ὑπακοή φιλίας καί ἀγάπης καί ὄχι δουλοπρέπειας· μέ ἄλλα λόγια, ἡ μνήμη αὐτή ὡς ζωντανή καί φυσική ἐκφραση διαχέεται στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς λατρείας. Καί λίγο νά προσέξει κανεῖς τά λειτουργικά κείμενα, καί ἀπαλλαγμένος ἀπό τίς ἠθικίζουσες παραστάσεις, μπορεῖ ἄνετα νά διαπιστώσει τήν ἐπιβλητική παρουσία τῆς μνήμης, ἐνθουμούμενος πάντοτε καί τή γνωστή ἐκείνη ρήση κατά τό *Λουκ. 22, 19*: *Τοῦτο ποιεῖτε εἰς τήν ἐμὴν ἀνάμνησιν*. Ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση τήν πεμπτοσύνη τῆς ἱστορίας τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων ἐνσάρκωσε μέ πάμπολλες μορφές στή λατρεία. Τά δρώμενα ὀλάκερης τῆς λειτουργικῆς ζωῆς, καί προπαντός ἄλλου τά μυστήρια τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, τῆ *λήθη Θεοῦ* καταπολεμοῦν, καλώντας μέ οὐσιαστικό περιεχόμενο ζωῆς τά μέλη στήν ἀνάμνηση τῶν γεγονότων τῆς θείας οἰκονομίας καί στή μετοχή στίς ἀπολυτρωτικές ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἡ λειτουργική ζωή, δηλαδή, εἶναι σά νά θέλει νά διορθώσει τή δραματική κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως τόσο λιτά καί ἄκρως χαρακτηριστικά ἐκφράζει ἡ περιώνυμη ἐκείνη ρήση τοῦ Ἀποστόλου Παύλου στό *Ρωμ. 1, 21*: *διότι γνόντες τόν*

Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν ἢ ἠὺχαρίστησαν.

Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ μέσω τῶν θεοφανειῶν ἀνταποκρίνεται στά ἱστορικά σχήματα, στίς ἀνθρώπινες σχέσεις καί στά θεμελιακά στοιχεῖα τῆς ἀνθρώπινης ὑπαρξης. Καί λίγη γνώση τῆς ἱστορίας τῶν λαῶν εἶναι ἀποκαλυπτική σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τόν οὐσιαστικό πυρήνα τῆς μνήμης καί τῶν σημείων, τά ὁποῖα τήν ἐκφράζουν στά γεγονότα καί τίς συγκεκριμένες διαπροσωπικές σχέσεις. Ἀπό τόν Ὅμηρο, λόγου χάρη, ὡς τόν Πλάτωνα καί τά δημοτικά μας τραγούδια δεσπόζουν κυριαρχικά *τά σημεῖα, τά μνημεῖα καί τά σημάδια*, πού φανερώνουν τή μνήμη ὡς συνεκτικό ἱστό τῆς ζωῆς, τῆς παράδοσης καί ὀλάκερης τῆς ἱστορίας. Μνήμη σημαίνει *ἀναγνώριση, συνέχεια καί ταυτότητα*. Στό ψ 109-110 τῆς Ὀδύσσειας λέγονται τά περιώνυμα λόγια: *Ἔστι γάρ ἡμῖν σήμαθ' ἃ δὴ καί νῶ κεκρυμμένα ἴδμεν ἀπ' ἀλλήλων*. Σίγουρη, δηλαδή, εἶναι ἡ Πηνελόπη γιά τόν Ὀδυσσεά ἀπό τά σημάδια τοῦ κοσμικοῦ του· στό *Συμπόσιο 191 a* τοῦ Πλάτωνα, ὁ ὀμφαλός εἶναι μνημεῖον τοῦ παλαιοῦ πάθους, ἀπομεινάρι τῆς τιμωρίας πού ἐπέβαλε ὁ Δίας διχοτομώντας τά γένη τῶν ἀνθρώπων, πού εἶχαν ἐπαναστατήσει· στά δημοτικά μας τραγούδια λέγονται τά πειστικά λόγια: *πές μου σημάδια τοῦ κορμιοῦ, σημάδια τῆς ἀγάπης*. Τέτοιος, λοιπόν, ζωντανός εἶναι ὁ δεσμός Θεοῦ καί ἀνθρώπου μέσω τῆς δοξολόγησης τοῦ δημιουργοῦ, τῆς λογικῆς λατρείας καί τῆς χαρισματικῆς θεολογίας.

12. Πρωτολογία καί ἐσχατολογία

Ὅταν γίνεται λόγος γιά τά *πρῶτα*, κατ' ἀναπότρεπτη συνέπεια προβάλλουν τά *ἔσχατα*. Σ' ἓναν κλειστό κόσμο ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία μοιάζει νά ἔναι ἐκρηκτική δύ-

ναμη, πού γυρεύει νά σπάσει ὀριοθετημένα περιγράμματα. Αὐθυπόστατος καί δημιουργικός ὁ Θεός, ὄρατος καί ἀόρατος, μένει κύριος καί κυρίαρχος στό διηνεκές· ἡ κτίση καί ὁ ἄνθρωπος παλεύουν καί ἀλλοιώνονται πότε ἐπὶ τό χειρότερο χωρὶς ἐλπίδα, καί πότε ἐπὶ τό καλύτερο μέ πολλή ἐλπίδα. Πρωτολογία, πρῶτες ρίζες τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς δέν νοοῦνται στατικά χωρὶς τὴν ἐλπίδα μιᾶς ἀνακαίνισης, πού ἀκολουθεῖ ὕστερα ἀπὸ μιά βίαιη καταστροφικὴ ἀλλαγὴ. Κτίση, ἱστορία καί ἀνθρώπινη ζωὴ τρέφονται ἀπὸ πρωταρχικὲς ρίζες, καί συνάμα ἀνοίγει γι' αὐτές ἓνα μέλλον πάντοτε δραματικό. Πρωτολογία καί ἔσχατολογία πᾶνε μαζί· γένεση, πάθη μύρια ὄσα καί ἀναμονὴ τῆς δοξασμένης ζωῆς, αὐτὸ εἶναι τό Α καί το Ω τῆς βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας. Ἡ ὀργανικὴ συνέχεια ἤδη εἰπώθηκε, τεκμηριώθηκε, καί τονίστηκε ἀρκετές φορές· δέν νοεῖται δημιουργία στατική, ἐνῶ ὁ κόσμος τριγύρω, τῆς ἐπιστήμης, τῆς φιλοσοφίας καί τῆς καθημερινότητος, φαντάζει πάντοτε δύσκαμπτος, περιορισμένος, στατικός καί φυλακισμένος. Ἀλλὰ στὴν κτίση καί τὴν ἱστορία διαχέονται οἱ ἐνέργειες τοῦ ἀπρόσιτου καί προσεγγιζόμενου Θεοῦ.

Ἐσφαλμένη πέρα γιὰ πέρα εἶναι ἡ ἀποψη σύγχρονων θεολόγων, ἐρευνητῶν τῆς βιβλικῆς ἱστορίας καί γραμματείας, ὅτι τὰ γεγονότα καί τὰ κείμενα τῆς Ἁγίας Γραφῆς εἶναι διαποτισμένα ἀπὸ τό δυναμικὸ ἔσχατολογικὸ πνεῦμα, ἐνῶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ μετέπειτα παράδοση εἶναι στατικὴ καί ἐν πολλοῖς ἐξελληνισμένη. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση διαφύλαξε μέ νύχια καί δόντια τὰ βιβλικὰ κείμενα, μόνο καί μόνο γιατί περιγράφουν τὰ σωτηριώδη γεγονότα τῆς θείας οικονομίας, τὰ ὅποια συνεχίζει νά ζεῖ ἡ ἴδια ἡ Ἐκκλησία. Τό πῶς θαυμαστό γεγονός εἶναι ἡ προσαρμοστικότητα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς σέ μύρια ὄσα ἱστορικά δεδομένα. Ὑπῆρξε μιά δημιουργικὴ, πρωτότυπη καί ζωντανὴ προσαρμογὴ,

ἐπειδὴ ὑπῆρχε ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ· πάντοτε, νομοτελειακά, τὰ ζωντανὰ πράγματα προσαρμόζονται. Ἀλλιώτικα ἢ ἐκκλησιαστικὴ ζωὴ θὰ ἴταν ἀπλῶς ἐπανάληψη τῶν βιβλικῶν κειμένων! Καί τότε, σέ μιά τέτοια ἐπανάληψη, δέν θὰ ὑπῆρχε καμιὰ ἐσχατολογία. Μιά τέτοια ἐπανάληψη ἐπιδιώκουν ὅσοι κάνουν λόγο γιά ἐσχατολογικὴ καθαρότητα τῶν πρώτων χριστιανικῶν χρόνων καί ἐπιστροφή σ' αὐτήν! Πέρα ἀπὸ τὴν καθαρὴ οὐτοπικότητα μιᾶς τέτοιας ἀντίληψης, ὑπάρχει καί ὁ ἀκρωτηριασμός τῆς βιβλικῆς ἱστορίας. Βιβλικὰ γεγονότα καί ἐκκλησιαστικὴ παράδοση ἀνήκουν σέ μιά *συνεχὴ ἱστορικὴ διαδρομὴ*, ὅπου παρούσα δέν εἶναι μονάχα ἡ ἱστορία, ἀλλὰ ὀλάκερη ἡ συμπαντικὴ πραγματικότητα. Κτίση, ἱστορία, ἄνθρωπος καί κοινωνία συνθέτουν τὴ βιβλικὴ καί τὴν ἐκκλησιαστικὴ πραγματικότητα. Ὁ ἀναμενόμενος καινούργιος κόσμος τῆς ἀγιότητας εἶναι αὐτός πού ἀγκαλιάζει ὅλες τίς παραπάνω διαστάσεις. *Ἡ συνεχὴς κατάπεμψη τῶν ἀγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν σημαίνει δεσμό πρώτων καί ἐσχάτων.* Καί ὅλες οἱ θεωρίες περὶ στατικότητας καί ἄλλων παρομοίων φανταστικῶν ἐπιστημονικῶν ὑποθέσεων ἀποτελοῦν ἐξάπαντος κωμικοτραγικὲς καρικατούρες!

Ὑπάρχει συνεχὴς ἀναμονὴ σέ κάθε ἔλευση τῶν ἀγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν μέσω τῶν δρωμένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς· τούτη ἡ ἔλευση ἐγγυᾶται *καινὴ γῆ καί καινὸ οὐρανό, ἀνακεφαλαίωση* στίς διαστάσεις τῆς ἀγαθοτοπίας. *Τό κατ' εἰκόνα καί τό καθ' ὁμοίωσιν* δέν περατώνονται μήτε κυκλικά μήτε εὐθυγραμμισμένα, γιατί πορεύονται ἐκρηκτικὰ καί δημιουργικὰ στό περιρρέον κλίμα τῶν ἀγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν. Τὰ ἀναμενόμενα κατοπινὰ γεγονότα πάντοτε εἶναι ἡ πρόοδος τῶν πρώτων καί τῶν ἐσχάτων. Ἡ ἐκκλησιαστικὴ παράδοση διαρκῶς ἐπιμένει στόν τονισμό ἑνός μελλοντικοῦ ἀγαθοῦ, πού χάθηκε πρόωρα καί μέλλει

νά τελειωθεῖ σέ μελλοντική πορεία στούς κόλπους τοῦ Ζω-
ντανοῦ Θεοῦ, πού στέλνει συνεχῶς τίς ἐνεργειές του στά
δρώμενα τῆς Ἐκκλησίας. Δέν ὑπάρχει μήτε ὑπαινιγμός γιά
μιά ἐπιστροφή σ' ἓνα χαμένο παράδεισο τοῦ παρελθόντος.
Καταρρίπτεται κάθε παλιά μυθική ἀντίληψη, καί προβάλ-
λεται ὁ μύθος ἑνός μελλοντικοῦ ἀγαθοῦ, ἑνός θεϊκοῦ τόπου
τῆς ἀνακεφαλαίωσης καί τῆς ἀγαθοτοπίας. Κοντολογίς,
ἀφοῦ γίνεται λόγος γιά καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ πορεία, γιά τε-
λείωση καί ἐξέλιξη τῶν κτισμάτων ἢ ἐσχατολογική φορὰ
βρίσκεται στά σπλάχνα τῆς δημιουργίας. Καί, φυσικά, ἡ
ἐσχατολογία δέν ἀνακαλύφθηκε τόν εἰκοστό αἰῶνα!

ΚΕΦΑΛΑΙΟ Γ

ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ-ΤΕΛΕΙΩΣΗ

1. Ἄσαρκη καὶ ἔνσαρκη παρουσία τοῦ Λόγου

Τά σχολαστικά ἐγχειρίδια τῆς Δογματικῆς τῆ Χριστολογία ἀρχίζουν νά πραγματεύονται ἀπό τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου. Προφανῶς δέν εἶναι σύμφωνη ἡ πατερικὴ θεολογία, ἡ ὁποία διόλου δέν χωρίζει τὴν ἄσαρκη παρουσία τοῦ Λόγου στὴν ἱστορία τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων τῆς Π. Διαθήκης ἀπὸ τὴν ἐνανθρώπηση τοῦ Λόγου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Κ. Διαθήκης, ἔχοντας σκοπὸ νά καταδείξει τὴν ἐνότητα καὶ ταυτότητα τῶν δύο Διαθηκῶν, ὅπως καὶ τὴ συνεχὴ πορεία τῆς θείας οἰκονομίας. Οἱ θεολόγοι πατέρες, ἀκολουθώντας τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ τὸν Ἀπόστολο Παῦλο, ἐπισημάναν αὐτὴ τὴ συνέχεια μὲ τὴν ἐρμηνεία τῶν θεοφανειῶν¹. Ἐδῶ νά παρενθέσω, ἀκόμη γιὰ μιὰ φορά, ὅτι ἡ ἐρμηνεία αὐτῆ τῶν πατέρων δέν εἶναι δυνατό μήτε καὶ ἀπαραίτητο νά ἐπισημαίνεται ἢ νά ἐπιδιοκιμάζεται ἀπὸ τοὺς σύγχρονους βιβλικούς θεολόγους, οἱ ὁποῖοι αὐτονοήτως ἄλλη δουλειά κά-νουν ἀπὸ ὅ,τι ἔχει κάνει ἡ πατερικὴ θεολογία!

Εὐθύς ἐξαρχῆς στὴν ἱστορία τῆς πρώτης χριστιανικῆς κοινότητος, ἀπὸ τὸν Εὐαγγελιστὴ Ἰωάννη καὶ ἐφεξῆς, ὁ Λό-

1. Βλ. τὴν παράγραφο περὶ θεοφανειῶν τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

γος, τό δεύτερο πρόσωπο τῆς Ἁγίας Τριάδας, πού ἐνδημοῦσε στους πατριάρχες καί στους προφήτες, βρίσκεται στό προσκήνιο τῆς θείας οἰκονομίας ὡς σαρκωμένος², συνεχίζοντας τήν ἄσαρκη παρουσία του, πού εἶχε στήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ. Ὁ δεσμός αὐτός, ἄσαρκης καί ἔνσαρκης παρουσίας, στήν ἴδια τή συνέχεια τῆς ἱστορίας τῆς θείας οἰκονομίας, ἀπό τό ἕνα μέρος ἐξασφαλίζει τήν ἱστορικότητα καί τήν ἐμπειρία τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, καί ἀπό τό ἄλλο ἀποκρούει κάθε μονομέρεια ὡς πρὸς τή θεώρηση τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ καί τοῦ ἔργου του. Ὁ ἴδιος πάντοτε Λόγος ἀποκαλύπτει τή δόξα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ, τήν ὁποία βλέπουν τά μέλη τῆς κοινότητας μέσα στίς συγκεκριμένες ἱστορικές σχέσεις καί περιπέτειες. Ἡ ἱστορικότητα τῆς ἐνανθρώπισης τοῦ Λόγου μαρτυρεῖται στά πρῶτα μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης. Στήν Καισάρεια τῆς Φιλίππου, ὅταν ὁ Χριστός ρώτησε τοὺς μαθητές του, ποιά γνώμη εἶχαν οἱ ἄνθρωποι γιά τό πρόσωπό του, τελικά ὁ Πέτρος ἔκλεισε τίς ἀπαντήσεις μέ μιά ὁμολογία³. *Σύ εἶ ὁ Χριστός ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ τοῦ ζῶντος*⁴. Πρόκειται γιά μιά πρώτη διατύπωση τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος, ἄκρως μεστή καί βαρυσήμαντη.

Τά πρῶτα βαπτιστήρια σύμβολα, τά ὁποία ἐντοπίζει κανεῖς κατάσπαρτα σ' ὄλα τά κείμενα τῆς Κ. Διαθήκης, εἶναι καταρχὴν μονομερῆ καί χριστολογικά· ἐκφράζουν πίστη στόν Υἱό τοῦ Θεοῦ, τό Χριστό καί Κύριο, ὁ ὁποῖος ἀποκαλύπτει τήν Ἁγία Τριάδα. Ἔτσι ἀργότερα τά μονομερῆ αὐτά

2. Ἰω. 1,14: « Καί ὁ Λόγος σὰρξ ἐγένετο καί ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, καί ἐθεασάμεθα τὴν δόξαν αὐτοῦ».

3. Πολύ λίγο ἐνδιαφέρουν οἱ θεωρίες γιά τήν προέλευση αὐτῆς τῆς διήγησης. Ἡ δογματική της σημασία εἶναι ἀκριβῶς ἡ ὁμολογία, πού εἶναι πίστη τῆς Ἐκκλησίας, καί ὄχι καταρχὴν ἡ ἔρευνα τῆς γένεσης καί τῆς προέλευσης.

4. *Ματθ. 16,17.*

σύμβολα φυσιολογικά και βαθμιαία αναπτύσσονται σ' αυτό πού είναι σπερματικά, και γίνονται διμερή και τριμερή, όποτε μνημονεύονται και τά τρία πρόσωπα. Ἡ κοίτη, όπου αναπτύσσονται, εἶναι ό λατρευτικός χώρος μέσω τῶν λειτουργικῶν ὕμνων⁵. Ἡ εὐδοκία τοῦ Πατέρα, ἡ φανέρωση τοῦ Λόγου και ό φωτισμός τοῦ Ἁγίου Πνεύματος κυριαρχοῦν ἀβίαστα σ' αὐτά τά λειτουργικά μνημεῖα, τά όποια ἀπεικονίζουν τή ζωντανή πίστη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Κατά τόν Ἰγνάτιο Ἀντιοχείας, λόγου χάρη, ό σαρκωμένος Λόγος εἶναι μιὰ ἀληθινή ιστορική παρουσία και συνάμα κατέχει τό ἀληθινόν ζῆν. Ὁ δεσμός τοῦ ἀληθινοῦ ζῆν μέ τήν ιστορικότητα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι τό μοναδικό ἐχέγγυο γιά μιὰ πραγματική σωτηρία⁶.

Ἐπομένως ἡ Ἐκκλησία στίς ἀρχές τοῦ ἱεραποστολικοῦ κηρύγματος, μέσα σέ μιὰ χοάνη ποικίλων τάσεων ἰουδαϊκῶν, ἑλληνικῶν και ἀνατολικῶν, διαμόρφωσε μιὰ συνείδηση καθαρά ἱστορική ὡς πρός τήν προέλευση τοῦ Χριστοῦ, τήν όποία σύνδεσε ἀρμονικά και ὀργανικά μέ ὀλόκληρη τή

5. Βλ. ἓνα τέτοιο λειτουργικό ὕμνο *Α' Τιμ. 3, 16*:

«Ὅς ἐφανερώθη ἐν σαρκί,
ἐδικαιώθη ἐν πνεύματι,
ὤφθη ἀγγέλοις,
ἐκηρύχθη ἐν ἔθνεσιν,
ἐπιστεύθη ἐν κόσμῳ,
ἀνελήφθη ἐν δόξῃ».

6. Ἰγνατίου, *Πρός Τραλλιανούς 9 PG 5,681B*: «Κωφώθητε οὖν, όταν ὑμῖν χωρίς Ἰησοῦ Χριστοῦ λαλή τις, τοῦ ἐκ γένους Δαβίδ τοῦ ἐκ Μαρίας, ὃς ἀληθῶς ἐγεννήθη, ἔφαγέ τε και ἔπιεν, ἀληθῶς ἐδιώχθη ἐπί Ποντίου Πιλάτου, ἀληθῶς ἐσταυρώθη και ἀπέθανε βλεπόντων τῶν ἐπουρανίων και ἐπιγείων και ὑποχθονίων· ὃς και ἀληθῶς ἠγέρθη ἐκ νεκρῶν, ἐγείραντος αὐτόν τοῦ πατρὸς αὐτοῦ· οὐ και κατὰ τό ὀμοίωμα ἡμᾶς τοῦς πιστεύοντας αὐτῷ οὕτως ἐγερεῖ ό πατήρ αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, οὐ χωρίς τό ἀληθινόν ζῆν οὐκ ἔχομεν».

δραματική ιστορία τῶν βιβλικῶν γεγονότων, τῆς Παλαιᾶς καί τῆς Καινῆς Διαθήκης, τῆς ἄσαρκης καί τῆς ἔνσαρκης ἐνδημίας τοῦ Λόγου. Ἐξοῦ καί ἡ μοναδική ἔμφαση στό ρόλο τῶν ιστορικῶν θεοφανειῶν καί φωτοφανειῶν τῆς Ἁγίας Τριάδας. Τοῦτος ὁ κορμός τῆς ιστορικῆς ἀλήθειας, ὅσα ἐνδύματα κι ἂν φόρεσε ἀπό τήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν ποικίλων ρευμάτων, ἔμενε ὁ ἴδιος στή συνείδηση τῆς ζωῆς. *Καί χωρίς δισταγμό θά μπορούσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι δέν προηγεῖται καμιᾶ ἄνωθεν ἀφηρημένη συνείδηση (τέτοιο πράγμα ἄλλωστε εἶναι ἀδιανόητο ιστορικά)· προγοῦνται τά αἰμάτινα καί δραματικά γεγονότα, ὅπως τά ἀπεικονίζει καί τά ἀποτυπώνει ὁ βιβλικός κόσμος. Αὐτά διαμόρφωσαν τή συνείδηση τῆς Ἐκκλησίας γιά τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, ὡς Υἱό τοῦ Θεοῦ καί τῆς Παναγίας, λυτρωτή καί συνεχιστή τῆς ιστορίας τοῦ περιούσιου λαοῦ, ὅπως ἔβλεπαν αὐτή τήν ιστορία τά πρῶτα χριστιανικά μάτια, καί ραγδαῖα τήν κατοχύρωσε ἡ ἐμπειρική καί χαρισματική θεολογία τῆς Ἐκκλησίας⁷. Τό χριστολογικό δόγμα, λοιπόν, ἔχει ρίζες μακρές καί ιστορικές, σέ μιᾶ συνέχεια, ἡ ὁποία δένει οὐρανό καί γῆ, αἰωνιότητα θεία καί πραγματικότητα ἀνθρώπινη.*

2. Τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας

Γιά τήν αἵρεση καί τούς αἵρετικούς πάμπολλα ἔχουν πεῖ καί γράψει θεολόγοι, φιλόσοφοι καί ιστορικοί. Δέν εἶναι λίγοι πού ἔχουν μιλήσει μέ μιᾶ κρυφή ἢ φανερό συμπάθεια γιά τήν αἵρεση καί τούς αἵρετικούς. Ἐξάπαντος κατά περίπτωση θά μπορούσε κανεῖς νά ἐπισημάνει σέ μερικούς αἵρετικούς κάποια θετικά στοιχεῖα καί νά ἐκφράσει καί τή συμπάθειά

7. Πρβλ. F. Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München 1937.

του για κάποιες προθέσεις. Μολονότι τούτη ή θεωρητική πλευρά τῆς αίρεσιολογίας εἶναι ἐνδιαφέρουσα, ἐδῶ θά ἐπιμείνω σέ μερικές σύντομες ἀναλύσεις, πού ἀφοροῦν τό χαρακτηριστικά συγκεκριμένων αίρέσεων καί τό οὐσιαστικό νόημα τοῦ ἀγῶνα ἐκ μέρους τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης⁸.

Ἄπό τούς δοκῆτες καί γνωστικούς τοῦ πρώτου αἰῶνα ὡς τούς εἰκονομάχους καί τούς σχολαστικούς τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, τῆς ἐποχῆς τοῦ Γρηγορίου Παλαμᾶ, ἕνας εἶναι ὁ οὐσιαστικός καημός ὀρθοδόξων καί αίρετικῶν, πράγμα πού ἰσχύει καί στούς σημερινούς ἐρμηνευτές τῶν βιβλικῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων: ποιά σχέση ὑφίσταται μεταξύ Θεοῦ καί κόσμου; Πρόκειται γιά σχέση ἄμεση καί ἐνεργειακή ἢ γιά σχέση ἔμμεση καί ἠθική; Οἱ ὀρθόδοξοι, ἀνεξάρτητα ἀπό τήν ποικιλία τῶν ἐπιμέρους διαφοροποιήσεων, ξεκινώντας ἀπό τίς εἰκονικές περιγραφές τοῦ ἀπρόσιτου κατὰ πάντα καί συνάμα προσεγγιζόμενου Θεοῦ τῆς Ἁγίας Γραφῆς, καί θεμελιώνοντας τή διάκριση κτιστοῦ-ἄκτιστου, δέχονται τήν ἄμεση καί ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Ὁ Θεός μέ τίς (ἄκτιστες) ἐνέργειές του ἐπικοινωνεῖ μέ τόν κόσμο, παρέχοντας συνεχῶς τό εἶναι, τό ζῆν, τό λόγο καί τήν τελείωση κατὰ τίς δεκτικότητες τῶν ὄντων. Ἡ πίστη αὐτή θεμελιώνει τήν ἀνακαινιστική, μεταμορφωτική καί θεραπευτική ἐνέργεια τῆς ἀποκάλυψης στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἀπεναντίας, οἱ αίρετικοί, ὅπως ὁ Ἄρειος, λόγου χάρη, δέχονται ὅτι ὁ ἄνθρωπος μέ κτιστά μέσα καί μέ ἠθική προκοπή σχετίζεται μέ τό Θεό. Καταλαβαίνει κανεῖς ὅτι μέ τόν τρόπο αὐτό τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ρητῶς ἢ σιωπηρῶς ἀποβαίνουν ἀπλά σύμβολα. Στήν προκειμένη περίπτωση μπορεῖ νά ἰσχύει τό

8. Γιά μιά σφαιρική ἐνημέρωση βλ. Νίκου Ἄ. Μαρσοῦκα, Ὁρθοδοξία καί αίρεση στούς ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς τοῦ Δ', Ε', ΣΤ' αἰῶνα (Φιλοσοφική καί Θεολογική Βιβλιοθήκη 23) Θεσσαλονίκη² 1992.

διαλέγετε και παίρνετε, υπό τήν προϋπόθεση ὅτι ὁ ἔρμηνευ-
 τής θά ξεκαθαρίσει τή θέση του. Ὡστόσο, ἀνεξάρτητα ἀπό τό
 δόγμα καί τήν ὁμολογία, νομίζω ὅτι μιᾶ ἐπιστημονική ἔρμη-
 νεία τῶν βιβλικῶν καί τῶν πατερικῶν κειμένων πολύ δύσκο-
 λα θά μπορούσε νά μᾶς πείσει ὅτι οἱ συντάκτες αὐτῶν δέχο-
 νταν τήν ἔμμεση καί ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Ὅταν
 λέγεται, λόγου χάρι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀγιάζεται, τοῦτο ση-
 μαίνει ὅτι γίνεται καλός καί ἠθικός ἢ ὅτι χαριτώνεται μέ
 θεῖο πνεῦμα; Τὸ φῶς τὸ ἀληθινόν, δηλαδή ὁ Λόγος, πού ἐγέν-
 ετο σὰρξ καί ἐσκήνωσεν ἐν ἡμῖν, εἶναι ὁ ἴδιος ὁ ἀπρόσιτος
 καί προσεγγιζόμενος Θεός ἢ μιᾶ ἀφηρημένη καί ἠθική ἔν-
 νοια; Πῶς τά ἐννοοῦν, λοιπόν, ὅλα αὐτά ὁ Εὐαγγελιστής
 Ἰωάννης καί οἱ θεολόγοι πατέρες; Δύσκολα ἐρωτήματα κα-
 ταρχήν γιά τούς δεχόμενους τίς ἠθικιστικές ἐρμηνείες, ὡστό-
 σο πολύ χρήσιμα γιά νά καταλάβει κανεῖς τούς ἀγῶνες περὶ
 τά δόγματα καί τό περιεχόμενο τῶν ἰδίων τῶν δογμάτων.

Ἐπομένως οἱ σκληρές, ἐνίοτε αἱμάτινες καί ἄκρως φανα-
 τικές, συζητήσεις γύρω ἀπό ἐννοιολογικές διασαφήσεις καί
 λεπτολογίες δέν προέρχονταν, τόσο ἀπό τούς ὀρθόδοξους
 ὅσο καί ἀπό τούς αἰρετικούς, ἀπό ἀφηρημένες ἀρχές. Ἡ βιά-
 ση εἶναι καθαρά πρακτική, καί πάντοτε ὑπῆρχε ὁ φόβος μή-
 πως μιᾶ θεωρητική διδασκαλία μέ τάσεις ἀποσχιστικές στό
 σῶμα τοῦ λαοῦ, ὀδηγήσει στή μιᾶ ἢ στήν ἄλλη μορφή τῆς πί-
 στης καί τῆς λατρείας. Μέ ἄλλα λόγια, οἱ ὀρθόδοξοι ἤθελαν
 νά περιφρουρήσουν τόν ἀπολυτρωτικό καί θεραπευτικό χα-
 ρακτήρα μιᾶς θρησκευτικῆς ζωῆς⁹. Ἀρκετοί θεολόγοι πατέ-
 ρες δέν ἤθελαν διόλου τήν ἐμπλοκή σέ θεωρητικές συζητή-

9. Χαρακτηριστικό δεῖγμα αὐτῆς τῆς διαφορᾶς μεταξύ ὀρθόδοξων καί
 αἰρετικῶν εἶναι ἡ καταδίκη, στήν Γ' οἰκουμενική σύνοδο τοῦ 431 στήν
 Ἔφεσο, τοῦ Νεστοριανισμοῦ καί τοῦ Πελαγιανισμοῦ. Ὁ δεύτερος, εἶναι
 γνωστό, τόνιζε στό ἔπακρο καί ἀποκλειστικά τό ἠθικό περιεχόμενο τῆς
 ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

σεις, και ἐξέφραζαν τή λύπη τους. Ὁ Μ. Βασίλειος, λόγου χάρη, στὸν Πρόλογο τοῦ πρώτου λόγου *Κατ' Εὐνομίου*, ἀπολογούμενος τὴν εὐθύνη ἐπιρρίπτει στό «δυσσεβή» Εὐνόμιο, ὁ ὅποιος, ὡς μή ὄφελε, ἀσχολήθηκε μέ λεπτές ἐννοιολογικές ἔρευνες. Στό Μ. Βασίλειο, μάλιστα, ἀποδίδεται καί ἡ περιώνυμη ρῆση ὅτι οἱ ποιμένες (ἢ οἱ μάγοι) προσκύνησαν τὸν ἐν σαρκί, ἐνῶ οἱ θεολόγοι *συζητοῦν πῶς γέγονεν ἐν σαρκί*¹⁰. Σ' αὐτό τό πῶς βρίσκεται ὅλη ἡ δραματική ἐμπλοκή τοῦ *δογματικοῦ ὄρου* τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου στή Χαλκηδόνα τό 451, μέ μύριες ὄσες πλεονεξίες καί φιλοδοξίες ἀπό τίς τέσσερις γωνιές τῆς Αὐτοκρατορίας. Ἐνῶ, λοιπόν, πάντοτε ὑπῆρχε τό ἄκρως οὐσιαστικό ὑπόβαθρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, αὐτονοήτως μιά φρικαλέα κακοήθεια ἔμελλε νά ἀναμίξει τὰ σοβαρά θέματα μέ ἐγωκεντρικές ἐπιδιώξεις. Στὴν προκειμένη περίπτωση καυστική εἶναι ἡ εἰρωνεία τοῦ Ἰσιδώρου Πηλουσιώτη¹¹.

*Ἐν πάσῃ περιπτώσει, οἱ θεολόγοι πατέρες στό σύνολό τους πατοῦσαν σταθερά στή βάση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, γιά νά μὴν καταστεῖ ἡ Ἐκκλησία σωματεῖο ἢ σύλλογος ἠθικοπλαστικός. Τέτοια ἀνάγκη, φυσικά, δέν τὴν ἔχει ἡ ἀνθρωπότητα ἔτσι κι ἄλλιῶς. Μετά τὴν προσβολή, πού δέχτηκε τό τριαδικό δόγμα καί τὴν παρέμβαση τῆς Α' οἰκουμενικῆς συνόδου τό 325 στή Νίκαια¹² μέ τό περιώνυμο *Σύμβολο πίστε-**

10. Μ. Βασίλειου, *Κατ' Εὐνομίου* 1 PG 29,497A-502AB. *Εἰς τὴν Ἀγίαν τοῦ Χριστοῦ Γέννησιν* PG 31, 1437C.

11. Ἰσιδώρου Πηλουσιώτου, Ἐπιστολή 57, Ἄδαμαντίῳ PG 78, 1108D: «Τί θαυμάζεις, εἰ καί νῦν περὶ πρᾶγμα θεῖον καί λόγου κρεῖττον διαφωνεῖν προσποιοῦνται ὑπὸ φιλαρχίας ἐκβακχευόμενοι;».

12. Τό *Σύμβολο Νικαίας*, ρωμαλεό κείμενο, πού δέν εἶναι ἀπλῶς μιά συνοδική ἀπόφαση ἀλλά σάρκα τῆς ζωῆς αἰῶνων μέσα στὸν περιορρόντα λειτουργικό χῶρο τῆς Ἐκκλησίας, ἦταν διαρκῶς παρόν στή μακροαῖωνη ἐκκλησιαστική ἱστορία, σ' ὅλες τίς συνόδους καί στίς θεμελιώσεις κάθε δογματικῆς διδασκαλίας.

ως, ὅπως συμπληρώθηκε ἀπό τή Β' οἰκουμενική σύνοδο τό 381 στήν Κωνσταντινούπολη, ἦταν πολύ φυσικό τό πρόβλημα νά μετακινηθεῖ στό χριστολογικό δόγμα. Ἐλλωστε τριαδικό καί χριστολογικό δόγμα πᾶνε μαζί. Ὅπως ἡ διαμόρφωση τοῦ χριστολογικοῦ δόγματος ἄρχισε μέ τήν περιώνυμη ἐκείνη ρήση τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου, κατά τό *Ματθ. 16, 17*, μέ τόν ἴδιο τρόπο ἀπαρχῆς ἐκδηλώθηκε ἡ ἀμφισβήτηση. Ἐτσι ἡ Ἐκκλησία στά πρῶτα της βήματα ἔχει ἐνώπιόν της τούς δοκῆτες καί τούς ποικιλώνυμους γνωστικούς. Οἱ δοκῆτες, ὑπακούοντας σέ μιά σκληρή διαρχία ὕλης καί πνεύματος, δέν μποροῦν νά δεχτοῦν πραγματική ἐνσάρκωση, δηλαδή ἐνανθρώπηση τοῦ Θεοῦ Λόγου, ὁπότε πρεσβεύουν τήν κατά δόκησιν ἢ φαινομενική παρουσία του στόν κόσμο. Ἴσως ὁ Εὐαγγελιστής Ἰωάννης ἐναντίον τῶν δοκητῶν καί ἄλλων γνωστικῶν νά ἔγραψε τό Εὐαγγέλιο καί τίς Ἐπιστολές του, θέλοντας νά τονίσει στό ἔπακρο ὅτι ὁποῖος δέν ὁμολογεῖ ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστός εἶναι ἀληθῶς ἐν σαρκί ἐληλυθώς καταλήγει σίγουρα στήν ἀθεΐα. Κατά τόν πρῶτο αἰῶνα λοιπόν προβλήθηκε ἀπό αἰρετικούς τό ἀδύνατο τῆς πραγματικῆς ἐνανθρώπησης. Κατά τόν 4^ο καί 5^ο αἰῶνα ὅσοι προσβάλλουν τό δόγμα προβληματίζονται διαφορετικά· δέν λένε ὅτι εἶναι ἀδύνατη ἡ ἐνανθρώπηση, ἀλλά ζητοῦν νά καθορίσουν πῶς γέγονεν ἐν σαρκί! Ἐτσι γεννιοῦνται οἱ χριστολογικές αἵρέσεις μέ τίς ὁποῖες, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, ἀσχολοῦνται ἡ Γ' καί ἡ Δ' οἰκουμενική σύνοδος, καί ἔπεται συνέχεια.

Συνοπτικά καί περιεκτικά χριστολογικές αἵρέσεις καί δόγμα τῆς Χαλκηδόνας ἔχουν ὡς ἐξῆς: Ὁ Ἀπολινάριος Λαοδικείας, στό ἐρώτημα πῶς ἐν σαρκί, νόμισε ὅτι ἔδωσε λύση ἰσχυριζόμενος ὅτι ὁ Λόγος προσέλαβε ὄχι ἀκέραιη, δηλαδή τέλεια ἀνθρώπινη φύση, ἀλλά σάρκα χωρίς νοῦ. Ἐτσι μέ τήν πρόσληψη δέν ὑπάρχει δεύτερο πρόσωπο καί ἐξασφαλίζεται

ή άναμαρτησία του Χριστού, μιά και μόνο νοούσα ψυχή μπορεί νά άμαρτάνει! Οί Καππαδόκες άπορρίπτουν αυτή τή λύση κατηγορηματικά. 'Ο Γρηγόριος Ναζιανζηνός μάλιστα έπισημαίνει ότι ή θεωρία του 'Απολιναρίου οδηγείται στην άρνηση του θεραπευτικού χαρακτήρα τής σωτηρίας¹³. 'Αντιοχειανοί θεολόγοι¹⁴ μέ κορυφαίο τό Νεστόριο νόμισαν ότι έλυσαν τό κατ' αυτούς πρόβλημα τής ένωσης των δύο φύσεων του Χριστού, τής θεότητας και τής ανθρωπότητας, προτείνοντας τήν ύπαρξη δύο υιών, του υιού τής Μαρίας και του υιού του Θεού Πατέρα, του Λόγου. 'Ετσι ο άνθρωπος 'Ιησοϋς και ο Θεός Λόγος ένώθηκαν και ήθικά και βουλητικά, κατ' ευδοκίαν και κατά συνάφειαν, και όχι κατ' ούσίαν. 'Ο Λόγος άπλως χρησιμοποίησε τόν άνθρωπο 'Ιησοϋ ώς όχημα ή κατοικητήριο. Συμπίπτει, κατά τήν άποψη αυτών των 'Αντιοχειανών, ή θεία μέ τήν ανθρώπινη βούληση. 'Ομως ή ένωση δέν είναι ούσιαστική, αλλά μόνο ήθική. Τό άπλοποιημένο αυτό σχήμα δείχνει τή βασική παραχάραξη του θεραπευτικού χαρακτήρα τής έν Χριστώ άπολύτρωσης. 'Εξαιτίας μάλιστα τής ένωσης αυτής, πού γίνεται εκ των ύστερων και είναι έξωτερική, ή Μαρία είναι *άνθρωποτόκος*

13. Γρηγορίου Θεολόγου, *Επιστολή 101* PG 37, 181C-184A: «Τό άπρόσληπτον άθεράπευτον, ο δέ ήνωται Θεω, τούτο και σώζεται». Πρβλ. Θεόδωρητου Κύρου, *Εκκλησιαστική Ιστορία* 5,3 PG 82, 1200B: «Ούκ ειληφώς γάρ ταύτην κατά τόν εκείνου λόγον ο Θεός Λόγος, οϋτε λατρείας ήξίωσεν, οϋτε τιμής μετέδωκεν».

14. Η γνωστή διάκριση μεταξύ των δύο Σχολών, τής 'Αντιόχειας και τής 'Αλεξάνδρειας, κατά τήν όποία ή πρώτη ακολουθεί τήν ήθική και ιστορική κατεύθυνση στην έρμηνεία τής αποκάλυψης, ένω ή δεύτερη τήν άπολυτρωτική και μυστική, δέν πρέπει κατά κανένα τρόπο νά θεωρηθεί άπολύτως άκριβής. Πέρα από τίς διαφοροποιήσεις ύπάρχει καταφανώς και κοινή γραμμή. Λεπτομέρειες μπορεί νά βρει ο άναγνώστης στό δεύτερο τόμο τής *Δογματικής και Συμβολικής Θεολογίας* του Νίκου Ματσούκα.

καί ὄχι Χριστοτόκος, μιά καί δέν εἶναι κατ' αὐτούς Θεοτόκος. Ὁ Εὐτυχής, εἰσηγητής τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, πρότεινε καί ὑποστήριξε τό ἕνα πρόσωπο τοῦ Θεοῦ Λόγου μέ μιά μόνη φύση, τή θεία· ἡ ἀνθρώπινη φύση μετά τήν ἔνωσή της μέ τή θεία χάνει τήν αὐτοτέλειά της καί τρόπον τινά ἀπορροφᾶται ἀπό τή θεία. Ξέφυγε ἀπό τούς δύο υἱούς, δηλαδή τίς δύο ὑποστάσεις τοῦ Νεστορίου, καί ἔξαφάνισε (στή διδασκαλία ἐννοεῖται!) τήν ἀνθρώπινη φύση. Ἔτσι, μετά τίς καταδίκες τῆς Γ' οἰκουμενικῆς συνόδου τό 431, ἡ Ἐκκλησία ἐν μέσῳ ὠδίνων καί ὀδυνῶν θεσπίζει τόν περιώνυμο *δογματικό ὄρο*, ὅπου ἡ λύση τοῦ προβλήματος ἀπλῶς συνίσταται στήν περιγραφή καί προστασία τοῦ δόγματος τῆς ἐνανθρώπησης, καί ὄχι βέβαια στήν οὐσιαστική του ἀνάλυση καί ἐξήγηση!

Ἐδῶ νά παρενθέσω ὅτι πέρα ἀπό τό οὐσιαστικό ὑπόβαθρο τῆς ἐρμηνείας τῶν σωτηριωδῶν γεγονότων, ἄν δηλαδή ἡ σωτηρία ἔχει θεραπευτικό ἢ ἠθικό χαρακτήρα, οἱ αἰρετικοί σὺν τοῖς ἄλλοις δημιουργοῦσαν οὐκ ὀλίγες συγχύσεις σέ ὅτι ἀφορᾶ τούς τεχνικούς ὄρους: *οὐσία, φύση, ὑπόσταση, πρόσωπο, καθ' ὑπόσταση ἔνωση, ἐνυπόστατο* κτλ., ὅποτε στό προσκήνιο ἄναβαν οἱ ἐννοιολογικοί καβγάδες —σήμερα θεολόγοι καί θεολογοῦντες, οὐκ ὀλίγοι, ἔστω καί λίγοι, τήν ἴδια σύγχυση ἐπιφέρουν ὄχι ἀπό αἰρετικές τάσεις ἀλλά μᾶλλον ἀπό ἐπιπολαιότητα ἢ ἄγνοια¹⁵.

15. Μέ τήν ἐλπίδα νά σταματήσει αὐτό τό κακό δημοσίευσα τά *Διαλεκτικά* τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ μέ μετάφραση καί σχόλια. Κάνω ἔκκληση σέ ὄσους ἀσχολοῦνται μέ αὐτά τά θέματα νά ἔχουν τά *Διαλεκτικά* ὡς ἕνα ἀχώριστο σύντροφο στό μαξιλάρι τους, ὄχι βέβαια γιά τή μετάφραση καί τά σχόλια —πού ἐνδεχομένως νά ἔχουν τρωτά σημεῖα—, ἀλλά γιά τό ἄκρως αὐτό περιεκτικό κείμενο τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, πού χαρακτηρίζεται καί γιά τήν ἄκρα καί θαυμαστή του ἀκρίβεια. Ἐπιτέλους νά ξέρουμε τί λέμε· γιατί ἄλλο πράγμα εἶναι διαφορετική ἐρμηνευτική καί ἐπιστημονική ἀποψη, ἢ ἀκόμη καί ἐρμηνευτική προέκταση δική μας ὡστόσο, καί προφανῶς ἄλλο ἄγνοια τῶν τεχνικῶν ὄρων.

Ὁ περιώνυμος περιεκτικός *δογματικός ὅρος* τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου ἐντυπωσιάζει ἀπό τό ὅτι ὑπερτονίζει τήν ἐνότητα καί ταυτότητα τοῦ προσώπου τοῦ Χριστοῦ. Σ' ἓνα μικρό κείμενο μισῆς σελίδας τρεῖς φορές ἐπαναλαμβάνεται ἡ φράση «ἓνα καί τόν αὐτόν», καί πέντε φορές ἡ ἀντωνυμία τόν «αὐτόν». Στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι σαφέστατη ἡ ἀντινεστοριανική στάση, καί συνάμα ἡ ἀντιμονοφυσιτική. Καί ἡ φράση ἐξάλλου «ἐν δύο φύσεσιν ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως, ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως» ἀναιρεῖ τό μονοφυσιτισμό καί τό Νεστοριανισμό. Τά δύο πρῶτα ἀρνητικά ἐπιρρήματα «ἀσυγχύτως, ἀτρέπτως» προφανῶς ἀπευθύνονται ἐναντίον τοῦ μονοφυσιτισμοῦ, καί τά δύο ἄλλα παρόμοια ἐπιρρήματα «ἀδιαιρέτως, ἀχωρίστως» ἐναντίον τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Ἡ ἔκφραση «ἐν δύο φύσεσιν» συμφωνεῖ ἀπολύτως μέ τήν κυρίλλεια θεολογία, καί δέν ἔρχεται διόλου σέ ἀντίθεση πρός τήν περιώνυμη φράση τοῦ Κυρίλλου «μία φύσις τοῦ Θεοῦ Λόγου σεσαρκωμένη». Μέ ἄλλα λόγια, ὁ Κύριλλος σαφῶς ἀποδέχεται ὅτι ἡ ἀνθρώπινη φύση, ὡς *ἀνυπόστατη*, ὑπῆρξε στήν ὑπόσταση τοῦ Λόγου, καί ἔγινε καί αὐτή φύση του, ὅπως εἶναι ἡ θεότητα¹⁶. Τελικά ἡ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ μήτε ἀνυπόστατη εἶναι μήτε «ἀνυπόστατη», ἀλλά *ἐνυπόστατη*. Μέ τή λέξη «σεσαρκωμένη» ὁ Κύριλλος δηλώνει καί τήν τελειότητα (ἀκεραιότητα) τῆς ἀνθρωπότητας στή μία ὑπόσταση τοῦ Λόγου¹⁷.

16. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 3, 11 PG 94, 1024AB.

17. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Ἐπιστολή* 46 PG 77, 244A: «Εἰ γάρ μίαν εἰπόντες τοῦ Λόγου φύσιν σεσιγήκαμεν, οὐκ ἐπενεγκόντες τό σεσαρκωμένην, ἀλλ' οἶον ἔξω τιθέντες τήν οἰκονομίαν, ἦν αὐτοῖς τάχα που καί οὐκ ἀπίθανος ὁ λόγος προσποιούμενος ἐρωτᾶν· εἰ μία φύσις τό ὄλον, πού τό τέλειον ἐν ἀνθρωπότητι; Ἡ πῶς ὑφέστηκεν ἡ καθ' ἡμᾶς οὐσία; Ἐπειδή καί ἡ ἀνθρωπότητι τελειότης καί τῆς καθ' ἡμᾶς οὐσίας ἡ δήλω-

Ἐδῶ εἶναι ἀπαραίτητες μερικές διευκρινίσεις, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεὶς τίς σύγχρονες κακοποιήσεις πού ὑφίσταται ὁ δογματικός ὄρος τῆς Χαλκηδόνας. 1) Πολλές φορές ἐξαίρεται τό ἕνα πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή ἡ ὑπόσταση τοῦ Λόγου. Ἔνας εἶναι ὁ Χριστός, ἕνα ἐπομένως τό *σαρκωμένο πρόσωπο*. 2) Ἡ ἀνθρώπινη φύση δέν εἶναι *ιδιοσύστατη*, ἀλλά *ἐνυπόστατη*, πού σημαίνει ὅτι ἔχει ὡς ὑπόσταση τό Λόγο, δηλαδή *ὑποστασιάζεται* μέσω τοῦ Λόγου. 3) Ἀκέραιες ἢ τέλειες κατά πάντα εἶναι τόσο ἡ θεότητα ὅσο καί ἡ ἀνθρωπότητα, δηλαδή οἱ δύο φύσεις τοῦ Λόγου. 4) Οἱ δύο φύσεις στό πρόσωπο τοῦ Λόγου ἐνώνονται κατ' οὐσία καί ἀληθινά, ὄχι κατ' ἐνέργεια ἢ κατά βούληση, δηλαδή ὄχι μέ νεστοριανικό τρόπο! 5) Τούτη ἡ ἔνωση λέγεται *καθ' ὑπόστασι*¹⁸, δηλαδή οὐσιαστική, ἀληθινή, πραγματική. Ὁ ὄρος αὐτός εἶναι πατερικός· νεότερος ὄρος εἶναι ἡ ἔκφραση: *ὑποστατική ἔνωση τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ*. 6) Θεολογικά, λοιπόν, ὀρθός εἶναι ὁ ὄρος *σύνθετη ὑπόστασι* τοῦ Χριστοῦ καί ὄχι *σύνθετη φύσι*.

Ἐξαιτίας τῆς *ὑποστατικῆς ἔνωσης* τῶν δύο φύσεων τοῦ Χριστοῦ, δηλαδή *τῆς καθ' ὑπόστασι ἔνωσης*, προκύπτουν οἱ ἑξῆς συνέπειες: 1) Ἡ *ἀντίδοσι* ἢ ἡ *κοινοποίηση τῶν ιδιωμάτων*. Ὁ ἴδιος ὁ Χριστός εἶναι πού ἐνεργεῖ πάντοτε καί τά θεῖα καί τά ἀνθρώπινα. Ἐπειδή ὑπάρχει ἡ ταυτότητα τῆς μιᾶς ὑπόστασις καί ἡ περιχώρησι τῶν δύο φύσεων, γι' αὐτό ὁ Χριστός δέν ἐνεργεῖ μεμονωμένα πότε τά ἀνθρώπινα ὡς

σις εἰσκεκόμισται διὰ τοῦ λέγειν σεσαρκωμένην, παυσάσθωσαν καλαμίνην ράβδον ἑαυτοῖς ὑποστήσαντες». Κατὰ Θεοδοωρήτου PG 76, 401A: «Ἡ φύσις τοῦ Λόγου ἤγουν ἡ ὑπόστασις, ὃ ἐστίν αὐτός ὁ Λόγος».

18. Ὁ κυρίλλειος αὐτός ὄρος ἐγίνε δεκτός ἀνεπιφύλακτα ἀπό τήν πατερική θεολογία. Βλ. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθόδοξου πίστεως 3,3 PG 94, 993A κ. ἔ.: «Διό δὴ ἐκ δύο φύσεων τελείων, θείας τε καί ἀνθρωπίνης, φαρμέν γεγενῆσθαι τήν ἔνωσιν οὐ κατὰ φερμὸν

ἄνθρωπος καί ποτε τά θεῖα ὡς Θεός, ἀλλά τά ἀνθρώπινα ἐνεργεῖ ὡς ἄνθρωπος καί Θεός, καί τά θεῖα ὡς Θεός καί ἄνθρωπος. Αὐτή, λοιπόν, ἡ ταυτότητα τῆς μιᾶς ὑπόστασης σέ κάθε πράξη, ἀνθρώπινη ἢ θεία, συντελεῖ ὥστε ἡ μιά φύση νά ἀντιδίδει στήν ἄλλη τά δικά της γνωρίσματα. Ἔτσι ὁ Χριστός εἶναι Θεός καί ἄνθρωπος, κτιστός καί ἄκτιστος, παθητός καί ἀπαθής κτλ.¹⁹ 2) Ἡ ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ.

ἡ σύγχυσιν ἢ ἀνάκρασιν, ὡς ὁ θεήλατος ἔφη Διόσκουρος Σευήρος τε καί ἡ τούτων ἐναγῆς συμμορία, οὐδέ προσωπικήν ἢ σχετικήν ἢ κατ' ἀξίαν ἢ ταυτοβουλίαν ἢ ὁμοτιμίαν ἢ ὁμωνυμίαν ἢ εὐδοκίαν, ὡς ὁ θεοστυγῆς ἔφη Νεστόριος Διόδωρος τε καί ὁ Μοψουεστίας Θεόδωρος καί ἡ τούτων δαιμονιώδης ὁμήγουρις, ἀλλά κατὰ σύνθεσιν ἦτοι καθ' ὑπόστασιν ἀτρέπτως καί ἀσυγχύτως καί ἀναλλοιώτως καί ἀδιαιρέτως καί ἀδιασπᾶστος καί ἐν δυοῖν φύσεσιν τελείως ἐχούσαις μίαν ὑπόστασιν ὁμολογοῦμεν τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ καί σεσαρκωμένου, τὴν αὐτὴν ὑπόστασιν λέγοντες τῆς θεότητος καί τῆς ἀνθρωπότητος αὐτοῦ καί τὰς δύο φύσεις ὁμολογοῦντες σώζεσθαι ἐν αὐτῷ μετὰ τὴν ἔνωσιν, οὐκ ἰδίᾳ καί ἀναμέρους τιθέντες ἕκαστην, ἀλλ' ἠνωμένας ἀλλήλαις ἐν τῇ μιᾷ συνθέτῳ ὑπόστασει. Οὐσιώδη γάρ φαμεν τὴν ἔνωσιν, τουτέστιν ἀληθῆ καί οὐ κατὰ φαντασίαν· οὐσιώδη δέ, οὐχ ὡς τῶν δύο φύσεων ἀποτελεσασῶν μίαν σύνθετον φύσιν, ἀλλ' ἐνωθειῶν ἀλλήλαις κατὰ ἀλήθειαν εἰς μίαν ὑπόστασιν σύνθετον τοῦ Υἱοῦ τοῦ Θεοῦ». Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 3, 3 καί 3, 7 PG 94, 989AB καί 1009A: «Ἡμεῖς δὲ οὐ συνθέτου φύσεως τὸν Χριστὸν δογματίζομεν...». Τὸ κείμενο τοῦ Μigne ἔχει τὸ ἐντελῶς ἀντίθετο, δηλαδή δογματικῶς εἶναι ἐσφαλμένο: «Ἡμεῖς δέ, συνθέτου φύσεως». Διορθώθηκε σύμφωνα μὲ τὴν κριτικὴ ἔκδοσιν τοῦ B. Kotter.

19. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 3,4 PG 94,997C-1000A: «Καί γάρ Χριστός, ὅπερ ἐστὶ τὸ συναμφοτέρον, καί Θεός καί ἄνθρωπος λέγεται, καί κτιστός καί ἄκτιστος, καί παθητός καί ἀπαθής· καί ὅταν ἐξ ἐνός τῶν μερῶν Υἱὸς Θεοῦ ὀνομάζηται, δέχεται τὰ τῆς συνεφεστηκυίας φύσεως ἰδιώματα, ἦτοι τῆς σαρκός, Θεός παθητός ὀνομαζόμενος καί Κύριος τῆς δόξης ἐσταυρωμένος· οὐ καθὼ Θεός ἀλλὰ καθὼ καί ἄνθρωπος ὁ αὐτός· καί ὅταν ἄνθρωπος καί υἱὸς ἀνθρώπου ὀνομάζηται, δέχεται δὲ τὰ τῆς θείας φύσεως ἰδιώματα καί αὐχήματα... Καί αὐτός ἐστὶν ὁ τρόπος τῆς ἀντιδόσεως, ἑκατέρας φύσεως ἀντιδιδούσης τῇ

Τούτη ἡ ἀναμαρτησία δέν εἶναι ἠθική, μήτε προέρχεται ἀπό βαθμιαία τελείωση. Ἐξ ἄκρας συλλήψεως ὁ Χριστός, ἀσπόρως καί δημιουργικῶς, ὡς λέγει ἡ πατερική θεολογία, εἶναι ἄφθαρτος καί κατά τήν ἀνθρωπότητα. Ἔτσι ἡ ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ εἶναι φυσική καί ὄντολογική, καί ὄχι ἠθική· ἐπομένως δέν μποροῦσε νά ἁμαρτήσῃ (non potuit peccare) κατά τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας. Ἄφθαρσία, ἀγιότητα καί ἀναμαρτησία εἶναι συνώνυμα πράγματα. Ὅσοι ἔχουν ἠθικές ἀντιλήψεις γιά τήν ἁμαρτία καί τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως λόγου χάρη εἶναι οἱ Ἀρειανοί, οἱ Νεστοριανοί καί οἱ Πελαγιανοί, κατά φυσικό καί αὐτονόητο τρόπο κάνουν λόγο γιά τήν ἠθική ἀναμαρτησία τοῦ Χριστοῦ μέσω τῆς ἐλευθερίας του. Ἰσχυρίζονται μάλιστα ὅτι ὁ Χριστός μποροῦσε νά ἁμαρτήσῃ (potuit peccare), ἀλλά δέν ἁμαρτήσῃ κἀνοντας ὀρθή χρήση τοῦ αὐτεξοφίου του, ὅπως θά ἔπρεπε νά εἶχε κάνει ὁ Ἀδάμ. Ἐπομένως ὁ Χριστός εἶναι καταρχήν καί κατεξοχήν ἠθικό πρότυπο γιά ὅλη τήν ἀνθρωπότητα. Ὁ Χριστός, δηλαδή, δέν θεραπεύει τήν ἀνθρώπινη φύση μήτε τή ζωοποιεῖ· τοῦτα τά στοιχεῖα τά ἔχουμε μόνοι μας, καί μᾶς ἀρκεῖ ἡ μίμηση τῶν ἠθικῶν ἀρετῶν του. Ἀπεναντίας ἡ πατερική θεολογία μέ τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας θεωρεῖ τό Χριστό ἀπολυτρωτικό, ἀναμάρτητο κατά φύση πρότυπο. Τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας μετέχουν κατά χάρη στήν ἀναμαρτησία καί τήν ἀγιότητα. *Θά ἔλεγε κανεῖς μέ πολλή πειστικότητα ὅτι ἡ ἀνθρωπότητα ἔχει πάμπολλα ἠθικά πρότυπα καί δέν θά τῆς χρειζόταν ἀκόμη ἓνα!*

ἑτέρα τὰ ἴδια διὰ τήν τῆς ὑποστάσεως ταυτότητα καί τήν εἰς ἄλληλα αὐτῶν περιχώρησιν». Βλ. καί 3,1 PG 94,1060B: «Οὐκ ἀνθρωπίνως γάρ ἔπραττε τὰ ἀνθρώπινα (οὐ γάρ ἀνθρωπος μόνον, ἀλλά καί Θεός· ὅθεν καί τὰ τούτου πάθη ζωοποιᾶ καί σωτήρια) οὐδὲ θεϊκῶς ἐνήργει τὰ θεῖα· οὐ γάρ Θεός μόνον, ἀλλά καί ἀνθρωπος· ὅθεν δι' ἀφῆς καί λόγου καί τῶν τοιούτων τὰς θεοσημίας εἰργάζετο».

Δογματικό πρόβλημα ωστόσο για τή θεολογία υπῆρξε ἡ ἐκδήλωση τῶν ἀδιάβλητων φυσικῶν παθῶν τοῦ Χριστοῦ, πρὶν ἀπὸ τὴν ἀνάσταση, ὅπως εἶναι ἡ πείνα, ἡ δίψα, ὁ κόπος, ὁ πόνος, τὸ δάκρυ, ἡ δειλία κτλ. Ἐξαιτίας τῆς καθ' ὑπόστασιν ἔνωσης τῶν δύο φύσεων τὰ ἐν λόγῳ πάθη ἦταν κατὰ φύσιν καὶ ὑπὲρ φύσιν· ἐκ τῶν προτέρων δὲν ἀνάγκαζαν τὴ βούληση τοῦ Χριστοῦ νὰ τὰ ἐκδηλώσει. Ὅμως γιὰ νὰ διαδραματιστεῖ πραγματικά τὸ σωτηριῶδες γεγονός τῆς θείας οἰκονομίας ὁ Χριστὸς παραχωροῦσε στὴν ἀνθρώπινη φύση νὰ ὑφίσταται τὰ φυσικά ἀδιάβλητα πάθη, ὅπως καὶ τὸν ἴδιο τὸν πόνο καὶ τὸ θάνατο, γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ ἐνανθρώπηση καὶ τὸ ἔργο τῆς φαινομενικά, ὅπως ἔλεγαν οἱ δοκῆτες. Γι' αὐτὸ ὁ σταυρικός θάνατος εἶναι καὶ αὐτὸς πραγματικός, καὶ ἐξάπαντος ὄχι κατὰ δόκησιν, ἀλλὰ ἐκούσιος²⁰· ὄχι μονάχα, ὅπως λένε, γιὰτὶ ὁ Χριστὸς παραδόθηκε μὲ τὴ θέλησή του στοὺς σταυρωτῆς, ἀλλὰ καὶ γιὰτὶ –καὶ ἐδῶ βρίσκεται τὸ ἐκούσιον – τὸ ἴδιο τὸ πάθος τοῦ θανάτου, δηλαδή ἡ «τῶν ἡλῶν διάτρησις» καὶ ὁ «χωρισμὸς τῆς ψυχῆς ἐκ τοῦ σώματος» εἶναι πράξεις κατὰ παραχώρηση καὶ ἐκούσιες.

3) Ἡ μία προσκύνηση τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλη συνέπεια τῆς ὑποστατικῆς ἔνωσης τῶν δύο φύσεων εἶναι ἡ μία προσκύνηση τοῦ Χριστοῦ, καὶ φυσικά ὄχι δυὸ ξεχωριστῶν ὑποστάσεων ἢ φύσεων ἢ υἱῶν. Δὲν προσκυνεῖται, δηλαδή, χωριστὰ ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς, ὁ υἱὸς τῆς Μαρίας, καὶ χωριστὰ ὁ Λόγος, ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ Πατέρα. Μία τέτοια χωριστὴ προσκύν-

20. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως 3,20 PG 94,1084A: «Ἀμέλει τὰ φυσικά ἡμῶν πάθη κατὰ φύσιν καὶ ὑπὲρ φύσιν ἦσαν ἐν τῷ Χριστῷ. Κατὰ φύσιν μὲν γὰρ ἐκινεῖτο ἐν αὐτῷ ὅτε παρεχώρει τῇ σαρκὶ πάσχειν τὰ ἴδια· ὑπὲρ φύσιν δέ, οὐ γὰρ προηγίτο ἐν τῷ Κυρίῳ τῆς θελήσεως τὰ φυσικά· οὐδὲν γὰρ ἠναγκασμένον ἐπ' αὐτοῦ θεωρεῖται, ἀλλὰ πάντα ἐκούσια· θέλων γὰρ ἐπεινάσε, θέλων ἐδίψησε, θέλων ἐδειλίασε, θέλων ἀπέθανεν».

νηση αποτελεί κατάληξη τῆς νεστοριανικῆς αἵρεσης. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, λοιπόν, προσκυνεῖται ὡς ἓνα πρόσωπο, ὡς Θεάνθρωπος, ὡς δημιουργός ἐν ὕδασι τὴν γῆν κρεμάσας. Τούτῃ ἢ προσκύνηση τοῦ ἐνός προσώπου ἀπομακρύνει κάθε κίνδυνο *εἰδωλολατρίας, ἀνθρωπολατρίας καὶ κτιστολατρίας*. 4) Ἡ Μαρία εἶναι Χριστοτόκος καὶ Θεοτόκος. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία ἡ Μαρία κατ' ἀνάγκη εἶναι Χριστοτόκος καὶ Θεοτόκος ἐξαιτίας τῆς καθ' ὑπόστασις ἔνωσης τῶν δύο φύσεων καὶ τῆς ὑποστατικῆς ταυτότητας τοῦ Χριστοῦ· ὁ ἴδιος ὁ Λόγος εἶναι πού χρεῖται τὴν ἀνθρωπότητα, καὶ συνάμα, εἶναι χριόμενος· εἶναι ὁ χριῶν καὶ χριόμενος. Ἔτσι ἡ Παναγία γίνεται Θεοτόκος, γιατί γεννάει τὸ σαρκωμένο ἐξ ἄκρας συλλήψεως Θεοῦ Λόγο, καὶ ὄχι θεοφόρο ἄνθρωπο ἢ ἓνα προφήτη πού παίρνει τὸ θεῖο χάρισμα κατ' ἐνέργεια καὶ κατὰ χάρη²¹.

Ὡς συμπέρασμα τῆς ὅλης αὐτῆς πραγμάτευσης, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ σέ βασικές του πτυχές τὸ δόγμα τῆς Χαλκηδόνας, θά μπορούσε κανεὶς νά ἐξάρει τὸ ἐξῆς· ἡ πατερικὴ θεολογία μέ τὸ δόγμα αὐτὸ κατόρθωσε νά ἐκφράσει δύο βασικές ἐμπειρίες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς: 1) Ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στήν κτίση καὶ τὴν ἱστορία σημαίνει σχέση καὶ ἐπικοινωνία

21. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,14 PG 94,1160D-1161A: «Γεγέννηται τοίνυν ἐξ αὐτῆς ὁ Υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ Θεὸς σαρκακωμένος, οὐ θεοφόρος ἄνθρωπος, ἀλλὰ Θεὸς σαρκακωμένος, οὐχ ὡς προφήτης ἐνεργεῖα χριόμενος, παρουσία δὲ ὄλου τοῦ χριόντος, ὥστε ἄνθρωπον μὲν γενέσθαι τὸ χρίσαν καὶ Θεὸν τὸ χριόμενον, οὐ μεταβολῆς φύσεως, ἀλλ' ἐνώσει τῇ καθ' ὑπόστασιν. Ὁ αὐτὸς γὰρ ἦν, ὃ τε χριῶν καὶ ὁ χριόμενος, χριῶν ὡς Θεὸς ἑαυτὸν ὡς ἄνθρωπον. Πῶς οὖν οὐ Θεοτόκος ἢ Θεὸν σαρκακωμένον ἐξ αὐτῆς γεννήσασα; Ὅντως κυρίως καὶ ἀληθῶς Θεοτόκος καὶ κυρία καὶ πάντων κτισμάτων δεσπόζουσα δούλη καὶ μήτηρ τοῦ δημιουργοῦ χρηματίσασα». Βλ. τὴν ἐξαιρετὴ ἐργασία τοῦ Χρυσοστόμου Ἀ. Σταμούλη, *Θεοτόκος καὶ ὀρθόδοξο δόγμα* (Σπουδὴ στὴ διδασκαλία τοῦ Ἀγ. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας), Θεσσαλονίκη 1996.

ένεργειακή ἄκτιστη ἢ θεία ἐνέργεια, καί κτιστή ἢ ἐνέργεια τῶν δημιουργημάτων. 2) Ὁ χαρακτήρας τῆς σωτηρίας εἶναι ἀγιαστικός, μεταμορφωτικός καί θεραπευτικός²².

Ἡ αἴρεση σὺν τοῖς ἄλλοις τραυμάτισε τὴν ἀπλότητα τῆς πίστεως καὶ ὀδήγησε τὴ θεολογικὴ σκέψη σὲ μιά πολυπλοκότητα συζητήσεων καὶ τεχνικῶν ὄρων. Ἀτυχῶς ἡ ἄγνοια τῆς πολυπλοκῆς αὐτῆς ἱστορίας καὶ ὀρολογίας προξενεῖ σὲ οὐκ ὀλίγους σημερινούς θεολόγους καὶ θεολογοῦντες ἰσχυροπονοκέφαλο!

3. Τὰ τρία ἀξιώματα τοῦ Χριστοῦ

Ὁ Χριστὸς στή χαρισματικὴ ἐξουσία του συνενώνει τὴν ἰσχύ, τὴ θεραπεία καὶ τὴ διδαχὴ. Βιβλικὰ καὶ πατερικὰ κείμενα τὸν ἀποκαλοῦν βασιλιά, ἀρχιερέα καὶ προφήτη, μὲ ἄλλα λόγια θέλουν νὰ ποῦν ὅτι εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἰσχύος, τῆς θεραπείας καὶ τῆς διδαχῆς²³. Ὁ Χριστὸς, ὡς σαρκωμένος Λόγος,

22. Γιά τίς προεκτάσεις τῶν χριστολογικῶν ἐρίδων, τὸ μονοθελητισμό, τὰ δύο φυσικά θελήματα καὶ τίς δύο φυσικὲς ἐνέργειες τοῦ Χριστοῦ, γιά τὸ γνωμικὸ θέλημα, ὡς αἴτιο ἀμαρτητικῶν καταστάσεων, καὶ γιά τὴν Ε΄ οἰκουμενικὴ σύνοδο τὸ 553 καὶ τὴν ΣΤ΄ οἰκουμενικὴ τὸ 680-81 βλ. τὸ δεύτερο τόμο τῆς Δογματικῆς καὶ Συμβολικῆς Θεολογίας του Νίκου Ἀ. Μαντσούκα. Ἱστοριοδογματικὲς λεπτομέρειες γιά τὸ χριστολογικὸ δόγμα βλ. Γεωργίου Δ. Μαρτζέλου, *Γένεση καὶ πηγές τοῦ ὄρου τῆς Χαλκηδόνας (Συμβολὴ στὴν ἱστοριοδογματικὴ διερεύνηση τοῦ ὄρου τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου)*, Θεσσαλονίκη 1986. *Ἡ Χριστολογία τοῦ Βασιλείου Σελευκείας καὶ ἡ οἰκουμενικὴ σημασία της*, Θεσσαλονίκη 1990.

23. Εὐσεβίου, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία* 1,3 PG 20,72B: «Ὡς τούτους ἀπαντας τὴν ἐπὶ τὸν ἀληθῆ Χριστὸν τὸν ἐνθεὸν καὶ οὐράνιον Λόγον, ἀναφορὰν ἔχειν· μόνον ἀρχιερέα τῶν ὄλων καὶ μόνον ἀπάσης κτίσεως βασιλέα καὶ μόνον προφητῶν ἀρχιπροφήτην τοῦ Πατρὸς τυγχάνοντα. Τούτου δ' ἀπόδειξις, τὸ μηδένα πω τῶν πάλαι διὰ τοῦ συμβόλου κεχρισμένων μή-

δέν εἶναι μονάχα ο ἴδιος ὁ ἄσαρκος Λόγος, πού ἐνδημοῦσε στους πατριάρχες καί τούς προφήτες τοῦ Ἰσραήλ κατά τίς θεοφάνειες, ἀλλά συγκεφαλαιώνει καί ἐνοποιεῖ στό πρόσωπό του ὄλο τό πεντόσταγμα τῆς ἱστορίας τοῦ περιούσιου λαοῦ, ὅπου κυριαρχοῦσαν κατά βάση τρεῖς ἐξουσίες: ἡ βασιλική, ἡ προφητική καί ἡ ἱερατική. Ὡστόσο τά τρία αὐτά ἀξιώματα, τοῦ βασιλιᾶ, τοῦ προφήτη καί τοῦ ἱερέα, δέν συνυπῆρχαν πάντοτε στό αὐτό πρόσωπο, καί ὅταν συνυπῆρχαν δέν βρίσκονταν αὐτονόητα σέ μιά ἀγαστή συμφωνία. Συνήθως ἡ μία ἐξουσία ἀντιστρατευόταν τήν ἄλλη. Εἶναι πολύ γνωστοί οἱ πύρινοι λόγοι τῶν προφητῶν ἐναντίον ἀσεβῶν βασιλιάδων καί ἱερέων. Σέ ἀρκετές περιπτώσεις ἡ προφητική γραμμή ἐκπροσωποῦσε τή γνησιότητα τῆς ἱστορίας τοῦ περιούσιου λαοῦ. Στό πρόσωπο τοῦ σαρκωμένου Λόγου, λοιπόν, οἱ τρεῖς αὐτές ἐξουσίες συνενώνονται ἄρρηκτα ὡς χαρισματικές λειτουργίες, καί οἰκοδομοῦν τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἔτσι σέ κάθε ἐνέργειά του ὁ Χριστός δρᾷ ὡς βασιλιάς, ἱερέας καί προφήτης, καί ποτέ μεμονωμένα. Μέ ἄλλα λόγια, καμιά πράξη καί κανένας λόγος του δέν εἶναι ἀποτέλεσμα μονάχα ἰσχύος ἢ θεραπείας ἢ διδαχῆς. Ὁ Χριστός δύναται, θεραπεύει καί διδάσκει. Ἀδίκως παλαιότεροι σχολαστικοί θεολόγοι, ὅπως ὁ Ἄνδρουῦτσος καί ὁ Μπαλάνος, ἐρίζουν σχετικά μέ τόν ἐντοπισμό ἑνός ἀξιώματος στήν Α ἢ Β πράξη τοῦ Χριστοῦ. Τά ἀξιώματα αὐτά, κατά, τίς πηγές μας, δέν διαχωρίζονται. Πρόκειται γι' αὐτό πού λέει ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής: ὁ Χριστός ἔπρεπε νά εἶναι σοφός, δίκαιος καί δυνατός, ὥστε ὡς σοφός νά ἔχει ἄριστο τρόπο ἰατρείας, ὡς δίκαιος νά παράσχει ὄχι τυραννική σωτηρία καί ὡς παντοδύναμος νάπραγματώσει τήν ἰατρεία²⁴.

τε ἱερέων μήτε βασιλέων μήτε μὴν προφητῶν τσαούτην ἀρετῆς ἐνθέου δύνανται κτήσασθαι, ὁσην ὁ Σωτὴρ καί Κύριος ἡμῶν».

24. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περί διαφορῶν ἀπόρων* PG 90,629C: «Ἐδει

Ἡ Πρὸς Ἑβραίους Ἐπιστολή ἀναλύει λεπτομερῶς τὸ ἔργο τῆς ἱερωσύνης τοῦ Χριστοῦ. Τούτη ἡ ἱερωσύνη καταργεῖ τὴν ἰουδαϊκὴν, ὅποτε στή συνέχεια τῆς θείας οἰκονομίας εἶναι μόνο αὐτὴ κυρίαρχη. Τοῦτο, κατὰ τὸ συγγραφέα τῆς Ἐπιστολῆς, προβλέπεται καὶ προλέγεται στὴν ἱστορία τῆς Π. Διαθήκης. Γιατί ὁ Μελχισεδέκ, ὁ βασιλιάς Σαλήμ, ἱερέας τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου, προτυπώνει τὸν ἴδιο τὸ Χριστό. *Ὁ τύπος στὴν ἱστορία τῆς ἀποκάλυψης ποτέ δέν νοεῖται χωρὶς οὐσιαστικὸ ἀντίκρισμα.* Ἐπομένως ἡ συνάντηση Ἀβραάμ καὶ Μελχισεδέκ μετὰ τὴ νίκη τοῦ Ἀβραάμ ἐναντίον τοῦ βασιλιᾶ Χοδολλογομόρ καὶ τριῶν ἄλλων συμμάχων, ἔχει τὸ χαρακτήρα μιᾶς θεοφάνειας. Ὁ Ἀβραάμ εὐλογεῖται ἀπὸ τὸ Μελχισεδέκ, πού εἶναι ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος, (ὁ Χριστός εἶναι ἀμήτωρ ὡς προαιώνιος Λόγος καὶ ἀπάτωρ ὡς σαρκωμένος) καὶ ὑποχρεώνεται νὰ δώσει κατὰ τὰ κατοπινὰ ἰσχύοντα γιὰ τοὺς ἱερεῖς τῆς φυλῆς τοῦ Λευὶ τὸ δέκατο ἀπὸ τὰ λάφυρά του. Ἐπομένως ἀνώτερος κατὰ πάντα ὁ Μελχισεδέκ εὐλογεῖ καὶ τοὺς δυνάμει λευίτες ἱερεῖς, πού θά προέρχονταν ἀπὸ τὸν Ἀβραάμ. Ὁ Μελχισεδέκ, λοιπόν, εἶναι πάνω ἀπὸ τοὺς ἰουδαίους ἱερεῖς. Αὐτός εἶναι ὁ Λόγος, ἄσαρκος στὴν Π. Διαθήκη καὶ σαρκωμένος στὴ μετέπειτα περίοδο, καὶ κατὰ τὴ ρήση τοῦ ψαλμωδοῦ *κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ*²⁵.

γὰρ ὡς ἀληθῶς, ἔδει, σοφὸν καὶ δίκαιον καὶ δυνατόν ὄντα κατὰ φύσιν τὸν Κύριον· ὡς μὲν σοφόν, μὴ ἀγνοῆσαι τὸν τρόπον τῆς ἰατρείας· ὡς δίκαιον δέ, μὴ τυραννικὴν ποιήσασθαι τοῦ κατελιημένου κατὰ γνώμην ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας ἀνθρώπου τὴν σωτηρίαν· ὡς δὲ παντοδύναμον, μὴ ἀτονῆσαι πρὸς τὴν τῆς ἰατρείας ἐκπλήρωσιν».

25. *Γέν. 14,18-20:* «Καὶ Μελχισεδέκ βασιλεὺς εἰρήνης ἐξήνεγκεν ἄρτους καὶ οἶνον· ἦν δὲ ἱερεὺς τοῦ Θεοῦ τοῦ ὑψίστου. Καὶ ἠύλογησεν τὸν Ἀβραάμ καὶ εἶπεν· εὐλογημένος Ἀβραάμ τῷ Θεῷ τῷ ὑψίστῳ, ὃς ἔκτισεν τὸν οὐρανὸν καὶ τὴν γῆν, καὶ εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ ὑψιστος, ὃς παρέδωκεν τοὺς ἐχθρούς σου ὑποχειρίους σοι. Καὶ ἔδωκεν αὐτῷ δεκάτην ἀπὸ πάντων».

4. Ἐκκλησιασμός τῆς δημιουργίας

Στά (σχολαστικά) ἔγχειρίδια τῆς *Δογματικῆς* ἢ *Ἐκκλησιολογία* εὐθύς ἑξαρχῆς ἀρχίζει μέ ὄρισμό τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία, κατά τούς ὄρισμούς τῶν ἔγχειριδίων, εἶναι θεῖο ἐπί γῆς καθίδρυμα, πού ἴδρυσαν ὁ Χριστός καί οἱ Ἀπόστολοι· μέσω τῶν Ἀποστόλων μεταδίδεται ἡ ἐξουσία στούς ἐπισκόπους σέ μιά ἀδιάσπαστη διαδοχή στά ὄρια τοῦ σώματος κλήρου καί λαοῦ. Μολονότι ὁ ὄρισμός αὐτός περιγράφει σωστά τήν ἑξωτερική εἰκόνα τῆς Ἐκκλησίας, ἄν μείνει ὡς ἔχει καί δώσει τήν ἐντύπωση ὅτι ἔξαντλεῖ τό περιεχόμενο καί τή φύση τῆς Ἐκκλησίας, ἑξάπαντος συρρικνώνει τήν ἐκκλησιαστική ζωή (στή διδασκαλία ἐννοεῖται!) καί ἀποβαίνει ἐπικίνδυνος. Μέ ἄλλα λόγια, πολύ εὐστοχα ὁ Florovsky εἶπε ὅτι αὐτό πού εἶναι φανερό ἀπό μόνο του, καί ἐπομένως τό ζεῖ κανεῖς, δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά τό ὀρίσει²⁶. Ἄλλωστε σήμερα οἱ ἐπιστήμονες δέν θεωροῦν τόν ὄρισμό ὡς κάτι βασικό σέ μιά ἔρευνα· ἴσως μάλιστα ἕνας ὄρισμός νά ἴναι παραπλανητικός, περιττός καί ἐν πολλοῖς ἀχρηστος. *Τῆ ζωῆ, λόγου χάρι, δέν τήν ὀρίζουν οἱ ἐπιστήμονες, ἀλλά τήν ἐρευνοῦν, τήν περιγράφουν καί κάνουν τίς ἐνδεδειγμένες ἐφαρμογές.* Στόν παραπάνω ὄρισμό τῆς Ἐκκλησίας ὅσοι ἐμμένουν σέ μιά *ιεροκρατική δομή* ἐξαίρουν τήν *καθιδρυματική ὄψη* τῆς Ἐκκλησίας, ἐνῶ ὅσοι ὑποστηρίζουν τήν *πνευματοκρατική* ὑπερτονίζουν τήν Ἐκκλησία ὡς *κοινωνία μελῶν*. Ἐξοῦ καί

Ἐβρ. 7,1-17. *Ψαλμ. 109,4*: «ὦμεσεν Κύριος καί οὐ μεταμεληθήσεται. Σὺ εἶ ἱερεὺς εἰς τὸν αἰῶνα κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ».

26. G. Florovsky, «Le corps du Christ vivant», στόν τόμο *La sainte église universelle*, Nouchâtel-Paris 1948.

οἱ παρεπόμενες καί συμπαρομαρτοῦσες συγχύσεις καί καταχρήσεις στή θεωρία καί τήν πράξη.

“Ὅμως βιβλικά καί πατερικά κείμενα περιγράφουν τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μέ εἰκόνες καί σύμβολα. Ἐτσι μόνο ἐκφράζουν τόν ἀληθινό χαρακτήρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πραγματικότητας. *Πρό καταβολῆς κόσμου*²⁷ ὑφίσταται ἡ Ἐκκλησία προτυπωμένη μέσω τοῦ Λόγου στήν Ἁγία Τριάδα. Καί τούτη ἡ προτύπωση μέ βάση τούς δημιουργικούς λόγους εἶναι μιά πραγματικότητα. Τούτη ἡ πραγματικότητα ἔχει μεγάλη σημασία καί σπουδαιότητα, γιατί φανερώνει μιά ὑπέρτατη ἀλήθεια: ἡ Ἐκκλησία ὡς δημιουργία εἶναι κάτι ἀπέραντα καθολικό· εἶναι ἡ ἴδια ἡ δημιουργία. Μέ ἄλλα λό-

27. Ἐφεσ. 1,3-4: «Εὐλογητός ὁ Θεός καί Πατήρ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὁ εὐλόγησας ἡμᾶς ἐν πάσῃ εὐλογία πνευματικῇ ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ἐν Χριστῷ, καθὼς ἐξελέξατο ἡμᾶς ἐν αὐτῷ πρό καταβολῆς κόσμου, εἶναι ἡμᾶς ἁγίους καί ἀμώμους κατενώπιον αὐτοῦ, ἐν ἀγάπῃ προορίσας ἡμᾶς εἰς υἰοθεσίαν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἰς αὐτόν...». Ἐβρ. 12,22-23: «Ἀλλά προσεληλύθατε Σιών ὄρει καί πόλει Θεοῦ ζῶντος, Ἱερουσαλήμ ἐπουρανίῳ καί μυριάσιν ἀγγέλων, πανηγύρει καί ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς...». Μ. Ἀθανασίου, *Κατὰ Ἀρειανῶν* 2 PG 26,308B: «Πῶς οὖν ἐξελέξατο, πρὶν γενέσθαι ἡμᾶς, εἰ μὴ, ὡς αὐτὸς εἶρηκεν, ἐν αὐτῷ ἦμεν *προτετυπωμένοι*; πῶς δὲ ὄλωσ, πρὶν ἀνθρώπους κτισθῆναι, ἡμᾶς προώρισεν εἰς υἰοθεσίαν, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Υἱὸς πρὸ τοῦ αἰῶνος τεθεμελιώτο, ἀναδειξάμενος τὴν ὑπὲρ ἡμῶν οἰκονομίαν; Ἡ πῶς, ὡς ἐπιφέρει λέγων ὁ Ἀπόστολος, ἐκληρώθημεν προορισθέντες, εἰ μὴ αὐτὸς ὁ Κύριος, πρὸ τοῦ αἰῶνος, ἦν θεμελιωθεῖς, ὥστε αὐτόν πρόθεσιν ἔχει ὑπὲρ ἡμῶν πάντα τὸν καθ' ἡμῶν κληρον τοῦ κρίματος ἀναδέξασθαι διὰ τῆς σαρκός, καί λοιπὸν ἡμᾶς ἐν αὐτῷ υἰοποιηθῆναι;». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91,664D-665A-D: «Τὴν τοίνυν ἁγίαν Ἐκκλησίαν κατὰ πρώτην θεωρίας ἐπιβολήν, τύπον καί εἰκόνα Θεοῦ φέρειν, ἔλεγεν ὁ μακάριος γέρων ἐκεῖνος· ὡς τὴν αὐτὴν αὐτῷ κατὰ μίμησιν καί τύπον ἐνέργειαν ἔχουσιν...». Ἐκτενέστατη ἀνάπτυξη ἐκκλησιολογικῶν θεμάτων βλ. στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα.

για, ὁ Θεός κτίζει τόν κόσμον, ἐπειδή δημιουργεῖ τήν Ἐκκλησία ὡς κοινωνία λογικῶν καί νοερῶν ὄντων σέ σχέση μέ τήν πηγὴ τῆς ζωῆς. Ὀλάκερη ἢ κτίσις εἶναι ὁ τόπος αὐτῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Τά πάντα ὑπάρχουν γιά τήν Ἐκκλησία, καί ἔχουν τήν ἀξία τους χάρι στήν Ἐκκλησία, δηλαδή στήν κοινωνία τῶν λογικῶν καί νοερῶν ὄντων. Ὀλάκερη ἢ δημιουργία, λοιπόν, ἐκκλησιάζεται συμμετέχοντας στήν ἄκτιστη δόξα τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ἡ Ἐκκλησία εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, καί μέσω αὐτῆς ἢ ἴδια ἢ δημιουργία. Ἐπομένως ἡ ἀπαρχῆς ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας σέ μιά ἀδιάσπαστη συνέχεια μᾶς παρουσιάζει φάσεις αὐτοῦ τοῦ ἐκκλησιασμοῦ τῆς δημιουργίας. Σ' αὐτή λοιπόν τῆ συνεχῆ καί πορευόμενη ἐκκλησιαστικῆ κοινωνία οἱ πάντες καί τά πάντα εἶναι δυνάμει Ἐκκλησία.

Στήν ἀκατάληκτη πορεία τῆς Ἐκκλησίας, στά ὄρια τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας, θά μπορούσε νά καταγράψει κανεῖς τίς ἐξῆς φάσεις: 1) Ἡ Ἐκκλησία τῶν πρωτοτόκων, δηλαδή τοῦ πρώτου νοητοῦ κόσμου τῶν αἰώνων. Πραγματώνεται τό Α τῆς δημιουργίας. 2) Ἡ παραδείσια κοινωνία τῶν πρωτοπλάστων. Στήν ἀρραγή συνέχεια εἶναι ἐπέκταση καί αὔξηση τῆς δημιουργίας. 3) Ἡ μέσω ἐκλογῆς Ἐκκλησία τοῦ περιούσιου λαοῦ, ὅπου στήν ἱστορία του ἐνδημεῖ ὁ ἄσαρκος Λόγος. 4) Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παρακλήτου. Νέα, συνεχῆς πρός τίς προηγούμενες, φάση μέ τήν ἐπιφοίτηση τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στους Ἀποστόλους. Πρόκειται γιά μιά περισσότερο ἐμφανή στράτευση ἐναντίον τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων καί θριαμβευτικῆ πορεία πρός τά ἔσχατα. Μέσω τῆς ζωῆς τῶν μελῶν τοῦ σώματος τοῦ σαρκωμένου Λόγου ἱστορία καί αἰωνιότητα ἀλληλοπροσεγγίζονται, καθὼς ἡ δόξα τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ φανερῶνεται ὀλοένα καί περισσότερο ὀλοκληρωμένα κατὰ τῆ δεκτικότητα τῶν κτιστῶν ὄντων. 5) Ἡ ἔσχατολογικῆ τελείωση τῆς Ἐκκλησίας. Τό Ω τῆς δραμα-

τικῆς κατάληξης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος σέ ἀσταμάτητη πορεία ἐκλάμπρυνσης στό φῶς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

5. Σῶμα Χριστοῦ

Ἐνῶ ὅλα τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι προτυπωμένα στό Λόγο πρό καταβολῆς κόσμου, στήν ἱστορική συνέχεια τῆς θείας οἰκονομίας ἐν Χριστῷ τό σῶμα τοῦτο τῶν μελῶν γίνεται περισσότερο φανερό καί δυναμικό κατά τή δεκτικότητά τους. Κοινωνία σώματος εἶναι ἡ Ἐκκλησία, στρατευόμενη καί συνάμα θριαμβεύουσα, γιατί μέ τίς ἁγιοπνευματικές ἐνέργειες διαρκῶς οἰκοδομεῖ τήν ἐνότητα καθαιρώντας μέσω τῶν μυστηρίων τίς δαιμονικές δυνάμεις. Ἡ κατάπεμψη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος στά δῶρα τῆς Εὐχαριστίας εἶναι μιά συνεχῆ λειτουργία στό χῶρο τοῦ σώματος, καί μιά διαρκῆ ἀνανέωση²⁸. Ἡ Ἐκκλησία τείνει πρός τήν ἐνότητα μέσω δραματικῶν ἀγῶνων, ἔχοντας ὡστόσο τά χαρισματικά δῶρα τῆς τριαδικῆς κοινωνίας μέσω τοῦ σαρκωμένου Λόγου, τοῦ σαρκωμένου προσώπου τοῦ Χριστοῦ²⁹. Πόλη ἁγία λέγεται ἀπό τούς πατέρες, καί ἔτσι ἐπισημαίνεται ὁ ἐνωτικός καί κοινωνικός χαρακτήρας τῶν μελῶν. Ἡ πατερική θεολογία στό σύνολό της ἐρμηνεύει ξανά καί ξανά τήν περιώνυμη περικοπή τῆς Α΄ Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολῆς 12, 14-28. Καί τοῦτο συμβαίνει, ἐπειδή ὁ τονισμός τῆς Ἐκκλησίας ὡς κοινωνικοῦ σώματος εἶναι ἡ ἄκρως οὐσιαστική δομή τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

Χαρισματικό καί συνάμα ἱεραρχικό σῶμα εἶναι ἡ Ἐκκλη-

28. Ἰγνατίου, Πρὸς Ἐφεσίους 13,1 PG 5,656A.

29. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Ὑπόμνημα εἰς τὸ Κατὰ Ἰωάννην Εὐαγγέλιον PG 74,556D-557A. Εἰς τὸν προφήτην Ἡσαΐαν 51 PG 70,1144C.

σία μέσα στα όρια της κτίσης και της ιστορίας, όποτε και την ποικιλία των χαρισμάτων φανερώνει και τη συγκρότηση μιᾶς οργάνωσης επίζητεῖ. Ἡ ποικιλία των χαρισμάτων απαραίτητα κάνει την κοινωνία· ἀλλιώτικα κοινωνία και διαπροσωπικές σχέσεις δέν υπάρχουν, μήτε σῶμα θά ἦταν ἡ Ἐκκλησία. Ἀλλά, ἐξαιτίας τῆς χαρισματικῆς πληρότητας, ἄρχοντες και ἀρχόμενοι ἔχουν διαφορά ὄση μέλη πρὸς μέλη³⁰, και τίποτα περισσότερο ἢ λιγότερο. Νεότεροι θεολόγοι μαζί μέ μιᾶ ἄκρως ἐπικίνδυνη ἐκκλησιαστική νοοτροπία συνείδησης, βρίσκονται σέ κωμικοτραγική διελκυστίνδα· πότε λένε ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ ἱεραρχική κεφαλή ἢ ὁ κληρός, και πότε ὁ λαός. Ἄλλοι κάνουν ἀξιολογήσεις ἀνωτέρου και κατώτερου, και ἄλλοι ἐμμένουν ἢ στόν κληρο ἢ στό λαό. Και δέν βλέπουν ὅτι ἀπορρίπτουν ἢ δέν καταλαβαίνουν την πραγματικότητα τοῦ σώματος. Κοντολογίς, ὡς σῶμα ἡ Ἐκκλησία καμιά πλευρά δέν ἔχει ἀνώτερη ἢ κατώτερη. Ἄρχοντες και ἀρχόμενοι εἶναι ἓνα χαρισματικό σῶμα. Δέν ὑπάρχει Ἐκκλησία μέ τόν ἐπίσκοπο, τόν πρεσβύτερο και τό διάκονο μόνους, μήτε ὑφίσταται αὐτή μέ μόνο τό λαό. Τέτοιες διασπάσεις εἶναι ἀδιανόητες και ἀφύσιες, τόσο στή θεωρία ὄσο και στήν πράξη. Καιρός οἱ θεολόγοι και οἱ θεολογοῦντες νά ἐγκαταλείψουν τίς προσωπικές τους ἀπόψεις και τίς ἀδιόρατες ἐπιρροές, ἐμμένοντας στά κοινά ἀγαθά τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς.

30. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τήν Β΄ Πρὸς Κορινθίους Ἐπιστολήν* 18 PG 61,527: «...Ταῦτα δέ μοι πάντα εἴρηται, ἵνα ἕκαστος τῶν ἀρχομένων νήφῃ, ἵνα μάθωμεν ὅτι σῶμά ἐσμεν ἅπαντες ἐν, τοσαύτην ἔχοντες πρὸς ἀλλήλους τήν διαφοράν, ὄσην μέλη πρὸς μέλη και μὴ τό πᾶν ἐπὶ τοὺς ἱερέας ῥίπτωμεν, ἀλλά και αὐτοί, ὡσπερ κοινοῦ σώματος, τῆς Ἐκκλησίας ἀπάσης οὕτω φροντίζομεν».

6. Τά μυστήρια τῆς Ἐκκλησίας ἢ λόγος περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς τοῦ κόσμου

Ἡ διάκριση κτιστοῦ-ἄκτιστου, ἓνα φωτεινό πέρασμα στήν ἀλήθεια τῆς χαρισματικῆς θεολογίας τῶν πατέρων, πέρα ἀπό τὴν πείρα ζωῆς, πού δωρίζει στά μέλη τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος, γεννάει καί μιά πρωτότυπη φιλοσοφική θέση, ἡ ὁποία ἀνατρέπει ἄρδην τό κορυφαῖο ἀξίωμα τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας γιά τὴ ριζική διάκριση καί ἀνομοιότητα μεταξύ αἰσθητοῦ καί νοητοῦ κόσμου, τοῦ πρώτου πού μεταβάλλεται φθειρόμενο καί τοῦ δεύτερου πού μένει ἀναλλοίωτα ἄφθαρτο. Ὅμως ἡ κτιστή πραγματικότητα, πού προῆλθε ἀπό τὴν ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία, ἀποτελεῖται σέ μιά ἄρρηκτη ἐνότητα, τόσο ἀπό τόν αἰσθητό ὄσο καί ἀπό τό νοητό κόσμο. Ἡ διαβάθμιση καί ἡ διαφορὰ δεκτικότητας, ἀπό τό λιθαράκι ὡς τόν ἀκρότατο ἄγγελο, ὑπάρχουν ἀδιαλείπτως σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα μέσω τῶν ἀκτίστων ἐνεργειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ. Μέ ἄλλα λόγια, κατὰ τὴν πατερική θεολογία καί τίς φιλοσοφικές της συνέπειες δέν ὑπάρχουν δύο αὐθύπαρκοι κόσμοι, ὁ κατώτερος αἰσθητός καί ὁ ἀνώτερος νοητός, ἀλλά ὁ ἄκτιστος δημιουργός Θεός καί μιά ἐνοποιημένη κτιστή πραγματικότητα, τοῦ αἰσθητοῦ καί τοῦ νοητοῦ κόσμου, πού γιά νά ὑφίστανται καί νά προοδεύουν ἀπαραίτητα μετέχουν ἀπαύστως στίς θεῖες ἐνέργειες. Κατὰ τό Γρηγόριο Νύσσης τά δημιουργήματα πάντοτε κτίζονται, ἔτσι ὥστε τά λογικά καί νοήμονα ὄντα ὀφείλουν ἀσταμάτητα νά βλέπουν πρὸς τό πρῶτον αἴτιον γιά νά ἔχουν τὴν καλή ἀλλοίωση³¹.

31. Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὰ ἄσματα τῶν ἀσμάτων* PG 44,885D: «Πάλιν δὲ καί τῆς νοητῆς φύσεως διηρημένης, ἡ μὲν ἄκτιστός ἐστι, καί ποιη-

Περί τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, λοιπόν, πρέπει νά γίνεται λόγος σέ σχέση μέ τήν παραπάνω κτισιολογία, ὁπότε, ἐπειδή σ' αὐτή τήν ἐνότητα ἐντάσσεται καί ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἡ θεολογία ὀφείλει νά ἐπισημάνει τίς ἐξῆς τρεῖς βασικές προϋποθέσεις: 1) Τά δρώμενα τῶν μυστηρίων, ὡς τελετῶν καί πράξεων τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, στηρίζονται καταρχήν στήν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν μέσω τῆς ἀπαυστης ἀναφορᾶς τους πρός τό πρῶτο αἶτιο. Ἡ δύναμις τῶν μυστηρίων, κατά τή χαρακτηριστική ρήση τοῦ Μαξίμου Ὁμολογητῆ, ὑφίσταται καί ἐνεργοποιεῖται χάρι στή φυσική θεωρία³², πού σημαίνει: χάρι στόν ἄρρηκτο δεσμό φυσικῆς καί ὑπερφυσικῆς ἀποκάλυψης, αἰσθητῆς καί νοητῆς πραγματικότητας. Ἐπομένως χωρίς αὐτό τό δεσμό, πού εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μή ὄντος, δέν μπορούμε νά ἔχουμε δρώμενα μυστηρίων καί μυστηριακή σχέση. 2) Ἡ βιβλική καί πατερική θεολογία, ἀνεξάρτητα ἀπό τίς ὅποιες διαφοροποιήσεις τῆς σύγχρονης ἱστορικοφιλολογικῆς ἔρευνας, ἐπιμένει στήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί ἐξάπαντος ὄχι στήν ἠθική. Ἄλλωστε ἡ πρώτη ἰσχυρή θεολογική ἀναμέτρηση τοῦ Μ. Ἀθανασίου πρός τήν ἀρειανική αἵρεση, καταπῶς εἶναι γνωστό καί φαίνεται καθαρά καί ξάστερα στούς *Κατά Ἀρειανῶν λόγους*, τούτη τήν ἐνεργειακή σχέση θέλει νά τονίσει στό ἔπακρο καί ν' ἀπορρί-

τική τῶν ὄντων, αἰε οὔσα ὁπερ ἐστί... ἡ δὲ διὰ κτίσεως παραχθεῖσα εἰς γενεσιν πρός τό πρῶτον αἶτιον αἰε βλέπει, καί τῇ μετουσίᾳ τοῦ περιέχοντος διαπαντός ἐν τῷ ἀγαθῷ συντηρεῖται, καί τρόπον τινά πάντοτε κίττειται, διὰ τῆς ἐν ἀγαθοῖς ἐπαυξήσεως πρός τό μείζον ἀλλοιουμένη, ὡς μηδὲ ταῦτη τι πέρας ἐνθεωρεῖσθαι, μηδὲ ὄρω τινί τήν πρός τό κρείττον αὔξησιν αὐτῆς περιγράφεσθαι».

32. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πρός Θαλάσσιον περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,744B: «Φυσικῆς γάρ θεωρίας χωρίς, ἐν οὐδενὶ κατ' οὐδένα τρόπον οὐδαμῶς συντηρεῖσθαι πέφυκε τῶν μυστηρίων ἡ δύναμις».

πει ἄρδην τὴν ἠθικὴν σχέσιν. Καί πάλιν, ὅπως εἶναι γνωστό, τούτῃ ἡ ἐνεργειακὴ σχέση προκύπτει νομοτελειακὰ ἀπὸ τῆς δημιουργίας ἐκ τοῦ μὴ ὄντος. Ὁλόκληρη ἡ κτίσις (λογικὴ καὶ ἄλογη) μεταλαμβάνει τίς ἐνεργείες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος – πάντοτε στὰ πλαίσια τῆς τριαδοκεντρικότητος –, καὶ ἔτσι κτίζεται, οὐσιώνεται, ἀγιάζεται καὶ συνέχεται³³. Σ' αὐτῇ, λοιπόν, τῇ *μετάληψι* οἰκοδομοῦνται ἡ μυστηριακὴ σχέση καὶ τὰ δρώμενα τῶν μυστηρίων. 3) Ἐξάλλου τὰ μυστήρια ὑφίστανται καὶ ἐρμηνεύονται μέσα σὲ μιὰ ἱστορικὴ συνέχεια, πού φανερώνεται στὴν ἐνότητα τῶν δύο Διαθηκῶν, τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης, καταπῶς τό πράγμα ἐξαίρει ἡ πατερικὴ θεολογία. Τούτῃ ἡ ἱστορικὴ συνέχεια εἶναι ἡ ἱστορία τῶν θεοφανειῶν τοῦ ἄσαρκου καὶ τοῦ ἔνσαρκου Λόγου, τὴν ὁποία, ἀπὸ τὸν Ἰουστίνου ὡς τό Γρηγόριον Παλαμᾶ καὶ ἔξῃς, μέ ἰδιαίτουσα ἐρμηνευτικὴ ἔμφαση προβάλλει ἡ πατερικὴ θεολογία, θέλοντας νὰ μᾶς πείθῃ ὅτι τὰ δρώμενα τῶν μυστηρίων ἀρχίζουν ἀπὸ τὰ ἱστορικὰ συμβάντα τῆς Π. Διαθήκης³⁴. Αὐτῇ ἡ συνέχεια τῆς ἱστορίας συνδέεται ὀργανικὰ μέ τὴν πορεία τῆς κτίσεως, ἐπειδὴ ἡ *μετάληψι* τῶν θείων ἐνεργειῶν ἀπ' αὐτὴν διενεργεῖ τό μυστήριον τῆς δημιουργίας, τῆς οὐσίωσης, τοῦ ἀγιασμοῦ καὶ τῆς συνοχῆς.

*

33. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 1,8 PG 94,821C: «...κατὰ πάντα ὁμοιον τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ, ἐκ τοῦ Πατρὸς ἐκπορευόμενον καὶ δι' Υἱοῦ μεταδιδόμενον καὶ μεταλαμβανόμενον ὑπὸ πάσης τῆς κτίσεως καὶ δι' ἑαυτοῦ κτίζον καὶ οὐσιῶν τὰ σύμπαντα καὶ ἀγιάζον καὶ συνέχον, ἐνυπόστατον ἦτοι ἐν ἰδίᾳ ὑποστάσει ὑπάρχον, ἀχώριστον καὶ ἀνεκφοίτητον Πατρὸς καὶ Υἱοῦ καὶ πάντα ἔχον, ὅσα ἔχει ὁ Πατὴρ καὶ ὁ Υἱός, πλὴν τῆς ἀγεννησίας καὶ τῆς γεννήσεως».

34. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Διάλεξις Σαρακηνοῦ καὶ Χριστιανοῦ*, P.B. Kotter, *Die Schriften des Johannes von Damaskos*, IV, Berlin 1981, σελ. 430-31.: «Ὁ δὲ ἐναντίος· καὶ ἦν πρὸ Χριστοῦ βάπτισμα; Ὁ γὰρ Ἱερεμίας πρὸ Χριστοῦ γεννᾶται. Ὁ Χριστιανός· ἦν κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ ἁγίου

Καταλαβαίνει κανείς εύκολα ότι τά δρώμενα τῶν μυστηρίων εἶναι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἐπομένως σωστά καταρχὴν ὁ σχολαστικός ὀρισμός ὑποστηρίζει ὅτι μυστήρια καλοῦνται οἱ θεοσύστατες τελετές τῆς Ἐκκλησίας, μέσω τῶν ὁποίων χορηγεῖται ἡ ἀόρατη θεία χάρις³⁵. Ὅμως εὐθύς ἑξαρχῆς ὀφείλει κανείς νά παρατηρήσει ὅτι ὁ ὀρισμός αὐτός εἶναι στενός, περιορίζοντας τή μυστηριακή ζωὴ μέσα στίς θεοσύστατες αὐτές τελετές, ὅπως τίς ἀποκαλεῖ, καί δημιουργώντας ἑξάπαντος τήν ἐντύπωση ὅτι ἀπλῶς συνυπάρχουν στό συνολικό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας καί τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ἀλλά ἡ μυστηριακή *μετάληψη* τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, πάντοτε στά πλαίσια τῆς τριαδοκεντρικότητας, σημαίνει ὅτι οἱ τελετές αὐτές, στή συγκεκριμένη ἱστορική φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου, ἀποτελοῦν ἓνα ὀργανικό μέρος καί μέλος τοῦ συνολικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἐν Χριστῷ σώματος καί κατ' ἐπέκταση ὀλάκερης τῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἄλλωστε, ὅπως εἰπώθηκε, καί ὁ ἄσαρκος Λόγος στήν ἱστορία τῶν θεοφανειῶν τῆς Π. Διαθήκης συγκροτεῖ σῶμα μέ μυστηριακά δρώμενα.

ἀποστόλου φάσκοντος, ὅτι οἱ μὲν διὰ νεφέλης, οἱ δὲ διὰ θαλάσσης ἐβαπτίσθησαν. Καί ὁ Κύριος ἐν εὐαγγελίοις φησὶν· Ἐάν μή τις γεννηθῆ δι' ὕδατος καί πνεύματος, οὐ μὴ εἰσέλθῃ εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν. Ὡστε ὁ Ἀβραάμ καί Ἰσαάκ καί Ἰακώβ καί οἱ λοιποὶ πρό Χριστοῦ ἅγιοι εἰσερχόμενοι εἰς τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν προεβαπτίσθησαν, ἐπεὶ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Χριστοῦ, εἰ μὴ ἐβαπτίσθησαν, οὐκ ἂν ἐσώζοντο. Μαρτυρεῖ δὲ τὸ Πνεῦμα τὸ Ἅγιον λέγον· Ἀπῆλλοτριώθησαν οἱ ἁμαρτωλοὶ ἀπὸ μήτρας, τουτέστι τῆς τοῦ βαπτίσματος. Χάριν τούτου ὁμολογοῦμεν, ὅτι πάντες οἱ σωθέντες καί οἱ σφύζομενοι διὰ βαπτίσματος ἐσώθησαν καί σφύζονται χάριτι Θεοῦ». Βλ. *Α' Κορινθ. 10,1-4· Ἰω. 3,5· Ψαλμ. 57(58), 4*. Ἀπὸ τὸ παραπάνω χαρακτηριστικό ἀπόσπασμα ἀποδεικνύεται, ἔστω καί ἐξ ὄνου, ὅτι ἡ ἐρμηνεία τῶν πατέρων πάντοτε στηριζόταν σὲ ἀγιογραφικά δεδομένα.

35. Χρήστου Ἀνδρούτσου, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθῆνα 1956, σελ. 295: «Τὰ μυστήρια εἶναι θεοσύστατοι τελεταὶ ἐμφαίνουσαι ἅμα καί μεταδιδούσαι τὴν ἀόρατον χάριν».

Ἔτσι αὐτή εἶναι ἡ μυστηριακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, βασισμένη καθαρά σέ πραγματική καί ἐνεργειακή διάσταση, ὅπου ἡ οὐσιοποιός, ἡ ζωοποιός, ἡ σοφοποιός καί ἡ θεοποιός ἐνέργεια συγκροτοῦν τίς πολλαπλές ἐκφάνσεις τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Ἐπομένως ἡ ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο εἶναι συνεχῆς πλουτισμός τῆς κτίσης ἀφενός, καί διαρκῆς μετοχή τῶν κτιστῶν ὄντων στό ἐνεργειακό πλέγμα τῆς θείας ἀλήθειας καί ἀγαθότητος ἀφετέρου. Πλουτισμός καί μετοχή δέν ἔχουν πρωτίστως ἠθικό περιεχόμενο, ἀλλά ἀποτελοῦν τίς ἴδιες τίς δυνάμεις καί τίς δυνατότητες ζωῆς καί θανάτου. Ὅλες οἱ ἠθικές καί λοιπές σχέσεις ἀπορρέουν ἀπό τήν ἴδια τήν πορεία καί ἀνάπτυξη τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Τό ἄκτιστο παρέχει, καί τό κτιστό μεταλαμβάνει τή θεία ἀλήθεια καί ἀγαθότητα.

Σ' αὐτή τήν περιρρέουσα μυστηριακή ἀτμόσφαιρα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας κανενός δέν τοῦ ἐπιτρέπεται μέ τή λογική θεώρηση τῆς πραγματικότητας ν' ἀπομονώσει τίς τελετές τῶν μυστηριακῶν δρωμένων τῆς Ἐκκλησίας ἀπό τό συνολικό σῶμα ἢ νά τίς θεωρήσει ὡς πράξεις μαγικές. Ἔτσι κάθε μυστήριο γενικῶς, στήν κτίση καί τήν ἱστορία, καί κάθε συγκεκριμένο μυστήριο στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου, δέν μπορεῖ κατά κανένα τρόπο ν' ἀποκοπεῖ ἀπό τή φυσική καί τήν ἱστορική πραγματικότητα. Γι' αὐτό ἄλλωστε γιά κάθε μυστήριο μέσα στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν συγκεκριμένα ὑλικά στοιχεῖα, πού ἀγιάζονται καί μεταμορφώνονται. Πρόκειται, δηλαδή, γιά ἀλήθεια καί ζωή «σαρκωμένες» στή φυσική καί ἱστορική πραγματικότητα. Ἔτσι ὁ χαρακτήρας τῶν μυστηρίων πρέπει νά θεωρηθεῖ ἀντιμαγικός πέρα γιά πέρα, ὄχι μόνο γιατί ὡς τελετές καί πράξεις ἀποτελοῦν ἐκφάνσεις ἑνός σώματος, ἀλλά καί γιατί κάθε μυστήριο θεμελιώνεται σ' ἕνα ἱστορικό συμβάν ἢ ἀκόμη καί σ' ἕνα φυσικό δεδομένο. Τά μυστήρια δέν νοοῦνται ὡς ἀπλές (μηχανι-

στικές) τελετές, αλλά φυσικά δεδομένα και ιστορικά γεγονότα, πού κάνουν τὰ ἴδια τὰ μυστήρια, τό ἴδιο τό σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Καί ἂν ἀπεγκλωβιστοῦμε ἀπό τή σχολαστική ἀπαρίθμηση τῶν μυστηρίων μόνο σέ 7 –ὁ σχολαστικισμός καταλήγει στήν ἀπομόνωση καί αὐτονόμηση τῶν μυστηρίων–, τότε μέσα σ' αὐτό τό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας μποροῦμε νά ζήσουμε τή θεία ἐπικοινωνία σέ πολλές μυστηριακές ἐμπειρίες. Γιά νά καταλάβουμε αὐτή τήν ἀλήθεια ἀρκοῦν μονάχα μερικά παραδείγματα. Τό βάπτισμα, λόγου χάρη, πού ἀποτελεῖ τό πρωταρχικό μυστήριο εισόδου στήν Ἐκκλησία, καί πολιτογράφησης στό σῶμά της, δέν θά μποροῦσε νά ἔχει ὑπόσταση καί ἰσχύ, ἂν, μετά τή φανέρωση τοῦ ἄσαρκου Λόγου στίς θεοφάνειες τῆς Π. Διαθήκης, δέν εἶχε προηγηθεῖ ἡ ἐνανθρώπηση, ὁ σταυρικός θάνατος καί ἡ ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ. Τό ἴδιο φυσικά ἰσχύει καί γιά τή θεία Εὐχαριστία. Μῆτε καί τό χρίσμα θά ἦταν μυστήριο, ἂν μέ τήν ἐνανθρώπηση δέν εἶχε γίνει ἡ χρίση τῆς ἀνθρωπότητος, τήν ὁποία προσέλαβε ὁ Λόγος. Ἐπομένως τό ἴδιο ἰσχύει καί γιά τό μυστήριο τῆς ἱερωσύνης. Κατά τόν ἴδιο τρόπο, καί πέρα ἀπό τὰ ἄλλα, μῆτε ὁ γάμος θά μποροῦσε νά ὑπάρξει ἂν «ἀπ' ἀρχῆς κτίσεως»³⁶ δέν εἶχε συντελεστεῖ μέ τή δημιουργία τό μυστήριο τοῦ φυσικοῦ δεσμοῦ τοῦ ἀνδρα καί τῆς γυναίκας. Καί χωρίς τή συγκρότηση τοῦ συνολικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος δέν θά ἦταν νοητό κανένα μοναστικό κοινόβιο. Τά δρώμενα τῶν μυστηρίων, λοιπόν, προϋποθέτουν ἀπαραίτητα 1) τήν πραγματικότητα τοῦ ἐνιαίου σώματος τῆς κοινότητος, 2) τὰ ἱστορικά καί φυσικά δεδομένα, καί 3) τήν ἐλεύθερη καί συνεργιακή συγκατάνευση τοῦ ἀνθρώπου. Σ' αὐτές τίς προϋποθέσεις ἐδράζεται ὁ κατά πάντα ἀντιμαγικός χαρακτήρας τῶν μυστηρίων.

36. *Μάρκ. 10,6*: « Ἀπό δὲ ἀρχῆς κτίσεως ἄρσεν καὶ θῆλυ ἐποίησεν αὐτούς... ».

Ὡστόσο ὀφείλει ὁ δογματολόγος, ἀκολουθώντας πιστά τή βιβλική καί πατερική θεολογία, νά τονίζει μέ ἔμφαση τόν ἔσχατολογικό χαρακτήρα τῶν μυστηρίων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι τά μυστήρια χορηγοῦν ζωή κάνοντας πέρα ὅλες τίς δαιμονικές καί φθοροποιές δυνάμεις τοῦ κόσμου. Ἐσχατολογία σημαίνει στράτευση καί συνεχή θρίαμβο τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ἀγώνα, ἄσκηση καί ἀναμονή ὀλοένα καί ὑψηλότερης τελείωσης. Ἐσχατολογία, ἐπομένως, δέν σημαίνει ἀπλή ἀναμονή καί ἕναν ἀπλό «περίπατο». Ἦδη κατά τά πρῶτα χρόνια τῆς χριστιανικῆς κοινότητος, ὅπως ἄριστα περιγράφει τή ζωή αὐτοῦ τοῦ σώματος ὁ Ἱγνάτιος, ἡ Θεία Εὐχαριστία διαρκῶς «καθαιρεῖ» τίς δαιμονικές δυνάμεις καί συγκροτεῖ τήν ἐνότητα τῶν μελῶν, πραγματώνοντας τό ἴδιο τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ μέ τήν καταγγελία τοῦ θανάτου του καί τῆς μελλοντικῆς του παρουσίας³⁷. Οἱ λειτουργίες πού διαμορφώθηκαν ὡς τόν 4^ο αἰῶνα τήν ἴδια μυστηριακή διάσταση τονίζουν. Ἐπομένως ἐδῶ δέν πρόκειται ἀπλῶς γιά μιά τελετή –πράγμα πού ἰσχύει γιά ὅλα τά μυστήρια–, ἀλλά γιά τό ζωντάνεμα καί τήν ἐνεργοποίηση ἑνός ὀλόκληρου δημιουργικοῦ καί ἀνακαινιστικοῦ ἔργου.

Ἡ πατερική θεολογία στό σύνολό της τά μυστήρια δέν τά ὀρίζει –ἡ ζωή ἄλλωστε δέν ὀρίζεται–, καί ἐπιμένει πάντοτε νά χρησιμοποιεῖ τίς βιβλικές εἰκόνες γιά τήν περιγραφή τους. Τοῦτο διαπιστώνει κανεῖς ὄχι μόνο στούς πρώτους αἰῶνες, μήτε μόνο στό Διονύσιο Ἀρεοπαγίτη, τό Μάξιμο Ὁμολογητή, τόν Ἰωάννη Δαμασκηνό, ἀλλά ἀκόμη καί κατά τό 14^ο αἰῶνα –ἤδη σχολαστικά εἶχε περιχαρακωθεῖ καί αὐτονομηθεῖ ὁ ἀριθμός 7 τῶν μυστηρίων– στό Νικόλαο Καβάσι-

37. Ἱγνατίου, *Πρὸς Ἐφεσίους* 13,1 PG 5,656A. *Α' Κορινθ.* 11, 25-26: «Τοῦτο ποιεῖτε, ὡσάκις ἔαν πίνητε, εἰς τὴν ἔμην ἀνάμνησιν. Ὅσάκις γὰρ ἔαν ἐσθίητε τὸν ἄρτον τοῦτον καὶ τὸ ποτήριον πίνητε, τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καταγγέλλετε, ἄχρι οὗ ἔλθῃ».

λα, ὁ ὁποῖος ἔζησε στό περιρρέον κλίμα τοῦ ἡσυχασμοῦ καί τῆς ἀντιησυχαστικῆς πολεμικῆς. Ὑποστηρίζοντας προφανῶς τίς θέσεις τῶν ἡσυχαστῶν καλεῖ τὰ μυστήρια ὄχι μόνο *σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ*, ἀλλά *θυρίδες καί πύλες*, ἀπό τίς ὁποῖες *εἰς τόν σκοτεινόν τοῦτον κόσμον* εἰσβάλλει ὁ ἥλιος τῆς δικαιοσύνης. Ἐξάλλου κατά τόν ἴδιο θεολόγο ἡ Ἐκκλησία *σημαίνεται ἐν τοῖς μυστηρίοις*, τὰ ὁποῖα νοοῦνται σά μέλη καρδιάς, σάν κλάδοι δέντρου καί σάν κλήματα κληματαριᾶς³⁸. Στήν προκειμένη περίπτωση ἡ γλώσσα τοῦ Νικολάου Καβάσιλα εἶναι ἄκρως βιβλική καί παραδοσιακή. Σ' αὐτή τήν παράδοση οἱ εἰκονικές περιγραφές δέν εἶναι γυμνά καί ἀφηρημένα «φιλοσοφικά» σύμβολα. Οἱ εἰκόνες ἔχουν ἓνα οὐσιαστικό ἀντίκρισμα, ὅπως κάθε τύπος καί σύμβολο· σημαίνουν τό περιεχόμενο τῆς θείας οἰκονομίας.

Σέ τοῦτο τό σημεῖο ἀπαραίτητη εἶναι μιὰ διευκρίνιση. Ἐπειδή ἡ πατερική θεολογία περιγράφει τὰ μυστήρια μέ εἰκονικές παραστάσεις, θεωρώντας αὐτά σά μέλη ἑνός σώματος, δέν πρέπει κανεῖς νά νομίσει ὅτι ἡ ποικιλία αὐτῶν σημαίνει ἀδιαφορία ὡς πρός τή διάκρισή τους καί τό ἰδιαιτερο ἔργο πού ἐπιτελοῦν. Ἀπεναντίας, πρόκειται γιά λειτουργίες ἑνός σώματος, ὅποτε κάθε μυστήριο ἐπιτελεῖ ἓνα ἰδιαιτερο ἔργο, ἐνῶ ὄλα παρέχουν ἄφεση ἁμαρτιῶν, θερα-

38. Νικολάου Καβάσιλα, *Ἑρμηνεία τῆς θείας λειτουργίας* PG 150, 452CD: «Σημαίνεται δέ ἡ Ἐκκλησία ἐν τοῖς μυστηρίοις, οὐχ ὡς ἐν συμβόλοις, ἀλλ' ὡς ἐν καρδίᾳ μέλη καί ὡς ἐν ρίζῃ φυτοῦ κλάδοι καί καθάπερ ἔφη ὁ Κύριος ὡς ἐν ἀμπέλῳ κλήματα. Οὐ γάρ ὀνόματος ἐνταῦθα κοινωνία μόνον ἢ ἀναλογία ὁμοιότητος, ἀλλά πράγματος ταυτότης. Καί γάρ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ τὰ μυστήρια· ἀλλά τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Χριστοῦ ταῦτα βρωσίς ἐστίν καί πόσις». *Περί τῆς ἐν Χριστῶ ζωῆς* PG 150, 504BC: «Καί τοίνυν διὰ τῶν μυστηρίων τούτων τῶν ἱερῶν ὡσπερ διὰ θυρίδων εἰς τόν σκοτεινόν τοῦτον κόσμον ὁ ἥλιος εἰσέρχεται τῆς δικαιοσύνης». 508A: «Τούτου χάριν τὰ ἱερώτατα μυστήρια πύλας ἄν εἰκότως καλοῖντο δικαιοσύνης».

πεία τῆς φύσης καί τῆς βούλησης τοῦ ἀνθρώπου. Γι' αὐτό –ἐπειδή καί θεραπεία τῆς βούλησης συντελεῖται χωρίς αὐτή νά αἰρεται– τά μυστήρια σὺν τοῖς ἄλλοις, ὅπως εἰπώθηκε, προϋποθέτουν τὴν αὐτεξούσια στάση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι ἀπαραίτητη εἶναι ἀπλῶς καί ἡ συνεργιακὴ συμβολὴ τοῦ ἀνθρώπου. Αὐτὴ δὲν ἰσχύει μόνο γιὰ τὸ βάπτισμα, ἐπειδὴ μέσω αὐτοῦ συντελεῖται ἡ γέννηση, ἡ καλύτερα ἡ ἀναγέννηση τοῦ ἀνθρώπου. Ἐξοῦ καί ἡ ὀρθότητα τοῦ νηπιοβαπτισμοῦ, μιά καί στό γεγονός τῆς γέννησης δὲν εἶναι δυνατό νά προηγεῖται ἡ βούληση τοῦ γεννώμενου³⁹. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐκεῖνο πού πρυτανεῦει εἶναι τὸ συνολικὸ ἐκκλησιαστικὸ σῶμα, στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα μιᾶς ἱστορικῆς καί συνάμα ἐσχατολογικῆς τελείωσης. Γι' αὐτὸ ὁ Καβάσιλας περιγράφοντας τά μυστήρια μέ τίς γνωστὲς εἰκόνες μᾶς παρέχει μιὰ «φυσιολογία» τόσο τῶν μυστηρίων, ὅσο καί τῆς ἴδιας τῆς τελειωτικῆς κίνησης τοῦ ἀνθρώπου. Πολύ χαρακτηριστικά, λόγου χάρι, λέγει ὅτι τὸ βάπτισμα εἶναι γέννηση, τὸ χρίσμα κίνηση καί ἡ Θεία Ευχαριστία τροφή. Δὲν εἶναι δυνατό

39. Τοῦτο, βέβαια, δὲν ἰσχύει γιὰ τὸ βάπτισμα τῶν ἐνηλίκων. Ἀπλούστατα, οἱ ἐνήλικοι ὀφείλουν ἐλεύθερα ν' ἀποδεχτοῦν τὴν κλήση τῆς σωτηρίας, ἐπειδὴ ἔχουν ἤδη προσωπικὲς μεταπατορικὲς ἁμαρτίες ἢ ἔχουν συγκατανεῦσει στὴν ἀποστασία ἀπὸ τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ. Τὸ ἔργο τοῦ βαπτισματος ὁμως παραμένει γέννηση, ἀνακαινίση καί νέα δημιουργία στό συνολικὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Προφανῶς τὸ *Μάρκ. 16,16*: «Ὁ πιστεύσας καί βαπτισθεὶς σωθήσεται» ἔχει ἱεραποστολικὸ χαρακτήρα καί ἀφορᾷ βάπτισμα ἐνηλίκων, οἱ ὅποιοι πρέπει νά μεταστραφοῦν καί νά μετανοήσουν γιὰ νά δεχτοῦν τὸ κήρυγμα τῆς σωτηρίας. Ἐξάλλου στά βαπτισμένα νήπια δίνεται τὸ χρίσμα καί ἡ μετάληψη τῆς Θείας Κοινωνίας, ἐπειδὴ ἔτσι κι ἄλλιῶς τά μυστήρια θεραπεύουν τὴ φύση τοῦ ἀνθρώπου, καί τά δῶρα αὐτὰ παρέχονται ὡς προίκα γιὰ τὴ μελλοντικὴ ἐνεργοποίηση τῆς χαρισματικῆς ζωῆς. Οἱ ἀνάδοχοι δὲν ἀντικαθιστοῦν κατὰ κανένα τρόπο τὴ βούληση τῶν νηπίων, ἀλλὰ μόνο εἶναι ἐγγυητές τῆς χριστιανικῆς ἀνατροφῆς τῶν παιδιῶν.

νά κινηθεῖ ἢ νά τραφεῖ κανεῖς, ἂν δέν γεννηθεῖ, σημειώνει χαρακτηριστικά μέ αὐτή τήν εἰκόνα, εἰλημμένη ἀπό τήν περιοχὴ τῆς βιολογικῆς ζωῆς⁴⁰. Ἀλλά σέ τούτη τῆ «φυσιολογία» διενεργοῦνται τὰ χαρίσματα στό σῶμα τῶν πιστῶν⁴¹, τὰ ὁποῖα εἶναι καρπὸς τῆς ἐνεργουμένης χάρης. Ἔτσι χάρη καὶ χάρισμα εἶναι καθετὶ τό κοινωνικό, τό λειτουργικό· ἂν γίνει «ιδιόκτητο» καὶ ἐγωκεντρικό, παύει νά ἔχει ζωοποιητική δύναμη στό σῶμα. Τήν ἀλήθεια αὐτὴ ἄλλωστε μποροῦμε νά τῆ δοῦμε καὶ στίς λειτουργίες τῆς ἁλογης κτίσης. Χάρη, θά ἔλεγε κανεῖς ἐπιτυχῶς, εἶναι ἡ λειτουργία τῆς καρδιάς, πού πλουτίζει καὶ ζωογονεῖ ὀλάκερο τό σῶμα. Μέ ἄλλα λόγια, κάθε χάρη, γιά νά καρποφορήσει, ἀνήκει σέ κοινότητα, σέ σῶμα κοινό, καὶ ἀναπαύεται ἐκεῖ πού δέν ὑπάρχει ἀντίσταση καὶ σφετερισμός.

Ἔτσι ἡ ὀρθόδοξη παράδοση, γιά ν' ἀποφύγει κάθε ἀπομόνωση καὶ αὐτονόμηση τῶν μυστηρίων στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, ποτέ δέν θεώρησε ἀπαραίτητη τήν ἀρίθμησή τους. Οἱ θεολόγοι πατέρες, σύμφωνα μέ τίς ἑκάστοτε προθέσεις τους καὶ ἀφορμές γιά τήν ἀνάπτυξη θεμάτων δογματικῆς διδασκαλίας, ἀπλῶς μνημονεύουν μερικά μυστήρια, χωρὶς διόλου νά θεωρεῖται ἀπαραίτητο νά ἐντοπιστεῖ ἓνας κλειστός ἀριθμὸς μυστηρίων, συμποσοῦμενος μάλιστα στόν ἱερό ἀριθμὸ 7, πράγμα πού ἔκανε ἡ σχολαστικὴ θεολογία μέ κορυφαῖο ἐκπρόσωπό της το Θωμᾶ Ἀκινάτη⁴². Ἀκόμη καὶ ὁ

40. Νικολάου Καβάσιλα, *Περὶ τῆς ἐν Χριστῷ ζωῆς* PG 150,521C: «Τὸ μὲν γὰρ βάπτισμα γέννησις, τὸ δὲ μῦρον ἐνεργείας καὶ κινήσεως ἐν ἡμῖν ἔχει λόγον· ὁ δὲ τῆς ζωῆς ἄρτος καὶ τὸ ποτήριον τῆς εὐχαριστίας βρωσίς ἐστίν καὶ πόσις ἀληθινή· οὐκ ἐστὶ δὲ κινήθηναι ἢ τραφῆναι πρὶν γεννηθῆναι».

41. *Α΄ Κορινθ. 12,4*: «Διαιρέσεις δὲ χαρισμάτων εἰσὶν, τὸ δὲ αὐτὸ πνεῦμα».

42. Βλ. *Summa Theologiae 3,64,1*. Εἶναι ἐπίσης γνωστὸ ὅτι τὰ μυστήρια ἀριθμοῦνται σέ ἑπτὰ καὶ ἀπὸ τῆ ρωμαιοκαθολικῆ σύνοδο τοῦ Τριδέντου (1545-1563).

Ἰωάννης Δαμασκηνός, ὁ ὁποῖος μέ ἄκρα θεολογική ἀκρίβεια –ὅπως ἄλλωστε λέγει ὁ ἴδιος– στό ἔργο του *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως*, κεφάλαιο 86^ο μέ τίτλο *Περί τῶν ἁγίων καί ἀχράντων τοῦ Κυρίου μυστηρίων*, ἐκθέτει τή σχετική δογματική διδασκαλία, οὔτε κἀν διανοεῖται νά ἀπαριθμήσει τά μυστήρια. Σ' αὐτό τό κεφάλαιο πραγματεύεται ἐκτενῶς τό περιεχόμενο καί τή σημασία τοῦ βαπτίσματος καί τῆς Θείας Εὐχαριστίας. Ἀλλά καί κατά τό 14^ο αἰώνα ὁ Νικόλαος Καβάσιλας πραγματευόμενος τήν *ἐν Χριστῶ ζωή*, δηλαδή τή μυστηριακή διάσταση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, πουθενά δέν σκοτίζεται γιά ἀρίθμηση τῶν μυστηρίων. Τήν ἐποχή ἐκείνη ἤδη ὁ ἱερός ἀριθμός 7 εἶχε κυριαρχήσει στή σχολαστική θεολογία. Σ' ὅσες σπανιότατες περιπτώσεις φαίνεται κάποια ἀρίθμηση –ὄχι τῶν 7 μυστηρίων τῆς σχολαστικῆς παράδοσης, πού τήν υἰοθέτησαν νεότεροι ἀκαδημαϊκοί θεολόγοι–, τοῦτο γίνεται γιά νά ἐξαρθεῖ μιά Α ἢ Β ἐνδεχομένως ἀμφισβητούμενη θεολογική σημασία ἑνός μυστηρίου⁴³. Ὅμως πουθενά, ἔστω καί μεμονωμένα, δέν καθιερῶνται ἕνας θεσμός.

Ἐπομένως μέ προφανή τή σχολαστική ἐπίδραση ἐπικράτησε στό χῶρο τῆς Ὀρθόδοξης Ἐκκλησίας ἡ γνωστή ἀρίθμηση τῶν μυστηρίων, τά ὁποῖα συμποσοῦνται στόν ἱερό ἀριθμό ἐπτά! Μεμονωμένες ἐπιδράσεις, πού ἄρχισαν νά ἀσκοῦνται μᾶλλον μετά τό 14^ο αἰώνα, πολύ ἀργότερα μέ τή βοήθεια καί τό κύρος ἀκαδημαϊκῶν θεολόγων διαμόρφωσαν ἔντονα τήν ἐντύπωση καί τή διδασκαλία περί κλειστοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων. Πάντως εἶναι χαρακτηριστικός ὁ πονο-

43. Βλ. Θεοδώρου Στουδίτου, *Ἐπιστολαί* PG 99,1524AB, ὅπου ὑποστηρίζεται μέ ἀπολογητικό τόνο ὁ μυστηριακός χαρακτήρας τῆς μοναχικῆς τελείωσης. Γι' αὐτό μνημονεύονται ἕξι μυστήρια. Ἐν πάσῃ περιπτώσει δέν πρόκειται γιά τήν καθιερωμένη σχολαστική ἀρίθμηση τῶν γνωστῶν ἐπτά μυστηρίων.

κέφαλος τῶν νεότερων σχολαστικῶν δογματολόγων νά ἐντοπίσουν στήν παράδοση τόν ἀριθμό 7. Ὁ ἀείμνηστος Χρῆστος Ἀνδρουῦτσος κατόρθωσε καί βρῆκε δύο μαρτυρίες γιά τόν ἀριθμό 7 στό 13^ο αἰώνα! Ἀλλά καί οἱ δύο μαρτυρίες εἶναι ἀπελπιστικά ἰσχνές. Ἡ μιά προέρχεται ἀπό κάποιο μοναχό Ἰώβ. Καί αὐτός ὁμως ἀπαριθμεῖ στή θέση τῆς μετάνοιας τή μοναχική κουρά! Ἡ δεύτερη προέρχεται ἐξάπαντος ἀπό σχολαστικές πηγές, μιά καί ἀναφέρεται ἀπό τήν ὁμολογία πίστεως, πού εἶχε ὑποβάλει ὁ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος στήν ἐνωτική σύνοδο τῆς Λυών τό 1274⁴⁴. Στή σύνοδο ἐκείνη πήγαινε νά συμμετάσχει καί ὁ σχολαστικός θεολόγος Θωμᾶς Ἀκινάτης, ὁ ὁποῖος καθορίζει ἀκριβῶς, ὅπως τόν ἔχουμε σήμερα, τόν ἀριθμό 7 τῶν μυστηρίων. Ὅμως εἶναι γνωστό ὅτι ὁ Ἀκινάτης πέθανε καθ' ὁδόν καί δέν πρόλαβε νά μεταβεῖ στή Λυών, ὅποτε δέν ἔμαθε τίποτα ἀπό τήν πίστη τοῦ Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγου!

Πολύ πρόσφατα ὁ καθηγητής Εὐάγγελος Θεοδώρου, κατόπιν ἐορτῆς χωρίς νά ἀξιολογήσει σοβαρά τά περί μυστηρίων, στό περιοδικό *Θεολογία* ἔθεσέ τό θέμα τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ 7 ὡς πρόβλημα⁴⁵. Τό μόνο ἐνδιαφέρον σημεῖο τῆς μελέτης αὐτῆς εἶναι ἡ πρόταση τοῦ ἐν λόγω καθηγητῆ μιά Πανορθόδοξη Σύνοδος νά «ἐπανεξετάσει» τό ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων ὄχι ἀπό τή σκοπιά θεωρητικῶν στο-

44. Χρήστου Ἀνδρουῦτσου, *Δογματική τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας*, σελ. 314-15: «Ἀλλά καί ἡ Παράδοσις δέν ἀναφέρει τόν ἀριθμόν τῶν μυστηρίων, μόλις δέ κατά τόν 13^ο αἰώνα ἀναφέρεται ὁ ὠρισμένος αὐτῶν ἀριθμός μνημονευόμενος παρ' ἡμῖν ὑπό τινος μοναχοῦ Ἰώβ, ἀντί τῆς μετανοίας συναριθμοῦντος τήν μοναχικήν τάξιν, καί ὑπό τοῦ Μιχαήλ Παλαιολόγου ὑποβαλόντος ἐν τῇ συνόδῳ τῆς Λυών τῷ 1274 ὁμολογίαν ἀριθμοῦσαν εἰς ἑπτὰ τά μυστήρια».

45. Εὐαγγέλου Θεοδώρου, «Τό ζήτημα τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου», στό *Θεολογία* 57, Ἀθήναι 1986, σελ. 370-377.

χασμῶν, ὅπως λέγει, ἀλλά ἀπό τή σκοπιά τῆς λειτουργικῆς παράδοσης καί πράξης τῆς Ἐκκλησίας. Μολονότι προβάλλεται μιά ἄκρως σοβαρή πρόταση, σάμπως αὐτή ν' ἀπασχολεῖ ἔντονα καί ἀγωνιωδῶς τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας καί τό θεολογικό κόσμο, δέν λέγεται τίποτα σέ τί θά ἐξυπηρετοῦσε τή λειτουργική πράξη τῆς κατά τά ἄλλα ρωμαλέας ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἡ πράξη αὐτή εἶναι ἀπολύτως ὑγιῆς καί διόλου δέν ἐπηρεάστηκε ἀπό μιά τέτοια σχολαστική ἀκαδημαϊκή ἐπίδραση. Βέβαια, ὁ κίνδυνος ἐνεδρεῦει πάντοτε στό χῶρο τῆς ἐκκλησιαστικῆς συνειδήσης. Γι' αὐτό ἡ ἀκαδημαϊκή θεολογία παρ' ἡμῖν, σ' αὐτή καί σέ ἄλλες περιπτώσεις, ὀφείλει νά βρεῖ τό σωστό δρόμο –κι αὐτό φτάνει καί περισσεύει. Ἐν πάση περιπτώσει, στήν προκειμένη περίπτωση δέν ἀπορεῖ κανεῖς, ὅταν διαπιστώνει ἐμμονή, στήν ἀποψη τοῦ κλειστοῦ ἀριθμοῦ τῶν μυστηρίων, σέ θεολόγους πού ἔτσι κι ἄλλιῶς ἀκολουθοῦν σέ πολλά τή σχολαστική παράδοση συνειδητά ἢ ἀσύνειδα· ἀπορεῖ ὅμως, ὅταν βλέπει φερόμενους ὡς ἀντισχολαστικούς θεολόγους νά ἐμμένουν σταθερῶς στόν ἱερό ἀριθμό ἑπτά!

7. Τέλεση καί περιεχόμενο τῶν μυστηρίων

Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης στό ἔργο του, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας*⁴⁶, τή νεκρώσιμη ἀκολουθία ἀποκαλεῖ *μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων*. Ὁ ἴδιος ὀνομάζοντας τό βάπτισμα *θεογενεσία*, τό συνδέει τελικά μέ τό μυστήριον τῆς νεκρώσιμης τελετῆς, ὅπου σέ μιά δυναμική καί ἀποκορυφωτική πορεία πραγματώνεται ἡ κοινωνία ζώντων καί τεθνεώτων στό ἓνα σῶμα τῆς σύναξης, δηλαδή στό σῶμα

46. Βλ. PG 3,556A-568D.

τοῦ Χριστοῦ. *Θεογενεσία* καί *μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων* δὲν ἀποτελοῦν δυό σημεῖα ἑνός κύκλου, ἀλλὰ δυό σημεῖα μιᾶς ἄπαυστης τελειωτικῆς πορείας σ' ἓνα περιορῶν μυστηριακό κλίμα, πού ἐδράζεται στήν ἐνεργειακή σχέση κτιστοῦ-ἀκτίστου. Μὲ ἄλλα λόγια, καί ἐνδεχομένως καλύτερα λόγια: κέντρο εἶναι τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ὄχι μόνο ὡς σαρκωμένου Λόγου ἀλλά καί ὡς ἄσαρκου· τοῦτο τό κέντρο ὅλης τῆς κτιστῆς πραγματικότητος ἀκτινοβολεῖ σ' ὅλες τίς περιοχές της, τίς ὁποῖες τελικά συνδέει μέ τήν ἀκτιστη δόξα τῆς θείας βασιλείας σέ μιά ἄπαυστη τελειωτική πορεία. Τούτη ἡ εἰκόνα ἀποτελεῖ τό πεντόσταγμα τῆς βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας, τῆς ὁποίας τό ἔργο εἶναι νά φανερώνη τήν πραγματικότητα καί τή ζωή τοῦ σύμπαντος κόσμου. Ὁ Θεός, ἡ ὄντως ζωή, κάνει καί τοῦτο τόν κόσμο νά ζεῖ στή δική του δόξα.

Ἐπομένως τά μυστηριακά δρώμενα τῆς παρούσας Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου μποροῦμε νά τά περιγράψουμε, περιγράφοντας τήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική ζωή τοῦ σώματος, ὀφείλουμε ὁμως νά τά ἐντάσσουμε στό γενικό περιορῶν μυστηριακό κλίμα ὅλης τῆς κτιστῆς πραγματικότητος. Ἄλλά ἡ συγκεκριμένη λειτουργία αὐτῶν τῶν μυστηρίων συντελεῖται σ' αὐτή τήν παρούσα φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου. Ἐδῶ ἀπλῶς θά ἀναφερθοῦν μυστηριακές τελετές καί πράξεις, πού μετά τό βάπτισμα διενεργοῦνται στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας, μέ μιά σύντομη ὑπόμνηση τοῦ ἰδιαίτερου ἔργου, πού ἐπιτελεῖ κάθε μυστήριο. (Περισσότερες λεπτομέρειες ὡς πρός τό ἔργο καί τήν τέλεση αὐτῶν τῶν μυστηρίων ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νά βρεῖ στους δυό τόμους τῆς *Δογματικῆς καί Συμβολικῆς Θεολογίας* τοῦ Νίκου Ἀ. Ματσούκα⁴⁷). Θά γίνουν, λοιπόν, ἀναφορές στά ἀκόλουθα μυστήρια:

47. Αὐτονόητα δὲν μνημονεύω μιά πλούσια βιβλιογραφία ἑλληνική καί

1) βάπτισμα, 2) χρίσμα, 3) Θεία Εὐχαριστία, 4) ἱερωσύνη, 5) μετάνοια καὶ ἔξομολόγηση, 6) εὐχέλαιο, 7) γάμο, 8) μνήμη τῶν νεκρῶν καὶ 9) μοναχική κουρά. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι δέν ἀριθμοῦνται τὰ μυστήρια σέ 9, ἀφοῦ ἔτσι κι ἀλλιῶς στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ὑπάρχουν καὶ ἄλλα.

Τό βάπτισμα εἰσάγει τοὺς ἀνθρώπους στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, κάνοντάς τους μέλη τῆς κοινωνίας του. Ὡς γέννηση, ἀνακαίνιση, ἀρραβώνας ὅλων τῶν ἀγαθῶν μιᾶς ἐσχατολογικῆς πορείας ἔχει νομοτελειακά τήν προτεραιότητα. Τό ἔργο, πού ἔχει προκύψει ἀπό τήν ἐνανθρώπηση, τό σταυρικό θάνατο καὶ τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, καὶ πού εἶναι ἡ καταπάτηση τοῦ θανάτου καὶ ἡ χορηγία τῆς ὄντως ζωῆς, ἐγκεντρίζεται στά μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος μέσω τοῦ βαπτίσματος. Ὅπως σ' ὅλα τὰ μετὰ τό βάπτισμα μυστήρια, ἔτσι καὶ σ' αὐτό τό μυστήριο τῆς ἄμεσης προτεραιότητος εἶναι ἔντονος ὁ ἐσχατολογικός χαρακτήρας. Μέ ἄλλα λόγια, ἐπειδή τό βάπτισμα γίνεται στό θάνατο καὶ τήν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ, ἡ κατοπινὴ πορεία εἶναι ὁ *περίπατος* σέ *κοινότητα καὶ καινότητα ζωῆς*⁴⁸. Ὅπως εἰπώθηκε πρωτύτερα, γιά τήν παροχή αὐτῆς τῆς καινῆς ζωῆς, ἡ ὁποία εἶναι γέννηση, δέν προϋποτίθεται βουλευτικὴ συγκατάνευση—ἄλλωστε μεταβίβαση προσωπικῆς ἐνοχῆς μέσω τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτή-

ξενόγλωσση, ὄχι μόνο δογματικῶν, ἀλλὰ λειτουργικῶν καὶ τελετουργικῶν βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα εὐκόλα μπορεῖ νά προσπελάσει ὁ ἀναγνώστης σέ ὀργανωμένες βιβλιοθηκῆς. Δέν ἔχει κανένα νόημα ἡ μνεῖα αὐτῶν σέ μιά τέτοια ἀνάπτυξη τοῦ θέματος. Ἐπιθυμῶ μόνο νά συστήσω τό ἔργο: F.F. Brightman, *Liturgies Eastern and Western*, τόμ. Α', Oxford 1896.

48. *Ρωμ. 6,2-4*: «Οἵτινες ἀπεθάνομεν τῇ ἁμαρτίᾳ, πῶς ἔτι ζήσωμεν ἐν αὐτῇ; ἢ ἀγνοεῖτε ὅτι ὅσοι ἐβαπτίσθημεν εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν, εἰς τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐβαπτίσθημεν; συνετάφημεν οὖν αὐτῷ διὰ τοῦ βαπτίσματος εἰς τὸν θάνατον, ἵνα ὡσπερ ἠγέρθη Χριστὸς ἐκ νεκρῶν διὰ τῆς δόξης τοῦ Πατρὸς, οὕτως καὶ ἡμεῖς ἐν καινότητι ζωῆς περιπατήσωμεν».

ματος δέν υπάρχει παρά μονάχα φθορά και θάνατος—, όμως στή μετέπειτα έσχατολογική πορεία συνεργεί τό μέλος του σώματος μέ άγώνα, μέ στράτευση και θριάμβους, μέ άσκηση⁴⁹. Τό μυστήριο, λοιπόν, του βαπτίσματος είναι 1) έγκεντρισμός στή ζωή, 2) γέννηση σ' αυτή και 3) πορεία ή «περίπατος» σέ μιά τελειωτική όδό.

Έτσι τό βάπτισμα, μέσω ύδατος και πνεύματος και ως έγκεντρισμός των όντων στή θεία ζωή, είναι μυστηριακή πράξη από κτίσεως κόσμου. Ο Ιωάννης Δαμασκηνός, ακολουθώντας την παράδοση, κάνει λόγο για την παρουσία της Αγίας Τριάδας στην προϊστορία και την ιστορία της θείας οικονομίας μέσω του άσαρκου και του ένσαρκου Λόγου. Γι' αυτό άπαριθμεί όκτώ βαπτίσματα: 1) Τό βάπτισμα του κατακλυσμού· εκείνο τό νερό απέκοψε την άμαρτία, 2) τό βάπτισμα της έξόδου διαμέσου της θάλασσας και της νεφέλης· και έδω έχουμε έγκεντρισμό και σωτηρία, 3) τό νομικό· κάθε άκάθαρτος είχε ανάγκη καταρχήν νά λουστεί μέ νερό· ήταν πλύση της άμαρτίας, 4) τό εισαγωγικό του Ιωάννη του Βαπτιστή, πού όδηγοϋσε στή μεάνοια, 5) τό βάπτισμα του Κυρίου στον Ιορδάνη, πού έγινε για μας, για ν' αποτελέσει πρότυπο μετανοίας· έμεις έχουμε τό ύδάτινο και πύρινο βάπτισμα του Χριστού, στο θάνατο και την άνάστασή του, 6) τό βάπτισμα της μεάνοιας και των δακρύων, 7) τό βάπτι-

49. Βλ. ένδεικτικά Νικολάου Καβάσιλα, *Περί της έν Χριστώ ζωής* PG 150,544B και 501B: «Οϋ γάρ έφ' ήμιν έστιν οϋτε τό γεννηθηναι οϋτε τό αποθανόντας αναβιώσκεσθαι πάλιν ή τουναντίον... Ἐ δέ της θελήσεως της άνθρωπείας έξήρηται, λέγω δή τό έλέσθαι τό αγαθόν...». «Έστι τίνων τό μέν θεόθεν, τό δέ της ήμετέρας σπουδής». Πρβλ. Θεοδωρήτου Κύρου, *Αίρετικής κακομυθίας έπιτομή* 5,18 PG 83,512AB: «Εί γάρ τουτο μόνον έργον ήν του βαπτίσματος, άνθ' όταν τά βρέφη βαπτίζομεν οϋδέπω άμαρτίας γευσάμεθα. Οϋδέ γάρ τουτο μόνον επαγγέλλεται τό μυστήριο, αλλά τά τούτων μείζω και τελεώτερα· άραβών γάρ έστι των μελλόντων αγαθών».

σμα τοῦ αἵματος καί τοῦ μαρτυρίου καί 8) τό τελευταῖο, τό κολαστήριο, πού ἀναιρεῖ τήν ἀμαρτία⁵⁰.

Ἐδῶ νά παρενθέσω ὅτι ὄλα τά μυστηριακά δρώμενα, μετά τόν ἐγκεντρισμό στό σῶμα τῆς ζωῆς μέσω τοῦ βαπτίσματος, μετέχονται ἀπό ὄλα τά μέλη τῆς Ἐκκλησίας. Αὐτονομία εἶναι σχολαστική καί ἐσφαλμένη ἡ διάκριση τῶν μυστηρίων σέ ὑποχρεωτικά καί προαιρετικά! Ὅσο κι ἄν φαίνεται σωστή ἡ ἄποψη, κατά τή λογική τῶν σχολαστικῶν ἐγχειριδίων, ὅτι τά μυστήρια τοῦ γάμου καί τῆς ἱερωσύνης εἶναι προαιρετικά, τοῦτο ἐξάπαντος ἀποτελεῖ συνέπεια ἐσφαλμένης Ἐκκλησιολογίας. Ἡ Ἐκκλησία δέν δέχεται τήν (ἐλεύθερη) ἀγαμία ἀπλῶς καί μόνο ὡς δικαίωμα (τοῦ corpus est à toi = τό σῶμα σοῦ ἀνήκει), ἀλλά ὡς χάρισμα μέσα στό ἐκκλησιαστικό σῶμα. Ὁ ἀγαμος παντρεύεται τήν Ἐκκλησία, καί αὐτήν διακονεῖ μέ τά χαρίσματά του. Σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό μυστήριο τῆς ἱερωσύνης, ὁ λαός, πού δέν ἔχει τό εἰδικό χάρισμα τῆς χειροτονίας, μετέχει σ' αὐτήν κατά τή σύναξη, ἀφοῦ χωρίς αὐτή τή μετοχή δέν μπορεῖ νά τελεστεῖ μυστήριο. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα ὅτι ἡ διάκριση τῶν μυστηρίων σέ ὑποχρεωτικά καί προαιρετικά προέρχεται ἀπό τήν ἀπομόνωση καί αὐτονόμησή τους, ἐξαιτίας τῆς ἀπαρίθμησής τους σέ κλειστό ἀριθμό. Ἐξάλλου ἀνεξάρτητα ἀπό τό κατά πόσο εἶναι σωστή ἡ διάκριση μυστηρίων πού θεμελιώνονται ἄμεσα σέ ἰδρυτικά λόγια τοῦ Χριστοῦ, καί μυστηρίων πού θεσπίζονται ἄμεσα ἀπό τό ἔργο τοῦ Χριστοῦ, τό ἐνδιαφέρον αὐτῆς τῆς διάκρισης εἶναι μονάχα ἱστορικοφιλολογικό καί ἀφορᾷ τίς ἐπιμέρους ἔρευνες τῶν ἱστορικοδογματικῶν. Μέ τό κριτήριο τῆς θεολογικῆς ἐρμηνείας κανένα ἐνδιαφέρον δέν θά μποροῦσε κανεῖς νά ἐντοπίσει.

⁵⁰ Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,9 PG 94,1124A-C.

Κλείνοντας τήν παρένθεση, επανέρχομαι στά ἔργα τῶν μυστηρίων. Τό χρίσμα, ἀμέσως μετά τό βάπτισμα, παρέχει χαρισματική ἐξουσία γιά τόν ἀγώνα ἄσκησης, προκοπῆς καί τελείωσης. Εἶναι προφανές ὁ δεσμός αὐτοῦ τοῦ μυστηρίου μέ τή χρῆση τῆς ἀνθρωπότητος τοῦ Χριστοῦ· στήν πράξη τῆς χρῆσης ἦταν ὁ *χρίων* καί ὁ *χριστός*. Τό βαπτισμένο μέλος μέσω τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἰκανώνεται, πλουτίζεται καί θεραπεύεται⁵¹. Παίρνοντας τόν ἀρραβῶνα τῆς χαρισματικῆς ἐξουσίας, κινεῖται ἀπευθείας στήν πραγμάτωση τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ στό μέτρο τῆς ἄσκησης καί τῆς συνεργίας. Ἡ παροχή τοῦ χαρίσματος μέσω τοῦ χρίσματος δέν μεταδίδει ἀπλῶς δύναμη, ἀλλά καί τήν ἴδια τήν ἀλήθεια καί τήν ἀγαθότητα. Ἐτσι μετά τή γέννηση τοῦ βαπτισματος, ἡ κίνηση τοῦ χρίσματος ἀφενός καθαιρεῖ τίς ἀντίθεες δυνάμεις, καί ἀφετέρου γίνεται προοδευτικά χορηγός ζωῆς.

Γιά τό μυστήριό τῆς Θείας Εὐχαριστίας ἤδη εἰπώθηκαν ἰκανά, πού ἀφοροῦν τά ἰδιαίτερα γνωρίσματα τοῦ ἔργου, τό ὁποῖο διαδραματίζεται στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας. Ἀπόστολος Παῦλος, Ἰγνάτιος, Εἰρηναῖος καί ὄλοι οἱ ἐπόμενοι ἔχουν ἐξάρει τόν ἀπολυτρωτικό χαρακτήρα τῆς σταυρικῆς θυσίας, τήν ὁποία διενεργεῖ ἡ τέλεση τοῦ μυστηρίου καί ἀνοίγει σταθερά τόν ἐσχατολογικό ὁρίζοντα τῆς ἀνάστασης. Νά μήν ξεχνάει κανείς ὡστόσο ὅτι ἡ συμμετοχή τῶν μελῶν τῆς σύναξης στή δωρεά τῆς ἀφθαρσίας, τῆς ἀθανασίας καί τῆς ἴδιας τῆς ἀπολύτρωσης δέν συντελεῖται εἰδυλλιακά καί ἐξωπραγματικά· καθαιροῦνται οἱ σατανόμορφες δυνάμεις,

51. *Β' Κορινθ. 1,21-22*: «Ὁ δὲ βεβαιῶν ἡμᾶς σὺν ὑμῖν εἰς Χριστὸν καὶ χρίσας ἡμᾶς Θεός, ὁ καὶ σφραγισάμενος ἡμᾶς καὶ δοὺς τὸν ἀρραβῶνα τοῦ πνεύματος ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν». *Ἰω. Α', 27*: «Καὶ ὑμεῖς τὸ χρίσμα δὲ λάβετε ἀπ' αὐτοῦ μένει ἐν ὑμῖν, καὶ οὐ χρεῖαν ἔχετε ἵνα τις διδάσκη ὑμᾶς».

σφυρηλατείται ἡ ἐνότητα τοῦ σώματος καὶ ἀνοίγει ὁ δρόμος τοῦ μέλλοντος. Γι' αὐτό ἡ Θεία Εὐχαριστία, ὡς βρώση τοῦ σώματος καὶ πόση τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ μέ τὰ καθαγιασμένα δῶρα τοῦ ἄρτου καὶ τοῦ οἴνου, ἀποτελεῖ τροφή, πού δίδεται ἀδιαλείπτως στή συνεχή πορεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας. Ἐσχατολογικά πρόκειται γιὰ τροφή ἀφθαρσίας, ἀθανασίας καὶ ἀνάστασης⁵². Μέ ἄλλα λόγια, συντελεῖται δυναμικά τό ἔργο τῆς σωτηρίας, πράγμα πού σημαίνει νομοτελειακά καὶ προοδευτική πραγμάτωση, μέσω ἄσκησης καὶ ἀγώνα, τῆς ἐνότητας⁵³. Πρέπει νά τονιστεῖ ὅτι σ' αὐτή τή μυστηριακά ἀπολυτρωτική θυσία ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποιοῦνται ἢ μεταβάλλονται σέ σῶμα καὶ αἷμα Χριστοῦ. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός σπεύδει νά ἐπισημάνει ἀμέσως ὅτι, ἂν κανεῖς ἐπιζητεῖ νά βρεῖ τόν τρόπο τῆς μεταβολῆς, τοῦ ἀρκεῖ νά γνωρίζει ὅτι τό μυστήριο συντελεῖται μέσω τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος⁵⁴. Ἡ κοινή αὐτή στάση τῶν ὀρθοδόξων θεολόγων τούς προφύλαξε ἀπό τόν πειρασμό τοῦ σχο-

52. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καὶ ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 5,2,3 PG 7²,1127B: «Οὕτω καὶ τὰ ἡμέτερα σώματα ἐξ αὐτῆς τρεφόμενα καὶ τεθέντα εἰς τὴν γῆν καὶ διαλυθέντα ἐν αὐτῇ ἀναστήσεται ἐν τῷ ἰδίῳ καιρῷ τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ τὴν ἐγερσιν αὐτοῖς χαριζομένου εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς, ὃς ὄντως τῷ θνητῷ τὴν ἀθανασίαν περιποιεῖται καὶ τῷ φθαρτῷ ἀφθαρσίαν χαρίζειται».

53. *Διδαχὴ 9,4*: «Ὡσπερ ἦν τοῦτο τὸ κλάσμα διεσκορπισμένον ἐπάνω τῶν ὀρέων καὶ συναχθὲν ἐγένετο ἓν, οὕτω συναχθῆτω σου ἡ Ἐκκλησία ἀπὸ τῶν περᾶτων τῆς γῆς εἰς τὴν σὴν βασιλείαν». Ἰγνατίου, *Πρὸς Ἐφεσίους 13,1* PG 5,656A. Βλ. καὶ 20,2 PG 5,661A.

54. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,13 PG 94,1144A-1154A: «Σῶμά ἐστιν ἀληθῶς ἠνωμένον τῇ θεότητι, τὸ ἐκ τῆς Ἁγίας Παρθένου σῶμα, οὐχ ὅτι αὐτὸ τὸ σῶμα τὸ ἀναληφθὲν ἐξ οὐρανῶν κατέρχεται, ἀλλ' ὅτι αὐτὸς ὁ ἄρτος καὶ ὁ οἶνος μεταποιεῖται εἰς σῶμα καὶ αἷμα Θεοῦ. Εἰ δὲ τὸν τρόπον ἐπιζητεῖς, πῶς γίνεται, ἀρκεῖ σοὶ ἀκοῦσαι, ὅτι διὰ Πνεύματος Ἁγίου...».

λαστικισμού, ὁ ὁποῖος καθιέρωσε τὸν ὄρο *μετουσίωση* (transubstantiatio), πού ἐξηγεῖ λογικά, μέ βάση τήν ἀριστοτελική φιλοσοφία, τή μεταβολή τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου σέ σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ. Ὁ ἴδιος ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός διευκρινίζει ἐπίσης τί ἐννοοῦμε λέγοντας τὸν ἄρτο καί τὸν οἶνο *ἀντίτυπα τοῦ σώματος καί τοῦ αἵματος τοῦ Χριστοῦ*. Ἡ ἀκριβής ὀνομασία τους εἶναι *ἀντίτυπα τῶν μελλόντων*, ἐπειδή τώρα μέσω τοῦ ἄρτου καί τοῦ οἴνου μετέχουμε στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, ἐνῶ στό μέλλον θά μετέχουμε νοητά σ' αὐτό μέσω μόνης τῆς θέας⁵⁵.

Μετά τή γέννηση, τήν κίνηση καί τήν τροφή τῶν μελῶν τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, τό μυστήριο τῆς ἱερωσύνης εἶναι τό εἰδικό μέσω τῆς χειροτονίας χάρισμα, μέ τό ὁποῖο διακονεῖται ἡ κυβέρνησις καί ὁ συντονισμός τῆς ἐν Χριστῷ κοινωρίας. Ἡ χαρισματική αὐτή ἐξουσία δέν ἀποτελεῖ μεσιτική δύναμη καί ιδιότητα· τήν ἐξουσία τήν ἔχει ὁ ἀρχιερέας Χριστός καί τή χαρίζει στά μέλη τοῦ σώματος. Ἦδη ὁ Ἀπόστολος Παῦλος ἔκανε ὀξεία διάκριση μεταξύ τῆς μεσιτικῆς ἰουδαϊκῆς ἱερωσύνης καί τῆς ἐν Χριστῷ χαρισματικῆς ἱερωσύνης⁵⁶. *Στό σῶμα, λοιπόν, τοῦ Χριστοῦ δέν ὑπάρχει καμιᾶ ἱερατική «κάστα», μήτε κληρονομική ἱερωσύνη*. Ἐχει σπάσει ὁ φραγμός ἢ τό *μεσότοιχο τῆς μεσιτικῆς ἱερωσύνης*. Ὅλα τά βάπτισμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας μετέχουν καταρχήν σ' αὐτή τήν ἐξουσία καί τή δύναμη τοῦ Χριστοῦ. Αὐτή τή σημασία ἔχει τό *βασιλεῖο ἱεράτευμα*, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο

55. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδόσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,13 PG 94,1152C-1153C: «Ἀντίτυπα δέ τῶν μελλόντων λέγονται οὐ ὡς μὴ ὄντα ἀληθῶς σῶμα καί αἷμα Χριστοῦ, ἀλλ' ὅτι νῦν μὲν δι' αὐτῶν μετέχουμε τῆς Χριστοῦ θεότητος, τότε δέ νοητῶς διὰ μόνης τῆς θέας».

56. Ἐβρ. 7,1-28. Α' Τιμ. 2,5: «Εἷς γὰρ Θεός, εἷς καί μεσίτης Θεοῦ καί ἀνθρώπων, ἀνθρώπος Χριστός Ἰησοῦς». Ἐβρ. 8,6' 9,15: «Καί διὰ τοῦτο διαθήκης καινῆς μεσίτης ἐστίν».

παρά ή διάκριση μεταξύ γενικῆς καί ειδικῆς ιερωσύνης⁵⁷. Μέσα στή γενική ιερωσύνη φύεται τό ειδικό χάρισμα, πού τό ἔχουν μέ τή χειροτονία ὁ διάκονος, ὁ πρεσβύτερος καί ὁ ἐπίσκοπος. Πάντως ὁ ἀρχιερέας Χριστός, κεφαλή τοῦ σώματος τῆς Ἐκκλησίας, ἔχει συνενωμένες ἀρμονικά τήν ἱερατική, τή βασιλική καί τήν προφητική ἐξουσία —τίς ἄλλοτε ἀνεξάρτητες μεταξύ τους στήν ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ—, οἱ ὁποῖες διαχέονται χαρισματικά καί ἀγαπητικά στήν κοινωνία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ πράξη τῆς χειροτονίας, μέσω τῆς ὁποίας μεταδίδεται τό χάρισμα τῆς ιερωσύνης, βρίσκεται σέ μιά ἱστορική συνέχεια, πού ἔχει ἀρχή τόν ἀρχιερέα Χριστό καί μεταβαίνει στούς Ἀποστόλους καί τούς ἐπισκόπους τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ πορεία τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, ὅπως εἰπώθηκε, ἄλλωστε, δέν εἶναι εἰδυλλιακή· γίνεται μέσω ἄσκησης καί ἀγώνα, ὅποτε προφανεῖς εἶναι οἱ πτώσεις καί οἱ παλινδρομήσεις. Μετά τή μεταστροφή τοῦ κάθε μέλους, ἡ ἀκόμη καί ὄλου τοῦ λαοῦ, τό μυστήριο τῆς μετάνοιας καί ἐξομολόγησης θεραπεύει τά τραύματα τῆς πτώσης μέ τήν ἄφεση τῶν ἁμαρτιῶν. Τήν ἐξουσία, πάντοτε χαρισματική, τοῦ ἀφιέναι ἁμαρτίας τήν ἔχει τό ἴδιο τό σῶμα, ὡς κοινότητα ἢ διαμέσου χαρισματικοῦ φορέα, πού εἶναι ὁ ἐπίσκοπος καί μετά ὄλοι οἱ πρεσβύτεροι. Τό ὅτι ἡ ἄφεση ἀπορρέει ἀπό τό ἴδιο τό σῶμα ἀποδεικνύεται ἀπό τό γεγονός ὅτι στά πρῶτα χρόνια ἡ ἐξομολόγηση γινόταν δημοσίᾳ καί παρουσίᾳ ὄλου τοῦ σώματος. Ἀργότερα γιά εὐνόητους λόγους καθιερώθηκε ἡ μυστική ἐξομολόγηση, γιά τήν ὁποία ἤδη ἀπό τόν Ὁριγένη ἔχουμε τίς πρῶτες πληροφορίες. Ὅπως κι ἂν ἔχει τό πράγμα, τό μυστήριο τῆς μετάνοιας εἶναι ἓνα ἀπό τά «ιαματικότερα» καί δραστικότερα ὡς πρός τή διόρθωση ἀρρωστημά-

57. Α' Πέτρ. 2,5 καί 9. Ἀποκ. 1,6· 5,10.

των. Πρόκειται για συνεχή μνήμη Θεοῦ, για πένθος πού προξενείται ἀπό τήν αἴσθηση τῆς ἀπωλείας τοῦ Θεοῦ, για τελική εὕρεση τῆς φιλίας τοῦ Θεοῦ. Σ' αὐτό τό μυστήριο ἄλλωστε θεμελιώνεται ὁ ἀσκητικός καί μοναχικός βίος.

Γιά τό μυστήριο τοῦ εὐχελαίου ἔχουμε βιβλική πληροφορία ἀπό τήν Ἐπιστολή Ἰακώβου⁵⁸. Πρόκειται για τό μυστήριο πού παρέχει ἄφεση ἁμαρτιῶν, καί συγκεκριμένα τήν ψυχσωματική υἰγεία, ὕστερα ἀπό τή χρήση μέ ἁγιασμένο ἔλαιο. Τό κάθε μυστήριο, πού παρέχει ἄφεση ἁμαρτιῶν, δέν ἀποκλείει ποτέ τήν ἀναγκαιότητα τῶν ἄλλων. Γιατί, ὅπως ἤδη σημειώθηκε, κάθε μυστήριο δίνει ἄφεση ἁμαρτιῶν, δηλαδή θεραπεία, ἀλλά εἶναι καί ἀναντικατάστατο ὡς πρός τήν εἰδική λειτουργία πού ἐπιτελεῖ. Τό εὐχέλαιο, θά ἔλεγε κανεῖς, εἶναι μιά συνέχιση τῶν θαυματουργικῶν θεραπειῶν τοῦ Χριστοῦ. Πάντοτε ὁ Χριστός δίδασκε ὅτι ἡ ἀρρώστια εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἁμαρτία. Καί κατά τήν θεραπεία ἀσθενῶν ἔλεγε τή γνωστή προτροπή, ἀπό δῶ καί πέρα νά μὴν ἁμαρτάνουν⁵⁹. Μιά τέτοια, λοιπόν, θεραπεία διαφέρει ἀπό μιά ἀπλή ἰατρική ἀγωγή, γιατί ἐδῶ πρόκειται καί για μιά ἔνταξη στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας· ἡ ὄλη ὑπαρξη τοῦ μέλους ἀγιάζεται σ' αὐτή τήν ἔνταξη. Καί ἐδῶ πρόκειται για μιά ἔκφανση τῆς συνολικῆς ζωῆς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία τελεῖ τό μυστήριο αὐτό, ὡς τελευταῖο ἐφόδιο, στήν ἐπιθανάτια κλίνη (*extrema unctio*).

Ὁ γάμος εἶναι μυστήριο ἤδη θεσπισμένο μέ τήν εὐλογία τοῦ Θεοῦ κατά τή δημιουργία. Ἐπιβεβαιώνεται τοῦτο καί

58. Ἰακ. 5,14-15.

59. Ἰω. 5,14: « Ἴδε υἰγῆς γέγονας· μηκέτι ἁμάρτανε». 9,6: « Ταῦτα εἰπὼν ἔπτυσεν χαμαί καί ἐποίησεν πηλὸν ἐκ τοῦ πτύσματος, καί ἐπέθηκεν αὐτοῦ τὸν πηλὸν ἐπὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς...». Μάρκ. 6,13: «... καί ἤλειφον ἔλαιῳ πολλοὺς ἀρρώστους καί ἐθεράπευον».

ἀπό τούς σχετικούς λόγους τοῦ Χριστοῦ⁶⁰. Ἡ ἔνωση τοῦ ἄντρα καί τῆς γυναίκας μέ τό φυσικό δεσμό καί τήν εὐλογία εἶναι ἡ βάση τοῦ μυστηρίου, ὅπως τό πράγμα διατυπώνει ἄριστα ὁ Μ. Βασιλείος. Γιά τή δύναμη τοῦ φυσικοῦ δεσμοῦ μάλιστα χρησιμοποιεῖ παραδείγματα ἀπό τό ἴδιο τό ζωικό βασίλειο⁶¹. Μολονότι καθεαυτή τήν ἔνωση τοῦ ἄντρα καί τῆς γυναίκας τή θεωρεῖ ὡς ἤδη ὀλοκληρωμένο μυστήριον, δέν παύει ἡ θεολογία νά τονίζει καί τίς συνέπειες, τή γέννηση παιδιῶν. Μάλιστα αὐτές οἱ συνέπειες ἀποτελοῦν καί τό ἀντίδοτο κατά τοῦ θανάτου. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός συνοψίζοντας τήν πατερική παράδοση, ἐπισημαίνει ὅτι ἡ «ἐπινόηση» τοῦ γάμου ἔγινε γιά νά πολεμηθεῖ ὁ ἔσχατος ἐχθρός τοῦ ἀνθρώπου, ὁ θάνατος⁶². Ὁ γάμος στό ἐκκλησιαστικό σῶμα ἀποτελεῖ μιά βασική λειτουργία τῆς συνέχισης καί ὀλοκλήρωσης τοῦ ἱστορικοῦ γίγνεσθαι πρὸς τήν τελείωση. Ἐτσι ἡ ἔνταξη τοῦ γάμου σέ τούτη τή φάση τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Παρακλήτου ἀποτελεῖ μιά τελείωσή του.

Ἡ νεκρῶσιμη ἀκολουθία καί τά μνημόσυνα μέ τή μνήμη τῶν νεκρῶν σημαίνουν καί φανερώνουν τήν Ἐκκλησία ὡς σῶμα «ζώντων καί τεθνεώτων». Ἡ σχέση αὐτή εἶναι ἡ πιό ἰσχυρή καί ζωντανή πίστη τῶν μελῶν τοῦ σώματος. Οἱ δεήσεις γιά τά μέλη, πού ἔχουν κοιμηθεῖ, κατά τήν πολύ ὠραία ἔκφραση τῆς ἐκκλησιαστικῆς γλώσσας, ἀποτελεῖ τήν ὑπέρτα-

60. *Μάρκ.* 10,6-8.

61. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τήν Ἐξαήμερον* PG 29, 160BC: «Ὁ τῆς φύσεως δεσμός, ὁ διά τῆς εὐλογίας ζυγός, ἔνωσις ἔστω τῶν διεστώτων. Ἐχίδνα, τό χαλεπώτατον τῶν ἔρπετων, πρὸς γάμον ἀπαντᾷ τῆς θαλασσίας μυραίνης καί συριγμῶ τήν παρουσίαν σημήνασα ἐκκαλεῖται αὐτήν ἐκ τῶν βυθῶν πρὸς γαμικὴν συμπλοκήν. Ἡ δὲ ὑπακούει καί ἐνοῦται τῷ ἰοβόλῳ».

62. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* 4,24 PG 94,1208A: «...ὥστε διὰ τό μὴ ἐκτριβῆναι καί ἀναλωθῆναι τό γένος ὑπὸ τοῦ θανάτου ὁ γάμος ἐπινενόηται, ὡς ἂν διὰ τῆς παιδοποιίας τό γένος τῶν ἀνθρώπων διασώζηται».

τη ἐκδήλωση ἀγάπης, καί συνάμα τήν κορυφωση τῆς πίστεως καί τῆς ἐλπίδας στούς ἀκατάλυτους δεσμούς τῶν μελῶν τοῦ σώματος, ὅπου δέν κυριαρχεῖ οὔτε ὁ θάνατος οὔτε ἡ λήθη του. Ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης, ἀναφερόμενος στό μυστήριον ἐπὶ τῶν ἱερῶς κεκοιμημένων, σημειώνει ὅτι κατά τήν τέλεσή του οἱ κατηχούμενοι ἔπρεπε νά ἀποχωροῦν⁶³. Τοῦτο δείχνει τό μυστηριακό χαρακτήρα τῆς τελετῆς, ὅπου ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ γίνεται καί μνήμη τῶν κεκοιμημένων ἀδελφῶν μέ τήν ἐλπίδα τῆς ἀνάστασης. Ἡ μνήμη τῶν νεκρῶν καί ἡ δέηση γιά τή συγχώρηση τῶν ἁμαρτιῶν τους γίνεται βάσει τῆς ἀδιάσπαστης κοινωνίας «ζῶντων καί τεθνεώτων», καί ἡ ὠφέλεια, ἡ ὄνησις ἐξάπαντος ἀφορᾷ τούς κεκοιμημένους⁶⁴ καί ὄχι μόνο τούς ζῶντες. Ὅτι τήν ὠφέλεια ἔχουν μόνο οἱ ζῶντες ὑποστηρίζουν σχολαστικοί δογματολόγοι. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός παρατηρεῖ ὅτι δέν εἶναι ὁ Θεός, πού δέν δέχεται τή μετὰ θάνατον μετάνοια, ἀλλά ἡ ψυχή πού δέν τρέπεται⁶⁵.

Τό μυστήριο τῆς μοναχικῆς κουρᾶς εἰσάγει τό ἤδη βαπτισμένο μέλος τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος σέ μιᾶ ἀδιάλειπτη μετάνοια, ἀδιάκοπη μνεία καί μνήμη τοῦ Θεοῦ· ὁ «περίπατος» τοῦ βαπτίσματος γίνεται γοργός, ἀπρόσκοπτος, παραμένοντας μονόδρομος. Ἡ μοναχική κουρά δικαίως θεωρεῖται σάν βάπτισμα, γιατί μέ αὐτή ὁ μοναχός ντύνεται τό «ἀγγελικό σχῆμα», συντελεῖται δηλαδή μιᾶ «γέννηση» στό

63. Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Περὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας* 3,9 PG 3,437BC. 7,2-3 PG 3,556B-557C.

64. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, *Εἰς τὴν Πρὸς Φιλιππησίους* PG 62,204: «Ὅκ εἰκῆ ἐνομοθετήθη ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων τὸ ἐπὶ τῶν φρικτῶν μυστηρίων μνήμην γίνεσθαι τῶν ἀπελθόντων. Ὅταν γὰρ ἐστήκη λαὸς ὀλόκληρος, χεῖρας ἀνατείναντες, πλήρωμα ἱερατικὸν καὶ προκέηται ἡ φρικτὴ θυσία, πῶς οὐ δυνωπήσομεν ὑπὲρ τούτων τὸν Θεὸν παρακαλοῦντες;».

65. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων* PG 94,1573AB.

χωρο τῆς θείας δόξας⁶⁶. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος κάνει λόγο γιά τρεῖς γεννήσεις: 1) τὴν ἐκ σωμαίων, 2) τὴν ἐκ βαπτίσματος καί 3) τὴν ἐξ ἀναστάσεως. Ἡ τρίτη γέννηση προσιδιάζει στὴν ἀγγελικὴ ζωὴ, τὴν ὁποία κατὰ πρόληψη γεύεται ὁ μοναχός⁶⁷. Στὴν προκειμένη περίπτωση συντελεῖται αὐτὸ πού λέει καί πάλι ὁ Γρηγόριος Θεολόγος: ἡ μνήμη τοῦ Θεοῦ νά γίνει ἡ ἴδια ἡ ἀναπνοή⁶⁸. Τό μυστήριον, λοιπόν, αὐτὸ ἐντάσσει τό μοναχὸ στὴν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῆς νοεράς προσευχῆς. Ἡ μέθοδος τῆς τελείωσης γίνεται ἀκραία καί τεταμένη· εἶναι ρεαλιστικὴ καί συγκεκριμένη· ἴχνος ἰδεαλισμοῦ δέν ὑφίσταται. Ἡ μνήμη εἶναι μιά ἀπτή μεταμόρφωση –ὅταν συντελεῖται ἐπιτυχῶς. Ἡ αὐτοσυγκέντρωση προσηλώνει τό νοῦ στὴν καρδιά. Κοντὰ στὰ ἄλλα προηγεῖται ἄλλωστε καί συγκεκριμένη τεχνικὴ μέθοδος, ὅπως εἶναι τό κομποσκοῖνι, ἡ μονολόγιστη εὐχὴ καί ἄλλα. Τό χάρισμα αὐτὸ ὡστόσο διόλου δέν μένει σέ ἀτομικά ἢ ἐγωκεντρικά πλαίσια· διαχέεται ὡς φωτισμός σ' ὅλα τὰ μέλη τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος, κάνει τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας, στὸν κίνδυνον κάποιας κατάρρευσής της, νά πλουτίζεται καί νά διορθώνεται. Ἡ μοναχικὴ ἄσκηση ἀνήκει κι αὐτὴ στό σῶμα τοῦ Χριστοῦ, στὴν ἐκκλησιαστικὴ κοινότητα.

Τό μυστηριακὸ σῶμα τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἔτσι κι ἀλλιῶς πολλές ἐκφάνσεις. Ὁ ἴδιος ὁ λόγος τοῦ Εὐαγγελίου καί τῆς ἴδιας τῆς ἱεραποστολῆς εἶναι μυστήριον· εἶναι λόγος πού γεννάει αὐτόματα καί ἀμέσως τὴν ἐνεργειακὴ πράξη. Δέν χωρίζεται

66. Lennart Rydén, *Das Leben des Heiligen Narren Symeon von Leontios von Neapolis (Βίος καὶ πολιτεία τοῦ ἀββᾶ Συμεῶν τοῦ διὰ Χριστὸν ἐπονομασθέντος Σαλοῦ)*, Uppsala 1963, σελ. 131. Πρβλ. Ἰωάννου Κλίμαξ PG 88,764B: «Μετάνοιά ἐστὶν ἀνάκλησις βαπτίσματος».

67. Γρηγορίου Θεολόγου, *Εἰς τὸ Ἅγιον Βάπτισμα* 2 PG 36,360C.

68. Γρηγορίου Θεολόγου, *Θεολογικὸς πρῶτος* 4 PG 36,16B: «Μνημονεύτεον γὰρ Θεοῦ μᾶλλον ἢ ἀναπνευστέον».

ζεται ἄλλωστε ὁ λόγος ἀπό κανένα μυστήριο· ἄλογο μυστήριο δέν ὑφίσταται. Προτεσταντικές τάσεις, πού ἀπομονώνουν τόν ἀόρατο λόγο καί τόν ἀνάγουν σέ μοναδικό μυστήριο, εἶναι ἐξάπαντος ἀντιπαραδοσιακές. Ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ εἶναι ζωντανός καί πραγματικός, δηλαδή μυστηριακός⁶⁹. Ἡ ὀρθόδοξη παράδοση ἐπιμένει σταθερά στό μυστηριακό χαρακτήρα τοῦ λόγου, πού τελεσιουργεῖ τά μυστήρια, κάνει θαύματα καί μεταμορφώνει τά πάντα. Ἄλλωστε στό μυστηριακό λόγο φανερώνονται οἱ ρίζες τῆς ἴδιας τῆς ἀποκάλυψης: ἡ δημιουργία ἔγινε μέ τό λόγο τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἑλληνική ἀρχαιότητα ὄντως ἔκανε ἓνα μεγάλο βῆμα θεωρώντας τό λόγο βασικό συστατικό τοῦ κόσμου καί τοῦ ἀνθρώπου. Ἔτσι δημιούργησε καί ἓνα θαυμάσιο πολιτισμό. Ἡ ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψη φανέρωσε τίς πραγματικές διαστάσεις τοῦ ἑλληνα λόγου!

Ὁ λόγος περί τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας εἶναι λόγος περί τῆς ζωῆς τοῦ σύμπαντος κόσμου. Τό προπατορικό ἀμάρτημα χώρισε φίλο οὐρανό καί μάνα γῆ, νοητά καί αἰσθητά· ὁμως αὐτά τά σώζει καί τά κτίζει συνεχῶς ὁ ἄσαρκος καταρχήν καί ὁ ἔνσαρκος Λόγος στήν κατοπινή ἄπαυστη πορεία τῆς κτιστῆς πραγματικότητας. Ἄσαρκη παρουσία καί σάρκωση τοῦ Λόγου ἔπλασαν καί σμίλεψαν τό μυστήριο τῆς ἐνότητος φίλου οὐρανοῦ καί μάνας γῆς, αἰσθητῶν καί νοητῶν. Αὐτό εἶναι τό δράμα τῆς ἀποκάλυψης καί τῆς σωτηρίας, πού ζοῦν τά βαπτισμένα μέλη τῆς ἐν Χριστῷ σύναξης.

69. Ἐβρ. 4,12: «Ζῶν γάρ ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ καί ἐνεργῆς καί τομώτερος ὑπὲρ πᾶσαν μάχαιραν δίτομον καί δικνούμενος ἄχρι μερισμοῦ ψυχῆς καί πνεύματος...». Α' Πέτρ. 1,22-23: «...ἐκ καρδίας ἀλλήλους ἀγαπήσατε ἐκτενῶς, ἀναγεγεννημένοι οὐκ ἐκ σποράς φθαρτῆς ἀλλά ἀφθάρτου διὰ λόγου ζῶντος Θεοῦ καί μένοντος». Ἰω. 15,3: «Ἦδη ὑμεῖς καθαροί ἐστε διὰ τόν λόγον ὃν λελάληκα ὑμῖν· μείνατε ἐν ἐμοί, καὶ ἐγὼ ἐν ὑμῖν».

Καί σ' αὐτῇ τῇ σωτηριώδη ἐνότητι σώθηκε καί δικαιοῦθηκε καί ὁ λόγος τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Ἡ ὀρθόδοξη ζωή, φανερωμένη καί ἔκδηλη στήν παράδοσή της, δέν ἀπομιμήθηκε τόν ἑλληνικό λόγο καί τόν πολιτισμό· μήτε ἀντέγραψε μηχανικά τόν Ἰουδαϊσμό. Ὡς πρωτοποριακή καί ἀνακαινιστική δημιουργία ἔφτιαξε πρωτοποριακή κοινότητα ἀφομοιώντας τά φῶτα τῆς προφητείας καί τό σπόρο τῆς ἑλληνικῆς ἰδιοφυΐας. Τρανά δείγματα αὐτῆς τῆς δημιουργίας εἶναι, λόγου χάρη, ἡ θεολογία, ἡ εἰκόνα καί ὀλάκερος ὁ βυζαντινός πολιτισμός, ἡ οἰκουμενικότητα τῶν ὁποίων ἐκτείνεται φωτοδοτικά σ' ὄλη τήν κτίση καί τήν ἱστορία. Χωρίς τή μυστηριακή ζωή, στήν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν, δέν εἶναι δυνατή ἡ μετοχή στή θεία ἀποκάλυψη, μήτε θά ἦταν ἐφικτό νά δημιουργηθεῖ ὁ ἀξιοθαύμαστος βυζαντινός πολιτισμός, ἀρχιτεκτονημένος μέ κάλλος, ἀγάπη, γλυκασμό, καί περιβεβλημένος τῇ φωτεινῇ αὔρα τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Ἀγίου Πνεύματος· κι ὄλα αὐτά μέσα στήν κακοήθεια μύριων ὄσων δραματικῶν ἱστορικῶν περιπετειῶν. Πέρα ἀπό αὐτά, ἡ μυστηριακή ζωή ἀναδεικνύει τόν ἀποφατισμό τῆς θεολογίας καί τόν ξεχωρίζει ριζικά ἀπό τόν ἀποφατισμό τῆς διαρκικῆς φιλοσοφίας. Χωρίς τή μυστηριακή ζωή ὁ κάθε ἀποφατισμός εἶναι σκέτος ἰδεαλισμός, παραδαρμένος σ' ἓνα χάσμα αἰσθητῶν καί νοητῶν πραγμάτων. Ὁ θεολογικός ἀποφατισμός συνδέει ὀργανικά οὐρανό καί γῆ. Καί ὄσο κι ἂν φαίνεται παράδοξο ὁ θεολογικός ἀποφατισμός μπορεῖ νά κατανοηθεῖ μέ ἀπειρα ἀπλό τρόπο· ἀπλούστατα, ὄταν σοῦ λέει ὁ Θεός εἶναι κατ' οὐσίαν ἀκατάληπτος, σέ προτρέπει ἀμέσως ν' ἀφήσεις τούς αἰθέριους οὐρανοὺς καί νά κατεβῆς στήν ἀπτή καί συγκεκριμένη ζωή τοῦ μυστηρίου, στίς πράξεις καί τίς τελετές μέσα στό σῶμα τῆς σύναξης. Ἐξάλλου ἡ νοερά προσευχή εἶναι ἐπίκληση νά ἔλθει ὁ φωτισμός ἐπὶ τῆς γῆς –τί περισσότερο βιβλικό ἀπ' αὐτῇ τῇ ἐπίκληση–, καί ὄχι νά γίνει ἀναγωγῆ

μόνο του νου σέ σφαῖρες ὑπερκόσμιες καί οὐράνιες. Μιά τέτοια ἀναγωγή ἤθελαν οἱ πεπαιδευμένοι σχολαστικοί θεολόγοι τοῦ 14^{ου} αἰώνα, τούς ὁποίους μερικοί σημερινοί ιστορικοί καί θεολόγοι ταυτίζουν μέ τή δυτική Ἀναγέννηση!

Στό σῶμα, λοιπόν, τῆς ἐκκλησιαστικῆς σύναξης μέ τίς ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, στά πλαίσια τῆς τριαδοκεντρικότητας, πραγματώνονται τά μυστηριακά δρώμενα. Δέν εἶναι νοητό τοῦτα τά δρώμενα νά ναι ἀπλῶς ἐπτά τελετές! Ἄλλωστε ἡ σχολαστική αὐτή ἐκδοχή γιά τίς ἐπτά μυστηριακές τελετές ἐμπόδιζε στό ἔπακρο τούς ἀντιησυχαστές τοῦ 14^{ου} αἰώνα νά καταλάβουν ὅτι οἱ ἐνέργειες τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, τόσο στό ὄρος Σινᾶ ὅσο καί στό Θαβώρ, πραγμάτων μιά μεταμόρφωση ὡς πρόγευση τῆς ἄκτιστης δόξας, πού περιβάλλει καί κατακλύζει τή βασιλεία τῶν οὐρανῶν. Ἡ μεταμόρφωση αὐτή, ὡς μυστηριακή ἀλλαγή, κατῆλθε ἐπί γῆς, καί ἔτσι μετά μπορεῖ νά γίνει ἡ ἀναγωγή τοῦ φωτισμένου ἀνθρώπου στόν κόσμο τοῦ Θεοῦ· κατά κανένα τρόπο δέν μπορεῖ νά συντελεστεῖ τό ἀντίθετο· ὁ νοῦς, δηλαδή, ἄλλοις, μέ ἀπλά διδάγματα τῆς φιλοσοφίας καί τοῦ θείου λόγου, νά ἀναχθεῖ σέ ὑπερκόσμιες σφαῖρες. Τέτοιες ἠθικές ἀντιλήψεις, πολύ ὠραῖες καθεαυτές, μποροῦν νά παράγονται καί νά ζοῦν ἀνάμεσά μας χωρίς καμιά ἀπολύτως ἀποκάλυψη. Πρός τί ἡ ἀποκάλυψη; Ἐπιστημονικά εἶναι ἄκρως προβληματική μιά τέτοια ἠθική ἐρμηνεία τῶν ἀγιογραφικῶν καί πατερικῶν κειμένων. Κανείς δέν θά εἶχε ἀντίρρηση νά δεχτεῖ μιά τέτοια ἐρμηνεία ὡς συζητήσιμη μέ τή ρητή διευκρίνιση τῶν ὑποστηρικτῶν της ὅτι καί οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς καί τῶν πατερικῶν ἔργων, ὅταν ἔγραφαν τούς ὄρους *χάρη, φῶς, φωτισμός, μεταμόρφωση, ἀνακαίνιση, ἀνάσταση* κτλ., ὅλα αὐτά τά δέχονταν ὄχι μέ ἔννοια ἠθική ἀλλά ἐνεργειακή· ὁπότε τίθεται ἀβίαστα τό δίλημμα: διαλέγετε καί παίρνετε.

Οί ήσυχαστές του 14^{ου} αιώνα, ακολουθώντας έξάπαντος μιά μακραίωνη παράδοση, ζούσαν σέ μιά περιρρέουσα μυστηριακή ατμόσφαιρα –και όχι άπλως στήν έμπειρία έπτά τελετών–, όποτε τόνιζαν ότι ό φωτισμός, δηλαδή ή θέωση, όρος πού σκανδαλίζει κυρίως τούς άνίδεους, κατέρχεται επί τής γής. Οί άντιησυχαστές, άπεναντίας, έξω από κάθε μυστηριακή ατμόσφαιρα, έπιχειροῦσαν μέσω του νοῦ, τών διδαγμάτων του θείου λόγου και τών φιλοσόφων μαθημάτων, ν' άναχθούν άπευθείας στό Θεό και στή θεογνωσία. Πρόκειται για δύο διαφορετικές, άκρως άντίθετες θεολογικές μεθόδους, και για καμιά άναγέννηση δυτικῆς μορφῆς, μήτε και για καθυστερημένη συντηρητικότητα τών ήσυχαστών. Ο Νικόλαος Καβάσιλας, ζώντας τό ίδιο κλίμα, φωτισμένος και ύψηλός θεολόγος μέ τήν έν Χριστῶ ζωῆ μᾶς εἶπε καθαρά και ξάστερα ότι θέωση και ήσυχασμός άναπαύονται άνετα στό περιρρέον κλίμα τών μυστηριακῶν δρωμένων, όπου κάθε μέλος τής κοινωνίας αυτού του σώματος μέ φλογερή άγάπη μπορεῖ νά λέει: *ήγοῦμαι στεφανοῦσθαι νικώντων έτέρων*⁷⁰.

8. Περί οίκουμενικῶν συνόδων

Τό χαρισματικό σῶμα τής Έκκλησίας νοεῖται σ' ένα όργανικό δεσμό λαοῦ και ιεραρχίας. Χωρίς λαό δέν έχουμε ιεραρχία, και χωρίς ιεραρχία οδηγούμαστε σέ μιά άκραία πνευματοκρατική θεώρηση τής Έκκλησίας, τήν όποία θά μποροῦσε ν' άποδεχθεῖ εύκολα κάθε γνωστικός αίρετικός ἢ

70. Νικολάου Καβάσιλα, *Περί τῆς έν Χριστῶ ζωῆς* PG 150,704BC: «Και τοῦτό έστιν ό έλευθεριώτατος τῆς ήδονῆς τρόπος, όταν κοινήν ποιῆται τήν τῆς ψυχῆς ήδονήν, και οὐχ έαυτόν μόνον και τὰ έαυτοῦ θέλων... άλλ' ήγήται στεφανοῦσθαι νικώντων έτέρων».

μέ γνωστικίζουσες αντιλήψεις φιλόσοφος. Ἐπειδή, λοιπόν, ἡ Ἐκκλησία εἶναι σῶμα, αὐτονοήτως δεσπόζουσα θέση κατέχει τό *συνοδικό σύστημα*, εἴτε πρόκειται γιά τοπικές συνόδους ἢ συνάξεις, εἴτε πρόκειται γιά τή μείζονα ἔκφραση αὐτοῦ τοῦ συστήματος, πού εἶναι ἡ οἰκουμενική σύνοδος. Σ' αὐτό τό περιρρέον κλίμα συγκλήθηκαν ἡ Ἀποστολική Σύνοδος τῶν Ἱεροσολύμων καί οἱ τοπικές σίνοδοι σέ Δύση καί Ἀνατολή, καί ἀπό τόν 4^ο αἰῶνα ἀκολουθεῖ ἡ σύγκληση καί οἰκουμενικῶν συνόδων. Σύνοδος, εἴτε τοπική εἴτε οἰκουμενική, σημαίνει παρουσία ὄλου τοῦ πληρώματος, *σύν ὄλη τῇ Ἐκκλησίᾳ*⁷¹, κατά τό πρότυπο τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου. Ἡ παρουσία αὐτή δέν νοεῖται, φυσικά, ἀπλῶς καί μόνο ἀριθμητικά, μέ τή σημασία τῆς ὀλοκληρωμένης ἐκπροσώπησης μελῶν, ἀλλά συνάμα καί ἀπαραίτητα ὡς ἔκφραση τοῦ ζωντανοῦ περιεχομένου τῆς πίστεως. Γι' αὐτό μιά τοπική σύνοδος αὐτονοήτως μπορεῖ νά ἔχει οἰκουμενικό χαρακτήρα, πράγμα πού σημαίνει ὅτι αὐστηρῶς ἀναγνωρίζεται ἀπό κάθε ἄλλη τοπική Ἐκκλησία καί μπορεῖ ν' ἀναγνωριστεῖ ἐπισήμως ἀπό μιά οἰκουμενική σύνοδο. Τούτη τῇ συνοδικῇ λειτουργία ἀποδεικνύει σαφῶς ὁ 2ος κανόνας τῆς Πενθέκτης τοῦ 690/91, πού ἀναγνωρίζει καί ἐπικυρώνει τούς 85 ἀποστολικούς κανόνες, τούς κανόνες τῶν προηγηθεισῶν τοπικῶν καί οἰκουμενικῶν συνόδων, καί κανόνες πατέρων τῆς Ἐκκλησίας. Τό ὅτι ἀπό τόν 4^ο αἰῶνα καί ἔξωφῆς τίς συνόδους συναπαρτίζουν ἐπίσκοποι, τοῦτο καθιερώθηκε καταρχήν γιά τεχνικούς λόγους⁷², καί ἔπειτα οἱ ἐπίσκοποι ἔτσι κι ἀλλιῶς ὡς ἐκπρόσωποι τοῦ λαοῦ ἐκφράζουν τό περιεχόμενο

71. Βλ. παραπομπή 7 τῆς *Εἰσαγωγῆς*.

72. Στήν Α' οἰκουμενική σύνοδο τοῦ 325, στή Νίκαια, συμμετεῖχαν καί λαϊκοί. Βλ. Σωκράτους, *Ἐκκλησιαστική Ἱστορία* I,8 PG 67,64A: «Συμπαρῆσαν δέ λαϊκοί διαλεκτικῆς ἔμπειροι, ἐν ἑκατέρῳ μέρει συνηγορεῖν προθυμούμενοι».

τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος· ἀλλιώτικα δέν ἀναγνωρίζεται καμιά σύνοδος.

Τελικά μιά οἰκουμενική σύνοδος εἶναι ἀποτέλεσμα τριῶν διαδικασιῶν ἢ φάσεων μέσα στήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική ζωή τοῦ σώματος. Στήν πρώτη φάση ἡ Ἐκκλησία, πάντοτε ὡς σύνολο ζωντανῶν μελῶν, ἀντιλαμβάνεται δαιμονικές ἐπιθέσεις, πού ἐπιδιώκουν νά πλήξουν τόν τρόπο ζωῆς καί τήν ὑγιή διδασκαλία. Ἔτσι κινητοποιοῦνται ἢ στρατεύονται ὅλες οἱ ὑγιεῖς δυνάμεις τῆς Ἐκκλησίας: θεολογία, διδασχία, ποιμαντική φροντίδα, λατρευτική ζωή κτλ. Μέ τήν στράτευση αὐτή συνειδητοποιεῖται ἡ ἀνάγκη νά ἀποσαφηνιστοῦν ἡ πίστη καί οἱ δραστηριότητες τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος μέσω μιᾶς συνόδου. Ἡ σύγκληση, σύμφωνα μέ τά κρατοῦντα κατά τούς κανόνες καί τήν σχέση τῆς Ἐκκλησίας πρός ἄλλους πολιτικούς ὀργανισμούς, ἀποτελεῖ τήν δεύτερη φάση. Ἡ σύνοδος ἐκπροσωπεῖ τό σῶμα, καί ἀποφασίζει «ἐπομένη τοῖς ἁγίοις πατέραςιν», δηλαδή σύμφωνα μέ τήν ζωή ὅλου τοῦ σώματος καί τῆς συνολικῆς παράδοσης. Οἱ ἀποφάσεις, λοιπόν, δέν κατασκευάζονται ἐκ τοῦ μή ὄντος, μήτε καί εἶναι ἀποκομμένες ἀπό τίς ζωντανές ἀπαιτήσεις τοῦ σώματος. Οἱ ἀποφάσεις αὐτές ἀμέσως μετά δοκιμάζονται στήν ζωή καί τόν ἀγῶνα τῆς Ἐκκλησίας. Σ' αὐτή τήν κονίστρα φαίνεται ἡ γνησιότητα καί ἡ ἀντοχή τους. Μέ τόν τρόπο αὐτό γίνονται ἀποδεκτές στήν πράξη ἢ ἀπορρίπτονται. Καί ἐφόσον ἡ σύνοδος, πού πῆρε τίς ἀποφάσεις, γίνεαι ἀποδεκτή ἀπό τό σῶμα, μπορεῖ ἀπό μιά ἐπόμενη ν' ἀναγνωριστεῖ ὡς οἰκουμενική. Αὐτή εἶναι ἡ τρίτη φάση μιᾶς οἰκουμενικῆς συνόδου. Πάντως ἡ οἰκουμενική ἀναγνώριση θεμελιώνεται στήν ζωή τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ σώματος. *Ἡ τυπική ὀρθότητα καί ἡ κανονική σύγκληση μιᾶς συνόδου δέν μπορεῖ ποτέ μόνη τῆς νά εἶναι τό μοναδικό κριτήριο γνησιότητας καί ἀλήθειας. Ἡ τυπική ὀρθότητα πολλές φορές ἀρκεῖ μονάχα στίς καθαρά νο-*

μικές και κοσμικές κοινωνίες. Ἀρκετές φορές μάλιστα ἡ τυπική ὀρθότητα σ' αὐτές τίς κοινωνίες δολοφονεῖ τήν οὐσιαστική ὀρθότητα. Ὅμως στό σῶμα τῆς Ἐκκλησίας οἱ κοσμικές ἢ τυπικές διαδικασίες ἀπαραίτητα συνταιριάζονται μέ τό οὐσιαστικό περιεχόμενο τῆς ζωῆς τῆς. Ἔτσι τό ἀλάθητο ἐντοπίζειαι στόν τρόπο ζωῆς μέ τήν ποικιλία τῶν χαρισμάτων καί στή διδασκαλία τῶν ἀγίων, πράγματα πού φανερώνονται στό *συνοδικό σύστημα* τῆς Ἐκκλησίας.

Τά ἐγχειρίδια *Δογματικῆς* τῶν ὀρθόδοξων δογματολόγων κάνουν λόγο γιά ἑπτά οἰκουμενικές συνόδους. Ὁ ἀριθμός αὐτός, εὐτυχῶς, δέν θεωρεῖται κλειστός, ὅπως εἶναι κλειστός ὁ ἀριθμός 7 τῶν μυστηρίων. Ἀλλά καί στήν προκειμένη περίπτωση ὑπάρχουν θεολογικές γνῶμες, πού δέν σταματοῦν στόν ἱερό ἀριθμό τῆς ἑβδομάδας. Σύμφωνα μέ αὐτές ἡ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία ἔχει ὀκτώ οἰκουμενικές συνόδους. Ἡ Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία, ὅπως εἶναι γνωστό, ἀριθμεῖ 21 οἰκουμενικές συνόδους, μέ τελευταία τή Β' σύνοδο τοῦ Βατικανοῦ τοῦ 1963-65.

Ἡ Α' οἰκουμενική σύνοδος τοῦ 325, στή Νίκαια, μέ βάση τή ζωντανή παράδοση θέσπισε τό περιώνυμο *Σύμβολο πίστεως*, πού ἀργότερα, μέ τή σύγκληση τῆς Β' οἰκουμενικῆς συνόδου τοῦ 381, στήν Κωνσταντινούπολη, ἔγινε τό *Σύμβολο Νικαίας-Κωνσταντινουπόλεως*. Τό *Σύμβολο Νικαίας*, λοιπόν, ἔχουν βάση καί κόρη ὀφθαλμοῦ οἱ κατοπινοί πατέρες καί ὄλο τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας ὡς σήμερα, ἐπειδή ἐκφράζει τό πεντόσταγμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς πείρας. Ἀποσαφηνίστηκε ρητά καί ἀπερίφραστα ὅτι τό τριαδικό δόγμα, ὅπως διατυπώθηκε, σημαίνει καί τή διάκριση τῆς ἑτερότητας κτιστοῦ-ἀκτίστου καί τήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου. Ἐπομένως ἡ σωτηρία εἶναι θεραπευτική, ἀνακαινιστική καί τελειωτική. Μέ βάση αὐτές τίς ἀποσαφηνίσεις τῶν δύο συνόδων ἀντιμετώπισαν οἱ θεολόγοι πατέρες καί τίς

χριστολογικές αίρέσεις. Ἔτσι ἡ Γ' οἰκουμενική σύνοδος τοῦ 431, στήν Ἐφεσο, καί ἡ Δ' οἰκουμενική τοῦ 451, στή Χαλκηδόνα, καταδίκασαν Νεστοριανισμό καί μονοφυσιτισμό, καί, φυσικά, τίς ἀντιλήψεις περί ἠθικῆς σωτηρίας. Περιώνυμα μνημεῖα αὐτῆς τῆς περιόδου εἶναι ὁ *δογματικός ὄρος* τῆς Δ' οἰκουμενικῆς συνόδου, καί πρὶν ἀπ' αὐτήν οἱ ἀποφάσεις τῆς Γ' οἰκουμενικῆς συνόδου, ἡ *Ἐκθεσις πίστεως τῶν διαλλαγῶν* τοῦ 433, καί ὁ *Τόμος τοῦ Λέοντος Α'*, πάπα Ρώμης, τοῦ 449. Σ' αὐτές τίς δύο συνόδους κυριάρχησε καί ἐπιβλήθηκε ἡ μορφή καί ἡ θεολογία τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας. Οἱ χριστολογικές ὁμῶς ἔριδες συνεχίζονται, μέ ἄλλα συμπαρομαρτοῦντα, ὅποτε ἡ Ε' οἰκουμενική σύνοδος τοῦ 553, στήν Κωνσταντινούπολη, καταδίκασε τά λεγόμενα *Τρία κεφάλαια*, δηλαδή τό Θεόδωρο Μοψουεστίας καί τά συγγράματα Θεοδωρήτου Κύρου καί Ἰβᾶ Ἐδέσσης· ἐπίσης καί ὠριγενιστικές ἀντιλήψεις. Τῆ χριστολογική αἵρεση τοῦ *μονοθελητισμοῦ* καί τοῦ *μονοενεργητισμοῦ* καταδίκασε ἡ ΣΤ' οἰκουμενική σύνοδος τοῦ 680, στήν Κωνσταντινούπολη, καί ἀποσαφηνίζοντας τό δόγμα τῆς Χαλκηδόνας ἀποφάνθηκε ὅτι ὁ Χριστός ἔχει δύο φυσικά θελήματα καί δύο φυσικές ἐνέργειες, μέ ἄλλα λόγια τῆς θεότητας καί τῆς ἀνθρωπότητας⁷³. Δέκα χρόνια μετά τήν ΣΤ' οἰκουμενική σύνοδο, κατά τά ἔτη 690/91, συγκλήθηκε ἡ Πενθέκτη, γιά νά συμπληρώσει τίς δύο ἀμέσως προηγούμενες ὡς πρὸς τή θέσπιση κανόνων ἐκκλησιαστικῆς εὐταξίας. Ἡ Ζ' οἰκουμενική σύνοδος τοῦ 787, στή Νίκαια, τήν ὁποία ἐπισφράγισε ἡ σύνοδος τοῦ 843, στήν

73. Νεότεροι θεολόγοι κάνουν λόγο γιά προσωπικές ἐνέργειες, ὅποτε διορθώνοντας τήν ΣΤ' οἰκουμενική σύνοδο, λένε –χωρίς νά τό καταλαβαίνουν– ὅτι ὁ Χριστός εἶχε τρεῖς ἐνέργειες: τῆς θεότητας, τῆς ἀνθρωπότητας καί τοῦ προσώπου του! Βέβαια, οἱ πατέρες ἐρωτοῦν ἀπορημένοι καί ὀργισμένοι: *Τίς ὑποστατικὴν ἐνέργειαν εἶρηκέ ποτε;* Βλ. παραπομπή 48 τοῦ πρώτου κεφαλαίου.

Κωνσταντινούπολη, καταδίκασε τήν εικονομαχία. Ὅμως ἐπιβεβαίωσε ξανά ὅτι ἡ σχέση Θεοῦ καί κόσμου εἶναι ἐνεργειακή, καί ὄχι ἠθική, ὅποτε οἱ ἀγιαστικές ἐνέργειες ἀγιάζουν τήν ὕλη, καί ἴχνος εἰδωλολατρίας δέν ὑφίσταται.

Θά μπορούσε νά πει κανεῖς ὅτι καί ἡ σύνοδος τοῦ 879/80, στήν Κωνσταντινούπολη, εἶναι οἰκουμενική⁷⁴, ὄχι μόνο γιατί ἡ ἴδια εἶχε τή συνείδηση ὅτι εἶναι οἰκουμενική, καί ὡς οἰκουμενική ἀναγνώρισε τή σύνοδο τοῦ 787, τῆς Νίκαιας, ἀλλά γιατί ἔγινε ἀποδεκτὴ ἀπό τό πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας, μιά καί ὁ ρόλος τῆς ἦταν οἰκουμενικός· ἀποκατέστησε στό θρόνο του τόν πατριάρχη Φώτιο, ἐπισήμανε τί ἀκριβῶς εἶναι τό πρωτεῖο τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης καί ἀναγνώρισε τά κατά τόπους ἔθνη τῶν Ἐκκλησιῶν. Μεγάλη καί σπουδαία σύνοδος τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας μπορεῖ νά χαρακτηριστεῖ καί ἡ σύνοδος τοῦ 1482, στήν Κωνσταντινούπολη, τήν ὁποία συγκάλεσε ὁ πατριάρχης Μάξιμος Γ, καί τήν περάτωσε ὁ πατριάρχης Συμεών Α'. Ἡ σύνοδος αὐτή δέν ἀναγνώρισε τή σύνοδο τῆς Φλωρεντίας τοῦ 1439, καταδίκασε τίς βιαιότητες εἰσβάρος τῶν ὀρθόδοξων ἐλληνικῶν χωρῶν, πού ἦταν ὑπό τή δυτική ἐξουσία (Ἰόνια νησιά, Κρήτη, Κύπρος καί ἄλλες) καί ὄρισε ὅτι, ὅσοι ἀπό τή Ρωμαιοκαθολική Ἐκκλησία ἐπιστρέψουν στήν Ὁρθόδοξη, πρέπει νά χρίονται μέ μύρο.

74. Τή σύνοδο αὐτή θεωροῦν ὡς οἰκουμενική ὁ Θεόδωρος Βαλσαμών, ὁ Νεῖλος Θεσσαλονίκης, ὁ Νεῖλος Ρόδου, ὁ Συμεών Θεσσαλονίκης, ὁ Μάρκος Ἐφέσου, ὁ Γεννάδιος Σχολάριος, ὁ Δοσίθεος Ἱεροσολύμων, ὁ Κωνσταντίνος Οἰκονόμος καί ἄλλοι. Ἐπομένως θά μπορούσε νά καταταγεῖ στήν ἱστορία τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας ὡς Η' οἰκουμενική σύνοδος.

9. Οικονομία και κυβέρνηση

Ἐδῶ δέν προτίθεμαι νά κάνω λόγο γιά τήν παποκρατία, πού ἀποδίδεται στό Ρωμαιοκαθολικισμό, καί γιά τόν καισαροπαπισμό, πού τόν χρεώνεται ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία· μήτε θά ἀναλύσω τίς δύο ἐξουσίες στό Βυζάντιο, δηλαδή τή βασιλεία καί τήν ἱερωσύνη, μήτε ἐπίσης τούς δύο θεμελιώδεις νόμους, πού ρυθμίζουν τή σχέση αὐτῶν τῶν δύο ἐξουσιῶν, δηλαδή τήν *ἕκτη Νεαρά* τοῦ Ἰουστινιανοῦ καί τήν *Ἐπαναγωγή* τοῦ 9^{ου} αἰῶνα. Λεπτομερειακές ἀναλύσεις μπορεῖ ὁ ἀναγνώστης νά βρεῖ στό δεύτερο τόμο τῆς *Δογματικῆς* καί στή σχετικὴ βιβλιογραφία. Θά ἐπιχειρήσω συνοπτικά νά προσπελάσω τήν οὐσιαστικὴ πλευρὰ τῆς ἱστορίας σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τό παραπάνω θέμα.

Ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία καί ἡ ἐκκλησιαστικὴ διακονία, δηλαδή ἡ βασιλεία καί ἡ ἱερωσύνη, στό Βυζάντιο συνεργάστηκαν καί ἄλλοτε συγκρούστηκαν ἀπηνῶς. Ἡ συνεργασία καί ἡ σύγκρουση καθεαυτὲς πείθουν ὅτι οἱ δύο ἐξουσίες εἶχαν κατά τό μᾶλλον καί ἦττον ἀνεξαρτησία καί αὐτοδιοίκηση. Μονάχα αὐτοδιοικούμενες καί ἀνεξάρτητες κοινότητες μποροῦν νά συνεργαστοῦν καί νά συγκρουστοῦν. Ὑποταγμένη ἐξουσία, λόγου χάρη, δέν μπορεῖ νά συγκρουστεῖ πρὸς τό ἀφεντικὸ τῆς. Μικροσκοπικά ἂν ἐξετάσουμε τὴ βυζαντινὴ ἱστορία, ἐντοπίζουμε καισαροπαπισμό· ὅμως μακροσκοπικά ἂν θεωρήσουμε τὰ πράγματα, διαπιστώνουμε ὅτι σέ ἄκρως ζωτικὰ θέματα, ὄχι μόνο ἐκκλησιαστικά ἀλλὰ καί καθαρῶς αὐτοκρατορικά, ἡ αὐτοκρατορικὴ ἐξουσία δέν κατάφερε νά ὑπαγορεύσει τὰ σχέδιά της στήν Ἐκκλησία: 1) οἱ αὐτοκράτορες δέν πέτυχαν νά συμβιβάσουν ὀρθοδόξους καί Ἀρειανούς, 2) ὁ Βασιλίσκος, ὁ Ζήνων, ὁ Ἰουστινιανός,

ὁ Ἡράκλειος καὶ ὁ Κώνστας Β' δέν μπόρεσαν μέ τά αὐτοκρατορικά τους διατάγματα νά προσεταιριστοῦν τοὺς μονοφυσίτες, 3) οἱ εἰκονομάχοι αὐτοκράτορες, ὕστερα ἀπό αἰμάτινους ἀγῶνες, ἔχασαν ὀριστικά τό παιχνίδι, καί 4) ἡ ἔνωση Ἀνατολικῆς καί Δυτικῆς Ἐκκλησίας δέν ἔγινε ποτέ, μολονότι μέ νύχια καί δόντια ἐπιχειρήθηκε αὐτό τό σχέδιο. Ἐρώτημα ἀμείλικτο: ποῦ εἶναι ὁ καισαροπαπισμός;

Ὁ G. Flogeonky χαρακτήρισε ἀνεπιτυχές τό πείραμα τῆς συνεργασίας τῶν δύο ἔξουσιῶν, βασιλείας καί *ιερωσύνης*. Ἀπεναντίας, ἔχω τή γνώμη ὅτι ἴσως γιά πρώτη φορά στήν ἱστορία δοκιμάστηκε ἓνα σύστημα ἔξουσιῶν μέ πολλή ἐπιτυχία στή σχέση τους, πάντοτε, βέβαια, στά ὄρια τῆς σχετικότητας. Αὐτοκράτορες καί ἐκκλησιαστικοί διάκονοι κυβερνοῦν κατά μίμηση τῆς *θείας φιλανθρωπίας*. Γι' αὐτό ἡ ἀκαμψία, ἡ ἀτεγκτη στάση καί τό *κατ' ἀκρίβειαν*, ὡς πρός τήν ἐπιβολή τῶν νόμων καί τῆς ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας, μαλακώνουν καί ἀποκτοῦν εὐλυγισία ὄχι μόνο *κατ' ἀποκλειστικότητα* στοὺς ἱερατικούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλά ἐνίοτε καί στήν αὐτοκρατορική ἐξουσία. Ἐτσι καθιερῶνεται τό *κατ' οἰκονομίαν*, πού ὄχι μόνο δέν αἶρει τό *κατ' ἀκρίβειαν*, ἀλλά ἐξάπαντος τό προϋποθέτει· γιά νά ὑφίσταται τό *κατ' οἰκονομίαν* ἀπαραίτητα πρέπει νά ὑπάρχει προηγούμενο τό *κατ' ἀκρίβειαν*.

Ὁ αὐτοκράτορος εἶναι φίλος Θεοῦ, καί ἐπομένως τό ἐλέω Θεοῦ γίνεται ἔμμεσα ἐλέω λαοῦ. Ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία δυνάμει καί κατά θεωρία, μιά καί ὀργανικά ἀνήκε σ' ὄλο τό σῶμα τοῦ λαοῦ, μποροῦσε νά περάσει στά χέρια ὀποιουδήποτε ὑπηκόου τῆς Αὐτοκρατορίας. Δέν ὑπῆρξε ἐπομένως καμιά κληρονομική βασιλεία ὡς θεσμός, ἀλλά ἡ ἀρχή τῆς ἀνοιχτῆς ἐξουσίας. Ἡ βασιική τούτη ἀρχή, πού στή βυζαντινή ἱστορία πάμπολλες φορές πραγματώθηκε, ἐξάπαντος δέν εἶναι κάτι τυχαῖο, ἀλλά ἀποτελεῖ τό πεντόσταγμα

Εἶπαν ὅτι πρόκειται γιά τούς ἐθνικούς ἢ τούς ὑπηκόους ἢ τά ἐκτός πράγματα τῆς Ἐκκλησίας καί ἄλλα παρόμοια. Ὅμως τοῦτα τά λόγια πρέπει νά ἐρμηνευθοῦν πολύ ἀπλά, καί σύμφωνα μέ ὅσα εἰπώθηκαν πρῶτύτερα γιά τίς δύο ἐξουσίες. Ἐπομένως, τά εἶσω καί τά ἐκτός εἶναι αὐτές οἱ δύο ἐξουσίες, πού ὑπηρετοῦν καί κυβερνοῦν τό ἴδιο σῶμα, τόν ἴδιο λαό καί τά ἴδια πράγματα, *ιερά καί δημόσια, δηλαδή ἡ ἱερωσύνη καί ἡ αὐτοκρατορική ἐξουσία.*

10. Δοξασμός, θέωση καί ἀθανασία

Ἡ πτώση, κατά τήν πατερική θεολογία, ἦταν ἀπλῶς ἓνα δραματικό ἐπεισόδιο στήν ὄλη ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου, τό ὁποῖο ἐντούτοις δέν ματαιώνει τό σχέδιο τοῦ Θεοῦ· μέσω τῆς δοξαστικῆς ὄρασης τοῦ δημιουργοῦ του μπορεῖ ξανά τό πλάσμα του νά τόν δεῖ καί ἔτσι νά κερδίσει τήν ἀφθαρτη δόξα, πράγμα πού σημαίνει θεραπεία, σταδιακή προκοπή καί ἀπαυστη τελειότητα. Κι ὅλα αὐτά ὄχι ἀφηρημένα, ἀλλά σέ μιά πορεία μέσα ἀπό τήν κτίση καί τήν ἱστορία. Σ' ἓνα σύντομο, ἀλλά ἀκρῶς περιεκτικό καί ρωμαλέο κείμενο⁷⁷, ὁ

77. Εἰρηναίου, *Ἐλεγχος καί ἀνατροπή τῆς ψευδωνύμου γνώσεως* 4,38,3 PG7, 1107-1108: «Περί τόν Θεόν δύναμις ὁμοῦ καί σοφία καί ἀγαθότης δείκνυται· δύναμις μὲν καί ἀγαθότης ἐν τῷ τὰ μηδέπω ὄντα ἐκουσίως κτίζειν καί ποιεῖν· σοφία δέ, ἐν τῷ εὐρυθμα καί ἐμμελῆ καί ἐγκατασκευάστα γεγονότα πεποικῆναι. Ἄτινα διὰ τήν ὑπερβάλλουσαν αὐτοῦ ἀγαθότητα αὐξῆσιν προσλαβόντα καί ἐπὶ πλεῖον ἐπιμένοντα, ἀγεννήτου δόξαν ἀποίσειται, τοῦ Θεοῦ ἀφθόνως χαριζομένου τό καλόν. Κατά μὲν τό γεγενῆσθαι αὐτὰ οὐκ ἀγέννητα· κατά δέ τό παραμένειν αὐτὰ μακροῖς αἰῶσι δύναμιν ἀγεννήτου προσλήψεται, τοῦ Θεοῦ προῖκα δωρομένου αὐτοῖς τήν ἔσαι παραμονήν. Καί οὕτω πρῶτεύει μὲν ἐν πᾶσιν ὁ Θεός, ὁ καί μόνος ἀγέννητος, καί πρῶτος πάντων καί τοῦ εἶναι τοῖς πᾶσι παραίτιος· τὰ δέ λοιπὰ πάντα ἐν ὑποταγῇ μένει τοῦ Θεοῦ. Ὑποταγῇ δέ Θεοῦ, ἀφθαρσία· καί πα-

Ειρηναῖος ἐκθέτει τὴν ἱστορίαν τῆς θείας οἰκονομίας ἀπὸ τῆς δημιουργίας ὡς τὴν ὄραση τῆς θείας δόξας ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Στὴ σχέση *κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου* ὁ ἄνθρωπος ἐξαρτᾶται κατὰ τὸ εἶναι καὶ τὴν προκοπὴν τοῦ ἀπὸ τῆς θείας ζωῆς. Ἡρέμα ὑποτασσόμενος στὸ Θεὸ παραμένει στὴν ἀφθαρσία· παραμένοντας στὴν ἀφθαρσία μπορεῖ καὶ βλέπει τὸ πρόσωπο τοῦ δημιουργοῦ του: *ὄρασις γὰρ Θεοῦ, περιποιητικὴ ἀφθαρσίας*.

Ἡ ἀφθαρσία ἀφορᾷ τὸν ὅλο ἄνθρωπο. Καὶ μόνο ἔτσι ὁ ἄνθρωπος ὡς ἐνιαία ὑπαρξὴ προκόπτει ἡρέμα, ἔχοντας μίαν *φυσιολογία*, ὅπου ἐντοπίζεται ἡ ἐνότητα αἰσθήσεων, λόγου, νοῦ, καρδιάς, βούλησης κτλ. Ἡ ἐνότητα αὐτὴ διατηρεῖται μέσῳ τῆς λειτουργίας ὅλων τῶν μελῶν τῆς ὑπαρξῆς. Διάσπαση νοῦ καὶ καρδιάς, λόγου χάρις, δημιουργεῖ ἐμπαθεῖς λογισμούς. Ἄν ὁ νοῦς χάσει τὴν ἀυξητική, ἀγαπητική καὶ ἀγιοπνευματικὴ πορεία καὶ ἀρχίζει νὰ *μετεωρίζεται*, δηλαδή νὰ βγαίνει ἔξω ἀπὸ τὸ ἀγαπητικὸ καὶ ἀγιοπνευματικὸ κλίμα

ραμονὴ ἀφθαρσίας, δόξα ἀγέννητος. Διὰ ταύτης τῆς τάξεως καὶ τῶν τοιούτων ρυθμῶν καὶ τῆς τοιαύτης ἀγωγῆς ὁ γεννητὸς καὶ πεπλασμένος ἄνθρωπος κατ' εἰκόνα καὶ καθ' ὁμοίωσιν τοῦ ἀγεννήτου γίνεται Θεοῦ· τοῦ μὲν Πατρὸς εὐδοκοῦντος καὶ κελεύοντος, τοῦ δὲ Υἱοῦ πράσσοντος καὶ δημιουργοῦντος, τοῦ δὲ Πνεύματος τρέφοντος καὶ αὐξοντος, τοῦ δὲ ἀνθρώπου ἡρέμα προκόπτοντος καὶ πρὸς τέλειον ἀνερχομένου· τοῦτέστιν πλησίον τοῦ ἀγεννήτου γινομένου. Τέλειος γὰρ ὁ ἀγέννητος· οὗτος δὲ ἐστὶ Θεός. Ἔδει δὲ τὸν ἄνθρωπον γενέσθαι καὶ γενόμενον αὐξῆσαι καὶ αὐξήσαντα ἀνδρωθῆναι καὶ ἀνδρωθέντα πληθυνθῆναι καὶ πληθυνθέντα ἐνισχυθῆναι καὶ ἐνισχυθέντα δοξασθῆναι καὶ δοξασθέντα ἰδεῖν τὸν ἑαυτοῦ Δεσπότην. Θεὸς γὰρ ὁ μέλλων ὁρᾶσθαι· ὄρασις δὲ Θεοῦ περιποιητικὴ ἀφθαρσίας· ἀφθαρσία δὲ ἐγγὺς εἶναι ποιεῖ Θεοῦ». Τὸ κείμενο αὐτὸ περιέχει κατὰ θαυμαστὸ τρόπο ὀλάκερη τὴν δογματικὴν διδασκαλίαν τῆς βιβλικῆς καὶ πατερικῆς παράδοσης. Ἐντυπωσιάζει τὸ γεγονός ὅτι κέντρο δὲν εἶναι τὸ προπατορικὸ ἁμάρτημα, ἀλλὰ ὁ σκοπὸς τῆς δημιουργίας στὴ σχέση *κτιστοῦ καὶ ἀκτίστου ἢ γεννητοῦ καὶ ἀγεννήτου*, κατὰ τὴν ὀρολογία τοῦ

τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, τότε διασαλεύεται ἡ ὄλη φυσιολογική ἐνότητα. Πρόκειται γιά τήν κυριαρχία τῆς λήθης τοῦ Θεοῦ. Ἀπεναντίας, ὅταν ὁ νοῦς δέν εἶναι μετέωρος, τότε ἡ ὄλη ὑπαρξη τοῦ ἀνθρώπου αὐξάνεται ἀγαπητικά καί τελειωτικά. Ὁ μετεωρισμός σημαίνει πάθη διαβρωτικά. Ὅμως τά πάθη δέν πρέπει νά νοηθοῦν μανιχαΐστικά, ὡς πάθη θετικά καί ἄλλα ἀρνητικά. Τά ἴδια τά πάθη, ὅπως χαρά, λύπη, ἀγωνία, ἀδημονία, φόβος, δισταγμός, κόπος, ἡδονή, πόνος κτλ. μποροῦν νά γίνουν δυνάμεις θετικές μέσω τῆς μνήμης τοῦ Θεοῦ, καί νά καταστοῦν διαβρωτικές μέσω τῆς λήθης τοῦ Θεοῦ, ὡς στάσης καί συμπεριφορᾶς τοῦ ἀνθρώπου. Ἐτσι τά θετικά πάθη ὀδηγοῦν στίς ἀρετές, πού δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἕξεις, ἰκανότητες καί ἐπιτηδειότητες τῆς ὄλης ὑπαρξης. Μέ αὐτό τό πρίσμα ἐρμηνεύεται σωστά ἡ ἀρετολογία καί ἡ παθολογία τῆς ἀσκητικῆς παράδοσης. Πρόκειται γιά τήν καλή ἢ κακή ἀλλοίωση τῆς ὑπαρξης. Ὅταν, δηλαδή, τά πάθη κυβερνῶνται ἀπό τό λόγο, τότε ὑφίσταται ἡ καλή ἀλλοίωση, ἡ κατά φύση κατάσταση⁷⁸.

Ἡ ἐνιαία φυσιολογία, λοιπόν, ὀδηγεῖ στόν κατά φύση δεσμό θεωρίας καί πράξης. Ἡ νοούσα καί λογιζόμενη ψυχή τοῦ ἀνθρώπου, σ' αὐτή τήν ψυχοσωματική ἐνότητα, εἶναι θεωρητική καί πρακτική, δηλαδή νοεῖ κατά θεωρία καί λογίζεται κατά πράξη, ὅποτε συμμετέχουν στήν ἀνθρώπινη δραστηριότητα ὄλα τά μέλη τῆς ὑπαρξης. Καί ὄλα αὐτά εἶναι οἱ

Εἰρηναίου.

78. Μ. Ἀθανασίου, *Βίος καί πολιτεία τοῦ ὀσίου πατρὸς ἡμῶν Ἀντωνίου* PG 26,865A: «Ἄλλ' ὄλος ἦν ἴσος, ὡς ὑπὸ τοῦ λόγου κυβερνώμενος καί ἐν τῷ κατὰ φύσιν ἕστῳς». Πρόκειται γιά τήν κατάσταση τοῦ Μ. Ἀντωνίου ὕστερα ἀπὸ ἀσκησι εἴκοσι ἐτῶν! Μαξιμίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφόρων ἀπόρων* PG 90,500C: «Τὰ ἐμφυτα πάθη τοῦ σώματος λόγῳ μὲν κυβερνώμενα οὐκ ἔχει διαβολήν· κινούμενα δὲ τούτου χωρὶς φέρει διαβολήν». Ἡ ἐρμηνεία τῶν περικοπῶν αὐτῶν πρέπει νά γίνεται ὑπὸ τό πρίσμα τῆς ἐνόητας τοῦ ἀνθρώπου καί τῆς ἐνιαίας φυσιολογίας του.

ἀπαραίτητες προϋποθέσεις για νά καταλάβει κανείς τίς περιώνυμες τριάδες τῆς πατερικῆς θεολογίας: 1) τούς δούλους, τούς μισθίους καί τούς φίλους Θεοῦ μέ ἀντίστοιχες ἐκδηλώσεις τό φόβο, τήν ιδιοτέλεια καί τήν ἀγάπη⁷⁹, 2) τήν κάθαρση, τό φωτισμό καί τή θέωση, 3) τό λογιστικό ὡς φρόνηση, τό θυμοειδές ὡς ἀνδρεία καί τό ἐπιθυμητικό ὡς ἀγάπη κτλ. Τίποτα ἀπό τόν ἀνθρώπο δέν μένει ἔξω ἀπό τόν ἀγιασμό καί τήν τελείωση. Ἡ ἀφθαρσία, ἡ θέωση καί ἡ ἀκατάληκτη τελείωση ἐξασφαλίζουν τήν ἀθανασία τοῦ ὄλου ἀνθρώπου προοδευτικά καί αὐξητικά· δέν πρόκειται για φυσική ἀλλά για κατά χάρη ἀθανασία, πού εἶναι, ὄχι ἀπλῶς ἐπιβίωση, ἀλλά δοξασμός, ἐκλάμπρυνση, θέα καί γλυκασμός⁸⁰.

Τούτη ἡ ἀθανασία, πού εἶναι κατάληξη μιᾶς δραματικῆς πορείας, πολλές φορές ἐν μέσω ὠδίνων καί ὀδυνῶν, ὡς κατά χάρη ἐνέργεια προξενεῖ στόν πιστό μιᾶ ζωντανή ἀγάπη, ἕναν ἔρωτα πρός τό δοτήρα τῆς ζωῆς κατά κυριολεξία· ὁ ἀφθαρτιζόμενος πιστός αἰσθάνεται συγκεκριμένα τό διαποτισμό τῆς θείας ζωοποιοῦ καί ἐνεργητικῆς ἀγάπης· νιώθει τήν ἰαματική ἐνέργεια, πού ἀνασταίνει τά μέλη τῆς ὑπαρξῆς του· εὐγνωμονεῖ σ' αὐτή τή σχέση τόν ἀθάνατο δωρητή, καί σύν τοῖς ἄλλοις καταλαβαίνει ὅτι ὑπῆρξε καί ὑπάρχει θύμα τῶν δαιμονικῶν δυνάμεων. Ἔτσι ἡ ἀγαπητική δωρεά τῆς θεραπείας ἀποκτᾶ πολλή σπουδαιότητα. Τότε καταλαβαίνει καί τίς δραματικές ἐξελίξεις τῆς θείας οἰκονομίας· δέν γυ-

79. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί τοῦ βίου Μωσέως* PG 44,42CD : «Τοῦτο γάρ ἐστι ὡς ἀληθῶς ἡ τελειότης, τό μὴ δουλοπρεπῶς φόβῳ κολάσεως τοῦ κατὰ κακίαν βίου χωριζεσθαι· μηδὲ τῇ τῶν μισθῶν ἐλπίδι τό ἀγαθόν ἐνεργεῖν, πραγματευτικῇ τινι καί συναλλαγματικῇ διαθέσει κατεμπορευομένους τῆς ἐναρέτου ζωῆς· ἀλλ' ὑπεριδόντας πάντων καί τῶν ἐν ἐπαγγελίαις δι' ἐλπίδος ἀποκειμένων, μόνον ἠγεῖσθαι φοβερόν τῆς φιλίας τοῦ Θεοῦ ἐκπεσεῖν».

80. Βλ. παραπομπή 78 τοῦ δευτέρου κεφαλαίου.

ρεύει ἠθικά πρότυπα ἀλλά ἀπολυτρωτικά, ὅπως εἶναι ὁ Χριστός καί οἱ ἅγιοι· δέν κρίνει τήν ἱστορία ἠθικολογικά ἀλλά τραγικά· πολύ περισσότερο τοῦτο ἰσχύει γιά τήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας, ἡ ὁποία ἔτσι κι ἀλλιῶς εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς κτίσης καί τῆς ἀνθρωπότητας. Δέν σκανδαλίζεται διαβάζοντας τό βίο καί τήν πολιτεία τοῦ Δαβίδ, τοῦ Σολομώντα καί τοῦ Μ. Κωνσταντίνου, λόγου χάρη, καθῶς ξέρει ὅτι εἶναι ἅγιοι τῆς Ἐκκλησίας⁸¹.

Ἄτυχῶς μεταγενέστερες καί κατά βάση νεότερες παραστάσεις ἠθικισμοῦ καί πουριτανισμοῦ, ἐνίοτε στό ἔπακρο ὀξύμμενες καί μεταφερόμενες σ' ὅλες τίς βαθμίδες τῆς ἐκπαίδευσης, ἀποτελοῦν σοβαρό πρόσκομμα σέ πλείστους ὄσους, ὥστε νά μήν καταλαβαίνουν μήτε τό πνεῦμα τῆς ἀγιοσύνης μήτε ἀκόμη καί τό ἱστορικό κριτήριο, πού ἀξιολογεῖ τήν πολιτεία τῶν ἁγίων. Παντοῦ ἀναζητοῦν ἠθική τελειότητα! Ἄλλοτε πάλι τήν ταυτίζουν μέ τήν ἐρωτική καθαρότητα! Ἔτσι δέν μποροῦν ν' ἀποδεχτοῦν αὐτήν τήν ἴδια τήν ἐκκλησιαστική κοινωνία, ἡ ὁποία πορεύεται μέ πτώσεις καί ἀνόδους, μέ κακοήθειες καί θριάμβους. Ἄλλωστε τόσο οἱ συγγραφεῖς τῶν βιβλίων τῆς Ἁγίας Γραφῆς, ὅσο καί οἱ ἐκκλησιαστικοί ἱστορικοί κυρίως – ἄν ἐξαιρέσουμε τόν Εὐσέβιο γιά εὐνοήτους λόγους– ὄχι μόνο δέν κρύβουν τά σκιερὰ σημεῖα τῶν ἁγίων, ἀλλά τά φανερώνουν γιά νά ἐξά-

81. Ὁ Δαβίδ καί ὁ Σολομών μνημονεύονται τήν Κυριακή πρὶν ἀπό τή γέννηση τοῦ σωτήρα Χριστοῦ. Ἐδῶ νά παρατηρήσω, ἀπλῶς ἐνδεικτικά, ὅτι ἡ ἱστορία τοῦ Ἰσραήλ, ἡ ὑψηλή του Γραμματεία, ἡ συνέχειά του στήν ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας καί ὁ πολιτισμός του ἀπό διανοουμένους μας θεωροῦνται ὡς παραμύθια τῶν Ἑβραίων, τά ὁποία δέν πρέπει νά διδάσκονται τά Ἑλληνόπουλα. Δέν μπορῶ, μέ ὄλο τό σεβασμό τῆς ἐλευθερίας τους νά λένε τέτοιους ἰσχυρισμούς, νά μήν πῶ ὅτι ἡ στάση αὐτή προδίδει ἕνα συγκεκαλυμμένο ρατσισμό, προοδευτικῶν μάλιστα ἀνθρώπων κατά τό μᾶλλον καί ἥττον!

ρουν τούς καρπούς τῆς ἀγιοσύνης. (Στό ἔργο τοῦ Νίκου Μαρτσούκα, *Ὁρθοδοξία καί αἵρεση κατά τούς ἐκκλησιαστικούς ἱστορικούς τοῦ Δ', Ε', ΣΤ' αἰώνα*, πού ἔχει μνημονευθεῖ, περιγράφονται καί ἀναλύονται πολλά περιστατικά κακοήθειας, πού ἀφοροῦν τῇ δραματικῇ πορεία τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινωνίας καί τῇ ζωῇ ἁγίων προσώπων, ὅπως λόγου χάρη τοῦ Μ. Κωνσταντίνου). Κοντολογίς, ἄς τό πάρουν ἀπόφαση οἱ κάθε λογῆς ἠθικολόγοι, φανεροί καί μασκαρεμένοι· ἡ ἐκκλησιαστική κοινωνία δέν εἶναι ἠθικοπλαστικός ὄργανισμός· ἀποτελεῖ σῶμα σωτηρίας. *Τά μέλη αὐτῆς τῆς κοινωνίας δέν σώζονται γιά τήν ἐπάρκειά τους, ἀλλά γιά τήν ἀνεπάρκειά τους!*

Ὁ περιούσιος λαός προέρχεται ἀπό μιά στείρα γυναίκα, προφήτες καί μεταξύ αὐτῶν ὁ Ἰωάννης Βαπτιστής γεννιοῦνται ἐπίσης ἀπό στεῖρες γυναῖκες, καί ὁ Χριστός γεννιέται ἀσπύρως καί δημιουργικῶς ἀπό μιά κοπέλα, τήν κυρία Θεοτόκο, ἡ ὁποία δέν εἶχε γνωρίσει ἄνδρα. *Ὅλα λοιπόν τά πλαστοურγεῖ ὁ Θεός, καί ὁ ἄνθρωπος κατά μετοχή γίνεται ἀπλῶς συνεργάτης του καί συνδημιουργός. Καί διαρκῶς ὀφείλει νά καθαιρεῖ τίς δαιμονικές δυνάμεις τῆς ἱστορίας, ζητώντας τῇ θεῖα ἀρωγή⁸² καί μὴ λησμονώντας τί εἶχε πάθει ὁ Δαβίδ κατά τό Συναξάρι. Ὁ προφήτης Νάθαν εἶχε προβλέψει τό φοβερό ὀλισθημα τοῦ Δαβίδ, νά κοιμηθεῖ μέ τῇ Βηρσαβεέ, γυναίκα τοῦ στρατηγοῦ Οὐρία, τόν ὁποῖο μέ σχέδιο εἶχε ἀποφασίσει νά τόν δολοφονήσει. Ὁ Νάθαν*

82. Ἀκόμη καί οἱ κανόνες ἔχουν θεραπευτικό χαρακτήρα. Ὁ 2ος κανόνας τῆς Πενθέκτης ἀποφαίνεται ὅτι οἱ κανόνες τῆς Ἐκκλησίας θεσπίζονται «πρός ψυχῶν θεραπείαν καί ἰατρειαν παθῶν». Βλ. καί Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου, *Ἐπιστολή Ἡ' Δημοφίλῳ θεραπευτῇ* 5 PG 3,1096C: «Διδάσκεισθαι γάρ, οὐ τιμωρεῖσθαι χρῆ τούς ἀγνοοῦντας, ὡσπερ καί τυφλοὺς οὐ κολάζομεν, ἀλλὰ χειραγωγοῦμεν». Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Μυσταγωγία* PG 91,716C: «Συγγνωστόν γάρ, οὐ τιμωρητέον ἢ ἀσθένεια».

ἔτρεξε νά προλάβει τό Δαβίδ, ἀλλά ὁ Διάβολος τόν σταμάτησε, γιατί στό δρόμο τοῦ προφήτη ἔβαλε ἕναν ἄνθρωπο νεκρό καί ξεγυμνωμένο. Ὁ Νάθαν τόν κήδεψε καί ἔπειτα πῆγε στό Δαβίδ. Ὅμως ἦταν ἀργά. Ὁ Δαβίδ εἶχει ἁμαρτήσῃ! Ὁ κάθε ἄνθρωπος, γιά τή σωτηρία του καί τήν προκοπή του, ὀφείλει νά προσέχει τίς πονηρές παγίδες, ἀλλά ἡ σωτηρία πρωτίστως εἶναι δωρεά, καί ἔπειτα ἄσκηση καί κατόρθωμα.

11. Μέση κατάσταση

Μιά μεσαιωνική ἀντίληψη γιά τρία στατικά στάδια τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς ἐν Χριστῷ, δηλαδή τῆς ἐπί γῆς, τῆς μέσης κατάστασης τῶν ψυχῶν *μετά θάνατον*, καί τῆς τελικῆς εἰσόδου στόν παράδεισο ἢ στήν κόλαση *μετά τή Δευτέρα Παρουσία*, ταλάνισε καί ταλανίζει τούς (σχολαστικούς) δογματολόγους καί τούς ὁποιοὺς ἐρευνητές, βιβλικούς καί πατερικούς, γιά νά καθορίσουν ἢ νά περιγράψουν, ὡς ἐφικτόν, αὐτή *τή μέση κατάσταση* τῆς ἀναμονῆς! Καί φυσικά, ὅταν διαβάσει κανεῖς τέτοιες ἐργασίες, στό νοῦ του ἔρχονται παραστάσεις τοῦ εἰδωλολατρικοῦ κόσμου τῆς μυθολογίας, εἰκόνες ἀπό τήν κόλαση, τό *καθατήριο* καί τόν παράδεισο τῆς δαντικῆς *Θείας Κωμωδίας*, χώρια ἀπό τούς δραματισμούς χιλιαστῶν, ιδιότυπων θρησκευόμενων καί ἄλλων *μετά Χριστόν* προφητῶν. Πουθενά στά βιβλικά, στά πατερικά καί τά λειτουργικά κείμενα δέν γίνεται λόγος γιά μιά τέτοια *μέση κατάσταση* τῶν ψυχῶν, ὅπως τήν παρουσιάζουν τά δογματικά ἐγχειρίδια καί οἱ προβληματισμοί τῶν ἐρευνητῶν. Ἡ *πορεία τοῦ ἀνθρώπου, ἀκόμη καί τῆς κτίσης ὀλάκερης, εἶναι δυναμική καί ἄπανστα ἐσχατολογική*. Μέ ἄλλα λόγια, κατά τίς προϋποθέσεις τῆς πατερικῆς θεολογίας, τά ἐκ τοῦ μή ὄντος πλάσματα πορεύονται *ἀκαταλήκτως* σέ μιά

πρόοδο και δοξαστική εκλάμπρυνση μέσω φάσεων. Ἡ πορεία αὐτή τοῦ ἀνθρώπου, ἡ πρόδοός του ἢ ἡ στασιμότητά του, ὁ ἀφθαρτισμός του, ὁ ἀπαθανατισμός και ἡ αὔξηση τοῦ δοξαστικοῦ κάλλους εἶναι ἀποτέλεσμα σχέσης μεταξύ τῆς δημιουργίας και τῆς ζωαρχικῆς Τριάδας. Ὅλα συντελοῦνται στήν περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα τῶν ζωαρχικῶν ἐνεργειῶν τῆς Ἀγίας Τριάδας, τοῦ Ζωντανοῦ Θεοῦ. Ὁ Θεός εἶναι ἡ μοναδική ζωή και ἡ πηγή κάθε κίνησης και ζωῆς. Αὐτό τό πράγμα σημαίνει δημιουργία ἐκ τοῦ μή ὄντος. Ὁ Θεός εἶναι ὁ ζῶν και ὁ χορηγός τῆς ζωῆς, ὁ μόνος ἀθάνατος· ὁ ἀνθρωπος εἶναι θνήσκων και ὁ κατά χάρη και μετοχή ἀθάνατος. Ἡ μετά θάνατον κατάσταση τοῦ ἀνθρώπου δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ στατικά, ἀλλά ὡς δυναμική συνέχεια. Εἶναι ἀνεπίτρεπτος και κωμικός σχολαστικισμός, πάντοτε κατά τίς πηγές μας, ἂν ἐπιχειροῦμε νά καθορίσουμε τί ἀκριβῶς ζεῖ και τί δέν ζεῖ σ' αὐτή τή φάση ὡς τῆ Δευτέρα Παρουσία. Ζεῖ ὁ ἀνθρωπος πάντοτε σέ σχέση πρός τό ζωοδότη Θεό, στίς ζωαρχικές του ἐνεργειες, ὁπότε κανένας σχολαστικισμός δέν χρειάζεται, μήτε τό ἐπιτρέπουν τά κείμενά μας, νά καθορίσουμε ἀκριβῶς πῶς εἶναι ἡ ἀθανασία τῶν ψυχῶν, τῶν πνευμάτων, τῆς εἰκόνας τοῦ Θεοῦ, τῶν πολιτῶν τοῦ παραδείσου, τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ, τῶν κεκοιμημένων κτλ. κτλ., κατά τίς ρήσεις και τίς εἰκόνες τῶν κειμένων. Ὅλα νοοῦνται ἐν πορεία, ἐν σχέσει και ἐσχατολογικῶς, ἀκόμη και μετά τῆ Δευτέρα Παρουσία.

Ἡ πατερική θεολογία, σύμφωνα μέ τίς βιβλικές παραστάσεις γιά τή σχέση τοῦ ἀπρόσιτου και συνάμα προσεγγιζόμενου Ζωντανοῦ Θεοῦ μέσω τῆς δόξας του, πολύ εὔστοχα ἐρμήνευσε τούς τύπους, τά σύμβολα και τίς εἰκόνες τῶν βιβλικῶν και πατερικῶν κειμένων, χωρίς νά χρειαστεῖ τήν ἐρμηνεία τῆς λεγόμενης ἀπομύθευσης, ἐνός γεννήματος κτιστῶν δεδομένων και μιᾶς ἀμηχανίας· γνῶριζε ἄριστα, ἐξαι-

τίας τῶν θεολογικῶν προϋποθέσεων κτιστοῦ-ἀκτίστου, ὅτι τὰ κτιστά δεδομένα χρειάζονται ἐκμύθευση καί ὄχι ἀπομύθευση. Ὅταν τὰ ἐκκλησιαστικά κείμενα κάνουν λόγο γιά φωτεινούς τόπους, γιά ἀμαράντινα στεφάνια δόξας, γιά μακάριες ψυχές, ὅπως καί γιά κοιλάδες ζόφου καί γιά αἰώνιο πῦρ, πάντοτε ὅλα αὐτά τὰ ἐντάσσουν στή θεία δόξα καί τὰ ἐννοοῦν σέ σχέση μέ αὐτή τή δόξα ἐσχατολογικῶς, σέ μιὰ ἔνταση μεταξύ μηδενισμοῦ καί τελείωσης, γῆς καί οὐρανοῦ, στασιμότητας καί προόδου. Ὅμως ἡ πορεία τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἐνιαία, δυναμική καί συνεχής. Ἡ δεκτικότητα τους τοῦς ἰκανώνει νά βλέπουν τή θεία δόξα καί νά τελειώνονται κατά φάσεις, καί ἡ ἔμμομή τους νά μή θέλουν τό Θεό τοῦς ἀπομακρύνει ἀπό τήν τελειωτική πρόοδο. Ἐξοῦ καί ἡ ὠφέλεια στή σχέση ζώντων καί τεθνεώτων κατά τή μνήμη τῶν νεκρῶν μέσα στοῦς κόλπους τῆς στρατευόμενης καί συνάμα θριαμβεύουσας ἐπί γῆς Ἐκκλησίας⁸³. Ζωή εἶναι ὁ Θεός, καί τὰ πάντα, ἐπομένως καί οἱ μετά θάνατον, ὑπάρχουν κατά τή δεκτικότητά τους σέ σχέση μέ αὐτή τή ζωή. Καί πάντοτε ὑφίσταται ἡ ἀναμονή τοῦ καλυτέρου!

12. Παράδεισος καί κόλαση

Ἡ πατερική θεολογία, χωρίς καμιά ἀνάγκη νά μετέλθει ἀμήχανες καί ἰδεαλιστικές ἀπομυθεύσεις, ἀλλά μέ τό βλέμμα στραμμένο στά ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα μέσω τῆς θείας δόξας, κάνει λόγο γιά τόν παράδεισο ὡς τόν τόπο τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἔτσι ὁ ἐπί γῆς τόπος ἡ ὁ παράδεισος μέσω τῶν θείων ἐνεργειῶν, οἱ ὁποῖες ἐπεκτείνουν καί προεκτείνουν τό μυθικό, στατικό καί τριώροφο σύμπαν,

83. Βλ. παραπομπή 64 τοῦ τρίτου κεφαλαίου.

συνεχίζεται στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ ἀκαταλήκτως. Ἐπειδή τὰ πάντα περιέχονται στήν περιορέουσα αὐτή ἀτμόσφαιρα τῶν θείων ἐνεργειῶν, δέν ὑπάρχουν κτιστοί καί περιορισμένοι χῶροι ὡς παράδεισος καί ὡς κόλαση. *Παράδεισος καί κόλαση εἶναι καταστάσεις καί σχέσεις πρὸς τό ζωοδότη Θεό.* Ἔτσι, λόγου χάρη, κατὰ τό Μάξιμο Ὁμολογητή οἱ φίλοι τοῦ Θεοῦ, τόν βλέπουν καί διακατέχονται ἀπό ἀνεκλήθη ἡδονή, ἐνῶ οἱ κολασμένοι δέν μποροῦν νά τόν δοῦν καί ζοῦν *ἀνεκκλήθη ὀδύνη*⁸⁴. Ὅλα, λοιπόν, βρίσκονται στήν ἀγκαλιά τοῦ Θεοῦ, καί, φυσικά, δέν ὑπάρχει παράδεισος ὡς ἕνας περιορισμένος τόπος, μήτε καί κόλαση ὡς σκοτεινή φυλακή βασάνων. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκόλα, σύμφωνα μέ τίς θεολογικές προϋποθέσεις, γιά ποιό λόγο οἱ θεολόγοι πατέρες καμιά ἀπομύθευση δέν χρειάστηκαν γιά νά ἐρμηνεύσουν *τούς τύπους, τίς εἰκόνες καί τὰ σύμβολα*. Καταλαβαίνει κανεῖς ἐπίσης γιά ποιό λόγο οἱ σχολαστικοί τοῦ 14^{ου} αἰῶνα χλεύαζαν τόν Παλαμᾶ, ὅταν τούς ἔλεγε ὅτι καί τό πῦρ τό ἐξώτερον τῆς κόλασης εἶναι ἄκτιστο –τί ἄλλο μπορεῖ νά ἔναι, κατὰ τὰ βιβλικά καί πατερικά κείμενα;–, ἀφοῦ ἀκολοθοῦσαν προφανῶς τή Σούμμα τοῦ Θωμᾶ Ἀκινάτη, ὅπου στά συμπληρωματικά κεφάλαια 70 καί 92, ἀποφαίνεται ὅτι *τό πῦρ τῆς κολάσεως εἶναι κτιστό* καί οἱ δίκαιοι στόν παράδεισο βλέπουν τή θεία οὐσία. Ἐρμηνευτικές διαφορές, καί, προσωπικά, δέν ἔχω ἀντίρρηση νά ἰσχύει τό *διαλέγετε καί παίρνετε!*

Ὅσοι ἐρμηνεύουν τόν παράδεισο καί τήν κόλαση ὑπό πρίσμα δικαιοῦ, καί ὄχι θεραπευτικό, διαμόρφωσαν τή γνωστή ἀντίληψη περί τοῦ ὅτι ἐν τῷ *Ἄϊδη οὐκ ἔστι μετάνοια*, ἐπειδή ὁ Θεός δέν κάνει δεκτὴ τή μετάνοια αὐτῶν πού

84. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Κεφάλαια διάφορα θεολογικά τε καί οἰκονομικά* PG 90,1312C.

δέν πρόλαβαν ἐπί γῆς νά μετανοήσουν, σάμπως νά πρόκειται γιά ἐκπρόθεσμούς! Ἰωάννης Δαμασκηνός, κινούμενος στίς γνωστές θεολογικές προϋποθέσεις τῆς θεραπευτικῆς σωτηρίας, ἀποφαίνεται ὅτι ἡ μετάνοια εἶναι ἀδύνατη, ἐφόσον ἡ ψυχὴ τῶν ἀμετανόητων δέν τρέπεται, οὐ τοῦ Θεοῦ μὴ δεχομένου τὴν μετάνοιαν⁸⁵. Ἐπομένως, ἡ ἀμετανοησία καὶ ἡ κόλαση εἶναι πρόβλημα τῆς βούλησης τοῦ κολασμένου, ὁ ὁποῖος δέν θέλει τὸ Θεό, καὶ ὄχι πρόβλημα δικαιοῦ! Ὁ Θεὸς καὶ στό Διάβολο συνεχῶς παρέχει τὰ ἀγαθὰ, ἐκεῖνος ὁμως ἀρνεῖται νά τὰ πάρει· κατὰ τὴ δεκτικότητα τοῦ καθενός ὁ παράδεισος εἶναι μετοχὴ τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄρα τρυφή, ἐνῶ ἡ κόλαση ἀμεθεξία, καὶ στέρηση τοῦ ποθουμένου, καὶ ἄρα ὀδύνη, πάλι κατὰ τὸν Ἰωάννη Δαμασκηνό⁸⁶. Μὲ τίς ἴδιες θεολογικές προϋποθέσεις καὶ τὸν ἀπαράμιλλο εἰκονικὸ καὶ παραβολικὸ τρόπο ὁ Μ. Βασίλειος καὶ ὁ ἄββᾶς Μακάριος ὁ Αἰγύπτιος⁸⁷ περιγράφουν ἐρμηνευτικὰ παρὰ-

85. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1573AB: «Καὶ ἐν μὲν τῷ βίῳ τούτῳ οἰκονομία τίς ἐστὶ καὶ κυβέρνησις καὶ πρόνοια ἄρρητος πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν καλοῦσα τοὺς ἀμαρτάνοντας, μετὰ δὲ θάνατον οὐκέτι τροπὴ, οὐκέτι μετάνοια, οὐχὶ τοῦ Θεοῦ μὴ δεχομένου μετάνοιαν – αὐτὸς γὰρ ἑαυτὸν ἀρνήσασθαι οὐ δύναται οὐδὲ ἀποβάλλεται τὴν συμπάθειαν– ἀλλ’ ἡ ψυχὴ οὐκέτι τρέπεται».

86. Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94,1545D-1548A: «Καὶ τοῦτο δὲ εἰδέναι δεῖ, ὅτι ὁ Θεὸς οὐ κολάζει τινὰ ἐν τῷ μέλλοντι, ἀλλ’ ἕκαστος ἑαυτὸν δεκτικὸν ποιεῖ τῆς μετοχῆς τοῦ Θεοῦ. Ἔστι μὲν ἡ μὲν μετοχὴ τοῦ Θεοῦ τρυφή, ἡ δὲ ἀμεθεξία αὐτοῦ κόλασις». 1569B: «Ὁ Θεὸς καὶ τῷ διαβόλῳ αἰεὶ παρέχει τὰ ἀγαθὰ, ἀλλ’ ἐκεῖνος οὐ θέλει λαβεῖν». 1573C: «Τί γάρ ἐστι κόλασις, εἰ μὴ τοῦ ποθουμένου στέρησις;». Τὸ κείμενο τοῦ Migne ἀντὶ ἀμεθεξία ἔχει ἀνεξικακία! Διορθώθηκε μὲ βάση τὴν ἔκδοσιν τοῦ B. Kotter.

87. Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,120B: «Εἰ ἀκόρεστος τούτου ἡ θεὰ, ποταπὸς τῷ κάλλει ὁ τῆς δικαιοσύνης ἥλιος. Εἰ τυφλῷ ζημίᾳ τοῦτον μὴ βλέπειν, ποταπὴ ζημίᾳ τῷ ἀμαρτωλῷ τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς στερηθῆναι;». Μακαρίου τοῦ Αἰγυπτίου, *Ἀποφθέγματα* PG 34,257CD-260A:

δεισο και κόλαση. Ὁ πρῶτος συγκρίνει τό κτιστό κάλλος τοῦ οὐράνιου ἡλίου και τό κάλλος τοῦ ἄκτιστου ἡλίου τῆς δικαιοσύνης, ὁπότε καταλαβαίνει κανεῖς ποιά χαρά δοκιμάζουν ὅσοι ἔχουν τή θεά τοῦ νοητοῦ ἡλίου, και πόση ζημιά ὅσοι δέν ἔχουν καμιά τέτοια θεά, ἄν ἀναλογιστεῖ τήν ἀνάλογη χαρά και ζημιά αὐτῶν πού βλέπουν τόν οὐράνιο ἡλιο και τῶν τυφλῶν πού δέν τόν βλέπουν. Στά Ἀποφθέγματα τοῦ ἀββᾶ Μακαρίου –ἀνεξάρτητα ἀπό θέματα γνησιότητος– διαβάζουμε μιᾶ ἄκρως παραστατική εἰκόνα τῆς κατάστασης τῶν κολασμένων. Τό πρόσωπο τοῦ καθενός εἶναι κολλημένο στή ράχη τοῦ ἄλλου, ἔτσι ὥστε νά μή μπορεῖ ὁ ἕνας νά βλέπει τό πρόσωπο τοῦ διπλανοῦ του, φυσικά, μήτε τό πρόσωπο τοῦ Θεοῦ. Μέγιστη παραμυθία θά ἦταν, λέγει ἕνας κολασμένος στόν ἀββᾶ Μακάριο, ἄν οἱ γεροντικές του προσευχές τούς ἔκαναν ἰκανούς ν' ἀντικρίζουν ἐκ μέρους τά πρόσωπα τῶν ἄλλων. Ἡ κόλαση, ἐπομένως, ἐρμηνεύεται ὡς ἀφιλία, ἀκοινωνησία και μοναξιά μεταξύ πολλῶν προσώπων. Τί τό νέο μᾶς εἶπε ὁ J. P. Sartre στό μονόπρακτο θεατρικό του ἔργο: *Κεκλεισμένων τῶν θυρῶν* (Huis-Clos), πού πρίν ἀπό μερικές δεκαετίες εἶχε συνταράξει τή Δυτική Εὐρώπη; Ἀπολύτως τίποτα. Τά κείμενα αὐτά τῆς παράδοσῆς μας δέν εἶναι ἄγνωστα μονάχα στούς ξένους, ἀλλά και παρ' ἡμῖν, ἀφοῦ δέν θέλουμε νά διδάσκονται στά σχολεῖα.

«...και οὐκ ἔστι πρόσωπον πρὸς πρόσωπον θεάσασθαι τινα, ἀλλά τό πρόσωπον ἐκάστου πρὸς τόν ἕτερον νῶτον κεκόλληται. Ὡς οὖν εὐχη ὑπερ ἡμῶν, ἐκ μέρους τις θεωρεῖ τό πρόσωπον τοῦ ἑτέρου· αὕτη ἐστίν ἡ παραμυθία».

13. Ἀνακεφαλαίωση καὶ ἀγαθοτοπία

Κτίση καὶ ἱστορία νοοῦνται δυναμικά καὶ ἐξελικτικά· στή δυναμική καὶ ἐξελικτική κίνηση διακρατοῦνται ἀπὸ τὸ μοναδικὸ κέντρο, πού εἶναι ὁ ἄσαρκος καὶ σαρκωμένος Λόγος. Ἐκρηκτικά ἐνεργειακὸ τοῦτο τὸ κέντρο συνάζει ὅλα τὰ θραύσματα τῶν ἐκ τοῦ μὴ ὄντος κτισμάτων καὶ τὰ κατευθύνει στὰ ἄπειρα βάθη τῆς θεότητας. Ἔτσι κατανοεῖ κανεὶς ὅτι ὁ Χριστὸς τὴν ὅλη πορεία τῆς νοητῆς καὶ αἰσθητῆς κτίσης καί, μέ τὸ ἐπεισόδιο τῆς πτώσης, ἀνακεφαλαιώνει στό δικό του κέντρο, στήν κοινωνία τοῦ σώματός του καὶ πρὸς τὴν κατεύθυνση τῆς ἄπειρης κίνησης. Σ' αὐτὴ τὴν ἀνακεφαλαίωση, πού μόνο κινητικά καὶ ἐσχατολογικά νοεῖται, ἐντάσσονται τὰ πάντα καὶ τίποτα δέν μπορεῖ νὰ χαθεῖ ἀπὸ τὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Μέ ἄλλα λόγια, ἡ οἰκουμενικότητα τῆς ἀποκάλυψης ἀποκτᾶ σαφεῖς καὶ ἀπέραντες διαστάσεις. Ρωγμές καὶ πτώσεις σ' αὐτὴ τὴν πορεία ἀποκαθίστανται μέσα στό περιορῶν κλίμα τῶν θεραπευτικῶν ἐνεργειῶν τοῦ τριαδικοῦ Θεοῦ.

Ἐπειδὴ, λοιπόν, στήν πατερική θεολογία τῆς Ἀνατολῆς κυριάρχησε τοῦτο τὸ σχῆμα, γι' αὐτὸ καὶ διαμορφώθηκε ἡ θεολογούμενη ἄποψη γιὰ τὴν ἀποκατάσταση τῶν πάντων. Ὁ Ὁριγένης καὶ ὁ Γρηγόριος Νύσσης, κινούμενοι στίς θεολογικὲς προϋποθέσεις τῆς παράδοσης, ἀποφαίνονται ὅτι τὸ πῦρ τῆς κολάσεως εἶναι καθάριστο καὶ ἱαματικό. Ἐπομένως, κατὰ τὴν ἀντιμανιχαϊστική ἄλλωστε πολεμική τῆς θεολογίας, τὸ κακὸ παύει νὰ ἐκδηλώνεται ὡς διάβρωση τῶν ὄντων κατὰ τὴν παράταση τῶν αἰώνων. Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς ἔκανε λόγο γιὰ ἀποκατάσταση εἰς τὸ ἀρχαῖον, ἡ ὁποία δείχνει ὅτι ὁ Θεὸς εἶναι ἀναίτιος τῶν ἁμαρτιῶν. Μέ

τήν ἀποκατάσταση θά σβήσουν οἱ μνήμες τῆς κακίας. Ὅμως ἡ ἀποκατάσταση αὐτή δέν σημαίνει καί μέθεξη στίς θείες ἐνέργειες, στή θεία ἀγαθότητα⁸⁸. Δέν προξενεῖ, λοιπόν, ἐκπληξη τό γεγονός ὅτι, σύμφωνα μέ τίς θεολογικές προϋποθέσεις πού ἔχουν ἐπισημανθεῖ, στήν Ἀνατολική Ἐκκλησία δέν μπόρεσε νά παρεισφρήσει ὁ ἀπόλυτος προορισμός, ἐνῶ στή Δύση τόσο στό Ρωμαιοκαθολικισμό, ὅσο καί στόν Προτεσταντισμό βρῆκε γόνιμη κοίτη. Καί τοῦτο ἐξηγεῖται ἀπό τίς διαφορετικές θεολογικές προϋποθέσεις, πού εὐθυγραμμίζονται στό νομικό καί δικαιοκώ σχῆμα.

Ἡ ἀνακεφαλαίωση τῶν πάντων ἐν Χριστῶ σημαίνει ὅτι οἱ κτιστές διαστάσεις ὀλάκερης τῆς δημιουργίας περιέχονται στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ, δηλαδή στή δόξα του κατά τά βιβλικά κείμενα· ὀλάκερη ἡ δημιουργία ἔχει τόπο τήν ἀγαθότητα τοῦ Θεοῦ. Κυρίαρχη εἶναι ἡ ἀγαθοτοπία, καί δευτερεύουσες οἱ κτιστές διαστάσεις τῆς δημιουργίας. Ἡ συμπα-

88. Ὁριγένους, *Κατά Κέλσου 5,15* PG 11,1204A. *Περί ἀρχῶν 2,10,8*. Βλ. Die grichischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, τόμος Ε', Leipzig 1913, σελ. 182-183. Γρηγορίου Νύσσης, *Περί ψυχῆς καί ἀναστάσεως* PG 46,100A. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Πεύσεις καί ἀποκρίσεις καί ἐρωτήσεις* PG 90,796AC: «Τρεῖς ἀποκαταστάσεις οἶδεν ἡ Ἐκκλησία. Μίαν μὲν, τήν ἐκάστου κατὰ τὸν τῆς ἀρετῆς λόγον· ἐν ἣ ἀποκαθίσταται τὸν ἐπ' αὐτῷ λόγον τῆς ἀρετῆς ἐκπληρώσας. Δευτέραν δέ, τήν τῆς ὄλης φύσεως ἐν τῇ ἀναστάσει. Τρίτην δέ, ἣ καί μάλιστα κατακέχρηται ἐν τοῖς ἑαυτοῦ λόγοις ὁ Νύσσης Γρηγόριος, ἔστιν αὕτη, ἡ τῶν ψυχικῶν δυνάμεων τῇ ἁμαρτία ὑποπεσουσῶν, εἰς δπερ ἐκτίσθησαν πάλιν ἀποκατάστασιν. Δεῖ γάρ, ὡσπερ τήν ὄλην φύσιν ἐν τῇ ἀναστάσει τῆς σαρκὸς ἀφθαρσίαν χρόνῳ ἐλπίζομένῳ ἀπολαβεῖν· οὕτω καί τὰς παρατραπείσας τῆς ψυχῆς δυνάμεις, τῇ παρατάσει τῶν αἰῶνων ἀποβαλεῖν τὰς ἐντεθείσας αὐτῇ τῆς κακίας μνήμας· καί περάσασαν τοὺς πάντας αἰῶνας, καί μὴ εὐρίσκουσιν στάσιν, εἰς τὸν Θεὸν ἐλθεῖν τὸν μὴ ἔχοντα πέρας. Καί οὕτως τῇ ἐπιγνώσει οὐ τῇ μεθέξει τῶν ἀγαθῶν ἀπολαβεῖν τὰς δυνάμεις, καί εἰς τὸ ἀρχαῖον ἀποκαταστῆναι, καί δειχθῆναι τὸν δημιουργὸν ἀναίτιον τῆς ἁμαρτίας».

ντική πραγματικότητα πλέει και βυθίζεται σ' αυτή τήν αγαθοτοπία, από τήν όποία ρυθμίζεται κάθε κίνηση, πτώση και πρόοδος. Όσοτόσο σέ σχέση μέ τό κέντρο, δηλαδή μέ τό σαρκωμένο πρόσωπο του Θεού Λόγου, βρίσκεται ό άνθρωπος, και έτσι και αυτός εισέρχεται στό κέντρο τής συμπαντικής πραγματικότητας, στήν ίδια τήν κοινωνία του εκκλησιαστικού σώματος. Γι' αυτό ή εξέλικτική πρόοδος του ανθρώπου, καθ' όμοίωσιν Θεού, δέν μπορεί νά 'ναι ή *εὐδαιμονία*, όπως τή θέλει στό συμπληρωματικό κεφάλαιο 93 τής *Σούμμας* ό Θωμάς Ἀκινάτης, αλλά ή τελείωση ως μετοχή στό κάλλος και στήν εκλάμπρυνση τής θείας δόξας. Κι ἄν λέγεται καμιά φορά *χαρά, τρυφή* κτλ., τουτο σημαίνει τελείωση, μέθεξη και όμοίωση Θεού, ως γνώση, θεωρία, όραση, συνεργασία και συνδημιουργία. Ἡ ἄθανασία, όπως ειπώθηκε κιόλας, δέν εἶναι ἄπλως μία επιβίωση, αλλά αυτό τό αισθητικό και ἄκρως καλλιτεχνικό σμίλημα του ανθρώπινου προσώπου στήν κοινωνία του ἔν Χριστῶ σώματος. Νά μή λησμονοῦμε επίσης τίς θεολογικές προϋποθέσεις τής παράδοσης, πού μᾶς λένε ότι ποτέ τά εκ του μή ὄντος κτίσματα δέν αποβάλλουν τίς ιδιότητες τής κτιστότητας. Στήν τελική φάση τής πορείας τους, ἀνακεφαλαιωμένα στήν κονίστρα τής *ἀγαθοτοπίας*, δέν διαβρώνονται μηδενιστικά, αλλά διαρκῶς υπερβαίνουν τίς μηδενιστικές τάσεις χάρι στίς θεωτικές ἐνέργειες του Θεού. Ἡ ἔνταση ὑπάρχει, όπως και ή κίνηση, αλλά και ή νίκη κατά του μηδενισμού εἶναι *συνεχῆς στάση στή θεία ἀγαθότητα*. Καί ὅλα αυτά βρίσκονται καθ' ὁδόν, ἐν πορεία, μέ ἄλλα λόγια, νοοῦνται *ἐσχατολογικῶς*, ἐπειδή ἐρμηνεύονται *πρωτολογικῶς*. Στήν πρωτολογία βρίσκονται οί ρίζες τής ἐσχατολογίας.

Τέλος, ὀφείλω νά κλείσω μέ τίς ἐξῆς, κατά τήν αἰσθησή μου, ἀπαραίτητες διευκρινίσεις.

Τούτη ή σχέση πρωτολογίας και έσχατολογίας δέν γίνεται μέ τήν ιστορικοφιλολογική ανακάλυψη τάσεων και στοιχείων σέ άγιογραφικά ή άλλα κείμενα τής εκκλησιαστικής παράδοσης. Τέτοιες ανακαλύψεις, συνήθως άποσπασματικού χαρακτήρα περι τό κύμινον και τό άνηθον και τό ήδύομον, πού ανακαλοῦν στή μνήμη μου ανάλογα προβλήματα τών δημηριστῶν, ένῶ ή 'Ιλιάδα και ή 'Οδύσεια τέρπουν άνεννοήτως τούς έπαρκείς αναγνώστες, είναι έξάπαντος χρήσιμες και καλοδεχούμενες, άλλ' άπλῶς ὡς εκ τών ύστερων έρμηνευτικά βοηθήματα. Οί σημερινοί άκαδημαϊκοί θεολόγοι, σέ 'Ανατολή και Δύση, φοβάμαι δι δέν έχουν συνειδητοποιήσει δι όλα τά γραπτά μνημεία, είτε 'Αγία Γραφή είτε 'Απόκρυφα είτε φιλολογικά έργα είτε είδη τέχνης κτλ. άποτελοῦν 'Υπομνήματα μιās ιστορίας —τής θείας οικονομίας ή τής σωτηρίας—, πού πορεύεται από τή δημιουργία τοῦ κόσμου, τήν κοινότητα τοῦ περιούσιου λαοῦ (περιούσιος και εκλεκτός λαός θεολογικά σημαίνει εκλογή και βαριά άποστολή, και ὄχι εὔνοια· τοῦτο δέν είναι εύκολονόητο μέσα στήν κοινότητα, έξοῦ και ή ποικιλία τών άγώνων και τάσεων), τούς πολιτισμούς ὄλων τών λαῶν, τήν 'Εκκλησία τοῦ Παρακλητοῦ, τούς συνεχείς άγῶνες πρὸς τίς ιστορικές κακοήθειες κτλ. κτλ. σέ μιὰ έσχατολογική ὀλοκλήρωση, πού έξάπαντος περνάει μέσω τής κτίσης και τής ιστορίας. 'Επομένως, ή άποκάλυψη προηγείται ὡς ιστορία, ὡς γεγονότα δραματικά, άντιφατικά και τραγικά, ὡς πτώσεις και θρίαμβοι. Και ὁ τρόπος ζωής παράγει τά 'Υπομνήματα. Οί άγιοι πατέρες τής 'Εκκλησίας πολύ σωστά δέν επαναλάμβαναν κάποια βιβλία τής 'Αγίας Γραφής, αλλά μέ άκρα εύλάβεια τά έρμήνευαν ὡς κομμάτι τής ιστορίας τής θείας οικονομίας και συνέχιζαν τόν ίδιο ιστορικό ρόλο, πού είχαν διαδραματίσει οι προκάτοχοί τους. Τούτη ή ιστορία, λοιπόν, έχοντας τίς ρίζες της στά πρώτα, συνεχίζεται, θέλουμε δέ θέλουμε

πρός τὰ ἔσχατα. Γι' αὐτό ἡ ἐκκλησιαστική ζωὴ εἶναι συνεχῆς καὶ ἔσχατολογική.

Σέ τούτη τῇ συνέχεια ἡ θεολογική συνείδηση ὀφείλει νά διακρίνει τὰ ἑξῆς σημεία: 1) Ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας εἶναι ἡ ἴδια ἡ ἱστορία τῆς ἀνθρωπότητας. Γι' αὐτό δέν δικαιολογεῖται καμιὰ ἀποκλειστικότητα. (Βλ. τό 11ο κεφάλαιο τῆς *Πρός Ρωμαίους Ἐπιστολῆς*). Τό χριστιανικό πνεῦμα εἶναι οἰκουμενικό. Ἀφορᾷ ὀλάκερη τήν κτίση καί τήν ἱστορία. Χριστιανισμός θά πεῖ: τὰ πάντα στό κραταιό χέρι τοῦ Θεοῦ· κέντρο τοῦ σύμπαντος ὁ ἀποκαλυπτικός τῆς Τριάδας σαρκωμένος Λόγος· τό σῶμα τοῦ Χριστοῦ ὡς ἐκκλησιασμός τῆς δημιουργίας· τὰ πάντα τῆς Ἐκκλησίας, γιατί ὀλάκερη ἡ δημιουργία εἶναι δυνάμει Ἐκκλησία. Ἄλλωστε ἰσχύει ἡ περιώνυμη ρῆση καί αὐτοῦ τοῦ φανατικοῦ Τερτυλλιανοῦ: *anima humana naturaliter Christiana*. 2) Ὅμως ἡ πορεία εἶναι ἐλεύθερη, δραματική καί κοινοτική. Ἔτσι δέν σημαίνει ὅτι στά Ἐπομνήματα αὐτῆς τῆς πορείας (βιβλία Ἁγίας Γραφῆς, πατέρων κτλ.) θά πρέπει νά περιέχονται μονάχα ἀγγελικές ἱστορίες· συνεχῶς ἔχουμε ἀγῶνα, ἥττες καί νίκες· ἀδύνατα καί δυνατά σημεία· ὡστόσο τόν τελευταῖο λόγο τόν ἔχει ὁ Θεός. Ἡ ἱστορική αὐτή πορεία ἐξηγεῖται καλύτερα μέ τό ἡρακλείτειο πνεῦμα, πού ἐξάπαντος εἶναι μιὰ ἀμυδρή σύλληψη τοῦ ἴδιου τοῦ ἀγιογραφικοῦ πνεύματος, λόγου χάρη. 3) Ἡ ἐλευθερία εἶναι τό βάθος τῶν προσωπικῶν ἰδιαιτεροτήτων. Ἐξοῦ καί ἡ ποικιλία τῶν χαρακτηρισμάτων, πάντοτε ὁμῶς στά πλαίσια τῆς κοινότητας. 4) Στήν ἴδια τήν ἱστορία ὑφίσταται καί ἡ ποικιλία τῶν ἀντιλήψεων –ἐξαιτίας τῆς ἐλευθερίας–, μέσω τῶν ὁποίων ἀγωνιστικά, ἔσχατολογικά, τελειωτικά ἡ ἀνθρωπότητα ὀδεύει στήν πραγμάτωση τοῦ τελικοῦ σκοποῦ της. 5) Μέ ἄλλα λόγια, τούτη ἡ ἱστορία εἶναι ἕνα ποτάμι· ἔχει ὁμορφιές, μαγεία, γαλήνη, ἀνόδους, καθόδους, παφλασμούς, ταραχές,

Οικονομία - Τελείωση

ἀσκήμιες, σιγουριά, ἔλξη, χάος, ἀβεβαιότητα·
εἶναι τό ὕδωρ τό ζῶν, ἐπειδή κινεῖται ἀπ' αὐτό
λει σ' αὐτό.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΚΤΙΣΗ ΚΑΙ ΙΣΤΟΡΙΑ

1. Μύθος και δράμα της επιστήμης

«Οὐ γὰρ ἔλλατοῦται ἢ ἐπὶ τοῖς μεγίστης ἔκπληξις, ἐπειδὴν ὁ τρόπος καθ' ὃν γίνεται τι τῶν παραδόξων ἐξευρεθῆ· εἰ δὲ μὴ ἀλλὰ τό γε ἀπλοῦν τῆς πίστεως ἰσχυρότερον ἔστω τῶν λογικῶν ἀποδείξεων... Πολλὰ ἀπεσιώπησεν (ἢ Ἁγία Γραφή), ὕδωρ, ἀέρα, πῦρ, τὰ ἐκ τούτων ἀναγεννώμενα πάθη... *παρέλιπε* δὲ ἡ ἱστορία τὸν ἡμέτερον νοῦν γυμνάζουσα πρὸς ἐντρέχειαν, ἐξ ὀλίγων ἀφορμῆν παρεχομένη ἐπιλογίζεσθαι τὰ λειπόμενα».

(*Μ. Βασιλείου, Εἰς τὴν Ἑξαήμερον PG 29, 25A καὶ 33B*)

«Οὐ γὰρ δόγμα τὸν λόγον ποιούμεθα, ὥστε ἀφορμῆν δοῦναι τοῖς διαβάλλουσιν».

(*Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τῆς Ἑξαήμερου PG 44,68C*)

Ὅπως τόνισα στὴν *Εἰσαγωγή*, τὴ φιλοσοφία, ὡς *μεταεπιστήμη*, καλλιέργησαν στὴν Ἀρχαιότητα οἱ ἐπιστημονικά καταρτισμένοι, καὶ σήμερα πρωτίστως ὀφείλουμε νὰ τὴν ἐμπιστευθοῦμε στοὺς θετικούς ἐπιστήμονες –τούς προικισμένους, βέβαια, καὶ ὄχι ἀδιακρίτως στὸν κάθε ἐπιστήμονα. Μὲ ἄλλα λόγια, ὅπως καὶ ἂν ἔχει τό πράγμα, ἡ φιλοσοφία προ-

ὑποθέτει τίς ἐπιστημονικές γνώσεις τόσο τῶν ἀνθρωπιστικῶν, ὅσο καί τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Προτιθέμενος κανείς, στήν προκειμένη περίπτωση, νά ἀξιολογήσει τά φιλοσοφικά δεδομένα γιά τόν κόσμο καί τόν ἄνθρωπο, τά ὁποῖα προκύπτουν ἀπό τίς ἀρχές τῆς πατερικῆς θεολογίας, νά κάνει δηλαδή κάτι ἀνάλογο μέ τίς *Ἐξαήμερους* τοῦ Μ. Βασιλείου καί τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, λόγου χάρη, σέ σχέση μέ τά σημερινά πορίσματα τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας, ὀφείλει καταρχήν νά ξεκαθαρίσει τά ὄρια, τό περιεχόμενο καί τούς ὁποίους σκοπούς τῆς ἐπιστήμης. Μόνο ὑπό τό πρίσμα αὐτό θά δυνηθεῖ ἐκ τοῦ ἀσφαλούς, ὅσο εἶναι ἐφικτό, νά κάνει γόνιμη σύγκριση καί καρποφόρο συνταίριασμα. Καί γιά πολλοστή φορά τονίζω μέ ἄκρα ἔμφαση, γιατί ἀφάνταστα εὐκολη εἶναι ἡ παρεξήγηση: τούτη ἡ δουλειά καμιά ἀπολύτως σχέση δέν ἔχει μέ τήν ἀπολογητική τῶν περασμένων δεκαετιῶν· γίνεται μονάχα γιά λόγους ἐρμηνευτικούς.

Τό *Παράρτημα* αὐτό προὑποθέτει τό περιεχόμενο τῆς *Εἰσαγωγῆς* καί τῶν τριῶν κεφαλαίων τοῦ παρόντος τόμου. Γι' αὐτό ὁ ἀναγνώστης ἢ πρέπει ν' ἀνατρέχει μπρός, ἄν θέλει αὐτοτελῶς νά συμβουλευθεῖ κάτι ἀπό τά διαλαμβανόμενα ἐδῶ ἢ νά ἔχει κάνει ἤδη τήν ἀνάγνωση τῶν προηγουμένων σελίδων. Καμιά παραπομπή δέν γίνεται σ' αὐτό τό μέρος, ἐκτός ἀπό μερικές ἐξαιρέσεις ἐντός τοῦ ἴδιου τοῦ κειμένου. Στό τέλος μόνο παρατίθεται μιᾶ μικρή κατ' ἐπιλογή βιβλιογραφία, πού ἀφορᾷ πρωτίστως μερικά ἐπιστημονικά δεδομένα. Τό ἐγχείρημα αὐτό ἀποτελεῖ συνέχεια καί ἄλλων προηγουμένων μελετῶν μου, ἐδῶ ὁμως ἐπιχειρεῖται συστηματικότερη ἐκθεση. Βασική θέση μου πάντως εἶναι ἡ καταρχήν *ἀκριβῆς ἐκθεση* τοῦ περιεχομένου τῆς πατερικῆς θεολογίας, *δίκην ὁμολογίας πίστεως*, θά ἔλεγε κανείς, καί ἔπειτα ἡ ὁποιαδήποτε προέκταση αὐτοῦ τοῦ περιεχομένου, ἢ ἀκόμη καί ἡ δημιουργία νέων ἐρμηνευτικῶν προτάσεων μέ βάση τά

σημερινά δεδομένα του πολιτισμοῦ μας. Ὅμως κάθε σύγχυση καὶ ἀνάμιξη αὐτῶν τῶν δύο λειτουργιῶν εἶναι ὄχι μόνο ἐπιστημονικά ἄκρως ἐσφαλμένη, ἀλλὰ καὶ αὐτονοήτως ἐπικίνδυνη γιὰ τὴ θεολογία, τὴν παιδεία, ἀκόμη εὐρύτερα γιὰ τὸν ἴδιο τὸν πολιτισμό. Σ' αὐτό τό *Παράρτημα*, λοιπόν, γίνεται μιὰ ἐρμηνευτική προέκταση τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν τῆς πατερικῆς παράδοσης· ἀπλῶς προβάλλεται κάτι ὡς δοκιμή, καὶ οἱ ἱκανότεροι μποροῦν νά συνεχίσουν ἐνδεχομένως μέ καλύτερους ὁρους καὶ καλύτερα ἀποτελέσματα. Καὶ καταρχὴν ὁ λόγος περὶ ἐπιστήμης.

Ἐκ τῶν χρόνια τῆς δυτικῆς Ἀναγέννησης, καὶ κυρίως τὰ χρόνια τοῦ Διαφωτισμοῦ, ἡ ἀνθρωπότητα ἐγκολλώθηκε μιὰ τρανὴ ἐλπίδα: μέ τὴν ἐπιστήμη νά ξεπεράσει ὅλες τὶς ἀδυναμίες τῆς καὶ νά θεραπεύσει τὰ βαριά τῆς τραύματα. Ἡ μεγάλη ἐπανάσταση συντελέστηκε κατὰ τὸ 16^ο καὶ 17^ο αἰῶνα· ἔκτοτε διαμορφώνεται ραγδαῖα καὶ καλπάζει ἀσταμάτητα μιὰ νέα ἐποχή, ὁ λεγόμενος δυτικός πολιτισμός. Ἐδῶ δὲν μποροῦμε νά συζητήσουμε τὰ αἷτια καὶ τὶς ἰδιοτυπίες αὐτῆς τῆς ἐξέλιξης: μέ ἄλλα λόγια, σέ τί συνέβαλαν πρὸς τοῦτο ἡ μεσαιωνικὴ φεουδαρχία, ἡ ἀριστοκρατία, τὸ μετέπειτα ἀστικό δημοκρατικὸ καθεστῶς, ὁ χρυσὸς πακτωλὸς τῆς ἀποικιοκρατίας, οἱ ἀπολυταρχικὲς ἰδεολογίες, ἡ ἐπώδυνη ἐπιρροή πάνω στά Βαλκάνια ἀπὸ τὸ Ρήγα Φεραῖο ὡς σήμερα κτλ. κτλ. Παρενθέτω ὅλα τὰ παραπάνω χωρὶς καμιὰ διάθεση νά ρίξω τὸ λίθο τοῦ ἀναθήματος ἐναντίον τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπεναντίας, ἐπειδὴ εἶμαι σφόδρα ἀντίθετος σέ κάθε μανιχαϊστικὴ ἰδεολογία, τρέφω τὸν ἐνδεδειγμένο θαυμασμό πρὸς τὸ δυτικὸ πολιτισμό. Ἄλλωστε σ' αὐτό τὸ χῶρο δημιουργήθηκαν ἀρκετὲς παρήγορες νησίδες, ὅπου κυριαρχεῖ ἡ ἐλευθερία τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Μένει, βέβαια, τὸ πρόβλημα κατὰ πόσο ἡ ἀνθρωπότητα στό σύνολό της νέμεται τὰ ἀγαθὰ τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας. Αὐτό

ὅμως εἶναι μιὰ ἄλλη θλιβερή ἱστορία.

Μέ τό συνδυασμό ἐπιστήμης καί πολιτικῆς φιλοσοφίας ἐπιχείρησε, ὅπως εἶναι πολύ γνωστό, ἡ μαρξιστική ἰδεολογία ὄχι νά ἐρμηνεύσει, ἀλλά ν' ἀλλάξει τόν κόσμο. (Σήμεωτέον ὅτι ὁ Μαρξισμός ἀπαλλαγμένος ἀπό κάθε δογματισμό μπορεῖ νά παραμείνει ἕνα ἐνδιαφέρον ἐπιστημονικό καί φιλοσοφικό σύστημα μέ κοινωνικές ἐφαρμογές). Ἐν πάσῃ περιπτώσει, αὐτή ἡ ἰδεολογία, ὅπως ἀποδείχτηκε, φορτώθηκε σχεδόν ὅλα τά μειονεκτήματα τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Παρ' ὅλα τά δράματα, πού προβλήθηκαν στήν πράξη, καί κυρίως στίς χῶρες τοῦ λεγόμενου πρώην ὑπαρκτοῦ σοσιαλισμοῦ, παρέμεινε ἕνας σκέτος ἰδεαλισμός, ὅσο κι ἂν αὐτό ἤχει παράδοξα.

Ὁ μέγας δραματιστής Νίκος Καζαντζάκης, καθὼς βρέθηκε ἤδη κατά τίς πρώτες ἡμέρες τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1917 στά χῶματα αὐτῆς τῆς ὠδίνουσας καί ὀδυνώμενης χώρας, πρόβλεψε τήν τραγική κατάρρευση τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἐγχειρήματος. (Τώρα, πῶς αὐτός ὁ ἄνθρωπος διώχτηκε ὡς κομμουνιστής, δέν εἶναι ἀπαραίτητο νά συζητηθεῖ). Ἴδου τί ἔγραφε τότε (καί ὄχι, βέβαια, σήμερα ὅπως προβάλλονται μερικοί ὡς προφήτες μέ *Vaticinia ex eventu*): «Μά ὅλες τοῦτες οἱ ἀπάντησες εἶναι μονόπλευρες, ἀόριστες. Εἶναι βέβαια σωστές, φρόνιμες, πραχτικές, ὅμως ἀνίκανες νά συνεπάρουν τίς μάζες· οἱ μάζες γιά νά κινηθοῦν καί νά κιντυνέψουν καί νά δημιουργήσουν μεγάλες ἐποχές, ἔχουν ἀνάγκη κάθε τόσο ἀπό μιάν ἱερή παραφροσύνη, ἀπό μιάν πίστη. Γι' αὐτό καί τίς κοινωνιολογικές σας θεωρίες τίς νομίζω ὄχι μονάχα νοητικά ἀνεπαρκεῖς παρά καί στήν πράξη ἀνίκανες νά δημιουργήσουν αὐτό πού θέλετε: ἕνα καινούριο πολιτισμό.

— Τί τούς λείπει;

— Ὁ μύθος.

‘Ο Ρουσσος μάζεψε τὰ φρύδια.

— *‘Αν μείνετε στή Ρουσία, εἶπε προσπαθώντας νά γελάσει, και θελήσετε νά διαδώσετε τίς ιδέες αὐτές, θά διατάξω νά σᾶς κρεμάσουν.*

— *Εἶναι ἡ μόνη ἀποστομωτική ἀπάντηση, ἀποκρίθηκα γελώντας κι ἐγώ, πού μπορεῖτε νά μοῦ δώσετε». (Ταξιδεύοντας—Ρουσία, Ἀθήνα 41964, σελ. 225-26).*

‘Ο Ν. Καζαντζάκης, στήν προκειμένη περίπτωση, διόλου δέν ἀρνεῖται τήν ἐπιστήμη καί τήν ὀρθολογική ὀργάνωση τῆς κοινωνίας. Μόνες αὐτές ὁμως εἶναι πέρα γιά πέρα ἀνεπαρκεῖς, γυμνές κι ἀνήμπορες· χρειάζονται τό ντύμα τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος. Ἄλλωστε συχνά ἀποκαλοῦσε τήν ἐπιστημονική λογική μίζερη, ὅταν τήν ἐντόπιζε νά ἔναι μόνη τῆς, προκλητική, ὑβριστική, αὐθάδης καί κυρίαρχη. Ἑλληνας καί Βυζαντινός ὁ Ν. Καζαντζάκης (βλ. *‘Ο Χριστός ξανασταυρώνεται*, Ἀθήνα 1981, σελ. 10) ἔβλεπε τήν κατά φύση πραγματικότητα στήν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν, καρδιάς καί νοῦ, σώματος καί ψυχῆς. Κι αὐτή ἡ ἐνότητα ἐξασφαλίζεται ἐξάπαντος στήν περιορρέουσα ἀτμόσφαιρα τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος. Αὐτό τό ντύμα τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος ξεπερνάει τά ἐπιμέρους καί συγκεκριμένα πράγματα, τήν ἀτομικότητά μας και τήν ἴδια τήν ἱστορία· συντελεῖται ἡ μεταφυσική ἔνταση καί ἐπέκταση. Καί μονάχα μέσα σ’ αὐτό τό περιορρέον κλίμα μπορεῖ, ὅσο εἶναι ἐφικτό, νά πραγματώνεται ἡ πρόοδος. (Ἐδῶ νά σημειώσω ὅτι ὁ ὄρος μεταφυσική εἶναι τόσο βεβαρημένος καί κακοποιημένος ἀπό τίς ἀκυρολεξίες καί τίς προχειρολογίες, ὥστε σέ πολλές περιπτώσεις νά μή σημαίνει τίποτα ἢ νά σημαίνει τήν ὁποια αὐθαίρετη σκέψη τοῦ καθενός). Ἐν πάση περιπτώσει, πλανῶνται ὅσοι νομίζουν, δίνοντας ἔμφαση στή λογική, στήν ἐπιστήμη καί στά πράγματα, ὅτι τῶντι δένονται μέ τήν ἱστορία, τόν ἀνθρώπο καί τούς καημούς του. Εἶναι

ἀπαραίτητο νά ξεπεράσουμε τό ἀνάστημά μας καί τήν ἀτομικότητά μας –κι ἄς τά βλέπουμε αὐτά σέ κοινωνικά πλαίσια– μέ τό ντύμα τοῦ μύθου καί τοῦ ὄραματος. Ἄλλιώςτικα ὑπηρετοῦμε, ἐνδεχομένως ἀσύνειδα, τήν ἀποσπασματικότητα καί τόν ἰδεαλισμό μέ λίγα καλά ἀποτελέσματα. (Βλ. Γιάννης Τσαρούχης, Ἄγαθόν τό ἐξομολογεῖσθαι, Ἀθήνα 1986, σελ. 17, 208). Τό κοφτερό λεπίδι τῆς ἐπιστήμης, κατά φυσική νομοτέλεια, τέμνει καί ἐρευνᾷ ἐξονυχιστικά κάθε ἐπιμέρους πραγματικότητα ὡς τήν ἀκρότατη πτυχή, τόσο στήν περιοχὴ τοῦ μικροκόσμου, ὅσο καί στίς διαστάσεις τοῦ μακροκόσμου. Τά ἀποτελέσματα μιᾶς τέτοιας ἐρευνας κατ' ἀνάγκη εἶναι ἀποσπάσματα, ἐνῶ ἡ ζωὴ καί ἡ συμπαντική πραγματικότητα διέπονται ἀπό μιά κατά φύση ἐνότητα. Μετά τό ἔργο τῆς ἐπιστήμης προβάλλει ἐπιτακτικό τό αἴτημα μιᾶς μεταἐπιστήμης, ἐνός δηλαδή φιλοσοφικοῦ στοχασμοῦ μέ θεώρηση μακροσκοπική, πού εὐκολα δένεται μέ μῦθο καί ὄραμα. Βρίσκεται ἡ σημερινή ἐπιστήμη σέ μιά τέτοια περιορρέουσα ἀτμόσφαιρα;

*

Ἐξάπαντος καί πρόοδος ἐπιστημονική ὑπάρχει καί οὐκ ὀλίγα δημιουργικά ἔργα τῆς ἐπιστήμης εἶναι ὁ στηριγμός καί ἡ παρηγοριά πολλῶν ἀνθρώπων, ὅποτε ὅσοι ἐπίμονα κλαῖνε καί μύρονται παραμένουν ἔτσι κι ἄλλιῶς ἀδικαίωτοι. Ὡστόσο ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη εἶναι εὐάλωτη καί τό ἔργο τῆς σέ πλεῖστα ὅσα σημεῖα εἶναι διάτρητο. Κατά τήν ἀποψή μου, σέ ἀντίθεση πρὸς τήν ἀρχαία ἑλληνική καί τή βυζαντινὴ παράδοση, ἡ σημερινή ἐπιστήμη ἀπογυμνώνεται ἐπικίνδυνα ἀπό τό περιορρέον ζωοποιό κλίμα τοῦ πολιτισμοῦ –μολονότι ἔτσι κι ἄλλιῶς καί ἡ ἴδια εἶναι ἓνα κομμάτι του– καί χάνοντας ὀλοένα καί περισσότερο τό ντύμα τοῦ μύθου καί τοῦ ὄραματος, ἀναπτύσσει στρεβλές σχέσεις πρὸς τό φυσικό περιβάλλον καί πρὸς τόν ἄνθρωπο, τόν ὅποιο διακονεῖ

έλλιπῶς καί τό περιβάλλον ἐπιχειρεῖ νά τό κουρσέψει ἰδιο-τελῶς. Πάντως δέν πρέπει νά νομίσει κανεῖς ὅτι μέ τήν ἄποψή μου αὐτή ὑποστηρίζω πῶς στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό καί τό βυζαντινό πολιτισμό οἱ ἄνθρωποι μέσω τῆς ἐπιστήμης καί τῆς φιλοσοφίας μεταμορφώνονταν σέ ἀγγέλους! Προσῶρας τουλάχιστον ἡ ἀνθρωπότητα ἐξακολουθεῖ νά πορεύεται μέσω δραματικῶν ἀγῶνων καί συγκρούσεων. Ὅμως ὀφείλει κανεῖς νά ἐπισημάνει δύο ἄκρως καταλυτικά γεγονότα:

1) Στόν ἀρχαῖο ἑλληνικό καί τό βυζαντινό πολιτισμό —φυσικά ἀκόμη καί στή ζωή τῆς εὐρύτερης Ἀνατολῆς— ἡ ἐπιστημονική γνώση, πρωτίστως ἀνιδιοτελής, ἀνέπνεε στό κλίμα ὄλων τῶν πολιτιστικῶν ἐκδηλώσεων, ἐμποτισμένη μέ ὁμορφιά, αἰσθητική, καλλιτεχνική ἁρμονία καί ποίηση —πάντοτε στά ὄρια τοῦ ἐφικτοῦ ἐξάπαντος. Καί τοῦτο δέν σημαίνει ὅτι οἱ τότε ἄνθρωποι, καί μεταξύ αὐτῶν οἱ εἰδικοί ἐπιστήμονες ἐκείνης τῆς ἐποχῆς, ἦταν ὅλοι τους ποιητές! Ἀπεναντίας, στό σημερινό δυτικό πολιτισμό ὑπάρχουν περισσότεροι καλλιτέχνες καί μεγάλοι ποιητές καί οὐκ ὀλίγοι μέτριοι, προβεβλημένοι μέ τά συναρπαστικά φῶτα τῆς δημοσιογραφιοπροβολῆς! Ὅμως στόν ἀρχαῖο πολιτισμό τά ἔργα τῶν ἀνθρώπων, ἀπό τά πιό ἀπλά καθημερινά ὡς τόν πόλεμο καί τή διπλωματία, ἦταν ἐμποτισμένα μέ ποίηση, μέ μῦθο καί μέ ὄραμα. Ἔτσι καταλαβαίνει κανεῖς πολύ εὐκόλα, γιά ποιό λόγο ἡ θεολογία, βιβλική καί πατερική, εἶναι ὀργανικά συνυφασμένα μέ τήν αἰσθητική ὁμορφιά. Μουσική, ποίηση, ὕμνολογία, ἀγιογραφία, ἀρχιτεκτονική κτλ. μήπως δέν ἐκφράζουν ὀλοκληρωμένα καί ἄριστα τήν πατερική θεολογία; Παράλληλα αὐτή ἡ θεολογία ἔχει καί τόν ἐπιστημονικό χαρακτήρα τῆς τότε ἐποχῆς. Σήμερα ἡ θεολογική ἐπιστήμη καί ἡ θεολογία εἶναι ἐγκλωβισμένες στίς στενές ἐπιμέρους περιοχές μιᾶς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, ὅπου στά μάτια αὐτῶν πού ἔχουν γεγυμνασμένα αἰσθητήρια φαντά-

ζουν μίξερρες καὶ κωμικές. Ἡ σημερινὴ ἔρευνα ὄλων τῶν τομέων τοῦ ἐπιστητοῦ ἀπὸ τό ἕνα μέρος ἐπιδιώκει νά εἶναι τῆς καθαρῆς ἐπιστήμης ὁ καθαρὸς καρπὸς –πράγμα ἄκρως θεμιτό ἀπὸ μιά ἄποψη–, καὶ ἀπὸ τό ἄλλο γίνεται δούλη μύριων ὄσων πορνικῶν ἐξουσιῶν τοῦ πλανήτη μας. 2) Στό δικό μας πολιτισμό ὑπάρχουν μέσα, πού τά παρέχει ἄλλωστε ἡ ἴδια ἡ ἐπιστήμη, πού μποροῦν νά καταστρέψουν τόν πλανήτη γῆ ἢ νά πραγματώσουν τίς ἐφιαλτικές καὶ φρικαλέες προφητεῖες ἑνός A. Huxley ἢ ἑνός G. Orwell. Κατά τήν Ἀρχαιότητα ὁ πόλεμος, λόγου χάρη, γινόταν μέ σπαθιά, δόρατα καὶ ἄλογα! Ἐπομένως σήμερα κατά μείζονα λόγο ἡ ἐπιστήμη χρειάζεται τό ντύμα τῆς ὁμορφιάς, τῆς ποίησης, τοῦ μύθου καὶ τοῦ δράματος.

Ἔχει, λοιπόν, ὁ σημερινός δυτικὸς πολιτισμὸς βαριά μειονεκτήματα, πού ὀφείλει νά ξεπεράσει; Ἐξάπαντος ὑπάρχει μιά τέτοια ἀνάγκη. Ὅμως δέν πρέπει νά ὑποθέσει κανεὶς ὅτι μιά προοδευτικὴ ὑπέρβαση γίνεται μέ τήν ἀντικατάσταση μορφῶν ζωῆς καὶ συνηθειῶν μέ ἄλλες ἢ μέ ἀπομίμηση τῶν ἀρχαίων ἀρετῶν, λόγου χάρη! Κανένας πολιτισμὸς δέν πραγματώνεται μέ ἀπομιμήσεις, γιατί διαφορετικὰ θά ἴταν μιά ἄκρως διασκεδαστικὴ καρικατούρα. Ἡ ὑπέρβαση γίνεται μονάχα δημιουργικά, αὐθεντικά καὶ μέ ἕνα ἀφομοιωτικὸ πλάσιμο κάθε παραδεδομένης πολιτιστικῆς ἀξίας. Ὡστόσο ἡ περιγραφὴ μειονεκτημάτων ἑνός πολιτισμοῦ καὶ ἡ σύγκριση μεταξὺ παράδοσης καὶ νέων προσανατολισμῶν εἶναι ἔργο ἐπιβεβλημένο, ἴσως καὶ ἐν πολλοῖς χρήσιμο, σέ θεωρητικὸ ἐπίπεδο. Ἐξέρουμε ὅτι κατά τά νεότερα χρόνια στή Δύση διαδραματίστηκε μιά παρέλαση μονομερῶν καὶ ἀντιτιθέμενων συστημάτων καὶ ἰδεολογιῶν: ὀρθολογισμὸς, ἐμπειριοκρατία, ρομαντισμὸς, βουλευσιαρχία, ὠφελιμισμὸς, πραγματισμὸς, ψυχανάλυση, δημοκρατία, ἀπολυταρχία, ὑπαρξισμὸς, καὶ λέω φιλοσοφία τοῦ παραλόγου, γιατί δέν

μπορῶ νά πῶ παραλογισμός. Τό κάθε σύστημα, ὡς ἀνταγωνιστική ἰδεολογία, ἐπιβάλλει μιὰ μονομέρεια, διασπώντας ἐπίμονα ὑπαρξιακή ἐνότητα καί ζωή, ἐνῶ διεκδικεῖ τήν ὀλότητα καί μοναδικότητα. Φυσικά δέν λείπουν οἱ τάσεις σύνθεσης καί συνδιαλλαγῆς. Καταλαβαίνει κανεῖς εὐκολα τοῦτες τίς μονομέρειες, ὅταν συγκρίνει τή δυτική νοοτροπία μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική καί τή βυζαντινή σκέψη. Ὁ ἀρχαῖος Ἕλληνας ποτέ δέν θά ἀσπαζόταν μήτε θά προωθοῦσε μιὰ τέτοια παρέλαση ἀντιτιθέμενων συστημάτων κατά τό δυτικό πρότυπο. Ἀπό τούς προσωκρατικούς φιλοσόφους ὡς τόν Ἐπίκουρο καί τούς νεοπλατωνικούς, παρ' ὄλες τίς μύριες ὅσες μεταξύ τῶν φιλοσόφων διαφοροποιήσεις καί ἀντιθέσεις πουθενά δέν ἐντοπίζει κανεῖς διάσπαση καί κατακερματισμό τῆς ὑπαρξης. Μέ ἄλλα λόγια, σέ τοῦτο τό χῶρο δέν θά μποροῦσαν νά γεννηθοῦν ὀρθολογισμός καί ρομαντισμός ὡς αὐτόνομα συστήματα. Οὔτε ἐντοπίζει κανεῖς ἀντινομία λόγου καί παραλόγου. Ἡ ἀρχαία τραγωδία, λόγου χάρη, παρουσιάζει συγκρούσεις καί ἀντινομίες· σέ μερικές περιπτώσεις φαίνεται νά μὴν ἰσχύει ἡ λογική δύναμη. Ἀλλά τά ὁποιαδήποτε πάθη καί οἱ ἄλογες ἢ οἱ ἐξωλογικές δυνάμεις δέν ἐπιβάλλουν καμιὰ ἀνταγωνιστική μονομέρεια. Οἱ ἀντινομικές συγκρούσεις ἐννοοῦνται στήν ἴδια ἐνιαία ὑπαρξη. Λογική καί ἐλευθερία, λόγου χάρη, δέν ἐξαφανίζονται μέ τή δράση τῶν τραγικῶν ἡρώων.

Ἐπιπλέον στό χῶρο τῆς βυζαντινῆς παράδοσης ἀρχιτεκτονεῖται μιὰ ἀξιοθαύμαστη ὑπαρξιακή ἐνότητα: νοῦς, καρδιά, βούληση, αἰσθήσεις, κορμί, ψυχὴ ἀποτελοῦν λειτουργικό σύνολο. Καμιὰ ἀνταγωνιστική μονομέρεια δέν μπορεῖ νά διεκδικήσῃ ἀπολυτότητα. Καί πάντοτε μιλάμε γιά τά γνήσια στοιχεῖα τῆς περιρρέουσας ἀτμόσφαιρας, καί ὄχι φυσικά γιά ὁποιαδήποτε καρικατούρα. Ἐτσι τούτη ἡ ἀνθρωπολογία ἀπορρίπτει τήν κομματιασμένη ὑπαρξη. Ἡ πί-

στη, λόγου χάρη, ἀφορᾶ τή συνολική ὑπαρξη, γιατί εἶναι καρπός μιᾶς γνώσης, πού συντελεῖται μέ τό νοῦ, τήν καρδιά, τή βούληση καί ὅλες τίς αἰσθήσεις. Ὁ νοῦς φωτίζεται κατά τή θεολογία, καί ἡ θεογνωσία συντελεῖται ὡς κατόρθωμα τῆς ἐνιαίας ὑπαρξης μέ κέντρο τήν καρδιά. Ἔχουμε μιά συγκεκριμένη *φυσιολογία*, ὅπως τόσο παραστατικά μᾶς τήν περιγράφουν τά βυζαντινά κείμενα. Κοντολογίς, ἡ γνωσιολογία τῆς ὀρθόδοξης θεολογίας εἶναι ρεαλιστική, ἀφοῦ προηγουῖνται ἡ ζωή καί τά πράγματα, καί ἔπεται ἡ κάθε ἐπιστήμη, ἡ θεολογία καί ὅποιαδήποτε ἐρμηνευτική ἐνασχόληση. Σέ τοῦτα τά πλαίσια, φυσικά, ἐννοεῖται ἡ *διπλή θεολογική μεθοδολογία* τῶν πατέρων. Ἄλλο πράγμα εἶναι ἡ χαρισματική θεολογία, πού εἶναι ὄραση τῆς θείας δόξας καί φωτοφάνειας, ἄκουσμα τοῦ θείου λόγου – *ex visu* καί *ex auditu*–, καί ἄλλο ἡ περιγραφή καί ἡ ἐρμηνεία αὐτῶν πού καταγράφονται στή συνεχή πορεία τῆς ἱστορίας, τῶν κοινοτήτων τοῦ Ἰσραήλ καί τῆς Ἐκκλησίας, καθῶς πατριάρχες, προφῆτες, ἀπόστολοι, ἅγιοι ζοῦν μέ ὄραση καί λόγο – *Ἄνθρωπον καί Θεόν εἰδέναι ἐκ τοῦ ιδέσθαι*, βασική θεολογική ἀρχή τῆς πατερικῆς παράδοσης.

*

Ἐπὶ τό πρίσμα τῆς παραπάνω ἐξέτασης αὐτονόητα θέτει κανεῖς τό κρίσιμο ἐρώτημα· θά μπορέσει ἡ ἐπιστήμη, ὡς τῶν ὄντι μέγιστη δύναμη, καί μάλιστα μεταμορφωτική, στά χέρια τοῦ ἀνθρώπου, νά κάνει δυνατό καί τόν ἄνθρωπο, νά τόν ἐξυψώσει καί νά τοῦ θεραπεύσει τά βαριά του τραύματα; Θά μπορούσε νά τόν κάνει ἄνθρωπο, ἀδελφό τοῦ συνανθρώπου του, καί νά τοῦ δώσει ἔστω καί μιά στάλα ρωμαλέας καί δημιουργικῆς ἀγάπης; Δύσκολα ἐρωτήματα, ὑπό τόν ὄρο *ὅτι κανεῖς δέν πρέπει νά ἐξαχρειώνει τά πάντα, ἀλλά μήτε καί νά τά ἐξιδανικεύει*. Ἐπάρχει τό ἀξίωμα πού λέει μέ πολλή αἰσιοδοξία *ὅτι οὐδέν τεχνικῶς ἀδύνατον* ἔχει

τουτο πολλή ἀλήθεια, ἀλλά ἰσχύει ἐξάπαντος μέ πολλή ἀντοχή καί τό *ἠθικῶς καί πολιτικῶς ἀδύνατον*. Προσωπικά ἔχω ἀπεριόριστη ἐμπιστοσύνη στήν ἀνθρώπινη εὐφυΐα, ἡ ὁποία μπορεῖ νά λύσει ἀκόμη καί τά πιό δύσκολα προβλήματα, ὅπως εἶναι ἡ διάσωση τοῦ περιβάλλοντος, ἡ ἐξασφάλιση ὑδάτινων πόρων, ἐνέργειας, τροφῆς, μέγιστου δυνατοῦ ἀριθμοῦ ἀνθρώπων, ἡ ἀνάπτυξη, ἡ πρόοδος κτλ. κτλ. Ἀλλά πάντοτε ἐνεδρεύει ὁ κίνδυνος τῆς πιό τραγικῆς ἀποτυχίας καί καταστροφῆς. Καί τοῦτο ὀφείλεται στό *ἠθικῶς καί πολιτικῶς ἀδύνατον*, στήν ἀδυναμία τοῦ ἀνθρώπου νά ξεπεράσει τή νηπιακή του ἡλικία καί νά καλπάσει δημιουργικά σ' ἓνα ἔργο ἐπιστημονικό, ὀργανικά ἀναπτυσσόμενο μέ τόν πολιτισμό. Ὡστόσο ὑπάρχει ἡ βásiμη ἐλπίδα καί πίστη ὅτι τό σύμπαν δέν διοικεῖται μήτε ἀπό τόν ἄνθρωπο μήτε ἀπό τήν τυχειότητα. *Κάπου ὑπάρχει Θεός!* Κάπου ἡ ἱστορία δουλεύει μέ τήν *ἐτερογονία τῶν σκοπῶν*. *Ἀπό μᾶς, τά μικρά καί ἄπειρα ὄντα τῆς στιγμῆς, ζητεῖται νά μή διακόπτουμε τό ἔργο τῶν θεῶν*. Τελικά κι ὅταν τό διακόπτουμε, πάλι ἴσως νά ἐπέμβουν οἱ θεοί!

Πάντως πρέπει νά δεχτοῦμε ὅτι ὁ πολιτισμός, μιά ἀγαθή κοινωνία, μπορεῖ νά μετριάσει τήν ἀνθρώπινη ἀλαζονεία, τήν ἐγωκεντρικότητα καί τό δογματισμό. Οἱ κάθε λογῆς ἐξουσιαστές φυλάγουν ζηλότυπα τό ἀόρατο ἀφεντικό τοῦ καφκικοῦ *Πύργου*, μέ ἀποτέλεσμα νά ὀπισθοδρομεῖ ὁ πολιτισμός τῆς εἰρήνης, τῆς ἀγάπης καί τῆς ἀνθρωπιᾶς. Οἱ δογματισμοί κυφοροῦνται καί γεννιοῦνται σέ χώρους ἐπιστημονικούς, ὅσο αὐτό κι ἂν φαίνεται παράδοξο. Μιά ἐπιπλοκαίη καί λαϊκίζουσα παράδοση, στό ἔπακρο ἐμποτισμένη μέ ἀντιθρησκευτικό δογματισμό, διαδίδει ἐπί αἰῶνες ὅτι τό διωγμό ἐναντίον τοῦ Γαλιλαίου τόν προκάλεσε καί τόν ἐκτέλεσε ἡ δυτική ἐκκλησιαστική ἐξουσία. Ὅμως ἡ ἔρευνα ἀπέδειξε ὅτι πρωτογενῶς ὁ διωγμός ἐξυφάνθηκε στό χῶρο

τῶν ἀριστοτελικῶν ἐπιστημόνων τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Πάδοβας. (Βλ. H. Butterfield, *The Origins of Modern Science 1300-1800*, σελ. 62 κ.έ.). Καί τέτοιοι διωγμοί ἐξυφαίνονται ὡς σήμερα, μέ πάμπολλους ἐκλεπτυσμένους τρόπους σέ παρόμοιους χώρους τῆς ἐπιστήμης, τῆς πολιτικῆς, τῆς τέχνης κτλ. κτλ. Χαλεπή καί σφόδρα πικρά ἡ συναδελφική ἐμπειρία ὁμοτέχνων καί ὁμολόγων, μπορῶ νά πῶ παραλλάσσοντας μιά πλατωνική ρήση. Βέβαια, οἱ ὑγιεῖς ἐπιστημονικές δυνάμεις ἀμύνονται σθεναρά καί ἀποτελεσματικά, ὥστε νά ἐξασφαλίζουν ἱκανοποιητική ἐλευθερία καί σεβασμό πρός τό ἔργο τοῦ κάθε δημιουργοῦ· περιχαρακώνουν μέ πείσμα τό χῶρο τῆς ἐπιστημονικῆς ἐλευθερίας, πολλές φορές μέ μέσα ἀπαγορευτικά ἢ κατασταλτικά, πράγμα πού δείχνει τόν ἀγῶνα τοῦ ἀνθρώπου νά φτιάξει τό βασίλειο τῆς προόδου μέ κάποια τιμήματα. Χαρακτηριστική εἶναι ἡ περίπτωση τῆς Βασιλικῆς Ἀκαδημίας τοῦ Λονδίνου, ἡ ὁποία ἰδρύθηκε στά μέσα τοῦ 17^{ου} αἰῶνα, λίγα χρόνια ὕστερα ἀπό τό διωγμό τοῦ Γαλιλαίου. Βασικό ἄρθρο τοῦ καταστατικοῦ αὐτοῦ τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὀργανισμοῦ ἦταν ἡ ἀπαγόρευση συζητήσεων γιά θέματα θρησκευτικά καί πολιτικά. Στήν προκειμένη περίπτωση εἶναι προφανές ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια νά περιφρουρηθεῖ ἡ ἐπιστημονική ἔρευνα ἀπό ἰδεοληψίες, δογματισμούς καί αὐθεντικές ἐξουσίες.

Τοῦτο ὁμως δέν μπορεῖ νά πραγματωθεῖ μέ πολύ ἱκανοποιητικά ἀποτελέσματα, κατά τό μέτρο τοῦ ἐφικτοῦ, μέ μέσα νομοθετικά, κανονιστικά καί κατασταλτικά. Τίς ἀντιθέσεις, κατά ἡρακλείτεια θέση, ἐξισορροποῦν οἱ ζωντανές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπινου λόγου –ἐπομένως τοῦ πολιτισμοῦ. Εἰρηνική καρδιά καί καθαρά χέρια, ὥστε νά πλάσουμε τήν ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν τοῦ Ἡρακλείτου, μποροῦν νά ἐντοπιστοῦν στό χῶρο τοῦ πολιτισμοῦ, τοῦ μύθου καί τοῦ δράματος, γιατί μόνο μέ τόν τρόπο αὐτό ξεπερ-

νάμε τό ἀποσπασματικό καί τήν ἀτομικότητα. Τό ὅτι ἡ Δύση, ὅπως τονίστηκε πρωτύτερα, ἐκτρέφει ἐν πολλοῖς τό ἐπιμέρους καί τό ἀτομικό, ἀποδείχτηκε ἀπό τό ὅτι γύρευε καί γυρεύει τήν ἀπομύθευση. Καί ὁ ὅρος εἶναι δικός της. Ὅμως ἡ ἀνθρωπότητα καί ὁ πολιτισμός χρειάζονται τό ἀντίθετο, δηλαδή τήν ἐκμύθευση ἢ τήν ἀναμύθευση. Περισσότερο μύθο, λοιπόν, χρειαζόμαστε γιά νά πᾶμε μπροστά, ὅπως τόνισε τήν ἀλήθεια αὐτή στούς ἐνθουσιώδεις πρωτεργάτες τῆς Ρωσικῆς Ἐπανάστασης τοῦ 1917 ὁ Νίκος Καζαντζάκης. Καί εἶχε προβλέπει τότε τήν ἐπώδυνη κατάρρευση τοῦ μεγάλου ἐγχειρήματος νά δημιουργηθεῖ ἓνας νέος πολιτισμός, ἐπειδή ἔλειπε ἀπό τό ἐπιστημονικά καί ὀρθολογικά ὀργανωμένο σχέδιο ὁ μύθος! Γιατί αὐτός εἶναι ὁ δημιουργός καί πλάστης πολιτισμῶν. Μέ ἄλλα λόγια, ἀπομονωμένη ἐπιστήμη ἀπό τή μεταεπιστήμη, ὡς φιλοσοφία, ἀπό τίς μεγάλες δημιουργίες τοῦ ἐνιαίου πολιτισμοῦ, ἀπό τό ξεπέραςμα τῆς ἀτομικότητάς μας, ἐξάπαντος μέλλει νά ὀδηγήσει τόν ἄνθρωπο σέ ἄκρως ἐπικίνδυνες περιπέτειες, ἐνδεχομένως μή ἀναστρέψιμες!

Πάντως κανεῖς δέν θά μπορούσε καταρχήν νά εἶναι ἐξολοκλήρου ἀρνητικός πρὸς ὅσους ἐπικαλοῦνται οὐμανιστικά ἰδεώδη, τήν πολιτική συσπείρωση τῶν ἐπιστημόνων ἐναντίον τῶν ἀπληστων ἐκμεταλλευτῶν καί ἐξουσιαστῶν, ἀλλά οἱ προτάσεις αὐτές εἶναι μονομερεῖς ἢ καί ἀφελεῖς ἀπέναντι στήν κατά Θουκυδίδη κυριαρχία τῆς πλεονεξίας καί φιλοτιμίας, καταπῶς τίς ἐκτρέφει ἢ αὐτή ἀνθρώπινη φύση. Ἀπλῶς ἀποτελοῦν μέρος ἑνός ὅλου. Προσωπικά υἱοθετῶ τίς ἀρχές ἑνός Ν. Καζαντζάκη, Κ. Lorenz καί L. Wittgenstein· ὁ ἄνθρωπος, «φύσει» καλός, νοσεῖ στό περιβάλλον καί μπορεῖ νά θεραπευθεῖ σέ μιά περιορρέουσα ἀτμόσφαιρα ἑνός πολιτισμοῦ, ὁ ὁποῖος ὑφαίνεται στή μεταεπιστήμη, στό μύθο, στό ὄραμα, στήν ὑπαρξιακή ἐνότητα καί

στό ξεπέρασμα τῆς (ταπεινῆς) ἀνθρώπινης ἀτομικότητας.

Ἔχω τὴν ἐντύπωση ὅτι οἱ οὐμανιστές καὶ οἱ ἠθικολόγοι τῆς πολιτικῆς στρατεύσεως καταλήγουν σέ κηρύγματα, πού εἶναι ἀνίσχυρα νά ἀλώσουν τὰ ἐξουσιαστικά τείχη τοῦ καφκικοῦ Πύργου. Ἡ πρόοδος, ὅσο εἶναι ἐφικτό, μπορεῖ νά συντελεστεῖ μέ τόν πολιτισμό τοῦ μύθου καί τοῦ ὁράματος. Ἀποτελεῖ λάθος ὅσων ὑποστηρίζουν ὅτι ὁ μύθος ἦταν ἓνα πλανεμένο προστάδιο τῆς ἐπιστήμης. Μυθική καί τελετουργική εἶναι κάθε ὑγιῆς ἐπιστημονική διάνοια. Ὁ μυθικός κόσμος τοῦ πρωτογόνου διόλου δέν ἀποδεικνύει νοητική ἀνεπάρκεια· ἡ ἔρευνα δείχνει ὅτι σέ μύριες ὄσες πρακτικές ἀνάγκες τῆς ζωῆς του ὁ πρωτόγονος διαθέτει ἀξιοσημείωτη εὐφυΐα. Ἐπομένως ἡ ἐπιστήμη δέν ξεπερνάει τό μυθικό κόσμο, ἀλλά πορεύεται τό δικό της δρόμο· κι ἂν χάσει τό μυθικό ντύμα καί τό δράμα εἶναι ἄκρως εὐάλωτη στή δύναμη τῆς φθορᾶς, τῆς πλεονεξίας, τῆς φιλοτιμίας (κατά Θουκυδίδη) καί τῆς ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας. Ὁ δυτικός (καρτεσιανός) κόσμος πρέπει νά συμπληρωθεῖ μέ τό φῶς τοῦ μυθικοῦ κόσμου τῆς Ἀνατολῆς –*ex oriente lux*. Ἐπιστήμη καί μύθος πᾶνε μαζί· κάθε διάσπαση ἀποτελεῖ ἀρρώστια τοῦ πολιτισμοῦ. Τό ἐρώτημα *ad hominem* παραμένει· ἂν σέ μιά ἐπερχόμενη κατάρρευση τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ, ἡ Ἀνατολή θά πάρει τή μεγάλη ἀντεκδίκηση –*revanche*, κατά τόν τεχνικό ὄρο αὐτοῦ τοῦ πολιτισμοῦ!

2. Ἀρχή και γένεση τοῦ σύμπαντος

«Πάντων τῶν ὄντων τὰς ἀφορμὰς και τὰς αἰτίαις και τὰς δυνάμεις συλλήβδην ὁ Θεὸς ἐν ἀκαρεῖ κατεβάλετο, και ἐν τῇ πρώτῃ τοῦ θελήματος ὁρμῇ ἢ ἐκάστου τῶν ὄντων οὐσία συνέδραμεν, οὐρανός, αἰθήρ, ἀστέρες, πῦρ, ἀήρ, θάλασσα, γῆ, ζῶα, φυτά...».

(Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ τῆς Ἑξαήμερου PG 44, 72B)

Ἐνας προϋδρασμαένος ἀπὸ τὰ προηγούμενα κεφάλαια ἀναγνώστης, αὐτονόητα, μπορεῖ εὐκολότερα νὰ παρακολουθήσει αὐτὴ τὴν προέκταση τῶν θεολογικῶν ἀρχῶν και τῆς φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας τοῦ κόσμου και τῆς ζωῆς, μέ βάση τοῦτες τίς ἀρχές. Ὡστόσο τό *Παράρτημα* αὐτό ἔχει μιά σχετική αὐτοτέλεια. Εἰπώθηκε κιόλας μέ ἀνάλογες τεκμηριώσεις ὅτι θεολογικές ἀρχές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς και τοῦ πολιτισμοῦ, θέλουμε δέ θέλουμε, γίνονται φιλοσοφικά ἐρωτήματα και θέσεις φιλοσοφικῆς ἐρμηνείας· αὐτές οἱ θέσεις, φυσικά, εἶναι πάντοτε ἀνοιχτές και μεταβαλλόμενες, μιά και εἰσέρχονται στήν περιοχὴ ἐπιστημονικῶν και φιλοσοφικῶν ἀναζητήσεων· δέν εἶναι ὁμολογίες πίστεως. Ἡ πατερική θεολογία, μέ ἐκπροσώπηση τῆ λόγια μερίδα, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς σκέψης ἀρχιτεκτονεῖ τίς ἐπιστημονικές γνώσεις σέ μιά πυραμίδα, και στήν κορυφή, στή θέση τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς φιλοσοφίας, βάζει τὴ θεολογία, ὅποτε ἀπ' αὐτὴν ἀπορρέουν φιλοσοφικά ἐρωτήματα γιά τόν κόσμο και τὴ ζωή. Και τοῦτο γίνεται γιά λόγους ἐρμηνευτικῶν και ὄχι ἀπολογητικῶν. Ἐνα τέτοιο ἐγγεῖρημα εἶναι αὐτό τό *Παράρτημα*.

Ὅταν γιά πρώτη φορά διάβασα στήν *Ἑξαήμερο* τοῦ Μ. Βασιλείου αὐτό πού ἀναγράφεται στήν προμετωπίδα τοῦ

Παραρτήματος, ότι δέν μειώνεται ὁ θαυμασμός μας γιά τά μεγαλεῖα τοῦ Θεοῦ, ἄν βροῦμε τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ἔγιναν ὄλα αὐτά τά θαυμαστά ἔργα, ἀνακάλεσα στή μνήμη μου μιά ρήση τοῦ Einstein: θέλω νά γνωρίσω μέ ποιό τρόπο ὁ Θεός δημιούργησε τόν κόσμο. Ἦδη, λοιπόν, πρὶν ἀπό δεκαῆξι αἰῶνες ὁ μέγας θεολόγος ἀπό τήν Καισάρεια τῆς Καππαδοκίας κάνοντας τή διάκριση μεταξύ τοῦ ποιός καί τοῦ πῶς τῆς δημιουργίας, γιά λόγους καθαρά ἐρμηνευτικούς —καί ὄχι γιά λόγους πίστεως— ἄλλωστε τό ἀπλοῦν τῆς πίστεως ἔχει τή δική του αὐτοτέλεια καί ἰσχύ— κάλεσε τήν ἐπιστήμη νά βρεῖ τόν τρόπο τῆς δημιουργίας, λέγοντας μάλιστα ὅτι ὁ δημιουργός δέν μᾶς τά εἶπε ὄλα, ἐπειδή θέλημά του εἶναι νά γυμνάσουμε τό νοῦ μας! Ἴδου καί μιά ἀκόμη ἄποψη γιά τόν καταρχήν ἀνιδιοτελή χαρακτήρα τῆς γνώσης.

Ἐδῶ ἀπλῶς νά ὑπενθυμίσω ὅτι οἱ ἀρχαῖες μυθολογίες, τοῦ ἑλληνικοῦ καί τοῦ ἀνατολικοῦ πολιτισμοῦ, μέ τίς θεογονίες καί τίς κοσμογονίες —αὐτές οἱ δύο ταυτίζονται— τά τερατόμορφα ὄντα, τά ἐκκολαπτόμενα αὐγά, τό χάος καί τή λάσπη, κάνουν λόγο γιά μιά ἀρχή ἢ ἓνα ξεκίνημα στή διαμόρφωση τῆς γῆς καί τοῦ σύμπαντος. Μέ ἄλλα λόγια, δέν δέχονται ὅτι τό σύμπαν καί ἡ κοσμική τάξη ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται, κατά τήν περιώνυμη ρήση τοῦ Ἡράκλειτου. Πάντως αὐτό τό ξεκίνημα εἶναι μιά ἐξελικτική διαδικασία μιᾶς ἀφειραυτῆς ὑπάρχουσας πραγματικότητας. Ἀλλά οἱ φιλόσοφοι τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδας τούτη τήν ἀφειραυτῆς ὑπάρχουσα πραγματικότητα τήν ἀποδέχονται ὡς πάντοτε ἴδια, χωρίς κανένα ξεκίνημα, χωρίς ἀρχή γένεσης. Ἦταν πάντοτε, λοιπόν, καί εἶναι καί θά εἶναι ἴδιος ὁ κόσμος, κατά τίς περιώνυμες ρήσεις τοῦ Ἡράκλειτου καί τοῦ Δημόκριτου, οἱ ὁποῖοι λένε χαρακτηριστικά ὅτι τοῦτο τόν κόσμο, πού βλέπουμε, δέν τόν δημιούργησε κανένας ἄνθρωπος μήτε θεός. Τοῦτο ἰσχύει γιά ὄλους τούς φιλοσόφους, ἀκόμη καί γιά τήν

ἀνακύκλωση τῶν στωικῶν καὶ γιὰ τόν Πλάτωνα. Στόν *Τίμαιο* τοῦ Πλάτωνα, λόγου χάρη, μπορεῖ νά γίνεται λόγος γιὰ δημιουργία, ἀλλά αὐτή δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά ἡ μορφοποίηση καί τό σμίλημα τῆς ἀφευκτῆς ὑπάρχουσας –ἄμορφης καί ρευστῆς αἰσθητῆς πραγματικότητας– μέσω τοῦ ἀνώλεθρου καί ἄφθαρτου νοητοῦ κόσμου. Κι ἂν ἀκόμη ὑπάρχει κάτι γιὰ δημιουργία στόν Πλάτωνα, νά μήν ξεχνᾶμε ὅτι ὁ Πλάτων ἦταν μυθολόγος· καί οἱ μυθολόγοι δέχονται ἕνα γίγνεσθαι ἢ ἕνα ξεκίνημα. Ὅμως οἱ φιλόσοφοι προβάλλουν ρητῶς ἕνα στατικό σύμπαν. Καί διόλου νά μή λησμονοῦμε ὅτι τό Γαλιλαῖο κυνήγησαν οἱ ἀριστοτελικοί συνάδελφοί του, καί μέ βάση τήν ἀκίνητη γῆ τοῦ Ἀριστοτέλη καί τοῦ Πτολεμαίου. Ἡ ἀκίνητη γῆ δέν ἦταν καταρχήν θεολογικό δόγμα, κι ἄς γράφεται τοῦτο ἀκόμη καί σέ βιβλία –περιέργως ὥστόσο– πολύ σπουδαίων συγγραφέων. Ἄς μᾶς ποῦν ὅσοι ἀσπάζονται τέτοιες παράδοξες θέσεις τί θεωροῦν τούς θεόπνευστους συγγραφεῖς· προφήτες γιὰ τή σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου ἢ φυσικούς ἐπιστήμονες;

Τό ἄκρως παράδοξο συμβαίνει μέ οὐκ ὀλίγους παρ' ἡμῶν διανοουμένους –καί ἀτυχῶς μέ ἀρκετούς θετικούς ἐπιστήμονες–, οἱ ὅποιοι κάνοντας λόγο γιὰ τή σημερινή κοσμολογία βρίσκουν σχέση καί ὁμοιότητες μέ τήν ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία, ἐνῶ γιὰ τή βιβλική κοσμολογία ἢ τηροῦν *αἰδήμονα σιγή* ἢ τήν ἀντιθέτουν πρὸς τή σύγχρονη ἐπιστήμη! Εὐτυχῶς, τό ἴδιο δέν συμβαίνει μέ μερικούς ξένους θετικούς ἐπιστήμονες, ὅπως διαβάζουμε στό ἐξαιρετο ἔργο τοῦ H. Butterfield, *The Origins of Modern Science*. Μολονότι Ἀγγλοσάξωνας ὁ Butterfield, ἀναγνωρίζει ὅτι ἡ ἀρχαία ἑλληνική φιλοσοφία προβάλλει ἕνα στατικό κόσμο, ἐνῶ ἡ χριστιανική διδασκαλία ἕνα δυναμικό κοσμοεἶδωλο καί μιά δυναμική ἱστορική πορεία. Ἡ ἄποψη αὐτή εἶναι ὀρθή κατά πάντα, ὅσο κι ἂν ἤχει παράδοξα ἢ κακοφαίνεται σέ μερι-

κούς παρ' ἡμῖν διανοουμένους.

Τῶνόντι, μολονότι οἱ πρωτεργάτες, ἐμπνευσμένοι προφῆτες καὶ πατέρες τῆς βιβλικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ζοῦν σ' ἓνα περιορρόον κλίμα ἑνός μυθικά καὶ ἐπιστημονικά στατικοῦ κόσμου –τό γεωκεντρικό σύστημα καὶ ἡ στατικότητα δέν εἶναι χριστιανικό δόγμα, κι ἄς ἰσχυρίζονται μερικοί τό ἀντίθετο, προφανῶς ἀπό ἄγνοια ἢ ἀμάθεια, μὴν ξέροντας ποιά εἶναι τά χριστιανικά δόγματα–, προβάλλοντας ἓναν ἐκτός τοῦ κόσμου ἀπρόσιτο Θεό καὶ συνάμα παρόντα μέσω τῶν δοξαστικῶν ἐνεργειῶν στήν κτίση καὶ τήν ἱστορία, πυρπολοῦν δυναμικά ὀλάκερο τό σύμπαν στή θεία φωτοφάνεια καὶ φωτοδοσία. Ἐπό τοὺς πρώτους στίχους τῆς παλαιοδιαθηκικῆς *Γένεσης*, ὅπου ἀφετηριακά κυριαρχοῦν ὁ δημιουργικός λόγος καὶ τό φῶς, ὡς τοὺς τελευταίους τῆς καινοδιαθηκικῆς *Ἀποκάλυψης* τοῦ Ἰωάννη, ὅπου ὁ ἀστῆρ ὁ λαμπρός ὁ πρωινός ἐγκαινιάζει νέα πορεία τῆς κτίσης καὶ τῆς ἱστορίας, ὑφίσταται *συνεχῆς, δυναμική καὶ τελειωτική ἐπέκταση* τῶν πάντων. Τά πάντα *συνεχῶς καὶ ἐπεκτατικῶς* εἶναι πλημμυρισμένα στό φῶς, μιά εἰκόνα πού μοιάζει μέ τίς περιγραφές τῶν σύγχρονων ἀστροφυσικῶν, πού περιγράφουν σύν τοῖς ἄλλοις τήν ἀκτινοβολούσα ἐνέργεια τῆς μεγάλης ἔκρηξης τοῦ σύμπαντος, κατά τά πρῶτα στάδια τῆς πορείας του. Ἐδῶ νά σημειωθεῖ μέ ἔμφαση ὅτι οἱ προφῆτες καὶ οἱ πατέρες δέν κάνουν ἐπιστήμη.

Στήν προκειμένη περίπτωση ἐντυπωσιάζει ἡ ὄντως ἰδιοφυῆς σύλληψη τοῦ Γρηγορίου Νύσσης, τήν ὁποία δέν θέλει νά κάνει δόγμα, γιατί ξέρει πολύ καλά τί εἶναι τά δόγματα τῆς πίστες. Στά ἔργα του α) *Περί τῆς Ἑξαήμερου* καὶ β) *Περί κατασκευῆς ἀνθρώπου* λέγει ὅτι ὁ Θεός ἐν ἀκαρεῖ δημιουργεῖ τίς σπερματικές καταβολές τῶν πάντων. Σ' αὐτές ὑπάρχουν τό καθόλου σύμπαν καὶ ὁ καθόλου ἀγενής σπερ-

ματικός άνθρωπος. Καί άμέσως μετά αρχίζει ή πορεία, πού φτάνει στόν παρόντα κόσμο καί τούς συγκεκριμένους ανθρώπους; Άδάμ καί Εύα! Όλοι ύπήρχαμε στίς πρώτες σπερματικές καταβολές! Τό πιό έντυπωσιακό είναι ότι ή εξέλιξη αυτή συνεχίζεται στό επίπεδο τής τελείωσης τών λογικῶν όντων καί τής ανακαίνισης τοῦ κόσμου! Ίδού τό δυναμικό κοσμοείδωλο μέσα στά κλειστά περιγράμματα τοῦ μυθικοῦ τριώροφου σύμπαντος! Τοώντι, λοιπόν, τούτη ή σύλληψη μοιάζει νά ἔναι ή μεγάλη έκρηξη (*big bang*) καί ό γενετικός κώδικας DNA –προσοχή! Εἶπα ότι μοιάζει νά είναι, όχι ότι είναι τό ίδιο πράγμα! Σ' αυτό τόν εξέλισσόμενο κόσμο ό άνθρωπος, έχοντας τή δεκτικότητα νά γίνει κατά χάρη θεός, έχει κεντρική θέση καί ό κόσμος είναι στά μέτρα του καί γιά δική του χάρη. Κι αυτό μοιάζει νά ἔναι ή ανθρωπική αρχή (*anthropical principle*), όπως κατά θαυμαστό τρόπο τή διατυπώνουν σημερινοί έπιστήμονες.

Έπομένως δύο είναι τά πολύ βασικά σημεία τής βιβλικῆς καί πατερικῆς θεολογίας: α) ό κόσμος έχει αρχή, δηλαδή ξεκίνημα, ενός γίγνεσθαι, καί β) υπόκειται ως κτιστός σέ μιá εξέλικτική πορεία, όπου δραματικά έπισημαίνονται πότε τά στραβοπατήματα καί πότε τά τελειωτικά βήματα. Ό τελικός προορισμός είναι ή τελείωση τών πάντων. Όμως, κατά τή θεολογία, άλλο πράγμα είναι ή αρχή, δηλαδή τό ξεκίνημα γένεσης τοῦ κόσμου, καί άλλο ή αρχή ύπαρξης τοῦ κόσμου. Τό πρώτο είναι έναρξη ενός χρονικοῦ γίγνεσθαι, ένῶ τό δεύτερο ή αΐδια θέληση τοῦ Θεοῦ νά υπάρχει αυτός ό κόσμος, σύμφωνα μέ τούς λόγους τών όντων, δηλαδή μέ τά θεΐα θελήματα γιά τήν ύπαρξη τοῦ κόσμου. Κατά τήν πρώτη περίπτωση ό κόσμος έχει αρχή, ως ξεκίνημα, καί δέν έχει τέλος, γιατί ό Θεός θέλει νά ἔναι άτελεύτητος. Κατά τή δεύτερη ό κόσμος κατά τό θεΐο θέλημα δέν έχει μήτε αρχή μήτε τέλος, συνυπάρχει μέ τόν αΐδιο τριαδικό Θεό. Έτσι κατά τή

θεολογία –ή όποια έν προκειμένω ένδιαφέρεται για έρμηνευτικές προεκτάσεις– ή θεωρία τής μεγάλης έκρηξης, κατά τήν όποια ύπάρχει άρχή ένός χρονικού γίνεσθαι μέ διαστολή του σύμπαντος και άπομάκρυνση τών γαλαξιών μεταξύ τους, και ή θεωρία τής συνεχούς δημιουργίας, κατά τήν όποια δέν ύπάρχει άρχή και τέλος, άφου τά κενά έξ αίτίας τής διαστολής του σύμπαντος συμπληρώνονται άπό καινούργιους γαλαξίες, γίνονται άποδεκτές ως συμπληρωματικές έρμηνευτικές άρχές για τή γένεση και τήν άρχή ύπαρξης του σύμπαντος. Κι άν άκόμη οί δυό αυτές θεωρίες δέν υπήρχαν, θά έπρεπε νά έπινοηθούν!

Σ' αυτό τό σημείο άπλως νά παρενθέσω τήν κατά τήν αντίληψή μου ιδεολογική επίθεση, πού έπιχειρούν μερικοί έναντίον θρησκευτικών δογμάτων μέ τή χρήση έπιστημονικών συλλογισμών. Λένε, λόγου χάρη, ότι, σύμφωνα μέ όρισμένα δεδομένα, μερίδα έπιστημόνων δέχεται πώς ό κόσμος δέν έχει μήτε άρχή μήτε τέλος. Έλλιπώς καταρτισμένοι φιλοσοφικά και θεολογικά δέν αντιλαμβάνονται ότι ή θέση αυτή –μάλλον μεταφυσική και φιλοσοφική και όχι όρθοδόξως έπιστημονική–, πού τήν ύποστήριξαν φιλόσοφοι και άυτονοήτως θεολόγοι, καταρχήν δέν είναι νέα και κατά δεύτερο και κύριο λόγο άποτελεϊ γι' αυτούς γρόνθο κατά τής ένδεχόμενης αντίθρησκευτικής ιδεολογίας τους. Άκριβως τοϋτο τελικά ύποστηρίζει ή θεολογία μέ τή ρητή διευκρίνιση ότι άλλο πράγμα είναι ή άρχή γένεσης του κόσμου, πού σημαίνει, όπως ειπώθηκε, ένα δυναμικό και έξελισσόμενο κόσμο –τής θεολογίας είναι δυναμικός ό κόσμος και όχι μερίδας τής έλληνικής φιλοσοφίας– και άλλο άρχή ύπαρξης, πού στήν προκειμένη περίπτωση σημαίνει ότι ό κόσμος, ως θέλημα του άναρχου και άτελεύτητου Θεού, συνυπάρχει μέ αυτόν, γιατί διακρίνεται όχι μέ χρονικές άποστάσεις αλλά μέ ριζική διαφορά τής ούσίας: άκτιστος ό Θε-

ός, κτιστός ὁ κόσμος κατά τούς λόγους τῶν ὄντων, ὡς αἰώνια θελήματα τοῦ Θεοῦ.

Ἐκτὸς τοῦ παντός κατ' οὐσίαν ὁ Θεός, παρὼν ταῖς ἑαυτοῦ δυνάμεσι στήν κτίση καὶ τήν ἱστορία, κατά τό Μ. Ἀθανάσιο, πάντοτε εἶναι ἀπρόσιτος καὶ πάντοτε προσεγγιζόμενος μέσω τῶν δοξαστικῶν του ἐνεργειῶν, μέ τίς ὁποῖες κτίζει ἐκ τοῦ μή ὄντος, συνέχει, ἀγιάζει καὶ τελειώνει τά πάντα. Εἶναι ὁ πάντα ἀπρόσιτος ἁπῶν καὶ ὁ πάντα πραγματικός παρῶν, ὡς δημιουργός, θεραπευτής καὶ τελειωτής τῶν πάντων. Θεός κατ' οὐσίαν παρῶν εἶναι ἀνύπαρκτος, ἐπειδή θά εἶναι ἴδιος μέ τή κτίση! Αὐτά ἀπό τό χῶρο τῆς θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας· ἀπό τό χῶρο τῆς ἀστροφυσικῆς εἶναι συγκλονιστική καὶ ποιητική ἡ εἰκόνα, πού μᾶς δίνει ὁ Γιώργος Γραμματικάκης: στή διαδρομή τῆς μεγάλης ἔκρηξης σά νά φαίνονται κάποια ἀψευδή ἰχνη, τά δακτυλικά περὶπου αποτυπώματα ἐνός ἀπόντος, αἰωνίως ἀπόντος Θεοῦ.

3. Χρόνος καὶ κόσμος

«Συμφυῆς ἄρα τῷ κόσμῳ καὶ τοῖς ἐν αὐτῷ ζῳοῖς τε καὶ φυτοῖς ἡ τοῦ χρόνου διέξοδος ὑπέστη, ἐπειγομένη αἰεὶ καὶ παραρρέουσα καὶ οὐδαμοῦ πανομένη τοῦ δρόμου».

(Μ. Βασιλείου, *Εἰς τὴν Ἑξαήμερον* PG 29,13B)

Γνωστός εἶναι ὁ πονοκέφαλος κυρίως τῶν φιλοσόφων τῆς Ἀρχαιότητος, ἀκόμη καὶ τῶν νεότερων χρόνων, ὡς τό Νεύτωνα καὶ τόν Κάντ, γιὰ νά δαμάσουν τοῦτο τό φευγαλέο πρᾶγμα, πού λέγεται χρόνος. Σχεδόν οἱ πάντες ἤθελαν νά σεβαστοῦν τήν ἀνεξαρτησία του, ὅποτε κατά βάση ἔκαναν λόγο, γιὰ τά ἐν χρόνῳ περιεχόμενα κατά τήν ἀριστοτελική παράσταση. Ἡ κατά κάποιο τρόπο ὀριστική διευθέτηση τοῦ

προβλήματος γίνεται μέ τήν απόρριψη τῆς ἀπολυτότητας τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καί τῆς μάζας ἀπό τή θεωρία τῆς *σχετικότητας* τοῦ Einstein. Ὁ χρόνος σχετικοποιεῖται συνυφασμένος μέ τό *χωρο*· διαστέλλεται καί συστέλλεται σέ σχέση μέ τή βαρυτική ἔλξη, τήν ταχύτητα κτλ. Μέ ἄλλα λόγια, ἔχει χάσει τήν ἀπόλυτη ἀνεξαρτησία.

Ἄλλά τά βιβλικά πράγματα καί γεγονότα καί ἡ συναφῆς πρὸς αὐτά πατερική θεολογία δάμασαν τό χρόνο καί ποτέ δέν τόν ἄφησαν νά αὐτονομηθεῖ ὡς ἀφηρημένο πρόβλημα. Καί ἡ αἰωνιότητα τῆς κτίσης, τῶν ὄντων καί τῆς ἱστορίας εἶναι σχετική καί χρονική. Μόνος ἀπόλυτος, ἀπρόσιτος, καί ἄχρονος εἶναι ὁ Θεός. Τά κτίσματα, καί αὐτά τά λογικά ὄντα, πού περιέχονται στίς ζωοποιητικές θεῖες ἐνέργειες, μέ ἄλλα λόγια στή βασιλεία τοῦ Θεοῦ, εἶναι αἰώνια καί χρονικά. (Ὁ ἑβραϊκός βιβλικός ὄρος *όλάμ* σημαίνει αἰωνιότητα καί χρόνο): Στήν προκειμένη περίπτωση ἰδιοφυῆς εἶναι ἡ σύλληψη τοῦ Μ. Βασιλείου. Ὁ χρόνος δημιουργήθηκε *συμφυῆς* μέ τόν κόσμο, τά ζῶα καί τά φυτά· καί συνεχῶς ρέει μέ τά πράγματα καί τά γεγονότα τῆς κτίσης καί τῆς ἱστορίας. Ἡ *συμφυῖα* χρόνου καί κόσμου σημαίνει τήν ἐνιαία πορεία αἰσθητῶν καί νοητῶν ἄπαυστα στά ἄπειρα βάθη τῆς αἰωνιότητος. Δέν ἦταν δυνατόν ἡ θεολογία ν' ἀποδεχτεῖ ὅποιαδήποτε αὐτονόμηση τοῦ χρόνου. Γι' αὐτό καί ὁ κόσμος δέν δημιουργήθηκε *ἐν χρόνῳ*, ἀλλά χρόνος καί κόσμος δημιουργήθηκαν *συμφυῶς*.

Ἐδῶ νά παρενθέσω ἐπισημαίνοντας ὅτι, ὅσο ξέρω καί μάλλον· ξέρω καλά, σ' ὅλα τά ἐπιστημονικά καί φιλοσοφικά βιβλία, ὅπου γίνεται λόγος γιά τό χρόνο, μνημονεύεται ἡ περιώνυμη ρῆση τοῦ Αὐγουστίνου ὅτι ὁ Θεός δημιούργησε τόν κόσμο *ὄχι ἐν χρόνῳ* ἀλλά μέ τό χρόνο – *non in tempore sed cum tempore*. Τό παράδοξο εἶναι ὅτι τοῦτο θεωρεῖται ἀποκλειστικότητα τοῦ Αὐγουστίνου! Πέρα ἀπό τό ὅτι ὁ Μ.

Βασίλειος ἔγραψε αὐτὴ τὴν ἄποψη σχεδὸν μισὸ αἰῶνα πρὶν τὴν ἀναφέρει ὁ Αὐγουστίνος, φιλολογικὰ ἀποδεικνύεται καὶ ἡ ἐξάρτηση τοῦ Αὐγουστίνου ἀπὸ τὴν *Ἑξαήμερο* τοῦ Μ. Βασιλείου. Στὸ 11^ο βιβλίον τῶν *Ἑξομολογήσεων* τοῦ Αὐγουστίνου βρῖσκει κανεῖς καὶ ἄλλες σκέψεις περὶ χρόνου τοῦ Μ. Βασιλείου σχεδὸν κατὰ λέξη. Προφανῶς εἶχε διαβάσει τὴν *Ἑξαήμερο* ἀπὸ καμιά μετάφραση στὴ λατινικὴ γλῶσσα, ἐνδεχομένως τοῦ Ἀμβροσίου. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ πατρότητα δὲν ἀνήκει στὸν Αὐγουστίνον, κι ἂν ἀκόμη ἀποκλείσουμε τὴ φιλολογικὴ ἐξάρτηση. Πάντως ἡ παραπάνω ἄγνοια θὰ ἦταν συγγνωστὴ καὶ ἰάσιμη, ἂν δὲν ἦταν ἐνδεικτικὴ μιᾶς περιπέτειας τῆς ἑλληνικῆς τουλάχιστο διανόησης, ἡ ὁποία δὲν ξέρει ἀκριβῶς μήτε τὴ Δύση μήτε τὴν Ἀνατολή. Πῶς ὁμως, ἐπιτέλους, θὰ σμίξουν Δύση καὶ Ἀνατολή σ' ἓνα δημιουργικὸ προχώρημα;

Στὴν προκειμένη περίπτωση ὥστόσο βλέπει κανεῖς ἐρμηνευτικὰ, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὸ χρόνο καὶ τὸν κόσμον, τὴ σχέση αἰτίου καὶ αἰτιατοῦ στὸ χρονικὸ γίγνεσθαι, ὅπου ὑπάρχει συμφωνία ἀστροφυσικῆς καὶ τῶν κειμένων τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης. Σωστὴ εἶναι καὶ ἡ παρατήρηση ἀστροφυσικῶν ἐπιστημόνων ὅτι, ἀφοῦ χρόνος καὶ συμπαντικὴ πραγματικότητα εἶναι ἓνα, δὲν ἔχει νόημα τὸ ἐρώτημα τί ὑπῆρχε πρὶν ἀπὸ τὴ μεγάλη ἐκρηξη. Ὅμως ὀφείλει κανεῖς νὰ προσέξει τὸ ἐξῆς βασικὸ στοιχεῖο· ἐξάπαντος κανένα νόημα δὲν ἔχει ἓνα τέτοιο ἐρώτημα –γι' αὐτὸ ἄλλωστε ἡ θεολογία κάνει τὴ διάκριση ἀπολύτου, ἄχρονου, ἄκτιστου Θεοῦ καὶ σχετικῆς, χρονικῆς, κτιστῆς πραγματικότητος–, ἀλλὰ ἐπιστημολογικὰ εἶναι ὀρθὴ ἡ παρατήρηση ὅτι ποτέ ἓνας ἐπιστημονικὸς ἰσχυρισμὸς δὲν μπορεῖ νὰ λείει: αὐτὸ ἰσχύει καὶ πέρα ἀπ' αὐτὸ τίποτα ἄλλο. Μποροῦν, παράλληλα μὲ τὸ σωστὸ ἐπιστημονικὰ, νὰ ἰσχύουν καὶ ἄλλα πράγματα. *Τίποτα ἐπιστημονικὰ δὲν ἀπολυτοποιεῖται.*

Ἐπάρχει καί μιὰ ἄλλη παρεξήγηση στούς κόλπους τῶν σύγχρόνων βιβλικῶν θεολόγων. Τήν ἐκπροσωπεῖ κατά σαφή τρόπο ὁ Oscar Cullmann στό ἐξαιρετο κατά τά ἄλλα ἔργο του, *Christ et le temps*. Ἐχοντας a priori κατά νοῦ τό φιλοσοφικό σχῆμα τῆς δυαδικότητος ἄχρονης, νοητῆς αἰωνιότητος καί χρόνου, καί θέλοντας νά ποῦν ὅτι αὐτό τό πρότυπο δέν ἰσχύει στή βιβλική ἀποκάλυψη, δημιουργοῦν τήν ἐντύπωση ὅτι ἡ Ἁγία Γραφή καί τόν ἴδιο τό Θεό τόν θεωρεῖ χρονικό, ὅπως καί τήν αἰωνιότητά του, μιὰ καί φοβοῦνται τή δυαδικότητα ἄχρονης αἰωνιότητος καί χρονικῆς ἱστορίας. Ὅμως κανένας τέτοιος κίνδυνος δέν ὑπάρχει, ἐνῶ ἡ ἀσάφεια αὐτή τῶν βιβλικῶν θεολόγων ἀδικεῖ κατάφωρα τήν πατερική θεολογία, τήν ὁποία εὐκολα μποροῦν νά θεωρήσουν ὡς ἐξελληνισμένη! Ἀπλούστατα, μύριες ὄσες εἰκονικές παραστάσεις τῆς Ἁγίας Γραφῆς προβάλλουν πρῶτα τόν ἀπόλυτα ἀπρόσιτο Θεό (ἐπομένως ἄχρονο καί ριζικά διαφορετικό ἀπό τήν κτίση), καί ἔπειτα τόν ἴδιο παρόντα μέσω τῆς δόξας του στήν κτίση καί τήν ἱστορία. Ἄλλη εἶναι ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπόλυτη καί ἄλλη ἡ αἰωνιότητα τῆς κτίσεως καί τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐξαρτώμενη καί σχετική. Χρονική εἶναι ἡ αἰωνιότητα ὀλάκερης τῆς κτίσεως, αἰσθητῆς καί νοητῆς, σέ μιὰ ἄπαυστη πορεία –ἐξοῦ ἡ ριζική διαφορά ἀπό τή δυαδικότητα τῆς φιλοσοφίας–, ἐνῶ ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ εἶναι ριζικά διαφορετική ἀπό τήν αἰωνιότητα τῆς χρονικῆς τῆς δημιουργίας. Καμιὰ σχέση, λοιπόν, πρός τό πρότυπο τῆς διαρχικῆς φιλοσοφίας ἔτσι κι ἄλλιως, τόσο τοῦ βιβλικοῦ κόσμου, ὅσο καί τῆς ἐρμηνείας τῶν θεολόγων πατέρων.

4. Ἀρχέτυπα και ἐξέλιξη

«Τοὺς γὰρ λόγους τῶν γεγονότων ἔχων πρὸ τῶν αἰῶνων ὑπεστώτας βουλήσει ἀγαθῆ κατ' αὐτοὺς τὴν τε ὄρατὴν και ἀόρατον ἐκ τοῦ μὴ ὄντος ὑπεστήσατο φύσιν».

(Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, *Περὶ διαφόρων ἀποριῶν* PG 91, 1080A)

Ὅσοι ξέρουν καλά τὴν ἱστορία τῶν ἐπιστημῶν και τῆς φιλοσοφίας κατανοοῦν πλήρως τίς δυσκολίες, πού ἀντιμετώπισε ἡ ἐπιστημονική σκέψη ὡς τὸ 18^ο αἰῶνα ἀκόμη, γιὰ νά ἐξηγήσει τὴν κίνηση και τὴν ὀλοκλήρωση πραγμάτων και γεγονότων, και αὐτὴ τὴ μετάβαση ἀπὸ τὸ (ἀριστοτελικό) *δυναμει* πρὸς τὸ *ἐνεργεία*. Πίσω ἀπὸ κάθε πρᾶγμα, γεγονός, φαινόμενο και κίνηση πάντοτε κρύβονταν ἰδέες, εἶδη, οὐσίες, πνεύματα κτλ. Μὲ βάση, λοιπόν, αὐτὰ τὰ *ἀρχέτυπα*, ἄλλοτε ἰδεατὰ, ὅπως τὰ πλατωνικά και ἀριστοτελικά, και ἄλλοτε ὑλικά, διαμορφώνονται πρᾶγματα, φαινόμενα και κινήσεις. Δεν εἶναι μόνο οἱ ἰδεατές μῆτρες τοῦ Πλάτωνα, πού κάνουν αἰσθητὴ τὴν πραγματικότητα, μήτε οἱ *αἰδίες οὐσίες* τοῦ Ἀριστοτέλη, πού κινοῦν τὰ οὐράνια σώματα, ὅπως τὸ *πρῶτον ἀκίνητον κινοῦν ὡς ἐφετόν και ἐρώμενον*, ἀλλὰ και τὰ *ζωτικά πνεύματα*, πού συντελοῦν στὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος, και τὸ *φλογιστό* (*terra pinguis*), πού κάνει τὰ σώματα νά καίγονται, λόγου χάρη. Καί ἔπρεπε νά φτάσουμε στό 17^ο αἰῶνα γιὰ ν' ἀνακαλύψει ὁ Harvey τὴν κυκλοφορία τοῦ αἵματος και στό 18^ο γιὰ νά βρεῖ ὁ Lavoisier τὸ ὀξυγόνο (*Principe oxygene*), πού μέ τίς ἐνώσεις του συντελεῖ στίς καύσεις. Καί ἔτσι ἡ ἐπιστὴμη ἀπελευθερώθηκε ἀπὸ τὰ *ἀρχέτυπα*.

Τωόντι παράδοξο πράγμα, αλλά ἀληθινόν· ἡ βιβλική διδασκαλία καί ἡ πατερική θεολογία, ἐπειδή, ἕξαιτίας τῆς πίστεως, δέν δέχονται τίποτα πού νά παρεμβάλλεται ἀνάμεσα στό Θεό καί τήν κτίση, δέν ἦταν δυνατό ν' ἀποδεχτοῦν τέτοια ἀρχέτυπα. Κάθε κίνηση καί πραγμάτωση ὀφείλεται στήν ὀρμή μιᾶς κτιστῆς φυσικῆς ἐνέργειας. Εἶναι κάτι πού μοιάζει νά ἔναι ὁ σημερινός νόμος τῆς ἀδράνειας. Ἔτσι ἀνοίγει ὁ δρόμος πρός τό ἐξελικτικό σχῆμα, ἐνῶ τά ἀρχέτυπα συντελοῦν στή διαμόρφωση κλειστοῦ κόσμου καί ὀριακῶν περιγραμμάτων.

Πάντως ἡ πατερική θεολογία ἀναπνέει ὄχι μόνο στό κλίμα τῆς περιρρέουσας ἐκκλησιαστικῆς ἀτμόσφαιρας, ἀλλά καί στό κλίμα μιᾶς, μολονότι παλιᾶς, δυνατῆς φιλοσοφικῆς σκέψης μέ τίς ιδέες, τά εἶδη καί τίς οὐσίες. Ὅμως ἡ θεολογία κατάφερε καί δάμασε αὐτή τήν κληρονομιά. Τά πάντα ἔγιναν καί γίνονται, ὅπως θέλει ὁ Θεός. Τοῦτο σημαίνουν οἱ λόγοι τῶν ὄντων, οἱ ὁποῖοι, κατά τή θεολογία δέν εἶναι ἰδεατά ἀρχέτυπα ἀλλά θελήματα τοῦ Θεοῦ. (Τό ὅτι θεολόγοι ξένοι καί παρ' ἡμῖν τούς λόγους τῶν ὄντων ἐρμηνεύουν ὡς πλατωνικά ἀρχέτυπα, τοῦτο ἀποτελεῖ μιᾶ ἄλλη ἱστορία). Ἐπομένως, ἀφοῦ τίποτα δέν μπορεῖ νά παρεμβάλλεται μεταξύ τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ καί τῆς κτίσης, καί ὑφίσταται ἄλλωστε ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, ὅλα τά κτίσματα, αἰσθητά καί νοητά, κινοῦνται καί πορεύονται κατά τήν ἐνέργεια τῆς φύσης τους. Στό δυτικό Μεσαίωνα ὁμως διαφορετική εἰκόνα ἔδινε ὁ σχολαστικισμός, καί, φυσικά, προετοίμασε μιᾶ ἄλλη ἐπιστημονική καί φιλοσοφική ἐξέλιξη. Τά λεγόμενα *universalia*, ὡς ἰδεατές μητρες, πρὶν ἀπό τά πράγματα πού τά καθορίζουν, ἀποτέλεσαν τή θεωρία τῆς πραγματοκρατίας (*realismus*) καί διαμόρφωσαν τυραννικά ἀρχέτυπα. Κατά τό 14^ο αἰῶνα ὡστόσο ἡ ὀνοματοκρατία (*nominalismus*) τοῦ Γουλιέλμου Ὁκᾶμ, μέ τό περιώνυμο

ξυράφι του, αρχίζει νά εκτοπίζει τὰ ἀρχέτυπα τοῦ σχολαστικισμοῦ καί νά προετοιμάζει τίς βασικές ἀρχές τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης.

Οἱ λόγοι τῶν ὄντων κυριαρχοῦν στήν Ἄνατολή μέ τή θεολογία καί τή φιλοσοφία τῶν θεολόγων πατέρων. Γι' αὐτό, τόσο ἡ δημιουργία μέ τίς φάσεις της, ὅσο καί ἡ ἱστορία τῆς θείας οἰκονομίας μέ στόχο τή θεραπεία, ἀνακαίνιση καί τελείωση τῶν πάντων, ἀκολούθησε ἓνα αὐτονόητο ἐξελικτικό σχῆμα (στή διδασκαλία ἐννοεῖται, ἡ ὁποία ἔτσι κι ἀλλιῶς διαμορφώνεται ἀπό τήν πείρα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς). Ἔτσι στήν Ἄνατολή δέν θά μπορούσε μιά θεωρία γιά τήν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν, ὅπως τοῦ Δαρβίνου λόγου χάρη, νά προξενήσει τό σάλο, τήν ἀμηχανία καί ἐν πολλοῖς τό τραγελαφικό ἀδιέξοδο, πού προκάλεσε στή Δύση γιά εὐνόητους λόγους. Στή διαπάλη ἐκείνη παγιδεύτηκαν ὄχι μονάχα οἱ θεολόγοι, ἀλλά καί οἱ ἐπιστήμονες —ὅπου ἐπιβιώνει σήμερα αὐτή ἡ κωμική διαπάλη ἡ ἴδια παγίδευση συντελεῖται σέ Δύση καί Ἄνατολή! Στήν προκειμένη περίπτωση οἱ θεολόγοι ὀφείλουν νά καταλάβουν τό περιεχόμενο τῆς ἀποκάλυψης καλά, καί ἀπό τήν ἄλλη πλευρά οἱ ἐπιστήμονες νά συνειδητοποιήσουν ὅτι μπορεῖ μιά θεωρία, ἀκόμη καί ἓνας νόμος, νά εἶναι μιά πραγματικότητα, ἀλλά δέν εἶναι δυνατό νά ἐξαντλεῖ ἀπολύτως τὰ πάντα, ὅτι δηλαδή πέρα ἀπό αὐτή τήν πραγματικότητα τίποτα ἄλλο δέν εἶναι δυνατόν. Τέτοιες ἀπολυτοποιήσεις εἶναι ἀφόρητα καταπιεστικές καί τυποποιημένες σέ στατικά περιγράμματα.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ θεολογία τῶν πατέρων, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τήν ἐξέλιξη τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητας, ἔστρεψε τό ἐνδιαφέρον στό ἐπίπεδο τῆς ἐξελικτικῆς τελείωσης τῶν λογικῶν πλασμάτων. Τά στραβοπατήματα, οἱ δαιμονικές ἐκδηλώσεις καί τὰ δραματικά περιστατικά, ὡς μεταπατορικά ἀμαρτήματα, σ' αὐτή τήν ἐξελικτική πορεία τῆς

τελείωσης μπορούν να ιαθούν και ἡρέμα να προκόπτει ὁ ἄνθρωπος μέσω τῆς κτίσης, τῆς ἱστορίας καὶ τῆς αἰωνιότη-
 τας. Ἡ τελευταία πάντοτε, ὡς δόξα καὶ βασιλεία τοῦ Θεοῦ,
 εἰσβάλλει στήν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Γι' αὐτό δέν ὑφίστα-
 ται καμιὰ διαρχική κατάσταση φύσης καὶ ὑπερφύσης, φυ-
 σικῆς καὶ μεταφυσικῆς διάστασης. Ὀλάκερη ἡ δημιουργία,
 πλέουσα στίς ἐνέργειες τοῦ αἰώνιου τριαδικοῦ Θεοῦ, κατα-
 ξιώνεται, θεραπεύεται, ὅπου ὑπάρχει ἀνάγκη, καὶ καθίστα-
 ται κατὰ χάρη αἰώνια. *Ὅμως ἄλλη ἡ αἰωνιότητα τοῦ Θεοῦ,
 ὡς ἀναρχη καὶ ἀτελεύτητη φύσει, καὶ ἄλλη ἡ αἰωνιότητα τῆς
 δημιουργίας ὡς χάριτι ὑπαρκτή καὶ ἀτελεύτητη.* Ἀπεναν-
 τίας, ἓνα νομικό καὶ δικαιοκὸ σχῆμα, πού στή θεωρία καὶ
 τὴν πράξη θά ἐρμήνευε τό περιεχόμενο τῆς ἀποκάλυψης, θά
 ὀδηγοῦσε σέ στατικά στάδια ἀρχετύπων καὶ μιᾶς σωτηρίας,
 ὡς μιᾶς εὐδαιμονιστικῆς τακτοποίησης ὀρισμένων προβλη-
 μάτων τοῦ ἀνθρώπου. Ὅμως ἡ δυναμική καὶ τελειωτική πο-
 ρεία τῆς δημιουργίας ἔχει προφανῶς ἄλλο χαρακτήρα. Πρό-
 κείται γιὰ τό κάλλος μιᾶς ἀπέραντης πραγματικότητας μέ
 τὴν ποικιλία τῶν χαρισμάτων καὶ τῶν ἀντίστοιχων ἐκδηλώ-
 σεων.

5. Ἐνεργούμενα συμβάντα καὶ συμβαίνοντα

«Οὐ γάρ ἐστι φύσις ἀνενέργητος».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πί-
 στεως* 3,15 PG 94

Οἱ θεολόγοι πατέρες θέλοντας νὰ ὑπερασπίσουν τὰ δόγ-
 ματα ἔναντι ποικίλων αἰρετικῶν προσβολῶν, οἱ ὅποῖες
 ἦταν δομημένες σέ ἰσχυρές φιλοσοφικές θέσεις, διαμόρφω-

ναν τή θεολογία τους και συνάμα διατύπωναν ἄκρως πρωτοποριακές ἐπιστημονικές ἀπόψεις. Καί τοῦτο δέν ἦταν ἀπλῶς ἑτερογονία τῶν σκοπῶν, ἀλλά συνειδητή σύλληψη τῆς πραγματικότητας. Ὑπάρχουν πολλά τέτοια παραδείγματα. Μπορῶ εὐθύς ἔξαρχῆς νά παρενθέσω δυό χαρακτηριστικές περιπτώσεις ἀπό τή θεολογική σκέψη τοῦ Μ. Βασιλείου. Μιλώντας γιά τή δημιουργία τῆς ζωῆς εἶχε νά ἀντιμετωπίσει μιά ἐσφαλμένη ἄποψη, ἀποδεκτή ὡστόσο, ὅτι ὀρισμένοι μικροοργανισμοί καί τά χέλια παράγονται αὐτομάτως χωρίς τήν παρεμβολή ἄλλης ζωῆς μήτε αὐγῶν! Μολονότι σέ κείνο τό κήρυγμα θά μπορούσε νά πει ὅτι ὁ Θεός καί αὐτά τά δημιουργεῖ *ἐκ τοῦ μή ὄντος*, κάνει μιά ἐπιστημονική ὑπόθεση λέγοντας ὅτι δυό τρόποι παραγωγῆς ὑπάρχουν: 1) τά μέν ἀπό τά δέ παράγονται *ἐκ τῆς διαδοχῆς*, καί 2) ἄλλα παράγει ἡ ἴδια ἡ γῆ, πού στά σπλάχνα της εἶναι προικισμένη μέ ζωογονητικές ιδιότητες. Σήμερα θά λέγαμε ὅτι ἀνόργανη καί ὀργανική ὕλη συνυφαίνονται καί δέν ὑφίσταται ἀγεφύρωτη δυαδικότητα. Ἐξάλλου θέλοντας ν' ἀποκρούσει τόν αἰρετικό Εὐνόμιο, πού ὑποστήριζε ὅτι ὁ ἀνθρώπινος νοῦς μπορεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ —ὁπότε παραμονεύει ἄμεση ἡ ἐπικίνδυνη συνέπεια νά προκύψουν *ἀρχέτυπα* ἰσοδύναμα μέ τό Θεό—, ἀποφαίνεται ὅτι ὁ ἀνθρώπος μήτε τήν οὐσία τῶν πραγμάτων μπορεῖ νά γνωρίσει. Ἡ ἄποψη αὐτή γκρέμισε *τίς οὐσίες*· δέν ὑπάρχουν *οὐσίες* στά πράγματα, τά ὁποῖα γνωρίζουμε μέσω τῶν ιδιοτήτων καί τῶν ἐνεργειῶν τους!

Ἐπομένως, τούτη ἡ ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, χωρίς νά παρεμβάλλονται ἄλλα πράγματα ἀνάμεσα σ' αὐτή τή σχέση, μήτε οὐσίες, μήτε ἀρχέτυπα κτλ. κτλ., δίνει μιά ἄλλη εἰκόνα τοῦ σύμπαντος, παράλληλη μέ ἐκείνη τοῦ μυθικοῦ καί στατικοῦ τριώροφου οἰκοδομήματος, ὅπως τό ἀποδέχονταν καταρχήν ἡ ἐπιστημονική σκέψη καί ἔπειτα κάθε

ἄλλη θρησκευτική. Ἔτσι σ' ἓνα σημεῖο οἱ δύο αὐτές εἰκό-
νες, ἡ δυναμική τῆς θεολογίας καί ἡ στατική τῶν ἀντιλήψε-
ων τοῦ καιροῦ ἐκείνου, ἔρχονται σέ σχέση ἢ τέμνονται —κα-
τά τή μή εὐκλείδεια γεωμετρία τοῦ B. Riemann τουλάχισ-
στον!—, ὁπότε οἱ εἰδήμονες περί αὐτά πιστοί ἀντιλαμβάνο-
νται τό τριώροφο μυθικό οἰκοδόμημα τοῦ σύμπαντος νά
ἐπεκτείνεται στήν πλημμύρα τῶν ἀπειρων θείων ἐνεργειῶν,
σμίγοντας κατά κάποιον τρόπο τίς θεῖες μέ τίς φυσικές ἐνερ-
γειες τοῦ κόσμου.

Στήν προκειμένη περίπτωση μεγάλη σημασία καί σπου-
δαιότητα ἔχει ἡ βασική αὐτή θέση τῆς πατερικῆς θεολογίας,
πού ὑποστηρίζει, σέ πολλές περιπτώσεις, ἀπό τούς πρώτους
μεταχριστιανικούς αἰῶνες ὡς τό Γρηγόριο Παλαμᾶ, ὅτι δέν
νοεῖται φύση ἀνενέργητη, γιατί μιᾶ τέτοια ἔκφραση ἀποτε-
λεῖ ἀντίφαση ἐν τοῖς ὅροις· μέ ἄλλα λόγια, φύση ἀνενέργητη
ἴσον ἀνυπαρξία. Ἔτσι ἀπὼν κατ' οὐσίαν ὁ Θεός, ἐκτός τοῦ
παντός, παρῶν ὡς ἐνεργῶν στόν κόσμο, κτίζει τά πάντα,
συνέχει αὐτά, οἰκοδομεῖ σχέσεις, καί, φυσικά, συνα-
ντιοῦνται θεῖες ἐνέργειες (ριζικά διαφορετικές ἀπό τήν κτι-
στή πραγματικότητα, ἐπομένως ἄκτιστες) μέ τίς φυσικές
ὄλων τῶν κτισμάτων. Δέν μπορεῖ νά ὑπάρχει τίποτα ἄλλο
παρά ἓνα ἐνεργειακό πλέγμα, ἡ κυριαρχία τῶν ἐνεργειῶν,
τῶν ἄκτιστων τοῦ δημιουργοῦ καί τῶν κτιστῶν τοῦ σύμπα-
ντος κόσμου. Σ' ἓνα τέτοιο κοσμοεἶδωλο, λοιπόν, πού εἶχε
ἐπιβάλλει ἡ θεολογία, παράλληλα μέ τή διατύπωση τοῦ δόγ-
ματος παρέχοντας καί φιλοσοφικές προεκτάσεις, δέν μπο-
ροῦσαν νά ἐπιβιώσουν εἶδωλα, ἀρχέτυπα καί ἰδεοληψίες.
Θεωρητικά ὑπῆρχαν γόνιμες προϋποθέσεις γιά ἓνα ἐπιστη-
μονικό προχώρημα σέ ἐπαναστατικά ἐπιτεύγματα. Ἄλλη
ἱστορία εἶναι, γιατί δέν ἔγιναν ἢ ἂν μπορούσαν, ἢ καί ἔπρε-
πε, νά γίνουν! Τά πάντα, λοιπόν, στή δημιουργία εἶναι ἐνερ-
γούμενα συμβάντα καί συμβαίνονται. Αὐτός εἶναι ὁ κόσμος

τῆς θεολογίας, ὁ ὁποῖος ὡστόσο δέν εἶναι ἄλλος παρά ὁ ἕνας κόσμος, πού γνωρίζουν οἱ πάντες τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Δέν θά ἴταν ὑπερβολή, ἀλλά ἴσως ἐπιβάλλεται ἀπλῶς γιά λόγους ἐρμηνευτικούς νά εἰπωθεῖ σήμερα, ὅτι τοῦτο τό ἐνεργειακό πλέγμα, ὡς παράσταση μᾶς κάνει νά στρέφουμε τή σκέψη μας σ' αὐτό πού μᾶς λένε οἱ σημερινοί φυσικοί ὅτι ἡ ὕλη κάνει ἐνέργεια καί ἡ ἐνέργεια ὕλη. Οἱ ὁμοιότητες αὐτές, σέ μερικά σημεῖα τουλάχιστον, ἔχουν, ἢ μποροῦν νά ἔχουν ἐνδιαφέρουσες ἐπιπτώσεις στό προχώρημα τοῦ πολιτισμοῦ μας. Πρῶτα πρῶτα ἡ θεολογία, *ἐπεκτεινόμενη*, ἐρμηνεύει καί κάνει στό σημερινό ἄνθρωπο περισσότερο κατανοητά τά δόγματα καί τή σημασία τῆς δημιουργίας, γι' αὐτόν τόν ἴδιο – ὅλα αὐτά, βέβαια, παράλληλα καί τεμνόμενα μέ τόν πλοῦτο τῆς χαρισματικῆς ζωῆς τῶν μυστηρίων καί τῶν ἀγίων τῆς Ἐκκλησίας–, ὅποτε οἱ προσαρμογές ὀδηγοῦν στήν *καλή ἀλλοίωση* καί αὐξηση τοῦ ἐκάστοτε πολιτισμοῦ τῶν λαῶν.

Ἐκεῖνο τόν καιρό ἡ ἀντίληψη γιά τίς ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ καί τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου ὀδήγησε σέ πολύ ἐνδιαφέρουσα ὀλοκλήρωση τίς ἀπόψεις γιά τό πρόσωπο ἢ τήν ὑπόσταση. Φωτιά, ἀέρας, νερό, γῆ κτλ. ἔχουν τίς φυσικές ἐνέργειες.

Τά πρόσωπα, ὡς ἰδιαιτερότητες, ποιές ἐνέργειες ἔχουν; Ἐξάπαντος τέθηκε αὐτό τό ἐρώτημα, πάλι ἀπό ἀφορμές πού ἔδιναν οἱ αἵρετικοί ἀσχολούμενοι μέ τά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας καί μέ τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ. Πέρα ἀπό τήν *πεῖρα* ζωῆς, ἀπό τό ἐκκλησιαστικό, δηλαδή, περιεχόμενο αὐτῆς τῆς ζωῆς, ἔπρεπε νά ἀποσαφηνιστοῦν θεολογικοί καί φιλοσοφικοί ὅροι. Ἀλλιῶτικα θά μποροῦσε νά ἀλλοιωθεῖ τό περιεχόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Ἀνόμοια ἢ ὁμοούσια εἶναι τά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας; Ποιό εἶναι τό πρόσωπο τοῦ Χριστοῦ; ὁ Λόγος ἢ ὁ ἄνθρωπος Ἰησοῦς ἢ

καί οἱ δύο μαζί; Ποιές οἱ δύο φύσεις τοῦ Χριστοῦ; Ὑπάρχει μονοφυσιτισμός ἢ μονοενεργητισμός; Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ ἔθεταν ξανά καί ξανά. Ἐνεξάρτητα ἀπό τήν πολυπλοκότητα καί τή σκοτεινότητα ἐνίοτε τῶν ἐρωτημάτων –πράγμα πού ἀνήκει μᾶλλον στήν αἵρεση–, ὑπάρχει καί ἡ ἀπλότητα τῆς πίστεως καί τῆς νήφουσας θεολογίας καί φιλοσοφίας. Ἔτσι ἀποσαφηνίστηκαν ὅλα τὰ ἐρωτήματα καί συνάμα διαμορφώθηκε μιᾶ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα διδασκαλία περί προσώπου. *Τά πρόσωπα ἀποτελοῦν ἀνεπανάληπτες ἰδιαιτερότητες, καί μόνο ἔτσι παραμένουν ὡς ἑτερότητες. Τά ἴδια παραμένουν ἴδια, γιά νά παραμείνουν καί τὰ πρόσωπα.* Ἄν τὰ πρόσωπα, λοιπόν, ἐπικοινωνοῦν ὄχι κατά τή φύση τους, ἀλλά μέσω προσωπικῶν ἐνεργειῶν (!), παύουν νά εἶναι ἰδιαιτερότητες, ὅπως συμβαίνει μέ τὰ φυσικά στοιχεῖα, πού ἔχουν μόνο τίς κοινές φυσικές ἐνέργειες, λόγου χάρη τῆς φωτιᾶς ἢ τοῦ νεροῦ ἢ τοῦ ἀέρα κτλ. κτλ. Ἄλλά σ' αὐτά τὰ στοιχεῖα δέν ὑπάρχουν προσωπικές ἰδιαιτερότητες, δηλαδή ἀνεπανάληπτα ὄντα! Τά πρόσωπα, ἐπομένως, ὡς ἰδιαιτερότητες καί ἑτερότητες δέν ἔχουν ἐνέργειες, ἀλλά ἐπικοινωνοῦν μέσω τῶν ἐνεργειῶν τῆς φύσης τους· *ἐπικοινωνοῦν τῇ φύσει, ὄχι κατά τὰ ἴδια πρόσωπα ἢ κατά τίς ἴδιες ὑποστάσεις.* Ἔτσι α) οἱ ὑποστάσεις τῆς Ἁγίας Τριάδας, μιᾶ καί δέν ὑπάρχουν ὑποστατικές ἐνέργειες, ἐπικοινωνοῦν *κατά τή θεότητα*, β) οἱ ἄγγελοι *κατά τήν ἀγγελότητα*, καί γ) οἱ ἄνθρωποι *κατά τήν ἀνθρωπότητα*. Ἄν τὰ πρόσωπα ἐπικοινωνοῦν μέσω προσωπικῶν ἐνεργειῶν, μέ ἄλλα λόγια μέσω τῶν ἰδιαιτεροτήτων –γιατί οἱ ἰδιαιτερότητες εἶναι τὰ πρόσωπα–, τότε χάνονται ὡς ἰδιαιτερότητες καί προφανῶς ὡς ἑτερότητες, σύμφωνα μέ μιᾶ καταχρηστική ἀλλά συνεπῆ θεώρηση. Γιατί, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, πρόσωπο εἶναι ἡ ἀνεπανάληπτη ἰδιαιτερότητα, καί τό ἴδιο πρέπει πάντοτε νά παραμένει ἴδιο, ἐπομένως *ἀκοινώνητο*, ὅπως *ἀκοινώνητα εἶναι* τὰ

υποστατικά προσόντα, δηλαδή οι ιδιαιτερότητες, τῆς Ἁγίας Τριάδας. Ἄν ὑπῆρχαν υποστατικές ἐνέργειες, τὰ πράγματα στίς τριαδικές υποστάσεις θά ἦταν περισσότερο πολύπλοκα, κατά μιὰ σχολαστική ὥστόσο θεώρηση! Ἡ θά ἔπρεπε νά χαθοῦν οἱ ἐτερότητες, ὅποτε δέν θά ὑπάρχει Τριάδα (!), ἥ, ἐπειδή κατά τό τριαδικό δόγμα ἐξαιτίας τῆς ἀδιαίρετης οὐσίας τὰ πρόσωπα ἔχουν κοινή βούληση, ἔπρεπε τό κάθε πρόσωπο νά ἔχει δική του βούληση! Βέβαια, ὅλα αὐτά, ἀπλῶς παρενθετικά, εἶναι ἄκρως σχολαστικά, ὅμως αὐτός ὁ σχολαστικισμός εἰσβάλλει ἔτσι κι ἄλλιῶς, ὅταν χαθεῖ ἡ ἀπλότητα τῆς πίστεως καί ἡ νήφουσα θεολογία καί φιλοσοφία. Τελικά οἱ θεολόγοι πατέρες νήφοντες ἦταν, καί ἔφεραν στό προσκήνιο μιὰ σοβαρή ἀνακάλυψη: τὰ πάντα εἶναι ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα, νοούμενα σέ σχέσεις.

6. Ἐνότητα τῶν πάντων

«Πᾶσα τοίνυν ἡ φύσις ἡ ἀπό τῶν πρώτων μέχρι τῶν ἐσχάτων διήκουσα, μία τις τοῦ ὄντος ἐστὶν εἰκῶν».

(Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44, 185B-D)

Ἡ ὀλάκερη ἡ δημιουργία, αἰσθητή καί νοητή, ἄλογη καί λογική, ἄψυχη καί ἔμψυχη μέ ὅλες τίς διαβαθμίσεις α) κατά τό ἀπλῶς εἶναι, β) κατά τό εἶναι καί τῆ ζωῆ, γ) κατά τό εἶναι καί τῆ ζωῆ καί τό λόγο, καί δ) κατά τό εἶναι καί τῆ ζωῆ καί τό λόγο καί τῆ θέωση εἶναι ἐνιαία καί ὑπόκειται στή νομοτέλεια τῆς κτιστότητας. Ἐξαιτίας τῆς κτιστότητας δέν ὑφίσταται ἡ ριζική κατ' οὐσίαν ἀνομοιότητα αἰσθητοῦ καί νοη-

τοῦ, ὕλης καί πνεύματος, σώματος καί ψυχῆς, κατά τή διαρκή φιλοσοφία. Ὑφίσταται ἐξάπαντος διαφορά, ἀλλά κατά βαθμόν, μιά καί ἡ κτιστότητα συνδέει ὀλάκερο τό σύμπαν σέ μιά ὁμοιογένεια. Θά μποροῦσε κανεῖς νά ἰσχυριστεῖ μέ τά δεδομένα αὐτά ὅτι ἡ πατερική θεολογία καί σ' αὐτό τό βασικό σημείο συμφωνεῖ μέ τίς σημερινές ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις, κατά τίς ὁποῖες δέν ὑφίσταται στόν κόσμο καί τή ζωή, ἡ ἀρχή τῆς δυαδικότητας μεταξύ αἰσθητῶν καί νοητῶν, ὕλης καί πνεύματος κτλ. κτλ., ἀλλά ἡ πραγματικότητα φαίνεται, μέ ὅλες τίς ποικιλίες καί τίς λειτουργικές διαβαθμίσεις, ὀργανικά ἐνοποιημένη. Ἡ ἐπιστήμη, καί μάλιστα σήμερα σέ διαστημικά ἐπίπεδα, ψηλαφᾷ καί ἐπισημαίνει τούτη τήν ὁμοιογένεια στους νόμους καί τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Ἡ παραγωγή πρωτεΐνων, λόγου χάρη, λένε οἱ εἰδικοί ἐρευνητές, εἶναι ἴδια σέ κάθε ζωντανό δημιούργημα.

Ἐπομένως, ἡ γένεση τοῦ σύμπαντος φαίνεται νά ἔχει κοινές ρίζες, ἄλογες καί λογικές. Στήν προκειμένη περίπτωσις ἡ πατερική θεολογία ἀναδεικνύεται ἐρμηνευτικά στό ἔπακρο, μιά καί, χωρίς νά ἔχει σκοπό τήν ἐρευνα τέτοιων περιοχῶν τοῦ ἐπιστήτου, ἐπισημαίνοντας τήν ἐκ τοῦ μή ὄντος δημιουργία καί τή βασική συνέπειά της, πού εἶναι ἡ κτιστότητα τῶν ὄντων, καταλήγει στήν ἐνότητα τῶν πάντων, καί μάλιστα μέσα στό ἐνεργειακό πλέγμα Θεοῦ καί κόσμου. Ἐξάπαντος δέν πρόκειται γιά δικαίωση, ἐπειδή κάτι τέτοιο θά ἔταν ἀδιανόητη ἐπιζήτηση γι' αὐτήν, ἀλλ' ἀπλῶς γιά μιά ἐρμηνευτική διευκρίνισις καί προέκτασις. Ὁ ἄνθρωπος, λόγου χάρη, ὡς πλάσμα κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ παίρνει κεντρική θέσις στόν κόσμο, ἐπεκτεινόμενος ὡς τήν ἀκρότατη τιμή τῆς θέωσις· ἐντούτοις δέν παύουν ὀλα τά σωματολογικά του δεδομένα νά ἔναι συνδεδεμένα μέ τά στοιχεῖα τοῦ κόσμου, μέ τήν ἴδια τή μάνα γῆ, ἀπό τήν ὁποῖα

προήλθε! Τό ἄκρως παράδοξο καί συνάμα ἀξιοσημείωτο ἐνδιαφέρον κάνει ξανά καί ξανά τήν ἐμφάνιση στό προσκήνιο τῆς πατερικῆς θεολογίας. Ἄπό τό ἕνα μέρος γίνεται λόγος γιά ἀποκάλυψη, ἀλήθεια καί ἀγαθότητα, θεωρία καί πράξη, πού ἀπορρέουν ἀπό τό Θεό, καί ἀπό τό ἄλλο διαμορφώνονται ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές ἀρχές, πού ἀφοροῦν ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα. Στό σημερινό πολιτιστικό κλίμα, ἂν πάρει ἡ θεολογία αὐτή δημιουργικές μορφές ἔκφρασης, σίγουρα θά μπορέσει νά σαρκώσει ἐπαναστατικά ἐπιτεύγματα στήν ἄκρως δραματική πορεία τοῦ σημερινοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἰδιοφυΐα, συνδυασμένη μέ τήν ἀγιότητα, τοῦ Γρηγορίου Νύσσης συμπυκνώνει στό ἔργο του ὀλάκερη τή θεολογία τόσο ὡς χαρισματικό πλοῦτο καί ζωή, ὅσο καί ὡς στοχασμό καί δημιουργία. Καί στήν προκειμένη περίπτωση, ὕστερα ἀπό τήν ὀραματική σύλληψη τῆς γένεσης τοῦ σύμπαντος κόσμου, μέσω τῆς ἐν ἀκαρεῖ σπερματικῆς καταβολῆς τοῦ Θεοῦ καί τῆς μετά ταῦτα πορείας τοῦ καθόλου σύμπαντος καί τοῦ καθόλου ἀνθρώπου, ὀραματίστηκε ὀλάκερη τή συμπαντική πραγματικότητα ὡς μία εἰκόνα τοῦ ὄντος. Ὡν εἶναι ὁ Θεός, καί τά πάντα εἰκόνα του· ἐπομένως κτιστότητα καί εἰκόνα συγκροτοῦν τήν ὀμοιογένεια καί τήν κοινότητα τοῦ κόσμου καί πάσης τῆς φύσεως, ὀπως λέγει ὁ Νύσσης. Βέβαια, τούτη ἡ εἰκόνα δέν εἶναι φυσική, ὀπως ὁ Υἱός, ὡς ὀμοούσιος μέ τόν Πατέρα, εἶναι φυσική του εἰκόνα, ἀλλά κτιστή καί ἑτεροούσια, ἔχοντας κατά χάρη ὀμοιότητα πρός τόν ὄντα Θεό, ὀπότε εἶναι προικισμένη μέ τό εἶναι, τή ζωή, τό λόγο, τή θέωση σέ μία κινητική τελείωση. Ὁ ἀνθρωπος καί αὐτός μέσα στό συνολικό κόσμο εἶναι εἰκόνα τοῦ Θεοῦ, προικισμένος ὀμως ἰδιαίτερα καί μέ τό καθ' ὀμοίωσιν, ὀπότε ἡ συνολική εἰκόνα τοῦ κόσμου εἶναι στά μέτρα του καί γιά χάρη του, καί συνάμα μέ τήν ἄσκηση καί τήν αὐξητική

προκοπή μπορεί να μοιάσει τό Θεό, μέ άλλα λόγια νά τόν δεῖ καί νά λαμπρυνθεῖ, ὡς ἀνώτατο καλλιτέχνημα, στή δόξα του. Ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, μάλιστα, θεωρεῖ ὅτι ὁ κόσμος εἶναι εἰκόνα τῆς τριαδικῆς κοινωνίας, ἐπειδή ἔχει α) αἰτία ὑπαρξης, β) λογική δομή στήν ποικιλία τῶν πραγμάτων, καί γ) κίνηση καί ζωή.

Ἡ εἰκόνα αὐτή ὀλάκερης τῆς δημιουργίας δέν εἶναι στατική· διήκει ἀπό τά πρῶτα ὡς τά ἔσχατα, ἐπεκτείνεται καί ἡρέμα προκόπτει, ὅταν δραματικά δέν κακύνεται μέ διαβρωτικές ἀλλοτριώσεις. Ἐδῶ ὁ Νύσσης τό δυναμισμό, τή διήκουσα ἐξελικτική γραμμή συνδέει σέ μιά συνέχεια μέ τίς πρῶτες καταβολές, τά πρῶτα βήματα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς, καί μέ τήν ἐσχατολογική καί τελειωτική ὀλοκλήρωση. Πρωτολογία καί ἐσχατολογία, λοιπόν, συνυφαίνονται καί συνολοκληρώνονται στή μιά εἰκόνα τῆς φύσης, ὅπου ὁ ἄνθρωπος καί ὡς καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ δημιουργήμα ἔχει θέση καί μάλιστα κεντρική. Τούτη ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου, ἰδωμένη μέ μακροσκοπικό μάτι φανερώνει ὁμορφιά καί αἰσθητική συνάμα προδίδει ἰδιάζουσα διακριτικότητα.

Στίς ἀπέραντα ἀσύλληπτες διαστάσεις τῆς σημερινῆς εἰκόνας τοῦ σύμπαντος, μέσα στό ὁποῖο εἶναι καί ὁ δικός μας πλανήτης, θλιβερός στήν ἀσημαντότητά του, καί κατά κάποιον τρόπο *ιδεώδης ἐν τῇ λύπῃ του*, ὁ ἄνθρωπος φαντάζει ἀκόμη πιό θλιβερός καί λυπημένος. Ὅμως, σάν ἓνα καλάμι στοχαζόμενο, σφραγιζόμενος μέ τήν ἀνθρωπική ἀρχή, κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ δημιουργοῦ του, ἐξάπαντος μπορεί νά βρεῖ καί νά κάνει πολλά μέσα σ' αὐτή τήν κοινότητα τῶν πάντων· προπαντός ἄλλου νά θέτει ἐπιστημονικά καί φιλοσοφικά ἐρωτήματα σέ σχέση μέ τήν κοινή πραγματικότητα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς. Δεμένος μέ τήν κοινότητα τοῦ σύμπαντος δέν εἶναι νοητό νά δίνει λύσεις στά προβλήματα καί τά ἐρωτήματά του ξεκομμένες ἀπ' αὐτή

τήν κοινότητα ἐρήμην αὐτῆς τῆς νομοτέλειας καί ἐξάρτησης. Παρ' ἡμῖν ἡ ρωμαλέα παράδοσή μας ὀρθώνεται ὡς δημιουργικός οἴστρος πολιτισμοῦ.

7. Σχετικότητα

«Ὁ μὲν γὰρ Θεὸς φύσει καὶ παντελῶς ἀσώματος· ἄγγελος δὲ καὶ ψυχὴ καὶ δαίμων πρὸς μὲν Θεὸν συγκρινόμενοι τὸν μόνον ἀσύγκριτον σώματά εἰσι, πρὸς δὲ τὰ ὑλικά σώματα ἀσώματοι... Πᾶν γὰρ συγκρινόμενον πρὸς Θεὸν τὸν μόνον ἀσύγκριτον παχὺ τε καὶ ὑλικὸν εὕρισκεται, μόνον γὰρ ὄντως ἄυλον τὸ θεῖον ἐστὶ καὶ ἀσώματον».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Πρὸς τοὺς διαβάλλοντας τὰς ἀγίας εἰκόνας· Ἐκδοσις ἀκριβῆς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως* PG 94, 1345A· 868 A)

Βιβλικὴ καὶ πατερικὴ θεολογία ἀπορρίπτουν κάθε ἀπολυτότητα· τίποτα τὸ ἀπόλυτο δὲν ὑφίσταται στὴν κτίση καὶ τὴν ἱστορία. Ἡ κτιστότητα ὄλων τῶν ἀνθρώπων καὶ τῶν πραγμάτων, καὶ τὰ ἐνεργούμενα συμβάντα καὶ συμβαίνοντα, σημαίνουν μεταβολή, ροή, ἀνάπτυξη, πτώση, ἄνοδο καὶ προπαντὸς ἐξάρτηση. Καὶ ὅλα αὐτὰ σ' ἓνα πλέγμα σχέσεων. Ἡ εἰκόνα αὐτὴ προκύπτει καὶ προβάλλεται μὲ ἄκρα συνέπεια, ἐξαιτίας τῆς πίστεως στὸν ἓνα καὶ μοναδικὸ καὶ ἀπόλυτο δημιουργὸ κάθε ἐκ τοῦ μὴ ὄντος πραγματικότητας. Εἰπώθηκε ἤδη, ὡστόσο πρέπει νὰ ξαναειπωθεῖ, ὅτι ἐκ τοῦ μὴ ὄντος σημαίνει ὄχι ἀπὸ τῆς θεῖας οὐσίας. Τοῦτο ἔχει μέγιστη σημασία καὶ σπουδαιότητα, ἐπειδὴ ὁ κτιστὸς κόσμος, ποὺ προκύπτει ἀπὸ τὴ βουλητικὴ ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ, εἶναι ἑτεροῦσιος, μὲ ἄλλα λόγια, ριζικὰ διαφορετικὸς κατ' οὐσίαν ἀπὸ τὸ Θεό. Ἐπομένως ὀλάκερη ἡ δημιουργία, αἰσθητὴ καὶ νοητὴ, ἄγγε-

λοι καί δαίμονες, σώματα καί ψυχές εἶναι πράγματα ἔξαρ-
τώμενα, σχετιζόμενα καί ὑποκείμενα σέ μιά νομοτελειακή
σχετικότητα. Καταλαβαίνει κανείς στήν προκειμένη περι-
πτωση ὅτι ἡ *σχετικότητα*, τήν ὁποία ἐπισημαίνουν οἱ σημερι-
νοί ἐπιστήμονες στίς διαστάσεις τοῦ κόσμου, ἐρμηνευτικά
ξαστερώνει τίς ἀνάλογες θέσεις τῆς θεολογίας καί τῆς φιλο-
σοφίας τῶν θεολόγων πατέρων –χωρίς ὥστόσο τοῦτες οἱ θέ-
σεις νά χρειάζονται δικαίωση ἀπό τήν ἐπιστήμη· αὐτή ἡ ἀρχή
πρέπει νά τονίζεται ξανά καί ξανά, χωρίς καμιά διακοπή!
Ἄπόλυτος, ἄχρονος, ἄυλος, ἀσώματος εἶναι μονάχα ὁ Θεός.
“Ὅλα τά κτίσματα, ἀπό τόν ἀκρότατο ἄγγελο ὡς τό τελευ-
ταῖο σωματίδιο τοῦ μικρόκοσμου –θά λέγαμε σήμερα– εἶναι
σχετικά, χρονικά, ὑλικά καί σωματικά.

Ἐνας πλατωνικός φιλόσοφος, ἢ ἕνας σημερινός ἄνθρω-
πος, χριστιανός πιστός ἢ ἀκόμη καί ἡρέμα ἄθεος, ἀκούγο-
ντας ὅτι ἡ ψυχή εἶναι ὑλική καί σωματική ἢ θά ἀπορήσει ἢ
θά ἀγανακτήσει ἢ θά τρομάξει καί σέ κάθε περίπτωση θά μᾶς
πεῖ ὅτι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἡ ἄποψη αὐτή δέν εἶναι χριστια-
νική, ξέρει δέν ξέρει ἀπό Χριστιανισμό· ἄλλωστε σέ θέματα
Χριστιανισμοῦ καί γενικῶς θρησκευτικά ὑπάρχει *ἀσυλία*,
καί μπορεῖ ὁ καθένας νά πεῖ ὅ,τι θέλει μέ τό *σοβαρό αἰτιολο-
γικό* ὅτι αὐτός δέν τά πιστεύει ἢ ὅτι τά πιστεύει! “Ὁμως ἡ
σχετικότητα, πού ἀφορᾷ κοσμολογικά καί ἀνθρωπολογικά
δεδομένα, ἐπιβάλλεται ἀπό τό περιεχόμενο τῆς πίστεως, καί
ἔχει καί ἡ ἴδια διαβαθμίσεις. Λόγου χάρη, συγκρινόμενη ἡ ψυ-
χή πρὸς τό σῶμα εἶναι ἄυλη· συγκρινόμενη ἡ ψυχή ὁμως
πρὸς τό Θεό εἶναι ὑλική καί σωματική. Τήν ἄποψη αὐτή ἕνας
πλατωνικός ἢ νεοπλατωνικός φιλόσοφος θά τή θεωροῦσε
ἐξάπαντος βλάσφημη, γιατί ἡ νοοῦσα ψυχή εἶναι *φυσικῶς*
ἀδημιούργητη καί *φυσικῶς* συγγενής πρὸς τό θεό. Δέν εἶναι
δυνατόν ἡ ψυχή νά ἔχει συγγένεια μέ αἰσθητά καί ὑλικά
πράγματα. Τό ἴδιο θά θεωροῦσε ἀκόμη καί ὁ ἀκατατόπιστος

καί ἔξαιτίας κακῆς ἀγωγῆς πιστός, μιά καί οἱ παραστάσεις του, λεληθότως τουλάχιστον, εἶναι καθαρά πλατωνικές. Ὅμως μιά τέτοια ἀντίληψη, ἂν δέν εἶναι θεωρητικά πρὸς θάνατον, σίγουρα μειώνει τὴ σοβαρότητα τῆς σχέσης ζωοδότη Θεοῦ καί ἀνθρώπου. Μόνο ὁ Θεός εἶναι ὁ ζωῆς χορηγός· αὐτοδυναμία ζωῆς δέν ἔχει κανένας στὸν κόσμον, καί καμιά πηγὴ. Ὅλα χορηγοῦνται ἀπὸ τὸ μόνο ἀπόλυτο, ἄχρονο, ἄυλο καί ἀσώματο τριαδικό Θεό.

Ἔτσι τούτη ἡ *σχετικότητα*, θά ἔλεγε κανεῖς, δέν ἔχει μονάχα ἀνθρωπολογικές, ἀλλὰ καί κοσμολογικές ἐπιπτώσεις. Χωρὶς νὰ διδάσκει ἐπιστημονικὴ μέθοδο καί νὰ ὑποδεικνύει προτιμήσεις στὸν τρόπο ἔρευνας –ἄπαγε τῆς ἀνοησίας!–, μπορεῖ ἀπλῶς νὰ ὑπενθυμίσει στοὺς ἐπιστήμονες ὅτι καί τὰ πορίσματα ἀκόμη τῶν ἐρευνῶν τους δέν σημαίνουν πλήρη ἐξάντληση καί φανέρωση τῶν μυστικῶν τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητας. Μὲ ἄλλα λόγια, μιά Α ἢ Β ἐπιστημονικὴ ἀλήθεια ποτέ δέν μπορεῖ νὰ ἴναι τόσο ἀπόλυτη, ὥστε νὰ μὴν ὑπάρχει τίποτα ἄλλο πέρα ἀπ’ αὐτὴν ἢ παράλληλα πρὸς αὐτήν. Λόγου χάρι, ἡ ἀλήθεια γιὰ τὴν ἐξέλιξη τῶν εἰδῶν τῆς ζωῆς δέν σημαίνει ὅτι πέρα ἀπὸ τὴ διαπίστωση καί τὴν περιγραφή αὐτῆς τῆς ἀλήθειας ἀποκλείεται κάθε ἐρμηνεία, ἀξιολόγηση καί προέκταση. Τὴν ἀπολυτότητα τῶν θέσεών τους υπεράσπιζαν καί διεκδικοῦσαν πάση θυσία θεολόγοι, κυρίως προτεστάντες –βρόγχος ἦταν ἄλλωστε ἡ κατά γράμμα θεοπνευστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς– καί ἐξελικτικοὶ στὴν κωμικοτραγικὴ διαπάλη στοῦ χῶρου τῆς Δύσης, καί ἔπειτα κατὰ καρικατοῦρα καί στὴν Ἀνατολή. Ἡ *σχετικότητα* τῶν πάντων ἔχει κοσμολογικές καί ἀνθρωπολογικές παραμέτρους, πράγμα πού κάνει συνετοὺς τοὺς ἐπιστήμονες καί τοὺς φιλοσόφους. Ἐνώπιον ἐνός στατικοῦ σύμπαντος καί μιᾶς ἀκίνητης γῆς, κατὰ τίς ἐπιστημονικές καί ὄχι θεολογικές ἀντιλήψεις τῶν παλαιῶν ἐκείνων ἐποχῶν, ἡ θεολογία καί τὰ βιβλικά δε-

δομένα ἐπιχειροῦσαν νά ἐπεκτείνουν καί νά πυρπολήσουν τό στατικό κοσμοεἶδωλο· σήμερα, ἐφόσον ὑπάρξει ἕνας ἀνάλογος θεολογικός ὄργασμός καί δυναμισμός, ἡ ἐρμηνευτική μπορεῖ νά κάνει θαύματα στό σημεῖο ὅπου συναντιοῦνται πολιτισμός καί ἐνεργός ζωὴ τῆς ἀποκάλυψης τοῦ Θεοῦ στόν κόσμο μέσω τῶν δοξαστικῶν του ἐνεργειῶν, ἐνῶ αὐτός ἀπουσιάζει ἐκτός τοῦ παντός κατ' οὐσίαν.

Τούτη ἡ νομοτελειακὴ σχετικότητα δέν σημαίνει ἀνερμάτιστη ποικιλία ἀξιῶν καί τρόπων συμπεριφορᾶς, ἀτομικῆς καί κοινωνικῆς. *Ἡ σχετικότητα, ἀπεναντίας* – καί αὐτό πρέπει νά τονιστεῖ μέ ἔμφαση-παρέχει τὴν κατάλληλη εὐλυγισία καί τό κατ' οἰκονομίαν στίς κοινωνικές καί διαπροσωπικές σχέσεις τῶν ἀνθρώπων. Αἰρεται κάθε ἀκαμψία, κάθε ὀλοκληρωτισμός καί κάθε ὑποκρισία. *Ἡ σχετικότητα, μέ ἄλλα λόγια, ἀναφέρεται σέ νομοτελειακές ἐξαρτήσεις, καί ὄχι σέ ἀλύγιστη καί ἀτεγκτη συμπεριφορὰ, μήτε σέ ἀναρχη καί ἀτακτη ἐλευθερία, ἀλλά σέ δράση καί στρατηγική στά ὄρια τῶν σχέσεων.* Γι' αὐτό, ἐξάπαντος ὑπάρχουν διαχρονικοὶ δρόμοι, πού ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς νόμους τῆς ζωῆς· ἄλλο ζήτημα εἶναι ἡ ἐκ μέρους γνώση τῶν πραγμάτων, ἡ πάλη γιὰ συνεχὴ αὔξηση τῆς ἀνθρωπιᾶς καί τῆς ἀγάπης. Ἄλλο πορεία γιὰ τὴν πρόοδο καί τὴν καλὴ ἀλλοίωση τῆς ζωῆς, καί ἄλλο ὑπαρξὴ διαχρονικῶν ἢ καί αἰώνιων πραγμάτων, πάντοτε μέ σχετικὴ σημασία, γιατί ἀπόλυτος εἶναι μονάχα ὁ Θεός. *Ἡ ἐπιδίωξη, ὁμως, τῆς συνεχοῦς τελείωσης κατὰ τοὺς νόμους τῆς ζωῆς, εἶναι ἡ μέσα σέ ἀποτυχίες ὄραση ἑνός μόνιμα ὑψηλοῦ ἀγαθοῦ τῆς ζωῆς σέ σχέση μέ τὸν ἀπόλυτο χορηγὸ αὐτῆς τῆς ζωῆς, πού εἶναι ὁ τριαδικὸς Θεός.*

8. Ὑπαρξιακή ἐνότητα

«Σιγησάτω τοίνυν πᾶσα στοχαστικὴ ματαιολογία τῶν μορίοις τισὶ σωματικοῖς τὴν νοητὴν ἐναποκλειόντων ἐνέργειαν, ὧν οἱ μὲν ἐν καρδίᾳ τὸ ἡγεμονικὸν εἶναι τίθενται, οἱ δὲ τῷ ἐγκεφάλῳ τὸν νοῦν ἐνδiciaτᾶσθαί φασι, ἐπιπολαίοις τισὶ πιθανότησι τὰς τοιαύτας ἐπινοίας κρατοῦντες... Τὸν δὲ νοῦν ὁμοτίμως ἐκάστω τῶν μορίων, κατὰ τὸν ἄφραστον τῆς ἀνακράσεως λόγον ἐφάπτεσθαι νομιστέον».

(Γρηγορίου Νύσσης, *Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου* PG 44, 156C καὶ 160D)

«Οὐ γὰρ ἐκ τῆς οὐσίας ὦν, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὄντος ἡ οὐσία· αὐτὸς γὰρ ὁ ὦν ὄλον ἐν ἑαυτῷ συνείληφε τὸ εἶναι».

(Γρηγορίου Παλαμᾶ, *Κατάλογος τῶν ἐκβαινόντων ἀτόπων* 12)

Ἄρση τῆς διαλεκτικῆς δυαδικότητος δὲν ἐπέβαλε ἡ θεολογία μόνο στὴν κοσμολογία, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀνθρωπολογία. Δέν συζητοῦν οἱ θεολόγοι πατέρες σοβαρῶς τὴν διαρχία σώματος καὶ ψυχῆς, μήτε καημός μήτε πονοκέφαλος εἰσβάλλει γιὰ νὰ ἐντοπιστεῖ τὸ μέρος ὅπου ἐδρεύει ἡ ψυχὴ, καταπῶς συζήτησαν διαμέσου μακρῶν αἰώνων φιλόσοφοι, ἀκόμη καὶ ἐπιστήμονες. Στὴν προκειμένη περίπτωση κατὰ τὴν Ἀρχαιότητα ἀντιπροσωπευτικὸς φιλόσοφος εἶναι ὁ Πλάτων: ἡ καθαρότητα τῆς νοητῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ ἕνα μέρος, καὶ τὸ σῶμα, ὡς τάφος τῆς ψυχῆς ἀπὸ τὸ ἄλλο – πάντως ἡ νοοῦσα ψυχὴ, φυσικῶς συγγενῆς μὲ τὸ νοητὸ κόσμον τῶν ἰδεῶν, ὅσο βρίσκεται στὸ σῶμα τὸ ὁμορφαίνει καὶ τὸ καθιστᾶ, κατὰ τὰ κλασικὰ πρότυπα, ἕνα καλλιτέχνημα. Ἔτσι ἡ ψυχὴ, γιὰ νὰ συσχετιστεῖ πρὸς τὸ σῶμα, πρέπει νὰ διαρθρωθεῖ ὡς τριμε-

ρές ὄλο, σέ λογιστικό, θυμοειδές καί ἐπιθυμητικό· ἀλλά τό λογικό μέρος τῆς ψυχῆς θά διακριθεῖ ἀπό τό ἄλογο, τό ὁποῖο προφανῶς χρησιμεύει γιά τό δεσμό σώματος καί ψυχῆς. Ὡστόσο ὁ Πλάτων καί οἱ ποιητές δέν προβληματίστηκαν μέ σχολαστικό τρόπο, ἀλλά ἀπλῶς ἄλλοι δέχονταν ὅτι ἡ ψυχή ἐδρεύει στό ἥπαρ, καί ἄλλοι στήν καρδιά ἢ στόν ἐγκέφαλο.

Οἱ νεότεροι δυτικοί φιλόσοφοι, ὅμως, ἦταν περισσότερο ἐπίμονοι, σχολαστικοί καί προβληματισμένοι. Κλασική εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Descartes καί τῶν συγχρόνων του. Ἐντόπιζε τήν ἔδρα τῆς ψυχῆς στόν ἐγκέφαλο· τόν τρόπο μέ τόν ὁποῖο ἡ ψυχή κινεῖ τό σῶμα ἐξηγοῦσε μέ τή θεωρία ὅτι στό αἷμα ὑπάρχουν ζωτικά πνεύματα, λεπτά καί ἀέρια μόρια· τοῦτα χρησιμοποιοῦ ἡ ψυχή γιά νά κινεῖ τό σῶμα! Οἱ σοβαρές αὐτές ἐνασχολήσεις τοῦ Descartes, προβληματίσαν πολύ τούς κατοπινούς φιλοσόφους. Ἔτσι ἐπινοήθηκαν παράδοξες θεωρίες. Ὁ Ὁλλανδός Γκέλιντις, μαθητής τοῦ Descartes, διατύπωσε τή θεωρία τοῦ συγχρονισμοῦ, γνωστή μέ τήν ὑπόθεση τῶν δύο ρολογιῶν. Ἐχουμε δύο ρολόγια κουρντισμένα ἔτσι, ὥστε νά δείχνουν τήν ἴδια ὥρα. Κι ὅταν τό ἓνα δείχνει τήν Α ὥρα, τό ἄλλο χτυπάει ταυτόχρονα, πράγμα πού φαίνεται σάν νά ἔναι τό ἓνα αἰτία τοῦ ἄλλου. Ὁ ἴδιος, λοιπόν, συγχρονισμός ὑπάρχει μεταξύ σώματος καί ψυχῆς, ὁ ὁποῖος ἔγινε ἀπό τό Θεό. Ἔτσι ὅταν θέλει ἡ ψυχή νά κινηθεῖ τό χέρι, λόγου χάρη, αὐτό κινεῖται, ὄχι γιατί ἄμεσα τό ἐπηρεάζει ἐκείνη τή στιγμή ἡ ψυχή, ἀλλά γιατί σῶμα καί ψυχή ἐκ Θεοῦ εἶναι ἔτσι ρυθμισμένα. Ἐξάλλου ὁ Malebranche θεώρησε τήν κάθε κίνηση, σωματική καί ψυχική, ὡς προερχόμενη κατευθείαν ἀπό τό Θεό. Ἡ ἀποψη αὐτή ἀποτέλεσε τή θεωρία τοῦ occasionalismus.

Μνημόνευσα, μέ μιά περιεκτική λεπτομέρεια, ὅλα τά παραπάνω, μόνο καί μόνο γιά νά φανεῖ ἡ μεστή καί σοβαρή

θέση τῆς πατερικῆς θεολογίας, ριζικά διαφορετικὴ ἀπὸ ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς ἀπόψεις, ἡ ὁποία, μολονότι ἀποορρεῖ ἀπὸ τὸ περιεχόμενον μιᾶς πίστεως —αὐτὸ πρέπει νὰ τονιστεῖ στὸ ἔπακρο— ἔχει σοβαρὸ ἐπιστημονικὸ χαρακτῆρα. Ἄκόμη ἓνα δεῖγμα, πού δείχνει ὅτι θεολογικὲς ἀρχὲς γέννησαν ἐπιστημονικὲς καὶ φιλοσοφικὲς θέσεις. Ἄγνοώντας κανεῖς τὴν πατερικὴ θεολογία καὶ τίς συνέπειές της, ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι αὐτὲς οἱ διαρχικὲς, στὸ ἔπακρο ὀξυμμένες ἄλλωστε, καρτεσιανὲς ἀντιλήψεις ἀνατράπηκαν γιὰ πρώτη φορά ἀπὸ τὴν κατοπινὴ χειραφετημένη δυτικὴ ἐπιστήμη. Ἔτσι ὅλοι κάνουν λόγον γιὰ νέα δεδομένα θεώρησης, τὰ ὁποία ἐπέβαλε αὐτὴ ἡ ἐπιστήμη, αἶροντας τὴ δυαδικότητα σώματος καὶ ψυχῆς καὶ τονίζοντας τὴν ἐνιαία ψυχοσωματικὴ ἐνότητα.

Τί θὰ ἔλεγαν ὁμως, ἂν, σὺν τοῖς ἄλλοις, διάβαζαν τὸν Ἰωάννην Δαμασκηνό, ὁ ὁποῖος ἀποφαίνεται ὅτι ἡ ψυχὴ ὡς ἐνέργεια περιέχει τὸ σῶμα καὶ δὲν περιέχεται σ' αὐτό; Τὸ ἐμψυχωμένο σῶμα μοιάζει νὰ ἔναι σάν τὸ πυρακτωμένο σίδερο. Ἐξάλλου ὁ Γρηγόριος Νύσσης, πού μέ τόση διεισδυτικότητα καὶ ὀραματικὴ ὀρμὴ προσδιόρισε τὴν ἐνότητα τοῦ παντός ὡς μιᾶς εἰκόνας τοῦ ὄντος, οἰκτίρει ὄσους μέ στοχαστικὴ ματαιολογία προσπαθοῦν νὰ ἐντοπίσουν τὸ νοῦ ἢ τὸ ἡγεμονικὸ μέρος τῆς ψυχῆς, σὲ μερικὰ σωματικὰ μόρια, στὴν καρδιά, στὸν ἐγκέφαλον καὶ ἄλλοῦ· ὁ νοῦς ὁμοτίμως εἶναι σ' ὅλα τὰ μόρια τοῦ σώματος, ἐπειδὴ μιὰ ἐνιαία ὑπαρξὴ εἶναι ὁ ἄνθρωπος, σῶμα καὶ ψυχὴ, ἐξαιτίας τῆς ἀνάκρασης, δηλαδή τῆς ἄκρας ἐνότητας ὄλων τῶν μελῶν αὐτῆς τῆς ὑπαρξῆς. Ἄλλωστε σ' ὅλα τὰ πατερικὰ κείμενα, δογματικὰ, λειτουργικὰ καὶ ἀσκητικὰ, ἐξαίρεται τούτη ἡ ὑπαρξιακὴ ἐνότητα, γιατί ἡ σωτηρία ὡς θεραπεία καὶ ἀνακαίνιση εἶναι καθολικὴ, δηλαδή ἀφορᾷ τὸν ὅλον ἄνθρωπον. Γι' αὐτὸ σῶμα, νοῦς, λόγος, βούλησις, καρδιά, αἰσθήσεις κτλ. σώζονται,

αγιαζονται και τελειοποιούνται στην ολότητά τους. Ἡ περιγραφή τῶν πατέρων μοιάζει νά ἔναι παράθεση τῶν μελῶν μιᾶς φυσιολογίας. Τίποτα καινούργιο ἢ περισσότερο, κατά βάση καί κατ' οὐσία, δέν μποροῦν νά ποῦν νεότερες ἐπιστημονικές ἀντιλήψεις πάνω σ' αὐτό τό θέμα. Ἐπομένως ἡ γνώση αὐτῆς τῆς παράδοσης καί ἡ ζωντανή καί σαρκωμένη σέ μορφές ζωῆς προβολή της πολύ εὐκολύνει τή θεολογία, τήν κατανόηση τοῦ πολιτισμοῦ καί τήν παραπέρα δημιουργική πορεία.

Ἐπὶ τό ἀνωτέρω πρίσμα συμπληρώνεται καί ἡ εἰκόνα περί προσώπου τῆς πατερικῆς παράδοσης. Τό πρόσωπο ὡς ἰδιαιτερότητα συγκεντρώνει σέ μιᾶ ἐνότητα φύσης ὄλα τά μέλη καί τίς λειτουργίες τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας. Ὀλάκερο τό εἶναι συγκροτεῖται στό πρόσωπο, στή φυσική του κατασκευή. Ὁ πολὺς Βαβλαάμ ὁ Καλαβρός, σχολαστικός θεολόγος τοῦ 14^{ου} αἰῶνα, διαλεγόμενος μέ τόν Παλαμᾶ ὑποστήριξε ὅτι μόνη ἄκτιστη εἶναι ἡ θεία οὐσία καί αὐτή ὄλο κι ὄλο εἶναι ἡ θεία ἐνέργεια· ὄλα τά ἄλλα, ἐνέργειες καί ιδιότητες, εἶναι χρονικά καί κτιστά. Ὁ Παλαμᾶς τότε εἶπε τήν περιώνυμη ρήση ὅτι ὁ ὢν δέν προέρχεται ἀπό τήν οὐσία, ἀλλά ἡ οὐσία ἐκ τοῦ ὄντος. *Οὐσία ἀπρόσωπη σημαίνει καί πράγμα ἀπρόσωπο*. Τό πρόσωπο, ἐντούτοις, εἶναι ἐνότητα ὄλης τῆς φύσης, ὄλάκερου τοῦ εἶναι, εἴτε εἶναι τοῦ ἄκτιστου Θεοῦ εἴτε τοῦ κτιστοῦ ἀνθρώπου. Ἐξαιτίας αὐτῆς τῆς ἐνότητας τοῦ εἶναι στά πρόσωπα, εἴτε τῆς Τριάδας ἢ τῶν ἀνθρώπων, οἱ φυσικές ἐκδηλώσεις εἶναι ἐνιαῖες· στόν ἀνθρώπο, ὅπως εἰπώθηκε, ψυχὴ μέ τίς λειτουργίες τοῦ νοῦ καί τοῦ λόγου, παραδείγματος χάριν, καί σῶμα βρίσκονται σέ μιᾶ κατά ἀνάκρραση ὑπαρξη· στά πρόσωπα τῆς Ἁγίας Τριάδας ἡ ἄκτιστη οὐσία καί οἱ ἄκτιστες ἐνέργειες σέ μιᾶ ἐνότητα βρίσκονται καί ἐκδηλώνονται, ὅποτε καί οἱ ἐνέργειες εἶναι ἄκτιστες, καί ὄχι κτιστές, ὅπως ἤθελε ὁ Βαβλαάμ.

Ἡ θεολογία, διατυπώνοντας τίς ἀλήθειες τῶν δογμάτων –τοῦτο πρέπει νά τονίζεται ξανά καί ξανά– καταλήγει κατά συνεπή φυσικό τρόπο καί σέ ἀντιλήψεις ἐπιστημονικές καί φιλοσοφικές, ὅπως συμβαίνει καί σ' αὐτή τήν περίπτωση, πού ἀφορᾷ τήν ὑπαρξιακή ἐνότητα τοῦ ἀνθρώπου.

9. Προσπέλαση τῆς γνώσης

«Ὡστε μετὰ τὸ πρῶτον ἡμῖν ἀπὸ τῆς αἰσθήσεως ἐγγινόμενον νόημα τὴν λεπτοτέραν καί ἀκριβεστέραν τοῦ νοηθέντος ἐπενθύμῃσιν ἐπίνοιαν ὀνομάζεσθαι. Καί ἀπαξιαπλῶς πάντα τὰ τῆ αἰσθήσει γνώριμα καί ἀπλᾶ μὲν εἶναι τῷ ὑποκειμένῳ δοκοῦντα, ποικίλον δὲ λόγον κατὰ τὴν θεωρίαν ἐπιδεχόμενα, ἐπινοία θεωρητικὰ λέγεται. Ἐγγὺς δὲ τοιοῦτου τρόπου τῆς ἐπινοίας τὴν χρῆσιν καί παρὰ τοῦ θεοῦ δεδιδάγμεθα λόγου».

(Μ. Βασιλείου, *Κατ' Εὐνομίου 1* PG 29, 524BC)

Τό ἐνιαῖο κοσμοεἶδωλο καί ἡ ὑπαρξιακή ἐνότητα, καί οἱ λοιπές θεωρήσεις τῆς θεολογίας καί φιλοσοφίας, πάντοτε νοοῦνται σέ σχέσεις. Βασική σχέση σ' ὅλα αὐτά, ὅπως εἰπώθηκε πολλές φορές, εἶναι αὐτή, πού ἰδρύει ἡ ἐνεργητική βούληση τοῦ Θεοῦ, καθὼς συνάζει τὰ θραύσματα καί τίς κινήσεις τῆς κτιστῆς πραγματικότητας πρὸς τό δικό του κέντρο. Ἔτσι πρέπει νά παρασταθεῖ τούτη ἡ σχέση, καταπῶς τὴν ἐντοπίζει καί τὴν περιγράφει ἡ θεολογία. Σ' αὐτή τὴ σχέση κινεῖται λεύτερα καί ἄνετα ἡ ἀνθρώπινη δημιουργικότητα. Ἡ νομοτέλεια, πού διέπει τὴ θεογνωσία –ὁ ἄνθρωπος μπορεῖ νά γνωρίσει μονάχα τίς θεῖες ἐνέργειες, ποτέ τὴ θεία οὐσία–, καθορίζει καί τὴ γνώση ὄλων τῶν πραγμάτων. Ξέρουμε ὅτι οἱ Εὐνομιανοί, οἱ ὅποιοι ἰσχυρίζονταν ὅτι ὁ

άνθρωπος νοῦς μπορεῖ νά γνωρίσει τήν οὐσία τοῦ Θεοῦ, κάκιζαν σφόδρα τούς Καππαδόκες, ἐπειδή αὐτοί ἀπορρίπτοντας αὐτονόητα τή δυνατότητα τοῦ νοῦ νά γνωρίσει τή θεία οὐσία καί νά δώσει στό Θεό ὀνόματα, πού ἐκφράζουν αὐτή τήν οὐσία, ὑποστήριζαν ὅτι μόνο τήν πραγματικότητα τῶν θείων ἐνεργειῶν μπορεῖ νά γνωρίσει ὁ ἄνθρωπος καί σ' αὐτές νά δώσει ὀνόματα *κατ' ἐπίνοιαν*, τά ὅποια μόνο τήν ὑπαρξη πραγμάτων καί τίς ιδιότητες καί ἐνέργειες ἐπισημαίνουν. Οἱ Εὐνομιανοί ὡστόσο ἐπέκριναν σφόδρα τούς Καππαδόκες, ἀφοῦ ἰσχυρίζονταν ὅτι τά *κατ' ἐπίνοιαν* ὀνόματα εἶναι κενά περιεχομένου καί δέν ἐκφράζουν τίποτα, προφανῶς κατά τίς ἀντιλήψεις τῶν σκεπτικῶν φιλοσόφων. Ὅμως οἱ Εὐνομιανοί, μὴν ἔχοντας τίς θεολογικές προϋποθέσεις τῶν Καππαδοκῶν, δέν μποροῦσαν νά ἀντιληφθοῦν ὅτι *τό κατ' ἐπίνοιαν* οἱ Καππαδόκες τό εἶχαν μεταπλάσει καί εἶχαν προσδώσει σ' αὐτό νέα φιλοσοφική βαρύτητα· ἔτσι σήμαινε γνώση πραγμάτων, ιδιοτήτων καί ἐνεργειῶν. Ἐπρόκειτο γιά ἓνα νέο φιλοσοφικό δεδομένο. (Ὁ καθηγητής Γιώργιος Μαρτζέλος ἔχει κάνει εἰδική ἔρευνα πάνω σ' αὐτό τό θέμα).

Ἐδῶ, λοιπόν, καταφαίνεται ἄριστα ὁ μεταπλαστικός ρόλος τῆς θεολογίας, κατά τήν ὅποια στόν κόσμο, καί συγκεκριμένα στή σχέση κόσμου καί Θεοῦ, μονάχα *ἐνεργούμενα συμβάντα καί συμβαίνοντα* ὑπάρχουν. Σ' αὐτές τίς σχέσεις ὁ ἄνθρωπος, μήτε τή θεία οὐσία μήτε τήν οὐσία τῶν πραγμάτων μπορεῖ νά γνωρίσει. Ἐπομένως, τότε τόν 4^ο αἰώνα στή Ἀνατολή ἤδη εἶχε τεθεῖ μέ ἄλλη προοπτική καί μέ ἄλλες προϋποθέσεις τό πολύ κατοπινό πρόβλημα τοῦ δυτικοῦ σχολαστικισμοῦ, δηλαδή τῆς *πραγματοκρατίας τῶν οὐνιβερσαλίων* καί τῆς *ὀνοματοκρατίας* τοῦ Γουλιέλμου Ὀκκαμ. Ἐν πάση περιπτώσει, καταχρηστικά θά μποροῦσε νά πεῖ κανεῖς ὅτι οἱ Καππαδόκες, καί *κατ' ἀναλογία* καί οἱ

λοιποὶ θεολόγοι πατέρες τῆς ἴδιας παράδοσης, ἦταν νομιναλιστές, δηλαδή *ὀνοματοκράτες*. "Ὅταν διαβάξει κανεὶς, λόγου χάρη, τὴν ἀπάντηση τοῦ Μ. Βασιλείου πρὸς τοὺς Εὐνομιανούς γιὰ τὸ νόημα τῆς *κατ' ἐπίνοιαν* ὀνοματοδοσίας, ἔχει τὴν ἐντύπωση ὅτι διαβάξει κείμενα τοῦ John Locke. Ἐπαγωγικὰ καὶ μέσω αἰσθητηρίων, κατὰ τὸ Μ. Βασίλειο, γίνεται ἡ διαμόρφωση καὶ ἡ περαιτέρω λεπτομερειακὴ ἐπεξεργασία τῶν ἀντιλήψεων καὶ νοητικῶν παραστάσεων. Ἡ *ἐπίνοια*, ἐπομένως, εἶναι μιὰ γνωστικὴ κατάκτηση, πού ξεκινάει ἀπὸ συγκεκριμένα δεδομένα. Μιὰ τέτοια πορεία σημαίνει ὅτι μόνο τὴν ὑπαρξὴ πραγμάτων, ἐνεργειῶν καὶ περιγραφικῶν καταστάσεων μποροῦμε νὰ γνωρίζουμε, καὶ ὄχι οὐσίες, ἀρχέτυπα καὶ γενικὲς ἔννοιες ὡς τύπους ἀληθειῶν. Ἡ *κατ' ἐπίνοιαν* πορεία, πού εἶναι μιὰ προοδευτικὴ μέσω ἰδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν τῆς κάθε πραγματικότητας κατάκτηση γνώσεων, ἀποτελεῖ τὸν τρόπο πού δείχνει ὁ ἴδιος ὁ θεῖος λόγος, κατὰ τὸ Μ. Βασίλειο. *Θεολογία καὶ γνωσιολογία θεῶν πραγμάτων ὀδηγοῦν καὶ στή διαμόρφωση ἐπιστημονικῶν καὶ φιλοσοφικῶν ἀπόψεων σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν προσπέλαση τῆς γνώσης*. Ἡ θεωρία, λοιπόν, τῆς *κατ' ἐπίνοιαν* ὀνοματοδοσίας τῶν πραγμάτων καὶ ἡ προσπέλαση τῆς πραγματικότητας μέσω ἰδιοτήτων καὶ ἐνεργειῶν ἀποτελοῦν γιὰ τὰ σημερινὰ δεδομένα μιὰ ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἐπιστημονικὴ καὶ φιλοσοφικὴ τακτικὴ. Θεολογία, ἐπιστῆμη καὶ πολιτισμὸς μποροῦν νὰ βροῦν δημιουργικὲς ἀφητηρίες.

Πάντως, κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία, ἡ ἐνότητα τοῦ κόσμου καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἐξασφαλίζεται στή σχέση Θεοῦ καὶ κόσμου. Σ' αὐτὸ τὸ περιρρέον κλίμα ἐνοποιοῦνται πράγματα καὶ γνώσεις. Γιατί, ὅπως τονίζει πολὺ χαρακτηριστικὰ ὁ Μάξιμος Ὁμολογητὴς, ἡ γνώση τοῦ ἀνθρώπου ἔτσι κι ἄλλιῶς εἶναι περιορισμένη, ἢ *ἀμιγῆς* καὶ *ἀσυνύπαρκτος*· ὀφείλουν νοῦς, αἰσθήσεις καὶ ἄλλες ἀντιληπτικὲς

ικανότητες νά ἐξετάζουν τά πράγματα κατά σειρά καί κατά διαδοχή, καί δέν μποροῦν νά συλλάβουν συγχρόνως καί ἐν ἀκαρεῖ τήν πραγματικότητα. Ὅμως τήν ἐνότητα καί τή συνολική σύλληψη ἐξασφαλίζει, κατά τή θεολογία, ἡ μέσω τῶν θείων ἐνεργειῶν ἐνότητα αἰσθητῶν καί νοητῶν. Τελικά οἱ λόγοι τῶν ὄντων σέ μιᾶ ἐπεκτεινόμενη ἀγαθοτοπία συνέχουν ὀλάκερη τή δημιουργία. Προκαλεῖ, ὥστόσο, ἐντύπωση τό γεγονός ὅτι σήμερα ὁ ἄνθρωπος, αὐτό τό κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν Θεοῦ πλάσμα, ὡς συνδημιουργός μέ ἄλλα λόγια, κατορθώνει μέσω τῆς εὐφυΐας του νά δημιουργεῖ συνθῆκες ταχύτατης πρόσβασης σέ ἀπειράριθμα σύνολα γνώσεων καί πληροφοριῶν μέσω τῆς ἠλεκτρονικῆς τεχνολογίας. Ἐπομένως αἶρει τό ἀμιγές καί ἀσυνύπαρκτον τῶν γνωστικῶν ικανοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Τούτη ἡ ἐνοποίηση τῶν κατακερματισμένων πραγμάτων καί γνώσεων, ἀνεξάρτητα ἀπό τή συσσώρευση καί ἀρχηστων, τυποποιημένων καί βλαπτικῶν πληροφοριῶν, καί τή διαρκή μόλυνση τοῦ ἐγκεφάλου, ἐξάπαντος μέ τήν κυριαρχία τῆς κριτικῆς σχέσης στό χῶρο μιᾶς ἄλλης παιδείας μπορεῖ νά ἔναι ἡ ἐλπίδα τῆς ἀνθρωπότητας, ἢ σέ ἀντίθετη περίπτωση ἡ καταστροφή της!

Ἡ πατερική θεολογία, λοιπόν, ἀπό τά πρῶτα της βήματα, ἀποσαφηνίζοντας τί σημαίνει Θεός κατ' οὐσίαν, κατ' ἐνέργειαν καί ποιά ἡ σχέση του πρὸς τόν κόσμον, καθιέρωσε καί τίς θετικές ἀρχές μιᾶς γνωσιολογίας, πού ἀφορᾷ τόσο τή θεογνωσία, ὅσο καί τή γνώση κάθε κτιστῆς πραγματικότητας, στήν ὁποία συμπεριλαμβάνονται καί τά μνημεῖα τῆς ἀποκάλυψης, ὁ πολιτισμός πού δημιουργοῦν καί οἱ διαπροσωπικές καί κοινωνικές σχέσεις. Μέ τίς ἀποσαφηνίσεις αὐτές ἀντιλαμβάνεται κανεὶς πολύ εὐκόλα ὅτι ἡ πορεία τῆς γνώσης τῶν πραγμάτων τοῦ κόσμου, ἡ διαρκῆς προσπέλαση, συντελεῖται βῆμα βῆμα, περνάει σταθερά ἀπό τήν πραγματικότητα, εἴτε φυσική εἴτε πνευματική, καί πάντοτε εἶναι

ανοιχτή, σέ αναθεωρήσεις και προπαντός σέ αύξηση και πρόοδο. Ἡ θεολογική γνωσιολογία τῆς πατερικῆς θεολογίας ὄχι μόνο δέν ἔχει νά ζηλέψει τίποτα ἀπό σοφές ἐπιστημολογικές θέσεις τοῦ σημερινοῦ ἐπιστητοῦ, ἀλλά συναντᾶται δημιουργικά μέ ὄλες τίς σύγχρονες ἀντιλήψεις. Ἡ σημασία καί ἡ σπουδαιότητα μιᾶς τέτοιας συνάντησης εἶναι κατά πάντα φανερή.

Τέλος, σέ τοῦτο τό σημεῖο εἶναι ἀπαραίτητη μιά διευκρίνιση: ἡ γνωσιολογία καθορίζει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ ἄνθρωπος θηρεύει τή γνώση· τό ρόλο πού διαδραματίζουν ὁ νοῦς, οἱ λοιπές ἀντιληπτικές δυνάμεις τοῦ ἀνθρώπου, τά ὄρια τῶν γνωστικῶν του δυνατοτήτων, τό ἐπιστητό καί τά τεχνικά μέσα, πού χρησιμοποιοῦνται. Ἡ θεολογική γνωσιολογία, ἐπομένως, ἐξετάζει καί περιγράφει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο ὁ πιστός καρπώνεται τή θεογνωσία· δέν εἶναι ἡ ἴδια ὁ τρόπος πού ὀδηγεῖ στήν πείρα αὐτῆς τῆς θεογνωσίας.

“Ὅσοι κατά καιρούς, πολυπλόκως στοχαζόμενοι ἐνδεχομένως, ἀπορρίπτουν τή θεολογική γνωσιολογία, μή κατανοώντας ὅτι δέν εἶναι ἡ ἴδια ἡ θεογνωσία, ἀλλά ὅτι ἀπλῶς ἐξετάζει τόν τρόπο, μέ τόν ὁποῖο οἱ πιστοί προσπελάζουν μιά τέτοια γνώση, κατά τό γνώσεσθε τήν ἀλήθειαν, καί ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς (Ἰω. 8,32), ἀνακαλοῦν στή μνήμη μου τήν περιώνυμη ρήση τοῦ Ἀριστοτέλη περί τοῦ φιλοσοφητέου, ἐπειδή μερικοί καί στήν ἐποχή του ἀπέρριπταν τή φιλοσοφία: *Εἴτε φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον, εἴτε μὴ φιλοσοφητέον, φιλοσοφητέον, πάντως φιλοσοφητέον... Πάντως οὖν φιλοσοφεῖ καί ὁ ἀναιρῶν αὐτήν καί ὁ μὴ ἀναιρῶν* (W. D. Ross, *Aristotelis Fragmenta Selecta*, Oxford 1970, σελ. 27-28). Θά ἔλεγα, λοιπόν, γλωσσοπλαστικῶς μιμούμενος τόν Ἀριστοτέλη: *Εἴτε γνωσιολογεῖν, γνωσιολογεῖν, εἴτε μὴ γνωσιολογεῖν, γνωσιολογεῖν, πάντως γνωσιολογεῖν... Κάνει θεολογική γνωσιολογία καί ἐκεῖνος πού τήν ἀπορρίπει καί ἐκεῖνος πού τήν ἀποδέχεται!*

10. Κοινωνική ισοτιμία

«Δουλεία καταδικάζεις τὸν ἄνθρωπον, οὐ̄ ἐλευθέρα ἡ φύσις καὶ αὐτεξούσιος, καὶ ἀντινομοθετεῖς τῷ Θεῷ, ἀνατρέπων αὐτοῦ τὸν ἐπὶ τῇ φύσει νόμον; Μόνου Θεοῦ τὸ δυνηθῆναι τοῦτο· μᾶλλον δὲ οὐδὲ αὐτοῦ σχεδὸν τοῦ Θεοῦ... Ὁ ἐν πᾶσι τὸ ἴσον ἔχων, ἐν τίνι τὸ πλεόν ἔχεις, εἰπέ, ὥστε ἄνθρωπον ὄντα δεσπότην ἀνθρώπου ἑαυτὸν οἶσθαι;».

(Γρηγορίου Νύσσης, *Εἰς τὸν Ἐκκλησιαστήν τοῦ Σολομῶντος* PG 44, 664CD· 605B· 668A)

Μεγάλος ὁ καημὸς τοῦ ἀνθρώπου νά βρεῖ καὶ νά πραγματώσει τίς σωστές διαπροσωπικές σχέσεις καὶ τήν, ὅσο εἶναι ἐφικτό, ἰδανική κοινωνία. Τίς ἐντάσεις καὶ τίς κυριαρχικά ἐγωκεντρικές βλέψεις τοῦ ἀνθρώπου τόσο ἐπὶ τοῦ συνανθρώπου του, ὅσο καὶ ἐπὶ τοῦ περιβάλλοντος, διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν, καταπῶς λέγει ὁ Θουκυδίδης, ἐρμηνεύουν οἱ ἐπιστήμονες πότε ψυχολογικά πότε βιολογικά καὶ πότε κοινωνικά, ἐπιχειρῶντας νά ἐντοπίσουν τήν πιό καλή πολιτεία. Μεγάλο πρόβλημα καὶ αἰχμηρό ἀγκάθι εἶναι ἡ ἐξουσία μέ τίς λογιῶ λογιῶ μορφές της· πότε εἶναι πανάκεια, πότε ὠμὴ καταδυνάστευση, πότε ἐγγυᾶται τήν ἐξασφάλιση τῆς ἐλευθερίας, γιά τήν ὁποία ἀκατάπαυστα διψᾷ ὁ ἄνθρωπος, καὶ πότε ἀπηνῶς βάλλεται ἀπό ἀναρχικούς, ὄνειροπόλους ἢ ἀσύνειδα στό ἔπακρο κυριαρχικούς τύπους.

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ θεολογία, πού προβάλλει ὡς ὑψιστο ἀγαθὸ καὶ λύση τῆ διακονία, τὸ ὄλο πρόβλημα ἐντοπίζει στή σχέση ἐξουσίας καὶ ἐλευθερίας. Αὐτές οἱ δυὸ δυνάμεις πότε φαίνονται ἀσυμβίβαστες καὶ πότε γυρεύουν νά συναδελφωθοῦν. Γιά νά καταλάβει κανεὶς τῆ θέση τῆς θεολογίας, ὀφείλει καταρχὴν νά ἀναγνωρίσει τήν ἐλευθερία ὡς ἀνθρω-

πολογικό στοιχείο τό πιό βασικό, ώς τό συστατικό τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης ὑπόστασης. Ἄν ἀφαιρέσει κανεῖς τήν αὐτεξούσια φύση τοῦ ἀνθρώπου, λέγει ρητῶς ὁ Μάξιμος Ὁμολογητής, δέν ὑφίσταται ἄνθρωπος. Ἐξοῦ καί ὁ σεβασμός τῆς ἐλευθερίας, πρωταρχικός καί ἀμεταμέλητος, ἀπό τόν ἴδιο τό Θεό ἀπέναντι στόν ἄνθρωπο. Ἀνέχεται καί τήν ἁμαρτία ὁ Θεός, γιά νά τή θεραπεύσει, χωρίς νά ἐμποδίζει τόν ἄνθρωπο νά τή διαπράξει! Ἡ χριστιανική διδασκαλία εἶναι στό ἔπακρο ἀνθρωπιστική, ὅσο κι ἄν φαίνεται, σέ πλείστους ὅσους ἀδαεῖς ἢ κακοπληροφορημένους, τοῦτο παράδοξο. Ὁ Αὐγουστίνος, ἐξάλλου, λέγει ὅτι προτιμᾷ ἕνα ὄν μέ βούληση, κι ἄς ἁμαρτάνει, ἀπό ἕνα ἄλλο πού δέν ἔχει βούληση καί δέν μπορεῖ νά ἁμαρτήσει. Κατά κάποιον τρόπο ὁ Αὐγουστίνος ἔχει προλάβει –πόσο δύσκολο πράγμα εἶναι ἡ πρωτοτυπία!– τούς σημερινούς ὑπερασπιστές τῶν δημοκρατικῶν ἐλευθεριῶν, ὥστόσο ἐνίοτε οὐκ ὀλίγον ὑποκριτές καί λαϊκιστές, οἱ ὁποῖοι λένε ὅτι προτιμοῦν τή δημοκρατία, πού παρεκτρέπεται, ἀπό ἕνα ὁποιοδήποτε καθεστῶς ἀνελευθερίας. (Ἐδῶ νά σημειώσω –ἀτυχῶς εἶναι κανεῖς ἀναγκασμένος νά κάνει τέτοιες σημειώσεις– ὅτι λέγοντας τό θεολογικό ὄρο ἁμαρτία τόν ἐννοοῦμε ὡς τό πρόβλημα τοῦ κακοῦ καί ὄχι ὅ,τι ἀποκλειστικά ἀφορᾷ τό σέξι!).

Ὁ Γρηγόριος Νύσσης καταδικάζοντας μέ σπάνια δριμύτητα τή δουλεία, τή θεωρεῖ ὡς βλάσφημη ἀντιστράτευση στό νόμο τοῦ Θεοῦ, ὁ ὁποῖος δημιούργησε τόν ἄνθρωπο φύσει ἐλεύθερο. Κανεῖς συνεπῶς δέν μπορεῖ νά ἀφαιρεῖ τήν ἐλευθερία τοῦ ἄλλου· θά μπορούσε τοῦτο νά τό κάνει ὁ Θεός, ἀλλά κατά μείζονα λόγο (=μᾶλλον) μήτε ὁ Θεός μπορεῖ νά ἀφαιρέσει τήν ἐλευθερία τοῦ ἀνθρώπου –ὄντως πρόκειται γιά μιά κατεξοχήν ἀνθρωπιστική ἀρχή. Ἐξάπαντος ἐντυπωσιάζει τό γεγονός ὅτι ὁ Νύσσης μέ τόλμη καί προσήλωση στίς θεολογικές ἀρχές καταδικάζει τή δουλεία. Τέτοια κείμε-

να και τέτοιες απόψεις ήταν ἄκρως ἐπαναστατικά ἀνοίγματα ἐκείνης τῆς ἐποχῆς. Τὴν παραπάνω περικοπή τοῦ Γρηγορίου Νύσσης θά τή ζήλευαν σημερινοί ἐνθερμοὶ ὑποστηρικτές τῶν ἀνθρώπινων δικαιωμάτων –εὐλικρινεῖς ἰδεολόγοι καί οἱ μέ τό ἀζημίωτο ὑποκριτές. Ἴσως θά μπορούσε νά ἀντεῖπει κανεῖς ὅτι ἀκόμη καί τὴν ἐποχὴ τοῦ Γρηγορίου Νύσσης ὑπῆρχαν οὐκ ὀλίγοι δούλοι. Τοῦτο εἶναι σωστό μέ τὴν ἐξῆς παρατήρηση. Οἱ χριστιανικὲς αὐτὲς ἀπόψεις ἦταν ἄκρως πρωτοποριακές, ἂν ἀναλογιστεῖ κανεῖς ὅτι πρὶν ἀπὸ ὀκτώ περίπου αἰῶνες ἡ δουλεία, κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, ἦταν φυσικὴ νομοτέλεια. Ἐπειτα, ἂν κρίνουμε τὴν ἀξία ἀρχῶν καί ἀξιῶν μιᾶς ἐποχῆς, ἀπὸ τό κατὰ πόσο πραγμάτωνονται, ἐνμέρει ἢ ἐντελῶς, τότε δέν ξέρω τί θά μπορούσαμε νά ποῦμε γιὰ τίς σημερινὲς βαρύγδουπες διακηρύξεις διεθνῶν ὀργανισμῶν, συνταγμάτων καί ἄλλων παρόμοιων θεσμῶν.

Πάντως ἡ χριστιανικὴ αὐτὴ ἀρχὴ τῆς ἰσότητος τῶν ἀνθρώπων –τίποτα παραπάνω δέν ἔχει ὁ δεσπότης ἀνθρώπου ἀπὸ τοὺς ἐξίσου ἴσους μέ αὐτόν συνανθρώπους του, κατὰ τό Γρηγόριο Νύσσης– ἀπορρέει ἀπὸ τὴν σχέση Θεοῦ καί κόσμου καί τὴν κοινωνικὴ ἰσοτιμία μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, πρωτίστως καί καταρχὴν στὸ σῶμα τῆς ἐκκλησιαστικῆς κοινότητος. Ἀλλὰ τό πῶς ἀξιοσημείωτο εἶναι ἡ ἐπισημάνση τοῦ ἄκρου σεβασμοῦ τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας. Κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία, ἡ ἐλευθερία εἶναι καταρχὴν βασικὸ συστατικὸ τῆς ὑπαρξῆς, κεντρικὸ ἀνθρωπολογικὸ στοιχεῖο· τὸν ἔπλασε τὸν ἄνθρωπο ὁ Θεὸς φύσει ἐλεύθερο, καί μήτε ὁ ἴδιος μπορεῖ νά τοῦ πάρει τὴν ἐλευθερία– *ἀμεταμέλητα τά θεῖα χαρίσματα*. Πλεῖστοι ὅσοι διανοούμενοι κάνουν τό ὀλέθριο λάθος νά νομίζουν καί νά διακηρύσσουν ὅτι τέτοιες ἀρχές εἶναι θεοκεντρικὲς, καί γι' αὐτό δέν ἔχουν ἀξία· ζοῦμε, λένε παραπλανημένοι, σέ μιὰ ἀνθρωποκεντρικὴ ἐπο-

χή. Ὅμως, τόσο ἡ θεωρία, ὅσο καί ἡ πράξις τῆς χριστιανικῆς ζωῆς εἶναι θεοκεντρική καί συνάμα ἄκρως ἀνθρωποκεντρική. Ὁλος ὁ καινός ἐνός ἀντιστασιακοῦ ἀγώνα, ἦταν νά ἐδραιωθεῖ ἡ πίστις τῆς Ἐκκλησίας στίς συγκεκριμένες ιστορικές καί κοινωνικές σχέσεις. Γι' αὐτό καταδικάστηκαν ῥητῶς δοκητισμός καί μονοφυσιτισμός. *Ρίζες θεοκεντρικές εἶναι ἀδιανόητες, ἂν δέν εἶναι συνάμα ἀνθρωποκεντρικές.* Ἄλλωστε ἔτσι ἐξηγεῖται καί ὁ θαυμάσιος πολιτισμός, πού δημιούργησαν οἱ πιστοὶ Χριστιανοί.

Ἰσοτιμία καί ἰσότητα κοινωνική, καί κατεξοχήν ἡ ὀλοκληρωτική ἐμμογή στό σεβασμό τῆς ἀνθρώπινης ἐλευθερίας –τῆς μόνης ἐγγύτητος γιά τή δημιουργικότητα τοῦ ἀνθρώπου– ἀποτελοῦν τά παντοτινά καί ἀναντικατάστατα στοιχεῖα μιᾶς προοδευτικῆς κοινωνίας καί πολιτείας. Ὁ σοφός Ἀριστοτέλης, ἄριστος σὺν τοῖς ἄλλοις πολιτειολόγος, σωστά ἔχει ἐπισημάνει στό πρῶτο καί τό ἔβδομο βιβλίον τῶν *Πολιτικῶν* του ὅτι ὁ ἀνθρώπος εἶναι ζῶον πολιτικόν· οἱ ἀπαραίτητες ἀρετές γιά σωστή κοινωνία καί πολιτική ὀργάνωση εἶναι ἡ εὐψυχία καί ἡ εὐστροφία τοῦ νοῦ. Κανείς δέν μπορεῖ νά ἔχει ἀντίρρηση σ' ὄλα αὐτά, ὅμως τά στοιχεῖα, πού παρέχει ἡ χριστιανική θεώρηση, τῶντι εἶναι ὄχι μόνο πρωτοποριακά καί συμπληρωματικά σέ σχέση μέ τήν ἀριστοτελική ἀποψη, ἀλλά σίγουρα αὐτά πού μέ καινός καί πάθος ἐπιδιώκουν νά τά δοῦνε πραγματωμένα ὄλοι οἱ σύγχρονοι ὀραματιστές, οὐτοπικοὶ πολιτειολόγοι καί πολιτικοὶ σ' ὄλα τά πλάτη καί τά μήκη τῆς ὑψηλίου.

11. Κοινότητα ἀγαθῶν .

«Τί κάλλιον ἀέρος, πυρός, ὕδατος, γῆς, ὑετῶν, καρπῶν ἡμέρων τε καί ἀγρίων, στέγης, ἐνδύματος; Τούτων ἡ μετουσία κοι-

νή, και τῶν μὲν παντάπασι, τῶν δὲ μετρίως· και οὐδεὶς οὕτω τύραννος, ὥστε μόνος ἀπολαῦσαι τῆς κοινῆς χάριτος».

(Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγος 32 PG 36, 200BC-201A)

Πολύ συχνά οἱ πολλές (καὶ ἐνίοτε ἄχρηστες) γνώσεις, οἱ σοφίες, κυρίως σημερινῶν μέσω δημοσιογραφοπροβολῆς φιλοσόφων, καὶ ὁ καταγιγισμός τῶν πληροφοριῶν μᾶς ἀπομακρύνουν ἀπὸ βαθιές καὶ ἀπλές ἀλήθειες. Πάντοτε ἡ ἀλήθεια εἶναι πολὺ ἀπλή, ἐνῶ ἡ πλάνη καὶ ἡ πλανεμένη ζωὴ ἀβάσταχτα πολὺπλοκη. Ὁ Γρηγόριος Θεολόγος, ὁ Ναζιανζηνός, ὑπενθυμίζει τὴν ἀπλή καὶ ἄκρω λαγαρὴ ἀλήθεια ὅτι δὲν ὑπάρχουν ἴδια ἀγαθὰ, ἀλλὰ μονάχα κοινὰ. Ὅσες ἀνακαλύψεις καὶ ἂν κάνει ἡ ἐπιστήμη, ἀναλύσεις ἐπὶ ἀναλύσεων καὶ διασπάσεις ἐπὶ διασπάσεων, τὰ ἀγαθὰ τῆς φύσης, συνδεδεμένα μὲ τὴ ζωὴ τοῦ ἀνθρώπου ἄμεσα καὶ ζωτικά, ἀριθμοῦνται στὰ δάχτυλα τοῦ ἑνός χεριοῦ: ἀέρας, νερό, φωτιά, γῆ, βροχὴ, καρποί. Κοινὰ εἶναι τοῦτα τὰ ἀγαθὰ, πράγμα πού σημαίνει ὅτι κάθε ἐγωκεντρικὴ ἰδιοποίηση καταλήγει σὲ μιὰ ἀλόγιστη σπατάλη καὶ σὲ μιὰ ἄφρονη ἰδίωση. Ἡ κοινὴ μετουσία ἀποτελεῖ τὴν ὑπακοή καὶ συμμόρφωση πρὸς τὴ σοφία τῆς φύσης. Ἡ κοινότητα τῶν ἀγαθῶν ἐξασφαλίζει ἐξάπαντος τὴν ἰσορροπία τῶν ἀνθρώπων. Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ καταλάβει ὅτι τὰ ἀγαθὰ αὐτὰ τοῦ παρέχονται, τοῦ χορηγοῦνται ἀπὸ τὸ ἀπέραντο ταμεῖο τῆς φύσης, καὶ ὄχι ἀπὸ δική του ἀποθήκη· εἶναι χάρις κοινὴ. Στὸ περιορρέον αὐτὸ κλίμα τῆς κοινῆς χάρις κάθε ἰδιοτέλεια ἀτομικὴ καὶ κάθε βουλιμία ἀρπακτικὴ ἀποτελεῖ ὕβρη, μιὰ καὶ ἡ κοινότητα κατὰ κανένα τρόπο δὲν μπορεῖ νὰ μεταβληθεῖ σὲ ὄντοτητα ἰδιωτικὴ, καὶ τελικὰ τὸ πρόβλημα παραμένει ἀτόφιο ὡς αὐτοκαταστροφικὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἴδιας τῆς ζωῆς. Στὴν προκειμένη περίπτωση μέγιστη σπουδαιότητα ἔχει τὸ γεγονός ὅτι τὰ κοινὰ ἀγαθὰ συνάμα εἶναι κοινὴ χάρις. Ἰδιότητα χαρίσμα-

τα δέν υπάρχουν· και όταν μεταβάλλονται τὰ χαρίσματα σέ ιδιοκτησία συντελεῖται ὁ ὑβριστικός σφετερισμός, ἡ ἐγωκεντρικὴ συσπείρωση, ὁπότε τὸ κατὰ φύσιν γίνεται παρὰ φύσιν, μέ τὰ ἀναπόφευκτα αὐτοκαταστροφικά ἀποτελέσματα. *Εἰ δέ και ἔλαβες, τί καυχᾶσαι ὡς μὴ λαβῶν;* (Α΄ Κορινθ. 4,7). Πέρα ἀπὸ τὴν ὑβριστικὴ καύχηση, ἡ *ιδίωση* προξενεῖ ἀλόγιστες φθορές, ἀνταγωνισμούς και μιά ἐναγώνια πάλη γιὰ περισσότερη ἀπόκτηση *ἰδίων ἀγαθῶν*.

Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, ἐρμηνεύοντας ἄριστα τὸ βιβλικὸ κόσμον και ἀκολουθώντας τὴν κοινὴ παράδοση τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς, ἀριθμεῖ αὐτὰ τὰ κοινὰ ἀγαθὰ, τὰ ἄκρως ζωτικά και ἀπαραίτητα γιὰ τὴ διάνυση τῆ ζωῆς. Νερό, ἀέρας, ἥλιος, βροχὴ, καρποὶ και τὰ παρόμοια πρέπει νὰ παραμένουν κοινὰ και πάντοτε ἀπλά και ἀνόθευτα. Ἀλλιώτικα ἐπέρχεται ἡ διάβρωση και ἡ διασάλευση τῆς κατὰ φύσιν πραγματικότητος. Εἶναι αὐτονόητο ὅτι τοῦτα τὰ κοινὰ ἀγαθὰ ἀναγνωρισμένα ὡς κοινὴ χάρις ἐγγυῶνται ἐξάπαντος και τὴν καλύτερα, ἀκόμη και ἰδανικά, ὀργανωμένη κοινωνία. Βλέπει κανεὶς ἀπὸ τὸ ἓνα μέρος πόσον προσγειωμένη, φυσιοκρατικὴ θὰ ἔλεγα, εἶναι ἡ διδασκαλία τῆς ἐκκλησιαστικῆς παράδοσης, και ἀπὸ τὸ ἄλλο πόση μεγάλη προχειρολογία κυριαρχεῖ σέ ἀπόψεις μύριων ὄσων, πού ἀποφαινόνται μέ ἀγέρωχη ἄνεση ὅτι ἡ ἀποκάλυψη και ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία εἶναι γιὰ τὸ ὑπερέραν και χωρίζει οὐρανὸ και γῆ, περιφρονώντας ριζικά τὴν ἀνθρωποκεντρικότητα μέ τὸν ἀποκλειστικὸ ἐναγκαλισμὸ τῆς θεοκεντρικότητος· ὁπότε πολὺ εὐκολα βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀνθρωπος ὀφείλει νὰ στηριχτεῖ στὰ πόδια του, σάμπως νὰ μὴ στηριζόταν στὰ δικά του, ὄσες φορές συναισθανόταν ὅτι νερό, ἀέρας, ἥλιος, γῆ, βροχὴ, καρποὶ εἶναι κοινὰ ἀγαθὰ και κοινὴ χάρις. Ἀπεναντίας, ἱστορικά ἀποδεικνύεται ὅτι μέ τὴν ἐγκατάλειψη αὐτῶν τῶν ἱερῶν και ἐξάπαντος γήινων αἰσθημάτων, και μέ

τά συμπαρομαρτοῦντα βήματα τῆς ἐπιστημονικῆς ἐξέλιξης, ὀδηγήθηκε σέ στρεβλές σχέσεις πρὸς τὸ φυσικὸ περιβάλλον – ἴσως ἐξαιτίας τοῦ ὅτι τώρα στηρίζεται στὰ δικά του πόδια! –, γιὰ νὰ τὸ κουρσέψει *ιδιοτελῶς* καὶ νὰ κυριαρχήσει πάνω στὸ συνάθρωπό του *ἐγωκεντρικῶς*. Δέν ὑπάρχει μεγαλύτερη πλάνη ἀπὸ τὴν ἄκρως ἐπικίνδυνη πεποίθηση τοῦ σύγχρονου δυτικῶ ἀνθρώπου ὅτι τέτοιες παραδόσεις, ὅπως εἶναι ἡ ἐκκλησιαστικὴ σοφία καὶ ζωὴ, εἶναι γιὰ τὸν οὐρανὸ καὶ τὸ ὑπερέραν. Τοῦτο ἀφορᾷ ὄχι μόνον ἀνθρώπους, πού μέ τὸν Α ἢ Β τρόπο διάκεινται ὄχι φιλικὰ πρὸς τὴν ἐκκλησιαστικὴ διδαχὴ καὶ τὴ συμπαρομαρτούσα ἀγαπητικὴ καὶ χαρισματικὴ κοινωνία, ἀλλὰ καὶ τοὺς ἀσύνητους ὑπερασπιστὲς τῆς παράδοσης.

Κοινὴ χάρη εἶναι τὰ πιὸ ζωτικὰ ἀγαθὰ τῆς φύσης, πού ἡ ἀνόθευτη μετουσία, καὶ μάλιστα *κοινὴ*, τὰ κάνει θεμέλια τῆς πιὸ σφριγηλῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνός, πού, ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, ἐκφράζει τὸ πεντόσταγμα τῆς παράδοσης, εἶναι ἄκρως κατηγορηματικός: κανεὶς δέν μπορεῖ νὰ ᾔναι τόσο *τυραννικός*, ὥστε νὰ θέλει μόνος ν' ἀπολαμβάνει τοῦτα *τὰ κοινὰ ἀγαθὰ*. Θά ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὁ Γρηγόριος δέν θέλει νὰ πιστέψει ἓνα τόσο φρικαλέο κατάντημα τοῦ ἀνθρώπου. Δέν θέλει νὰ τὸ πιστέψει, ἀλλὰ σίγουρα τὸ ξέρει καὶ ἴσως πιστεύει πὼς μπορεῖ νὰ φτάσει ὁ ἄνθρωπος σ' αὐτὸ τὸ σκαλοπάτι τῆς καταβαράθρωσης. Ἐνδεχομένως στίς μέρες μας ἓνας τέτοιος Γρηγόριος νὰ μὴν ἐκφραζόταν ἔτσι, ἀλλὰ νὰ θρηνοῦσε γιὰ τὸ ἀλόγιστο *ἐνεργειακὸ οἰκοδόμημα*, πού χτίζει ὁ σύγχρονος ἄνθρωπος, καὶ πού προμηνύει *βροχὴν θείου καὶ πυρὸς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ*, κατὰ τὴ φοβερὴ ρῆση τῆς *Γένεσης* 9,24. Ἀπλῶς καὶ ἐνδεικτικὰ θά μπορούσε κανεὶς νὰ μνημονεύσει τὸν ἐγκλωβισμό τῶν *ὑπερέρυθρων ἀκτίνων* στὸν πλανήτη μας, ἐξαιτίας τοῦ λεγόμενου *θερμοκηπίου*, καὶ τὴν εἰσβολὴ τῶν *ὑπεριωδῶν ἀκτίνων*

στή γῆ, ἕξαιτίας τῆς διάβρωσης τοῦ προστατευτικοῦ ὄξω-
ντος. Βέβαια, ὁ ἄνθρωπος, μολονότι ἀμαυρωμένος, ὡς πλά-
σμα κατ' εἰκόνα καί καθ' ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ —καί ὄχι
ἀπλῶς ὡς προικισμένος μέ λόγο καί νοῦ—, ὀλοένα καί
αἰσθάνεται τόν κατήφορο, κατανοεῖ καί ἀναπολεῖ μέσα ἀπό
τά κύτταρά του τίς παραπάνω ἀλήθειες περί κοινῶν
ἀγαθῶν, ὀσφραίνεται τήν κοινή χάρη, ἔτσι ὥστε ν' ἀναζητεῖ
τρόπους θεραπείας μέ τή νέα ἀνάγνωση τῶν νόμων τῆς φύ-
σης, τῶν ἀπλῶν καί ἀνόθευτων μορφῶν ἐνέργειας. Καί
τοῦτο σημαίνει ἐλπίδα σωτηρίας.

Πάντως ἡ ἐκκλησιαστική παράδοση, ζωντανή ἐν μέσω
τῶν ἐπιβλητικῶν μνημείων της καί μέσω μιᾶς δημιουργικά
ἀνανεωμένης θεολογίας, εἶναι σέ θέση νά προβάλει καί αἴτη-
μα καλύτερης ζωῆς, ἀνώτερου πολιτισμοῦ, καί πρότυπο θε-
ραπείας καί προόδου. Τοῦτο τό πρότυπο εἶναι ἡ *ἄσκησις*.
Στό προβαλλόμενο ἦθος καί στά διδασκόμενα μαθήματα
αὐτοῦ τοῦ ἦθους χρειάζεται ἡ κατά θεωρία καί πράξι ἐνσω-
μάτωση τῆς *ἄσκησις*. Ἡ *ἄσκησις* σημαίνει ἀπό τό ἕνα μέρος
περιορισμό τῶν ἐγωκεντρικῶν βλέψεων, καί ἀπό τό ἄλλο
δημιουργία κοινῶν ὀραμάτων καί προσανατολισμό στά
ἀγαθά τῆς κοινότητος καί ὄχι τῆς ἀτομικότητος. Ἡ *ἠθική* δέν
διδάσκειται μέ ἀφηρημένους κώδικες ἢ μέ ἐντολές, χωρίς συ-
νάμα σαρκωμένα πρότυπα ἠθους καί χωρίς μορφές καί τρό-
πους ζωῆς μέσα στήν κοινότητα τῶν ἀνθρώπων. Πρός τήν
κατεύθυνση αὐτή μεγάλη θά εἶναι ἡ συμβολή τῆς ἐκκλησια-
στικῆς παράδοσης τόσο κατά τή θεωρία, ὅσο καί κατά τήν
πράξι. Κοινότητα ἀγαθῶν σημαίνει ἐνταξη στήν κατά φύση
νομοτέλεια τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητος.

12. Φυσιολογία και παθολογία

«Οί πονηροί λογισμοί μὴ δημοσιευόμενοι καρποφοροῦσιν εἰς φθοράν».

(Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, *Κατὰ Μανιχαίων διάλογος* PG 94, 158D)

Ἐνότητα καὶ ὁμοιογένεια τοῦ σύμπαντος κόσμου, καὶ ὑπαρξιακὴ ὁλοκλήρωση, κατὰ τὴν πατερικὴ θεολογία, ἀποτελοῦν θεϊκὰ χαρίσματα. Σ' αὐτὴ τὴν ἐνότητα, ἐπομένως, δέν μπορεῖ νά νοηθεῖ κανένα στοιχεῖο, πού νά μὴν εἶναι δημιούργημα τοῦ Θεοῦ καὶ νά μὴν εἶναι ἐνταγμένο στοὺς λόγους τῶν ὄντων. Ἐξοῦ καὶ ἡ σφοδρὴ ἀντιμανιχαϊκὴ πολεμικὴ τῶν πατέρων. Ὅπως εἰπώθηκε κιόλας, τό κακό δέν εἶναι πράγμα, δέν ἔχει ὑπόσταση, καὶ γι' αὐτό χαρακτηρίστηκε ὡς *παρυπόσταση*· κλέβει τὴν ὑπόσταση τοῦ ἀγαθοῦ καὶ ἐπομένως ἀποτελεῖ παραμόρφωση καὶ διάβρωση κάθε (ἀγαθῆς) κτιστῆς πραγματικότητας. Ἔτσι στὴν ἐνότητα κόσμου, ζωῆς καὶ ὑπαρξιακῆς ὀντότητας εἰσβάλλει τό κακό, ἐξαιτίας τῆς κτιστότητας τῶν πραγμάτων καὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν λογικῶν πλάσμάτων, ὡς διαίρεση, ἀρνητικὴ ἀλλοίωση καὶ παρασιτικὴ κυριαρχία· ὁμως οἱ ἴδιες αὐτές φθοροποιές δυνάμεις μποροῦν πάντα νά ἀναστροφοῦν καὶ τό κάθε δημιούργημα, λογικὸ ἢ ἄλογο, νά βρεῖ τὴν ἀγαθὴ του κατάσταση, καὶ ἐφόσον εἶναι αὐτεξούσιο νά πορευθεῖ στὴν τελείωση καὶ τὴ συνεχὴ προκοπή. Ἡ ἀναστροφή αὐτὴ σημαίνει πρωτίστως ἀποκατάσταση τῆς ἐνότητας, σ' ὅλες τίς περιοχές, καὶ ἀνάταξη ὄλων τῶν στάσιμων καὶ διαβρωτικῶν στοιχείων. Ἡ ἀντιμανιχαϊκὴ εἰκόνα τοῦ κόσμου καὶ τῆς ζωῆς, πού πα-

ρέχει ή πατερική θεολογία, έχει άκρως σοβαρές επιπτώσεις στην εκτίμηση τής φυσικής κατάστασης όλων τών όντων. Καταλαβαίνει κανείς πολύ εύκολα ότι καταρχήν δέν μπορεί κανένα αισθητό και ύλικό στοιχείο νά θεωρηθεϊ ώς έδρα του κακού, άκόμη μήτε και ώς ένδεχόμενη έγγενής κακή τάση! Γι' αυτό ύλικά και νοητά στοιχεία θεωρούνται ώς θετικά και άγαθά έξολοκλήρου. Μόνο ή δυνατότητα ύφίσταται νά ύποστούν άρνητικές και παραμορφωτικές αλλοιώσεις. Ώστόσο τούτη ή εικόνα τής πατερικής θεολογίας, ή όποια άφορā δλάκερη τή δομή τών όντων είναι άπό τό ένα μέρος ένθαρρυντική για τήν πρόοδο και τό ξεπέρασμα τών μηδενιστικών αλλοιώσεων, και άπό τό άλλο προσγειώνει τόν άνθρωπο μέ τέτοιο τρόπο, ώστε νά ξέρει ότι ή πορεία τών πραγμάτων και γεγονότων δέν είναι ένας άνέμελος και εύδαιμονιστικός περίπατος, αλλά δραματικά δημιουργική προκοπή και άγωνιστικός πόλεμος άντιθέσεων. Σ' αυτές τς άντιθέσεις ζητā τήν άρμονία και τήν πληρότητα τής συνδημιουργίας.

Ύπό τό παραπάνω πρίσμα κατανοεΐται πολύ εύκολα και ή στάση του Θεού και κατ' άναπότρεπτη συνέπεια ή δική μας άπέναντι στο κακό και τά άδικήματα· πρωτίστως είναι διορθωτική και θεραπευτική. Έξου και ό θεραπευτικός χαρακτήρας τής σωτηρίας μέ όλα τά συμπαρομαρτούντα τής χριστιανικής διδαχής. Οί θεολόγοι πατέρες ήταν άνένδοτοι και άκρως έπιθετικοί έναντίον κάθε μανιχαϊκής ιδέας, επειδή ό Μανιχαϊσμός λυμαίνεται τά βάθρα τής ένότητας τών πάντων και τής ύπαρξιακής όλότητας του ανθρώπου. Άλλωστε και ή εικονομαχία, όπως ιστορικά και ιδεολογικά είναι πλήρως έπιβεβαιωμένο, ώς προς τό πνευματικό και πολιτιστικό περιεχόμενο ήταν έντονα έπηρεασμένη άπό τό διαποτισμό ποικίλων μανιχαϊκών ρευμάτων τής Άνατολής. Έτσι έξηγείται και τό γεγονός ότι σφόδρα άντέδρασε ή θεο-

λογία και τό ἐκκλησιαστικό πλήρωμα ἐναντίον τῆς εἰκονομαχίας. Τυχαῖα δὲν ταυτίστηκε ἡ νίκη τῶν εἰκονοφίλων πατέρων μέ τήν ἀνάδειξη καί τήν κυριαρχία τῆς Ὁρθοδοξίας, γιατί τό ὀρθόδοξο πνεῦμα εἶναι ἄκρως ἀντιμανιχαϊκό.

Ἐπομένως αὐτός ὁ ἀντιμανιχαϊσμός ἐξασφαλίζει καί τή λαγαρή εἰκόνα τοῦ καταρχὴν ἀγαθοῦ ἀνθρώπου καί τοῦ σύμπαντος χωρίς σκοτεινές καί σατανικές κυριαρχίες. Λαγαρό σύμπαν καί λαγαρή ἀνθρώπινη ὕπαρξη συνθέτουν τήν κατά φύση ἐνότητα τῶν πάντων καί *τή φυσιολογία* τοῦ προσώπου καί τῆς ἀνθρώπινης ζωῆς. Δέν μπορεῖ τίποτα ἀπό τά συστατικά τῆς ὕπαρξης νά θεωρηθεῖ κατώτερο ἢ νά ἐκπέσει σέ σκοτεινή κυριαρχία ἢ ἡ ὑλική πλευρά νά θεωρηθεῖ ἀπόβλητη. Σῶμα, αἰσθήσεις, νοῦς, λόγος, καρδιά, βούληση, αἰσθήματα κτλ. κτλ. εἶναι ὁ ὅλος καλός ἄνθρωπος, πού καταξιώνεται, σώζεται καί ἀγιάζεται. Γι' αὐτό, ὅταν οἱ πατέρες κάνουν λόγο γιά σωτηρία καί ἰατρεία, ὀλάκερη ἡ ἀνθρώπινη ὕπαρξη συμπεριλαμβάνεται στό περιρρέον κλίμα τῆς ἀλλαγῆς καί τῆς ἀναγέννησης.

Τούτη ἡ *φυσιολογία*, κατά κύριο λόγο τῆς ἀνθρώπινης ὕπαρξης, στήν τυχόν διασάλευσή της παρουσιάζει συμπτώματα φθορᾶς ἐκτεινόμενα σέ ὅλα τά μέλη. Ὁ Ἰωάννης Δαμασκηνός ἐκφράζοντας τή διάγνωση ἀρνητικῶν παθῶν τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας τοῦ ἀνθρώπου –κατά τήν πατερική θεολογία καταρχὴν τά πάθη εἶναι θετικά ὡς *καλή ἀλλοίωση* σώματος καί ψυχῆς–, διατυπώνει ἄκρως ἐπιγραμματικά μιά (ἀρνητική) παθολογία, πού δέν ἔχει τίποτα νά ζηλέψει ἀπό τίς ἀναλύσεις –ἐνίστε φλύαρες– τόμων ὀγκωδῶν τῆς ψυχολογίας τοῦ βάρους. Μᾶς λέγει ὅτι οἱ *πονηροί λογισμοί* (καί φυσικά δέν ἐννοεῖται κατ' ἀποκλειστικότητα τό σέξ!), ὅταν ἀπωθοῦνται καί δέν φανερώνονται, *μὴ δημοσιεύόμενοι*, καταπῶς χαρακτηριστικά ἐπισημαίνει, τότε καλλιεργοῦν τή φθορά. Αὐτή ἡ φθορά ἀφορᾷ τή συνολική ὕπαρ-

ξη, καί δέν εἶναι ἀπλῶς μερικές ψυχολογικές διαταραχές, ὅπως οἱ ψυχολόγοι τοῦ βάθους διατείνονται ὅτι οἱ ὅποιες ἀπωθήσεις δημιουργοῦν διαταραχές τῆς ψυχῆς. Στήν πατερική θεολογία πουθενά δέν μπορεῖ κανεῖς νά συναντήσῃ τή φθορά ὡς κυρίαρχη σέ ἓνα ἢ σέ μερικά μέλη τῆς ὑπαρξῆς. Ἡ φθορά ἀφορᾷ ὀλάκερο τόν ἄνθρωπο, μιά καί τό πρῶτιστο, πού ἐπιφέρει, εἶναι ἡ διάσπαση τῆς ψυχοσωματικῆς ἐνότητας, ὁ μετεωρισμός τοῦ νοῦ, πού κόβει τήν ἐπικοινωνία πρὸς τήν καρδιακή χώρα, καί κυρίως ἡ λήθη Θεοῦ, δηλαδή ἡ πολύ κακή σχέση πρὸς τό περιρρέον κλίμα τῶν ἁγιοπνευματικῶν ἐνεργειῶν τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ὡς φυσιο-λογία μέ (θετική) παθολογία εἶναι συγκροτημένος μέ εὐστάθεια τῶν ψυχοσωματικῶν λειτουργιῶν ἀφενός, καί συνάμα μέ σταθερή σχέση πρὸς τό δοτήρα τῆς ζωῆς ἀφετέρου. Οἱ θέσεις αὐτές, σέ ὅ,τι ἀφορᾷ τή διάγνωση τῆς νόσου ἀπό τό ἓνα μέρος, καί τή θεραπευτική ὁδὸ ἀπό τό ἄλλο, εἶναι ἀνοιχτές καί συγχρονιστικές πρὸς τά σημερινά δεδομένα. Θά ἔλεγα μάλιστα ὅτι μποροῦν νά πλουτίσουν σημαντικά τήν πείρα τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Καί προπαντός ἄλλου, δέν ἔχουν κανένα Μανιχαϊσμό, ὁπότε, θά ἔλεγε κανεῖς μέ σύγχρονη ὀρολογία, δέν ἐπισημαίνουν *κακά γονίδια!* Ἀξίζει ὁ κόπος νά διαλεχθοῦν μέ τέτοιες θέσεις οἱ σημερινοὶ βιολόγοι, ἔθνολόγοι καί ἠθολόγοι!

Σύμφωνα μέ τό πεντόσταγμα τῆς δογματικῆς διδασκαλίας, καί συγκεκριμένα αὐτό πού ἀφορᾷ τή σωτηρία καί τήν ἀνάδειξη τοῦ ἀνθρώπου ὡς καλλιτεχνήματος θεϊκοῦ, ἡ *φυσιολογία* αὐτή μέ τήν (ἄρνητική) παθολογία ἀποσαφηνίζει τό θεραπευτικό περιεχόμενο τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς. Εἰπώθηκε στά οἰκεία κεφάλαια ἐπαρκῶς ὅτι κατά βάθος ὅλες οἱ τριαδικές, χριστολογικές, εἰκονοκλαστικές καί λοιπές αἰρέσεις ἀμφισβήτησαν τήν ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί τό θεραπευτικό χαρακτήρα τῆς σωτηρίας, ἐπι-

χειρώντας νά ἐπιβάλουν τήν ἀντίληψη γιά μιὰ ἠθική σχέση Θεοῦ καί κόσμου, καί τόν ἠθικοπλαστικό χαρακτήρα μιᾶς κατ' αὐτούς χριστιανικῆς θρησκείας. Ὅμως, κατά τήν ἀποκάλυψη τοῦ Θεοῦ καί τά μνημεῖα της, ὁ Χριστιανισμός μήτε θρησκεία εἶναι μήτε καημό εἶχε νά προσθέσει ἀκόμη μιὰ ἠθική διδασκαλία στίς τόσες ἄλλες, πού κυκλοφόρησαν καί κυκλοφοροῦν στόν κόσμο. Ὡστόσο ὀφείλει κανεῖς νά προσέξει κατά πολύ τήν ἀκόλουθη ἀμείλιχτη διευκρίνιση: ἠθική θρησκεία σημαίνει ἀπαραίτητα περιορισμό τῆς ἐλευθερίας καί ἐξουσιαστική ἐπιβολή ἀπόψεων· θεραπευτική σωτηρία σημαίνει ἐξάπαντος ἐλευθερία καί ἐξοβελισμό κάθε ἐξουσιαστικῆς κυριαρχίας.

Βιβλιογραφία κατά χρονολογική σειρά και κατ' έπιλογή

1. H. G. Gadamer, *Wahrheit und Methode*, Tübingen 21965.
2. Ludwig Wittgenstein, *Bemerkungen über Frazers «The Golden Bough»*, Dordrecht 1967.
3. Werner Heisenberg, *Ἡ εἰκόνα τῆς φύσης στή σύγχρονη φυσική* (μετάφραση Ἄ. Τσαμκιράνη -Γεωργαντοπούλου), Θεσσαλονίκη 1971.
4. Φίλωνος Μ. Βασιλείου, *Φιλοσοφία τῶν μαθηματικῶν*, Ἄθηναι 1971.
5. Konrad Lorenz, *Die acht Todsünden der zivilisierten Menschheit*, München 21973.
6. H. Autrum, *Humanbiologie*, Berlin 1973.
7. Δημητρίου Θ. Δημαρᾶ, *Φιλοσοφία τῆς μαθηματικῆς*, Ἄθηναι 1975.
8. Θεοφίλου Βέικου, *Ὁ μύθος τοῦ λόγου*, Ἄθηναι 1977.
9. Theodosius Dobzhansky, «Θεμελιώδεις ἔννοιες τῆς δαρβινικῆς βιολογίας», στό *Δευκαλίων* 23-24, Ἄθηναι 1978.
10. H. Butterfield, *The Origins of Modern Science 1300-1800*, London 1980 (μετάφραση Ἰ. Ἀρζόγλου καί Ἀ. Χριστοδουλίδη, Ἄθηναι 1983).
11. Jean Piaget, *Psychologie et épistémologie* (μετάφραση Γιώργου Λογοθέτη), Ἄθηναι 1981.
12. R. Harré, *Scientific Thought 1900-1960* (συλλογικός τόμος σέ μετάφραση), Ἄθηναι 1982.
13. Paul Davies, *God and the New Physics* (μετάφραση Θ. Τσουκαλάδακη καί Πρόλογος Ευτύχη Μπιτσάκη), Ἄθηναι 1983.
14. C.C. Gillispie, *The Edge Objectivity* (μετάφραση Δημοσθένη Κούρτοβικ) Ἄθηναι 1986.
15. Νίκου Ἀ. Ματσούκα, *Λόγος καί μύθος μέ βάση τήν ἀρχαία*

έλληνική φιλοσοφία (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 12), Θεσσαλονίκη ²1990.

16. R. P. Feynman, *Surely you 're Joking Mr. Feynman!* (μετάφραση Κίκα Πύριλλου και Πρόλογο Γιώργου Γραμματικάκη), Αθήνα 1990.
17. Νίκου Ά. Ματσούκα, *Ίστορία τής φιλοσοφίας - μέ σύντομη Είσαγωγή στή φιλοσοφία* (Φιλοσοφική και Θεολογική Βιβλιοθήκη 6), Θεσσαλονίκη ⁴1991.
18. -, *Ίστορία τής βυζαντινής φιλοσοφίας - Μέ παράρτημα τό σχολαστικισμό τοῦ Δυτικοῦ Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη 1994.
19. Γιώργος Γραμματικάκης, *Η κόμη της Βερενίκης*, Ηράκλειο ⁹1996.

ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

ΕΙΔΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

A

Ἄν ὁ Ἡράκλειτος ἦταν Χριστιανός,
θά ἔταν προφήτης

Ὁ Λόγος τοῦ Ἡρακλείτου εἶναι τό *Μέγα Περιέχον*, καί ὄλα τά φαινόμενα τοῦ κόσμου καί τῆς ζωῆς ἀποτελοῦν τό ἐπίσης *Μέγα Περιεχόμενο*. Θά μπορούσε κανεῖς νά πει ἀκόμη ὅτι ὁ Λόγος εἶναι τό αἰώνια ἀνώλεθρο πύρινο ὑφάδι τῆς συμπαντικῆς πραγματικότητος, ὅπου τά πάντα ἀνακυκλώνονται ζωογονούμενα. Ἄλλωστε ὁ Ἡράκλειτος τόν ἀποκαλεῖ *πῦρ ἀείζων*. Παραδόξως οὐκ ὀλίγοι ἀδυνατοῦν νά μεταφράσουν καί νά ἐρμηνεύσουν τή βασική αὐτή θέση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Ἡρακλείτου. Λόγου χάρι, ἐκπλήσσεται κανεῖς διαβάζοντας τή μετάφραση τῶν *Ἀποσπασμάτων* ἀπό τό Hermann Diels καί τό Bruno Snell, οἱ ὁποῖοι ἀποδίδουν τόν Ἡρακλείτειο Λόγο ὡς *Lehre* καί *Sinn*! Ἐξάλλου ὁ Ἄξιελος, αὐτονοήτως μὴν ἔχοντας ἰδέα ἀπό Χριστιανισμό καί θεολογία, νομίζει ὅτι ἡ χριστιανική διδασκαλία δέν εἶναι τίποτα ἄλλο παρά «ποινές» καί «ἀμοιβές», καί ὅτι τό Εὐαγγέλιο χωρίζει ὄρατό καί ἀόρατο κόσμο, ἐνῶ ὁ Ἡράκλειτος ἐπισημαίνει τόν ἀκατάλυτο δεσμό τους. Ἐξάπαντος ἔχουμε τήν ἐλευθερία —δικαίωμα δημιουργικό— νά προεκτείνουμε ἐρμηνευτικά ὅποια φιλοσοφία καί θεολογία θέλουμε, ὅμως εἴμαστε δεσμευμένοι ἐπιστημονικά ν' ἀποδίδουμε τά κείμενα μέ ἀπόλυτη κατά τό ἐφικτό ἀκρίβεια, σύμφωνα μέ τή νομική ρῆση *de lege lata*.

Μιά ἄκρως βασική ὁμοιότητα μεταξύ ἡρακλείτειας φιλοσοφίας καί Χριστιανισμοῦ εἶναι τό ἀντιμανιχαϊκό πνεῦμα. Τούτη ἡ ὁμοιότητα δένει γερά τίς δύο φιλοσοφίες. Καί στό Χριστιανισμό οἱ ἀντιθέσεις νοῦνται στή μιά καί τήν ἴδια κτιστή πραγματικότητα. Μέ ἄλλα λόγια, εἶναι τοῦ ἴδιου περιεχομένου, τῆς ἴδιας δομῆς. Πολλοί, λόγου χάρη, λένε ὅτι τό καλό καί τό κακό πᾶνε μαζί· ὁμως καί τά δυό αὐτά τά ἐννοοῦν μανιχαϊκά· ἀπό τή μιά τό καλό ὡς πράγμα καί ἀπό τήν ἄλλη τό κακό πάλι ὡς ἄλλο πράγμα. Στόν Ἡράκλειτο καί στό Χριστιανισμό, ὥστόσο, τό καλό καί τό κακό εἶναι τό ἴδιο πράγμα, τό *συναμφότερον* κατά τήν πατερική ρήση. Γι' αὐτό ἡ ἡρακλείτεια διαλεκτική δέν ἔχει καμιά οὐσιαστική σχέση μέ τή δυτική ἐγγελιανή διαλεκτική, πού καταλήγει στή *σύνθεση*, ἀλλά εἶναι *λειτουργική* καί δημιουργός τῆς ἁρμονίας τῶν ἀντιθέτων τοῦ αὐτοῦ ὄργανισμοῦ. Ὁ ἴδιος ὄργανισμός πότε ὑγιαίνει καί πότε νοσεῖ· πότε καλλύνεται καί πότε κακύνεται. Δέν ὑπάρχουν, λοιπόν, τό ἀπολύτως καλό καί τό ἀπολύτως κακό ἀνεξάρτητα.

Συντάσσομαι μέ τόν Ἰουστίνο, τό φιλόσοφο καί μάρτυρα, ὅτι ὁ Ἡράκλειτος εἶναι Χριστιανός, ὁμως ὄχι μέ τή σημασία τῆ δική του. Τοῦτο θά φανεῖ ἀπό τήν ἰδιότυπη ἀνάγνωση τῶν *Ἀποσπασμάτων*, τήν ὁποία ἐπιχειρῶ εὐθύς ἀμέσως. Θά προσπαθῆσω ὄχι νά μεταφράσω τά *Ἀποσπάσματα* τοῦ Ἡρακλείτου, ἀλλά νά τά γράψω ἐξαρχῆς σάμπως νά τά ἔγραψε ὁ ὑποτιθέμενος *μυθιστορηματικῆ ἀδεία* Χριστιανός Ἡράκλειτος! Προσωπικά ἄλλοτε θλίβομαι καί ἄλλοτε νιώθω παράξενη εὐφορία, καθώς βλέπω, ψηλαφῶ καί διαβάζω ὀγκῶδεις τόμους γιά τόν Ἡράκλειτο, τόν τόσο σιωπηλό καί λιτό στίς ἐκφράσεις του. Τό ὅτι τέτοιοι *δημοσιογραφοπρόβλητοι* συγγραφεῖς διαπρέπουν, τοῦτο ἀποτελεῖ μιά ἄλλη ἱστορία.

Τέλος δέν ἐπιθυμῶ νά σημειώσω τίποτα ἄλλο, ἀνακαλώντας στή μνήμη μου τό περιστατικό ἐκεῖνο μέ τόν Ἡράκλει-

Είδικό Παράρτημα

το, πού αναφέρει ο Διογένης ο Λαέρτιος. Τόν
ποιος για ποιό λόγο πάντοτε μένει σιωπηλός,
τοῦ ἀπάντησε: ἵνα ὑμεῖς λαλεῖτε!

B

ΗΡΑΚΛΕΙΤΟΥ ΠΕΡΙ ΦΥΣΕΩΣ
ΑΠΟΣΠΑΣΜΑΤΑ

Κατά τήν έκδοση τοῦ H. Diels

- B1. Τοῦ δέ λόγου τοῦδ' ἐόντος αἰεὶ ἀξύνετοι γίνονται ἄνθρωποι καὶ πρόσθεν ἢ ἀκοῦσαι καὶ ἀκούσαντες τὸ πρῶτον· γινομένων γὰρ πάντων κατὰ τὸν λόγον τόνδε ἀπειροσιν εἰοκάσι, πειρώμενοι καὶ ἐπέων καὶ ἔργων τοιούτων, ὁκοίων ἐγὼ διηγεῦμαι κατὰ φύσιν διαιρέων ἕκαστον καὶ φράζων ὅκως ἔχει. Τοὺς δὲ ἄλλους ἀνθρώπους λανθάνει ὁκόσα ἐγερθέντες ποιοῦσιν, ὁκωσπερ ὁκόσα εὐδοντες ἐπιλανθάνονται (Bλ. B45).
- B2. Διό δεῖ ἐπεσθαι τῷ ξυνῷ· ξυνός γὰρ ὁ κοινός. Τοῦ λόγου δ' ἐόντος ξυνοῦ ζώουσιν οἱ πολλοὶ ὡς ἴδιαν ἔχοντες φρόνησιν.
- B3. (Περὶ μεγέθους ἡλίου) εὗρος ποδός ἀνθρωπέου.
- B4. *Si felicitas esset in delectationibus corporis, boves felices diceremus, cum inveniant orobum ad comedendum.*
- B5. Καθαίρονται δ' ἄλλω αἵματι μαινόμενοι οἷον εἴ τις εἰς πηλὸν ἐμβὰς πηλῷ ἀπονίζοιτο. Μαίνεσθαι δ' ἂν δοκοίη, εἴ τις αὐτὸν ἀνθρώπων ἐπιφράσαιτο οὕτω ποιέοντα. Καὶ τοῖς ἀγάλμασι δὲ τουτέοισιν εὗχονται, ὁκοῖον εἴ τις δόμοισι λεσχηνεύοιτο, οὗ τι γινώσκων θεοῦς οὐδ' ἤρωας οἴτινές εἰσι.

- B1. Μολονότι τά πάντα συνέχει ὁ δημιουργός Λόγος, ὑπάρχουν ἄνθρωποι ἀπερίσκεπτοι εἴτε τόν ἀφουγκράζονται εἴτε ὄχι· ὅλοι πού ἑναρμονίζονται μέ αὐτόν μοιάζουν νά ἔναι θεϊκά ὄντα μέ λόγους καί ἔργα πού θά σᾶς πῶ κατατάσσοντάς τους σέ κατηγορίες· οἱ ὑπόλοιποι ἄνθρωποι χωρίς πίστη δέν ξέρουν τί κάνουν, ἐνῶ εἶναι ξύπνιοι, ὅπως εἶναι χαμένοι στόν ὕπνο τους.
- B2. Τά ὄντα ἀκολουθοῦν τό κοινό σῶμα τοῦ σαρκωμένου Λόγου, ὅπου συνυπάρχουν τά πάντα· μετέχοντας στόν κοινό Λόγο, ἀποκτοῦν δική τους φρόνηση.
- B3. (Μέγεθος τοῦ ἡλίου) ἓνα ἀνθρώπινο πέλμα.
- B4. Ἄν εὐτυχία ἦταν μονάχα σωματική εὐχαρίστηση, εὐτυχημένα τά ζῶα πού βρίσκουν τροφή καί τρῶνε.
- B5. Ἐπιχειροῦν νά καθαρθοῦν μέ αἷμα καί κριματίζονται περισσότερο, σάν ἐκεῖνον πού λούζεται μέσα στή λάσπη· ὅποιος τόν δεῖ σίγουρα τόν θεωρεῖ τρελό. Καί προσκυνᾶνε κάθε λογιῆς εἰδῶλα, ὅπως κανεῖς ματαιολογεῖ χωρίς περίσκεψη γιά μεγαλόπρεπα παλάτια, μήν ξέροντας τί εἶναι μήτε Θεός μήτε ἅγιοι.

B6. (Ὁ ἥλιος) νέος ἐφ' ἡμέρη.

B7. Εἰ πάντα τὰ ὄντα καπνὸς γένοιτο, ῥῖνες ἄν διαγνοῖεν.

B8. Τὸ ἀντίξουν συμφέρον... ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστην ἁρμονίαν.

B9. Ὅνους σύρματ' ἄν ἐλέσθαι μᾶλλον ἢ χρυσόν.

B10. Συνάψεις ὄλα καὶ οὐχ ὄλα, συμφερόμενον διαφερόμενον, συνᾶδον διᾶδον, καὶ ἐκ πάντων ἐν καὶ ἐξ ἑνὸς πάντα.

B11. ... πᾶν γὰρ ἐρπετὸν πληγῇ νέμεται.

B12. Ποταμοῖσι τοῖσιν αὐτοῖσιν ἐμβραίνουσιν ἕτερα καὶ ἕτερα ὕδατα ἐπιρρεῖ· καὶ ψυχαὶ δὲ ἀπὸ τῶν ὑγρῶν ἀναθυμιῶνται.

B13. Βορβόρω χαίρειν.

B14. Νυκτιπόλοις, μάγοις, βάκχοις, λήναις, μύσταις· τούτοις ἀπειλεῖ τὰ μετὰ θάνατον, τούτοις μαντεύεται τὸ πῦρ· τὰ γὰρ νομιζόμενα κατ' ἀνθρώπους μυστήρια ἀνιερωστὶ μνεῦνται.

B15. Εἰ μὴ γὰρ Διονύσω πομπὴν ἐποιοῦντο καὶ ὕμνεον ἄσμα αἰδοίοισιν, ἀναιδέστατα εἴργαστ' ἄν ὡυτὸς δὲ Ἄιδης καὶ Διόνυσος, ὄτεω μαίνονται καὶ ληναῖζουσιν.

B16. Τὸ μὴ δύνόν ποτε πῶς ἄν τις λάθοι;

B17. Οὐ γὰρ φρονέουσι τοιαῦτα πολλοί, ὀκόσοι ἐγκυρεῦσιν, οὐδὲ μαθόντες γινώσκουσι, ἐωυτοῖσι δὲ δοκέουσι.

- B6. (Ὁ ἥλιος) κάθε μέρα καινούργιος.
- B7. Στή θεία φωτοχυσία γνωρίζουμε λόγους καί νόμους τῶν ὄντων.
- B8. Ἐναρμονίζονται οἱ ἀντιθέσεις... ἄριστη ἁρμονία μέ τίς ἰδιαιτερότητες.
- B9. Τά γαϊδουράκια ἄχερα διαλέγουν καί ὄχι χρυσάφι.
- B10. Ὅλα τά δημιουργήματα μαζί, ὄλα χῶρια· ἔναρμονίζονται, διαφοροποιοῦνται· συμφωνοῦν, συγκρούονται· ὄλα ἡ κτιστή εἰκόνα τοῦ ἑνός Θεοῦ.
- B11. σκληρή νομοτέλεια κυβερνᾷ ἔρποντα ὄντα.
- B12. Τά ἴδια ποτάμια ἄλλα καί ἄλλα νερά κατεβάζουν· ἄλλά τά ἀνθρώπινα πλάσματα δημιουργοῦνται ὡς ἰδιαίτερα πρόσωπα.
- B13. Χαίρονται λάσπη.
- B14. Περιφερόμενοι ὄπαδοί, μάγοι, βάκχοι, μαινάδες, μύστες δέν ξέρουν τά μετά θάνατον· θά ξεγυμνωθοῦν στό φῶς τό ἀληθινό· μέ τρόπο ἀνίερο ἐπινοοῦν μυστήρια.
- B15. Θά ἴταν ἄσεμνες πράξεις: πομπή, ἄσματα, ἔξαλλες φαλλικές ἐπιδείξεις, ἄν τό μένος τους δέν τό κάλυπτε ὁ Διόνυσος, ἴδιος μέ τόν Ἄδη.
- B16. Ποιός μπορεῖ νά κρυφτεῖ ἐνώπιον τῆς θείας παρουσίας;
- B17. Μήτε ὄσα συναντοῦνε πολλοί, μήτε ὄσα ἀκόμη μαθαίνουν τά ξέρουν· ἀπλῶς τά φαντάζονται.

- B18. Ἐὰν μὴ ἔλπηται, ἀνέλπιστον οὐκ ἐξευρήσει, ἀνεξερευνη-
τον ἔόν καὶ ἄπορον.
- B19. Ἀκοῦσαι οὐκ ἐπιστάμενοι οὐδ' εἰπεῖν.
- B20. Γενόμενοι ζῶειν ἐθέλουσι μόρους τ' ἔχειν, μᾶλλον δὲ
ἀναπαύεσθαι, καὶ παιῶδας καταλείπουσι μόρους γενέσθαι.
- B21. Θάνατός ἐστιν ὁκόσα ἐγερθέντες ὀρέομεν, ὁκόσα δὲ
εὐδοντες ὕπνος.
- B22. Χρυσὸν γὰρ οἱ διζήμενοι γῆν πολλὴν ὀρύσσουσι καὶ
εὐρίσκουσιν ὀλίγον.
- B23. Δίκης ὄνομα οὐκ ἂν ᾗδεσαν, εἰ ταῦτα μὴ ᾗν.
- B24. Ἀρηιφάτους θεοὶ τιμῶσι καὶ ἄνθρωποι.
- B25. Μόροι γὰρ μέζονες μέζονας μοίρας λαγχάνουσι.
- B26. Ἄνθρωπος ἐν εὐφρόνῃ φάος ἄπτεται ἑαυτῷ ἀποσβεσθεῖς
ὄψεις, ζῶν δὲ ἄπτεται τεθνεῶτος εὐδων, ἐγρηγορῶς ἄπτεται
εὐδοντος.
- B27. Ἄνθρώπους μένει ἀποθανόντας ἄσσα οὐκ ἔλπονται οὐδὲ
δοκέουσιν.
- B28. Δοκέοντα γὰρ ὁ δοκιμώτατος γινώσκει, φυλάσσει· καὶ
μέντοι καὶ Δίκη καταλήφεται ψευδῶν τέκτονας καὶ μάρτυ-
ρας.
- B29. Αἶρεῦνται γὰρ ἐν ἀντι ἀπάντων οἱ ἄριστοι, κλέος ἀέναον
θητῶν· οἱ δὲ πολλοὶ κεκόρηται ὀκωσπερ κτήνεα.

B18. Νά ἐλπίζεις τό ἀνέλπιστο, ἀλλιώτικα θά παραμείνει ἀνεξερεύνητο κι ἀπρόσιτο.

B19. Ἀνήξεροι ν' ἀκοῦνε, νά μιλάνε.

B20. Γεννιοῦνται θέλοντας νά ζήσουν ἥσυχα· τούς κυνηγᾷ ὁ θάνατος· ἀφήνουν ἀπογόνους βορά στό θάνατο.

B21. Ζώντας ζοῦμε τό θάνατο, ὅπως κοιμώμενοι ζοῦμε τά ὄνειρα.

B22. Γυρεύουν χρυσάφι σκάβοντας τή γῆ πολύ βαθιά, καί βρίσκουν λιγάκι.

B23. Δικαιοσύνης τό ὄνομα δέν θά ἤξεραν, χωρίς τήν ἀδικία.

B24. Ἄγιοι, Θεοῦ καί ἀνθρώπων φίλοι.

B25. Ἐνδοξότερος θάνατος, περισσότερο λαμπρό στεφάνι κερδίζει.

B26. Ὁ ἀνθρώπος ἐξαιτίας σκότους πηγαίνει στό φῶς· ζώντας ἀγγίζει τό θάνατο κοιμώμενος· ξύπνιος προσεγγίζει τόν ὕπνο.

B27. Τούς ἀνθρώπους πού πεθαίνουν, περιμένουν πράγματα καί θάματα.

B28. Τά πρέποντα ξέρει ὁ σοφός καί τά φυλάγει· ἡ δικαιοσύνη θά ξεγυμνώσει τούς ἀνομοὺς ἐργάτες.

B29. Ἄγιος ἄπ' ὄλα τά πράγματα τοῦ κόσμου διαλέγουν οἱ ἄριστοι· οἱ πολλοί χορταίνουν ὅπως τά κτήνη.

B30. Κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὔτε τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν, ἀλλ' ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ αἰείζων, ἀπτόμενον μέτρα καὶ ἀποσβεννύμενον μέτρα.

B31. Πυρὸς τροπαὶ πρῶτον θάλασσα, θαλάσσης δὲ τὸ μὲν ἡμισυ γῆ, τὸ δὲ ἡμισυ πρηστήρ... θάλασσα διαχέεται καὶ μετρέεται εἰς τὸν αὐτὸν λόγον, ὅκοιός πρόσθεν ἦν ἡ γενέσθαι γῆ.

B32. Ἐν τὸ σοφὸν μούνον λέγεσθαι οὐκ ἐθέλει καὶ ἐθέλει Ζηνὸς ὄνομα.

B33. Νόμος καὶ βουλή πείθεσθαι ἑνός.

B34. Ἀξύνεται ἀκούσαντες κωφοῖσιν εἰκόασι· φάτις αὐτοῖσιν μαρτυρεῖ παρεόντας ἀπειῖναι.

B35. Χρῆ γὰρ εὖ μάλα πολλῶν ἱστορας φιλοσόφους ἄνδρας εἶναι.

B36. Ψυχῆσιν θάνατος ὕδωρ γενέσθαι, ὕδατι δὲ θάνατος γῆν γενέσθαι, ἐκ γῆς δὲ ὕδωρ γίνεται, ἐξ ὕδατος δὲ ψυχὴ.

B37. *Sues caeno, cohortales aves pulvere vel cinere lavari.*

B38. Θαλῆς δοκεῖ πρῶτος ἀστρολογῆσαι.

B39. Ἐν Πριήνῃ Βίας ἐγένετο ὁ Τευτάμεω, οὗ πλείων λόγος ἢ τῶν ἄλλων.

B40. Πολυμαθὴν νόον ἔχειν οὐ διδάσκει· Ἡσίοδον γὰρ ἂν ἐδίδαξε καὶ Πυθαγόρην αὐτίς τε Ξενοφάνεά τε καὶ Ἐκαταῖον.

- B30. Ὅ,τι ὄντως ὑπάρχει, ὑπάρχει ἀπό μόνο του· ἦν αἰεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται· αὐτός ὁ κόσμος κτίζεται καὶ ἔχει τό εἶναι μετέχοντας στό ἀληθινό φῶς.
- B31. Ἀλλαγές φωτιᾶς· πρῶτα γίνεται νερό· ἔπειτα τό μισό γῆ, καί τό ἄλλο φλεγόμενος ἀέρας... τό νερό σκορπίζεται καὶ μετριέται μέ τήν ἴδια ἀναλογία, πού ἴσχυε πρὶν γίνει γῆ.
- B32. Μία δέν εἶναι ἡ σοφία; ἐντούτοις ἕνας εἶναι ὁ σοφός Θεός.
- B33. Νόμος: ἰσχύει ἡ βούληση ἑνός.
- B34. Ἀσύνητοι, ἀκοῦνε καὶ εἶναι κουφοί· παρόντες ἀπόντες, ὅπως λένε.
- B35. Χρέος ἔχουν οἱ φιλόσοφοι πολλά πράγματα καλά νά ξέρουν.
- B36. Ὅσο ἡ ψυχὴ ἀπομακρύνεται ἀπό τίς φωτοδοτικές ἐνεργεῖες τοῦ Θεοῦ, νεκρώνεται· προσεγγίζοντας ξανά τό περιορῶν ἐνεργειακό κλίμα, ἀνασταίνεται.
- B37. Χοίρων βοῦρκος, πουλερικῶν σκόνη ἢ στάχτη τό ἐνδιαίτημα.
- B38. Ὁ Θαλῆς πρῶτος ἀστρονόμος.
- B39. Ὁ Βίας ὁ Πριηνεύς, τοῦ Τευτάμεου, ξεπερνοῦσε ὄλους μέ τό λόγο του.
- B40. Ἡ πολυμάθεια δέν κάνει τό νοῦ· θά τόν εἶχαν ὁ Ἡσίοδος καὶ Πυθαγόρας, ἐπίσης Ξενοφάνης καὶ Ἐκαταῖος.

- B41. Ἐν τὸ σοφόν, ἐπίστασθαι γνώμην, ὅτι ἐκυβέρνησε πάντα διὰ πάντων.
- B42. ... τόν τε Ὅμηρον ἄξιον ἐκ τῶν ἀγώνων ἐκβάλλεσθαι καὶ ῥαπίζεσθαι καὶ Ἀρχίλοχον ὁμοίως.
- B43. Ὑβριν χρὴ σβεννύναι μᾶλλον ἢ πυρκαϊήν.
- B44. Μάχεσθαι χρὴ τὸν δῆμον ὑπὲρ τοῦ νόμου ὄκωσπερ τείχεος.
- B45. Ψυχῆς πείρατὰ ἰὼν οὐκ ἂν ἐξεύροιο, πᾶσαν ἐπιπορευόμενος ὁδόν· οὕτω βαθὺν λόγον ἔχει. (βλ. B1).
- B46. Τὴν τε οἴησιν ἱερὰν νόσον (ἔλεγε καὶ τὴν ὄρασιν ψεύδεσθαι).
- B47. Μὴ εἰκῆ περὶ τῶν μεγίστων συμβαλλώμεθα.
- B48. Τῷ οὖν τόξῳ ὄνομα βίος, ἔργον δὲ θάνατος.
- B 49. Εἷς ἐμοὶ μύριοι, ἐὰν ἄριστος ᾦ.
- B49α. Ποταμοῖς τοῖς αὐτοῖς ἐμβαίνομέν τε καὶ οὐκ ἐμβαίνομεν, εἰμέν τε καὶ οὐκ εἶμεν.
- B50. Οὐκ ἐμοῦ, ἀλλὰ τοῦ λόγου ἀκούσαντας ὁμολογεῖν σοφόν ἐστὶν ἐν πάντα εἶναι.
- B51. Οὐ ξυνιᾶσιν ὄκως διαφερόμενον ἐωυτῷ ὁμολογέει· παλίντροπος ἁρμονίη ὄκωσπερ τόξου καὶ λύρης.
- B52. Αἰὼν παῖς ἐστὶ παίζων, πεσσεύων· παιδὸς ἢ βασιληΐη.

- B41. Μία ή σοφία· ξέρει τρόπους, κυβερνᾷ τὰ πάντα μέσω πάντων.
- B42. ... ἔξω ἀπό τούς ἀγῶνες ὁ Ὅμηρος· νά τόν ἀποδοκιμάσουμε, ὅπως καί τόν Ἀρχίλοχο.
- B43. Ἀλαζονεΐα νά σβήνουμε παρά τήν πυρκαγιά!
- B44. Τό νόμο νά ὑπερασπίζεται ὁ δῆμος, ὅπως τά τείχη.
- B45. Ἀνέγγιχτα μένουν τῆς ψυχῆς τά πέρατα, ὅσο κι ἂν τρέξεις· ἀπέραντο λόγο ἔχει.
- B46. Τήν ἀλαζονεΐα ἐπιληψία (ἔλεγε καί ὅτι τά μάτια μᾶς ξεγελᾶνε).
- B47. Γιά τά σπουδαῖα δέν μιλάμε ἐπιτόλαια.
- B48. Τό τόξο λοιπόν ὀνομάζεται βίος (βιός = τόξο), ἐνῶ σκορπίζει θάνατο.
- B49. Ἕνας ἴσον μύριοι, ἂν εἶναι ἄριστος.
- B49α. Στά ἴδια ποτάμια μπαίνουμε καί δέν μπαίνουμε, εἴμαστε καί δέν εἴμαστε σ' αὐτά.
- B50. Τό Λόγο ἀκοῦτε, ὄχι ἐμένα, καί πεῖτε σοφά: ἕνας ὁ Θεός ὄλων.
- B51. Ἀγνοοῦν ὅτι τά ἀντιτιθέμενα συμφωνοῦν, ὅπως ἡ παλίντροπος ἁρμονία τόξου καί λύρας.
- B52. Χρόνος εἶναι παιδί πού παίζει κύβους· βασιλεία παιδιοῦ.

B53. Πόλεμος πάντων μὲν πατήρ ἐστι, πάντων δὲ βασιλεύς, καὶ τοὺς μὲν θεοὺς ἔδειξε τοὺς δὲ ἀνθρώπους, τοὺς μὲν δούλους ἐποίησε τοὺς δὲ ἐλευθέρους.

B54. Ἀρμονία ἀφανῆς φανερῆς κείττων.

B55. Ὅσων ὄψις ἀκοή μάθησις, ταῦτα ἐγὼ προτιμέω.

B56. Ἐξηπάτηνται οἱ ἄνθρωποι πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν φανερῶν παραπλησίως Ὅμηρῳ, ὃς ἐγένετο τῶν Ἑλλήνων σοφώτερος πάντων. Ἐκεῖνόν τε γὰρ παῖδες φθειρας κατακτείνοντες ἐξηπάτησαν εἰπόντες· ὅσα εἶδομεν καὶ ἐλάβομεν, ταῦτα ἀπολείπομεν, ὅσα δὲ οὔτε εἶδομεν οὔτ' ἐλάβομεν, ταῦτα φέρομεν.

B57. Διδάσκαλος δὲ πλείστων Ἡσίοδος· τοῦτον ἐπίστανται πλείστα εἰδέναί, ὅστις ἡμέρην καὶ εὐφρόνην οὐκ ἐγίνωσκε· ἔστι γὰρ ἓν.

B58. (Καὶ ἀγαθὸν καὶ κακὸν ἓν ἐστίν). Οἱ γοῦν ἰατροὶ τέμνοντες, καίοντες (πάντη βασανίζοντες κακῶς τοὺς ἀρρώστους) ἐπαιτέονται μηδὲν ἄξιοι μισθὸν λαμβάνειν (παρὰ τῶν ἀρρωστούντων), ταῦτά ἐργαζόμενοι (τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς νόσους).

B59. Γναφεῖω ὁδὸς εὐθεῖα καὶ σκολιῆ μία ἐστὶ καὶ ἡ αὐτή.

B60. Ὅδὸς ἄνω κάτω μία καὶ ὤνη.

B61. Θάλασσα ὕδωρ καθαρώτατον καὶ μιαρώτατον, ἰχθύσι μὲν πότιμον καὶ σωτήριον, ἀνθρώποις δὲ ἄποτον καὶ ὀλέθριον.

B62. Ἀθάνατοι θνητοί, θνητοὶ ἀθάνατοι, ζῶντες τὸν ἐκείνων θάνατον, τὸν δὲ ἐκείνων βίον τεθνεῶτες.

B53. Πόλεμος και αγάπη ἀλληλομάχονται στήν κτίση και τήν ιστορία· ὁ πόλεμος γκρεμίζει, δουλώνει· ἡ αγάπη χτίζει και ἐλευθερώνει· τό μέλλον ἀνήκει στήν αγάπη.

B54. Κρυφή ἁρμονία ὑπέρτερη φανερῆς.

B55. Ὅραση, ἄκουσμα ἴσον μάθηση· τοῦτα ἐγώ προτιμῶ.

B56. Παραπλανῶνται οἱ ἄνθρωποι στή γνώση τῶν πιό φανερῶν πραγμάτων, ὅπως τήν ἔπαθε ὁ Ὅμηρος, ὁ σοφότερος τῶν Ἑλλήνων· νεαροί πού ξεψειρώστηκαν τόν ξεγέλασαν λέγοντάς του· ὄσα εἶδαμε και πιάσαμε, τά ἐγκαταλείψαμε· ὄσα μήτε εἶδαμε μήτε πιάσαμε, τά κουβαλᾶμε.

B57. Ἡσίοδος δάσκαλος πολλῶν· πιστεύουν διτι γνώριζε πάμπολλα· ὁμως δέν ἤξερε ὅτι μέρα και νύχτα εἶναι ἓνα πράγμα.

B58. (Ἄγαθό και καλό τό ἴδιο πράγμα). Γιατροί ἐνῶ κόβουν, καινε (κάνοντας τούς ἀρρώστους νά ὑποφέρουν) ἀμείβονται (ἀπό τούς ἀρρώστους) χωρίς νά δικαιῶνται, ἄν δημιουργοῦσαν τά ἴδια (τά ἀγαθά και τίς ἀρρώστιες).

B59. Μιά και ἴδια εἶναι ἡ ἀσβεστωμένη γραμμή, ἴσια και λοξή.

B60. Δρόμος πάνω και κάτω ἴσον ἓνας.

B61. Καθαρό και βρόμικο τό θαλασσινό νερό· στά ψάρια πόσιμο, σωτήριο· στους ἀνθρώπους μή πόσιμο, ὀλέθριο.

B62. Ἄθανατοι θνητοί, θνητοί ἀθανατοι· ἀποστρέφονται τό Θεό πεθαίνουν· πλησιάζουν τό Θεό και ζοῦν.

B63. ... ἔνθα δ' ἔόντι ἐπανίστασθαι καὶ φύλακας γίνεσθαι ἐγερ-
τι ζώντων καὶ νεκρῶν.

B64. Τὰ δὲ πάντα οἰακίζει κεραυνός.

B65. Τὸ πῦρ χρησιμοσύνη καὶ κόρος.

B66. Πάντα γὰρ τὸ πῦρ ἐπελθὸν κρινεῖ καὶ καταλήφεται.

B67. Ὁ Θεὸς ἡμέρη εὐφρόνη, χειμῶν θέρος, πόλεμος εἰρήνη,
κόρος λιμός· ἀλλοιοῦται δὲ ὄκωσπερ πῦρ, ὅποταν συμμιγῆ
θυώμασιν, ὀνομάζεται καθ' ἡδονὴν ἐκάστου.

B67α. *Sicut aranea stans in medio telae sentit, quam cito musca
aliquem filum suum corrumpit itaque illuc celeriter currit quasi
de fili persectione dolens, sic hominis anima aliqua parte
corporis laesa illuc festine meat quasi impatiens leasionis
corporis, cui firme et proportionaliter iuncta est.*

B68. ... ἄκεα (προσεῖπεν ὡς ἔξακεσόμενα τὰ δεινὰ καὶ τὰς
ψυχὰς ἐξάντεις ἀπεργαζόμενα τῶν ἐν τῇ γενέσει συμφορῶν).

B69. (... τὰ μὲν τῶν ἀποκεκαθαρμένων παντάπασιν ἀνθρώ-
πων, οἷα ἐφ' ἑνὸς ἂν ποτε γένοιτο σπανίως).

B70. Παίδων ἀθύσματα (τὰ ἀνθρώπινα δοξάσματα).

B71. ... τοῦ ἐπιλανθανομένου ἧ ἡ ὁδὸς ἄγει.

B72. Ὡ μάλιστα διηνεκῶς ὁμιλοῦσι λόγῳ τῷ τὰ δλα διοι-
κοῦντι, τούτῳ διαφέρονται, καὶ οἷς καθ' ἡμέραν ἐγκυροῦσι,
ταῦτα αὐτοῖς ξένα φαίνεται.

- B63. ... Ἀνασταίνονται ἀπό τήν πτώση τῆς ἁμαρτίας στήν κοινωνία ζώντων καί τεθνεώτων.
- B64. Ὅλα κυβερνᾶ τό ἀληθινό φῶς.
- B65. Φωτιά, διακόσμηση καί πλήρωμα πάντων.
- B66. Ἡ θεϊκή φωτιά κρίνει καί θεραπεύει τά πάντα.
- B67. Ἡ δημιουργία παραμένει ἡ ἴδια πραγματικότητα μέσω ἀλλοιώσεων σά νά ἔναι ὁσμὴ θυμιάματος· μέρα νύχτα, χειμῶνας καλοκαίρι, πόλεμος εἰρήνη, χορτασμός πείνα.
- B67a. Ὅπως ἡ ἀράχνη ἀλγεῖ, σά νιώσει τό δίχτυ της νά ξεσκί-
ζεται ἀπό βαρὺ ἔντομο, καί σπεύδει νά τό γιάνει, ἔτσι καί ἡ
ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου, ἁρμονικά, λειτουργικά καί γερά δεμέ-
νη μέ τό σῶμα, ὀδυνώμενη σέ κάθε σωματικό τραῦμα κι-
νεῖται γιά νά τό θεραπεύσει.
- B68. ...φάρμακα (θεραπείας καί ἀθανασίας ὀνομάζουν οἱ
Χριστιανοί τίς μυστηριακές τελετές, πού ἀφθαρτίζουν τόν
ἄνθρωπο τῆς πτώσης).
- B69. (...στῶν κεκαθαρμένων ἀγίων τά χαρίσματα μπορεῖ κά-
θε πιστός νά μετέχει γιά τήν τελείωση).
- B70. Παιδιῶν ἀθύρματα (οἱ ἀνθρώπινες δοξασίες).
- B71. ... ὅπου πάει ἡ ὁδός τοῦ ἀνήξερου.
- B72. Ἀπό τόν κυβερνήτη Λόγο, τήν κατεξοχὴν κοινωνία τους,
ἀπομακρύνονται, καί ὅσα συναντοῦν καί βλέπουν, ὅλα τά
καθημερινά, ξένα τούς φαίνονται.

- B73. Οὐ δεῖ ὥσπερ καθεύδοντας ποιεῖν καὶ λέγειν· καὶ γὰρ καὶ τότε δοκοῦμεν ποιεῖν καὶ λέγειν.
- B74. Οὐ δεῖ ὡς παῖδας τοκεῶνων...
- B75. Τοὺς καθεύδοντας ἐργάτας εἶναι καὶ συνεργοὺς τῶν ἐν τῷ κόσμῳ γινομένων.
- B76. Ζῆ πῦρ τὸν γῆς θάνατον καὶ ἀῆρ ζῆ τὸν πυρὸς θάνατον, ὕδωρ ζῆ τὸν ἀέρος θάνατον, γῆ τὸν ὕδατος.
- B77. ... Ψυχῆσι τέρψιν ἢ θάνατον ὑγρῆσι γενέσθαι.
- B78. Ἦθος γὰρ ἀνθρώπειον μὲν οὐκ ἔχει γνώμας, θεῖον δὲ ἔχει.
- B79. Ἀνὴρ νήπιος ἤκουσε πρὸς δαίμονος ὄκωσπερ παῖς πρὸς ἀνδρός.
- B80. Εἰδέναί δὲ χρῆ τὸν πόλεμον ἐόντα ξυνόν, καὶ δίκην ἔριν, καὶ γινόμενα πάντα κατ' ἔριν καὶ χρεῶν.
- B81. (Ἡ τῶν ρητόρων εἰσαγωγή) κοπίδων ἐστὶν ἀρχηγός.
- B82. Πιθήκων ὁ κάλλιστος αἰσχροὺς ἀνθρώπων γένει συμβάλλειν.
- B83. Ἀνθρώπων ὁ σοφώτατος πρὸς θεὸν πίθηκος φανεῖται καὶ σοφία καὶ κάλλει καὶ τοῖς ἄλλοις πᾶσιν.
- B84. ... μεταβάλλον ἀναπαύεται.
- B84α. Κάματός ἐστι τοῖς αὐτοῖς μόχθεῖν καὶ ἄρχεσθαι.

- B73. Νά μήν ἐνεργοῦμε μήτε νά μιλάμε σάν κοιμισμένοι· γιατί καί στόν ὕπνο ἐνεργοῦμε καί μιλάμε.
- B74. Ὅχι σάν παιδιά τῶν γονιῶν...
- B75. Οἱ ὑπνωτισμένοι χλιαροί γίνονται ἐργάτες καί συνεργάτες στά συμβαίνοντα τοῦ κόσμου.
- B76. Ἡ φωτιά ζεῖ τό θάνατο τῆς γῆς, ὁ ἀέρας τῆς φωτιᾶς, τό νερό τοῦ ἀέρα, ἡ γῆ τοῦ νεροῦ. [φωτιά, ἀέρας, νερό, γῆ].
- B77. ... Οἱ ψυχές ποθοῦν τήν καλή ἀλλοίωση.
- B78. Ἡ ἀνθρώπινη φύση δέν ἔχει αὐτοδύναμη σοφία, ἐξάρτημα τῆς θείας.
- B79. Νήπιος ὁ ἄνθρωπος ἐνώπιον Θεοῦ, ὅπως παιδί μέ ἄντρα.
- B.80. Στήν κτιστή φύση ὁ πόλεμος εἶναι κοινός· τό δίκαιο μαχόμενο· ὅλα ὑπόκεινται στήν ἀναγκαιότητα καί τῇ μάχῃ.
- B81. (Τῶν ρητόρων τό προλόγισμα) χασάπικο μαχαίρι κοφτερό.
- B82. Ὁ ὁμορφότερος πίθηκος, συγκρινόμενος μέ ἄνθρωπο, ἀποκρουστικός.
- B83. Ὁ πιό σοφός ἄνθρωπος, συγκρινόμενος στή σοφία καί τήν ὁμορφιά μέ τό Θεό, φαίνεται πίθηκος.
- B84. ...ἐξελισσόμενο ξαποστένει.
- B84α. Κουραζόμαστε πολύ τούς ἴδιους ἄρχοντες νά προ-

- B85. Θυμῷ μάχεσθαι χαλεπόν· ὁ γὰρ ἂν θέλη, ψυχῆς ὠνεῖται.
- B86. ... ἀπιστίη διαφυγγάνει μὴ γινώσκεσθαι.
- B87. Βλᾶξ ἄνθρωπος ἐπὶ παντὶ λόγῳ ἐπτοῆσθαι φιλεῖ.
- B88. Ταυτό τ' ἐνὶ ζῶν καὶ τεθνηκός καὶ τὸ ἐγρηγορός καὶ καθεῦδον καὶ νέον καὶ γηραιόν· τάδε γὰρ μεταπεσόντα ἐκεῖνά ἐστι κάκεινα· ἴλιν μεταπεσόντα ταῦτα.
- B89. Τοῖς ἐγρηγορόσιν ἓνα καὶ κοινόν κόσμον εἶναι (τῶν δὲ κοιμωμένων ἕκαστον εἰς ἴδιον ἀποστρέφεται).
- B90. Πυρός τε ἀνταμοιβῆ τὰ πάντα καὶ πῦρ ἀπάντων ὄκωσπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.
- B91. Ποταμῷ γὰρ οὐκ ἔστιν ἐμβῆναι δις τῷ αὐτῷ... Σκίδνησι καὶ πάλιν συνάγει καὶ πρόσσεισι καὶ ἄπεισι.
- B92. Σίβυλλα δὲ μαινομένῳ στόματι ἀγέλαστα καὶ ἀκαλλώπιστα καὶ ἀμύριστα φθεγγομένη χιλίων ἐτῶν ἐξικνεῖται τῇ φωνῇ διὰ τὸν θεόν.
- B93. Ὁ ἄναξ, οὗ τὸ μαντεῖόν ἐστι τὸ ἐν Δελφοῖς, οὔτε λέγει οὔτε κρύπτει ἀλλὰ σημαίνει.
- B94. Ἡλιος γὰρ οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα· εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν.
- B95. Ἀμαθίην γὰρ ἄμεινον κρύπτειν, ἔργον δὲ ἐν ἀνέσει καὶ παρ' οἶνον.

σκυνᾶμε.

B85. Τά πάθη δέν ξεριζώνονται, μεταπλάσσονται μέ τή θεία χάρη.

B86. ... ἀπιστία διώχνει τή θεογνωσία.

B87. Βλάβξ ἄνθρωπος ἐνώπιον τοῦ λόγου δεινῶς ταράζεται.

B88. Τό ἴδιο πράγμα εἶναι αὐτό πού ζεῖ καί πεθαίνει· κινεῖται καί κοιμᾶται· νεάζει καί γερνάει· τοῦ ἴδιου πράγματος ἢ μιᾷ κατάσταση διαδέχεται τήν ἄλλη.

B89. Ἔνας καί κοινός ὁ κόσμος τῶν ξύπνιων (κάθε κοιμώμενος ἔχει τό δικό του κόσμο).

B90. Τά πάντα μέσω ἐνεργειῶν, καί ἐνέργειες μέσω ὄλων, ὅπως χρήματα χρυσοῦ, καί χρυσός χρημάτων.

B91. Στόν ἴδιο ποταμό κανεῖς δέν μπαίνει δυό φορές... Σκορπίζεται καί ξανά συνάγεται, κι ἔρχεται καί φεύγει.

B92. Προφῆτες καί ἅγιοι μέ χαριτωμένη λαλιά σέ χιλιάδες χρόνια μέσω θείας ἔμπνευσης ἀπαγγέλλουν ρήματα ἄλατι ἠρτυμένα, καλλιεπή, μυροβόλα.

B93. Ὁ Κύριος τῆς δόξης, βασιλιάς τῶν πάντων, ἀποκαλύπτει σημαίνοντα ρήματα σοφίας, δύναμης, σωτηρίας καί θεραπείας.

B94. Ἡλιος, ὀλάκερο τό σύμπαν συνέχονται στή θεία παλάμη· κινοῦνται κατά τό θεῖο θέλημα.

B95. Καλύτερα νά κρύβουν τήν ἀμάθεια· δύσκολα σάν εἶναι

- B96. Νέκυες γὰρ κοπρίων ἐκβλητότεροι.
- B97. Κύνες γὰρ καταβαῦζουσιν ὧν ἂν μὴ γινώσκωσι.
- B98. Αἱ ψυχαὶ ὁσμῶνται καθ' ἑαυτὰς.
- B99. Εἰ μὴ ἥλιος ἦν, ἔνεκα τῶν ἄλλων ἄστρον εὐφρόνη ἂν ἦν.
- B100. ... ὥρας, αἱ πάντα φέρουσιν.
- B101. Ἐδιζησάμεν ἑμμευτόν.
- B101α. Ὁφθαλμοὶ γὰρ τῶν ὠτων ἀκριβέστεροι μάρτυρες.
- B102. Τῷ μὲν θεῷ καλὰ πάντα καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια, ἀνθρώποι δὲ ἃ μὲν ἄδικα ὑπειλήφασιν ἃ δὲ δίκαια.
- B103. Ξυλὸν γὰρ ἀρχὴ καὶ πέρας ἐπὶ κύκλου περιφερείας.
- B104. Τίς γὰρ αὐτῶν νόσος ἢ φρενὴ; Δήμιων ἀοιδοῖσι πείθονται καὶ διδασκάλῳ χρεώνται ὁμίλῳ οὐκ εἰδότες ὅτι «οἱ πολλοὶ κακοί, ὀλίγοι δὲ ἀγαθοί».
- B105. Ἀστρολόγον τὸν Ὅμηρον.
- B106. *Unus dies par omni est.*
- B107. Κακοὶ μάρτυρες ἀνθρώποισιν ὀφθαλμοὶ καὶ ὄττα βαρβάρους ψυχᾶς ἐχόντων.
- B108. Ὁκόσων λόγους ἤκουσα, οὐδεὶς ἀφικνεῖται ἐς τοῦτο, ὥστε γινώσκειν ὅτι σοφὸν ἐστὶ πάντων κεχωρισμένον.

χαλαρωμένοι και μεθυσμένοι.

B96. Νεκρότητα, βρόμα και δυσωδία.

B97. Τά σκυλιά γαβγίζουν εκείνους που δέν ξέρουν.

B98. Οί ψυχές βλέπουν θεία φωτοχυσία.

B99. Ἐάν δέν ὑπῆρχε ἥλιος, νύχτα θά βασίλευε παρά τά ἄλλα ἀστέρια.

B100. ... καιρός, πλήρωμα τῶν πάντων.

B101. Ἐρεύνησα ἑαυτόν.

B101α. Μάτια καλύτεροι μάρτυρες ἀπό τ' ἀφτιά.

B102. Τοῦ Θεοῦ τά πάντα εἶναι ἀγαθά καί δίκαια, κτιστά καί ρευστά τά κριτήρια τοῦ ἀνθρώπου μποροῦν νά πλανηθοῦν.

B103. Ἀρχή καί πέρας εἶναι κοινά στήν περιφέρεια κύκλου.

B104. Ποιός ὁ νοῦς καί ἡ φρόνησή τους; Ἀκολουθοῦνε ἀκριτῶς ψεύτικους δασκάλους καί πονηροῦς δημαγωγούς, μήν ξέροντας παντελῶς ὅτι πολλοί κλητοί, ὀλίγοι ἐκλεκτοί!

B105. Ὁ ὄμηρος ἀστρολόγος.

B106. Μιά μέρα ἴδια ἢ ἄλλη.

B107. Κακοί μάρτυρες μάτια καί ἀφτιά ἀνθρώπων μέ ψυχές ἀνεξερεύνητες.

B108. Ὅσων λόγους ἀκουσα, κανεῖς δέν ξέρει ὅτι ἡ σοφία

- B109. Κρύπτειν ἀμαθίην κρέσσον ἢ ἐξ τὸ μέσον φέρειν.
- B110. Ἀνθρώποις γίνεσθαι ὀκόσα θέλουσιν οὐκ ἄμεινον.
- B111. Νοῦσος ὑγιεινὴν ἐποίησεν ἠδὺ καὶ ἀγαθόν, λιμὸς κόρον, κάματος ἀνάπαυσιν.
- B112. Τὸ φρονεῖν ἀρετὴ μεγίστη, καὶ σοφίη ἀληθεῖα λέγειν καὶ ποιεῖν κατὰ φύσιν ἐπαῖοντας.
- B113. Ξυνόν ἐστι πᾶσι τὸ φρονεῖν.
- B114. Ξὺν νόμῳ λέγοντας ἰσχυρίζεσθαι χρὴ τῶ ξυνῶ πάντων, ὀκωσπερ νόμῳ πόλις, καὶ πολὺ ἰσχυροτέρως. Τρέφονται γὰρ πάντες οἱ ἀνθρώπειοι νόμοι ὑπὸ ἐνὸς τοῦ θείου· κρατεῖ γὰρ τοσοῦτον ὀκόσον ἐθέλει καὶ ἐξαρκεῖ πᾶσι καὶ περιγίνε-
ται.
- B115. Ψυχῆς ἐστι λόγος ἑαυτὸν αὔξων.
- B116. Ἀνθρώποισι πᾶσι μέτεστι γινώσκειν ἑωυτοὺς καὶ φρο-
νεῖν.
- B117. Ἀνὴρ ὀκόταν μεθυσθῆ ἄγεται ὑπὸ παιδὸς ἀνήβου σφαλ-
λόμενος, οὐκ ἐπαῖων ὀκη βαίνει, ὑγρὴν τὴν ψυχὴν ἔχων.
- B118. Αὐγὴ ξηρὴ ψυχὴ· σοφωτάτη καὶ ἀρίστη.
- B119. Ἦθος ἀνθρώπῳ δαίμων.
- B120. Ἦοῦς καὶ ἐσπέρας τέρματα ἢ ἄρκτος καὶ ἀντίον τῆς
ἄρκτου οὔρος Διὸς αἰθρίου.

είναι απολύτως ξέχωρη από όλα.

B109. Τήν ἀμάθεια νά κρύβει κανείς από τή δημοσιότητα.

B110. Κι ὅσα θέλουν καμωμένα δέν συμφέρουν.

B111. Ἄρρώστια κάνει ὑγεία γλυκύτατη, πείνα τό χορτασμό, μόχθος τήν ἀνάπαυση.

B112. Φρόνηση μέγιστη ἀρετή· σοφία νά λέμε καί νά πράττουμε τά κατά φύση ἀληθινά.

B113. Σ' ὅλους κοινή ἡ φρόνηση.

B114. Μιλώντας μέ νοῦ πρέπει νά στηριζόμαστε στόν κοινό Λόγο, ὅπως ἡ πόλη στό νόμο, καί πολύ περισσότερο· ὅλοι οἱ ἀνθρώπινοι νόμοι τρέφονται ἀπό ἓνα, τό θεῖο· κρατεῖ ὅσο θέλει συνέχοντας καί πληρώνοντας τά πάντα.

B115. Αὐξητικός ὁ λόγος τῆς ψυχῆς.

B116. Σ' ὅλους ἔχει δοθεῖ αὐτογνωσία καί φρόνηση.

B117. Μεθυσμένος ὀδηγεῖται ἀπό μικρό παιδί, σκοντάφτοντας καί μήν ξέροντας ποῦ πηγαίνει, ἔχοντας φθείρει τήν ψυχή του.

B118. Σοφότατη καί ἄριστη ἡ φωτισμένη ψυχή.

B119. Ἄνθρωπος θεϊκά χαριτωμένος.

B120. Πρωينوῦ καί ἐσπέρας ὄρια ἡ ἄρκτος καί ἀπέναντι τό σημάδι τοῦ φωτεινοῦ Δία.

B121. Ἄξιον Ἐφεσίοις ἠβηδὸν ἀπάγξασθαι πᾶσι καὶ τοῖς ἀνήβοις τὴν πόλιν καταλιπεῖν, οἵτινες Ἐρμόδωρον ἄνδρα ἑωυτῶν ὀνήιστον ἐξέβαλον φάντες· ἡμέων μηδὲ εἰς ὀνήιστος ἔστω, εἰ δὲ μή, ἄλλη τε καὶ μετ' ἄλλων.

B122. Ἄγχι βασίην.

B123. Φύσις κρύπτεσθαι φιλεῖ.

B124. Ὡσπερ σάρμα εἰκῆ κεχυμένον ὁ κάλλιτος κόσμος.

B125. Καὶ ὁ κινεῶν δίισταται μὴ κινούμενος.

B125α. Μὴ ἐπιλίποι ὑμᾶς πλοῦτος, Ἐφέσιοι, ἴν' ἐξελέγχοισθε πονηρευόμενοι.

B126. Τὰ ψυχρὰ θέρεται, θερμόν ψύχεται, ὑγρὸν αὐαίνεται, καρφαλέον νοτίζεται.

B127. Πυθαγόρης Μνησάρχου ἱστορίην ἤσκησεν ἀνθρώπων μάλιστα πάντων καὶ ἐκλεξάμενος ταύτας τὰς συγγραφᾶς ἐποίησατο ἑαυτοῦ σοφίην, πολυμαθίην, κακοτεχνίην.

A6. Πάντα ρεῖ.

A16. Καθ' ὅ,τι ἂν κοινωνήσωμεν αὐτοῦ τῆς μνήμης ἀληθεύομεν, ἃ δὲ ἂν ἰδιάσωμεν, ψευδόμεθα.

Σημείωση: Ἀπὸ τὰ 134 Ἀποσπάσματα τοῦ Ἡρακλείτου τὰ 42 μεταφράστηκαν χριστιανοποιημένα, ὡστόσο μὲ ἀπόλυτο σεβασμὸ στὸ Ἡρακλείτειο κείμενο. Τοῦτο τὸ *Εἰδικὸ Παράρτημα*, ὅπως καὶ ἡ ἔκδοσις τῶν *Διαλεκτικῶν* τοῦ Ἰωάννη Δαμασκηνοῦ, ὑπαγορεύτηκαν ἀπὸ ἓνα ζέοντα καημὸ τοῦ συγγραφέα: τουλάχιστο οἱ νέοι νὰ ἔθιστοῦν στὴν ἀκριβῆ, λιτὴ, ἀπλὴ καὶ σαφὴ ἔκφρασι. (Ἐκίνα κατάχρησι ἐπιθέτων, ἀλλὰ ἦσαν ἀνεγκλιῶ). Ὁ Ἡράκλειτος δὲν εἶναι διόλου σκοτεινὸς φιλόσοφος· σκοτεινοὶ καὶ πολὺπλοκοὶ εἶναι μύριοι ὄσοι ὑπομνηματιστές τῶν ἔργων τῆς Ἀρχαιότητος –πα-

B121. Ἐπιβάλλεται ὅλοι οἱ ἐνήλικοι Ἐφέσιοι νά κρεμαστοῦν, καί ἡ πόλη νά παραδοθεῖ στά παιδιά· αὐτοὶ τόν Ἐρμόδωρο, ἄνδρα ὠφελιμότατο, τόν ἐξόρισαν λέγοντας· δέν θέλουμε μεταξὺ μας ὠφελιμότατο, εἰδάλλως, ἄλλοῦ μὲ ἄλλους.

B122. Ἀμφισβήτηση.

B123. Κρυπτόφιλη ἢ φύση.

B124. Σά σκουπίδια σκορπισμένα ὁ πανέμορφος τέλειος κόσμος.

B125. Καί ὁ κυκεὼν ἀποσυντίθεται μὴ κινούμενος.

B125α. Νά εἶστε πλούσιοι, Ἐφέσιοι, ὥστε νά δείχνετε διεφθαρμένοι.

B126. Ψυχρά θερμαίνονται, θερμά ψύχονται, ὑγρά ξεραίνονται, καί ξερά νοτίζονται.

B127. Πυθαγόρας τοῦ Μνησάρχου γνώρισε περισσότερα ἀπ' ὅλους· μαζεύοντας ξένα ἔργα, ἔφτιαξε γιὰ τόν ἴδιο σοφία, πολυμάθεια, κακοτεχνία.

A6. Ὅλα ρέουν.

A16. Ὅσο κοινωνοῦμε μὲ τὴ μνήμη Θεοῦ, ἀληθεύουμε· ὅσο ἔξχωρίζουμε ζοῦμε σέ εἰδωλικό κόσμο.

λαιοὶ καί νέοι μὲ τίς διατριβές τους. Ἄμποτε νά ἔρχοταν ἓνας εὐεργετικός καί σωρωτικός χεῖμαρρος, καί νά ἐξαφάνιζε στὴν ἀνυπαρξία ὑπομνήματα καί διατριβές τῶν σοφῶν, καί νά λειτέρωνε τὴν ἀπλότητα τῆς ἀρχαίας σοφίας. Πιστεύω ὅτι, ἂν ὁ σημερινὸς Ἕλληνας εἶχε μητρικὴ γλῶσσα τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ μὲ τίς διαλέκτους τῆς, θά μπορούσε νά διαβάξει καί νά προσπελάξει, λόγου χάρι, τὰ ἔργα τοῦ Πλάτωνα καί τοῦ Ἀριστοτέλη μόνο μὲ μιά ἐγκύκλια μόρφωση. Αὐτὸ λέγεται κλασικὸ ὕψος καί περιεχόμενο.

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟ

Α

- Ἄβραάμ 123, 124, 257
ἀγαθοτοπία 51, 102, 149, 181, 236, 312 ἔξ., - ἐπεκτεινόμενη 366
ἀγαθό, - καί ἔν 144
ἀγάπη, - καί θέωση 303
ἄγγελος 109, 185 ἔξ.
ἀγγελότητα 63, 350
ἀγγελοφάνεια 188, 189, 192
ἀγέννητο, - καί γενητό 106 ἔξ.
ἀγιασμός, - διά τῶν μυστηρίων 265 ἔξ.
ἄγιος, - τῆς Ἐκκλησίας 33
Ἄγουρίδης Σ. 119, 149
Ἄέτιος 80
ἄθανασία 300 ἔξ.
Ἄθανάσιος ὁ Μέγας 9, 26, 81, 83, 86, 87, 90, 92, 96, 97, 98, 112, 124, 126, 147, 191, 192, 202, 214, 217, 226, 259, 264, 302, 339
αἰτία, - προκαταρκτική ὁ Πατήρ 83
αἰσθητήρια, - γεγυμνασμένα 26, 37, 54, 129, 132, 325
αἰσθητό, - καί νοητό 105 ἔξ., 138
αἰωνιότητα 179 ἔξ., 340
Ἄκαδημία, - Βασιλική Λονδίνου 330
ἀκαταληψία, - Θεοῦ 142, 143
Ἄκίνδυνος 113
Ἄκινάτης Θωμᾶς 209, 272, 314
ἀκρίβεια, κατ' ἀκρίβεια 298
ἄκτιστο, - κτιστό 42, 64, 103 ἔξ., 111, 141, 162 ἔξ., 195, 243, 263, 301
ἀλλοίωση, - καλή καί κακή 53, 109, 349, 358, - καί τρεπτότητα 219
ἄλογία 98
ἁμάρτημα, - προπατορικό 200 ἔξ., 212, 221, 230, - μεταπατορικά 345

- Ἄμύνωφης Δ' 169, 178
- Ἄναγέννηση 67, 321
- ἀνακεφαλαίωση 52, 97, 102, 181, 216, 236, 312 ἔξ.
- ἀναμύθευση 331
- Ἄνδρόνικος Μ. 168
- Ἄνδρουῦτσος Χ. 16, 147, 266, 274
- ἀνθρωπικό ἀξίωμα 59, 337, 354
- ἀνθρωποκεντρικότητα 30
- ἄνθρωπος, - γελαστικόν καί δακρυοπετέες 53, - ἐνότητα 224
- ἀνθρωπότητα 350
- Ἄνσελμος Καντερβουρίας 215
- ἀντίδοση, - ἰδιωμάτων 250
- ἀντίτυπο, - ὁ ἄρτος καί ὁ οἶνος 282
- Ἄντωνιάδης Ε. 152
- Ἄντώνιος Μ. 26, 191
- ἀπόδειξη, - ἠθική 72, - ἱστορική 72, - κοσμολογική 71, 72, - ὄντολογική 73, - τεολογική 71, - ψυχολογική 72, ἀποδείξεις περὶ τοῦ Θεοῦ 68 ἔξ.
- ἀποκαλυπτική 20
- Ἄποκάλυψη 20, 40, 45, 103, 336
- ἀποκάλυψη 84, - Θεοῦ καί ἱστορία 30, 56, 68, 72, 79, 254, - Θεοῦ καί θεία οἰκονομία 89, 99, 234, - οἰκουμενικότητα 312 ἔξ., - φυσική καί ὑπερφυσική 69, 70, 98
- ἀποκατάσταση 312 ἔξ.
- Ἄπολογητές 80, 86
- Ἄπολινάριος 80, 246
- ἀπομύθευση 307, 331
- ἀπόφαση 141
- ἀποφατικός, - ὁδός θεογνωσίας 139
- Ἄποφθέγματα, - πατέρων 311
- Ἄρειανοί 252, 297

ἄρειος 45, 80, 88, 114

ἄριστοτέλης 182, 367, 371

ἀρχέτυπα 343 ἔξ., 347, 365

ἄσκησις 375

ἀσπόρως 252

Αὐγουστίνος 99, 183, 211, 215, 220, 340, 341, 369

αὐτοαγαθότητα 222

αὐτέκφανση 82

αὐτεξούσιο 217

αὐτουργία, - τοῦ Υἱοῦ 79, 89, 96, 100, 143

ἀφροσύνη

Βαλσαμών Θεόδωρος 296

βάπτισμα 268, 277, - εἶδη 278

Βαρλαάμ ὁ Καλαβρός 133, 362

βασιλεία, - Θεοῦ 85, - καί ἱερωσύνη 297

Βασίλειος ὁ Μέγας 9, 74, 83, 90, 104, 107, 112, 125,
169, 170, 171, 172, 174, 175, 177, 178, 180, 183, 186,
285, 299, 310, 319, 320, 333, 339, 341, 347, 363, 365

Βασιλείου Φ. Μ. 381

Βασιλίσκος 297

Βέλλας Β. Μ. 119

βία 229 ἔξ.

βιασύνη 229 ἔξ.

Βλέτσης Α. Β. 206

βούλησις, - Θεοῦ 95

Γαλιλαῖος 330, 329

γάμος 208, 268, 277, 279, 284, 285

γένεσις, - καί δημιουργία 103, 171 ἔξ.

γενητό, - καί ἀγένητο 106 ἔξ.

Γεννάδιος Σχολάριος 296

Γκάτσος Ν. 67

Γκέλιντις 360

Γκιλγκαμές 202

γνώση 362

γνωσιολογία, - θεολογική 130, 131, 328, 365, 367

Γραμματικάκης Γ. 339, 382

Γραφή, Ἁγία Γραφή 34, - ιστορική συνέχεια, - Κανόνας 148 ἔξ., - Μεταρρύθμιση, - παράδοση 147 ἔξ., 151, - πίστη 153 ἔξ., - Ὑπομνήματα 33, 84, 121, 123

Γρηγοῦς 113

Γρηγόριος, - Θεολόγος 71, 83, 88, 90, 126, 128, 152, 186, 233, 247, 287, 372, 373, 374, - Νύσσης 26, 35, 51, 83, 97, 126, 169, 172, 173, 174, 175, 186, 198, 207, 298, 213, 217, 225, 228, 263, 303, 312, 313, 319, 320, 333, 336, 351, 353, 359, 368, 369, 370, - Παλαμᾶς 19, 22, 39, 63, 74, 75, 85, 90, 113, 115, 117, 118, 124, 126, 128, 139, 154, 167, 168, 197, 198, 243, 348, 359

γυμνασία 205

Δάμος Στάθης 67

δαρβινισμός 18

δαίμων 185 ἔξ., - ἔχουν μοίρα ἀγαθοῦ 220

Δημαῦς Δ. Θ. 381

δημιουργία, - καί βουλευτική ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ 156 ἔξ., - καί Γένεση 171, - καί ἥλιος 178, - συλλήβδην καί ἐν ἀκαρεῖ 186, - καί ἐκκλησιασμός τῶν ὄντων 258 ἔξ., - καί ἐξελικτικό σχῆμα 172 ἔξ., 185 ἔξ., 343 ἔξ., - ἐκ τοῦ μή ὄντος 69, 105, 155 ἔξ., - τό πῶς 176 ἔξ., - συνεχῆς 338, - καί φιλοσοφία 156

δημιουργικῶς 252

Δημόκριτος 131

δεκτικότητα 85, 196, 198, 205, 263 ἔξ.

- δέντρο, - τῆς ζωῆς 201
 Διαλλαγές, Ἐκθεση πίστεως 295
 διακονία 368
 διάκριση 129
 διαρχία 62, 346
 διάστημα 181
 Διαφωτισμός 67, 321
 Δίδυμος ὁ Τυφλός 130
 δικαιοσύνη, - ἱκανοποίηση 215
 Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης 52, 83, 85, 135, 136, 139, 141, 168, 188,
 219, 220, 224, 269, 275, 285, 305
 δόγμα, - ἀκρίβεια 13, 71, - καί ἐπιστήμη 15, - καί λειτουργικά κείμε-
 να 26, - τριαδικό 17, - χριστολογικό 17, - Χαλκηδόνας 242, 246, 252,
 δογματική, - Οἰκουμενική 29
 Δόϊκος Δ. 149
 δοκητισμός 371
 δόξα, - Θεοῦ 84, 96
 δοξασμός 300 ἔξ.
 Δοσίθεος Ἱεροσολύμων 296
 δυνάμει, 117, 195, 343

 Εἶδος 157
 εἰδωλολατρία 59
 εἰκόνα, - κατ' εἰκόνα 192 ἔξ., 236, 366
 εἰκονομάχοι 298
 Εἰρηναῖος 9, 86, 126, 214, 219, 222, 280, 281, 300
 Ἐκκλησία 28, 36 - ἅγιοι 33, - καί ἀποκάλυψη 30, - καί ἱστορία 76, -
 ἱεραρχικό σῶμα, - καί κτίση 31, - ὡς κοινότητα 37, - μνημεῖα 30, 32,
 33, - μυστήρια 100, 263 ἔξ., - οἰκοδομή 37, - καί πολιτισμός 47, - συ-
 νέχεια 100, - συνοδικό σύστημα 294, - σῶμα Χριστοῦ 261 ἔξ., 287
 ἔξ., - φάσεις 260

- ἐκκλησιασμός, - ὄντων 31, 258 ἔξ., 316
 ἐκμύθευση 331
 ἐκρηξη, - μεγάλη ἐκρηξη 337, 339, 341
 ἐκουγχρονισμός 47
 ἐλευθερία 17, 330, 368
 Ἑλληνισμός 109
 Ἑλύτης Ὀδυσσεάς 130
 ἐμπειρία 32 ἔξ.
 ἐν, - καί ἀγαθό στή φιλοσοφία 144
 ἐνδημία, - τοῦ Λόγου 150
 ἐνέργεια, ἐνέργειες τοῦ Θεοῦ 42, 50, 82, 83, 100, 110 ἔξ., 267, 362, 366, - προσωπική ἢ ὑποστατική 115 ἔξ., 295, - στή φιλοσοφία 117
 ἐνεργεία 117, 196, 343
 ἐνότητα, - ὑπαρξιακή 359 ἔξ.
 ἐνοχή, - κληρονομική 215
 ἐντελέχεια 117
 ἐνυπόστατο, - ἐνυπόστατη ἢ ἀνθρώπινη φύση τοῦ Χριστοῦ 249, 250, - ὄντα 99
 Ἑξαήμερος, - Μ. Βασιλείου 171 ἔξ.
 ἐξέλιξη, - ὄντων
 ἐξουσία 46, 368, - ἀρχή ἀνοιχτῆς ἐξουσίας 298 ἔξ., - βασιλική 299
 Ἐπαναγωγή 297
 ἐπέκταση, - καί τελείωση 141
 Ἐπίκουρος 327
 ἐπίνοια 364
 ἐπιστήμη 75, 319 ἔξ., - καί μύθος 332
 Ἐπιφάνιος 197
 Ἐρασμος 50
 ἔργα, - καί λόγος 29, 43
 ἐσατολογία 21, 41, 234 ἔξ., 308, 314, 315, 354
 ἑτερότητα 195

- έτερουσιότητα 195
 Εὐαγγέλια, - Συνοπτικά 20
 Εὐάγριος Ποντικός, 130174, 224
 εὐδοκία, - Πατέρα 79, 89, 90, 100, 241
 Εὐημερισμός 61
 Εὐήμερος 61
 Εὐνομιανοί 363
 Εὐνόμιος 80
 εὐρυθμία 97
 Εὐσέβιος 56, 123, 136, 255, 299, 304
 Εὐχαριστία, - Θεία 28, 269, 277, 280
 εὐχέλαιο 277, 284
 Ἐχνατών, - ὕμνος 169, 178
 Ἐωσφόρος 189
 ἐγωκεντρικότητα 230
- Ζεὺς 60
 Ζήνων 297
- Ἡθική 45
 ἠθικισμός 45, 46, 75
 ἥλιος, - κατά τή δημιουργία 178
 Ἡράκλειτος 9, 96, 154, 185, 298, 334, - Ἀποσπάσματα 388 ἔξ.
 Ἡρόδοτος 95
 Ἡσαΐας 39, 126
 Ἡσίοδος 159
- Θαβώρ 113, 290
 θάνατος 206, 208
 θέλημα, - γνωμικό 255
 θεογενεσία 52, 276
 θεογνωσία 33, 70, 112, 127 ἔξ., 140, 367- ἀποφατική καί καταφατι-

κή ὁδός 139

θεογονία 159

Θεοδώρητος Κύρου 108, 187, 218, 178, 295

Θεόδωρος Μοψουεστίας 295

Θεοδώρου Ε. 274

θεοκεντρικότητα 30

θεολογία 8, - ἀποκάλυψη 171, - βιβλική 16 ἔξ., 119 ἔξ., 194, - βιβλική
καί πατερική 17, 77, 78, 116, 119 ἔξ., 128 ἔξ., 216, 264, 320, 337, 366,
- ἐπιστήμη 114 ἔξ., 320 ἔξ., - εὐχαριστιακή 38, - οἰκονομία 56, 57, 81,
94, 108, - οἰκουμενική 29, - ὁρθόδοξη 27, - προσώπου 17, - μνημεῖα
25

θεοπνευστία 152

θερμοκήπιο 374

Θεός, - σημασία λέξης 61, - ἄκτιστος 64, - ἀνώνυμος καί πολυώνυ-
μος 138, - ἀπρόσιτος 133 ἔξ., 140, 336, - βιβλικός 84, 105, - ιδιότη-
τες 133, - κόσμος 66, - τρισυπόστατος 76 ἔξ., - ὕπαρξη 59 ἔξ., - ὑπερ-
βατικός 62, 79, 80, 84, 112 - φῶς 85, 137

Θεοτόκος 254, 248

θεότητα, - κτίση 104, 166

θεοφάνεια, θεοφάνειες 71, 77, 113, 118 ἔξ., 120, 120, 123, 124, 125,
127 ἔξ., 132, 143, 150, 172 ἔξ., 188, 189, 192, 239 ἔξ.

Θεόφιλος Ἀντιοχείας 126

Θέων 201

θεωνυμία 133

θέωση 300 ἔξ.

Θουκυδίδης 47, 331, 368

Ἰβας Ἐδέσσης 295

Ἰγνάτιος Ἀντιοχείας 37, 101, 241, 261, 269, 280

ιδεαλισμός 130

ιδιοτέλεια 303

ιδίωμα, - αντίδοση ή κοινοποίηση 250

ιδίωση 372

Ἰερεμίας 124

ἰερωσύνη 268, 277, 279, 282 ἔξ., 297

Ἰουστινιανός 297

Ἰουστίνος ὁ Μάρτυς 9, 39, 124, 125, 129, 226

Ἰππόλυτος 126, 129

Ἰσίδωρος Πηλουσιώτης 245

ἰσοθεΐα 204, 205

Ἰσραήλ 122, 201, 209, 210, 212

ἱστορία, - καί ἐκκλησιαστική παράδοση 19, 26, 30, 56, 68, 76, 119

Ἰωάννης, - Δαμασκηνός 16, 53, 55, 60, 68, 71, 73, 92, 94, 95, 99, 108, 109, 116, 124, 126, 140, 142, 149, 156, 164, 170, 186, 187, 189, 197, 205, 208, 222, 220, 225, 226, 231, 248, 249, 251, 253, 254, 265, 269, 273, 278, 279, 281, 282, 285, 286, 310, 346, 355, 361, - Εὐαγγελιστής 39, 120, 122, 239, - Χρυσόστομος 47, 262, 286

Καβάσιλας Νικόλαος 270, 271, 272, 278, 291

Καζαντζάκης Ν. 322, 323, 331

καθόλου, τό - καί τό κοινόν 229

Καϊμάκης Δ. Β. 168

καισαροπαπισμός 297

κακό, - πρόβλημα 216 ἔξ.

κανόνας, - θεραπευτικός σκοπός 298 ἔξ.

Κανών, - Ἁγίας Γραφῆς 148 ἔξ.

Κάντ 182, 339

Καππαδόκες, - πατέρες 364

Καραβιδόπουλος Ι. 80, 149

Καρμίρης Ἰ. 68

Καρτέσιος 225

κατάσταση, - μέση 306 ἔξ.

κατάφαση 141

Κεφάλαια, - Τρία 295

κίνημα, - χρονικό 187

κλαυσίγελως 53

Κλίμαξ 287

Κλήμης Ἀλεξανδρεύς 124, 126, 202

κοινόν, - καί τό καθόλου 224, - ἀγαθά 371 ἔξ.

κοινοποίηση, - ἰδιωμάτων 250

κοινωνία 368

Κόντογλου Φ. 36

κόλαση 308 ἔξ.

κόρος 190

κοσμογονία 159

κοσμοεἶδωλο 363

κοσμολογία 97

κόσμος 96, - καί χρόνος 183

κοσμόχρονος 184

κτίση, - ὡς μή ὄν 138, 221, - καί θεότητα 104, 132, 166

κτισιολογία 42, 97

κτιστό, - ἄκτιστο 42, 64, 103 ἔξ., 11 ἔξ., 141, 162 ἔξ., 195, 243, 263, 301

κτιστότητα 97, 109, 110, 351 ἔξ., 355

κουρά, - μοναχική 277, 286

Κύριλλος, - Ἀλεξανδρείας 38, 206, 249, 261, - Ἱεροσολύμων 124, 125, 126

Κωμωδία, - Θεία 306

Κωνσταντίνος ὁ Μέγας 123, 299, 298, 304

Λειτουργία, - Θεία 37

Λεκατσᾶς Π. 159

λήθη, - Θεοῦ 232 ἔξ.

Λιάλιου, Δ. ἸΑθ. 23, 80

λογικό 77

λογιοσύνη, - πίστη 12, 27

Λόγος, - ἄσαρκος καὶ ἔνσαρκος 265, - Μεγάλης βουλήs ἄγγελος 124, 125, - Υἱός 92 ἔξ., - ἐνανθρώπηση 239 ἔξ., - ἐνδημία 180, - παρουσία 214, 239 ἔξ.

λόγος, - ἔργα 29, λόγω καὶ ἔργω 43, - δραση 131, 328

λόγοι δοντων (δημιουργικοί), 162 ἔξ., 259, 345, 376

Μακάριος, - Αἰγύπτου 310, 311, - Παλαιστίνης 123

Μακρόστιχος Ἐκθεσιs 124

Μανιχαῖοι, 202, 218

Μανιχαῖσμός 45, 47, 167, 377

Μάξιμος, - Ὁμολογητής 9, 31, 51, 78, 80, 87, 85, 90, 96, 97, 102, 115, 116, 117, 120, 139, 157, 163, 165, 175, 181, 208, 213, 217, 218, 227, 228, 256, 259, 264, 269, 312, 313, 343, 354, 365, 369, - Μάξιμος ὁ Γ' 296

Μάρκος Ἐφέσου 296

Μαρξισμός 322

Μαρτζέλος Γ. Δ. 255, 364

Ματσούκας Ν. Α. 23, 28, 31, 45, 87, 91, 97, 108, 112, 121, 171, 202, 179, 222, 243, 255, 259, 276, 305, 381, 382

μέθεξι 129

μέθοδος, - διαλεκτική 76, - διπλῆs γνώσεωs 57, 63, 127, 139, 172, 328

Μελχισεδέκ 257

μεταβολή 281

μεταεπιστήμη 324

μετάληψη 265 ἔξ.

μεταμόρφωση 113

μετάνοια, - καὶ ἔξομολόγηση 277, 283 ἔξ.

- Μεταρρύθμιση 28, 151
 μεταφυσική 62, 64, 72, 323
 μετεωρισμός 142, 301, 302, 379
 μετουσία 282
 μετοχή 203
 Μιχαήλ Η΄ Παλαιολόγος 279
 μνήμη, - Θεοῦ 232 ἔξ., - νεκρῶν 277, 285 ἔξ.
 μονοενεργητισμός 295
 μονοθελητισμός 255, 295
 μονοφυσιτισμός 371
 Μουτσούλας Η. 173
 Μπούκης Χ. 173
 μύθος 201, 319 ἔξ., 332
 μυστικισμός 131
 μυστήρια, - ἁγιασμός 265, - ἀριθμός 268, 272, 274, 275, - Ἐκκλησίας
 100, - θεοφάνειες 127, 268
 Μωυσῆς 105, 121, 123, 124, 130

 Νεῖλος, - Θεσσαλονίκης 296, - Ρόδου 296
 Νεστοριανισμός 249
 Νεστοριανοί 252
 Νεστόριος 45, 80, 248
 Νεύτων 182, 339
 νοητό, - αἰσθητό 105

 Ὅδυσσέας 234
 οἰκονομία, - στή θεολογία 18, 33, 35, 38, 41, 44, 56, 57, 81, 89, 99,
 149, 239 ἔξ., - κατ' οἰκονομίαν 298
 Οἰκονόμος Κωνσταντῖνος 296
 οἰκουμενικότητα 27
 Ὄκκαμ Γ. 344, 364

Ὅμηρος 48

ὁμοίωση, - καθ' ὁμοίωσιν 192 ἔξ., 236, 366

ὄνομα, - θεΐα 132 ἔξ., - ὑποστατικά τοῦ Θεοῦ 134

ὄνοματοδοσία 137

ὄνοματοκρατία 344, 364, 365

ὄραση, - καὶ λόγος 131, 328

ὄρος, - Χαλκηδόνας 245, 249, 250

ὄυνιβερσάλια 167, 364

οὐσία 110 ἔξ., - πρόσωπο 362, - ἐνέργεια 362, 366

οὐσίωση 42

οὐτοπία 49

Παγχαΐα 61

πάθη 74

παθολογία 191, 376 ἔξ.

παράδεισος 308 ἔξ.

παράδοση, - Ἐκκλησίας 26, 34, 74, 147 ἔξ., 151, 211

παρακοή 203, 204

παραχώρηση 253

παρουσία, - Δευτέρα 306, 307

παρυπόσταση 376

Πατήρ, - ἀγέννητος 82, 89, - προκαταρκτική αἰτία 79

πατρομονισμός 39, 91

Παυλίδου Ἑλένη 11

Παῦλος Ἀπόστολος 22, 29, 36, 37, 39, 79, 120, 121, 129, 151, 204,

233, 239, 246, 280

Παχυμέρης Γ. 141

πέιρα 74, 75, 111, 122, 128, 129, 170, 367

πειρασμός 191, 210

πελαγιανισμός 244

Πελαγιοί 252

- Πεντάτευχος 155
 περσοναλισμός 18
 Πηνελόπη 234
 πίστη 12, 27, 153, 154, 328
 Πλάτων 36, 48, 60, 61, 62, 105, 131, 155, 167, 182, 209, 225, 234, 335, 359
 Πλήθων 146
 Πνεῦμα, - Ἅγιο 98 ἐξ., - πρόβλημα 82, 89
 πνευματομονισμός 39, 91
 πολιτισμός 47, - βυζαντινός 325, - δυτικός 321, 326
 πραγματοκρατία 73, 344, 364
 Πράξεις Ἀποστόλων 34
 προαίρεση, - γιά τά κτιστά 95
 Πρόκλος 145
 προορισμός, - ἀπόλυτος 199
 προσευχή 289
 προσόντα, - ὑποστατικά 82
 Προτεσταντισμός 199, 200
 πρόσωπο 44, 81, 82, 115 ἐξ., 250, - οὐσία 362
 προσωπικῶς, - ὑπάρχειν 43
 Πρωτευαγγέλιο 207
 Πρωτολογία 234 ἐξ., 314, 315, 354
 Πυθαγόρας 167
- Ρεαλισμός 130
 Ροδόπουλος Π. (Μητρ.) 80
 Ροῦθης Ε. 13
 Ρωμαιοκαθολικισμός 200
 Ρωμανίδης Ι. 16, 114, 206
- Σάρξ 46, 113, 224

- σατανοφάνεια 191
- σημείο, - σύμβολο 234
- Σινᾶ 113, 290
- Σπιτέρης Ι. 11
- Σταμούλης Χ. Α. 254
- Στουδίτης Θεόδωρος 273
- συγχρονισμός, - θεωρία 360
- σύμβολο 140, - βαπτιστήρια 79, - Νικαίας 218, 245, 246, 294
- Συμεών, - Θεσσαλονίκης 296, - Νέος Θεολόγος 66, 108
- σύμπαν, - ἀρχή καί γένεση 333 ἔξ.
- συνδημιουργία 194
- συνεργία, - Ἁγίου Πνεύματος 79, 89, 96, 100
- συνέχεια, - ἱστορική 130
- σύνοδος, - Ἀποστολική 292, - Β΄ Βατικανοῦ, - Λυών 274, - οἰκου-
μενικές 291: Α΄ Νικαίας 245, 292, 294, - Β΄ Κωνσταντινουπόλεως
246, - Γ΄ οἰκουμενική 248, 295, - Χαλκηδόνας 245, 295, - Ε΄ οἰκου-
μενική 255, - ΣΤ΄ οἰκουμενική 255, 295, - Πενθέκτη 292, 295, - Ζ΄
οἰκουμενική 295, - Η΄ οἰκουμενική 296, - Τριδέντου 151, - Φλωρε-
ντίας (1439) 296
- συνοδικότητα, - συνοδικό σύστημα Ἐκκλησίας 294
- σχέση, - ἐνεργειακή σχέση Θεοῦ καί κόσμου 76, 111 ἔξ., 198, 264,
348, 352 ἔξ.
- σχετικότητα, - κτίσης 227, 355 ἔξ.
- σχολαστικισμός 199
- σχολή, - Ἀλεξανδρείας καί Ἀντιοχείας 247
- Σωζομενός 56, 123
- Σωκράτης (ἱστορικός) 56, 123, 131, 292, 299
- σῶμα, - ψυχή 223 ἔξ.
- σωματότητα 230
- σωτηρία, - ὄλου ἀνθρώπου 224 ἔξ.

Τατιανός 226

ταυτότητα 77, 119

τελείωση 140, 237, 239 έξ.

Τερτυλλιανός 316

Τόμος, - Λέοντος Α΄ 295

Τρεμπέλας Π. 11, 16, 152

τρεπτότητα 217,

Τριάς, - Άγία 17, 92, - πρόσωπα 18, - αίδιες σχέσεις 39, 44, - αίτια προκαταρκτική ό Πατήρ 79, 82, - οικονομική 87, 92

τριαδοκεντρικότητα 38

Τσαρούχης 324

Τσελεγγίδης Δ. Ι. 108, 195, 215

Υβρη 206, 372

Υίός, - γέννημα 82, 89, - λόγος, σοφία, δύναμη, ενέργεια 86, 91, 92
ύλη 157

ύπακοή 203, 231

ύπερφύση, - καί φύση 140

Υπομνήματα, - Άγία Γραφή 33, 121, 123, 147 έξ., 315, 316

ύπομονή 230

ύπόσταση 81, - καθ' ύπόσταση 250, 253

ύποταγή, - Χριστού 87

Φαντασία 191, 192

Φεραϊος Ρήγας 321

Φιλόθεος Κόκκινος 168

φίλος, - Θεού 124

φιλοσοφία 13 έξ., 81, 113, - διαρχική 61, 131, 342, - Δύσης 326, - επι-
στήμη 75, 319 - θεολογία 42, - μεταεπιστήμη 324

Φίλων 202

φλογιστό 343

φόβος 303

φύση, - ανενέργητος 116, - μεταφυσική 62, 72 - υπερφύση 62, 64, 72, 140

φυσιολογία 191, 301, 302, 328, 376 έξ.

Φώτιος 296

φωτισμός 113

φωτοφάνεια 135, 188

Χρήστου Π. 74, 85, 90, 115, 144, 173

χρίσμα 268, 277

χάρισμα, - ποικιλία 316

Χριστιανισμός, - έξελληνισμός 20

χριστομονισμός 39, 91

Χριστός, -άναμαρτησία 17, 251, - άπαύγασμα 194, - άρχιερεύς 255

έξ., - βασιλιάς 255 έξ., - πέτρα 122, - μία προσκύνηση 253, - προφήτης 255 έξ., - τρισσό άξίωμα 255 έξ., - χρίων και χριόμενος 254, 280

Χριστοτόκος 248, 254

χρόνος 179 έξ., 340

Ψυχή 360, - σώμα 233 έξ.

Ώριγένης 124, 126, 163, 164, 190, 207, 313

ώριμανση 230

EYPETHPIO

B

- Albright W. F 119
anthropical principle 337
Asik Ihsani 67
Autrum H. 381
- Balthasar H. u. v. 173
Barbel J. 22
Barth K. 69, 79, 108, 200
big bang 337
Brightman F.F. 277
Butterfield H. 184, 330, 335, 381
- Chung Hang Kyung 42
Coyrtonne Y. 22
Cullman O. 342
- Daniélou J. 173
Davies P. 381
Dérriada J. 15
Descartes 225, 360
Diels H. 60, 158, 185, 385, 388
Dobzhansky Th. 381
- Einstein 59, 334
- Feynman R. P. 382
Filioque 28, 199

Florovsky G. 16, 164, 258, 298

Frankenberg W. 130, 174

Gadamer H. G. 381

Gillispo C. C. 381

Harré R. 381

Harvey 343

Hegel 66

Heiler F. 242

Huxley A. 326

Intelectus sacrificium 77

Jaeger W. 22

Kerényi K. 60

Kotter B. 22, 265

Lavoisier 343

Locke J. 365

Lorenz K. 331, 381

Mango C. 171

Malebranche 360

Monsaingeon M. J. 31

More Th. 50

nephilim 210

Nietzsche 66

nominalismus 344

occasionalismus 360

Orwell G. 326

Pascal 66

Piaget J. 381

Podskalsky G. 171

Rahner K. 108, 200

realismus 73, 344

Riemann B. 348

Ross W. D. 367

Rydén L. 287

Sartre J. P. 311

Schleiermacher 16

Schlink E. 29

Snell B. 385

Spiteris Y. 28

subordinatio 87

Toybee A. J. 49

transubstantiatio 282

universalia 73, 344

Vendryes 30

via affirmationis 134

via eminentiae 135

via negationis 134

Völker W. 173

Voltaire 68

Weber M. 41

Wittgenstein L. 331, 381

Zahrnt H. 108

Zimmerli W. 211